

Fərahim Sadiqov

Pedaqogika

Bakı – 2008

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Təhsil Problemləri İnstitutu
Azərbaycan Universiteti**

Sadıqov Fərahim Balakışi oğlu.

Pedaqogika

(dərs vəsaiti)

Elmi redaktor: Əməkdar Elm Xadimi, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Nurəddin Kazımov.

Redaktor: Hüseyn Hüseynov;

Rəyçilər: Pedaqoji elmlər doktoru, professor Akif Abbasov;
Pedaqoji elmlər doktoru, Oruc Həsənli;
Pedaqoji elmlər doktoru, Ziyəddin Orucov;

Bakı – 2008.

Mündəricat

I BÖLMƏ: PEDAQOJİ ELMİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.

I Fəsil: Pedaqogikanın ümumi məsələləri.....

1.1. Pedaqogika bir elm kimi.....səh. 6-9

1.2. Pedaqoji elmin başlıca kateqoriyaları.....səh. 10-27

1.3. Pedaqoji elmlər sistemi.....səh. 28-35

II BÖLMƏ: TƏLİMİN VƏ TƏHSİLİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

II Fəsil: Didaktika.....səh 36-37

2.1. Didaktikanın ümumi məsələləri.....səh 37-50

2.2. Didaktikanın tədqiqat üsulları.....səh 50-54

2.3. Təhsilin məzmunu.....səh 54-57

2.4. Fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında duran prinsiplər.....səh 57-65

2.5. Tədris ilinin strukturu və tədris yükü.....səh 65-67

2.6. Baza tədris planı.....səh 67-72

2.7. Tədris fənlərinin məzmunu.....səh 72-73

2.8. Fənn proqramları və dərsliklər.....səh 74-80

2.9. İbtidai təhsilin əhəmiyyəti (I-IV siniflər).....səh 80-81

2.10. Əsas təhsilin tədris və tərbiyəvi əhəmiyyəti.....səh 81-83

2.11. Təlim prosesinə müəllim nəzarəti.....səh 83-85

2.12. Şagirdlərə biliklərin verilməsi, bacarıq və vərdişlərin aşılma prosesi.....səh 85-88

2.13. Biliklərin möhkəmləndirilməsi.....səh 88-92

2.14. Müqayisə aqlın sönməz məşəlidir.....səh 92-95

2.15. Təlimin prinsipləri.....səh 95-102

2.16. İnteraktiv təlim üsulları.....	səh 112-114
2.17. Oxu dərslərində interaktiv təlim üsullarından istifadə.....	səh 114-124
2.18. Pedaqoji texnologiyalar.....	səh 124-134
2.19. Təhsilin humanistləşdirilməsi.....	səh 134-147
2.20. Təhsilin demokratikləşdirilməsi.....	səh 148-152
2.21. Ali məktəblərdə müəllim kadrlarının hazırlığı problemləri və onların həlli yolları.....	səh 153-161
2.22. Təhsil islahatı baxımından ali məktəblərdə kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi yolları.....	səh 162-168
2.23. Distant təhsil.....	səh 169-192
2.24. Şəxsiyyətin formalaşması.....	səh 193-206

III BÖLMƏ: TƏRBİYƏŞÜNASLIQ

III Fəsil: Tərbiyə nəzəriyyəsi

3.1. Tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri.....	səh 207-215
3.2. Tərbiyə prosesinin ziddiyyətləri.....	səh 216-226
3.3. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və qanunları.....	səh 226-228
3.4. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi.....	səh 228-258

IV Fəsil:

4. Dünya görüşünün formalaşdırılması.....	səh 258-267
--	--------------------

V Fəsil:

5.1. İdeya-siyasi tərbiyə.....	səh 268-282
5.2. Dərsdənkənar ideya-siyasi tərbiyə işi.....	səh 283-288

VI Fəsil: 6.1. Əxlaq tərbiyyəsi.....	səh 289-313
---	--------------------

VII Fəsil: 7.1. Ağıl tərbiyyəsi.....	səh 314-322
---	--------------------

VIII Fəsil: 8.1. Fiziki tərbiyə.....	səh 323-332
---	--------------------

IX Fəsil: 9.1. Əmək tərbiyyəsi.....	səh 333-355
--	--------------------

9.2. Dərsdənkənar tədbirlərdə məktəblilərə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması yolları.....	səh 356-365
9.3. Estetik tərbiyə.....	səh 366-371
9.4. Estetik tərbiyənin zəruri şərtləri.....	səh 371-375
9.5. Estetik tərbiyənin kütləvililiyi.....	səh 375-378
9.6. Muğamlar estetik tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi.....	səh 378-384

9.7. “Rast” muğamının interaktiv təqdimatının estetik dəyəri.....	səh 384-394
X Fəsil: 10.1. Ekoloji tərbiyə.....	səh 395-407
10.2. Ətraf mühitin qorunmasında ailənin, bağçanın və məktəbin rolu.....	səh 407-412
XI Fəsil: 11.1. İqtisadi tərbiyə.....	səh 413-423
XII Fəsil: 12.1. Hüquq tərbiyəsi	səh 424-431
IV BÖLMƏ	
XIII Fəsil: Məktəbşünaslığın əsasları	
13.1. Məktəbin idarə olunması	səh 432-433
13.2. Məktəbin idarə olunmasının mahiyyəti və məzmunu.....	səh 434
13.3. Məktəbin idarə olunmasının üsulları.....	səh 435
13.4. Məktəb direktorunun vəzifələri və məsuliyyəti.....	səh 436
13.5. Məktəb direktoru müavinlərinin vəzifələri və məsuliyyəti.....	səh 437
13.6. Məktəbin idarə olunmasının planlaşdırılması.....	səh 438
13.7. Məktəb şuraları.....	səh 439-440
13.8. Məktəbdaxili nəzarət.....	səh 441-442
13.9. Müəllimlərin attestasiyası, ixtisaslarının artırılması və təkmilləşdirilməsi.....	səh 442-443
13.10. Pedaqoji innovasiyalar.....	səh 444-445
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	səh 446-452

Giriş

Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə, yetişən nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasından, təlim-tərbiyə, təhsil, habelə, məktəbin idarə olunmasından bəhs edən “Pedaqogika” adlı dərs vəsaiti pedaqoji kadr hazırlığı işlə məşğul olanlar üçün ən zəruri mənbələrdən biri hesab olunur. Yeni üslubda hazırladığımız bu dərs vəsaiti əsasən çoxballı qiymətləndirmə, kredit bal sistemi və transfer üsulu ilə işləyən ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sadəliyi, konkretliyi, lakonikliyi və elmi sambalı ilə seçilən mövzuların hər biri sanballı qiymətləndirmə sistemi üçün nəzərdə tutulan testləşdirmə mətnlərinin suallarına cavab vermək üçün tələblərə kömək etmək baxımdan önəmli sayılan dərs vəsaitini həm də tələbələrə “ESSE” yazmağa istiqamət vermək baxımından dəyərli hesab etmək olar.

Dərs vəsaitinin hazırlanması prosesində milli pedaqogikanın ideyalarından istifadə edilmiş, Milli Pedaqogika Məktəbi İdarə Heyətinin xətt ilə çap edilən elmi-tədqiqat materiallarına istinad edilmişdir. Ona görə də bakalavr pilləsində mühazirə oxuyan və məşğələ aparanlar həmin materialların əldə olunması ilə bağlı bizə müraciət edə bilərlər.

«Pedaqogika» adı altında təqdim olunan bu kitab pedaqoci elmlər sistemində daxil olan bir sıra sahələri özündə əks etdirir. Köməkçi tədris vəsaiti kimi hazırlanan bu kitabda məktəb pedaqogikası, didaktika, pedaqoji texnologiyalar, pedaqoji innovasiyalar tərbiyə nəzəriyyəsi adı altında verilmiş tədqiqat materialları ali məktəblərin pedaqoci fakültələrinin bakalavr pilləsilə yanaşı magistr pillələrində təhsil alan tələbələr, üçün, habelə aspirantlar, dissertantlar, müəllimlər və digər mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsərə daxil edilmiş interaktiv təlim üsulları, distant təhsil, pedaqoji innovasiyalar, yeni pedaqoji texnologiyalar pedaqogika kimi yeni məsələlər Azərbaycan təhsilinin Qərb təhsilinə inteqrasiya edildiyi indiki şəraitdə önəmli sayıldığı kimi, mübahisələr də doğura bilər. Bu məsələlərlə bağlı tənqidi fikirlərini bizə bildiren oxujulara qabaqcadan minnətdarlığımızı bildiririk. Dərs vəsaitinin “Pedaqoji texnologiyalar” “Təhsilin demokratikləşdirilməsi” yarım fəslə T.Məmmədovla, “Təhsilin humanistləşdirilməsi” G.Həsənova ilə, “Əxlaq tərbiyyəsi”, H.Məhərrəmovla ilə, “Əmək tərbiyyəsi” yarım fəslə F.Babayeva ilə, “Ekoloji tərbiyə” yarım fəslə G.Əliyeva ilə, “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” yarım fəslə isə A.Mollayeva ilə müştərək hazırlanmışdır.

Dərs vəsaitindəki hər hansı bir mövzu ilə bağlı mülahizələrini, xüsusilə tənqidi fikirlərini bizə göndərənlərə qabaqcadan öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Birinci bölmə:
Pedaqoji elmin nəzəri-metodoloji məsələləri.
I FƏSİL: PEDAQOGİKANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Pedaqogika bir elm kimi. Məlum olduğu kimi, pedaqogika bir elm kimi XVII əsrdə böyük çex maarifçisi, ictimai xadimi Yan Amos Komenski (1592-1670) tərəfindən yaradılmışdır. Yan Amos «Böyük Didaktika» əsərini yazmaqla sadədən mürəkkəbə olmaqla pilləli təhsilin inkişaf xüsusiyyətlərini, təlim etmənin, yəni öyrətmənin mahiyyəti, qanunauyğunluqları, üsulları, yolları, prinsipləri və təşkilati formalarını müəyyənləşdirmişdir. O, «Böyük Didaktika» əsərində ardıcılıq, sistemliklik, əyanilik, şüurluluq, müvafiqlik, birləşmələrin möhkəmləndirilməsi, təbiətvarislik prinsiplərinin elmi-pedaqoji əsaslara söykənən jəhətlərini aydınlaşdırmış, təlimin əsas təşkilati forması olan dərslərin strukturu, mərhələləri, tipləri, formaları, tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə ətraflı məlumat verməklə yeni bir elmi-pedaqoci sistem yaratmışdır. Komenskinin bu sistemi bu gün də dünya təhsil sisteminin əsası və bünövrəsi hesab olunur. Y.A.Komenski çex pedaqoqu sayılsa da, o, Çexiyada çox az bir müddət yaşamış və əsərlərinin jüzi bir hissəsini Çexiyada yazsa da, onların böyük əksəriyyətini Avropanın digər ölkələrində hazırlamış və çap etdirmişdir. Bunun isə ən başlıca səbəblərindən biri onun Hernborn akademiyasında oxuması Almaniya Federasiyasının Baden Vürtemberg Universitetini bitirməsidirsə, ikinci başlıca səbəbi isə Çexiyadan qovulması ilə bağlıdır. Çexiyada uzun müddət yaşayıb işləyə bilməməsinin səbəbi isə Y.A.Komenskinin Çexiyadakı Protestant Çex Qardaşları Sektasının (məzhəbinin) üzvü olması, bu məzhəbin mənəvi dəyərlərini təlim-tərbiyə işinin artodoksal qanunauyğunluqları və prinsipləri kimi təqdim etməsi nəticəsində katolik kilsənin və siyasi dairələrin tənqidinə məruz qalaraq ölkədən sürgün edilməsidir. İki böyük məzhəbin, iki nəhəng dini qurumun yaratdığı qarşıdurmalar, ixtişaşlar ölkədəki siyasi duruma mənfi təsir göstərdiyindən Yan Amosun mənsub olduğu Çex Qardaşları Sektası darmadağın edilmiş, onun üzvlərindən bir qismi həbs edilmiş, bir qismi edam olunmuş, bir qismi isə ölkədən sürgün edilmişdir. Y.A.Komenski də sürgün olunanlar sırasında olmuşdur. Güman etmək olar ki, ölkənin siyasi dairələri onun maarifçi olduğunu, təlim nəzəriyyəsinin yaradıcısı olmasını, ziyalılığını nəzərə alaraq ona ən yüngül jəza tətbiq etmişlər. Böyük pedaqoq ömrünün axırına qədər Almaniya, Avstriya, Fransada, Hollandiyada yaşayıb işləməyə məcbur olmuş və Hollandiyanın (Niderlandiyanın) paytaxtı Amsterdamda vəfat etmişdir. Bu səfərlərin müəllifi Amsterdamda olarkən şəhərin girəjəyində Hollandiyanın ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında böyük xidmətləri olan Niderlandın (Bu böyük xadimin şərəfinə ölkənin adı Niderlandiya adlandırılmışdır - F.S.) abidəsini ziyarət edərkən yerli alimlərdən birinin Komenskinin Hollandiyanın təhsilinin inkişafındakı rolu ilə bağlı söhbətini və ona ithaf olunan xatirə lövhəsini müşahidə etdikdən sonra Y.A.Komenski ilə bağlı

pedaqogika tarixinə məlum olmayan yeni informasiya və məlumatları əldə etməyə müyəssər olmuşdur.

Y.A.Komenski Avropanın demək olar ki, bütün ölkələrini dolaşmışdır. O, Balkan ölkələrində, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, İsveçrədə öz pedaqoci ideyalarını yaymaqla məşğul olmuş, ən çox Almaniya və Hollandiyada öz «Böyük Didaktika»sının tətbiqinə çalışmışdır. Almaniyada, Fransada, İngiltərədə, İtaliyada, Belçikada, Hollandiyada bir sıra alimlərlə, maarifçilərlə, pedaqoqlarla keçirdiyimiz görüşlərdən, Y.A.Komenski ilə bağlı nəşr olunmuş tədqiqat əsərlərindən, habelə, Pedaqogika dərslərlərindən, dərslər vəsaitlərindən, pedaqoci lüğətlərdən, ensiklopedik nəşrlərdən əldə etdiyimiz informasiyalara, məlumatlara istinad etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Yan Amos öz «Böyük Didaktika»sını Pansofiya məktəbi adlandırmaq istəmiş və doğrudan da əksər yazılarında Pansofiya ideyasının reallaşmasına ciddi jəhd göstərmişdir. Heç bir ədəbiyyatda Komenskinin Pansofiya ideyası barədə ətraflı məlumat olmamasını nəzərə alaraq onun bir qədər ətraflı izah olunması burada yerinə düşərdi.

Pansofiya sözünün «Pan» sözündən yaranmasına heç bir şübhə yoxdur. «Pan» sözü isə yunan sözüdür. Qədim yunan mifologiyasına görə çəmənliklər allahı Pan meşə allahı Hermonun oğludur. Qədim yunan mifologiyasındakı əski və mütləq ideyalara görə bütün janlılar kimi insanlar da meşələrdə yaşamışdır. Hermonun oğlu Panın köməyi və himayəçiliyi sayəsində guya insanlara «hər şeyi» öyrətmək mümkün olmuş və onlar meşələrdən çıxaraq çəmənliklərdə qəbilə və ijmə şəklində yaşamağa müyəssər olmuşlar. Qədim yunanlardan irsən keçən «Pan» sözü müasir yunan dilçiliyinin orfoqrafiya lüğətində də «Pan» şəklində işlədilir. Mənası isə «Hər şeyi öyrənirəm» deməkdir. «Pan» sözü həm keçmiş SSRİ, bu günkü Rusiya və Azərbaycan məkanında hazırlanan bütün ensiklopedik nəşrlərdə «hər şeyi öyrənən» mənasında şərh edilir. ASE-də Pan- (yun. Pan-hər şey)- «hər şeyi ehtiva edən», «hər şeyə aidlik» mənalarını bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi izah edilir (bax: ASE-nin baş redaksiyası, Bakı, 1983, səh. 444). Komenskinin «Pansofiya məktəbi» əsərini nəzərdən keçirsək görürük ki, böyük pedaqoq təkcə bu əsəri yox, elə «Böyük didaktika» da daxil olmaqla bütün əsərlərini «Pansofiya ideyası» əsasında yazmışdır. Pansofiya ideyası sözünün həm yunanja, həm də Komenskinin əsərlərində göstərilən yozumu isə «Hər şeyi öyrənmək ideyası» mənasında işlənmişdir. Bu ideyaya uyğun olaraq yazdığı «Ana məktəb», «Dillərin açıq qapısı», «Bütün əşyaların teatri», «Duyulan əşyalar aləmi şəkillərdə» əsərlərində birmənalı şəkildə Komenskinin «Hamıya hər şeyi öyrətmək» arzusunu görürük. Bütün ensiklopedik nəşrlərdə Komenski yaradıcılığı üçün səjiyyəvi olan fikir heç bir morfoloci-qrammatik dəyişikliklərə uğramadan belə yazılır: «Komenskinin pedaqoci görüşlərinin əsasında pansofiya (hamıya hər şeyi öyrətmək) ideyası durur». Bu fikir həm də ən görkəmli komenskişünas alimlərdən olan A.A.Krasnovskiy (Rusiya), D.Lordkipanidze (Gürjüstan) və Ə.Seyidov (Azərbaycan) kimi bənzərsiz pedaqoqlarımızın əsərlərində olduğu kimi verilir. Görünür həmin ensiklopedik nəşrlərdə Komenski haqqında verilən bu fikri onun yaradıcılığına aid olan mətnə daxil

edərkən adı çəkilən alimlərin əsərlərindəki eyni formalı fikrə istinad olunmuşdur.

Y.A.Komenskinin «Pansofiya ideyası» fikrinin ən maraqlı jəhəti onun bu sözün ikinci tərəfinə «sofiya» sözünü əlavə etməsidir. Burada bir məsələyə də aydınlıq gətirsək fikrimizi daha dürüst məntiqə söykənən məjraya yönəltmiş oluruq. Bu, «Pan» sözünün hamımıza yaxşı məlum olan tərəfidir. Yəqin hamımızın yaxşı yadındadır ki, keçmiş SSRİ məkanında kommunist ideologiyasının ən qatı tənqid hədəflərindən biri də «Panislamizm», «Pantürkizm» idi. Kommunist ideoloqları «Panislamizm»i, «Pantürkizm»i açıqlamasalar da bizə aydın idi ki, panislamizmin, pantürkizmin vahid mənəvi hamıya «Qurani-Kərim»dən gələn elmi, mənəvi, əxlaqi dəyərləri öyrətmək ideyası idi. Komenskiyə də bu anlayış, heç şübhəsiz ki, məlum idi. Komenski də bu ideyanın sonunda özünün pansofiya ideyasını irəli sürmək və hamıya hər şeyi öyrətmək istəyirdi. Əgər panislamizm «Qurani-Kənim»dən gələn ideyalar əsasında hamıya hər şeyi öyrətməyə üstünlük verirdisə, Komenskinin pansofiya ideyasında protestançılığın dini ideologiyası xəttinə üstünlük verilirdi (Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Komenskinin Çexiyada qəbul edilməməsi və oradan qovulmasının səbəblərindən biri də bu idi). Nəzərə almaq lazımdır ki, «Sofiya» sözü də qədim yunan mifologiyasından gəlir. Qədim yunan əski mifoloci fikrinə görə, müqəddəs Sofiya hər fəndi bilən mifdir. Yunanıstanda yaranan «Sofizm jərəyanı» da həmin ölkədəki Sifistikaya əsaslanır. Sifistika isə yunanja «Sophistike»-mübarizəni fəndgirliklə aparmaq bəjarığı mənəsində şərh edilir (Bax: ASE, Bakı, ASE-nin baş redaksiyası, səh. 394). Yunan Sofistləri (yunanja «sophistes») ixtiraçılar, müdriklər, aqillər hesab olunurdu.

Bütün bu mənə çalarlarını nəzərə alan Komenski «pansofiya ideyası» deyəndə sxolastik və doqmatik fərdi təlimdən imtina etməklə, hamıya hər şeyi ayrı-ayrı elmlər vasitəsilə sinif şəraitində, müəllimin rəhbərliyi altında, təlimin təşkilati forması olan dərs zamanı öyrətməyə üstünlük verirdi və buna da nail oldu. Beləliklə, elmi pedaqogikanın bünövrəsi qoyuldu. «Pedaqogika» sözü də yunan sözüdür və sözün kökü olan «pedaqoq» sözündəndir. Pedaqoq (yunanja «Paidaqoqos»-tərbiyəçi; paiz, paidos-uşaq+aqo-yönəldirəm, tərbiyə edirəm), yaxud pedaqogika sözünə Komenskinin əsərlərində rast gəlmirik. Qeyd etdiyimiz kimi, elmi pedaqogika Komenski tərəfindən əsas qoyulan elmi didaktika (Böyük Didaktika) əsasında yaradılmışdır. Komenski elmi didaktika sahəsində yaratdığı konsepsiyalarını əsasən Almaniyada, Avstriyada və Hollandiyada tətbiq etməyə başlamışdır. Həmin dövrdə Çexiyada və adı çəkilən ölkələrdə dövlət dili alman dili olduğu üçün Y.A.Komenski elmi-didaktika sahəsindəki («didaktika» yunan sözü olub «didaktikos» sözündəndir, mənəsi «ibrətamiz» deməkdir. Uşaqlara ən ibrətamiz bilik, bəjarıq və vərdişlərin aşılınması mənəsini verir) kəşflərini həm Almaniyada, həm Avstriyada, həm də Hollandiyada praktik həllinə nail olmaqda heç bir çətinlik çəkməmişdir. Almanlar Komenski irsindən bəhrələnərək özləri üçün didaktik sistem (təlim və təhsil sistemi) yaratmışlar. Rusiyada çar imperiyasının hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra yaranan sovet hökuməti alman təhsil sistemini novator təhsil sistemi kimi bəyənərək sovet təhsil sistemini «Təhsil sisteminin Alman Maketi» əsasında yaradaraq formalaşdırdı. Buradan belə

qənaətə gəlmək olar ki, dünya miqyasında mövjud olan iki fəvqəltəbii ölkənin uğurlu təhsil sistemi Yan Amos Komensknin yaratdığı elmi pedaqogikanın əsasları üzərində qurulmuşdur.

Əsası Komenski tərəfindən qoyulan elmi pedaqogika sonralar Almaniya (A.Disterverq, İ.Q.Çeyder, İ.P.Brikman, M.A.Culian, F.A.Hekta, S.A.Kurenin, Tirs və b.), Fransada (C.C.Russo, V.Kuzenin, K.A.Helvetsi, D.Didro və b.), İsveçrədə (İ.Q.Pestalotsi), İsveçrədə (E.A.Exes), İngiltərədə (F.Mailinson, M.Sebler, B.Holrus və b.), Amerikada (R.Kiq-Hol, D.Vereday, İ.Kendl, D.Qis və b.), Bolqarıstanda (N.Sakirov), Çexiyada (Sinqule), Polşada (B.Suxadolski), Rusiyada (L.N.Tolstoy, N.İ.Pıraqov, K.D.Uşinski, N.Simbriyev, A.Kairov, N.K.Qonçarov, N.İ.Boldirev, B.İ.Esipov, F.F.Korolyov, S.P.Baranov, L.P.Bolotina, T.V.Volikova, B.A.Slastenin, B.B.Kraevskiy, İ.F.Xarlamov, T.A.İlina, Y.Babanski, P.Pidkassistiy, Padlasiy və v), Gürcüstanda (Lordkipanidze), Azərbaycanı (M.Mehdizadə, M.Muradxanov, Ə.Seyidov, N.Kazımov, Ə.Həşimov, Z.Qaralov, Y.Talıbov, Ə.Ağayev, H.Əhmədov və b.) mütəfəkkirləri və pedaqoqları tərəfindən inkişaf etdirilərək formalaşdırılmışdır.

Azərbaycanda vüsət alan elmi pedaqogikanın didaktika (təlim və təhsil nəzəriyyəsi), tərbiyə nəzəriyyəsi, məktəbşünaslıq, ali məktəbdə pedaqoci prosesə xidmət kimi bölmələri bir sıra səriştəli tədqiqatçı-pedaqoqlar (Fərahim Sadıqov, Akif Abbasov, Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov, Ağahüseyn Həsənov, Rəfiqə Mustafayeva, Nübar Muxtarova, Sürəyyə Əliyeva, Sərdar Quliyev, Hikmət Əlizadə, Fikrət Seyidov, Balas Abbaszadə, Vidadi Xəlilov, Oqtay Rəjəbov, Mirjəfər Həsənov və b.) tərəfindən təkmilləşdirilir. Yaxşı hal kimi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda yaranan milli pedaqogika öz milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan məzmunu və strukturu ilə diqqəti jəlb edir. Milli pedaqogikadakı pedaqoci elm və pedaqoci proses, pedaqoci elmin kateqoriyaları, ziddiyyətləri, qanunauyğunluqları və digər struktur bölmələri milli və bəşəri ideyaları özündə əks etdirmək baxımından diqqəti jəlb edir.

Nurəddin Kazımov, Əliheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Əcdər Ağayev, Allahverdi Eminov, İramin İsayev, Akif Abbasov, Hikmət Əlizadə, Fərahim Sadıqov, Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov, Ağahüseyn Həsənov, Ləzifə Qasıмова, Rəhimə Mahmudova tərəfindən hazırlanan ali və orta ixtisas məktəblərində istifadəsi mümkün sayılan «Pedaqogika», «Məktəb pedaqogikası», «Ali məktəb pedaqogikası», «Məktəbəqədər pedaqogika», «Müqayisəli pedaqogika», «Azərbaycan xalq pedaqogikası», «Azərbaydjanskaya narodnaya pedaqogika» adlı dərslik və dərs vəsaitləri bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli pedaqogikada pedaqoci elm, pedaqoci proses və onların kateqoriyaları barədə irəli sürülən yeni pedaqoci konsepsiyaları barədə bir qədər ətraflı danışmağa ehtiyaj duyulur.

1.2. Pedaqoci elmin başlıca kateqoriyaları. «Kateqoriya» sözünün yunanca yozumu «müləhizə», «ittiham», «əlamət» mənalarını bildirir. Fəlsəfədə gerçəklik hadisələrinin, idrakın ümumi və mühüm xassələrini, tərəflərini, münasibətlərini əks etdirən əsas anlayışdır. İnsan onu əhatə edən aləmi kateqoriya vasitəsilə dərk edir. Kateqoriya elmi biliyin düyün nöqtələri, insanın özünü təbiətdən ayırmasının, yəni dərk etməsinin pillələridir (Bax: ASE, səh.

297). Pedaqogikada da kateqoriya pedaqoci elmin ümumi və mühüm xassələrini, tərəflərini, münasibətlərini və tərkib hissələrini özündə əks etdirir. Bu sözü ilk dəfə elmi pedaqogikaya gətirən əməkdar elm xadimi, professor Nurəddin Kazımov olmuşdur. O, elmi məqalə və çıxışlarında «Milli pedaqogika yollarında» kitabına, ən nəhayət 2002-ji ildə dərij etdirdiyi «Məktəb pedaqogikası» dərsliyinə yeni bir «Milli pedaqogikada başlıca kateqoriyalar: pedaqoci prosesin tamlığını təmin edən amillər» fəslini daxil etmişdir.

Həmin kitabda oxuyuruq: «Beş başlıca pedaqoci kateqoriya var: pedaqoci proses, tərbiyə, təlim, təhsil və psixoloji inkişaf. Pedaqoci proses deyəndə, təlim, tərbiyə, təhsil və bunlardan ayrılmaz olan psixoloji inkişaf kateqoriyalarının vəhdəti nəzərdə tutulur. Çünki təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarında oxşarlıq əlamətləri fərqli əlamətlərə nisbətən xeyli üstünlük təşkil edir; üçündə də iki tərəf (öyrədən və öyrənən) iştirak edir; üçündə də bir tərəf digər tərəfə təsir göstərir; üçündə də göstərilən təsirlər pedaqoci-psixoloji səjiyyəli olur; üçündə də pedaqoci-psixoloji təsirlər məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur; üçündə də xalq üçün faydalı olan sistemləşdirilmiş biliklər, bacarıq və vərdişlər, habelə mənəvi keyfiyyətlər mənimsənilir.

Pedaqoci prosesin əhatə etdiyi başlıca kateqoriyalara xas olan ümumi jəhətləri nəzərə alaraq milli pedaqogika onun mahiyyətini belə ifadə edir: sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin adamlar tərəfindən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil mənimsənilməsi pedaqoci prosesdir» (Bax, Pedaqogika, Çəşioğlu, 2002, səh. 32).

Bəs pedaqoci prosesin kateqoriyalara bölünməsi hansı zərurətdən yaranmışdır. Əlbəttə ki, pedaqoci prosesin kateqoriyalara bölünməsi zərurətinin yaranmasının amilləri çoxdur. Onların bir neçəsini diqqət önünə çəkək.

Birinjisi, pedaqoci prosesin konkret kateqoriyalara bölünməsi pedaqogikanın mövzusu ilə bağlı mövjud olan bütün fikir ayrılığına son qoya bilər. İkinjisi, pedaqogikanın tədqiqat mövzusu və sahələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün zəmin yaranar, üçünjüsü «təlim», «tərbiyə», «təhsil» anlayışlarının oxşar və fərqli jəhətlərinin sərhədləri düzgün müəyyənləşər və beləliklə pedaqogikanı öyrənən gənç nəslin ayrı-ayrı dərsliklərdə (dərs vəsaitlərində) bu məsələlərlə əlaqədar rastlaşdıqları biri-birinə daban-dabana zidd olan fikirlərin, biri-birini təkzib edən mülahizələrin, biri-birindən köklü surətdə fərqlənən tərəflərin aradan qaldırılmasına zəmin yaranmış olar.

Uzun illərdir bütün dilçilər sözə, jümləyə, nitq hissələrinə verilən təriflərdə yekdil fikrə gəlmişlər. Həmçinin, fiziklər, bioloqlar, filosoflar və s. kimdən soruşsan ki, «bitmiş bir fikri ifadə edən bir və ya bir neçə söz birləşməsinə nə deyilir?», şübhəsiz cavab verəjək ki, «jümlə» yaxud, kimdən soruşsan ki, «təsir əks təsirə bərabərdir» fizika qanununun formulası nejidir, fikirləşmədən cavab verəjək ki, « $F=-F$ ». Kimdən soruşsalar ki, «şagirdlərin elmi texniki biliklərə yiyələndirilməsi nədir?» Yəqin ki, fikirləşməli olajaq (İxtisasa giriş, səh. 38). Kimdən soruşsan ki, «Şagirdlərin elmi və texniki biliklər sisteminə və bunlarla əlaqədar olan zehni, əməli bacarıqlar və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi, bu biliklər əsasında onlarda dünyagörüşünün təşəkkül etməsi» nədir? Şübhəsiz, xeyli fikirləşməli olajaq, yaxud «sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin məjmusu» nədir, yəqin, yenə düşünməli olajaq; yaxud, «insanın

bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırılması»na nə deyilir?» Yenə fikirləşmək lazım gələcək. Yaxud, «Təlim prosesində şagirdlərə verilən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin məjmusuna nə deyilir? Yəqin yenə fikirləşməli olajağıq. Dərslik və dərs vəsaitlərindən götürülmüş bu beş tərifin beşi də «təhsilə» Verilən təriflərdir. Təlimin və tərbiyənin təriflərini müqayisəli şəkildə təhlil etdikdən sonra buna bənzər, hətta bundan da ziddiyyətli yanaşmaların şahidi oluruq. Araşdırdığımız 50-dən artıq tərifin 10 faizi üst-üstə düşdüyü halda 90 faizi biri-birindən fərqlənir, ya biri-birini inkar edir, ya təkzib edir, ya da təhsilin mahiyyətini özündə əks etdirmir.

Pedaqoci proses anlayışı ilə bağlı bir neçə jəhətə diqqət yetirməyə ehtiyaj duyulur. Birincisi, bu vaxta qədər elmi pedaqogikada pedaqoci proses anlayışına ya az yer verilmiş, ya da heç verilməmişdir. Azərbaycanda Mehdi Mehdişadə, Mərdan Muradxanov, Tələt Əfəndiyev və İsfəndiyar Vəlixanlı tərəfindən 1958-ci ildə V.İ.Lenin adına API tərəfindən çap olunan «Pedaqogika» adlı tədris vəsaitində, 1964-cü ildə M.Muradxanovun redaktorluğu ilə dərc edilmiş «Pedaqogika» dərsliyində və ondan sonra Y.Talıbov, Ə.Ağayev, İ.İsayev, A.Eminov, A.Abbasov, H.Əlizadə, F.Sadıqov, Ə.Həşimov, L.Qasımova, R.Mahmudova tərəfindən hazırlanmış dərs vəsaitlərinin heç birində pedaqoci prosesin mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı fəsil və ya paraqraf yoxdur. Üstəlik müəlliflərin demək olar ki, hamısı pedaqoci proses deyəndə yalnız təlim-tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilən prosesi nəzərdə tuturlar. Pedaqoci prosesin tədqiqat sahəsi, habelə pedaqogikanın mövzusu ilə bağlı fikirlər də mübahisə doğurur. Bütün bunlar isə bizim pedaqogikalara rus təsirindən gəlir, keçmiş SSRİ məkanında müəllifi M.Şimbriyev olan ilk pedaqogika dərsliyindən tutmuş ondan sonra Kairov, Petuxov, B.P.Esipov, T.A.İlina, Şukina, H.İ.Boldrev, V.İ.Curavlyov, A.H.Aleksyuk, N.B.Savin, K.B.Belski, S.İ.Rinovski, M.A.Malencov, A.N.Alekseyev, O.S.Boqdanov, A.A.Qonçarov, N.S.Likin, T.V.Belikov, V.M.Konçaşkin, F.N.Qonobolin, Y.K.Babanski, N.A.Sarokin, T.N.Malkovskaya, D.M.Qrişin, E.P.Belozerçev, V.A.Slasyonin, Baranov, Lordkipanidze, Podlasiy, V.V.Kraevskiy, A.F.Menyayev, V.M.Polonskiy, P.İ.Pidkasistiy, N.E.Şurkova, Qonçarov və başqa müəlliflər tərəfindən dərslik və dərs vəsaitlərində istər pedaqoci proses, istərsə də pedaqogikanın mövzusu və tədqiqat sahəsi haqqında deyilənləri nəzərdən keçirsək fikrimizi sübut etmək üçün istənilən qədər nümunələr gətirmək olar.

İstər keçmiş SSRİ, istərsə də MDB və Rusiya məkanında hazırlanmış «Pedaqogika»larda pedaqogikanın mövzusu uşaqların, yeniyetmə və gənjlərin əsasən tərbiyəsi, bəzi hallarda isə təlim-tərbiyəsindən bəhs edən elm adlandırıldığı, pedaqogikanın tədqiqat sahəsinin, təlim, tərbiyə və tədris prosesi hesab olunduğu üçün pedaqoci prosesin mahiyyəti, məzmunu haqqında müfəssəl məlumat verilməmişdir. Əslində, adı çəkilən müəlliflərdən yalnız bir-neçəsi istisna olmaqla onların böyük əksəriyyəti pedaqoci proses anlayışına kiçik bir münasibət belə bildirməmişlər. Adı çəkilən və çəkilməyən müəlliflər içərisində Y.B.Babanskinin redaktoru və həmmüəlliflərindən biri olduğu «Pedaqogika» adlı dərs vəsaitində (Moskva, Prosvehenie, 1983,s. 73-90) dördüncü fəsil «Pedaqoci proses» adlanır. Üç paraqraftan ibarət olan həmin fəslin birinci

paraqrafı «Pedaqoci prosesin strukturu və qanunauyğunluqları» adlanır. Həmin paraqrafın ikinci abzasında P.F.Kapterov, N.K.Krupskaya, A.P.Pinkeviçin əsərlərində təqdim edilən pedaqoci prosesin iki tərəfi olan təlim – tərbiyə prosesinin spesifik jəhətlərinin dərinədən öyrənilməsi və təhlil olunması göstərilir (səh. 73). Müəllif paraqrafın «Pedaqoci prosesin əsas komponentləri» yarımbaşlığı altında verilmiş şərhinin birinji abzasında isə yazır: «Pedaqoci prosesin ən böyük komponentləri təlim və tərbiyə prosesidir» (səh. 75). Göründüyü kimi Kapterov da, Pinkevski də, hətta Babanskinin özü də pedaqoci prosesi təlim-tərbiyə ilə məhdudlaşdırmışlar. Pedaqoci elmin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri, onun kateqoriyaları da ilk dəfə Azərbaycan pedaqoqları tərəfindən daha dəqiq, səliqəli, daha zəngin elmi dəlillərlə izah edilmişdir. Pedaqoci proses haqqında Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun müəllif olduqları «Pedaqogika» adlı dərs vəsaitində (Bax, Çarşıoğlu, 2002, səh. 105) «Pedaqoci proses» adlı fəslin olması təqdirəlayiq hadisədir. Müəlliflər pedaqoci prosesin mahiyyətini, məzmununu, sistemini, qanunauyğunluqlarını, mərhələlərini və texnologiyalarını şərh etməklə milli pedaqogikanın yeniləşməsi, dünya standartlarına uyğunlaşdırılaraq formalaşdırılması baxımından irəliyə doğru müsbət və uğurlu bir addım atmışlar. Lakin pedaqoci prosesi müəllim və şagirdin qarşılıqlı təsiri ilə məhdudlaşdıran müəlliflər «Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müəllimlərlə şagirdlərin qarşılıqlı təsirinə pedaqoci proses deyilir» deməkdə bu prosesin sərhəddini düzgün müəyyənələsdirə bilməmiş və ondan bir kateqoriya kimi söhbət açmamışlar.

Müstəqillik qazandığımız ilk illərdə 50-dən artıq elmi məqalələrilə, «Milli pedaqogika yollarında», «Pedaqogika», «Ali məktəb pedaqogikası», «Məktəb pedaqogikası» kimi kitab və dərsliklərilə, «Məktəb pedaqogikası sxemlərdə» adlı tədris vəsaiti ilə Təhsil islahatlarının gedişinə əvəzsiz xidmətlər göstərən pedaqoci elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor, Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra müdiri Nurəddin Kazımov ilk dəfə olaraq pedaqoci elmin kateqoriyalarını düzgün müəyyənələsdirə müyəssər olmuşdur.

Pedaqoci elmin kateqoriyalarından biri də tərbiyədir. Tərbiyə şüurlu insan jəmiyyəti yarandığı gündən mövjud olmuşdur. Professor Əliheydər Həşimov yazır ki, tərbiyənin tarixi insan jəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. İnsan jəmiyyətinin inkişafı tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun. Lakin müxtəlif zamanlarda, müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyənin mahiyyəti, xarakteri və uşaqlara aşılınması yolları eyni səviyyədə olmamışdır. Ən qədim zamanlarda tərbiyə işi sadə, tərbiyə məsələləri üzrə bilik, bəjarıq və baxışlar məhdud olmuşdur... Zaman keçdikcə insanların biliyi və həyat təjribəsi artır, dünyagörüşü genişləndirdi. Tərbiyə sahəsindəki təjribə və biliklər də artır, zənginləşirdi. Onu sələflərdən xələflərə vermək işi xüsusi ustalıq, qayda-qanun, adət və ənənə tələb edirdi. Bu yolla xalq pedaqogikası yaranmışdır (Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan Xalq Pedaqogikası, Bakı, Ünsiyyət, 2000, səh. 6). Professor Yusif Talıbov yazır ki, «Azərbaycan məktəbi və pedaqoci fikir tarixinin çox zəngin, qiymətli bir injisi xalqın folklor nümunələrində irəli sürülən tərbiyə haqqında fikirlər»dir.

Ağılarda, laylalarda, atalar sözlərində, tapmajalarda, deyimlərdə, düzüm-
lərdə, düzgülərdə, öcəşmələrdə, çaşdırmalarda, nəğmələrdə, muğamlarda,
nazlamalarda, sınımalarda, yanıltmajlarda, vujudnamələrdə, nəsihətlərdə, və-
siyyətlərdə, lətifələrdə, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, bayatılarda, qoşmalarda,
dodaqdəymələrdə diltərpənmələrdə, nağıllarda, dastanlarda, əsatirlərdə
istənilən sayda tərbiyəvi fikirlər vardır.

Klassiklərimizin əsərlərindən kifayət qədər tərbiyəvi fikirlər gətirmək olar.

Tərbiyə nəzəriyyəsinin banisi isə mənim fikrimjə, Azərbaycan xalqının XIII
əsrə yaşamış böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusidir. Nəsirəddin Tusi özünün
«Əxlaqı-Nasiri» əsərində tərbiyənin bütöv bir sistemini yaratmışdır. Tusi yazır
ki, «uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu
tərbiyə etməyə, nizam – intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır». Uşaq
təbiətində olan fitri nöqsanlara görə pis adətlərə meyl edə biləcəyindən
vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını
saflaşdırmaq gərəkdir. Tusiyə görə tərbiyənin bünövrəsi belə bir əsasə söy-
kənərsə uşağı fəzilətli insan səviyyəsinə yüksəltmək olar. Tusi fəzilətlərin əsa-
sında isə hikmətin dayandığını söyləyərək yazır ki, «Hikmət jinsinə daxil olan
növlərin» miqdarı yeddidir: birinjisi, zəka, ikinjisi, dərk jürəti, üçünjüsü, zəhn
aydınlığı, dördünjüsü, öyrənmə asanlıığı, beşinjisi, ağıl gözəlliyi, altınjısı, hafizə,
yeddinjisi, hazırjavablıqdır».

Göründüyü kimi, xalqımızın məişətinə daxil olan (Milli) tərbiyəmizin çox
zəngin təjribi və nəzəri əsasları vardır.

Bəs, bu gün elmi pedaqogikada tərbiyə nəzəriyyəsinin qoyuluşu neçədir?

Açığını etiraf etmək lazımdır ki, problemin elmi-pedaqoci ədəbiyyatda
qoyuluşu heç də ürəkəçan deyil. Bunun üçün tərbiyəyə verilən bir neçə tərifi
nəzərdən keçirmək kifayətdir.

«Kommunist tərbiyəsi uşaqların fiziki və zehni qabiliyyətlərini məqsədə-
yönləmiş, planlı və mütəşəkkil bir surətdə inkişaf etdirmək, onları bilik, bəja-
rıq və vərdişlərlə silahlandırmaq, onlarda elmi-materialist dünyagörüşü təşək-
kül etdirmək və kommunist əxlaqı sifətləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir»
(Bax, Pedaqogika, API-nin nəşri, 1958, səh. 9).

Həmin tərifi V.İ.Lenin adına API tərəfindən 1973-jü ildə nəşr olunmuş
«Pedaqogikaya giriş» adlı dərş vəsaitində təkrar olunmuşdur (Bax, səh. 38).

1964-jü ildə Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoci Ədəbiyyatı Nəşriyyatı
tərəfindən nəşr edilən «Pedaqogika» dərşliyinin 5-ji səhifəsində oxuyuruq:
«Geniş mənada tərbiyə-gənş nəslin fiziki və əqli qabiliyyətini inkişaf etdirmək,
uşaqları bilik, bəjarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq və müəyyən dünyagörü-
şünə, əxlaqi sifətlərə yiyələndirməkdən ötrü onlara məqsədə -yönləmiş, planlı
və mütəşəkkil surətdə təsir göstərməkdir» (Bax, səh. 6). Həmin dərşliyin 253-jü
səhifəsində «Tərbiyə nəzəriyyəsi» adlanan bölmənin birinji abzasını nəzərdən
keçirək: «Pedaqogikanın əsas anlayışları olan tərbiyə, təhsil və təlimin mənası
aydınlaşdırılarkən tərbiyənin iki mənada – geniş və dar mənada işlədildiyi
qeyd olundu. Geniş mənada tərbiyə məfhumuna daxil olan təhsil, təlimdən,
təlim nəzəriyyəsiindən bəhs edildi». Müəlliflər tərbiyəyə dar mənada «Tərbiyə
uşağa edilən bütün məqsədəuyğun və mütəşəkkil təsirlər deməkdir» kimi tərifi

vermiş, geniş mənada isə başqa bir tərif vermişlər. Başqa bir bölmədə isə təhsilə də, təlimə də eyni mənada yanaşmışlar.

«Pedaqogikadan mühazirə konspektləri» adlanan dərs vəsaitində belə bir təriflə üzləşirik: «Tərbiyə tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında elə qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir ki, bu prosesdə tərbiyə olunanların həyata düzgün münasibətləri formalaşır, adətlər təşəkkül tapır» (Bakı, Maarif, 1983, səh. 206).

«Tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması prosesidir» (Bax: Pedaqogika, Bakı, Təbib, 1994, səh. 6).

«Tərbiyə dedikdə bu və ya digər keyfiyyəti inkişaf etdirmək, davranış təjribəsini formalaşdırmaq üçün tərbiyəçinin tərbiyə olunana mütəşəkkil məqsədyönlü, planlı, sistemli və fasiləsiz təsir göstərməsi prosesi başa düşülür» (Bax: Pedaqogika, Renesans, 2000, səh. 79).

«Tərbiyə prosesi şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılması prosesidir» (Bax: Pedaqogika, Bakı, Çəşioğlu, 2002, səh. 312).

Bu sonunju tərif isə Ə.Həşimov, F.Sadiqov, A.Abbasov, H.Əlizadə, Ə.Paşayev və F.Rüstəmov tərəfindən hazırlanmış «Pedaqogika» adlı dərs vəsaitlərindən götürülmüşdür.

Bu tərifləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, müəlliflər tərbiyənin ayrı-ayrı əlamət və keyfiyyətlərinə, xüsusiyyət və komponentlərinə müxtəlif jür yanaşsalar da onun məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsir vasitəsi olduğunu hamısı qəbul etmişlər.

Bütün bu müəlliflərdən fərqli olaraq N.M.Kazımov yazır: «Tarixən də, müasir dövrdə də tərbiyə birmənalı başa düşülməmişdir. Bəziləri pedaqogikanı tərbiyə kimi, tərbiyəni də pedaqogika kimi başa düşmüşlər. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və pedaqogikanın qanunauyğunluqları arasında fərq qoymayanlar da var. İnsan şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsirlərlə mühit amillərinin təsirlərini eyniləşdirənlər də az deyil. Halbuki pedaqoci proses, o jümlədən tərbiyə obyektiv prosesdir, ayrı-ayrı şəxslərdən asılı olmur; pedaqogika isə elmdir, özü də pedaqoci proses haqqında, həm də tərbiyə haqqında elmdir. İnsana mühit və tərbiyənin təsirlərini fərqləndirmək gərəkdir. Mühitin təsiri məqsədyönlü deyil, kortəbiidir. Tərbiyənin təsiri isə adətən, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur. Deməli, milli pedaqogikaya görə tərbiyə kateqoriyası ilkin olaraq belə mənalandırılır: davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin adamlarda məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə formalaşdırılması prosesidir» (Bax: N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Bakı, Çəşioğlu, 2002, səh. 33).

Mənim fikrimjə, tərbiyənin bu sonunju tərifini qəbul etmək daha məqbul sayılmalıdır. Çünki bir kateqoriya olaraq tərbiyənin məqsədi məhz N.Kazımov tərəfindən daha müfəssəl şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Gəlin həmin məqsədi nəzərdən keçirək: «Sual olunur: Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində tərbiyə işinin məqsədi nədən idarət olmalıdır? Suala milli pedaqogikada belə cavab verilmişdir: davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri dəyərlərə gənç nəslə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil yiyələndirmək yolu ilə respublikamızın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik

dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar kimi yetişdirməyə kömək etmək tərbiyənin başlıca məqsədidir» (səh. 250).

Əgər tərbiyəçi qarşısına belə məqsəd qoyarsa o, əsl Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmiş olar. Pedaqoci məntiqə görə tərbiyənin nəticəsi sağlam ruhlu vətəndaş yetişdirməkdən ibarətdir. Mənjə, izaha heç bir ehtiyaj qalmır.

Tərbiyənin vəzifələri də bu məqsədə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Özü də formal şəkildə yox.

Respublikamızda hər il tərbiyəni ayrı-ayrı tərkib hissələri, komponentləri ilə bağlı qalaq-qalaq tədqiqatlar aparılır, onlarla dissertasiyalar müdafiə edilir.

Təjribə və müşahidələr göstərir ki, tərbiyənin yuxarıda göstərilən məqsədinə müvafiq olaraq çoxsaylı vəzifələr müəyyənləşdirilir.

Sual olunur: bu vəzifələrin praktik həllinə nail olmaq üçün işçi proqramların hazırlanması və tətbiqinə nail ola bilərikmi? Tərbiyə profilaktikası ilə bağlı dövlət və ictimai təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırırıqmı? Fikrimjə, yox. Son 10 ilin statistikasına diqqət edək: Hər il orta ümumtəhsil məktəblərini 90-100 min ətrafında şagird qurtarır, onların təxminən 20-25, bəzən isə 28-30 faizi ali məktəblərə, 15-20 faizi isə peşə və orta ixtisas məktəblərinə qəbul edirlər. Qalan 50 faizdən artıq isə Allahın ümidinə buraxılır. Tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik qazandığımız 13 il ərzində orta təhsilli gənjlərimizin təxminən yarım milyondan artığı təhsildən və tərbiyə profilaktikasından kənar qaldığı üçün onların tərbiyəsi də heç şübhəsiz təhsil müəssisələrinin, ictimai təşkilatların diqqətindən kənar qalır. Nəticədə, onların bir qismi İrana, Türkiyəyə, Rusiyaya, Dübaya iş dalınja getməyə məcbur olur. Bir qismi narkobizneslərin təsiri altına düşür, bir qismi küçələrdə, bazarlarda xırda alverlə məşğul olur, bir qismi isə səfil həyat təzi keçirirlər. Sovet məkanında fəaliyyət göstərən pioner evləri, pionerlər sarayları, mədəniyyət evləri və mədəniyyət sarayları indii özəlləşdirilib. Onların alternativlərinin yaradılması barədə heç kəs düşünmür. Belə olduğu təqdirdə tərbiyənin məqsədindən, vəzifələrindən formal şəkildə danışmağa heç birimizin haqqı yoxdur.

Biz tərbiyənin ali məqsədini və ondan doğan vəzifələrin həlli yollarını da düşünməliyik.

Təklif edirəm ki, tərbiyə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər məhz bu vəzifələrin həlli yollarını müəyyənləşdirməli, dövlətin və ictimai mühitin diqqətinə çatdırmalıdır.

Başlıca pedaqoci kateqoriyalardan biri də təlimdir. Əsas pedaqoci anlayışlardan biri olan təlim məlum olduğu kimi iki tərəfli pedaqoci prosesdir. Başqa sözlə desək, təlim öyrədənə öyrənənin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət prosesi baxçada da, orta ümumtəhsil məktəblərində də, litseylərdə də, orta ixtisas kolleji və texnikumlarında da, ali məktəblərdə də, pilotlar, matroslar, miçmanlar, ustalar, sənətkarlar, sürüjülər hazırlayan peşə kurslarında, hətta sirkdə də jərəyan edir. Deməli, təlimi məktəblə məhdudlaşdırmaq düzgün sayıla bilməz.

Təəssüflər olsun ki, pedaqogika dərslük və dərslük vəsaitlərinin böyük əksəriyyətində təlim yalnız məktəbə şamil edilir.

Faktlara mürəjət edək:

«Təlim-müəllimin rəhbərliyi altında məqsədə yönəldilmiş, planlı və mütəşəkkil bir surətdə təhsil almaq prosesidir ki, bu prosesdə şagirdlərə biliklər sistematik şərhl edilir, iş qaydaları göstərilir, onların bilik, bacarıq və vərdişləri şüurlu və möhkəm mənimsəməsi, idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə fəaliyyətləri təşkil olunur» (Mehdizadə M. və b. Pedaqogika, Bakı, 1958, səh. 9).

"Təlim - müəllimin rəhbərliyi altında məqsədə yönəldilmiş, planlı və mütəşəkkil bir surətdə təhsil almaq prosesidir (Pedagogikaya giriş. V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, Bakı, 1973, səh. 38).

"Təlim - müəllimin rəhbərliyi və müvafiq vasitələrin köməyiylə şagirdlərin həyatı dərk etməsi prosesidir" (Pedagogikadan mühazirə konspektləri. Bakı, Maarif, 1983, səh. 114).

"Təlim - müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı şəkildə məqsədyönlü fəaliyyətidir" (Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov, İ.İsayev. Pedagogika. Bakı, Adiloğlu, 2003, səh. 5).

"Təlim - müəllimlə şagirdin arasında elə qarşılıqlı münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində şagird müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnir, onda əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər formalaşır" (A.Abbasov, H.Əlizadə. Pedagogika. Bakı, Renesans, 2000, səh. 6).

"Təlim- müəllim və şagirdlərin xüsusi təşkil olunmuş prosesdə məqsədli və idarəolunan qarşılıqlı fəaliyyətidir"(Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedagogika, Bakı, Çarşıoğlu, 2002, səh. 18).

"Təlim- müəllimin rəhbərliyi altında planlı və mütəşəkkil surətdə həyata keçirilən təhsil almaq prosesinə deyilir" (Pedagogika, ADTPƏN, Bakı, 1964, səh. 6).

Göründüyü kimi, bir-birindən köklü surətdə (ikisi istisna olmaqla-F.S.) fərqlənən bu təriflərdə orta ümumtəhsil məktəblərindəki təlimdən söhbət gedir. Yuxarıda təlimin jərəyan etdiyi ünvanların heç birindəki təlim fəaliyyəti nəzərə alınmır. Bu təriflərdən fərqli olaraq "Milli pedaqogika yollarında" kitabında oxuyuruq: "Təlim kateqoriyasının milli pedaqogika anlamı: Sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri biliklərə, bacarıq və vərdişlərə adamların məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil yiyələnməsi və bu zaman onların həm də mənəvi, psixoloji keyfiyyətlərlə silahlanmaları təlimdir (Bax: Milli pedaqogika yollarında. Bakı, Ağrıdağ, 2001, səh. 142).

Moskvada dərij edilmiş "Pedagogika" dərslikləri içərisində "Prosveşenie" nəşriyyatı tərəfindən buraxılan və müəlliflər heyəti tərəfindən hazırlanan "Pedagogika" adlı dərslikdə təlimə verilən tərifə də diqqət edək: "Təlim öyrəndənlərlə öyrənənlərin birgə fəaliyyətidir ki, bu zaman birincilər bilik, bacarıq verir, onların mənimsənilməsinə bu və ya digər dərəcədə rəhbərlik edir, ikincilər isə bu bilikləri, bacarıq və vərdişləri mənimsəyirlər" (Pedagogika. Moskva, Prosveşenie, 1968, s. 26).

Məhz bu iki tərifdə təlimin bizim nəzərdə tutduğumuz bütün ünvanları, obyektləri nəzərə alınır.

Bu jəhətdən professor N.M.Kazımovun "Ali məktəb pedaqogikası" dərsliyində təlim üçün daha səjiyyəvi olan tərifi daha önəmli hesab edirik: "Öyrəndənin məqsədyönlü və planlı rəhbərliyi altında milli və ümumbəşəri dəyərlərlə

əlaqədar olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin öyrənmələr tərəfindən mütəşəkkil mənimsənilməsi və bu zaman onların tərbiyə olunmaları və inkişaf etmələri prosesi təlimdir" (N.M.Kazımov. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nijat, 1999, səh. 21).

Fikrimizə, bu tərif təlimin bütün elmi-pedaqoci jəhətlərini özündə ehtiva edir.

Pedaqoci elmin başlıca kateqoriyalarından biri də təhsildir. Təhsil xalq təsərrüfatının ən aparıcı sahələrindən, başqa sözlə desək, ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Lakin uzun illər təhsil əhalinin, adamların maariflənməsi kimi izah olunub. Keçmiş sovet məkanında dövlət idarəetmə sistemində orta təhsilə Maarif Nazirliyi, peşə təhsilinə Peşə Təhsili Komitəsi, ali və orta ixtisas təhsilinə isə Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi rəhbərlik edirdi.

Ənənəvi pedaqogikalarda isə təhsil pedaqoci elmin tədqiqat sahələrindən biri kimi nəzərə alınmırdı. Əsasən tərbiyə pedaqoci elmin tədqiqat sahəsi sayılır, təhsil isə onun tərkibində nəzərdən keçirilirdi. A.Abbasov və H.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış "Pedaqogika"da oxuyuruq: "Tərbiyə" sözü son dərəcə geniş anlayışdır. Çox zaman "təhsil" və "təlim" də onun tərkibində nəzərdən keçirilir, hətta pedaqogikaya tərif verərkən ona "tərbiyə" haqqında elm kimi yanaşırlar. Bu, görünür, təhsil və təlim anlayışlarına nisbətən tərbiyə anlayışının daha erkən meydana gəlməsilə bağlıdır. İlk insanlar məhz tərbiyə edə-edə övladlarına bilik, bacarıq, vərdiş qazandırırtdılar. İngilis dilində "edijation" sözü var. O, eyni zamanda həm tərbiyə, həm təhsil, təlim, maarif, həm də ən əsası "pedaqogika" mənasını verir (Bax: A.Abbasov, H.Əlizadə. Pedaqogika. B., Renesans, 2000, səh. 79-80).

Son on ildə aparılan tədqiqatlarda isə təhsilə olan münasibət dəyişmişdir. Son ədəbiyyatdarda pedaqoci elmin başlıca kateqoriyalarından biri olan təhsilin bilik, bacarıq, vərdişlər sistemini əhatə etməsi, müvafiq tədris müəssisələrində müəyyən müddətdə həyata keçirilməsi, təlimlə üzvü surətdə əlaqədə olması tərbiyə və inkişaf imkanlarını özündə ehtiva etməsi öz əksini tapır. 2003-jü ildə Moskvanın "Pedaqoqiçeskoe obşestvo Rossii" nəşriyyatı tərəfindən P.İ.Pidkosistişyin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Pedaqogika" dərslisində "Təhsilin məzmunu" adlanan 8 fəslin birinci paragrafının yarım-başlığı "Soderjanie obrazovaniya kak didaktičeskaya kateqoriya pedaqoqiçeskoy nauki" adlanır. Elmi pedaqogikada təhsil didaktikanın kateqoriyalarından biri kimi təqdim edilməklə yanaşı onun bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini əhatə etməsi, müvafiq tədris müəssisələrində yüksək dünyagörüşə malik olan şəxsiyyətlərin yetişdirilməsini təmin etməsi, öyrətmə, təlim-tərbiyə etmə imkanlarına malik olması göstərilir.

N.Kazımov istisna olmaqla pedaqoqlarımızın heç biri təhsilin bu xüsusiyyətlərini onun mahiyyətində, hətta tərifində nəzərə almamışlar. Yuxarıda təhsillə əlaqədar bir neçə təriflə bağlı fikir söylədiyimizi nəzərə alaraq bu məsələnin üzərində ətraflı dayanmağı məqsədə uyğun hesab etmirik. Birjə onu qeyd etməyi vəzifə sayırıq ki, professor N.M.Kazımov təhsil kateqoriyası ilə bağlı müfəssəl fikirlərlə, konseptual ideyalarla çıxış edərək təhsilə belə bir tərif vermişdir:

"Təhsil xalq təsərrüfatının tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisələrində müəyyən müddətə öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin həm zəruri şərti, həm də nəticəsi kimi özünü göstərən, milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdişlərin məجمusudur" (Məktəb pedaqogikası. səh. 34).

Biz bu tərifə təhsil üçün məqbul sayırıq.

İndi də pedaqoci elmin sonunju kateqoriyası olan psixoloji inkişaf haqqında da bir neçə söz deyək.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim-tərbiyə sahəsində tədqiqat aparanlar, xüsusilə görkəmli pedaqoqlarımız uşaqların, yeniyetmə və gənjlərin əqli, əxlaqi, mənəvi, ekoloji, estetik, etik, fiziki inkişafında, eləcə də onların idrak fəaliyyətinin yüksəlməsində, təlimə maraqlarının artmasında, təlimdə geridə qalmalarının aradan qaldırılmasında psixoloji yanaşmalara böyük üstünlük vermiş, məhz bu baxımdan onların psixoloji jəhətdən öyrənilməsini vəzifə saymışlar. M.Mehdizadənin, M.Muradxanovun, Ə.Həşimovun, Y.Talıbovun, B.Əhmədovun, Ə.Ağayevin, R.Mustafayevanın əsərlərində belə yanaşmalar haqqında maraqlı fikirlər vardır. N.M.Kazımov isə psixoloji inkişafı pedaqoci elmin kateqoriyaları sırasına daxil etmişdir. Məhz onun sayəsində pedaqoci elmin kateqoriyaları bütöv bir sistem halında təqdim olunmuşdur. N.M.Kazımov psixoloji inkişaf kateqoriyasından danışarkən göstərir ki, inkişaf ümumi fəlsəfi anlayışdır. Pedaqogikada isə şəxsiyyətin psixoloji inkişafı deyəndə təsəvvürün, təfəkkürün, iradənin, diqqətin və s. psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafı nəzərdə tutulur (Məktəb pedaqogikası. səh. 35). Məsələyə daha diqqətlə varanda aydın olur ki, psixologiya bir elm kimi ilkin olaraq "Şəxsiyyət və fəaliyyət" problemini axarında şəxsiyyətin psixoloji xarakteristikasını, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyasını, şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi xarakteristikasını (bu kontekstdə diqqəti, nitq və ünsiyyəti); ikincisi, "şəxsiyyətin idrak prosesləri" fonunda onların duyğusunu, qavrayışını, hafizəsini, təfəkkürünü, təxəyyülünü; üçünjüsü, şəxsiyyətin fəaliyyətinin emosional iradi jəhətlərini, o jümlədən, hissləri, iradəni və ən nəhayət, şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini, yəni onların temperamentini, xarakterini və qabiliyyətlərini öyrənir və bütün bunlar isə pedaqoci prosesdə həyata keçirilir. Deməli, pedaqoci elmin pedaqoci prosesi, tərbiyəni, təlimi, təhsili və psixoloji inkişafı bir kateqoriya kimi özündə ehtiva etməsi təbii sayılır.

Sözün əsl mənasında pedaqoci prosesdə uşağı öyrənmək üçün onun psixikasını, xüsusilə duyğusunu, qavrayışını, hafizəsini, təxəyyülünü, təfəkkürünü, hisslərini, iradəsini, diqqətini, temperament tipini, xarakterini, qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmədən ona düzgün yanaşmaq mümkün deyil. Yalnız belə yanaşma zamanı şəxsiyyətin düzgün tərbiyəsinə, təlim fəaliyyətinin stimullaşmasına, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Avropada bu gün "Feminist psixologiya", "Feminist pedaqogika", "Jentlimen psixologiyası" da bu zərurətdən irəli gəlir. Avropa pedaqoqları və psixoloqları bu qənaətə gəlmişlər ki, jinslər arası əxlaqi münasibətlərdə yaranan uçurum yetişən nəsllə psixoloji jəhətdən düzgün yaşayılmamasının nəticəsidir. Yeniyetmə və gənç qızların gejdə barlarına, fahişəxanalara, kazinolara, fazedalara, qırmızı küçələrə (a red strit, yəni qızların və qadınların lisenziyalaş-

dırılmış satışı və intim istismarını nümayiş etdirən küçə) dəvət olunaraq çılpaq nümayiş etdirilmələri, yarlıqlar yapışdırılmış kabinələrdə çılpaq qadınların seksoloci cestlər nümayiş etdirərək müştəriləri özlərinə jəlb etmələri kimi iyrenjliklərin aradan qaldırılması yolunu qadınlara lap kiçik yaşdan psixoloci jəhətdən düzgün yanaşılmamasında görürlər. Onlar qadını fiziki, fizioloci və mənəvi - əxlaqi jəhətdən şikəst edən bu iyrenjliklərin psixologiyasını işləyərək "Feminist pedaqogika"da onların aradan qaldırılması yollarını göstərirlər. "Jentlimen pedaqogikası"nda da təxminən eyni məzmunlu yanaşmalar vardır. Fərq ondadır ki, bu pedaqogikada kişi sərbətsizliyinin aradan qaldırılması psixologiyası daha geniş şəkildə öz əksini tapır. Bu gün Avropa alimlərini narahat edən problemlərdən biri məhz Avropada "maviləri" özündə birləşdirən qurum və təşkilatların günü-gündən artması və yeniyetmə və gənç oğlanların da bu qurum və təşkilatlara jəlb olunmasıdır.

Göründüyü kimi, pedaqoci prosesdə uşaqların təlimi, tərbiyəsi və təhsili üçün onlara həm də psixoloci jəhətdən düzgün yanaşılmasına zəruri ehtiyaj vardır. Məhz ona görə də pedaqogikada psixoloci inkişaf problemi müfəssəl bir fəsil kimi öz əksini tapmalıdır.

Mən təklif edirəm ki, psixoloci inkişaf kateqoriyası "psixoloci yanaşma və psixoloci inkişaf kateqoriyası" kimi ifadə olunsun. Çünki pedaqoci prosesdə uşağın psixoloci inkişafının təmin olunması üçün ona ilk önjə psixoloci jəhətdən düzgün yanaşılmasını tələb edir.

Dünyanın ən böyük körpüləri Amerika və Yaponiyada salınmışdır. Amerikadakı "Jorj Vaşinqton" körpüsünün uzunluğu 4 km, Yaponiyadakı "Akasi-Vaikri" körpüsünün uzunluğu isə 6 km-dir. Bu körpülər dünyanın ən möhtəşəm körpüləri hesab edilir. Amerikada bu günə qədər salınmış yarım milyondan artıq körpülərin təxminən 40%-i uçmuş və minlərlə insan tələfatına səbəb olmuşdur. Mən nə üçün körpünü misal gətirirəm? Çünki "Pedaqogika" elmi insanlarla elm-təhsil və tərbiyə arasında əsl körpü rolunu oynayır. Bu körpü elə möhtəşəm qurulmalıdır ki, yüz illər boyu insanların təlimi, tərbiyəsi və təhsilinə xidmət edə bilsin. Bu gün körpü mühəndisliyi sənəti elə bir zirvəyə yüksəlmişdir ki, adam o zirvəyə tamaşa edəndə heyrdəndən uğunur. Körpü mühəndisləri Yaponiya ilə Alyaskanı, İtaliya ilə Sijiliyanı birləşdirəjək körpü layihəsi hazırlamışdır. Jəbəllütərix boğazını birləşdirəjək körpünün tikilməsinə yaxın zamanlarda başlanılajağı ehtimal olunur. Bu nəyin sayəsində baş verir? Dünya mühəndislik sənətinin karifeylərinin birləşməsi sayəsində. Biz də pedaqogika elmini yüksək zirvələrə ujalmaq üçün beləjə birləşməliyik. Respublika Təhsil Şurasının pedaqoqlarımız arasında birlik yaratmaq təşəbbüsünü yalnız alqışlamaq lazımdır.

Əmrulla Paşayev və Fərrux Rüstəmov tərəfindən hazırlanmış və ali məktəb tələbələrinin istifadəsinə verilmiş "Pedaqogika" adlı dərs vəsaitində (Bax: Bakı, Çayıoğlu, 2002, 552 səh.) yeni məsələlər, o jümlədən "pedaqoci aksiologiyanın əsasları", "pedaqoci innovasiyalar", "tərbiyə texnologiyası", "yeni təlim texnologiyaları", "öyrənənin motivizasiyası", "təlimin diaqnostikası", "sosial yönümlü işlərin mahiyyəti", "ijtimai tərbiyə və ailə tərbiyəsi" problemləri Azərbaycan təhsilinin Avropa və dünya təhsilinə inteqrasiyası şəraitində yeniliklər kimi təqdirəlayiq hesab olunmalıdır.

Professor Nurəddin Kazımov tərəfindən çap etdirilən "Məktəb pedaqogikası" adlı dərslikdə də bir sıra yeniliklər vardır. Pedaqoci ali məktəb tələbələrini istifadəsində olan həmin dərslikdəki yeniliklərin həjmi isə daha genişdir. Hansı ki, bu yeniliklər ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların tələblərilə daha çox səsləşir.

Unutmaq olmaz ki, Təhsil İslahatı ilk növbədə təhsilin nəzəri mənbələrinin yeniləşməsini, onun milli və bəşəri dəyərləri özündə əks etdirilməsini tələb edir. Çünki keçmiş SSRİ məkanındakı 70 ildə təhsil Sov.İKP Proqramının tələblərinə, marksizm, leninizm ideyalarına, sosializm prinsiplərinə, kommunizm quruluşunun əsas istiqamətlərinə uyğun şəkildə qurulmuş, onun bütün nəzəri mənbələri məhz bu direktivlərə istinad edilərək hazırlanmışdır.

Ona görə də Təhsil İslahatının qarşıya qoyduğu ən başlıca vəzifələrdən biri təhsilə dair bütün nəzəri mənbələrin yenidən hazırlanmasıdır. Onlardan biri də "Pedaqogika" dərslikləridir.

Əslində dərslikləri dövlət özü nazirliklərin, baş idarələrin, institutların, universitetlərin vasitəsilə mütəxəssislərə sifariş verir və planlı şəkildə hazırlatdıraraq nəşr etdirir. Lakin elə mütəxəssis var ki, içində jövlan edən vətəndaşlıq qeyrəti o qədər güclüdür ki, o, heç bir sifariş və təklif gözləmədən əlini - qolunu hamıdan əvvəl çırmalayaraq əsl vətənpərvər tədqiqatçı-alim kimi həvəslə işə girişir və bəzən bir institutun hazırlayacağı məhsulu özü təkbaşına hazırlayır. Belələrindən biri pedaqoci elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Dillər Universitetinin "Pedaqogika" kafedrasının müdiri Nurəddin Kazımovdur. O, müstəqillik qazandığımız ilk illərdən başlayaraq 50-dən artıq məqalə, "Pedaqogika" (1996), "Ali məktəb pedaqogikası" (1999) dərslikləri, "Milli pedaqogika yollarında" (2000) dərs vəsaitini ortalığa qoyaraq Təhsil İslahatının tədqiqatçı-alimlərimizin qarşısında qoyduğu vəzifələrin həlli işində ən uğurlu addım atdı. Onun bu sahədə gördüyü şərəfli işlərdən biri də ölkəmizdə ilk dəfə olaraq "Məktəb pedaqogikası" yaratmasıdır. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı N.M.Kazımovun "Məktəb pedaqogikası" adlı dərsliyini nəfis poliqrafiya üslubunda çapdan buraxmışdır. Dərslik ali pedaqoci məktəblərin bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr, habelə aspirantlar, dissertantlar və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

"Məktəb pedaqogikası" dərsliyi bu günə qədər istər ölkəmizdə, istərsə də ölkəmizdən kənar da çap olunan bütün ənənəvi dərsliklərdən köklü surətdə fərqlənir. Özü də bu fərq özünü hər şeydən əvvəl bu günümüzün aktuallığını özündə bariz əks etdirən yeniliklərdən ibarətdir. Məhz ona görə də dərsliyin təhlilinə həmin yeniliklərdən başlamaq istərdik.

Bu yeniliklərdən birincisi və ən bəhlıjası əsərin "Milli pedaqogika" kimi təqdim edilməsidir. Müxtəlif milli dəyərlərə söykənərək keçmiş pedaqoci irsimizdən, klassiklərimizin, mütəfəkkirlərimizin pedaqoci fikirlərindən istifadə edərək, digər ölkələrin pedaqoci ənənələrini, nəzəriyyə və təjribələrinə, habelə respublikamızda mövjud olan qabaqjıl pedaqoci təjribəyə istinad edərək fundamental bir məktəb pedaqogikası yaratmışdır. Müəllifin mənəviyyətə böyük lüyü həmin əsəri öz millətine, öz xalqına, öz məmləkətinin təliminə, tərbiyəsinə, təhsilinə, psixoloji inkişafına həsr olunmasına vadar etmişdir. Əsəri oxuyan hər bir kəs belə qənaətə gələ bilər ki, müəllifin milli mənafeyi

şəxsi mənafe üçün üstün tutaraq öz təfəkkürünün və təxəyyülünün məhsulunu millətə şamil etməsi əsl vətənpərvərlikdir.

"Milli pedaqogikanın əhatə etdiyi elmi yeniliklər hər hansı digər ölkənin və ya ölkələrin deyil, məhz Azərbaycanın məhsuludur, Azərbaycan xalqının milli mənafe sərəvətidir və yeganə məqsədi respublikamızda təhsil islahatının uğurla həyata keçirilməsinə, nəticə olaraq, dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməkdir"(səh. 5) deyən müəllifin fikrindən dediklərimizi görmək çətin deyil.

Dərslərin ikinci yeniliyi pedaqoci anlayışların yeni pedaqoci təfəkkür süzgəyindən keçirilərək aydınlaşdırılması, onların sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, onların abstrakt və müştərək funksiyalarının müstəqilləşdirilməsi və konkretləşdirilməsidir. N.M.Kazımov "Məktəb pedaqogikası" dərslərində ilk dəfə olaraq "pedaqoci proses kateqoriyası"nı, "təbii kateqoriyası"nı, "təlim kateqoriyası"nı, "təhsil kateqoriyası"nı bərabər hüquqlu kateqoriyalar kimi vermiş və bu kateqoriyaların pedaqoci proses kateqoriyasının tərkibində nəzərdən keçirməyi məqsədmüvafiq hesab etmişdir. Bu kateqoriyaların mahiyyətini özünəməxsus bir şəkildə aydınlaşdıran müəllif onların oxşar və fərqli jəhətlərinin də aydınlaşdırılmasını unutmamışdır.

Dərslərdə üçünjü yenilik təlim, təbii və təhsil üçün psixoloji inkişafın ümumi olmasıdır. Əgər pedaqoci psixologiyadan ağız dolusu danışırıqsa pedaqoci prosesdə psixoloji inkişafın üzərindən sükutla keçə bilmərik. Əgər hər hansı bir pedaqoc və ya müəllim pedaqoci prosesdə şəxsiyyətin psixoloji xarakteristikasını, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyasını, diqqəti, nitq və ünsiyyəti, şəxsiyyətin idrak proseslərinin psixologiyasını (duygular, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül), şəxsiyyətin fəaliyyətinin emosional iradi jəhətlərini (hisslər, iradə), şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini (temperament, xarakter, qabiliyyət) bir nəzəri stimula kimi qəbul edirlərsə, deməli, onlar bunu pedaqoci prosesdə, yəni təcrübədə də nəzərə almalıdırlar.

Müəllifin təbii desək psixoloji proseslərin formalaşmasında təlim və təbii funksiyalarını fərqləndirməklə kifayətlənmək olmaz. Bəzi pedaqoqlar güman edirlər ki, təlim şagirdlərdə yalnız elmi anlayışları-məfhumları formalaşdırır və buna görə də onlarda nəzəri təfəkkürü inkişaf etdirir. Bu fikri əsas götürən fənn müəllimləri təlim zamanı şagirdlərin psixoloji inkişafına ciddi ziyan vururlar. Çünki onlar dərsi anlayışlar zəminində qurmağa çalışır, tənqidi mühakimələrə uyur, təxəyyülün emosionallığını, digər psixoloji keyfiyyətlərin zəruriliyini isə unudurlar. Halbuki, təlim müvəffəqiyyəti üçün psixoloji inkişaf məntiqi təfəkkürün formalaşmasında da vacibdir. Nəzərə alınmalıdır ki, məntiqi təfəkkür digər psixoloji proseslərdən ayrılıqda jərəyan edən müstəqil proses deyil. Bir çox elmi kəşflər obrazlı təfəkkürsüz, janlı təxəyyülsüz açıla bilməz. Gözə görünməyən mikroaləmin obrazı məhz xəyalda yaradılır və nəzəri təfəkkür süzgəyindən keçirilir: təlimdə bunu unutmaq olmaz" (səh. 43). Məhz ona görə də prof. N.M.Kazımov haqlı olaraq yazır ki, «...təbii ilə yanaşı təlim, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyaları da Milli pedaqogikanın tədqiqat sahəsinə pedaqoci proses kateqoriyasına daxildir» (səh. 10).

Dərsləkdə dördüncü yenilik də psixoloji yanaşma problemi ilə bağlıdır. Lakin bu yanaşma müəllimin psixoloji vəziyyətinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Bütün pedaqoci ictimaiyyətə məlumdur ki, prof. N.M.Kazımov həm respublikamızda, həm keçmiş ittifaq-indiki MDB məkanında, mən deyərdim ki, hazırki dünyamızda ilk dəfə olaraq müqayisənin elmi mahiyyətini bənzərsiz bir şəkildə dərinlən aydınlaşdırmış, onun fizioloji, məntiqi, pedaqoci və psixoloji əsaslarını açmış və sübuta yetirmişdir ki, ixtisasından asılı olmayaraq hər bir müəllimə elmi fikirləri, maraqlı faktları, ictimai-siyasi-iqtisadi prosesləri, bütövlükdə təbiətə, jəmiyyətə, insanın davranış və fəaliyyətinə aid olan hər jür münasibətləri şərh edərkən ağıllı ümumiləşdirmələr aparmaq və məntiqi nətiyyəyə gəlmək üçün müqayisə bəjarığına yiyələnməlidir. Çünki alimin öz sözlərinə desək «müqayisə ağıllın kəsərini, şüurun itiliyini artıran, idrak prosesinə düzgün istiqamət verən sönməz məşəldir. Bu sönməz məşəl öyrənilən materialın dərinlən dərk olunmasına və möhkəm yadda qalmasına və deməli lazım gəldikdə yadda salınmasına münasib psixoloji şərait yaradır» (Bax: Ağıllın sönməz məşəli, səh. 84). «Təlim zamanı müəllimin öz psixoloji vəziyyətini tənzimləməsi» (səh. 220-240) ideyası ilə çıxış edən alim müəllimin fəaliyyətində aktyorluq və recissorluq əlamətlərini müqayisəli şəkildə özünəməxsus maraqlı bir üslubda şərh edir. Müəllimin fəaliyyətini aktyorun fəaliyyətinə bənzədən əlamətləri, aktyor və müəllimin fəaliyyətindəki fərqli jəhətlərini təqdim etməklə yanaşı, müəllimin fəaliyyətindəki recissorluq əlamətlərini, recissorluq və müəllimlik arasındakı fərqi izah edir. Gələjək müəllimlərə bir növ davranış qaydaları öyrədir. Onun «müəllimlə aktyor qədər öz hərəkətlərinə: üzünün, əllərinin və bədəninin hərəkətlərinə hakim kəsilməlidir. O, hansı məqamda əli hərəkətə gətirəjəyinə, hansı məqamda oturajağına, nejə görkəm alajağına nəzarət etməyi bəjarmalıdır» (səh. 227) kimi tövsiyələri müəllimlər üçün, xüsusilə, gənjl müəllimlər üçün çox faydalıdır. Çünki, bu tövsiyələr müəllimə öz üzərində məsuliyyətlə işləməyə çağırır. Bu çağırışın fonunda müəllimin emosionallığına razılıq, narazılıq, peşimançılıq, sevinmək, kədərlənmək, mülayimlik, sərtlik kimi təzahürünün və bu emosionallığı idarə etməyin üsullarının açıqlanması çox oricinal səslənir. Burada müəllim bir tərəfdən öz davranışına nəzarət etməyi, digər tərəfdən özünümüşahidəni (səh. 237), özünü ruhlandırmanı (səh. 238) öyrənir.

Dərsləyin bu yeniliyi onu digər dərsləklərdən fərqləndirən ən mühüm amillərdəndir.

Dərsləyin beşinci yeniliyi təlim-tərbiyə və təhsilin prinsipinin və məqsədlərində ümumiliyin olmasını elmi dəlillər və məntiqi ümumiləşdirmələrlə sübuta yetirməkdədir.

Müəllif ilk dəfə olaraq təlim-tərbiyə və təhsilin məqsədlərindəki ümumiliyi; təlim və tərbiyənin üsullarında onların təşkili formalarında ümumiliyi və təlim, tərbiyə və təhsil üçün psixoloji inkişafın ümumi olmasını məntiqi ardıcılıqla aydınlaşdırır.

Prof. N.M.Kazımov ziddiyyətlər anlayışına da dəqiq aydınlıq gətirir. O, ziddiyyətləri zahiri və daxili ziddiyyətlər kimi təqdim etməklə onların bir növ sərhədlərini müəyyənləşdirir. Bu isə fikrimizə *dərsləyin altıncı yeniliyidir*.

Dərslinin pedaqoci prosesin qanunauyğunluqlarının və qanunlarının parametrləri də səliqəyə salınmışdır. Müəllif hər hansı bir qanunauyğunluğu müəyyənləşdirir və qanunauyğunluğun qanun komponentini də bir meyyar kimi onun ardınca lokonik şəkildə ifadə edir.

Məsələn, «...Milli pedaqogika belə bir qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın tamlığını müəllimin bilməsi və fəaliyyət zamanı nəzərə alması şagirdlərdə tərbiyəlilik səviyyəsini, bilik və psixoloji inkişaf səviyyəsini artırır.

Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın tamlığı qanunu» (səh. 57).

Pedaqoci prosesin ondan artıq qanunauyğunluğunun yenidən tənzimlənməsi, onların qanun formasının stimullaşdırılması *dərslinin yeddinci yeniliyi* hesab olunmalıdır. Bu yeniliyin diqqəti çəkən digər tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, prof. N.M.Kazımov ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirmişdir ki, ənənəvi dərslərdə təlim-tərbiyənin prinsiplərinin hansı əsasə söykənməsi məsələsi açıq qalmışdır. Bunu nəzərə alaraq o, sübuta yetirmişdir ki, təlim-tərbiyə prinsiplərinin əsasında pedaqoci prosesin qanunauyğunluqları dayanır.

Dərslərdə təlimin mərhələləri yeni tədris mövzularının əsasən qavranılması; bilik, bacarıq və vərdişlərin başa düşülməsi və möhkəmləndirilməsi; müvəffəqiyyətə nəzarət, onun qiymətləndirilməsi və hesaba alınması kimi sistemləşdirilir (səh. 161-171), sonra isə təlim üsulları belə bir ardıcılıqla qruplaşdırılır: Yeni tədris mövzusunun əsasən qavranılmasına xidmət edən üsullar; bilik, bacarıq və vərdişlərin əsasən möhkəmləndirilməsinə və tətbiqinə xidmət edən üsullar (171-188). Bu məntiqi ardıcılığı hər mütəxəssis güman edə bilər ki, təlimin mərhələləri təlimin üsullarını doğurmuşdur. Deməli, təlim üsulları müəyyən bir əsasdan yaranmışdır. Başqa sözlə ifadə etsək, dərslərdə ilk dəfə olaraq isbat edilmişdir ki, təlimin üsulları təlimin mərhələlərindən törəmədir. Bu, *dərslinin səkkizinci yeniliyidir*. Ənənəvi dərslərdə şəxsiyyətin formalaşması, irsiyyət, mühit, tərbiyə və inkişaf amillərilə məhdud şəkildə izah olunmuşdur. N.M.Kazımov isə ilk dəfə olaraq bu problemi global şəkildə açmış, şəxsiyyətin formalaşmasında pedaqoci prosesin və əməyin rolunu tutarlı dəlillərlə izah etməyə müyəssər olmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, bu amillər barədə mövjud olan bütün nəzəriyyələri, o cümlədən irsiyyətə üstünlük verənləri; mühitə üstünlük verənləri; tərbiyəyə üstünlük verənləri; irsiyyətlə mühitin yanaşı təsirinə üstünlük verənləri; irsiyyət, mühit, tərbiyə və fəaliyyət amillərinin qarşılıqlı təsirinə üstünlük verənləri ayrı-ayrılıqda təhlil edərək dərslərdən istifadə edənlərə təqdim etmişdir. Doğrudur, N.M.Kazımov ayrı-ayrı bir monoqrafiyasında bu barədə ətraflı söhbət açmışdır. Lakin problemin lakonik şəkildə dərsləyə gətirilməsi *doqquzuncu yenilik* kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu vaxta qədər yazılan «Pedaqogika» dərslələri əsasən iki və ya üç hissədə (tərbiyəşünaslıq, didaktika və məktəbşünaslıq) ibarət olmuşdur. N.M.Kazımov isə ilk dəfə olaraq «Məktəb pedaqogikası» korpusunu beş hissədən ibarət olmaqla hazırlamışdır. Bu, dərslinin *onunçu yeniliyidir*.

İndi isə «Məktəb pedaqogikası» dərsliyinin həmin beş bölməsi haqqında ayrılıqda söhbət açmaq və onun digər müsbət məziyyətləri və yenilikləri barədə fikirlərimizi açıqlayaq.

Otuz iki fəsil, giriş, istifadə olunan ədəbiyyat və mündərijatdan ibarət olan «Məktəb pedaqogikası» adlı kitab bir neçə jəhətdən mühüm aktuallıq kəsb edir. Birinjisi, əsərdə müəllifin bütün məsələlərə plüralist mövqedən yanaşması, son dərəcə demokratik ruhda ümumiləşdirmələr aparması dərsliyin günün reallığı ilə, günün ən vacib tələblərilə səsleşməsinə səbəb olmuş və bu da ona tam yeni bir görkəm vermişdir.

İkinjisi, digər dərsliklərdən fərqli olaraq «Məktəb pedaqogika»sında ilk dəfə olaraq tərbiyə, təlim və təhsil məsələləri, dünya təjribəsilə müasir pedaqoci təjribənin müqayisə edilərək yeni pedaqoci təfəkkür baxımından təhlil edilməsidir.

Üçünjüsü isə, təhsil, təlim və tərbiyə ilə bağlı pedaqoci fikir tariximizdən gətirilən iqtibasların, milli koloritmizə aid olan nümunələrin müasir pedaqoci təjribə ilə müqayisəli şəkildə verilməsidir. Dərsliyin birinji bölməsində pedaqogikanın nəzəri-metodoloji məsələləri işıqlandırılmış; pedaqoci elmin sahələri, digər elmlərlə əlaqəsi, mənbələri və pedaqoci üsulları əhatəli şəkildə verilmiş; pedaqogikanın başlıca kateqoriyaları sistemə salınmış; pedaqoci prosesdəki ziddiyyətlər, qanunlar, qanunauyğunluqlar elmi şəkildə şərh edilmiş; şəxsiyyətin formalaşması məsələsi həm qnoseoloji, həm də müqayisəli şərh yolu ilə diqqətə çatdırılmışdır.

«Təhsil və təlim pedaqoci prosesin tərkib hissələri kimi» adlanan didaktikanın mahiyyəti, məzmunu, qanunları, qanunauyğunluqları, həyata keçirilməsi üsulları, tətbiqi prinsipləri barədə dəruni bir tərzdə xronoloji ardıcılıqla, davamlı pedaqoci məntiqə söykənən ümumiləşdirmələrlə izah etmişdir. Bölmədə diqqəti jəlb edən ən ümdə jəhətlərdən biri də «Milli pedaqogikada didaktika məsələləri» və «Azərbaycan təhsili sistemi və onun əsasında duran prinsiplər» haqqında verilmiş mövzulardır. Fikrimizjə, Azərbaycan pedaqoci fikir tarixində, müəllif ilk dəfə olaraq Azərbaycan təhsilinin ən zəruri məsələlərini dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına təşəbbüs göstərmişdir. Halbuki, müstəqil dövlətimizin maarif sahəsində olan direktiv və proqram sənədlərində Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması ilə bağlı müxtəlif xarakterli tövsiyələr, göstərişlər və sərənjamlar vardır. Fikrimizjə, N.Kazımovun bu təşəbbüsünü həm dövlətimizin hər bir pedaqoqun qarşısında qoyduğu vəzifə borjunun yerinə yetirilməsi, həm də «Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiya edilməsi» sahəsində sözdən işə keçilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Üçünjü bölmədə tərbiyənin bütün nəzəri və praktik məsələləri, o jümlədən, qanunları, qanunauyğunluqları, ziddiyyətləri, metodları, prinsipləri, tətbiqi yolları, başlıca mənbələri, mərhələləri öz əksini tapmışdır. Bu bölmədə bütün mövzularda irəli sürülən yeni fikirlər pedaqoci elmin inkişafı üçün əsas hərəkətveriji qüvvə kimi özünü göstərir. Burada tərbiyənin prinsipləri yeni təfəkkür süzgəjindən keçirilir, onun təsnifatı zamanı bu günə kimi özünü göstərən stereotiplər islah olunur, təkrarlar aradan qaldırılır və nəhayət ilk dəfə olaraq prinsiplər öz obyektiv tərifi «qazanır».

Tərbiyənin mərhələlərindən danışan müəllif haqlı olaraq, onun Milli və ümumbəşəri dəyərlərə söykənməsini (məsələn, xalqın soykökündən gələn hallıqdan qidalanması nümunə kimi verilir) iddia edir. Müəllifin konseptual ideyasına görə tərbiyənin bütün mərhələlərində milli dəyərlərin aşılınması ideyası Milli pedaqogikanın başlıca vəzifələrindən hesab olunur. Bizjə bu yanaşma hər şeydən önjə Azərbaycan tərbiyəşünaslığının çox qədim tarixə malik olmasına və digər xalqlardan əvvəl yaranmasına dəlalət edən şərtlərdəndir. Doğrudan da qədim Şumer qaynaqlarına söykənən, «Bilqamus» dastanlarından mayalanan, «Avesta» və «Dədə Qorqud»dakı tərbiyə məsələlərinin kökü eramızdan əvvəl ikinci, üçüncü minilliklərə gedib çıxır. Yaxud Əbülhəsən Bəhmənyarın, Qətran Təbrizinin, Nizami Gənjəvinin, Səfiyyəddin Urməvinin, Nəsirəddin Tusinin əsərlərindəki zəngin tərbiyə komponentlərinin milli ənənəvi səjiyyəsi deməyə əsas verir ki, prof. N.Kazımovun irəli sürdüyü fikirlərin hamısının elmi əsası vardır və onlar təqdirəlayiqdir.

Dördüncü bölmədə müəllif tərbiyənin ayrı-ayrı sahələrini mən deyərdim ki, yenidən tədqiq edərək sistemə salmışdır. Bu bölmə də dünyagörüşünün formalaşması məsələlərindən başlayır. Digər müəlliflərdən fərqli olaraq N.Kazımov dünyagörüş anlayışını aydınlaşdırır, ona tərif verir, sonra onun formaları, yaranması və inkişafı barədə məlumat verir. Burada dialektik -materialist dünyagörüşü, idealist dünyagörüşü, dini dünyagörüşü, hürufi dünyagörüşü təhlil olunur, dünyagörüşün elmi-tarixi inkişaf mərhələlərinin şərhə verilir və nəhayət, dünyagörüşün formalaşmasında pedaqoci prosesin aparıcı rolu aydınlaşdırılır və elmi dünyagörüşünün mahiyyəti açılır.

N.Kazımov pedaqogikamıza ilk dəfə olaraq «ağıl tərbiyəsi» ifadəsi gətirmişdir. Bu yenilik də milli-mənəvi dəyərlərə və elmi faktlara söykənir.

El arasında «ağılı başında olan adam», «ağılı başından çıxıb», «ağlı başına qoy», «onun başına ağıl qoyun» kimi ifadələr işlənir. Bu o deməkdir ki, insana hansı tərbiyəvi forma ilə təsir göstərirsənsə bu təsir onun ağlında öz əksini tapır. «Ağıllı otur», «ağıllı dur», «ağıllı ye», «ağıllı iç», «ağıllı işlə», «ağıllı hərəkət et», «ağıllı danış» ifadələrinə görə isə uşağın bütün hərəkətlərini düzgün tənzimləmək üçün onun ağlına tərbiyə etmək lazımdır. Ona görə də ağıl tərbiyəsinin pedaqogikaya gətirilməsi məqsədamüvafiq sayılmalı, onu dövrün xüsusiyyətlərinin mövjud səbəblərindən yaranması (müəllif məsələnin yaranma zərurətini iki səbəblə izah edir) təqdir edilməlidir.

Müəllif ilk dəfə olaraq ağıl tərbiyəsinin mahiyyətini aydınlaşdırmış, ağıla tərif vermiş, ağıl tərbiyəsinin məzmununu, məqsədini, vəzifələrini şərh etmiş və tətbiqi yollarını göstərmişdir. Burada «Ağıllı hesab edilən şəxslərlə görüşlər», «İşə başlamazdan əvvəl nəticələrini görə bilmək» kimi tövsiyələr (ağıl tərbiyəsinin yolları) ağıl tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün çox münasib yollardır. Məsələnin belə qoyuluşu güman ki, ağıl tərbiyəsi ilə məşğul olajaq gələcək mütəxəssislərə istiqamət vermək üçün çox faydalıdır. Bu bölmədə tərbiyənin başlıca sahələri hesab olunan ideya-siyasi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, əmək tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, ekoloci tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, hüquq tərbiyəsi öz elmi təhlil və pedaqoci təsnifatına görə diqqəti jəlb edir. Bunların içərisində iqtisadi tərbiyə məsələləri daha mühüm aktualıq kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yetişən nəslin nümayəndələrinə «iqtisadi mü-

nasibətlər», «iqtisadi ünsiyyətlər», «iqtisadi davranışlar» barədə biliklərin verilməsi daha məqsədemüvafiqdir. Ona görə ki, bu münasibətlərdən daha əhəmiyyətli keyfiyyət üzə çıxajaq. İqtisadi ünsiyyət nətişəsində «əliaçıqlıq», «qənaətçilik», «antiisrafçılıq», «şükürlülük», «kərimlilik» (kəramət) və bu kimi keyfiyyətlərin üzə çıxmasına səbəb olajaqdır.

Bu mənada N.M.Kazımovun iqtisadi tərbiyənin sistemə salması, onun orta ümumtəhsil və ali məktəblərdəki təbliği yolları barədəki fikirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonunju, beşinci bölmədə pədaqoci xidmətin metodikasını və dərşdənkənar və məktəbdənkənar işin spesifik xüsusiyyətləri sistemləşdirilmişdir. Burada həmçinin məktəbə rəhbərliyin məzmununu lakonik şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Bəzi təkliflərimizi də bildirmək istərdik: Arzu edərdik ki, kitabın sonrakı nəşrlərində-pədaqoji elmin sahələri sırasına «Tibbi pədaqogika» da əlavə edilsin. Tərbiyənin başlıca sahələri sırasında «işgüzarlıq tərbiyəsi» və «sahibkarlıq hissi tərbiyəsi» də öz əksini tapsın.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, «Məktəb pədaqogikasını» dərşliyi həm monoqrafiya kimi bütün tələblərə javab verir, həm də dərşlik kimi elmi-nəzəri-praktik cəhətdən çox yararlıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Elmi pədaqogika nə vaxt yaranmışdır?
2. Elmi pədaqogika yaranmamışdan qabaq təlim, tərbiyə və təhsil haqqında pədaqoji fakir tarixində mövcud olanlara münasibət bildirin.
3. Yan Amos Komenski kimdir? “Pansofiya ideyasını” nədir?
4. Pədaqoji elmin başlıca kateqoriyaları hansılardır?
5. Azərbaycanca pədaqoji elmin yaranması hansı illərə təsadüf edir?
6. Azərbaycanın pədaqoq alimlərinin adlarını sadalayın və onların sizə məlum olan əsərləri haqqında fakir söyləyin.

1.3. PEDAQOJİ ELMLƏR SİSTEMİ

Pedaqoji elmlər sistemi pedaqoji elmin bütün sahələrini əhatə edir. 30-cu illərin pedaqogika dərslərində pedaqogikanın cəmi bir neçə sahəsi göstərilərsə, 50-60-cı illərin dərslərində onların sayı 3 qat artmışdır. Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə pedaqoji elmlər sistemi daha da genişlənməmişdir. Günümüzə genişlənən əhatəli şəbəkə halını alan bu sistemə aşağıdakılar daxildir:

“Məktəbəqədər pedaqogika”

Keçmiş SSRİ məkanında istər Moskvada, istərsə də müttəfiq respublikalarda hazırlanan “Pedaqogika” adlı dərslər və dərslər vəsaitlərində məktəbəqədər pedaqogika müxtəlif formalarda təqdim olunmuşdur. Yəni bir qisim müəllimlər “Çağalığ pedaqogikası”nı “Məktəbəqədər pedaqogika”nın tərkibinə daxil etmiş, bəziləri isə onların hər birini müstəqil pedaqogikalar kimi təqdim etmişdir. Bizim fikrimizcə məktəbəqədər yaş dövrünün bütün mərhələləri üzrə aparılan tədqiqatların nəticələri “Məktəbəqədər pedaqogika”da öz əksini tapmalıdır. Hələ ki, ölkəmizdə istər çağalığ dövrü, istərsə də körpəlik dövrü üçün müstəqil pedaqogikalar yaradılmadığı üçün onların hər ikisi “Məktəbəqədər pedaqogika”nın tərkibində nəzərdən keçirilməlidir.

Ölkəmizdə “Məktəbəqədər pedaqogika”nın yaradıcısı pedaqoji elmlər doktoru, professor Ağahüseyn Həsənov hesab olunur. Ağahüseyn müəllim məktəbəqədər dövr üçün, onların bütün mərhələləri üçün səciyyəvi olan, elmi-pedaqoji-metodik istiqamətləri özündə əks etdirən məktəbəqədər pedaqogika sistemi yaratmışdır. O, əsərdə məktəb yaşına çatmamış uşaqların fizioloji, psixoloji və pedaqoji əsaslara söykənən inkişafını, formalaşmasını sistemə salmış, uşaqların təlimi, tərbiyəsi və inkişafı üçün zəruri sayılan tövsiyələrin, məsləhətlərin və elmi müddəaların şərhinə nail olmuşdur. Ağahüseyn Həsənov tərəfindən respublikamızda ilk dəfə olaraq hazırlanan “Məktəbəqədər pedaqogika” 90-cı illərin sonunda pedaqoji elmlər sistemimizin sırasına daxil olmuş, ali və orta ixtisas məktəblərinin pedaqoji təmayüllü fakültələrində dərslər vəsaiti kimi istifadə olunur.

“Məktəb pedaqogikası”

Məktəb pedaqogikası pedaqoji elmlər sistemində ən aparıcı sahələrdən birini özündə əks etdirir. Məktəb pedaqogikası ibtidai sinif (ibtidai məktəb), natamam orta (yəni IX sinifləri bitirənlər natamam orta təhsillə hesab olunur) və orta ümumtəhsil məktəblərində təlim, tərbiyə, təhsil və məktəbşünaslıq məsələlərini öyrənir. Bu zaman yeni tipli orta məktəblərdə, o cümlədən, litsey, gimnaziya, “Dünya məktəbi”, “XXI əsr məktəbi” kimi müasir tədris

müəssisələrindəki təlim, tərbiyə, təhsil və məktəbin idarə olunması kimi məsələləri də “Məktəb pedaqogikası” müvafiq ardıcılıqla öyrənərək sistemə salır. Ölkəmizdə “Məktəb pedaqogikası”nın yaradıcısı professor Nurəddin Kazımov hesab olunur. N.Kazımov “Məktəb pedaqogikası”nın ilkin ideyalarını “Milli pedaqogika yollarında” adlı monoqrafiyasında irəli sürmüş, 2002-ci ildə isə məktəb pedaqogikası kursunu hazırlayıb “Məktəb pedaqogikası” adı ilə çap etdirmişdir. “Pedaqoji proses”, “Təlim”, “Tərbiyə”, “Təhsil” və “Psixoloji inkişaf” kimi 5 əsas kateqoriyanı pedaqoji elmin başlıca kateqoriyaları kimi təqdim edən “Məktəb pedaqogikası” hər bir kateqoriyanın elmi pedaqoji əsaslarını geniş şəkildə işləyib sistemə salmışdır.

Texniki peşə məktəbi pedaqogikası.

Müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı ilə (bənna, suvaqçı, montajçı, elektrik, dərzi, zərgər, musiqiçi, teatr işçisi, klub işçisi, kitabxanaçı, bədii özfəaliyyət rəhbəri və s.) məşğul olan texniki peşə məktəblərində təlim, tərbiyə, təhsil və məktəbşünaslığın əsaslarını sistemə salan pedaqogikanın bu sahəsi Rusiyada daha müfəssəl şəkildə tədqiq edilib, hazırlanmışdır. Ölkəmizdə isə texniki peşə məktəbi pedaqogikası problemi üzrə ən geniş tədqiqatlar aparan pedaqoji elmləri doktoru Ziyəddin Orucovdur. Z.Orucov doktorluq dissertasiyasını da bu sahəyə, yəni texniki peşə məktəblərində kadr hazırlığının nəzəri və praktik məsələlərinin həllinə həsr etmişdir. Məhz onun rəhbərliyi altında “Texniki peşə məktəbi pedaqogikası” kursu hazırlanmaqdadır. Nəzərə almaq lazımdır ki, artıq Rusiyada hər bir peşə texniki məktəbin təmayülünə uyğun texniki peşə məktəbi pedaqogikası yaradılmış və ildən ilə formalaşmaqdadır.

Orta ixtisas məktəbi pedaqogikası.

Pedaqogikanın ən mühüm sahələrindən biri olan orta ixtisas pedaqogikası hətta inkişaf etmiş ölkələrdə daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Amerika və Avropada “Assosiasiya təhsili” adı altında təşkil olunan orta ixtisası təhsili üçün “Orta ixtisas məktəbi pedaqogikası” məzmununda elmi-pedaqoji-metodik mənbələr hazırlayırlar. Ölkəmizdə də belə mənbələrin yaradılmasına xüsusi ehtiyac vardır. Çünki Respublikamızda yol hərəkətinin təşkili, avtomobillərin istismarı, biznes fəaliyyəti, rabitəçi, tibb bacısı, sinif müəllimi, musiqi müəllimi və sair bu kimi ixtisasların bir qismi orta ixtisas məktəblərində hazırlandığı halda və pedaqogika kursu tədris olunduğu təqdirdə “Orta ixtisas pedaqogikası”nın yaradılmasına zəruri ehtiyac duyulur.

Xüsusi pedaqogikalar.

Bir sıra ədəbiyyatda əlahiddə pedaqogikalar adı altında təqdim edilən xüsusi pedaqogikaların bir neçə növü də vardır. Görmə, eşitmə, nitq (danışma) və ağıl qüsurlarına malik olan uşaqların təlimi tərbiyəsi, təhsili və psixoloji inkişafını öyrənilən sistemə salan pedaqoji elmlər sisteminin bir sahəsi olan “Xüsusi pedaqogika”ların aşağıdakı növləri vardır:

1. **“Surdopedaqogika”** Kar, lal və azeşidən uşaqların təlimi, tərbiyəsi, təhsili, psixoloji inkişafı və psixofizioloji xüsusiyyətlərini öyrənir “Surdopedaqogika”nın “Surdodidaktika” adlı bölməsi də vardır. Bir sıra ölkələrdə (Rusiya, Belarusiya, Ukraina və s.) artıq “Surdodidaktika” adlı dərslər vəsaitləri hazırlanaraq xüsusi məktəblərin istifadəsinə verilmişdir. Ölkəmizdə mövcud olan belə xüsusi məktəblər üçün SSRİ məkanında hazırlanmış fənn dərslərinin də təkmilləşdirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Professor Nizami Xudiyev, Fərahim Sadıqov, Akif Abbasov, Səməd Qasimov kimi görkəmli alimlər tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan dili”, “Ana dili”, “Oxu” adlı dərslər kar, lal və azeşidən uşaqlar üçün ən dəyərli dərslər hesab olunsa da, onların tədrisində xüsusi məktəblərdə çalışan müəllim və tərbiyəçilərə istiqamət vermək üçün “Surdopedaqogika”nın yaradılması faydalı olardı. Eyni sözləri **“Tiflopedaqogika”** və **“Aliqofrenpedaqogika”** haqqında da demək olar. Bundan başqa **“Loqopediya”**nın haqqında da düşünməyin vaxtıdır. Çünki əgər surdopedaqogika kar, lal və az eşidən; tiflopedaqogika kor və görmə qabiliyyəti az olan, ağıldan kəm və ya ağıldan zəif olan uşaqların; loqopediya isə nitqində qüsurlu olan uşaqların təlimi, tərbiyəsi, təhsili və psixofizioloji inkişafını öyrənən və pedaqoji elmlər sistemində yer alan sahələrdir.

Ümumi pedaqogika

Ümumi pedaqogika adı altında buraxılan dərslər və dərslər vəsaitlərində adətən təlim, tərbiyə və təhsilin ümumi pedaqoji qanunauyğunluqlarına istinad edən əsasları şərh edilir. Yəni ümumi pedaqogikada əsasən bu məsələlərdən bəhs olunur. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, Respublikamızda dərc olunan pedaqoji ədəbiyyatın bəzilərində “Ümumi pedaqogika” anlayışına birtərəfli yanaşılır və hətta bəzən “Məktəb pedaqogikası” ilə eyniləşdirilir. Fikrimizcə “Ümumi pedaqogika” anlayışı haqqında qəti hökm verməyin özü düzgün sayıla bilməz. Niyə? Birincisi ona görə ki, istər keçmiş SSRİ məkanında, istərsə də hazırki dövrdə ölkəmizdən kənarında hazırlanmış “Ümumi pedaqogika” adlı dərslər və dərslər vəsaitlərinə demək olar ki, şərti olaraq “Ümumi pedaqogika” adı verilib. Əgər araşdırılan yüzlərlə “Pedaqogika”, “Ümumi pedaqogika”, “Pedaqogikanın əsasları” (yeri gəlmişkən Azərbaycanın istedadlı pedaqoq-alimlərdən biri olan Məcid İsmixanov haqlı olaraq hazırladığı dərslər vəsaitini “Pedaqogikanın əsasları” adlandırır), “Pedaqogikanın ümumi əsasları”, “Məktəb pedaqogikası”, “Ali məktəb pedaqogikası” adlı dərslər və dərslər vəsaitlərinin demək olar ki, hamısında tərbiyə, didaktika və məktəbşünaslıq bölmələri varsa, onlardan birinin şagirdə, digərinin tələbəyə, başqa birisinin hər iksinə aid edilməsi həqiqətdirsə, deməli, bu adların şərti olması və hətta bəzilərinin nisbi sinonim kimi qəbul edilməsi haqqında mübahisə etməyə dəyməz. İkincisi, təhlil etdiyimiz həmin yüzlərlə müxtəlif adlı pedaqogikaların demək olar ki, hamısında “Pedaqoji elmlər sistemi” adlı yarım-fəsil (və ya fəsil) vardır. Orada aparılan təsnifatları nəzərdən keçirərkən görürük ki, onların bir qismi “Ümumi

pedaqogika”nı pedaqoji elmlər sisteminə daxil etmiş, bir qismi onu pedaqoji elmin müstəqil sahəsi kimi təqdim etmiş; bir qismi isə pedaqogikaların bir sıra sahələrini onun tərkibində nəzərdən keçirmişlər (V.A.Slasyonin, İ.F.İsayev, A.İ.Mişşenki, E.N.Siyanov) Heç uzağa getməyək 2006-cı ildə Moskvada “Daskov İK” nəşriyyatında çap olunan E.N.Komenskaya adlı müəllifə məxsus olan “Pedaqogika” adlı dərs vəsaitində “Məktəb pedaqogikası” “Ümumi pedaqogika”nın yox, “Yaş pedaqogikası”nın tərkibində nəzərdən keçirilib. Deməli, “Ümumi pedaqogika” ilə bağlı qəti hökm vermək məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Üçüncüsü, Müstəqil dövlətimizin Prezidentinin yanında fəaliyyət göstərən Ali Attestasiya Komissiyası pedaqoji elmləri sistemə salarkən onun sahələrindən birini “Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi” (13.00.01) adlandırır. (Bax. AAK-ın bülleteni, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2004, səh. 131) Deməli, təlimin, tərbiyənin, təhsilin nəzəri, praktik əsasları və tarixi haqqında söhbət açılan pedaqoji elmin sahələrindən birinin “Ümumi pedaqogika” adlandırılması məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Ali məktəb pedaqogikası.

Pedaqoji elmin bu sahəsi ali məktəblərdə təlimin, təhsilin, tərbiyənin, ali məktəbdə pedaqoji prosesə xidmətin, ali məktəbə rəhbərlik və pedaqoji nəzarətin ümumi məsələlərini öyrənir. Ölkəmizdə “Ali məktəb pedaqogikası” kursunun ilk yaradıcısı professor Nurəddin Kazımov hesab olunur. N.Kazımov ali məktəb pedaqogikasını dörd bölmədən ibarət tərtib edərək müvafiq bölmələrdə pedaqogikanın nəzəri metodoloji məsələləri, pedaqoji prosesin təşkili məsələləri, vahid pedaqoji prosesdə tərbiyə məsələləri, ali məktəbdə pedaqoji xidmət məsələlərini sistemə salmışdır.

2007-ci ildə isə ölkəmizdə daha bir “Ali məktəb pedaqogikası” işıq üzü görmüşdür. Fərrux Rüstəmov və Tamilla Dadaşova tərəfindən hazırlanan, ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün nəzərdə tutulan “Ali məktəb pedaqogikası”da dörd bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə ali məktəb pedaqogikasının əsasları, ikinci bölmədə ali məktəb didaktikasının əsasları, üçüncü bölmədə ali məktəblərdə tərbiyə prosesi, dördüncü bölmədə ali məktəbə rəhbərlik və idarəetmə məsələlərindən bəhs edən bu əsər sistemli, ardıcıl aparılan fundamental tədqiqatların nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Bunlardan başqa respublikamızda ali məktəb pedaqogikası ilə bağlı aparılan məqsədyönlü və səmərəli tədqiqatların nəticəsi kimi professor Mərdan Muradxanovun “Ali məktəbdə mühazirə” (1976), pedaqoq-alim Əkbər Tağıyevin “Ali məktəbdə seminar məşğələlərinin aparılmasına dair metodik göstəriş”, pedaqoq –alim Bəşir Bəşirovun “Ali məktəb pedaqogikası” (1992), “Ali məktəb didaktikası” adlı əsərlərini də göstərmək lazımdır.

Müqayisəli pedaqogika.

Elmi pedaqogikanın bu sahəsi beynəlxalq miqyasda mövcud olan elmi pedaqogikaların, xüsusilə, təlim, tərbiyə, və təhsil nəzəriyyələrinin öyrənilməsi və müqayisəli şəkildə şərh edilməsi funksiyasını daşıyır. Ümumiyyətlə desək təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərinin, habelə, problem məsələlərin müqayisəsi

ilə bağlı fundamental tədqiqatların aparılması azərbaycanlı alim, professor Nurəddin Kazımovun adı ilə bağlıdır. O, həm respublikamızda, həm də beynəlxalq miqyasda ilk dəfə olaraq müqayisənin nəzəri və praktik əsaslarını (psixoloji, fizioloji, pedaqoji əsaslarını) əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir. Ölkəmizdə “Müqayisəli pedaqogika”nı ərsəyə gətirən isə bu sətirlərin müəllifidir. Bizim 2001-ci ildə nəşr etdirdiyimiz “Müqayisəli pedaqogika”da müqayisəli pedaqogikanın mahiyyəti, predmeti, əsas vəzifələri, tədqiqat sahələri və üsulları öz əksini tapmış; müxtəlif ölkələrdə məktəb siyasəti və xalq təhsil sisteminin təşkilinin əsas prinsipləri; müxtəlif ölkələrdə təhsilin məzmunu və islahatlar; müəllim kadrlarının hazırlanması probleminin müqayisəli şərh; Amerika təhsilinin Azərbaycan təhsili ilə müqayisəsi; Azərbaycanın yeni təhsil müəssisələri barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Hərbi pedaqogika.

Hərbi pedaqogika hərbi hissələr, ədliyyə, polis və digər inzibati orqanlar üçün mütəxəssis hazırlayan orta, orta ixtisas və ali məktəblərdə təlim, tərbiyə, təhsilin məzmununu və tədrisin pedaqoji əsaslarını tədqiq edir və sistemə salır.

İstehsalat pedaqogikası.

Müxtəlif tipli fabriklərdə, zavodlarda, birliklərdə, Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətlərin (MMC-lərin) nəzdində fəaliyyət göstərən təşkilat, idarə və sexlərin fəhlələri, texniki işçilərlə aparılan tərbiyə işlərinin məzmununu öyrənən pedaqogika istehsalat pedaqogikası adlanır. İstehsalat pedaqogikası həm də göstərilən müəssisələrin rəhbərlərinin fəhlə və texniki işçilərlə davranmalarının pedaqoji-psixoloji əsaslarını öyrənib ümumiləşdirir.

Bu tipli müəssisələrdə əməkdaşlara ideya-siyasi, işgüzarlıq (əmək), bədii zövq (estetik), ağıl (görülən işin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə dair tövsiyələr) ekoloji (ətraf aləmi çirklənmədən qorumaq), iqtisadi (qənaətcilliyin səmərəsi) tərbiyə ilə bağlı söhbətlərin aparılması çox faydalıdır. Bu məsələlərin elmi-pedaqoji cəhətdən sistemə salınaraq metodik tövsiyələr və monoqrafik ədəbiyyat şəklində salınması “İstehsalat pedaqogikası”nın qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Hələ ki, bu vəzifələr öz həllini gözləyir.

Mədəni-maarif pedaqogikası.

Müxtəlif tipli muzeylərdə (tarix, diyarşünaslıq, maarif muzeyləri; ayrı-ayrı ictimai-siyasi xadimlərə həsr olunmuş muzeylər və s.), mədəniyyət saraylarında, teatrlarda (kukla, gənclər, dram, musiqili-komediya, opera teatrları və s.), kitabxanalarda və digər mədəni-maarif müəssisələrində çalışanlara, habelə mədəni-maarif müəssisələri üçün mütəxəssislər hazırlayan orta-ixtisas və ali məktəb tələbələrinə istiqamət verən təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu tədqiq edib ümumiləşdirən pedaqogika “Mədəni-maarif pedaqogikası” adlanır. Ölkəmizdə bu sahədə aparılan tədqiqatların təşəkkül tapmasını təqdirəlayiq hal hesab etmək olar. Bu baxımdan pedaqoji elmlər namizədi, dosent Sabir Əmirxanovun, pedaqoji elmlər namizədi, dosent Zərifə

Əliyevanın və rejissor-publisist-yazıçı Ağalar İdrisoğlunun tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dosent Sabir Əmirxanovun hazırlayıb çap etdirdiyi “Muzüey pedaqogikası” monoqrafiyasında muzey pedaqogikasının mövzusu, predmeti, mahiyyəti, məzmunu açıqlanmaqla yanaşı muzeylərdə məktəblilərlə aparılan işlərin pedaqoji-psixoloji əsasları; muzeylərin təhsilvericilik fəaliyyəti; məktəb muzeyləri və tədris prosesi; muzeylərlə orta ümumtəhsil məktəblərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tərbiyəvi əhəmiyyəti; ailə və məktəblərin muzeylərlə birgə fəaliyyətinin tərbiyə işlərinə təsiri məsələləri öz əksini təqdirəlayiq bir şəkildə tapmışdır.

Dosent Zərifə Əliyeva mədəni fəaliyyət pedaqogikasını hazırlamaqla (təəssüf ki, müəllif dərəcə vəsaitini “Pedaqogika” adlandırmışdır.) İncəsənət universitetində təhsil alan tələbələrin mədəni fəaliyyət pedaqogikası sahəsindəki bütün ehtiyaclarını ödəmişdir. Zərifə Əliyevanın “Kulturoloji pedaqogika” üzərində işləməsinə də qeyd etmək lazımdır. Əsər çap olunacağı təqdirdə mədəni-maarif işlərinin pedaqogikası sahəsində daha bir uğura imza atılacaqdır. Rejissor-publisist-yazıçı Ağalar İdrisoğlunun “Teatr pedaqogikası” hazırlaması ideyası da irəliləyən doğru atılan addımlardan hesab olunmalıdır.

Sosial pedaqogika

Sosial pedaqogika haqqında XX əsrin 50-ci illərinə qədər epizodik qeydlər aparılırdısa, 50-ci illərdən sonra mütəmadi qeydlərin aparıldığı müşahidə olundu.

2000-ci ildən etibarən isə rus pedaqoqları Y.V.Vasilkova, T.A.Vasilkova, E.İ. Tixamirova, A.V. Mudrik, N.İ. Nikitina, M.F. Qluxova, L.V. Mardaxayev və başqaları tərəfindən “Sosial pedaqogika” adı altında dəyərli dərəcə vəsaitləri və monoqrafiyalar çap etdirildi. Hətta sosial pedaqogikanın texnologiya və metodikasını özündə əks etdirən kitablar da işıq üzünə çıxdı. Sosial pedaqogikanı pedaqoji elmlər sistemində şərh edən rus pedaqoqu S.N.Komenskaya pedaqogikanın digər sahələrini də geniş şəkildə şərh etmişdir. Biz ona istinad edərək sosial pedaqogika ilə yanaşı pedaqogikanın digər sahələrinin də şərhini verməyi məqsədmüvafiq hesab etdik. Sosial pedaqogika özündə uşaqların və böyüklərin məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin nəzəri və praktik əsaslarını birləşdirir. Sosial mühitdə, o cümlədən klublarda, maraqlı kurslarında, gənc texniklər stansiyalarında, uşaqların bədii yaradıcılıq evlərində, idman bazalarında, musiqi və teatr sənəti studiyalarında uşaqlar və gənclər bədii, fiziki və texniki yaradıcılıq qabiliyyətlərinə yiyələnir. Bu sahədəki tələbatlarını ödəyir, eyni zamanda asudə vaxtlarını səmərəli keçirirlər. Məhz belə bir şəraitdə sosial pedaqogika üçün geniş üfüqlər açılır. Əgər belə bir sosial şəraitdə tərbiyə işi düzgün qurulursa uşaqların və böyüklərin məktəbdənkənar məşğulluq səviyyəsi effektiv şəkildə inkişaf edir, cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin mənbəyinə çevrilir.

İslah-əmək pedaqogikası

Buraya törətdiyi cinayət əməlinə görə həbs olunmuş şəxslərin yenidən tərbiyə olunması üçün pedaqoji və psixoloji yanaşmaların nəzəri və praktik əsaslarının işlənməsi daxildir. Pedaqogikanın bu sahəsini “Pentensiar müəssisələrin pedaqogikası” da adlandırırlar. Cəzasını çəkən uşaqların, böyüklərin yenidən tərbiyə olunması üçün islah əmək pedaqogikasının ayrı-ayrı bölmələri mövcuddur. İslah-əmək pedaqogikası hüquqşünaslıq və hüquq elmləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Humanistlik pedaqogikası

Pedaqogikanın bu sahəsi 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəllərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. Humanistlik pedaqogikası əvvəlcə humanistlik ideyalarının ifadəsi kimi meydana gəlmiş və müasir tərbiyə metodlarının nəzəri və praktik istiqamətlərini özündə əks etdirmişdir. Qərbdə onun ən fəal nümayəndələri kimi K.Rodjere, R.Bart, Ç.Ratboun və başqalarını göstərmək olar. Humanistlik pedaqogikasının əsas qayəsi təhsilə, şəxsiyyətə qayğılı istinad xarakteri vermək, təhsildə və təlimdə avtoritarizmi dəf etmək, şagirdlərin bilikləri, bacarıq və vərdisləri mənimsəmə prosesinə emosional rəng qatmaqdır. Bu emosionallığın fonunda təmənnəsiz yardım etmə, payvermə, bağışlama, həvəsləndirmə və rəğbətləndirmə formaları daxildir.

Humanistlik pedaqogikası adından göründüyü kimi qayğılı münasibətin emosional stimullaşdırıcı forması olub həm təlim, həm tərbiyə, həm də təhsil prosesi üçün şəxsiyyətlərarası münasibətlərin konstruktiv, kommunikativ fəaliyyətlərinin düzgün tənzimlənməsini məqsədəuyğun hesab edir. Humanistlik pedaqogikası qabiliyyətli, istedadlı, talantlı uşaqların üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması ilə məşğul olmaqla yanaşı, sahibsiz, kimsəsiz və şikəst uşaqlara da yardım edilməsini həyata keçirdiyi işlərin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edir.

İnformatika-kibernetika pedaqogikası

Elmi- texniki tərəqqi dövründə informasiya axınının idarə olunması və yetişən nəslin nümayəndələrinin informasiya aləminə daxil edilməsi məqsədilə yaradılan pedaqogikaya informatika-kibernetika pedaqogikası deyilir.

Antropedaqogika

İnsanın bütün həyatı boyu təhsil, tərbiyə və inkişafı prosesidir.

Konduktiv pedaqogika

Pedaqogikanın bu sahəsi öz fəaliyyətini qüsurlu uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı işə yönəlir. Bu sahənin əsas müəllifi venqer proqramı üzrə alim A. Petodur. Konduktiv pedaqogika əsas diqqətini tibbi-pedaqoji korreksiyaya yönəlir. Məqsəd uşaqların sərbəst aktivliyi və asılılığının olmamasıdır. 6-7 nəfərlik qruplarda məşğələləri tibbi biliklərə, pedaqogikaya, müalicəvi gimnastikaya, psixologiya, psixoterapiyaya dair baza biliklərinə malik olan şəxs aparır. Difektologiyaya yaxın sahədir.

Feminist pedaqogika

Avropada azyaşlı qızların, həddi-buluğa çatmayan qız uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olan pedaqogikadır.

Avropada, xüsusilə Hollandiyada, Fransada, Almaniyada azyaşlı, yeniyetmə və gənc qızların bəzi ictimai qurumların təsiri altına düşərək əxlaqa zidd olan hərəkətlərə yol vermələri, əyləncə saatlarında, seanslarda və sair bu kimi mənəviyyatı ləkələyən tədbirlərdə iştirak etmələri ailə-övlad tərbiyəsi sahəsində ciddi qüsurlar yaradır. Bunu nəzərə alan mütəxəssislər qızların, öz ismətini, ləyaqətini, mənəvi-əxlaqi hisslərini qorumağa xidmət edən həyat tərzinə istiqamətləndirilməsini və əxlaqa zidd olan ənənələrin zərərli nəticələrini özündə əks etdirən pedaqogika – yəni “Feminist pedaqogika” yaradırlar.

Centlimen pedaqogikası

Əgər feminist pedaqogika qızların əsasən mənəvi-əxlaqi normalalarının saflaşdırılmasına xidmət edirsə, centlimen pedaqogikası oğlanların əsasən əxlaqi-mənəvi normalalarının saflaşdırılmasına xidmət edir.

Reabilitasiya pedaqogikası

Reabilitasiya təşəkkül, bərpa, əmələ gəlmə mənasını verir. Adından məlum olduğu kimi bu pedaqogika tibbi, psixoloji, defektoloji biliklərə əsaslanan, xəstə, çətin öyrədilən, çətin tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmənin hərəkətlərinin, emosional vəziyyətlərinin məzmununu açıqlayır. Bərpa pedaqogikası uşaqların intellektual fəaliyyətinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasını öyrənir. Bunun üçün reabilitasiya (bərpa) pedaqogikası uşaqların normal inkişafına mane olan ünsürlərin aradan qaldırılması ilə yanaşı normal mexanizmlərin bərpa edilməsini qarşıya əsas vəzifə kimi qoyur.

Gender pedaqogikası

Pedaqogikanın yeni bir sahəsi olan Gender pedaqogikasının əsas məqsədi cinsindən asılı olaraq şəxsiyyətin potensial inkişafını təmin etmək, pedaqoji qaydaları göstərməklə oğlan və qızların qarşılıqlı əlaqəsi fonunda onların bacarıqlarının ortaya çıxarılması üçün şəraitin yaradılmasına nail olmaqdır. (Bax. E.N.Kamenskaya “Pedaqogika” dərs vəsaiti, Moskva, “Daşkov I K”, 2006, 8-11).

Sual və tapşırıqlar.

1. Pedaqoji elmlər sistemi deyəndə nə başa düşülür?
2. Bəs “Pedaqoji elmin qolları” deyəndə nə başa düşülür?
3. Orta, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrilə bağlı olan və pedaqoji elmlər sistemində daxil olan müəssisələri sadalayın.
4. “Gender” və “Feminist” pedaqogikaları müqayisəli təhlil edin.
5. Centlimen pedaqogikası haqqında müqayisəli fikir söyləyin.

İKİNCİ BÖLMƏ:
Təlimin və təhsilin ümumi məsələləri.
II FƏSİL: DİDAKTİKA.

Təqdim edilən «Didaktika» adlı fəsil hazırlanarkən müxtəlif dövrlərdə dünya və Azərbaycan pedaqoci fikir nümayəndələrinin didaktik fikirlərinə istinad edilmiş dəyərli jəhətlər nəzərə alınmışdır. Xüsusilə respublikamızda müxtəlif vaxtlarda görkəmli alim – pedaqoqlar tərəfindən nəşr olunan pedaqogika dərsliklərindəki «Didaktika» bölməsi geniş təhlil süzgəmindən keçirilmiş, orada didaktik problemlərin qoyuluşu ətraflı öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın müstəqil inkişaf yolu ilə irəliləməsi təhsil və elm sahəsində müstəqil dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Təhsil Qanunu milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmaqla fasiləsiz təhsil sistemi yaratmağı irəli sürür. Bütün bunlar təhsilin bütün pillələrində təlimin qanun və qanunauyğunluqlarına, prinsiplərinə, metodlarına, təşkili formalarına, bütövlükdə didaktika problemlərinin qoyuluşuna yeni mövqedən yanaşmağı tələb edir.

Aydın məsələdir ki, müasir məktəb didaktikası ənənəvi yolla inkişaf edə bilməz. Ümumtəhsil məktəbinin hər bir mərhələsi, orada təlim prosesinin quruluşu özünün spesifikliyi ilə xarakterizə olunur. Ona görə də burada tədris prosesinin çoxsahəli inkişafını, məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün orta məktəbin spesifik təlim nəzəriyyəsi olmalıdır. Bu nəzəriyyənin də əsasını orta məktəb didaktikası təşkil edir.

Orta məktəbdə elmlərin əsasları öyrədilir, gənjlərə orta təhsil verilir və bu on bir illik təhsil müddətini əhatə edir. Orta məktəbdə tədris prosesinin təşkili, təhsilin məzmunu, forma və üsullarının qoyuluşunda da əsaslı fərq olduğundan orta məktəb didaktikasının yaranması zərurəti meydana çıxır.

Digər tərəfdən indiyə qədər nəşr olunan «Pedaqogika» dərsliklərində verilən «Didaktika» bölməsi çox da böyük olmayan həjmdə verilmişdir. Təlimin əsas məsələlərinin şərhi qısa şəkildə təqdim edilir, təlimin üsul və prinsiplərinin tətbiqində orta məktəbin spesifikasiyası nəzərə alınmır, məktəb təjribəsindən nümunələrə, müəllimlərin iş təjribəsinə çox az hallarda mürəjət olunur.

Fəsildə təlimin mahiyyəti, məzmunu, metodları, prinsipləri və təşkili formaları haqqında məsələlərin ətraflı, sistemli şəkildə işıqlandırılmasına imkan verən materiallar toplanmışdır.

Qabaqjıl təjribədən istifadə edərək biz şagirdlərin təhsil almaq üçün zəruri olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsində uğurlu nəticələrə gətirib çıxara bilən didaktik işin sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Bunun üçün uzun illər ərzində aparılan elmi axtarışlar və tədqiqatlar, müəhazirə və seminar, konfrans və elmi seminarlardakı çıxışlar, ümumtəhsil məktəblərində şəxsi müşahidələr nəticəsində toplanılan məlumatlardan bir mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Bu günə qədər respublikamızda görkəmli alimlərimiz: M.Mehdizadə, (M.Muradxanov, T.Əfəndiyev, İ.Vəlixanlı ilə birgə), M.Muradxanov (Ə.Həşimov, İ.Vəlixanlı, E.Əfəndiyev, A.Kərimov, B.Axundov və M.Məmmədovla birgə), Y. Talibov, Ə. Ağayev (İ. İsayev və A. Eminovlə birgə), N. Kazımov (bir dərsliyi Ə. Həşimovla, ikisini müstəqil müəllif kimi), Ə. Həşimov (F. Sadıqovla birgə), A.Abbasov, H.Əlizadə, Ə.Paşayev, F. Rüstəmov kimi müəlliflər tərəfindən hazırlanan «Pedaqogika», «Məktəb pedaqogikası», «Ali məktəb pedaqogikası» adlı dərslik və dərs vəsaitlərində verilmiş didaktika bölmələrinin həm oxşar, həm də fərqli jəhətləri vardır. SSRİ məkanında hazırlanmış didaktikaları nəzərə almasaq, qalanlarının hamısı müstəqillik qazandığımız dövrlərdə hazırlandığı üçün onların hamısı metodologiyasına, milli koloritinə, milli və bəşəri dəyərləri özündə əks etdirməsinə, Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya tələblərinə cavab verməsinə və respublikamızın reallığına əsaslanması baxımından tərtib edilməsi yaxşı təsir bağışlayır. Bu müəlliflərin içərisində professor Nurəddin Kazımovun didaktikası həm həjminə, həm də məzmununa görə diqqəti daha çox cəlb edir. Müəllifin didaktikanın üsulları, prinsipləri, qanunauyğunluqları barədə irəli sürdüyü yeni konsepsiyalar Azərbaycan didaktikası ilə yanaşı beynəlxalq mühitdə mövjud olan elmi didaktikaların zənginləşməsinə öz müsbət təsirini göstərmək baxımından təqdirəlayiqdir.

Biz didaktika bölməsini hazırlayarkən yuxarıda adları çəkilən görkəmli pedaqoqlarımızın ən faydalı didaktik əməllərinə kölgə salmadan problemin ümumi məsələləri barədə söhbət açmağı məqsəduyğun hesab etmişik. Didaktika bölməsinin hazırlanmasında mənimlə birlikdə pedaqoci elmlər namizədi Şikar Hüseynov da yaxından iştirak etmişdir.

2.1. Didaktikanın ümumi məsələləri

«Didaktika» termini pedaqoci ədəbiyyatda ilk dəfə XYII əsrdə V.Ratke (Ratxiya) və Y.A. Komenski (1592-1670) tərəfindən işlənmişdir. Onlar bu ad altında «öyrənmək məharəti»ni «didaktika» (yunan sözü olub «öyrədirəm» deməkdir) kimi başa düşürdülər. Müxtəlif müəlliflər didaktikanın məzmununu müxtəlif jür izah etmişlər. Əgər Ratke özünün didaktik fikirlərində yalnız elmlərin, dillərin və injəsənətin təlim olunması məharəti barədə danışsınsa, Yan Amos Komenski özünün məşhur «Böyük didaktika» kitabında hamıya hər şeyi öyrətməyin «ümumi mədəniyyəti» barədə fikir irəli sürmüşdür. Məhz pedaqoci fikir tarixində Komenski bir alim kimi didaktikanın əsasını qoymuşdur. Komenskinin « Böyük didaktika»sı pedaqogika kursunun məzmununu təşkil edən təlimin prinsipləri və qaydalarını müəyyənləşdirmiş, sistemə salmış, bütün bunları özünün təbiətə müvafiqlik və pansofiya ideyasına uyğun şəkildə əsaslandırılmışdır. Təlimi obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında qurmağa çalışan Komenski ideyaları didaktikanın sonrakı inkişafına da öz güclü təsirini göstərmişdir.

Tərbiyə, təhsil, təlim məsələlərini sistemli şəkildə əks etdirən pedaqogika üzrə xüsusi əsərlər Avropada XIX əsrin birinci yarısında (Nimeyer, Şleyermaxer, Herbart və başqaları) meydana çıxmışdır. Bu əsərlərdə təlim nəzəriyyəsi bölməsi ən mühüm bölmələrdən biri kimi verilmişdir. Bu bölmə didaktika adlandırılmışdır. Didaktikanın tərifində fərq ondan ibarət olmuşdur ki, bəzi müəlliflər didaktikanı təhsil nəzəriyyəsi, bəziləri isə təlim nəzəriyyəsi adlandırmışlar. Əgər XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində pedaqogika kurslarına və didaktika üzrə əsərlərə mürəjət etsək, onda görürük ki, bir çox müəlliflər öz əsərlərini məhz didaktika məsələlərinə həsr etmişdir. Almaniyada O. Vilman (1839-1920) didaktika üzrə öz əsərini « Didaktika təhsil nəzəriyyəsi kimi» adlandırmış, rus pedaqoqu Kapterov (1849-1921) «Didaktika haqqında oçerk» əsərində «Təhsil nəzəriyyəsi» yarımbaşlığını vermişdir. Rusiyada M.İ. Demkov, Almaniyada F. Paulsen isə didaktika dedikdə təlim nəzəriyyəsinə başa düşmüşlər. Lakin didaktik məsələlərin şərhini hələ qədim dövrlərə gedib çıxır. Didaktikanın nəyi, neyə, öyrətməli kimi başlıca suallarına ilk cavabı hələ folklor nümunələrində, atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, nağıl və dastanlarda tapmaq mümkündür.

Didaktik məsələlərə Platon, Aristotel, Seneka, Siseron, Nizami, Rable, Moiten, Əbülhəsən Bəhmənyar, Ə. Təbrizi, Ə. Marağai, N. Tusi, İ. H. Pestalotsi, C. C. Russo, L. Tolstoy, K. D. Uşinski, M. F. Axundov, Zərdabi və bir çox başqaları diqqət yetirərək, faydalı fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Keçmiş Sovet müəllifləri tərəfindən pedaqogikaya aid yazılmış tədris vəsaitlərində də həmçinin didaktika müxtəlif jür şərh olunur. Bəziləri onu təlim nəzəriyyəsi kimi, bəziləri isə onu təhsil və təlim nəzəriyyəsi kimi müəyyən etmişlər. Lakin bu təriflərdəki fərqlərə baxmayaraq, bütün müəlliflər didaktika bölməsində eyni məsələləri nəzərdən keçirirlər.

Didaktika ayrıja müstəqil elm deyildir. Didaktika pedaqogika elminin bir hissəsidir. Son dövrdə yazılan pedaqogika dərsləklərinin didaktika bölməsində adətən didaktikanın ümumi əsasları verilir, onun mövzusu, məqsədi, mahiyyəti, metodoloji əsasları və didaktik məqsədləri izah edilir. Lakin

ayrılıqda götürdükdə didaktika məsələləri mövjud dərsliklərin heç birində geniş və əhatəli tədqiq edilməmişdir.

Didaktika təlim və təhsillə əlaqədar aşağıdakı məsələləri öyrənir: ayrı-ayrı tədris müəssisələrində təhsilin məzmunu nədən ibarət olmalıdır, təhsil sistemi və onun prinsipləri, tədris müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması, təlimin mahiyyəti, mərhələləri, qanunauyğunluqları, təlimin başlıca anlayışları, onun funksiyaları, təlimin təşkili formaları və üsulları, prinsipləri, təlim müvəffəqiyyətinə nəzarət, onun qiymətləndirilməsi, dərs jədvəli, onun tərtibi, didaktika ilə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi metodikası arasında əlaqənin təmin olunması və s.

Bütün bunlar göstərir ki, didaktikanın təhsil və təlim məsələləri dairəsi olduqca əhatəli və genişdir və o öz vəzifəsinin yerinə yetirilməsi gedişində şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırır. Buradan belə nəticə çıxır ki, elmi biliklərə müvafiq bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək, elmi dünyagörüşünün formalaşması və idrakı qüvvələrin və qabiliyyətlərin inkişafı təhsil, onu almağın əsas yolu isə təlimdir.

Təlimin vəzifələri iki tərəfin-müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti zamanı həyata keçirilir. Bu isə öyrətmə və öyrənmə proseslərinin birliyi şəraitində mümkündür. Təlim prosesində fəaliyyəti əks etdirən jəhətlər bunlardır: şagirdin idrak fəaliyyətinin təşkili və ona rəhbərlik, şagirdin tərbiyyəsinə və inkişafına yönələn fəaliyyət; şagirdlərdə fəallığa həvəs yaratmaq, onların fəaliyyətinə nəzarət etmək və istiqamət vermək, fəaliyyətin nəticələrini təhlil etmək, nəticə çıxarmaq və yekunlaşdırmaq. Təlimdə şagirdin öyrənmə fəaliyyətini əks etdirən jəhətlərə gəlinjə bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: öyrənmədə idrak əməliyyatlarının formaları, öyrənmədə motivlərin, idrak maraqlarının, ünsiyyətin, şagirdlərin müstəqilliyi, fəallığı və s.

Təhsil şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini formalaşdırma prosesi kimi tərbiyədən heç vaxt təcrid olunmur. Təhsil almaq uşaqların məktəb dövründə inkişaf fəaliyyətinin başlıca növüdür. Bu fəaliyyətin neçə təşkil olunmasından, neçə gətməsinə, hansı keyfiyyətə malik olmasından asılı olaraq uşaqlarda iradə və xarakterin bu və ya digər jəhətləri, bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətləri formalaşır, əmək mədəniyyəti inkişaf edir. Təlim prosesində təhsil alan şəxsiyyətin dünyagörüşünü təşkil edən baxışlar sistemini, ideyalar aləmini özündə birləşdirir.

Təlimdən danışarkən bir məsələyə bir qədər ətraflı münasibət bildirmək lazım gəlir (Hərçənd bu məsələyə ötəri yanaşılmışdır).

Pedaqogika dərsliklərində və dərs vəsaitlərində, alimlərin əksəriyyəti təlimi sinif-dərs şəraitilə, tədris prosesilə məhdudlaşdırırlar. Həmin müəlliflər «təlim» deyəndə yalnız ümumtəhsil məktəblərindəki öyrətmə və öyrənmə prosesini nəzərdə tuturlar. Lakin unutmamaq olma ki, təlim ümumtəhsil məktəblərindəki sinif, dərs şəraitindən kənarda da mövjudur.

Yəni bağçada, peşə məktəbində, orta ixtisas məktəbində, musiqi məktəbində, idman məktəbində, hərbi məktəblərdə, peşə-ixtisas kurslarında da, hətta sirkdə də təlimətmə mövjudur. Bunlardan başqa, zavodlarda, fabriklərdə, meydançalarda, kortlarda, bərələrdə, radio-televiziyada, sexlərdə, hovuzlarda, müxtəlif tipli arenalarda, jidırlarda, motodromlarda, velotreklərdə

və s.-də də təlim etmə vardır. Dərzilərin, dulmuşların, papaqçıların, əyrijilərin, gön-dəri məmulatları, çini qablar, zərgərlik məmulatları, suvenirilər və sair kimi sənət növləri ilə məşğul olan ustaların yanında peşə və sənətlərə yiyələnmək üçün təhkim olunan şagirdlər də öz ustalarından aldıkları təlim əsasında formalaşmış, püxtələşiblər. Hətta zooparklarda, sirklərdə və bu tipli digər yerlərdə quşlara, sürünənlərə (xüsusilə ilanlara musiqilə rəqs etməyi öyrədirlər), itlərə, pişiklərə, atlara, hətta vəhşi heyvanlara (fillərə, şirlərə, pələnglərə, ayılara və s.) təlim verməklə bir sıra qeyri-adi vərdişlər aşılır.

Deməli, təlimin növlərə ayrılmasına və onların hər birinin ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmasına zəruri ehtiyaj duyulur. Bunun üçün əlimizdə tutarlı arqument də vardır. Bu nədir? Bu, didaktikanın özünün xüsusi didaktika, ümumi didaktika, əlahiddə didaktika, peşə-ixtisas didaktikası və sair kimi növlərə ayrılması ilə izah edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, pedaqogika sahələrinin, yəni pedaqoci elmlər sisteminə daxil olan sahələrinin demək olar ki, hamısının didaktikaları vardır. Məsələn, məktəbəqədər didaktika, məktəb didaktikası, orta ixtisas didaktikası, peşə təhsili didaktikası, ali məktəb didaktikası, musiqi didaktikası, idman didaktikası, müqayisəli didaktika, surdodidaktika, tiflodidaktika, oliqofrendidaktika, antrodidaktika və s. Sadalanan didaktikaların təhsilləndiriji, inkifetdiriji və tərbiyələndiriji funksiyaları da spesifik xarakter daşıyır.

Ümumiyyətlə, deməliyik ki, məktəb didaktikası tərbiyənin elə məsələlərini nəzərdən keçirməklə məhdudlaşır ki, bu da təbii olaraq, təhsil və təlim məsələləri dairəsində birləşir. Bu, didaktikanın əsas məqsədi təlim prosesinin qanunauyğunluqlarının əsasında təhsilin məzmununun şagirdlər tərəfindən maksimum səmərəli mənimsənilməsini, onların tərbiyə olunmasını və inkişafını təmin edən yolların və şərtlərin müəyyənləşdirilməsidir¹. Didaktikanın tədqiqat obyektinə isə təhsil prosesidir, predmeti didaktik münasibətlərdən, bu münasibətlərin abstrakt səviyyədə modelləşdirilməsindən ibarətdir. (Bax. Kazımov N. Həşimov Ə. Pedaqogika. B., 1996 səh. 69)

Məlumdur ki, uşaqlar məktəbəqədər yaşlarda, uşaq bağçalarında və ailədə bəzi biliklər və onunla bağlı olan bacarıq və vərdişlər alırlar, onlarla idrakı qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edən məqsədyönlü iş aparırlar. Əlbəttə bu məqsədlər üçün burada uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq formalarda təlim tətbiq edirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin elmin əsasları üzrə biliklər sisteminə yiyələnməsi vəzifəsi uşaqların və gənjlərin tərbiyəsi sahəsində başlıca amil olaraq qalır.

Təhsil və təlim həm ibtidai, həm də ali təhsil məktəblərinin işində başlıca yer tutur, burada təhsil və təlimin öz xüsusiyyətləri olduğuna görə didaktikanın işlənilməsi və hazırlanması və xalq təhsili sistemində bu bölmələrə tətbiq olunması zəruridir.

Didaktika ümumtəhsil məktəblərində təhsil və təlim məsələlərinin işıqlandırılmasını nəzərdə tutur. Əlbəttə, hazırda ümumtəhsil məktəblərində didaktikanın bir çox müddəaları fənlərin tədrisində geniş tətbiq olunur.

Beləliklə, didaktika pedaqogikanın bir hissəsi olub, təlim prosesinin mahiyyətini, məzmununu, prinsiplərini, metodlarını, imkanlarını, yollarını, vasitələrini və təşkilat formalarını öyrənən elmdir. Didaktikanın əhatə dairəsi bununla məhdudlaşmayıb, o, təlim prosesinin qanunauyğunluqlarına, yuxarıda qeyd etdiyimiz müəllim və şagird fəaliyyətinə də münjər edilir.

Məlumdur ki, şagirdlər təhsil almaq üçün müxtəlif fənləri öyrənirlər. Bu fənlərdə isə müvafiq elmlərin əsasları əks olunur. Hər bir tədris fənni üzrə metodika mövjudur. Hər fənnin tədrisi metodikasının müddəalarını həmin fənnə tətbiq etməyin yollarını araşdırır, digər tərəfdən isə aid olduğu fənnin tədrisindəki spesifik qanunları, metodları, vəzifələri öyrənir. Metodika ümumi məqsədə, təhsilin vəzifələrinə və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq mövjud tədris fənni üzrə təlimin vəzifələri, məzmunu, metodları və təşkilati formaları haqqında elmdir. Hər bir tədris fənninin metodikası özünəməvafiq elmin spesifikliyini, onun məzmununu və metodlarını əks etdirir. Bəzi ədəbiyyatlar da göstərir ki, metodika həm də pedaqoci elm deməkdir, o mövjud sahədə şagirdlərin uğurla təhsil alması qanunauyğunluqlarını öyrənir. Belə ki, məsələn, ədəbiyyatın tədrisi metodikasının məzmunu ədəbiyyat tarixinə aid materiallarla müəyyən olunur. Bu fənnin metodikasının başlıca vəzifəsi məktəb təhsilinin bütün mərhələlərində fənnin tədrisinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi, yaş xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq şagirdlərin milli-mənəvi, ümumbəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyə edilməsi, fənnin rolunun müəyyənləşdirilməsi və tədris prosesində istifadə olunan metodların tətbiqinə nail olmaqdır.

Bu məsələyə professor N.M. Kazımov daha müfəssəl şəkildə aydınlıq gətirmişdir. O, didaktikanın sahələrinə münasibət bildirərkən, onun sərhədlərini ümumi və xüsusi didaktikalar şəklində daha düzgün müəyyənləşdirmişdir. O, göstərir ki, «ümumi» didaktika həyata keçirildiyi şəraitdən aslı olaraq təlim prosesinin obyektiv qanunauyğunluqları, onları şərtləndirən amilləri üzə çıxarır: ... xüsusi didaktika, bir qrup qohum fənlərin (məsələn biologiya fənləri) tədris problemlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə əhatə edir. Bu fikir fizikanın ayrı – ayrı sahələrinin tədris metodikasını əhatə edən fizika üzrə xüsusi didaktikaya da aiddir. Ümumi didaktika bütün xüsusi didaktikaları ümumiləşdirmiş şəkildə özündə birləşdirir və onların özəyinə çevrilir, fənlərin tədrisinə vahid mövqedən yanaşılmasına imkan verir. (Bax. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. B., Çaşıoğlu 2002. səh. 83).

Müəllimin və məktəb rəhbərinin praktik fəaliyyətinə rəhbərlik kimi didaktika və ayrı – ayrı fənlər üzrə metodikaların böyük əhəmiyyəti vardır. Didaktika elmi jəhətdən müəyyən olunmuş nəzəri müddəalar əsasında təhsilin təkmilləşdirilməsi, məktəbdə tədris işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində konkret göstərişlər, qaydalar, metodlar, üsullar, təşkilati formalar sistemini irəli sürür.

Qədim dövrlərdən bu günə kimi təhsil və təlim məsələləri ayrı – ayrı pedaqogika və didaktika dərslərlərində işıqlandırılmış, bu müddət ərzində müvafiq ədəbiyyatlar nəşr olunmuş və ona münasibət bildirilmişdir.

Təqdim olunan bu bölmədə didaktikanın bütün tarixini şərh etmək vəzifəsini qarşımıza məqsəd qoymasaq da, biz onun inkişafında yalnız başlıca

jəhətləri nəzərdən keçirəjəyik. Bu mənada didaktikanın işlənilib hazırlanmasında daha qabağa getmək, onu yeni səviyyəyə qaldırmaq məqsədilə həm keçmiş irsi, həm də xüsusilə mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edən məsələləri nəzərə almaq olduqca vacibdir. Buna görə də başlıca olaraq qabaqjıl nəzəriyyələrin bəzilərinin işıqlandırılması üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. Qeyd etdiyimiz kimi didaktikanın banisi hesab olunan Yan Amos Kamenski «Böyük didaktika» əsərini yazmaqla didaktikanın möhtəşən bir elmi – pedaqoci – metodik sistemini yaratmışdır. Çexiyadan qovulandan sonra 1632 ji ildə həmin əsəri çex dilində yazsa da, onu Amsterdamda (Hollandiya) nəşr etdirmişdir. Əsərin yazılmasından təxminən 25 il sonra onun nəşrinə nail olan (1657) Komenskinin «Böyük Didaktika» əsəri yalnız onun ölümündən sonra Avropa ölkələrində və Rusiyada nəşr olunmuşdur. 1957 – ji ildə həmin əsərin 300 illik yubileyini qeyd edən keçmiş Çexoslovakiya Xalq Respublikası Maarif və Mədəniyyət Nazirliyi və Elmlər Akademiyası Komenskinin pedaqoci külliyyatının nəşr olunması təklifilə çıxış etmiş və buna nail olmuşlar. Məhz bu illərdən sonra Rusiyada və Azərbaycanıda onun əsərləri çap olunmağa başlanmışdır.

1632 –ji ildə çex dilində yazılmış və ilk dəfə olaraq 1657–ji ildə Amsterdamda latın dilində çap olunmuş «Böyük didaktika» elə bir tarixi şəraitdə yazılmışdır ki, bu zaman feodalizm jəmiyyətində məktəblərin böyük əksəriyyəti monastır və kilsələrə məxsus idi. Bu məktəblərdə başlıca olaraq din öyrədilirdi, digər fənlərin (qramatika, ritorika, dialektika, hesab, joğrafiya, astronomiya, musiqi) materialları isə dini aspektdə tədris olunurdu. Bütün elmlər ilahiyyatçılar tərəfindən öyrədilirdi. Feodalların hökmranlığına tabe olan təlim metodları ehkam xarakteri daşıyırdı. O, yalnız yaddaşın köməyi ilə biliklərin mənimsənilməsinə və onların şagirdlər tərəfindən müstəqil mühakimələrsiz qəbul edilməsinə əsaslanırdı. Biliklərin belə mənimsənilməsi əzbərçilik adlanırdı. Öyrənənlər kilsə kitablarının mətnlərini başa düşmədən, onları dəfələrlə təkrarlamaq yolu ilə mexaniki qaydada öyrənməyə çalışırdılar. Bu zaman şagirdlər heç nə başa düşmürdülər, çünki bütün təhsil latın dilində aparılırdı. Öyrənənin javabı kitabın mətni və müəllimin izahı ilə tam üst – üstə düşmürdü.

Şagirdlərin müstəqil fikrinin təzahürü nəinki qiymətləndirilmirdi, həm də küfr kimi qəddarjasına jəzalandırılırdı. Şagirdlərdə təlimə maraq oyadılmasında başlıca vasitə məjburilik idi. Təhsilin, təlimin belə sxolastik forması hakim dairələrin ideologiyasına xidmət edirdi. Ona görə də kütləvi təhsil forması heç jürə təşəkkül tapa bilmirdi. Çünki təhsil bir qrup varlıların mənafeyinə xidmət edirdi. Feodalizmdə belə ziddiyyətlərin artması yeni burcuazıyanın yaranmasına təkən verdi. Belə bir keçid dövrü üçün isə yeni təhsil forması, yəni dünyəvi təhsilin yaranmasını zərurətə çevirdi.

Böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenskinin «Böyük didaktikasını» məhz bu mövqedən çıxış etdi. Komenskinin ideyaları orta əsrlərə məxsus məktəbdə sxolastikanı inkar edərək, yeni tipli məktəbin yaranma zərurətini irəli atdı. Bu ideyalar irqindən, jinsindən asılı olmayaraq bütün uşaqların geniş ümumi təhsil alması haqqında məsələni özündə əks etdirirdi. Komenskiyə görə təhsil universal olmalı, öyrənənlər isə bütün elmlərin ensiklopediyasını bilməlidir,

gələjəkdə hər hansı bir sahədə kamil mütəxəssis olmaq üçün möhkəm elmi əsaslara yiyələnməlidir.

Y.A.Komenski mövjud olan bütün sənət qaydaları ilə tanış olmağı da təhsilin məzmununa daxil edirdi. Böyük pedaqoq şagirdlərin ümumi təhsilində onların maraq və meyllərinə müvafiq olaraq istəklərinin təmin olunmasında bu məşğələlərin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Komenski şagirdlərdə qabiliyyətlərin inkişafını təmin edən bütün elmlərin və sənətlərin tədris olunmasını zəruri sayırdı. «Hisslərimizdə heç nə olmadığı kimi, intellektdə də heç nə yoxdur» deyən Komenski göstərirdi ki, əgər biliklər insanın hissləri vasitəsi ilə qavranılırsa, onda uşaqları da elə öyrətmək lazımdır ki, onlar imkan daxilində bilikləri ətraflarındakı əşyaları müşahidə etməklə mənimsəsinlər.

Komenski hər hansı anlayışı, predmeti öyrətməkdən ötrü önjə əyaniliyə üstünlük verdi və «Böyük didaktika»da bunu əyanilik prinsipi adlandırdı. Təhsilin əyani qaydada aparılması prinsipi başlıca amillərdən biri kimi irəli sürüldü. Komenskinin bu prinsipinə görə əyani qaydada qavrayan şagird yaxşı yadda saxlamağı, ən başlıcası isə sözləri dərk etməyi və ifadə etməyi bəjarmalıdır. Ümumini başa düşmək vahidi ümumiləşdirmək vasitəsilə əmələ gəlir.

Komenski «Böyük didaktika»nın 30 fəslində təlimin məzmununa daxil olan əsas istiqamətlərini, digər fəsilərində isə onun ümumi məsələlərini şərh etmişdir. Komenski sinif şəraitində dərs prosesində biliklərin mənimsənilməsi əməliyyatları zamanı hansı fənlərin neçə və hansı zaman daxilində kim tərəfindən öyrədilməsinin elmi pedaqoci əsaslarını sistemə salmışdır. Bu sistem isə bütün Avropa ölkələrində tətbiq olunmağa başlamışdır. «Böyük didaktika» Hollandiyada latın dilində çap edildiyi üçün latın qrafikalı bütün Avropa ölkələri Komenskinin didaktika sistemindən asanlıqla istifadə etmişlər. Almaniya, Balkan ölkələri, Hollandiya, İspaniya (Əndəlüs), Fransa, İtaliya, İngiltərə maarifçiləri bu sistemə üstünlük vermiş onun öz ölkələri üçün tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirmişlər. Fransız maarifçisi C.C. Russo (1712 – 1778) Komenski sistemə üstünlük verən demokrat pedaqoq kimi dünya pedaqoci fikir tarixində özünə xüsusi yer tutmuşdur. Russonun altmış altı illik ömrünün şanlı səhifələri maarifçiliklə bağlıdır. XVIII əsrdə bütün Avropada olduğu kimi Fransada da bir-birinə bənzəyən müharibələrlə yanaşı dövlət və bələdiyyə məktəbləri də var idi. Həmin məktəblərin əksəriyyətində fərdi təhsilə üstünlük verildiyi üçün təhsilin kütləviləşdirilməsi işinə böyük əngəl yaranırdı.

Russonun təlim nəzəriyyəsi də bu əngəllərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Russonun təlim nəzəriyyəsi barədə pedaqoci fikir tarixində kifayət qədər məlumatların olduğunu nəzərə alaraq biz Azərbaycan pedaqogikasında bu günə qədər adı çəkilməyən digər fransız maarifçilərinin bu sahədəki xidmətləri haqqında söhbət açmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Onlardan biri Fransada C.C. Russonun davamçılarından biri olan, Fransa pedaqoci fikir tarixində özünəməxsus yeri olan, lakin beynəlxalq miqyasda bir o qədər də tanınmayan Culien Paricskidir. Markt Antuan Culien Paricski (1775- 1848) təkjə Fransada deyil Avropa və dünya miqyasında mövjud olan didaktik sistemlərin müqayisəli şərhini verməyə müyəssər olmuşdur. O, 1817 – ji ildə Parisdə dərj etdirdiyi «Müqayisəli pedaqogikaya dair araşdırma

haqqında oçerk və ilkin qeydlər» adlı elmi əsərində ilk dəfə olaraq müqayisə priyomu haqqında məlumat verir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə priyomunu (müqayisə üsulunu – F.S.) elmi – didaktikaya Culiyen Paricski gətirmişsə, böyük rus pedaqoqu Uşinski və rusiya maarifçiliyi tarixində xüsusi xidmətləri olan görkəmli yazıçı L. N. Tolstoy tərəfindən həmin üsulun tətbiqi imkanları barədə müəyyən fikirlər söylənilsə də, həmin üsul Azərbaycan pedaqoqu Nürəddin Kazımov tərəfindən fundamental şəkildə tədqiq olunmuşdur.

C. Paricskinin müqayisəli didaktika sahəsində apardığı tədqiqatlarda ən önəmli yer tutan məsələlərdən biri də fransız uşaqlarının hansı yaş dövrlərindən təhsilə başlamasını düzgün müəyyənləşdirilməsilə bağlı irəli sürdüyü pedaqoci ideyalardır. O, ilk dəfə olaraq Fransada «ibtidai ijbəri təhsil hüququ» konsepsiyasını irəli sürənlərdən hesab olunur. Bunun üçün C. Paricski bir sıra qabaqjıl ölkələrin ibtidai – ijbəri təhsilində mövjud olan yaş dövrlərini müqayisə etdikdən sonra fransızların təhsili üçün səjiyyəvi olan ibtidai – ijbəri təhsil hüququ konsepsiyasını irəli sürmüşdür. C. Paricski müəyyənləşdirmişdir ki uşaqların ibtidai – ijbəri təhsil müddəti Prusiyada (Almaniyada) 7 – 14; Avstraliyada 6 – 14; Çexiyada 6 – 12; İsveçdə 7 – 12; İngiltərədə 5-11; İtaliyada 6-10; Yaponiyada 6 – 14; İspaniyada 8 – 14; Hollandiyada 8 – 12; Avstriyada 8 -14; yaş dövrlərini əhatə edir. Ona görə də C. Paricski Fransada uşaqları ibtidai – ijbəri təhsil üçün 6 – 12 yaşlarını məqbul hesab etmişdir. Maraqlıdır ki, C. Paricskinin təklifi sonralar Fransada ibtidai – ijbəri təhsil hüququ haqqında qərar qəbul edilərkən nəzərə alınmışdır. Hətta 1882– ji ildə Fransada dövlət səviyyəsində ibtidai – ijbəri təhsil haqqında qərar qəbul ediləndə C. Paricskinin ideyasına üstünlük verilmişdir və ibtidai – ijbəri təhsil dövrü 6 – 12 yaş dövrləri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Komenski ideyalarına sadıq qalaraq didaktika sahəsində çox dəyərli fikirlər söyləyən Pestalotsi, Herbart, Uşinski, Disterverq kimi pedaqoq–didaktları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ömrünün 50 illini uşaqların təlim–tərbiyəsinə sərf edən, təlimi əməklə birləşdirməyə üstünlük verərək, xüsusi tipli orta ümumtəhsil məktəbi və institut yaradan İ. Pestalotsi (1746 – 1827) ən nümunəvi ibtidai məktəblər üçün elementar təhsil nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır.

Pestalotsinin didaktikasındakı ən faydalı elmi–pedaqoci ideyaları belə səjiyyəviyəndirmək olar:

- müəllimin ən başlıca vəzifəsi uşağın özünün nümunəvi fəaliyyətinin əsası kimi, onun əqli fəaliyyətini inkişaf etdirib möhkəmləndirmək;
- təlimin tərbiyəediji xarakterinə üstünlük vermək;
- hər jür təhsil formalarını əbədi qanunlara (mütərəqqi qayda və qanunlara) tabe etmək;
- ağıln köməyilə predmetin dərk edilməsinə nail olmaq;
- öyrətmə prosesində müşahidəyə (adi müşahidə, ilkin müşahidə, mütəşəkkil müşahidə, sabit müşahidə) üstünlük verilməsi;
- Bilik, hərəkət etmək bəjarığı ilə müşahidə olunmalı;
- Təlimin sxolastik metodikalarından vaz keçmək;
- Təlim prosesində əyaniliyə üstünlük verilməsi.

Həm filosof, həm psixoloq, həm də pedaqoq kimi tanınan, didaktika sahəsində böyük əmək sərf edən İ. Herbart (1776 - 1841) «Pedaqogikadan birinci mühazirələr», «Tərbiyənin məqsədindən doğan ümumi pedaqogika» adlı əsərlərində didaktikanın ümumi hissələrinə və təlimin tərbiyəediji xarakterinə dair çox dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Herbartın didaktikasının əsas müddəalarından danışarkən aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- Təhsil sistemində qədim dillərə üstünlük verilməsi;
- Biliklərin verilməsi, mənimsədilməsi və möhkəmləndirilməsində psixoloji yanaşmalara üstünlüyün verilməsi;
- Biliklərin dərinləşdirilməsi üçün vahidlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Dərk etmənin müqayisə yolu ilə idrak vasitəsinə çevrilməsi;
- Ardıcılığın, sistemliliyin, aydınlığın, assosiyasiyanın metod kimi qəbul edilməsi.

Herbart öyrətmənin pillələrində təhsilləndiriji, tərbiyələndiriji və inkişafediji amillərə böyük üstünlük vermişdir. O, hər pillənin özünəməxsus dəyəri olduğunu da öz pedaqoci ideyaları ilə nəzərə çatdırmışdır.

Herbart aydınlığı, assosiyasiyanı, sistem və metodu gah öyrətmənin pillələri, gah da öyrətmənin müxtəlif üsulları adlandırmışdır, lakin o son halda birindən digərinə ardıcıl keçidi nəzərdə tutmuşdur.

Herbartın öyrətmə prosesi konsepsiyasında anlayışlar barədə təsəvvürlərin yaradılmasında müqayisə etmədən istifadənin üstünlükləri barədə də dəyərli fikirlər vardır.

Elmi didaktikanın inkişafında, formalaşmasında və zənginləşməsində mühüm rolunu oynayan, xüsusilə, təhsil və təlimin tərbiyəediji xarakterlə bağlı dəyərli faktlar söyləyən böyük rus pedaqoqu, müəllimi, ictimai xadimi K.D. Uşinski (1824 – 1871) pedaqogika elminə çox böyük tövsiyələr vermiş və dəyərli konsepsiyalar gətirmişdir. Uşinskinin 11 jildlik seçilmiş əsərlərini nəzərdən keçirərək orada elmi didaktikanın böyük bir sistemini görürük.

Onun «Vətən dili», «Uşaq aləmi» dərslikləri ən dəyərli didaktika materialları hesab olunur. Uşinskinin Sankt- Peterburq yaxınlığındakı Qotçina yetimlər institutunda, Smolni nəjib qızlar institutundakı pedaqoci fəaliyyəti dövründə elmi – didaktikanın nəzəriyyəsinə, praktik əsaslarına dair yazdığı əsərlər pedaqogikanın ən dəyərli əsərləri hesab olunur.

Uşinskiyə görə idrak prosesində faktiki materiallara yiyələnməyin əhəmiyyəti çox böyükdür. Uşinski Y.A.Komenskinin əyanilik prinsipini müdafiə edərək təlim prosesində əyani müşahidənin təşkilinə böyük üstünlük vermişdir. Uşinski uşaqlara elmi-nəzəri məlumatları janlı müşahidələr əsasında verməyin üstünlüklərindən daha çox bəhs etmişdir. Uşinskinin ən böyük pedaqoci konsepsiyalarından da biri məhz əyani müşahidənin müqayisəli şərhinə aiddir. Böyük pedaqoq iddia edirdi ki, hər hansı bir predmeti, materialı müşahidə edərək dərk etmək üçün ona müqayisəli şəkildə yanaşılması vacibdir. Uşinskiyə görə əgər şagird hər hansı bir əşyanı, predmeti müşahidə edərək onu başqa əşya və predmetlə tutuşdurmağı bəjarırsa, onların oxşar və fərqli jəhətlərini şərh etməyi bəjarırsa, deməli, həmin şagird həmin əşya və predmet haqqında özünün sağlam mülahizəsini söyləyə biləcəkdir. Uşinski göstərirdi ki, müqayisə

hər jür anlayışın və hər jür təfəkkürün əsasını təşkil edir. Təlimdə müqayisə üsulundan geniş istifadə olunmalıdır.

N. M. Kazımov (Müqayisəli təlim-təhsil üsulu haqqında K.D.Uşinskinin fikirləri və məktəb təlimində bunun əhəmiyyəti B.,1957), K. Lordkipanidze (Uşinskinin pedaqoci sistemi. M. 1974) kimi görkəmli pedaqoqlar Uşinskinin didaktika sahəsindəki irsinə mürəjət edərək dəyərli əsərlər yaratmışlar.

N.F. Binakovun, F.A. Disterverqin, A. Layin, E. Frendyakin, S. Duyinin və başqalarının da didaktika sahəsində faydalı fikirləri olmuşdur.

Azərbaycanda didaktikanın inkişafı, təşəkkülündə yuxarıda adları çəkilən pedaqoq-alimlərin, müfəkkürlərin ideyalarının, müddəaillərinin, tövsiyələrinin və konsepsiyalarının mühüm rolu olsa da, onun bir müstəqil elm kimi formalaşması haqqında konkret bir fikir söyləmək olmaz. Çünki respublikamızda didaktika həmişə pedaqogikanın bir bölməsi kimi təqdim edilmişdir. Baxmayaraq ki, 70-90 jı illərdə, yeni başlamış əsrimizin əvvəlində rus alimləri məktəb didaktikasını, ali məktəb didaktikasını müstəqil elm sahəsi kimi formalaşdırmağa ciddi səy göstərmiş, hər iki sahəyə dair dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamışlar. Maraqlısı odur ki, Moskvada didaktika sahəsində çap olunan əsərlər içərisində surdodidaktika, tiflodidaktika və oliqofren didaktikalarına da rast gəlmək olar.

Azərbaycanda isə Bəşir Bəşirovun «Ali məktəb didaktikası» adlı dərs vəsaiti istisna olmaqla didaktika adı altında heç bir dərslik hazırlanmamışdır.

Göründüyü kimi, keçmişin görkəmli pedaqoqlarının axtarıları təlimin əsaslı tərəflərinin açılmasına kömək etmişdir. Pedaqoci fikrin inkişafı göstərmişdir ki, təlim böyük nəslin kiçik nəslə sadəjə olaraq ötürdüyü biliklərdən ibarət deyildir.

İstər ölkəmizdə, istər ölkəmizdən kənarında həmişə mütərəqqi didaktik fikrin nümayəndələri təlimin təhlilinin mütəmadi olaraq davam etdirilməsinin böyük əhəmiyyətə malik olduğu qənaətinə gəlmişlər.

Beləliklə, didaktika sahəsində keçmiş irs bizim didaktik biliklərimizin ən mühüm mənbələrinə xidmət edir və gənç nəslin təlimində bizə lazımı yolların və bir çox məsələlərin həllində kömək edir.

Pedaqoci təjribənin pedaqoji nəzəriyyəyə müvafiq olmaması didaktik fikrin gələcək inkişafına və məqsədyönlü konsepsiyaların işlənilməsinə kömək edə bilməzdi, çünki bu konsepsiyaların bütün hissələri elmi metodun vahidliyi ilə əlaqədar olmalı idi.

Hər bir pedaqoq, istəyindən asılı olmayaraq, tərbiyə, təhsil, təlim məsələlərinin öyrənilməsində və həllində bu sahədə vəzifələrin praktik şəkildə həyata keçirilməsində dövlətin mənafeyini təmsil edir.

Muxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş pedaqogika dərsliklərində didaktik problemlərin qoyuluşu Azərbaycan pedaqoci fikir tarixini tədqiq edən tədqiqatçılığın da diqqətini cəlb etmişdir.

Təlim prosesinin mahiyyətini, məzmununu, Ş onun ayrı – ayrı tərəflərini əks etdirən müxtəlif səpkili yazılar nəzərə alınmaqla, didaktika ayrıja bir bölmə kimi indiyə qədər yalnız nəşr olunmuş pedaqogika dərsliklərində şərh edilmişdir. Respublikamızda ilk dəfə «Pedaqogika» adlı dərsliklərdə, o jümlə-

dən, 1964–jü ildə prof. M. Muradxanovun rəhbərliyi altında nəşr edilmiş dərslikdə didaktika bir bölmə kimi verilmişdir. Və bu gün də bu dərslikdə öz əhəmiyyətini saxlayan didaktik müddələrdən istifadə edilir. Lakin bütövlükdə kitabın yazılış dövrünü xarakterizə etsək görürük ki, əlbəttə bu dövrdə təhsilin vəzifələri, məzmunu, keçmiş sovet təhsil sisteminin məqsədinə və siyasi tələblərinə uyğun şəkildə qurulmuşdur. Sovet pedaqogikasının təhsil nəzəriyyəsi marksizm, leninizm klassiklərinin kommunist ideologiyası haqqındakı fikirlərinə və kommunizm quruluşu dövründə məktəbin qarşısında qoyulan vəzifələrə əsaslanmış, kommunizm jəmiyyətinin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətini hazırlamaq məqsədinə xidmət etmişdir.

Təhsilin məzmununa, o jümlədən, tədris planının proqramlarına, dərsliklərə verilən tələblər, onların tədris – tərbiyə vəzifəsi sovet jəmiyyətinin həyatında fəal iştirak edən vətəndaşlar yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoyurdu.

Dərslikdə tədris fənlərinin təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyəti də məhz bu istiqamətə yönəldilmişdi.

Bir müddət sonra, 1983 – jü iddə prof. B.Əhmədov və A. Rzayev tərəfindən tərtib edilmiş «Pedaqogikadan mühazirə konspektləri» adlı dərs vəsaiti nəşr olunur. Müəlliflər dərs vəsaitində «Didaktika» bölməsinə ayrıca yer ayırmışdır. Kitabda didaktikanın obyektı və predmeti, didaktikanın anlayışlar sistemi, qolları, didaktika və idrak nəzəriyyəsi, burcu didaktik nəzəriyyələrinin mahiyəti, sovet məktəbində təhsilin məzmunu, təlim prosesinin mahiyəti, təlim prinsiplərinin sistemi, təlimin metodları, təşkili formaları və üsulları barədə şərhlər verilmişdir. Əlbəttə, kitabda oricinalıq daha çox diqqəti jəlb edir. Kitabda müəlliflər didaktikanın məzmununu yeni fikir və ideyalarla zənginləşdirmiş və onu əsaslandırmışlar. Bu kitabda da didaktik məzmun, məsələlərin qoyuluşu çox da əhatə olunmamış, qısa, konkret şəkildə şərh edilmişdir. Təlimin prinsipi anlayışına alimlərin müxtəlif tərəfdən yanaşmasını da nəzərdən keçirək. V.İ. Zaqvyazinski, L.İ. Qrçetsneka, M.Ə. Muradxanov prinsipi rəhbər çıxış müddəalar, tövsiyə, rəhbər pedaqoci fəaliyyət adlandırmışlar. İ.İ.Voblyatski prinsipi didaktikanın ümumi məsələlərini həll etmək üçün ümumi tələblər, M.A. Danilov təlimin normativ əsasları, M.T.Qarunov isə ümumi istiqamətveriji orientasiyası kimi vermişdir.

Y. A. Komenski prinsipləri təbiət – varlıq ideyası əsasında müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir.

Keçmiş ittifaq məkanında hazırlanmış pedaqogikalarda (Simbiriyev, Yesipov, İlina, Qonçarov və b), belə bir yekdil fikir var ki, insanda beş duyğu üzvü var, onların beşi də idrak prosesinə xidmət edir. Ona görə də şagirdlərdə idrak prosesinin düzgün tənzimlənməsi onların təlimə olan maraqlarını artırır. Onlar təlim prosesində aldıkları bilikləri təfəkkür süzgəjindən keçirərək nitq vasitəsilə aydın şərh edə bilirlər. Bu zaman şagirdlərdə mühakimə yürütmək qabiliyyəti formalaşmağa başlayır.

Göstərilən dövrdə çap olunan pedaqogikalarda müəlliflər bu məsələnin şərhində Uşnskinin fikirlərinə də istinad edirlər. Çünki bu məsələ ilə bağlı Uşniski bir çox əsərlərində müxtəlif ideyalar irəli sürmüşdür.

K.D.Uşinski təfəkkürün və nitqin müşahidəçiliyi vəhdəti prinsipindən çıxış edərək göstərirdi ki, şagirddə dil qabliyyəti və təfəkkür qabliyyəti birgə inkişaf etməlidir.

K.D.Uşinski idrak prosesinə həm də qnesioloci sferadan yanaşdı. O, göstərirdi ki, elmi-tarixi faktları uşaqlara öyrətmək üçün hər şeydən əvvəl qarşıya konkret məqsəd qoymaq lazımdır. Buna təlim məqsədi deyilir. Bu məqsəd olmasa şagirdlər bəşəriyyətin tarixi təjribəsində toplanmış bilikləri mənimsəyə bilməz. Ona görə də belə faktları təlimin konkret məqsədlərilə uyğunlaşdırdıqdan sonra şagirdlərə öyrətmək olar. Bunun üçün həmin faktları pedaqoci prosesin məqsədlərinə uyğun olaraq işləmək, pedaqoci jəhətdən əsaslandırmaq və sonra şagirdlərə vermək lazımdır. Uşinski iddia edirdi ki, müəllim qnesioloci məzmun kəsb edən faktların və biliklərin zirvəsində dayanırsa, şagird onun bünövrəsində, təməlində dayanır. Ona görə də bünövrə elə qoyulmalıdır ki, şagirdlər həmin bünövrə, təməl üzərində möhkəm dayanaraq zirvəyə gedən yolu asanlıqla dəf edə bilsinlər.

K. D. Uşinski ibtidai təlimin məzmunu və metodikasını məsələlərini işləyib hazırlamışdır. O, təlimin bu pilləsinə xüsusilə böyük əhəmiyyət verirdi, belə hesab edirdi ki, bilik və ideyaların təməli nə qədər möhkəm olarsa, sonra onun üzərində bir o qədər möhkəm bina ujalmaq mümkündür.

Ana dili və doğma təbiyyətin, tarixin öyrənilməsi ibtidai məktəbdə həyata keçirilən təlim işinin əsasını təşkil edir. K.D. Uşinski təhsil sistemində ana dilini öyrənməyin əhəmiyyətini yüksəklərə qaldıraraq, eyni zamanda qeyd etmişdir ki, dil birbaşa müşahidə və təjribələrdən irəli gələn bilikləri özlüyündə əvəz edə bilməz. Dil bu jür biliklərin qazanılmasını sürətləndirir və asanlaşdırır, lakin əgər, uşağın diqqətini görülən işin məzmununa yönəltmək bu zaman biz onun hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olarıq.

Təlim materialının normal mənimsənilməsində təlim prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinin və ona istinad edilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Təlim prosesi üçün stimül rolunu oynayan bu obyektiv həqiqət haqqında da pedaqoqların, xüsusilə dərslük müəlliflərinin fikirlərində də müəyyən ziddiyyətlər vardır. Araşdırdığımız yüzlərlə dərslük və dərs vəsaitlərinin bir qisminə didaktik prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi haqqında heç bir söz deyilmədiyi halda, bir qisminə bu prinsiplərin əsasında müvafiq pedaqoji qanunların və qanunauyğunluqların dayandığı iddia edilir. Prof. N.M.Kazımov didaktik prinsiplərin əsasında müvafiq qanunauyğunluqların dayandığını iddia edir.

İ. F. Xarlamov da əsaslandırmağa çalışır ki, didaktik prinsiplər təlimin qanunauyğunluqları əsasında işlənməlidir. T. A. İlyina 1984-jü ildə çap etdiyi «Pedaqogika» kitabında isə qeyd edir ki, didaktik prinsiplər təlimin məqsədi və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Y.K. Babanski «Pedaqogika» kitabında yazır ki, «Didaktika» tədris prosesinin əsas komponentlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas səbəbdirsə, vəzifə, məzmun, məqsəd təlim fəaliyyətinin təşkili, nəzarət, vasitə, forma isə təlimin nəticəsidir.

Təlimin prinsiplərini onun qanunları əsasında müəyyənləşdirmək fikrini irəli sürən M. Danilov isə bu prinsiplərin sistemini yaratmağa jəhd köstərmişdir. O, təlimin 7 prinsipini qeyd edir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, təlimin prinsiplərinin müəyyən-
ləşdirilməsində və təsnif edilməsində də alimlərin fikirlərində müxtəliflik
vardır. Məsələn, B. Bəşirov «Ali məktəb didaktikasın»da təlim prinsiplərini
aşağıdakı sistem üzrə təqdim edir:

1. Elmlilik prinsipi.
2. Varislik prinsipi.
3. Sistemlilik prinsipi.
4. Nəzəriyyənin praktikasını və əlaqəsi prinsipi.
5. Şüurluluq prinsipi.
6. Nümayiş prinsipi (əyanilik).
7. Təlimlə möhkəmlətmə prinsipi.

K. A. Biktogirov, S. İ. Arxangelski, V.İ. Zaqvyazinski ali məktəbdə tə-
lim prinsiplərinin 8 adda adlandırmasını irəli sürür.

Təlimin prinsiplərindən danışarkən M. Mehdizadə, N. Kazımov, Ə. Ağayev,
B. Əhmədov, Z. Qaralov və başqalarının xidmətlərini də qeyd etmək la-
zımdır.

Prof. N. Kazımov təlimin 13 prinsipini müəyyənləşdirir.

1. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi.
2. Təlim üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi.
3. Təlimdə fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və müvafiqlik prinsipi.
4. Təlimdə əməkdaşlıq prinsipi.
5. Təlimdə düzünə və əksinə əlaqənin birliyi prinsipi.
6. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi.
7. Təlimdə elmlilik prinsipi.
8. Təlimin təhsilveriji prinsipi.
9. Təlimin tərbiyələndiriji prinsipi.
10. Təlimin inkişafetdiriji prinsipi.
11. Təlimin anlayışa xidmət etməsi prinsipi.
12. Müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi.
13. Təlimdə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi.

Professor B.A. Əhmədov təlimin prinsiplərinə aşağıdakıları daxil edir:

1. Təlimin jəmiyyət quruluşu işlərinə xidmət etməsi;
2. Təlim materialının onun məqsəd zəminində seçilməsi;
3. Təlim vasitələrinin onun məzmunu zəminində seçilməsi;
4. Təlimdə şagirdin imkanının nəzərə alınması;
5. Təlim metodlarının onun vasitələri zəminində seçilməsi;
6. Elmlilik;
7. Şüurluluq, fəallıq və müstəqillik;
8. Sistemlilik;
9. Fənnin daxili məntiqinin gözlənilməsi;
10. Biliklərin möhkəm mənimsənilməsi;
11. Əyaniliklə ümumiləşdirmənin vəhdəti;
12. Reprodaktiv və produktiv təkürün vəhdəti;
13. Biliklə fəaliyyətin birliyi və s.

Ali pedaqoci məktəblər üçün 1993 –jü ildə nəşr olunan «Pedaqogika» dərsliyində isə (müəlliflər Y. Talıbov, Ə. Ağayev, İ.İsayev, A.Eminov) bütün təsnifat variantlarını ümumiləşdirilərək aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirilir.

1. Təlimin tərbiyəediji və inkişafetdiriji prinsipi.
2. Təlimin həyatla, inkişafə əlaqələndirilməsi prinsipi;
3. Təlimin elmliyi prinsipi;
4. Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi;
5. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi;
6. Təlimin əyanilik prinsipi.

Göründüyü kimi təlim prinsiplərinin bölgüsündə oxşarlıq daha çox nəzərə çarpır. Orta məktəbdə istifadə olunan təlimin prinsiplərini olduğu kimi ali məktəbə köçürülür və yaxud əksinə. Ayrı-ayrılıqda istər orta,istərsə də ali məktəbin spesifikliyi nəzərə alınır. Düzdür ola bilər ki, hər ikisi üçün didaktik prinsiplər eyni olsun, amma məzmun etibari ilə, həyata keçirilməsi baxımından bunlar eyni deyildir. Əlbəttə, orta məktəb didaktikasında təlimin prinsiplərini müəyyənləşdirərkən bu spesifikasiylik nəzərə alınmalıdır.

2.2. Didaktikanın tədqiqat üsulları

Pedaqogika dərsliklərində öz əksini tapan didaktika bölmələrinin böyük əksəriyyətində didaktikanın tədqiqat üsulları barədə məlumat verilmir. Bu onunla izah edilməlidir ki, pedaqogika dərsliklərində, dərs vəsaitlərində müəlliflər pedaqogikanın tədqiqat metodları adı altında verilən fəsillərdə, yarım-fəsillərdə həmin tədqiqat metodlarını həm təlimə, həm tərbiyəyə aid edirlər. Hətta müəlliflərin bəziləri həmin üsulları pedaqogikanın elmi – tədqiqat metodları (A. Abbasov, F. Rüstəmov), pedaqoci elmin tədqiqat üsulları (N. Kazımov) adlandırırlar. Fikrimizjə, didaktikanın tədqiqat üsullarının pedaqogikanın tədqiqat üsullarından təjrid edilərək müstəqil şəkildə şərh olunması daha məqsədəuyğundur. Bir halda ki, bir sıra Avropa ölkələrində, hətta Rusiyada didaktika müstəqil elm sahəsi kimi təqdim edilir, həmin müstəqil elm sahəsinin tədqiqat üsulları ilə bağlı fikir yürütmək şübhəsiz kitləvi hal kimi qiymətləndirilmişdir. Bütün bunları nəzərə alıb bu yarım-fəsildə didaktikanın tədqiqat üsulları barədə yığcam şəkildə məlumat verəjəyik.

Nəzərdən keçirdiyimiz didaktika adlı altında nəşr olunan materiallarda ümumi didaktikanın tədqiqat üsulları deyəndə əsasən müşahidə, müsahibə, anketləşdirmə, məktəb sənədlərinin və şagirdlərin yaradıjı məhsullarının örenilməsi, pedaqoci eksperiment və s. belə üsullardan hesab olunur.

Bir sra müəlliflər (A.Abbasov, H.Əlizadə) nəzəri tədqiqat üsulları deyəndə təhlil, tərkib, induksiya, deduksiyanı, praktik tədqiqat üsulları deyəndə isə müşahidə, müsahibə, anketləşdirmə, fəaliyyət məhsullarının və məktəb sənədlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur (Ə.Paşayev, F.Rüstəmov), sosial tədqiqat metodlarını modelləşdirməni, testləşdirməni, induktivliyi və deduktivliyi, bəziləri isə (N.Kazımov) riyazi üsulları, yəni qeydəalmanı, nizamlama və qiymətləndirməni də pedaqogikanın tədqiqat üsulları hesab edirlər. Biz də adi çəkilən üsulların hamısını mütərəqqi üsullar kimi, həm də didaktikanın tədqiqat üsulları kimi qiymətləndiririk.

Bütün bunlarla yanaşı didaktikanın tədqiqat üsullarından olan müşahidə, müşahibə, anketləşdirmə, məktəb sənədlərin öyrədilməsi, təlim monitorinqinin modelləşdirilməsi və eksperiment haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

Müşahidə. Didaktikada müşahidə üsulu planlı, mütəşəkkil və məqsədyönlü aparılan üsuldur. Bütün fənlərin tədrisi prosesində müxtəlif xarakterli müşahidələr aparıla bilər. Müşahidə zamanı tədqiqatçı qarşıya qoyduğu məqsədlə əlaqədar faktlar toplayır, onları təhlil edir, tutuşdurur, qarşılaşdırır, müqayisə edərək müvafiq nəticə çıxarır. Müşahidə qısa və uzun müddətdə aparıla bilər. Məsələn, dərslərdə şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilinin öyrənilməsi ilə əlaqədar tədris ili müddətində müşahidə aparılır. Bu vaxt müşahidə zamanı əldə edilmiş məlumatlar aşağıdakı əsas məsələləri özündə əks etdirməlidir: dərslərdə şagirdlərin müstəqil işləri hansı məqsədlərə görə qurulur, işə başlamazdan əvvəl və onun yerinə yetirilməsi gedişində müəllim uşaqları neçə təlimatlandırır, onlar hansı çətinliklərlə qarşılaşırlar, bu işlər neçə yoxlanılır və qiymətləndirilir, uşaqların bilikləri, bacarıqları və vərdisləri mənimsəməsində və onların idraki qüvvələrinin inkişafında hansı nəticələr əldə edilir.

Konkret materialın təhlili əsasında nəticələr əldə etmək və öyrənilən didaktik mövzu üzrə qoyulmuş məqsədlərə cavab vermək məqsədilə müşahidənin məlumatları qeyd olunur və sonra ümumiləşdirilir. Bu növ tədqiqatlar praktikada özünü doğruldan qiymətli metodların və iş üsullarının yaradılmasına da imkan verir. Sistemli müşahidəçilik yolu ilə həm elmi işçilər, tədqiqatçılar, həm də məktəbin rəhbər işçiləri, habelə pedaqoci kollektivin üzvləri, müəllimlər müsbət təjribəni öyrənə bilərlər. Müyyən uğurlar əldə edən müəllim müntəzəm olaraq öz təjribəsini bu üsulla təkmilləşdirə bilər.

Müşahibə. Didaktikada tətbiq olunan tədqiqat üsulları içərisində bu üsul mühüm yer tutur və bu üsuldən tez – tez istifadə edirlər. Müşahibə üsulunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsul vasitəsi ilə araşdırılması nəzərdə tutulan faktlar, hadisələr haqqında daha məzmunlu, əhatəli məlumat toplamaq mümkündür. Bu zaman tədqiqatçı müşahibi ilə sıx ünsiyyətdə olur, birbaşa məlumat əldə edir. Proses janlı və təbii xarakter daşıyır.

Müşahibə prosesinin özü də planlaşdırma tələb edir. Belə ki müşahibənin harada, kimlə, hansı məqsədlə aparılması, hətta sualların xarakteri qabaqjadan müəyyənləşdirilir. Müşahibə metodundan istifadə tədqiqatın araşdırmaq istədiyi problem haqqındakı məlumatı genişləndirir və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verir.

Anketləşdirmə. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərtib olunmuş anketə xüsusi suallar yazılır və cavablar alınır. Anketləşdirmə kütləvi xarakter daşıyır. Bu metoda o zaman mürəjət olunur ki, öyrənilən obyekt üzrə daha çox müəllimin, şagirdin və s. fikrini öyrənmək lazım gəlir. Anketin tərtibindən çox şey asılıdır. Verilən suallar bir –birini tamamlamalı və ardıcılıqla sistem şəkildə tərtib edilməlidir.

Eksperiment. Didaktikanın bu üsulu pedaqoci ideyanın, hipotezin təşkil edilmiş xüsusi şəraitdə öyrənilməsi və yoxlanılmasına xidmət edir. Eksperiment təlim prosesinə yeni məzmunun, metodların və metodik üsulların, tədris işinin təşkili formalarının və s. düşünülmüş şəkildə təjribəyə daxil edilməsini nəzərdə

tutur. Eksperiment qoyulmuş məsələnin həllini, sonra isə bu hipotezin yoxlanılmasını nəzərdə tutan əsaslandırılmış fərziyyənin tətbiqidir. Əsas məqsəd didaktik ideyaların, hipotezin faydalılığını öyrənib aşkara çıxarmaqdır.

Müşahidədən, müsahibədən və digər tədqiqat üsullarından çıxarılan nəticələrin doğru olduğunu yoxlamaq məqsədilə eksperiment təşkil edilir.

Didaktik tədqiqatlarda tətbiq olunan eksperimentlərin məzmunu əsasən aşağıdakı kimi olur:

- müəllimin, məktəbin iş planına tədqiqatçıları maraqlandıran yeni üsulların, materialların daxil edilməsi və onların tətbiqi, səmərəliliyinin yoxlanılması;

- eyni şəraitdə tətbiq olunan müxtəlif metodların, üsulların və materialların müqayisəsi;

- müxtəlif şəraitdən asılı olaraq, işdə hansı variantların tətbiq olunmasının aydınlaşdırılması;

- uzun dövr müddətində işin yeni qaydada (məsələn, yeni proqramın, yeni dərslərin, tədris işini təşkilin yeni formasının yoxlanılması) qoyuluşu.

Eksperiment üç mərhələ üzrə həyata keçirilir: Müəyyənedici, öyrədici, yoxlayıcı.

1. **Müəyyənedici eksperiment** mərhələsində tədris prosesində müəyyən məqsədlə müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulan problemlə bağlı əsasən qusurlar, çatışmazlıqlar üzə çıxarılır və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq tövsiyələr hazırlanır. Həmin tövsiyələrə uyğun olaraq öyrədici materiallar hazırlanır.

2 – **Öyrədici** mərhələdə həmin öyrədici materiallar tətbiq olunur.

3. Nəticəsi isə **yoxlayıcı mərhələdə** yoxlanaraq sınaqdan keçirilir. Bəzi ədəbiyyatda eksperimentin yuxarıda sadaladığımız mərhələləri onun növləri kimi də təqdim edilir. Fikrimizjə eksperimentin mərhələlər üzrə aparılması elə onun özlüyündə növlərini də müəyyənləşdirir.

Bir qrup şagirdi, sinfi, bütöv bir tədris müəssisəni əhatə etməsi, eksperiment aparmaq üçün planlaşdırma aparılması, eksperimentin yekunlaşdırılması onun mərhələlərindən hesab edilir.

Eksperiment həmişə yeni elmi ideyaların meydana çıxarılmasına xidmət edir. Eksperiment nəticəsində əldə edilən yeni ideya təjribədə, təlim prosesində müəyyən dəyişikliklər həyata keçirməyə gətirib çıxarır.

Öz- özlüyündə məlumdur ki, eksperimentin tətbiqi ilə hər bir tədqiqat işi alınmış bütün materialın özünəməxsus tərzdə işlənilməsi, tədqiqat mövzusu üzrə obyektiv nəticələri almaq üçün təjribəni dərinlən və hərtərəfli təhlil etməyi tələb edir.

Eksperiment yeniliyin adı ilə, yaxud yeniliyin müxtəlif variantları arasında müqayisəni nəzərdə tutur.

Sınıfdə aparılan eksperiment ayrı – ayrı şagirdlərin eksperimentə qədər dərslərinin laboratoriya qaydasında öyrənilməsi və bundan sonra yoxlanılan materialların şagirdlər tərəfindən biliklərin, bacarıqların və vərdişlərin mənimsənilməsinə təsirini dərinlən aydınlaşdırmaq, çətinlikləri və nöqsanları tapmaq, uşaqlara fərqi yanaşma yolları axtarmaq üçün əlaqələndirilə bilər.

Məktəb sənədlərinin öyrənilməsi. Bəzən tədqiqatçı üçün şagirdlərin yazı işlərinin, onların kalliqrafiya qaydalarına neçə əməl etməsini öyrənmək, hansı səhvlərə yol verdiyini, hansı sahələrdə çətinlik çəkdiyini, biliyindəki çatışmazlıqları aşkara çıxarmaq zərurəti yaranır. Bu zaman məktəb sənədlərinin və şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi bu sahədəki vəziyyəti aşkara çıxarmağa imkan verir.

Şagird işlərinin öyrənilməsi həm şagirdlərlə aparılan müstəqil işlərin sisteminin öyrənilməsi üçün, bu və ya digər tədris vəsaitlərinin tətbiq olunmasına aid nəticələrin yoxlanılması üçün zəruridir.

Didaktik tədqiqatlarda köməkçi üsullar kimi pedaqoqlar, valideynlər, yaxud şagirdlərlə məqsədli söhbətlər təşkil olunur, bu söhbətlərin məzmunu vəzifələrdən asılı olaraq müəyyən edilir. Bəzi hallarda yazılı sorğu da (anket) tətbiq olunur. Bu zaman zəruri sayılır ki, kütləvi material toplanmış olsun. Belə sorğu yalnız elmi – tədqiqat müəssisələrinin rəhbərliyi altında tətbiq edilir. Həm şifahi söhbətlər, həm də yazılı sorğu çətin, mürəkkəb və qəliz olmamalıdır. Bunlar aydın, sadə, müəyyən məzmunla cavab verməlidir.

Mövzu üzrə tədqiqat işlərinin planlaşdırılması zamanı müxtəlif metodlar daha məqsədyönlü qaydada seçilir.

Bir çox müəllimlərdə və məktəblərdə müsbət təjribənin düşünülmüş şəkildə və diqqətlə öyrənilməsi onların işində elə xüsusiyyətləri aşkara çıxarır ki, bu xüsusiyyətlər onlar üçün ümumi mahiyyət kəsb edir, bu əlaqələr təlimin metodlarının, vasitələrinin vəzifələri və nəticələri arasında təkrarlanan əlaqələrdir. Bu, uğurlu təlimin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Deməli qabaqcıl pedaqoci təjribənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi sahəsində düzgün qurulmuş iş pedaqoci nəzəriyyəni zənginləşdirir. Digər tərəfdən, pedaqoci nəzəriyyə praktik sahədə işləyənləri iş prinsipləri və qanunauyğunluqlarla silahlandırır, ölkədə gənç nəslin qarşısında təhsil və təlimin inkişaf perspektivlərini açır, bu işi irəli aparmağa, onun səviyəsini yüksəltməyə kömək edir.

Elmi təhlil və ümumiləşdirmələr məqsədilə məktəblərin və müəllimlərin təjribəsinin öyrənilməsi iki istiqamətdə aparıla bilər.

Təjribənin öyrənilməsi müxtəlif jür həyata keçirilir: müəyyən plan üzrə tədqiqatçının şəxsi müşahidələr aparması yolu ilə; məktəblərdə, müəllimlərdə, pedaqoci və metodik kabinetlərdə olan materiallarla tanış olmaq yolu ilə və xüsusi tapşırıqlar üzrə (xüsusi işlər, dərslərin məqsədli yazılışı, şagirdlərin inşası, məktəb işçiləri, şagirdlər və valideynlərlə söhbətlər və s.) materialların toplanması yolu ilə. Bütün bu vasitələr bir tədqiqatda birləşə bilər. Toplanılan bu materiallar içərisində bilavasitə şagirdlərin yaradığı fəaliyyətini özündə əks etdirir. Deməli, şagirdlərin fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi üsulu ilə şagirdlərin təlimə münasibətinin məzmunu ilə tanış olmaq mümkündür. Prof. N.M. Kazımovun təbirinjə desək, şagirdlərin müxtəlif formalı işlərinin nəticəsini nəzərdən keçirən tədqiqatçı, nəinki şagirdlərin qabiliyyəti barədə, bu və ya digər fənn üzrə proqram materialının nə dərəcədə mənimsədikləri barədə, habelə, onlara pedaqoci rəhbərliyin vəziyyəti barədə müəyyən məlumat əldə edir.

Təlim monitorinqinin modelləşdirilməsi üsulu üç mərhələ üzrə həyata keçirilir. Əslində bu üsulla həyata keçirilən monitorinqin modelini birinci diaqnostika mərhələsi, ikinci proqnozlaşdırma mərhələsi, üçünjüsü isə korreksiya mərhələsi təşkil edir. Yəni diaqnostika mərhələsində mövjud qusurlar üzə çıxarılır. İkinci mərhələdə qusurları aradan qaldırmasının yolları və yeni novator təjribənin modelinin proqnozu verilir, sonunju mərhələdə alınan müsbət nətiyə korrektə olunur saflaşdırılır, durulur.

2.3. Təhsilin məzmunu

Fasiləsiz təhsil sistemi.

Əvvəlki yarımfəsillərin birində təhsilin mahiyyəti, təriflə bağlı bir sıra mülahizələr söylədiyimizi nəzərə alaraq biz burada təhsilin məzunu barədə məlumat verməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Əvvəljə təhsil sistemi anlayışı haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir. Ona görə ki, mövjud pedaqoci ədəbiyyatlarda, hətta dövlət direktivlərində «təhsil sistemi» anlayışı «Maarif sistemi», «Xalq maarif sistemi», «Xalq maarifi sistemi», «Xalq təhsili sistemi», «Dövlət təhsil sistemi» şəklində işlənmişdir. Bu məsələyə müxtəlif əsərlərində xüsusilə son 10 illərdə çap etdirdiyi məqalə, kitab, dərslik və dərs vəsaitlərində aydınlıq gətirmiş N. Kazımov «Təhsil sistemi» anlayışını həm respublikamız, həm də digər ölkələr üçün də məğbul sayaraq ona belə bir tərif verilmişdir: «bu və ya digər ölkədə qarşılıqlı əlaqə şəraitində əlaqə göstərən tədris müəssisələr şəbəkəsi təhsil sistemidir». (Bax. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. B., Çayıoğlu 2002, səh. 114).

Ölkəmizdə və ölkəmizdən kənarında çap olunmuş pedaqogikalarda təhsilin fasiləsiz həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Yəni bu gün bütün ölkələrin fasiləsiz təhsil sistemi mövjuddur. Hansıki, belə bir təhsil sistemi adamların bütün ömrü boyu müvafiq tədris müəssisəsində təhsil almasını, özünütəhsilə jəhd göstərməsini və təkmilləşdirməsini zəruri hesab edir.

Müəqillik qazandığımız ilk illərdən başlayaraq dövlət direktivlərində fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Həmin direktivlərin tələbinə müvafiq olaraq fasiləsiz təhsil sisteminin şəbəkəsində tərbiyə müəssisələri də daxildir. N. Kazımova görə hətta ailə Azərbayjanda fasiləsiz təhsil sisteminin özülü hesab edilir.¹

Fasiləsiz təhsil sistemi aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

1. *Məktəbəqədər təhsil.* Buraya ailədə, körpələr evi, uşaq bağçalarında həyata keçirilən təlim, tərbiyə və təhsil işləri daxildir. Uşaq bağçalarının hazırlıq qruplarında həyata keçirilən ilkin təhsil işi fasiləsiz təhsil sisteminin başlanğıji hesab olunur. Fərəhli hal kimi qeyd olunmalıdır ki son onillikdə müxtəlif nazirliklərin idarə və təşkilatlarının tabeliyində fəaliyyət göstərən uşaq bağçaları ilə yanaşı, qeyri – dövlət sektorunun, yəni özəl müəssisələrin nəzərində də təşkil olunan məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində hazırlıq qruplarında uşaqların fasiləsiz təhsilə başlaması sahəsində faydalı işlər görülür.

2. *İbtidai təhsil və natamam orta təhsil.* Bir sıra ölkələrdə ibtidai təhsil I – III; I – IV; I – V; hətta I – VI sinifləri, natamam orta təhsil isə I – VII; I –

VIII və I – IX sinifləri əhatə etsə də ölkəmizdə ibtidai təhsil I – IV sinifləri; natamam orta təhsil isə I – IX sinifləri əhatə edir.

3. *Ümumi orta təhsil.* I – XI sinifləri əhatə edən ümumi orta təhsil fasiləsiz təhsil sisteminin baza mərhələsini təşkil edir.

4. *Texniki peşə təhsili.* Ümumi orta təhsil bazası əsasında fəaliyyət göstərən texniki peşə təhsili müəssisələri (peşə məktəbi, peşə litseyi və s.) xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün ixtisaslı fəhlələr və ustalar hazırlayır.

5. *Orta ixtisas təhsili.* Fasiləsiz təhsil sisteminin aparıcı tərkib hissələrindən biri olan orta ixtisas təhsili ali təhsilin əsas bazası hesab olunur. Amerikada və Avropanın bir sıra ölkəsində buna assosiasiya təhsili də deyilir. Məsələn ABŞ-in bir neçə ştat universitetlərində bağça, məktəb, orta ixtisas və ali təhsil sistemi mövjudur. Həmin universitetlərin orta ixtisas məktəblərini bitirənlərə assosiasiya diplomu verilir.

Ölkəmizdə isə orta ixtisas təhsili sistemi, texniki, iqtisadi və sosial sahələri üzrə kiçik mütəxəssis hazırlığını əhatə edir. Texnikumlar, kollejlər, seminarıyalar, gimnaziyalar və sair bu sistemə daxildir.

6. *Ali təhsil.* Fasiləsiz təhsil sistemində mühüm yer tutan ali bilik çoxpilləli təhsil şəbəkələrini özündə əks etdirir. Ölkəmizdə ali tibb təhsili istisna olmaqla universitetlərdə, institutlarda, akademiyalarda, elm və təhsil mərkəzlərində ali təhsil bakalavr və magistr (tibb təhsili verən ali təhsil müəssisələrində magistr pillələrini ordinatura əvəz edir) pillələrində həyata keçirilir.

7. *İxtisasartırma təhsili.* Fasiləsiz təhsil sistemində daxil olan ixtisasartırma təhsili xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərin (müəllim, həkim, mühəndis, texnoloq, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi və s.) ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması ilə məşğul olur.

8. *Aspirantura təhsili.* Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən universitetlərdə, akademiyalarda, elmi – tədqiqat institutlarda, habelə özəl universitetlərdə aspirantura təhsili (həm də dissertantura yolu ilə tam ali təhsilli mütəxəssislər elmi dərəcələr almağa istiqamətləndirilir, həyata keçirilir. Aspirantura təhsilinin əyani formasında təhsil müddəti 3, qiyabi təhsil formasında isə 4 ildir. Dissertantura təhsili 5 illikdir.

9. *Doktorantura təhsili.* Fasiləsiz təhsil sisteminin zirvəsi hesab olunan doktorantura təhsili universitetlərdə, akademiyalarda, sahə elmi tədqiqat institutlarında mütəxəssislərin ən ali elmi dərəcə almalarına istiqamət verir.

10. *Özünü təhsil.* Özünü təhsil hər bir adamın öz arzusu, marağı, meyli və şəxsi təşəbbüsü ilə mütaliə və kütləvi informasiyalar (radio, televiziya, qəzet, curnal və s.) vasitələri əldə etdiyi təhsildir. Elmi texniki tərəqqi dövrünün son nailiyyətləri hesab olunan kompüter texnologiyaları, internet şəbəkələri və sair vasitəsilə əldə edilən təhsil özünü təhsilin ən populyar növü hesab olunur.

11. *Məktəbdənkənar tərbiyə və təhsil müəssisələrində,* o cümlədən birlik, stansiya, mərkəz, klub, lektoriya, park, saray, dərnek, jəmiyyət, biro və sair bu kimi adlar altında fəaliyyət göstərən müəssisələr də fasiləsiz təhsil şəbəkələrinə daxildirlər.

12. *Distant təhsil, məsafədən təhsil.* Hazırda bir sıra ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da, Avropanın bir sıra ölkələrində, Rusiyada tətbiq olunan distant təhsil təhsiləlinən təhsil müəssisəsinə gəlmədən poçt rabitəsi, internet

şəbəkəsi yolu ilə aldığı təhsil formasıdır – Qərbi ölkələrində həm orta, həm də ali təhsil müəssisələrində distant təhsil forması fəaliyyət göstərir.

Fasiləsiz təhsil sisteminin şəbəkəsinə daxil olan əksər formaları əsasında həyata keçirilən işlər barədə kifayət qədər ədəbiyyatın olmasını nəzərə alaraq biz yalnız magistratura təhsilinin və distant təhsilinin təşkili ilə bağlı bəzi tövsiyələrimizi, və təhsilin bakalavr və magistr pillələrində təjribələrin təşkili və keçirilməsilə bağlı bəzi metodik göstərişlərin verilməsini daha məqsədəuyğun hesab etdik. Fikrimizə, bu gün ali təhsil müəssisələrində təhsilin magistratura pilləsində həm müəllimlərə, həm də magistrantlara magistr proqramlarına qoyulan tələblər, magistr dissertasiyalarının hazırlanması, təhsilin həm bakalavr, həm də magistr pillələrində təjribələrin təşkili və keçirilməsilə bağlı bir sıra tövsiyələrin və metodik göstərişlərin verilməsinə daha çox ehtiyaj vardır.

Həmçinin, ölkəmizin vətəndaşlarına distant təhsil haqqında da məlumat verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Respublikamızda təhsilin bu forması hələki tətbiq edilməsə də Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiya olunduğu hazırki şəraitdə distant təhsil barədə pedaqoci ədəbiyyatda məlumat verilməsinə ehtiyaj duyulur. Bu ehtiyajı yaradan zəruri jəhətlər çoxdur. Onlardan biri əgər ölkəmizin vətəndaşlarının artıq Rusiyada, Avropada mövjud olan açıq universitetlərdə distant yolla təhsil almağa maraq göstərmələridirsə, digəri isə gələjəkdə respublikamızda da distant təhsil formasının yaradılmasına göstərilən təşəbbüslərin reallaşması ilə bağlı proqnozların özünü bariz şəkildə göstərməsidir.

2.4. Fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında duran prinsiplər

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında müəyyən prinsiplər durur. Yəni hər bir ölkə öz ijtimai-siyasi quruluşuna və sosial-iqtisadi mövqeyinə uyğun olan təhsil sistemini yaradarkən konkret prinsiplərə istinad edir. Həmin prinsiplər isə həmin ölkənin dövlət tərəfindən təsdiq etdiyi təhsil qanununda təsbit olunan müvafiq müddələrdə ifadə olunur. Nəzərdən keçirdiyimiz dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil qanunlarında müəyyən oxşarlıqlar olsa da ciddi fərqlər də vardır. ABŞ-ın, Avropanın və Asiya ölkələrinin əlimizdə olan təhsil qanunlarındakı ümumi oxşarlıq bu qanunların hamısında təhsilin müvafiq prinsiplərə istinad olunaraq qurulması, öz əksini tapmasıdır. Fərqli jəhət isə bu qanunlardakı təhsil quruluşu prinsipləri arasında ciddi fərqlərin olmasıdır.

Hətta elə ölkələr var ki, onların iki təhsil qanunu vardır. Məsələn, ABŞ –da hökumət tərəfindən iki təhsil qanunu qəbul edilmişdir. Onlardan birində yalnız dövlətə məxsus olan təlim-tərbiyə, tədris müəssisələrinin təşkili, fəaliyyəti və idarə olunmasını ifadə edən prinsiplər mövjuddur, ikincisində isə özəl təhsil müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyətini özündə əks etdirən təhsil prinsipləri öz təjəssümünü tapır. Birinci təhsil qanununda təhsil müəssisələrinin yalnız dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi konkret prinsip kimi göstərilirsə, ikincisində isə fiziki şəxslər tərəfindən yaradılan təhsil müəssisələrinin

maliyyələşdirilməsinin 45-50 faizini dövlət öz üzərinə götürür. Başqa bir prinsipə görə özəl təhsil müəssisələrinə təhsilin dövlət standartlarına uyğun qurulması tövsiyə olunur. Yaxud Almaniyanın təhsil qanununda təsbit olunan prinsiplərə görə ölkədə müəllim, həkim və hüquqşünas hazırlığı yalnız dövlət inhisarına məxsusdur və bu kadrların hazırlanmasına digər sahələrdən fərqli olaraq dövlət büdcəsindən daha çox vəsait ayrılır.

Yuxarıda adları çəkilən ölkələrin təhsil qanunlarını araşdırdıqdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, dünya təjribəsində təhsilin dövlət və ictimai səjiyyəli olması konkret prinsip kimi birmənalı şəkildə qəbul olunur.

Bizim ölkəmizdə vahid təhsil qanunu əsasında həyata keçirilən təhsil quruluşu zamanı fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında duran konkret prinsiplərə istinad olunur. Təsadüfi deyil ki, respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv və proqram sənədlərdə də təhsil quruluşu həmin prinsiplərə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir. Son illərdə hazırlanan pedaqogika dərsliklərində haqlı olaraq müəlliflər (N.Kazımov, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov və b.) fasiləsiz təhsil sisteminin prinsiplərini şərh edirlər. Biz də həmin tendensiyanı saxlamaq şərtilə fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında dayanan prinsipləri aşağıdakı ardıcılıqla izah edəcəyik:

1. Təhsilin dövlət himayəsində olması və ictimai xarakter daşması. Ölkəmizdə təhsil bütövlükdə dövlət himayəsindədir. Təhsil quruluşuna dövlət öz büdcəsindən müəyyən pay ayırır. Ölkəmizdə təsis olunan bütün təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlət ijasə (lisenziya) verir. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün tədris ojaqlarında təhsil dövlətin təsdiq etdiyi dövlət standartları əsasında qurulur, istifadə olunan bütün tədris planları, proqramlar, dərslilər müvafiq dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilir.

Təhsilin idarə olunmasında ictimai təşkilatlar da yaxından iştirak edir.

2. Təhsilin milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanması. Azərbaycan dövlətinin atributlarında - onun Konstitusiyasında, himnində, bayrağında və gerbində millilik və bəşerilik ideyaları öz əksini tapır. Əsas Qanunumuzda hər bir vətəndaşın təhsil hüququna mükəmməl olması, bayrağımızda türkçülüyn, islamçılığın, müasirliyin, demokratikliyin ifadə edilməsi, gerbimizdəki qalxanvariliyin odlar yurdunun müdafiəsinin bir mənalı qəbul olunmasını, bolluq yaradılmasının, uzunömürlülüyn təmin olunmasının simvolik, rəmzi işarələri və bütün bunların himnimizin söz və melodiyasında öz əksini tapması hər bir vətən övladının, xüsusilə yetişən nəslin milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirilməsini tələb edir. Bütün bunları yetişən nəslə təhsil quruluşu prosesində aşılamaq mümkündür. Ona görə də Azərbaycan təhsil sisteminin əsasında dayanan əsas prinsiplərdən biri məhz onun milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmasını konkret bir prinsip kimi götürmək zərurətini yaradır. Təhsildə milli dilin, musiqinin, injəsənətin, tarixin, joğrafiyanın öyrədilməsilə yanaşı, dünyəvi (bəşəri) dillərin, injəsənət nümunələrinin, ictimai, siyasi, iqtisadi biliklər verən elmlərin öyrədilməsi bu prinsipin əsas qayəsini təşkil edir.

3. Təhsilin humanitarlaşdırılması. Təhsilin humanitarlaşdırılması tədris planlarında humanitar fənlərə üstünlük verilməsi kimi də izah edilə bilər. Təsadüfi deyil ki, 1988-ji ilə qədər Azərbaycan məktəblərində tədris olunan

fənlərin yalnız 40 faizi humanitar fənlər idisə, həmin ildən sonra və hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının tələblərinə müvafiq olaraq həmin fənlərin sayı artırılmışdır. Hazırda tədris planlarında humanitar fənlərinin həjmi digər fənlərə nisbətən üstünlük təşkil edərək 50 faizdən də bir qədər artıqdır. Təhsilin humanitarlaşdırılması pedaqoci kadr hazırlığı işində də konkret prinsip kimi qəbul edilmişdir. Məhz ona görə də humanitarlaşdırma həm də humanistləşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməyə xüsusi şərait yaradır.

4. Təhsilin humanistləşdirilməsi. Bu prinsip təkcə humanitar fənlərin tədrisində yox, digər fənlərin tədrisində, hətta dərsdən və tədrisdənkənar tədbirlərdə də yetişən nəslin nümayəndələrinə humanist əxlaqın aşılmasını zəruri hesab edir. Bu gün müəllimin də, həkimin də, mühəndisin də, hüquqşünasın da, biznesmenin də, şirkət sahibinin də, sahibkarın da, fermerin də, məmurun da jəmiyyət üzvlərinə humanist mövqedən yanaşması, qaçqına, köçkünə, xəstəyə, əlsiz-ayaqsıza, şikəstə, imkansıza pay verməsi, əl tutması, köməklik göstərməsi, maddi və mənəvi jəhətdən onlara dayaq durması daha çox vəjib sayılır. Bütün bu humanist keyfiyyətlərin aşılması prosesi isə təhsildən keçir. Başqa sözlə desək, sadaladığımız bütün peşə sahiblərinin həyat meydanına, əmək fəaliyyətinə gedən yolları məktəbdən, təhsil müəssisələrindən başladığı üçün təhsil müəssisələrindəki işin humanistləşdirmə prinsipinə uyğun qurulması çox vəjibdir.

5. Təhsilin demokratikləşdirilməsi. Təhsili idarə edənlərlə onların tabeçiliyində olanların; təlim-tərbiyə prosesində öyrədənlərlə öyrənənlərin, tərbiyə edənlərlə tərbiyə olunanların davranışında, ünsiyyətində, münasibətində aydın, saf, sağlam demokratik mühitin yaradılması bu prinsipin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir təhsil müəssisəsində uşaqların, şagirdlərin, tələbələrin, müəllimlərin, tərbiyəçilərin müstəqil yaradıcı fəaliyyəti naminə birliklər, jəmiyyətlər, təşkilatlar, dərnekələr, klublar, lektoriyalar yaradılması ideyasının dəstəklənməsi, xüsusi şəraitin yaradılması, müstəqil söz demək, sərbəst toplanmaq, sərbəst düşünmə tərzilə çıxış etmək, azad davranış və fəaliyyət üçün (siyasi fəaliyyət istisna olmaqla) rəvay vermək demokratik mühitin, abıhavanın bərqərar olması üçün başlıca şərtlər hesab olunur.

Təhsildə demokratiyanın təmin edilməsi, həm də təhsildə xalqların hüquq bərabərliyinin qorunmasına zəmin yaradır.

6. Təhsildə xalqların hüquq bərabərliyi. Əsas Qanunumuzda təsbit olunan xalqların hüquq bərabərliyi məsələsi Təhsil Qanununda özünü konkret prinsip kimi biruzə verir. Azərbaycanında 4 min yarımından çox ümumtəhsil və orta ixtisas məktəblərində, 50-yə yaxın ali təhsil müəssisələrində yetərinjə qeyri azərbaycanlılar təhsil alır. Son iki onilliyin statistikasına əsaslanaraq deməliyik ki, Azərbaycanın 4 mindən artıq orta ümumtəhsil məktəblərində hər il təqribən 1 milyon yarım qədər şagird təhsil almışdır ki, onların da təqribən yüz mindən çoxu qeyri azərbaycanlı olmuşdur. Bu rəqəmləri yuvarlaşdıraraq deməyə əsasımız var ki, son 20 ildə Azərbaycan məktəblərində bir milyondan artıq qeyri azərbaycanlı təhsil almışdır ki, bunların içərisində rus, xaxol, belarus, yəhudi, latış, eston, ləzgi, talış, tatar, kürd, gürjü, engiloy, türk (mesxet türkləri nəzərdə tutulur), avar, çeçen və sair bu kimi millətlərin və

azsayılı xalqların nümayəndələri vardır. Azərbaycanda digər millətlərin və xalqların dilində məktəblərin açılması, onlar üçün öz dillərində (xüsusilə rus dilində) tədris materiallarının nəşr olunması fasiləsiz təhsil sisteminin həm də xalqların hüquq bərabərliyi prinsipi əsasında qurulmasına dəlalət edir.

7. Təhsilin diferensiasiyası və inteqrasiyası. Diferensiasiya sözü «diferensial» sözündən olub, dilimizə latın dilindən gəlmiş «differentia» sözündən əmələ gəlmiş fərqlənmə mənasını verir. Diferensiasiya isə fərqləri, fərqli jəhətləri müəyyənləşdirib kompleksləşdirmə kimi başa düşülməlidir. Azərbaycan təhsil sistemində diferensiasiya aparmadan onu dünya təhsil sistemində inteqrasiya edə bilmərik. Ölkəmizdə diferensiasiyaya kömək edən təmayüllü məktəblərin olması yaxşı hal olsa da bu məktəblərdəki kontingentin əsasən valideynlərin arzu və istəyi əsasında kompleksləşdirilməsi bu işə bir növ mane olur.

Burada bir məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa ehtiyaj duyulur. Bu nədir?

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil quruluşu dövlətin həyata keçirdiyi təhsil siyasətinin əsas prinsiplərinə istinad edir.

Lakin bu bir həqiqətdir ki, adamların təhsilə jəlb edilməsi şəxsi maraqlara, meyllərə, valideynlərin arzu-istəklərinə əsasən həyata keçirilir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində isə belə artodoksal meyllərə təsadüf etmək mümkün deyil. Məsələn, Yaponiyada təhsil quruluşu ümumxalq maraqlarına, xalqın mənafeyi naminə həyata keçirilir. Burada ayrı-ayrı fərdlərin arzuları yolverilməzdir. Bunun üçün Yaponiyada orta məktəblərdə təhsilin ayrı-ayrı pillələrində diferensiasiyanın düzgün həyata keçirilməsi belə artodoksal meyllərin yaranması ehtimallarını sıfıra endirir, yəni dövlət təhsilin ilkin pillələrindən başlayaraq təhsilin diferensiasiyasını ümumxalq mənafeyi üzərində qurur və sonunju mərhələdə artıq şagirdlərin hansı ixtisaslar üçün yararlı olmasını müəyyənləşdirir. Şagirdlər orta təhsili başa vuranda artıq onların hansı sahədə mütəxəssis olacağı müəyyənləşir və onlar topladıqları kredit ballarına uyğun olaraq ali məktəblərin müvafiq fakültələrinə qəbul olunurlar. Nəticədə həm xalqa, həm də dövlətə lazım olan güclü kadr potensialı yaranır. Bizim ölkəmizdə əksinə olaraq kadr potensialı yuxarıda qeyd etdiyim kimi valideynlərin istək və arzuları əsasında «müəyyənləşir». Bizim valideynlərin bir qismi övladlarının hüquq təhsili almasına ciddi jəhd göstərirlər. İstəyirlər ki, övladları hüquq mühafizə orqanlarında, prokratura sistemində, ədliyyə sahəsində çalışsın və həmişə imkanlı olsun. Bir qismi isə istəyirlər ki, övladları həkim olsun-ya jərrah, ya da ginekoloq kimi fəaliyyət göstərsin, əli həmişə pulla oynasın. Nəticədə ölkəmiz üçün layiqli kadr potensialı yetişməsi işində əngəllər yaranır və beləliklə şəxsi mənafe dövlət mənafeyinə üstün gəlir və stimulyator pozulur. Ona görə də biz təhsil işçiləri, xüsusilə elmi pedaqogika ilə məşğul olanlar orta təhsil pilləsində təhsilin diferensiasiyası ilə bağlı elmi sistemi hazırlamalı, onun dərslərlərə, dərslər vəsaitlərinə gətirilməsinə nail olmalıyıq.

Bu gün valideynlər övladlarına xarici dilin və kompüter texnologiyasının öyrədilməsinə ciddi jəhd göstərirlər. Bu yaxşı haldır. Lakin diferensiasiyanın tərkib hissəsi kimi bu məsələni orta təhsil pilləsində həyata keçirmək lazımdır.

Təhsildə kişi və qadınların hüquq bərabərliyinin, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılmasının, yeni informasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunmasının, siyasi fəaliyyətin yolverilməzliyinin təmin olunması prinsiplərinə istinad olunması fasiləsiz təhsil sisteminin məzmununun yaxşılaşmasına kömək edən amillərdəndir.

Burada təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılmasına kömək edən digər amillərdən də söhbət açmaq yerinə düşərdi.

Məktəbdə təlimin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsində varisliyin gözlənilməsi; təhsilin məzmununun şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin etməsi; təhsilin məzmununda milli ənənə və xüsusiyyətlərin, sistemliliyin, ardıcılığın nəzərə alınması, fənlərarası əlaqənin yaradılması, nəzəriyyə və təjribənin vəhdətdə götürülməsi, uşaqların hazırlıq və psixoloji inkişaf səviyyələrinin təhsilin məzmununa uyğun gəlməsi, tədris planları üçün tədris fənlərinin seçilməsi və sair həmin amillərdəndir.

Məktəb təliminin mərhələləri üzrə təhsilin məzmununun varisliyi. Təhsil sisteminin müxtəlif vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqə mövjudur. Bu zaman hər bir mərhələ öz işini əvvəlki mərhələ üzərində qurur. İbtidai məktəbdən əsas məktəbə, əsas məktəbdən orta məktəbə, ortadan aliyə maneəsiz keçmək, habelə ümumtəhsil məktəblərindən bütün peşə tədris müəssisələrinə azad və maneəsiz daxil olmaq imkanı təmin olunur.

Təhsilin məzmununun şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin etməsi. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda mütərəqqi dünyagörüşə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq başlıca vəzifə kimi irəli sürülür. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə verilən təhsil milli-mənəvi, əxlaqi və ümumbəşəri dəyərləri özündə ehtiva edir. Bu jür normalar təhsilin məzmununda sistemə salınır, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına şərait yaradılır.

Təhsilin məzmununda varislik olduğundan orta təhsilin bütün pillələrində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı diqqət mərkəzində olur.

Təhsilin məzmununda milli ənənələrin nəzərə alınması. Təhsilin məzmunu tərtib edilərkən milli ənənələrin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması olduqca zəruridir. Bu zaman xalqımızın həyatı, onun tarixi, mədəniyyəti, milli adət və ənənələri ilə bağlı zəngin mənəvi irsi ön plana çəkilir. Ümumbəşəri dəyərlərə istinad edilir. Orta təhsil illərində tədris olunan Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, musiqisinə və s. fənlərin imkanlarına diqqət artırılır.

Təhsilin məzmununun sistemliliyi və ardıcılığı. Tədris planı ayrı-ayrı tədris fənlərinin məjmusundan ibarətdir və onların hər biri müvafiq elmlərin əsaslarını sistemli şəkildə izah edir.

Təhsilin məzmunu hazırlanarkən şablonçuluğa, pərakəndəliyə yol verilməməlidir. Şagirdlərin təlim fəaliyyəti tədriji, ardıcılıqla həyata keçirilir.

Tədris materialının öyrənilməsinin sistemi və ardıcılığı elmi, həm də ən mühüm didaktik qaydalarla, yəni məlumdan məjhula, sadədən mürəkkəbə, yaxından uzağa, asandan çətinə keçməyi öyrətməklə şərtlənir.

Tarixi ardıcılıqda vətən tarixi, ədəbiyyat öyrənilir, orta məktəbin yuxarı siniflərində tarixi anlayışlar və digər fənlər tətbiq olunur; biologiya kursunda üzvi aləmin inkişafının əsas mərhələləri işıqlandırılır və s.

Tədris fənləri arasında qarşılıqlı əlaqə. Obyektiv aləmin vəhdəti, hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri təhsilin məzmununun vəhdətini, tədris fənləri arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən edir.

Məktəbdə öyrənilən tədris fənni bu və ya digər elmin əsaslarını özündə birləşdirir. Məlum olduğu kimi, elmlərin hər biri obyektiv aləmin, təbiətin, jəmiyyətin, təfəkkürün müəyyən təzahüretmə sahələrinin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Lakin bir halda ki, obyektiv aləmdə baş verən hadisələr təjrid olunmadan mövjudur və bir-birindən asılı olmayaraq yaşayır, onlar vəhdət halında və qarşılıqlı əlaqə vəziyyətindədir, onda müvafiq elmlərin didaktik jəhətdən hazırlanmış əsasları tədris fənlərinin məzmununda vahid və qarşılıqlı əlaqədə təmin olunmalıdır.

Müxtəlif fənlər üzrə proqramlar arasındakı əlaqələr tərbiyənin vahid məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində ifadə olunur. Ayrı-ayrı tədris fənləri tərəfindən hadisələrin müxtəlif tərəflərinin öyrənilərək şərh olunması ümumi prinsiplial mövqedən verilir. Tədris fənlərinin məzmunundakı əlaqə ondan ibarətdir ki, qarışıq fənlərin proqramında tədris materialları razılaşdırılmış halda yerləşdirilir.

Fənlər arasında əlaqə süni olmamalıdır, öyrənilən hadisələr arasında obyektiv əlaqəyə uyğun gəlməlidir, hər bir fənnin daxili məntiqini pozmamalıdır.

Öyrənilən fənlər arasındakı əlaqənin pozulması şagirdlərin biliklərinin keyfiyyətinə ziyan vurur, təbiət hadisələrinin mahiyyətini və ijtimai həyatı başa düşməyi, bütöv elmi dünyagörüşü işləyib hazırlamağı çətinləşdirir.

Nəzəriyyə və praktikanın əlaqəsi. Təhsilin məzmunundakı mövjud xüsusiyyət idrak prosesinin mahiyyətini başa düşməkdən irəli gəlir. Nəzəriyyə və praktikanın arasında əlaqə olmadan əsl elmi idrak, deməli, uğurlu təlim mümkün deyil.

Elm, nəzəriyyə-təbiət, jəmiyyət və təfəkkür, onların inkişafına dair qanunlar haqqında biliklər məjmusu deməkdir, ijtimai həyat prosesində bəşər jəmiyyətinin minilliklər boyu topladığı zəngin təjribənin dərk olunması və ümumiləşdirilməsi deməkdir.

Təjribə maddi və mənəvi nemətlərin yaradılmasına istehsal prosesində təbiətin və ijtimai münasibətlərin dəyişməsinə yönəldilən insanların çoxtərəfli fəaliyyətini özündə təcəssüm etdirir. İnsan təjribə prosesində getdikjə daha çox mövjud maddi aləmi obyektiv şəkildə dərk edir, onu dəyişdirir və yenidən qurur, bununla da öz şəxsi təbiətini dəyişdirir və yenidən qurur.

Təjribə biliklərimizin mənbəyidir, elmlərin əsasıdır. Təjribə əsasında yaranan elm öz növbəsində nəzəriyyəyə xidmət edir.

Təjribə nəzəriyyənin həqiqət meyarı kimi çıxış edir. Təjribədə nəzəri müddəaların uğurlu tətbiqi, elmi ümumiləşdirmələr və nəticələrin təjribədə yoxlanılması onların düzgünlüyünü, həyatiliyini, həqiqiliyini təsdiq edir. Düzgün o şeydir ki, o praktikadadır, təjribə ilə təsdiq olunur. Nəzəriyyə və praktikanın vəhdəti idrak qanunudur.

Təlimin məzmununda nəzəriyyə və praktikanın əlaqəsi təmin olunmalıdır.

Şagirdlərin hazırlıq və inkişaf səviyyələrinin təhsilin məzmununa uyğun gəlməsi. Təlimin mövjud pilləsində şagirdlərin hazırlığına və inkişafına təsir

göstərən və uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək təlimin obyektiv qanunlarından biridir. Hər kəsə məlumdur ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlar riyaziyyat, fizika, kimya kimi sistemli kursların məzmununu mənimsəməyə qadir deyildir. Məlumdur ki, əsas məktəbi qurtaran şagirdlərin məsələn, «darvinizmin əsasları» kimi ümumiləşdirici kursların tədris materialını mənimsəməyə qüvvəsi çatmaz. Təlimin hər bir mərhələsində (I-IV, V-IX, X-XI) onun məzmunu, təlimin hər bir ilində və mövjud tədris ilində şagirdlərin əvvəllər topladığı biliklər, onların əvvəlki təlim pilləsində qazandığı həyat təjribəsi, ümumi inkişaf səviyyəsi (əqli və fiziki inkişaf) nəzərə alınmaqla qurulur.

Öyrənilən tədris materialının məzmununun (xarakter, həjm, dərinlik) şagirdlərin hazırlıq və inkişaf səviyyələrinə uyğun olmaması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Məktəb proqramları və dərsləkləri mövjud yaşda uşaqlar üçün nəzərdə tutulmayan materiallarla yükləndikdə tədris materialı şagirdlər tərəfindən mənimsənilir, yaxud formal mənimsənilir. Bu və ya digər yaşda olan məktəblilərin idrak imkanlarının qiymətləndirilməməsi məktəb təhsilinə də ziyan vurur. Belə hallarda uşaqların ümumi inkişafı süni şəkildə dayandırılır, onların öyrənmə marağı, iradi səy göstərmə qabiliyyətləri, çətinlikləri aradan qaldırmaları inkişaf etmir.

Tədris və sinifdənxiy işlərin məzmununda əlaqə. İstər tədris prosesi, istərsə də sinifdənxiy işlər pedaqoci prosesin zəruri tərkib hissəsidir. Tədris prosesində öyrədilən materiallar təhsilin (proqramlar, dərsləklər) məzmununa daxil edilir və bunlar sinifdənxiy işlərlə tamamlanır. Sinifdənxiy işlər şagirdlərin tədris prosesində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdisləri dərinləşdirir və onun tətbiqinə imkan verir. Şagirdlərin (dərnəklər, sinifdənxiy oxular və s.) çoxjəhətli sinifdənxiy və məktəbdənkənar işləri də politexnik təhsilin məqsədlərinə xidmət edir.

Hər bir məktəbdə sinifdənxiy işlərin konkret məzmunu şagirdlərin iş şəraiti, meyl və maraqları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Məktəbin tədris planı əsas sənəddir, bu sənəddə tədris fənlərinin adları, onların siniflər üzrə tədris olunma ardıcılığı, hər sinifdə hər fənnə və bütün fənlərə ayrılan saatların miqdarı, təhsilin müddəti, şagirdin fəaliyyət formaları və s. göstərilir. Tədris fənləri adı altında şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və onların tərbiyəsinin və təhsilinin məqsədlərinə müvafiq olaraq seçilmiş bu və ya digər elmin, yaxud injəsənətin əsaslarının öyrədilməsi nəzərdə tutulur.

Ümumtəhsil məktəblərinin tədris planları üçün tədris fənlərinin seçilməsi. Məktəb bəşəriyyətin topladığı çoxsaylı və müxtəlif elmlərin sistemləşdirdiyi həyat haqqında bütün biliklər sistemindən öyrənmək üçün əsası seçir. Bunsuz, peşəsindən asılı olmayaraq, müasir, təhsilli insanı təsəvvür etmək olmaz.

Hərtərəfli təhsilin məzmununu nə təşkil etməlidir? Müəyyən olunmuşdur ki, elmlərin düzgün, metodoloji jəhətdən əsaslandırılmış təsnifatının nəzərdən keçirilməsi belə bir məzmunu xidmət edə bilər.

Məlumdur ki, elm sahələri üç şöbəyə ayrılır. Jansız təbiəti öyrənən elmlərə riyaziyyat, astronomiya, mexanika, fizika, kimya və s. aiddir.

Janlı orqanizmi öyrənən elmlər ikinjiyə aiddir. Tarixi varisliyi, insanların mövjudluq şərtlərini ijtimai münasibətlər, onların ideoloji üstqurumu ilə hüquqi və dövlət formalarını öyrənən elmlər üçünjüyə aiddir.

Bəşər jəmiyyətinin inkişafının müasir mərhələsində yuxarıda göstərilən hər bir elm qrupunda böyük differensasiya mövjuddur. Aydınır ki, ümumtəhsil məktəbləri üçün çoxlu elmlər arasından yalnız daha çox ümumi, jəmiyyətin bütün üzvləri üçün zəruri olan o elmlər seçilir ki, ümumi təhsili başa vurduqdan sonra onlar həmin elmlər üzrə ixtisaslaşsınlar. Bununla belə məktəbin tədris planında bütün adları çəkilən qruplar təmsil olunmalıdır ki, şagirdlərin hərtərəfli inkişafını məktəb təmin etmiş olsun.

Buna görə də məktəbin tədris planında tədris fənləri elə bölünməlidir ki, fizika, riyaziyyat, biologiya və humanitar təyinatlı digər fənlərə kifayət qədər vaxt ayrılınsın.

Bu elmlərin əsaslarının öyrənməsi təhsili davam etdirmək, baş verən hadisələri dərk etmək və ölkənin ijtimai həyatında şüurlu iştirak etmək üçün hər bir insana tamamilə zəruridir. Ümumtəhsil məktəbinin tədris planına ijtimai elmlərdən etnoqrafiya, arxeologiya, etika, sənətşünaslıq, siyasi iqtisad və bir çox başqaları daxil edilmir. Onların bir çoxu tədris planına ona görə daxil edilmir ki, həmin elmlər xüsusi xarakter daşıyır və yalnız mütəxəssis üçün zəruridir, digərləri isə ümumtəhsil məktəbində (məsələn, siyasi iqtisad, fəlsəfə) sistemli və dərindən öyrənmək üçün çətin və mürəkkəbdir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris planında daha çox saatların miqdarı ana dilinə ayrılır. Ana dilinin yaxşı öyrənilməsi digər fənləri də mənimsəmək üçün zəruri şərtidir.

Dil insanların bir-birilə ünsiyyət saxladığı vasitədir, silahdır. Onun köməyilə fikir mübadiləsi aparılır və qarşılıqlı etimada nail olunur.

Fikir reallığı dildə təzahür edir. Dilsiz jəmiyyətin mövjudluğu mümkün deyil. Dil insanların ünsiyyət vasitəsi olaraq jəmiyyətin mübarizə və inkişaf alətidir.

Dil özlüyündə obyektiv aləmi dərk etməkdə mühüm vasitədir.

Bütün bunlar dilin məktəbdə bir fənn kimi tədrisinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübut edir.

Politexnik təhsilin məqsədləri üçün, xüsusilə, fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat və rəsmxət kimi fənlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin onlar zəruri istehsal-texniki bilikləri verə bilməz.

Estetik tərbiyə vəzifələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə iki tədris fənni-təsviri injəsənət və musiqi tədris planına daxildir. Bundan əlavə, ədəbiyyatın və digər fənlərin tədrisi prosesində estetik tərbiyə vəzifələri də həyata keçirilir.

Bədən tərbiyəsi fənni fiziki tərbiyə məqsədinə xidmət edir.

Tədris planında fənlərin yerləşdirilməsi sistemi.

Məktəbdə şagirdlərin müvəffəqiyyətli təlimi üçün tədris fənlərinin siniflər üzrə düzgün bölünməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bütün fənlər eyni vaxtda öyrənilə bilməz, çünki onların hər biri başqalarını öyrənmədən mənimsənilə bilməz. Lakin digər tərəfdən, hər hansı bir fənn tam mənimsənilməyə qədər

bu və ya digər fənnin öyrənilməsini kənara qoymaq da düzgün deyildir. Araşdırdığımız pedaqogika dərsliklərində bu qəbildən olan təkliflərə rast gəlmək olur. Əvvəljə riyaziyyat kursunu tam öyrənmək, sonra isə fizikaya keçmək təklif olunurdu. Fizikanı başa vurduqdan sonra, kimyaya başlamaq, kimyanı qurtardıqdan sonra isə joğrafiya və tarixi öyrənmək təklif olunurdu.

İndiki tədris planlarında ümumi, politexnik və şagirdlərin peşəyönümü arasındakı qarşılıqlı əlaqə öz əksini tapır. Təbiət-riyaziyyat silsiləli fənlər I sinifdən XI sinfə kimi humanitar fənlərlə paralel öyrənilir. Bu pedaqoci jəhətdən daha məqsədəuyğundur.

Deməli, təlim illəri üzrə tədris bölgüsü törəmə və təsadüfi ola bilməz. O, müəyyən pedaqoci tələbləri təmin etməlidir. Təlimin vəzifələri onun hər pilləsinə uyğun gəlməlidir.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin uçotu, onların inkişaf səviyyəsi təlimin hər bir pilləsində nəzərə alınmalıdır.

2.5. Tədris ilinin strukturu və tədris yükü.

Dərs ilində rüblərin, dərs həftəsinin və dərs günlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, təlim işlərinin müvəffəqiyyəti şagirdlərin fiziki inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri olub, məktəbdə tədris məşğələlərinin uğurlu aparılmasına əsaslı təsir göstərir.

Tədris ilinin strukturu müəllimlərin, şagirdlərin fəaliyyət növləri tədris rübləri və tətillərin müddəti ilə təmin olunur.

Tədris ilinin təşkili tədris-tərbiyə prosesində yüksək nəticələrin qazanılması şagirdlərin fiziki və mənəvi qüvvələrinin normal inkişafının təmin edilməsi vəzifələrinə tabe edilir.

Məktəbdə tədris ilinin müddəti 213 tədris günündən (aşağı siniflərdə) 230 günə qədərdir (yuxarı siniflərdə).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərənjamına əsasən 2004-jü ildən etibarən orta ümumtəhsil məktəblərində dərslərin 15 sentyabrdan başlanması tövsiyə olunmuşdur. Əvvəlki tədris ilindəki bölgülər belə idi: I rüb - 1 sentyabrdan 4 noyabra, II rüb - 10 noyabrdan 29 dekabra, III rüb - 11 yanvardan 23 marta, IV rüb 1 apreldən yay tətlinə kimidir. Dərs ili müddətində aşağıdakı tətillər keçirilir: payız tətili 5 gün (noyabrın 5-dən 9-dək); qış tətili 12 gün (dekabrın 30-dan yanvarın 10-dək); yaz tətili 8 gün (martın 24-dən 31-dək).

Hazırki tədris ilinin bölgüsü isə belədir: I yarım il 15 sentyabrdan 30 dekabra qədər (1-6 noyabr payız tətolidir). II yarım il 10 yanvardan 30 may qədər (30 dekabrdan yanvarın 10-na qədər qış tətolidir).

Tədris planında humanitar, təbiət-riyaziyyat, əmək təlimi, təsviri injəsənət, musiqi, bədən tərbiyyəsi arasında dürüst əlaqə və nisbət yaradılmışdır. Belə ki,

humanitar fənlərə bütün dərs saatlarının təqribən 40%, təbiət-riyaziyyat fənlərinə 32%, əmək təliminə 15%, təsviri injəsənət, musiqi, bədən tərbiyəsinə isə 13% ayrılır.

Tədris planı təhsilin məzmununu əks etdirən ən başlıca sənəddir. Tədris planında tədris müəssisənin tipindən asılı olaraq öyrədilən fənlər, onların siniflər üzrə tədris ardıcılığı, hər fənnə verilən saatların miqdarı əks olunur.

Hər bir tədris müəssisənin özünəməxsus tədris planı olur və bunlar arasında müxtəliflik var. Lakin ümumi jəhətləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz (Tədris planının əsas sənəd olması, fənlərin adı, tədrisi, ardıcılığı, hər fənnə ayrılan vaxt, təhsilin müddəti və s.).

Tədris planı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. *Birinjisi*, tədris planı şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Ona görə də həmin planlarda istər təbiət-riyaziyyat, istərsə də humanitar fənlərə eyni miqdarda saat verilir.

İkinjisi, müxtəlif tipli məktəblər üçün tədris planının xüsusiyyəti təhsilin məzmunja vahidliyi və varisliyidir.

Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, tədris planlarında ümumi, politexnik və peşə təhsili arasında qarşılıqlı əlaqə öz əksini tapır. I sinifdən XI sinfə kimi bütün fənlər paralel öyrədilir. Tədris planına görə orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil müddəti 11 ildir.

Dördüncü xüsusiyyət, tədris planlarında hər bir tədris fənninin yeri, saatların miqdarı, ardıcılığının müəyyən edilməsidir.

Tədris planında fənlər özünün elmi, tərbiyəvi və praktik əhəmiyyətinə görə müəyyən yer tutur.

Tədris planında ana dili və riyaziyyat bütün fənlərin tədrisinin əsasını təşkil edir və onların təliminə ən çox yer verilir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə dərs saatlarının əksəriyyəti ana dili və riyaziyyat fənlərinin öyrədilməsinə sərf edilir.

Təhsil islahatı ilə bağlı tədris planında baş verən dəyişikliklər iş sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. Ana dilinə verilən saatların artırılması əlifba təliminin bir ay tez başa çatdırılmasına imkan verir.

Rus dili və ətraf aləmlə tanışlıq fənlərinin tədris planından çıxarılması, ana dilinin tədrisinə 2 saatın artırılması məqsədəuyğun sayılır. Riyaziyyat üzrə həftəlik saatların miqdarı 5 saatdan 4 saata endirilir.

I siniflər aşağıdakı yeni tədris planı ilə fəaliyyət göstərir.

I sinfin tədris planında fakultativ, fərdi və qrup məşğələləri də nəzərdə tutulur və bunlara 2 saat vaxt ayrılır.

İbtidai siniflərdə ana dilinin, riyaziyyatın belə öyrənilməsi yuxarı siniflərdə ana dilinin elmi əsaslarının sistematik keçilməsində, şagirdlərə joğrifiyadan, tarixdən, təbiətşünaslıqdan ibtidai məlumatların verilməsi botanika, joğrafiya və tarix fənlərinin öyrənilməsinə şərait yaradır. Şagirdlərin riyaziyyatdan aldıkları biliklər fizikanın tədrisini itəmin edir və bu kursun müntəzəm keçilməsinə imkan verir.

Əsas məktəbin V sinfindən başlayaraq müntəzəm tədris fənləri keçilir, biliklərin həjmi genişlənilir, fənlərin sayı artır. Bir sıra fənlər düz xətt, bəziləri isə

konsentr proqramları ilə öyrədilir. Əgər fizika, kimya, biologiya konsentrlər üzrə keçirilərsə, riyaziyyat düz xətlə keçilir. Bu isə elmin daha möhkəm və şüurlu mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

Əvvəlki illərdə rus dilinin tədris olunduğunu nəzərə alaraq, həmin fənin öyrənilməsi üçün ayrılan saatlar fakultativ, fərdi və qrup məşğələləri arasında bölünür.

Seçmə fənlər üzrə saatlar şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq fənlərə verilir və bu məktəbin səlahiyyətinə aid edilir.

2.6. Baza tədris planı

Elmi biliklərin, informasiyaların, texniki tərəqqinin yüksəkdə dayandığı bir dövrdə tədris planlarına hər bir elm sahəsini daxil etmək imkan xaricindədir. Ona görə də təlimin differensiallaşdırılması, təhsilin məzmununu integrativ qurmaq zərurəti meydana çıxır.

Orta ümumtəhsil məktəbinin baza tədris planı jəmiyyətin inkişafının yeni siyasi konsepsiyasını nəzərə alır. Baza tədris planına dövlət və məktəb komponenti daxildir. Baza tədris planının dövlət komponenti Respublika Təhsili Nazirliyi və yerli idarəetmə orqanları ilə birlikdə müəyyənləşdirilir. Təlim prosesinin müvəffəqiyyətli təşkili tədris planında hər iki komponentin üzvi surətdə bir-biri ilə əlaqələndirilməsindən çox asılıdır.

Tədris planının fənn strukturu variantlarının təyini isə təhsili idarə edən respublika orqanlarının səlahiyyətinə daxildir.

Məktəb komponentinin ayrılması zamanı məktəbin konkret xüsusiyyətləri, kadr və maddi-texniki bazası, onun kollektivinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Fakultativ, fərdi və qrup məşğələləri məktəbin komponentinin əsas hissəsindən biridir. Bu, məktəb şurasının səlahiyyətində olan təlimin fərdiləşdirilməsi üçün ayrılmışdır. Bu məşğələlərə ayrılmış tədris vaxtından sinif və ya qrup ilə, hətta bir şagirdlə də işləmək üçün istifadə edilə bilər.

Baza tədris planında şagirdlərin meyli, marağı, qabiliyyəti nəzərə alınır. Tədris planı ümumi orta təhsilin əsasını təşkil edən məjburi fənlər, şagirdlərin özləri tərəfindən seçilən məjburi fənlər və marağa görə qurulan fakultativ məşğələlər adı altında 3 qrupa bölünür.

İntegrativ baza tədris planında fənlər daxil olduğu blok üzrə verilir. Hər bir məktəb bu tədris planı əsasında tədris planı hazırlayarkən regional şəraiti, məktəbin xüsusiyyətini nəzərə alır, şagirdlərin marağı və meyli əsas götürülür.

Tədris planında hər bir bloka daxil olan fənlərin konkret adı göstərilir. Məs. dillər, ədəbiyyat, təbiət fənləri, ijtimai fənlər bloku və s.

Baza tədris planı 1999-2000-ji dərs ilindən etibarən ümumtəhsil məktəblərində internat məktəblərin, gimnaziyalar, məktəb-litsey, litsey və digər yeni tipli təhsil müəssisələrində tətbiq edilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin baza tədris planına müvafiq olaraq X siniflərin
nümunəvi tədris planı
(təlim Azərbaycan dilində)

	Təhsil sahələri (tədris fənləri)	Həftəlik saatların miqdarı
	Dillər və ədəbiyyat	7
	Azərbaycan dili	2
	Ədəbiyyat	3
	Xarici dil	2
I	Riyaziyyat və informatika	4
	Riyaziyyat	2
	İnformatika	2
II	İjtimai fənlər	4
	Tarix	
	Azərbaycan tarixi	2/1
	İnsan və jəmiyyət	1
V	Təbiət fənləri	5
	Fizika	2
	Kimya	1
	Biologiya	1
	Joğrafiya (yerşünaslıq)	1
	Fiziki tərbiyə və gənjlərin çağırışa qədər hazırlığı	4
	Fiziki tərbiyə	2
	Gənjlərin çağırışa qədər hazırlığı	2
	Jəmi:	24
	Seçmə fənlər	8
	Azərbaycan dili	3
	Ədəbiyyat	2
	Xarici dil	3
	Şagirdlərin məjburi maksimum dərslər yükü	32
	Fakultativ, fərdi məşğələləri	4

Tədris planının bu variantında "Dillər və ədəbiyyat" təhsil sahəsinə üstünlük verilir və bu bloka 15 saat vaxt ayrılır.

Şagirdlərin indiyədək rus dilini öyrənmələri nəzərə alınaraq rus dili üçün saatlar fakultativ, fərdi məşğələlərə ayrılan saatlara verilir.

Seçmə fənlərə ayrılmış saatların bölgüsü isə şərtidir və məktəb onu dəyişdirə bilər, bu şərtlə ki, dəyişiklik 8 saat çərçivəsində olsun.

Fakultativ, fərdi məşğələlərə ayrılmış saatlardan biri iqtisadiyyatın əsasları üçün nəzərdə tutulur.

X siniflər üçün nümunəvi baza tədris planının digər variantından "Təbiət fənləri" təhsil sahəsinə üstünlük verilir və bura 13 saat ayrılır (seçmə fənlər də daxil olmaqla). №	Təhsil sahələri (tədris fənləri)	Saatların miqdarı
I	Dillər və ədəbiyyat	7
	Azərbaycan dili	2
	Ədəbiyyat	3
	Xarici dil	2
II	Riyaziyyat və informatika	4
	Riyaziyyat	3
	İnformatika	1
III	İjtimai fənlər	4
	Tarix	12
	Azərbaycan tarixi	21
	İnsan və jəmiyyət	1
IV	Təbiət fənləri	5
	Fizika	1
	Kimya	1
	Biologiya	2
	Joğrafiya (yerşünaslıq)	1
V	Fiziki tərbiyə və gənjlərin çağırışa qədər hazırlığı	4
	Fiziki tərbiyə	2
	Gənjlərin çağırışa qədər hazırlığı	2
	Jəmi:	24
	Seçmə fənlər	8
	Joğrafiya	1
	Fizika	3
	Kimya	2
	Biologiya	2
	Şagirdlərin məjburi maksimum	32

	dərs yükü	
	Fakultativ, fərdi məşğələləri	4

X siniflər üçün baza tədris planının digər iki variantında ijtimai fənlər və "riyaziyyat və informatika" tədris sahələrinə üstünlük verilir. Hər iki təhsil sahəsinə 12 saat ayrılır. X siniflər üçün hazırlanmış müxtəlif variant tədris planlarının hansından istifadə olunması məktəbin özünün səlahiyyətinə daxil edilir. Məktəblər şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq müvafiq variant seçə bilər. Yeni tipli tədris müəssisələrində tədris planları fərdi qaydada hazırlana bilər.

İndiyə qədər olan dəyişikliklər də nəzərə alınmaqla təlimi Azərbaycan dilində olan ümumtəhsil məktəblərinin II-IV, VI-IX və XI sinifləri aşağıdakı tədris planı ilə fəaliyyət göstərir. Tədris planına 24 fənn daxil edilmişdir. Tədris planında hər sinif üzrə maraq üzrə kurslar da nəzərdə tutulmuşdur. Tarix və Azərbaycan tarixi saatlarında edilmiş dəyişikliklər yeni dərs ilində istifadəyə veriləcək təkmilləşdirilmiş proqramlarda öz əksini tapır.

Təlimi Azərbaycan dilində olan orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris planı

№	Tədris fənləri	Siniflər							
1.	Azərbaycan dili	10	10	10	4	4	3	2	1
2.	Ədəbiyyat			2	2	2	3	3	3
3.	Rus dili	3	3	3	3	3	2	2	2
4.	Riyaziyyat	5	5	5	5	5	5	5	4
5.	İnformatika və HM əsasları	-	-	-	-	-	-	-	2
6.	Tarix	-	-	-	12	21	2	21	32
7.	Azərbaycan tarixi	-	-	-	1	1	12	12	2
8.	İnsan və cəmiyyət	-	-	-	-	-	2	1	1
9.	Təbiətşünaslıq	-	1	1	-	-	-	-	-
10.	Ətraf aləmlə tanışlıq	1	-	-	-	-	-	-	-
11.	Coğrafiya	-	-	-	2	3	3	3	1

12.	Biologiya	-	-	-	2	2	2	2	2
13.	Fizika	-	-	-	-	2	32	4	4
14.	Astronomiya	-	-	-	-	-	-	-	1
15.	Kimya	-	-	-	-	-	3	3	3
16.	Rəsmxət	-	-	-	-	-	-	1	1
17.	Xarici dil	-	-	-	3	3	2	2	2
18.	Təsviri incəsənət	1	1	1	1	1	-	-	-
19.	Musiqi və nəğmə	1	1	1	1	1	1	-	-
20.	Bədən tərbiyəsi	2	2	2	2	2	2	2	2
21.	İbtidai hərbi hazırlıq	-	-	-	-	-	-	-	2
22.	Əmək təlimi	2	2	2	2	2	2	2	-
23.	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası	-	-	-	-	-	-	1	-
24.	İqtisadiyyatın əsasları	-	-	-	-	-	-	1	1
	Yekun	25	25	25	29,5	32,5	34,5	37	36,5
	Maraq üzrə kurs	1	1	1	3	4	4	2	4

2.7. Tədris fənlərinin məzmunu

Müstəqil dövlətimizin təhsil qanununa görə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə yalnız elmin əsasları, yəni müəyyən yaşa qədər dərk etməsinə imkan verən elmlərin başlıca müddəaları verilə bilər və hansı ki, bu, eyni zamanda təbiət və jəmiyyətin ən mühüm inkişaf qanunlarının düzgün mənimsənilməsinə təmin edir.

Təhsil direktivlərinin tələblərinə uyğun olaraq hər bir fənn üzrə proqram materiallarının seçilməsi zamanı ən əvvəl müvafiq elmlərin üzərində duran rəhbər ideyalar, anlayışlar, qanunlar, qanunauyğunluqlar və nəzəriyyələr çoxlu xüsusi faktların və hadisələrin dərk olunmasında açar rolunu oynamalı və şagirdlərin elmi dünyagörüşünün təməlini qurmağı təmin etməlidir.

Hər bir məktəbin tədris fənni üçün elmi materiallar seçilərkən bu və ya digər faktın, anlayışın yaxud elm sistemində qanunun xüsusi çəkisi və yeri,

praktika üçün əhəmiyyəti, həyatda tətbiqi, tərbiyəvi əhəmiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hər bir tədris fənni qarışıq fənlərlə münasibətdə köməkçi funksiyaları da yerinə yetirir. Buna görə də proqram tərtib edərkən təkcə mövjud elmin tələbləri deyil, həm də qarışıq fənlərin ehtiyajları da nəzərə alınır (məsələn, fizika öyrənilərkən riyazi biliklər nəzərdə tutulur).

Müasir elmi nəzəriyyələri yaxşı dərk etmək üçün şagirdləri onların meydana gəlməsi və inkişafı tarixilə tanış etmək lazımdır. Buna görə də məktəb proqramlarına elmin, xüsusilə vətənin tarixinə aid dəyərli faktlar daxil edilir. Məktəb hər şeydən əvvəl, vətənin tarixini, joğrafiyasını, iqtisadiyyatını, kənd təsərrüfatını, mədəniyyətini, injəsənətini və s. öyrətməyə borjlıdur.

Elm, injəsənət korifeyləri və görkəmli dövlət xadimlərinin bioqrafiyaları ilə tanışlıq tərbiyə işində böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də elmin və injəsənətin əsasları proqramlarda öz geniş həllini tapmalıdır. Proqram materiallarında bədii əsərlərin, axtarışların və ixtiraların müəllifləri haqqında qısa bioqrafik məlumatlara müəyyən yer ayrılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra öz Ali Qanununa uyğun olaraq Təhsil Qanununu qəbul etdi. Təhsil Qanununa və sonrakı illərdə ölkə prezidentinin sərənjamlarına əsasən həyata keçirilməsi zəruri sayılan təhsil islahatlarının direktiv və proqram sənədlərinin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası öz təhsil sistemini yaratdı. Təhsil islahatının sənədlərinə görə respublikanın ümumtəhsil məktədləri üçün yeni tədris proqramlarının və dərsləklərin yeniləşməsi qarşıya konkret vəzifə kimi qoyuldu.

90-ji illərə qədər proqram və dərsləkdəki marksizm, leninizm ideyaları, kommunist ideologiyasının məfkurə məsələlərindən imtina edildi. Tədris fənlərinin məzmunu yeniləşdi. Həmin məzmunla ölkəmizin tarixini, joğrafiyasını, iqtisadiyyatını, kənd təsərrüfatını, sənayesini, mədəniyyətini, milli əxlaqını əks etdirən mövzularla yanaşı ümumbəşəri dəyərlər də daxil edildi. Tədris fənlərinin kəmiyyət və keyfiyyətində yeniliklər öz əksini tapdı.

Təlim fənlərinin ən başlıca funksiyası şagirdləri gələcək həyata hazırlamaqdır. Bu fənlərdən bəhrələnen şagirdlərin bir qismi istehsalatda çalışmağa, bir qismi orta ixtisas məktəblərində peşələrə yiyələnməyə, bir qismi isə ali təhsil almağa üstünlük verirlər. 1992-ji ildən şagirdlərin ali məktəbə qəbulu funksiyasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarına uyğun olaraq Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyası (TQDK) həyata keçirir. TQDK tədris fənlərini qruplar üzrə (5 qrup üzrə) sistemləşdirmiş və yuxarı sinif şagirdlərini, məzunları (abituriyentləri) həmin qruplar üzrə ali məktəbə hazırlayır və onların ali məktəbə qəbulu üçün imtahanlar təşkil edir. TQDK –nin bölgüsünə əsasən Azərbaycan dili və xarici dillərdən hər hansı biri daxil olmaqla şagirdlər və məzunlar (abituriyentlər) I qrupda texniki fənlər üzrə, II qrupda iqtisadiyyat fənləri üzrə, III qrupda humanitar fənlər üzrə, IV qrupda biologiya fənləri üzrə, V qrupda ibtidai sinif müəllimi, məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyəçi peşələrinə, habelə, xüsusi istedad və qabiliyyət tələb edən peşələrə hazırlayan fənlər üzrə qəbul imtahanlarına hazırlaşmalı və qəbul imtahanları verməlidirlər. Bunun üçün TQDK müvafiq testlər hazırlayır, nəşr

etdirdiyi «Abituriyent» curnalında yuxarı sinif şagirdlərinin ali məktəblərə hazırlaşması üçün materiallar çap edir, məşğələ saatları təşkil edir, sınaq imtahanları keçirir və bu tipli digər işləri gördükdən sonra qəbul imtahanlarını (test imtahanlarını) həyata keçirir. İmtahanlara hazırlıq müddətində yuxarı sinif şagirdləri, məzunlar (abituriyentlər) ixtisas fənlərilə yanaşı ümumi fənn blokuna daxil olan digər tədris fənlərinə də hazırlaşır və imtahan verirlər.

2.8. Fənn proqramları və dərsliklər

Qeyd etdiyimiz kimi, tədris materialları təhsilə dair dövlət direktivlərinin tələblərinə uyğun olaraq tərtib olunur. Yəni önjə təhsilin dövlət standartları, dövlət standartlarına uyğun baza planları, baza planlarına uyğun tədris planları tədris planlarına uyğun tədris proqramları və nəhayət tədris proqramları (fənn proqramları) əsasında dərsliklər hazırlanır.

Proqramlar həm Təhsil Nazirliyinin sifarişilə, həm də müstəqil müəlliflər tərəfindən hazırlanır, müxtəlif mərhələlərdə müzakirə edilib bəyənildikdən, nazirliyin kollegiyası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra tətbiq olunması tövsiyə edilir. Bir sıra xarici ölkələrdə isə proqram və dərsliklərin hazırlanmasında rəngarənglik vardır. Bəzi Avropa ölkələrində hər bir təlim-tərbiyə müəssisəsinin kurikulumu (təhsil proqramı) olur. Həmin kurikulumdan təlim-tərbiyə müəssisələrinin idarə olunmasının bütün prinsipləri, tələbləri, istiqamətləri, iş formaları, üsulları və s. öz əksini tapır. Proqram və dərsliklər də həmin kurikulumun tələblərinə müvafiq olaraq müstəqil müəlliflər tərəfindən hazırlanır.

Azərbaycanda da müstəqil dövlət quruluşu dövründə həm fənn proqramları, həm də dərsliklərin müstəqil müəlliflər tərəfindən hazırlanması halları artıq müşahidə olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən Təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərin tələblərinə müvafiq olaraq alternativ fənn proqramları və həmin proqramlara uyğun dərsliklər hazırlanmışdır. Məsələn, son 10 illikdə «Əlifba» proqramı və dərsliyi alternativ olaraq bir neçə müəlliflər tərəfindən hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Professor Yəhya Kərimov (pedaqoci elmlər doktoru, TPI-nin direktor müavini, prof. Y.Kərimov respublikamızda 30 ildən artıq bir müddətdə bu sahənin ən görkəmli mütəxəssisi kimi tanınır), professor Rəfael Hüseynov (filologiya elmləri doktoru, prof. R.Hüseynov həm alim, publisist, tənqidçi, həm də Millət Vəkili kimi respublikamızın ictimai siyasi həyatında faydalı işlər görür), Atəş Abdullayev (pedaqoci elmlər namizədi, dosent Atəş Abdullayev Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun prorektorudur) «Əlifba»nın həm alternativ proqramlarını və dərsliklərini hazırlamışlar. Həmin proqram və dərsliklər tələb olunan mərhələlərdə müzakirə edilib bəyənildikdən, Təhsil Nazirliyinin kollegiyası tərəfindən alternativ proqram və dərslik kimi təsdiq edildikdən sonra istifadə olunması məsləhət bilinmişdir. Orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan sinif müəllimləri isə hazırda müvafiq olaraq onların hər üçündən istifadə edirlər.

Yeri gəlmişkən, proqram materiallarındakı mövzuların dərsliklərdə işlənməsi texnologiyasının elmi-pedaqoci sistemi haqqında da bir neçə söz deməyə ehtiyaj duyulur.

Keçmiş sovetlər məkanında fənn proqramları Sov.İKP MK-nın müvafiq qərarlarına uyğun tərtib olunur və bu zaman kommunist ideologiyasının məfkurə xətti əsas götürülürdü. Proqram materiallarındakı mövzulara uyğun mətnlər hazırlayan müəlliflər bu mətnləri hazırlayarkən marksizm-leninizm ideyalarını və Sov. İKP MK-nın müvafiq qərarlarının tələblərini əsas götürürdülər. Nəticədə həmin mətnlərin məzmununda milli və bəşəri ideyalar təhsilin beynəlxalq standartları gözə dəymirdi. Ona görə də təhsil dünya sivilizasiyasının arenasına daxil ola bilmirdi. Unudulurdu ki, hər bir əsrin sivilizasiya prosesi və məqamı vardır. Sivilizasiyanın isə ən mühüm hərəkət-veriji qüvvəsi nümunəvi təhsil quruluşudur.

Təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması sivilizasiya prosesinin yaranmasına təkan verirsə, sivilizasiyanın inkişafı təhsilin dinamik sürətinə kömək edir. Prof. Aydın Şirinov «Azərbaycan məktəbi» curnalında dərij etdirdiyi «Təhsilin mahiyyəti və başlıca istiqamətləri haqqında» adlı məqaləsində göstərir ki, «Sivilizasiyanın başlanğıcı, onun məzmun və mahiyyətinin formalaşması, tarixən dəyişməsi və inkişaf etməsi, bu dəyişkənlik və inkişafın müxtəlif mərhələləri, bilavasitə təhsildə və elmdə baş verən yeniliklərlə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan sivilizasiyanı təhsil və elmlə bağlı olan sosial hadisə adlandırmaq olar. Tarixi və fəlsəfi araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir dövrdə, hər hansı bir ölkədə və xalqda təhsil və elm nə səviyyədə olubsa, sivilizasiya da ona adekvat səviyyədə olub. Belə bir vəziyyət özlüyündə sivilizasiya ilə təhsil və elm arasındakı qarşılıqlı dialektik əlaqəni göstərir. Belə ki, təhsil və elm sivilizasiyanı inkişaf etdirir, inkişaf etməkdə, yeni məzmun və mahiyyət kəsb etməkdə olan sivilizasiya isə jəmiyyət vasitəsilə təhsilin və elmin qarşısında yeni-yeni tələblər, sosial sifarişlər qoyur.

İntellektual və ijtimai-siyasi elita aydın surətdə dərk edir ki, təhsilin və elmin jəmiyyət həyatında oynadığı rolun və onun əhəmiyyətinin başa düşülməsi və ona göstərilən qayğının dərjəsindən asılı olaraq jəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsinə nail olmaq olar. Göründüyü kimi, sosiallaşma prosesi bilavasitə tarixin gedişi və bu gedişin qanunauyğunluqlarını açmaqla onu sürətləndirməyə səy göstərən insan şüurunun özünün sosiallaşması ilə bağlıdır. Elə vətəndaş jəmiyyətinin əsaslarının yaranması və formalaşması da ağıln, kamilin, mənəviyyətin, işgüzarlığın artması ilə, onların bir vəhdət halında birləşməsi ilə bağlıdır və bunlar ilk növbədə təhsilin övladlarıdır. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif dövrlərdə istər ölkə, istərsə də dünya miqyaslı zəkaya malik adamlar təhsilə və elmə böyük əhəmiyyət vermiş, özlərinin bilavasitə məşğul olduqları konkret peşə, ixtisas sahəsindən asılı olmayaraq təhsil almağı, elmi bilik, bacarıqları öyrənməyi insan və jəmiyyət həyatı üçün ən əhəmiyyətli iş hesab etmişlər» (Bax, «Azərbaycan məktəbi» curnalı, 2005, №3, səh. 34).

Deməli təhsilin inkişafını bir jəmiyyətin daxilindəki formal münasibətlər çərçivəsində saxlamaq olmaz. Bunun üçün təhsilin inkişafını özündə əks etdirən ən başlıca amillərini nəzərə almaq vacibdir. Təhsilin bünövrəsi ilkin olaraq proqram və dərsliklərin düzgün tərtibindən asılı olduğu üçün həmin tədris

materiallarının hazırlanmasında milli, bəşəri ideyalarla yanaşı sivilizasiyanın da inkişafı ilə bağlı olan amilləri nəzərdən qaçırmaq olmaz. Ona görə də proqram materiallarına daxil edilmiş mövzuların işlənməsi və dərsləklərə daxil edilməsi zamanı bu amilləri diqqət mərkəzində saxlamaq lazım gəlir.

Mövjud pedaqoci ədəbiyyatlarda ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsləklərin hazırlanmasına verilən tələblərdən, bu dərsləklərin hazırlanması zamanı istinad olunan prinsiplərdən çox yazılıb. Araşdırdığımız həmin ədəbiyyatların bir qisminə tələblər prinsip kimi, bəzilərində isə prinsiplər tələb kimi təqdim olunur. Unutmaq olmaz ki, dərsləklərin hazırlanmasına verilən tələblər və dərsləklərin hazırlanması zamanı müvafiq prinsiplərə istinad olunması ayrı-ayrı məsələlərdir. Bu məsələlərin hər biri dərsləyin hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır. Müasir dünya təjribəsinə, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərə, habelə mövjud ümumpedaqoci tələb və prinsiplərə istinad edərək onları aşağıdakı şəkildə sistemləşdirə bilərik:

Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsləklərin hazırlanmasına verilən tələblər:

- dərslək proqram materialları əsasında hazırlanmalıdır;
- dərsləklər sırf mütəxəssis və ya mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmalıdır (dərsləyin bir və ya bir neçə müəllifi ola bilər);
- dərsləyin hazırlanması üçün redaksiya heyəti müəyyənləşdirilməlidir. Heyətə müəlliflə (müəlliflərlə) yanaşı elmi redaktor, ümumi redaktor, texniki redaktor və rəssam daxil edilməlidir;
- redaksiya heyəti bu sahədə səriştəsi olan mütəxəssislərdən seçilməli, onlar dərsləyin hazırlanması və çap olunması işində birgə işləməlidirlər;
- dərsləyə daxil edilmiş hər hansı bir mövzunun həjmi, məzmunu və digər kəmiyyət və keyfiyyət göstərijiləri şagirdlərin yaş səviyyəsinə və qavrama qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır;
- dərsləyin dili sadə və anlaşıqlı olmalıdır;
- ayrı-ayrı mövzular üçün verilən sual və tapşırıqlar, təriflərin, diaqramların, sxemlərin, qanunların, təsnifatların, şəkillərin, illüstrasiyaların, təsviri sənət nümunələrinin, musiqi parçalarının və s. şagirdlər tərəfindən dərindən dərk olunmasına və yadda saxlanılmasına xidmət etməlidir;
- dərsləyin təhsilləndiriji, tərbiyələndiriji və inkişafetdiriji xarakterə malik olması zəruridir;
- dərsləklərə sivilizasiyanın, qloballaşdırmanın mütərəqqi ideya və informasiyaların, habelə yeni kəşflərin daxil edilməsi üçün onların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Bu tələblərlə yanaşı, ümumtəhsil məktəbləri üçün nəzərdə tutulan dərsləklərə daxil edilən mövzuların işlənilməsi zamanı bir sıra **prinsiplərə** də istinad olunması vacibdir. Həmin prinsipləri təxmini olaraq aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

- dərsləyin dövlət siyasətinə uyğun tərtib olunması;
- dərsləyə daxil edilmiş mövzuların milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanması;
- elmiliyin, ardıcılığın, sistemliliyin və konkretliyin nəzərə alınması;
- dərsləyin tərtibində varisliyin gözlənilməsi;

- müvafiq mövzuların şərhində humanitarlaşdırma, humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə prinsiplərinin gözlənilməsi;
- bir sıra mövzuların şərhində xalqların hüquq bərabərliyinin açıqlanması;
- hər bir mövzunun şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına xidmət etməsi;
- tələb olunan məqamda dərsliyə fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya və diferensasiya imkanlarına malik olan mövzuların daxil edilməsi;
- nəzəri materialların müasir həyat hadisələrilə əlaqələndirilməsi;
- mövzuların şagirdlərin hazırlıq və inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılması;
- ayrı-ayrı mövzuların sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin məzmunu ilə əlaqələndirilməsi.

Dərslərin göstərilən tələb və prinsiplər əsasında hazırlanması müəllimlərin də işini asanlaşdırır və onların fəaliyyət istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşməsinə kömək edir.

Müasir pedaqoci ədəbiyyatda «müəllimin fəaliyyət istiqamətlərinin əsasları» deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- müəllimin kommunikativ fəaliyyəti;
- müəllimin konstruktiv fəaliyyəti;
- müəllimin idraki (qnostik) fəaliyyəti;
- müəllimin intellektual fəaliyyəti;
- müəllimin fəaliyyətində eksklyuzivlik;
- müəllimin fəaliyyətində interaktivlik və s.

Müəllim özünün hər bir fəaliyyət növünü tətbiq edən zaman onun modelini müəyyənləşdirir. Müasir beynəlxalq təcrübədə buna öyrənmə modeli deyilir. Nümunə təriqilə onlardan birinə müraciət edək.

Müəllimin konstruktiv öyrətmə modeli

Bu model təlim prosesində müəllim üçün «öyrətmə modeli»dirsə, şagird üçün «öyrənmə modeli» hesab olunur. Hər iki halda bu öyrənmə fəal öyrənmə modeli sayılır. Bəzi alimlər «fəal öyrənmə»ni nəzəriyyə kimi də təqdim edirlər.

Bu xüsusda professor Abdulla Mehrabov yazır: «Fəal öyrənmə nəzəriyyələrindən olan konstruktivlik, müasir dövrdə faydalı, böyük təcrübə və həyatı əhəmiyyəti olan bir nəzəriyyə kimi qəbul olunmuşdur. Öz mahiyyətinə görə konstruktivlik öyrənmə, bilik əldə etmə haqqında elə nəzəriyyələr qrupuna aiddir ki, onun həlledici əsasını biliyin, yeni ideyaların əvvəlki biliklərlə sintezinin yaradılması təşkil edir, yəni biliklər sistemi passiv şəkildə deyil, insanın fəal həyat təcrübəsi əsasında yaranır. Hər bir insan biliyi başqalarından almaqdan daha çox, onu özü əldə edir, qurur və inkişaf etdirir. Konstruktiv öyrənmədə müjərrəd anlayışları araşdırmalar, mühakimələr və müzakirələr vasitəsilə dərk olunur. Onların beyni ağ lövhə olmadığından, hər bir öyrənən özünün dünyagörüşünə təsir göstərən müəyyən həyat təcrübəsi ilə təlimə başlayır. Bunlar öyrədən tərəfindən diqqətlə planlaşdırılmış, sistemli və müvafiq qaydada təşkil edilmiş təlim prosesində həyata keçirilir, öyrənənə özünü dərk etmənin mühüm amilinə çevrilməyə kömək edir. Bu proses ənənəvi təlim təcrübəsi ilə birləşdikdə, konstruktiv prinsiplər biliyin dərinəndən dərk edilməsinə

və daha uzun müddət yadda saxlanmasına, qabiliyyətlərə və vərdişə çevrilməsinə kömək göstərir.

Bilik «qurulur, kəşf edilir, yaradılır» anlamı üzərində bərqərar olan, biliyin və öyrənmənin təbiəti, mahiyyəti haqqında fəlsəfi fikirlər sistemi – **epistemologiyamı** öz fəlsəfi əsası hesab edən konstruktivliyin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, bilik passiv şəkildə alına bilməz və şagirdlər öyrənmə prosesində fəal olmalıdırlar. Ona görə də azyaşlı uşaqlara müvafiq qaydada, yaşa uyğun sərbəstlik verilməli, onlar öyrənmə prosesində fəal iştirak etməlidirlər. **Öyrənmə** idrakı akt kimi **mənimsəmə** (assimilyasiya), **uyğunlaşdırma** (akomodasiya) nə **nizamlama** (ekvilibrasiya) proseslərindən ibarət olub, aşağıdakı mərhələlərdən keçməlidir:

- keçmiş biliklər əsasında yeni biliyin əldə edilməsi və mənimsənilməsi;
- fərdi biliklər sisteminin, yeni və daha faydalı biliklərə uyğunlaşdırılmaqla dəyişdirilməsi;
- biliklər sisteminin müxtəlifliyi və ziddiyyətindən əmələ gələn psixi gərginliyin nizamlanması nəticəsində, problemlə bağlı yeni, faydalı dərkətmənin əmələ gəlməsi.

Öyrənmənin hansı formasına (assimilyasiya, akomodasiya, ekvilibrasiya) hazır olmaq uşağın idraki inkişaf mərhələsindən asılıdır» (Bax, «Azərbaycan məktəbi» curnalı, 2005, №3, səh. 26). Göründüyü kimi konstruktivlik fəal öyrənmə nəzəriyyəsi kimi müasir dünyamızın alimlərinin diqqət mərkəzindədir.

Müəllimin kommunikativ, konstruktiv, qnostik (idraki) eksklyuziv və s. yanaşmalarının hamısının bir ali məqsədi vardır ki, onlar da hamısı şagirdlərin son dərəcə fəallaşmasına xidmət edir. Başqa sözlə ifadə etsək deməliyik ki, müəllimin bütün fəaliyyət növlərinin son məqsədi interaktivliyə xidmət edir. Bu mənada konstruktiv öyrənmə modeli də təlim prosesində şagirdlərin son dərəcə aktivləşdirilməsi üçün səjiyyəvi sayılır. Bu modelin üstünlüklərindən və xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərin aktivliyinin dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü onlara «fəal fərd», «sosial fərd» və «yaradılış fərd» kimi yanaşılmasından ibarətdir. Əgər müəllim şagirdə şəxsiyyət kimi baxırsa, deməli, o, şagirdlərə həm «fəal fərd», həm «sosial fərd», həm də «yaradılış fərd kimi» yanaşmağa borjlıdur.

Professor Əbdül Əlizadəyə görə şəxsiyyət (hər bir uşaq) ijtimai münasibətlərdə iştirak edən, ijtimai inkişafın təcili olan sosial fərddir. Deməli, şəxsiyyət kimi qəbul etdiyimiz şagirdə «fəal fərd», «yaradılış fərd» kimi yanaşmaqla bərabər, ona həm də «sosial fərd kimi» yanaşmağımız da pedaqoci məntiqə tam uyğundur.

Uşağın (şagirdin) ijtimai münasibətlərə daxil olması onların ijtimai inkişafını təmin edir. Məsələyə pedaqoci kontekstdən yanaşsaq və bu fikri pedaqoci jəhətdən əsaslandırmaq istəsək, deməliyik ki, uşağın ijtimai münasibətlərə daxil olması onun pedaqoci prosesə daxil olması deməkdir. Pedaqoci prosesə daxil olan uşaq isə bu prosesdə bilik, bacarıq və vərdişlər

qazanır və yalnız bunların sayəsində inkişaf edir. Bu inkişafın isə hərtərəfli təmin edilməsindən ötrü təlim prosesində konstruktiv öyrənmə modelinin düzgün tərtib olunması çox vacibdir. Özü də bu modeldə şagirdlərə fəal, sosial və yaradıcı fərdlər kimi yanaşılması onların bir şəxsiyyət kimi elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılması işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prof. Abdulla Mehrabov yazır ki, «Konstruktiv öyrənmə modeli əsasında təlim prosesində fəal şagird, sosial şagird və yaradıcı şagird kimi üç fərqli rol müəyyənləşdirilmişdir:

- fəal şagirdlərdə bilik fəal formada mənimsənilir və dərk edilir, şagird mexaniki dinləmək və öyrənmək, şablon xarakterli tapşırıqlar üzərində işləmək əvəzinə, özləri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən problemləri fəal şəkildə müzakirə edir, fərziyyələr irəli sürür, diskussiyaya girir, onları əsaslandırmağa səy göstərir və nəticədə problemi öz intellektual imkanına uyğun həll edir;

- sosial şagirdlərdə bilik və dərk etmə sosial jəhətdən şərtləndirilir, bilik və mənimsəmə yüksək səviyyəli sosial fəaliyyət kimi qiymətləndirilir və biliklər fərdi qaydada deyil, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlər əsasında, obyektiv reallığı şərtləndirən ciddi sosial proseslər nəticəsində qazanılır;

- yaradıcı şagirdlərdə bilik və dərk etmə prosesi yaradıcı münasibət əsasında formalaşır və ya yenidən yaradılır. Təlim prosesində elə mühit formalaşdırılır ki, şagirdlər elmi nəzəriyyələrə, tarixi perspektivlərə, sosial və iqtisadi paradigmalara münasibətdə yaradıcı yanaşmalar əsasında yeni qabiliyyətlər, bacarıqlar və vərdislər qazanırlar» (Bax, yenə orada, səh. 28).

A.Mehrabov konstruktiv öyrənmə modeli əsasında təlim prosesində fəal şagird, sosial şagird və yaradıcı şagird kimi fərqli qolların kimlərin tərəfindən müəyyənləşdirilməsini konkret fakt və dəlillərlə göstərmədiyi üçün biz də məsələnin belə bir tərzdə qoyuluşunun kimlərə məxsus olmasını iddia edə bilmərik. Lakin bu fikrə öz münasibətimizi bildirərkən deməliyik ki, biz «sosial şagird» ifadəsini qəbul edə bilmərik. Əvvəla ona görə ki, heç bir pedaqoci ədəbiyyatda, xüsusilə dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində «sosial şagird» ifadəsi pedaqoci termin kimi öz əksini tapmamışdır. İkinjisi, əgər bu ifadə pedaqoci ədəbiyyatlarda özünü təsdiq etməmişdirsə, bu terminin pedaqoci termin kimi qəbul edilməsinə lüzum yoxdur.

Bizim fikrimizə, «sosial şagird» ifadəsinin «sosial fərd» kimi işlədilməsi daha məqsədəuyğun olardı. A.Mehrabovun dediklərilə bağlı fikrimizi ümumiləşdirsək deməliyik ki, A.Mehrabovun konstruktiv öyrənmə modeli ilə bağlı deyilənlər öyrənmə ilə bağlı müəllimlərə istiqamət vermək baxımından çox faydalıdırsa, dərslik müəlliflərinə didaktik yanaşmalarla bağlı metodik köməklik göstərmək, nəzəri istiqamətlər vermək baxımından daha faydalıdır. Çünki dərsliklərin tərtibi zamanı, mövzuların şərhində dərslik müəlliflərinin konstruktiv öyrənmə modelini bilmələri həmin mövzuların elmi-pedaqoci-metodik jəhətdən düzgün qurulmasına bir növ düzgün istiqamət vermiş olar. Əgər belə olarsa, ümumtəhsil məktəblərimiz üçün hazırlanan bütün fənn dərslikləri dünya standartlarına cavab vermiş olar.

2.9. İbtidai təhsilin əhəmiyyəti (I-IV siniflər)

İbtidai təlim ümumtəhsil məktəbinin çətin və məsul bir dövrüdür. Bu dövrdə şagirdlərə bir sıra sadələşdirilmiş biliklər, ümumpedaqoci bacarıqlar aşılır. Onlar təbiətdə, jəmiyyətdə baş verən hadisələrlə tanış olur, mənəvi-əxlaqi, əmək, fiziki, estetik, iqtisadi, ekoloci tərbiyə sahəsində ilkin vərdişlər qazanırlar.

Uşaqların əqli və fiziki qabiliyyətlərinin hərtərəfli inkişafı, onların dünyagörüşünün, habelə, davranışla bağlı bütün mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının əsası məhz ibtidai siniflərdə qoyulur.

Ana dili ibtidai siniflərdə tədris fənlərinin əsası hesab edilir. Ana dili dərslərində şagirdlər oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnirlər. Bu vərdişlər olmadan digər təlim fənlərini başa düşmək, dilimizin injəliklərinə bələd olmaq, müstəqil düşünmək mümkün deyil.

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi şagirdlərə kəmiyyət fərqlərini müəyyən etməyə imkan verir, onlar hesablama, ölçmə, biçmə vərdişlərinə yiyələnirlər. Bu siniflərdə şagirdlər ijtimai mühit, həyat hadisələri, təbiət haqqında ilk təsəvvürlərə, anlayışlara yiyələnir, Vətənimiz, onun tarixi, adət-ənənələri haqqında sadə biliklər əldə edirlər.

Təbiətşünaslıq dərslərində şagirdlər Vətənimiz, onun təbiəti, təbiətdə baş verən dəyişikliklərlə, ayrı-ayrı fəsillərin əlamətləri ilə tanış olurlar. Müşahidələr, ekskursiyalar, əşya dərsləri, tədris-təjribə sahəsində praktik işlər, heyvanlar və bitkilərə qulluq edilməsi bu fənnin daha janlı, maraqlı tədrisinə səbəb olur. Bu işə uşaqlarda müşahidəçilik, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirir. Şagirdlər təbiətin qorunması, ona qayğı ilə yanaşmaq barədə məlumat, məhz bu fənnin vasitəsi ilə nail olurlar.

Əmək təlimi vasitəsilə şagirdlər özünəxidmət və məişət əməyi, kənd təsərrüfatı əməyi, kağız, karton və plastilin üzərində işləyir, əmək vərdişləri qazanırlar. Onlarda əməyə, xarüqələr yaradan əmək adamlarına hörmət, məhəbbət hissi formalaşır.

Təlimin ibtidai pilləsində uşaqların estetik tərbiyəsinə böyük diqqət yetirilir. İbtidai siniflərdə keçilən təsviri injəsənət, musiqi və nəğmə dərslərində şagirdlərdə Vətən təbiətinin gözəlliyinə sevgi hissələri oyadılır, onlara musiqini dərk etmək, qiymətləndirmək üzrə bacarıq və vərdişlər aşılır.

İbtidai təlim uşaqlarda biliklərə qarşı müntəzəm maraq və sevgi yaradır, onların əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Uşaqlar predmetləri və ətraf aləmdə baş verən hadisələri müşahidə etməyi, bu predmet və hadisələrdə oxşarlığı və fərqləri tapmağı, predmetləri xarakterik əlamətlərinə görə qruplaşdırmağı, hadisələr arasında adi əlaqələri müəyyənləşdirməyi, yaşlarına uyğun olaraq müşahidə elədiyi faktlardan nəticələr çıxarmağı və ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənir.

İbtidai sinif şagirdləri ilə aparılan təlim işi onların diqqətinin, təxəyyülünün, məntiqi təfəkkürünün, yaddaşının inkişafına kömək edir.

I-IV sinif şagirdləri təlim prosesində əxlaqi və mədəni davranış vərdişləri

sayəsində adi anlayışları mənimsəyirlər, onlarda vətənə qarşı sevgi, onun düşmənlərinə qarşı nifrət hissi, dostluq və yoldaşlıq, kollektivçilik, vijdanlılıq və düzgünlük, intizam vərdişləri tərbiyə olunur.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi diqqət mərkəzində olur. Onlar Azərbaycan xalqının döyüş və əmək ənənələri ilə tanış olur və bu ruhda tərbiyə alırlar.

Şagirdlər dərslərdə çoxlu ədəbi-mətnlərlə tanış olurlar. Bu materiallarda Vətənimizin keçmişi, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi, Vətən övladlarının öz azadlıq və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi əks olunur. Dərslərdə verilən belə mətnlər, ədəbi-bədii parçalar uşaqları birliyə, kollektivçiliyə çağırır.

İbtidai təlim uşaqların fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək, onların sağlamlığını möhkəmləndirir, kiçik yaşlı məktəbliləri gimnastika ilə müntəzəm məşğul olması, onlara düzgün oturmağı, gəzməyi, qaçmağı, tullanmağı, adi gimnastika məşğələlərini yerinə yetirməyi öyrədir, uşaqları adi sanitariya-gigiyenik biliklər və vərdişlərlə silahlandırır. İbtidai təlimin qarşısında duran bu vəzifələr onların bir vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetişməsinə güclü təsir göstərir.

2.10. Əsas təhsilin tədris və tərbiyəvi əhəmiyyəti (V-IX siniflər)

Əsas və orta məktəbin V-VII siniflərində şagirdlər ümumtəhsil fənlərinin sistemli kursunu öyrənirlər. Bu kurslarda şagirdlər təbiət və jəmiyyət haqqında məlumatlarla tanış olur, obyektiv aləmin mühüm hadisələrinin mahiyyətini daha dərinlən öyrənirlər. Bir sözlə, şagirdlər təlimin bu pilləsində artıq ümumtəhsil məktəbində, habelə orta peşə tədris müəssisələrinin yuxarı siniflərində təhsili davam etdirmək üçün müəyyən biliklər, qabiliyyətlər və vərdişlər sistemində yiyələnmək yolu ilə lazımi hazırlıq keçirlər.

Təbiətin və ictimai həyat hadisələrinin sistemli və daha dərinlən öyrənilməsi əsasında yeniyetmələrdə elmi-materialist dünyagörüşünün formalaşdırılması sahəsində bütün işlərin səviyyəsi yüksəldilir.

V-IX siniflərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatın müntəzəm kursu öyrənilir. Şifahi və yazılı nitq sahəsində möhkəm biliklər və vərdişlərlə silahlanmış tam savadlı insanların hazırlanması bu mərhələdə həyata keçirilir. Ədəbi qiraət kursu şagirdləri ədəbi əsərlərin əsas növləri və onların başa düşdüyü klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış edir, şagirdlərdə şifahi və yazılı nitqin, şüurlu və ifadəli qiraət vərdişlərinin daha da inkişafını təmin edir.

Elmi biliklərdə bir çox minilliklərdə bəşəriyyətin topladığı təjribə əks olunmuşdur. Bu təjribə dəfələrlə praktikada yoxlanmışdır və elmi anlayışlar, qanunlar sistemində ümumiləşdirilmişdir. Şagirdlər bilikləri mənimsəyərək nəinki müəyyən məlumat dairəsini əldə edirlər, həm də insanın təbiəti dərk etməsi metodları, insanların ehtiyaj və tələbatlarını təmin etmək məqsədilə təbiətə təsir göstərmək üsulu ilə tanış olurlar. Şagirdlərin qarşısında insan idrakının gücü və qüdrəti bütünlüklə nəzərə çarpır, bu idrak təbiətin yeni-yeni sirlərini tədrisən açır. Tədris prosesində ətraf aləmin daha dərinlən dərk olunması və öz praktik işində biliklərdən istifadə edilməsi istəyi baş qaldırır. Müəllimin vəzifəsi ictimai həyatda şagirdlərə elmi biliklərin rolunu başa

düşməyi öyrətməkdən ibarətdir. Artıq ibtidai siniflərdə təbiətşünaslıq və oxu dərslərində şagirdlər belə bir sadə ideyanı mənimsəyirlər ki, insanlar ərzağa, mənzilə və paltara olan tələbatların təsiri altında təbiəti öyrənirlər, onun qanunlarını dərk edirlər və qazandıqları bilikləri təbiətdən bütün zəruri olanları almaq üçün istifadə edirlər.

İbtidai siniflərdə ilk günlərdən başlayaraq şagirdlərdə əxlaqi keyfiyyətlər formalaşmağa başlayır. Onlarda dostluq, yoldaşlıq, düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik, əməyə, əmək adamlarına hörmət hissi yaranır. Şagirdlər oxu, təbiətşünaslıq, musiqi və digər dərslərdə çoxlu ədəbi-bədii mətnlərlə tanış olurlar. Bu mətnlər, eləcə də dərslərdə verilən etnopedaqoci nümunələr, atalar sözləri, tapmalar, bayatılar, laylalar, mənəvi tərbiyə baxımından şagirdlərdə böyüyə hörmət, əməksevərlik, xeyirxahlıq, nəzakətlik kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Şagirdlər tanınmış şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, Azərbaycan xalqının döyüş və əmək ənənələri ilə məhz fənlərin tədrisi prosesində tanış olurlar.

Humanitar fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər dövrün ijtimai - siyasi hadisələri ilə tanış olurlar. Bu fənlər onlarda ən humanist ideallar tərbiyə edir, şagirdlər respublikada, dünyada baş verən ən mühüm prosesləri öyrənir, ona öz münasibətini bildirir. Nəticədə onların dünyagörüşü formalaşır. Bu baxımdan tarix, joğrafiya, ədəbiyyat, rus dili, Azərbaycan dili, xarici dillərin imkanları daha genişdir.

“Tarix”, “Azərbaycan tarixi”, “İnsan və jəmiyyət” fənlərinin tədrisi prosesində şagirdlərdə insan və jəmiyyət, ailə, kollektiv və şəxsiyyət, xalq kütləsi, maddi istehsal, əxlaqi kateqoriyalar kimi anlayışlar formalaşır. Şagirdlər xalqımızın qəhrəmanlıq tarixi, fədakarlığı, mərdliyi ruhunda tərbiyə olunurlar. Tarix dərslərində dinlərin yaranması, dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri kimi müqəddəs “Qurani-Kərim” kitabı haqqında məlumat əldə edirlər. Onlar həmin kitabdan əsil nəjibliyi, ədaləti, düzlüyü, hörmət və ehtiramı öyrənirlər. Məktəblilər eyni zamanda iqtisadiyyatın, sosial və mədəni həyatın inkişafında fəal iştirak etməyə jan atır.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində şagirdlər Azərbaycan ədəbiyyatının, dünya xalqları ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini dərk edirlər. Vətən, ayrı-ayrı xalqlar, əxlaqi, mənəvi, estetik keyfiyyətlər haqqında biliklərini genişləndirirlər. Yazıcıların, şairlərin əsərləri ilə tanış olmaqla qəhrəmanların yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən nümunə götürürlər.

Təbiət-riyaziyyat fənlərinin tədrisi prosesində şagirdlərin elmi dünyagörüşü, mənəvi əqidəsi formalaşır, onlar təbiətin ejaqkar sirlərini öyrənirlər.

Təlim prosesində müəllimin şəxsiyyətinin, onun ideyalılığının, işgüzarlığının və əxlaqi keyfiyyətinin şagirdlərə böyük tərbiyəvi təsiri vardır. Şagirdlər arasında müəllimin pedaqoci nüfuzu nə qədər yüksək olarsa, müəllimin şagirdlərə təsiri daha güclü olar. Tərbiyəçinin nüfuzu tərbiyəçilər və tərbiyə edilənlər arasında normal münasibətlərin göstərijisidir. Müəllimin nüfuzu tərbiyəçinin uğurlu və məhsuldar fəaliyyətinin tamamilə zəruri şərtidir. Uşaqlar üçün nüfuz sahibi olmaq adi arzu deyildir, müəllim üçün qanundur, çünki nüfuz yoxdursa, deməli, müəllim və şagird arasında normal münasibət də, məhsuldar tədris və tərbiyə fəaliyyəti üçün münbit şərait də yoxdur.

Nüfuz - müəllim üçün zəruri sayılan tədris etdiyi fənni və ixtisasını gözəl bilmək, yüksək pedaqoci ustalığa malik olmaqla qazanılır. Nüfuz müəllim-şagird münasibətlərinin yüksək səviyyədə qurulması, məktəbdə səmimi və işgüzar mühitin olması ilə yaranır. Tərbiyəçinin nüfuzu bütün tərbiyə prosesinin mərkəzində durur.

Tərbiyə işində müəllim şəxsiyyətinin böyüklüyü ondadır ki, o, şagird şəxsiyyətinin də böyüklüyünü görə bilir. Məlumdur ki, uşaqların, yeniyetmələrin, gənjlərin onları daim ruhlandırان nümünələrə ehtiyajları olur. Onlar çox vaxt müəllimi təqlid edirlər, müəllim şagirdlərin ideya hamisidir. İdeya təsiri isə o vaxt güclü olur ki, şagirdlər öz müəllimlərində qabaqcıl ideyaların təjəssümünü görürlər.

Deməli, müəllim daim öz üzərində işləməli, öz elmi-nəzəri, pedaqoci və metodiki ustalıq səviyyəsini yüksəltmək qayğısına qalmalıdır.

2.11. Təlim prosesinə müəllimin nəzarəti

Məlumdur ki, təlim vəzifələrinin həyata keçirilməsi müəllim və şagirdin birgə fəaliyyəti prosesində baş verir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsi, tədrisin səmərəliliyi müəllimin tədris prosesinə neçə nəzarət etməsindən çox asılıdır.

Onu da qeyd edək ki, sovet məkanındakı təhsil sistemində müəllim və şagird arasındakı münasibətlər formal, şagirdlərin kor-koranə müəllimlərin tabeliyinə əsaslanırdı. Onların böyük əksəriyyəti şagirdlərlə münasibətlərini tədrisin ehkam xarakterinə uyğun olaraq qururdular. Müəllim izah edirdi-şagird dinləyirdi, müəllim əmr edirdi, şagird onun sərənjamını yerinə yetirirdi, müəllim soruşurdu-şagird cavab verirdi. Təhsilin yeniləşdirilməsi artıq bu gün müəllim-şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirmişdir. Əsas budur ki, şagirdlərin hörmətini qazanan, onlara nəvaziş, qayğı göstərən, şəxsiyyətlərinə hörmət edən, şagirdlərlə münasibətləri humanist prinsiplər əsasında qurmağa çalışan müəllim şagirdlərin ən yaxın yoldaşına çevrilir. Bu jür müəllimləri isə şagirdlər daha çox sevir, onlarla əməkdaşlığa hazır olurlar.

Təlim prosesində müəllimin rəhbərliyinin əsas jəhətlərindən birini şagirdlərin tərbiyəsinə və inkişafına yönələn fəaliyyət təşkil edir. Müəllim şagirdlər qarşısında səylə oxumaq vəzifəsini qoyur və eyni zamanda onların tədris marağını artırır, şagirdi fəallığa həvəsləndirir. Həvəsləndirmə isə şagirdlərin idrak marağını gücləndirməklə, valideyn, ailə, dost, yoldaş, xalq qarşısında borj, məsuliyyət hissi yaratmaqla, şagirdin öyrəndiyi biliyin gələjəkdə jəmiyyətdə fayda verəjəyini başa salmaqla və s. ilə yaradıla bilər.

Müəllim təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyəti ilə onların qazandığı müvəffəqiyyətlərə çətinlik çəkdikləri məsələlərə də diqqət yetirir. Çünki təlim materialının mənimsənilməsinə nəzarət etmədən müəllim sonrakı proseslərdə uğur qazana bilməz. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi gedişini müntəzəm izləmək, müstəqil işləmək üçün təmrinlər təşkil etmək, şagirdlərlə təlim xarakterli

qısamüddətli söhbətlər keçirmək və s. tədbirlər tədris prosesində müəllimin əsas fəaliyyət sahələri hesab edilir.

Müəllim fəaliyyətində, eyni zamanda şagirdləri bir kollektiv kimi təşkil edir və bu kollektivin ijtimai rəyini formalaşdırır. Kollektivin təşəkkül tapması, formalaşması və inkişaf etməsi, uşaqların maraq və meylləri, arzu və istəkləri məhz müəllimin fəaliyyəti prosesində müəyyən olunur.

Təlim prosesinə müəllimin nəzarətindən danışarkən onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində müəllimin təlim prosesinə nəzarəti özündə əks etdirən yeni mütərəqqi qaydaların, üsul və priyomların hazırlanmasına və tətbiqinə xüsusi ehtiyaj vardır. Çünki müasir dünyada bu məsələ artıq öz təkml həllini tapmaqdadır.

Qərb ölkələrində müəllimin nəzarəti təlim prosesi ilə məhdudlaşmır. Müəllim təliməqədərki və təlimdənsonrakı vaxtlarda da şagirdə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil nəzarət etməyi özünün ən ümdə vəzifəsi hesab edir. Müşahidə apardığımız Qərb ölkələrində (Almaniyada, İtaliyada, Fransada, İspaniyada, İngiltərədə, Belçikada, Skandinaviya ölkələrində və s.) müəllimin təlim prosesinə nəzarətinin sivil qaydalara uyğunlaşdırılması yeni pedaqoci ənənələrin yaranmasına bir növ rəvaj verir. Bir sıra ölkələrdə «müəllimin nəzarəti» ifadəsi şərti xarakter daşıyır. Çünki şagird özünənəzarəti yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə isə müəllimin nəzarəti global bir məzmun kəsb edir. Yəni şagirdin özü-özünə olan faktik nəzarəti, müəllimin nəzarətini simvolik və rəmzi nəzarət xarakteri daşımağa yönəldir.

Qərb ölkələrinin əksəriyyətində ibtidai siniflərdə müəllimin təlim prosesindəki nəzarəti bir neçə jəhətdən diqqəti jəlb edir. Məsələn, I siniflərdə şagirdlər tam müstəqildirlər. Hər jür texnologiyalarla təjhiz olunmuş belə siniflərdə müəllim də öyrətmə işində öz fərdi və müstəqil metodunu tətbiq edir, öyrənənlərə də məhz o, özü tam müstəqillik verir. Belə müstəqillik isə şagirdi darıxmaqdan, psixoloci gərginlik keçirməkdən, yüklənməkdən, yorulmaqdan xilas edir. I sinif şagirdi ona verilən tapşırığa əməl edə-edə bütün maddi-mənəvi-psixoloci ehtiyajları hiss etdikdə müstəqil olaraq sinfin həndəvərində iəşə xidmətini xatırladan yerə gedir, özü üçün ya kofe süzür, ya sərin içkilər gətirir, ya şirniyyat məhsullarından bəhrələnir və s. Hətta birinjlər üçün məxsusi hazırlanmış sinif otaqlarındakı əlüzyuyandan, ayaqyolundan sərbəst istifadə edir. Bu zaman müəllimin nəzarətinə yox, sinif xidmətçilərinin köməyinə ehtiyaj duyulur.

İnkişaf etmiş əksər ölkələrdə şagirdlərin, xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin dərəcə gəlməsinə və dərəcədən gətməsinə sinif müəllimi və məktəb rəhbərliyi özləri birbaşa nəzarət edirlər. Belə nəzarət isə nəzarətin sivil forması hesab olunur. Yəni hər gün xüsusi «okul nəqliyyat vasitələri» uşaqları öz evlərindən götürüb dərəcə gətirir, dərəcə qurtardıqdan sonra isə bir neçə saat müddətində repitorların köməyilə dərəcəslərini, tapşırıqlarını hazırladıqdan sonra yenə öz evlərinə aparır. Ona görə valideyn üçün uşağın dərəcə davamiyyəti, dərəcə hazırlaşması, boş vaxtından səmərəli istifadə etməsilə bağlı heç bir problemi olmur. Çünki bütün bunları məktəb rəhbərliyi və sinif müəllimi öz öhdəsinə götürür. Aşağı siniflərdə müəllimin nəzarəti yaxşı qurulduğu üçün yuxarı siniflərdə də təlim prosesində müəllimin nəzarəti simvolik və rəmzi xarakter

daşıyır, çünki aşağı siniflərdə şagirdlərin özünənəzarətinin bünövrəsi elə bir möhtəşəm şəkildə qoyulur ki, yuxarı siniflərdə bu müstəqillik öz mütərəqqi jəhətlərilə özünü daha nümunəvi şəkildə biruzə verir.

2.12. Şagirdlərə biliklərin verilməsi, bəjarıq və vərdişlərin aşılmaı prosesi

Bilik nədir? Bilik elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif jür yozulur və müxtəlif növlər üzrə təsnif olunur. Məsələn, fəlsəfi bilik, riyazi bilik, bioloji bilik, fizioloji bilik, texniki bilik, bədii bilik və s. Bilik hər hansı bir nəzəriyyə və təjribənin vəhdətindən yaranır. Qazanılan nəzəri biliklər əldə edilən praktik məlumatlar və vərdişlər əsasında zənginləşdirilir. Bir sıra atalar sözlərində, zərbül-məsələlərdə və digər bədii yaradıcılıq nümunələrində buna işarə edilir. «Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər», «Ağıl yaşda deyil, başdadır», «Bilik ağılı jövhəridir», «Alim öldü, aləm öldü», «Elm nurdur, bilik dürr», «Biliksiz insan dənsiz-susuz dəyirmanə bənzər», «Bilikli adam ədəbli olar» və s.

Göründüyü kimi xalq hikmətlərində bilik insan həyatının ən başlıca amili və meyarı hesab olunur.

Pedaqoci elmin də ən ali məqsədi təhsilləndirmə, tərbiyələndirmə və inkişaf etdirməkdir. Təhsilləndirmənin isə ən ali məqsədi yaxşı təlim etmədir. Yaxşı təlim etmənin son nətiyəsi isə uşaqları elmi dünyagörüşə yiyələndirməklə yanaşı, onları tərbiyələndirib hərtərəfli inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl şagirdlərə müvafiq biliklər vermək və verilmiş biliklər əsasında onlara müəyyən bəjarıq və vərdişlər aşılmalıdır.

Bilik təbiətə, jəmiyyətə və idrakə dair hadisələr, proseslər və informasiyalardan yaranır. Folklor materiallarında, Səməvi kitabələrdə (İnjil, Tövrət, Zəbur, Quran), əski astroloji mənbələrdə, islam dəyərlərində insanın yaranmasında rol oynayan dörd ünsürün (od, torpaq, su, hava) istər müsbət, istərsə də mənfə təzahürlərinin yalnız Allahın insana bəxş etdiyi idrakın qüvvəsilə tənzimlənməsi öz əksini tapır. Yəni torpağı sevən, ondan bəhrələnen insanlar bir sıra hallarda torpaqda baş verən təbii hadisələrin (zəlzələnin, vulkan püskürmələrinin və s.) fəlakətlərin təsirinə məruz qalır. Yaxud su insan həyatı üçün nə qədər faydalıdırsa ağır su kütləsindən (səldən, leysandan, daşqından və s.) insan zərər çəkir. Hava insan həyatının ən başlıca amilidirsə qeyri-adi hava sıxlığından yaranan hava seli (tufan, qasırgə və s.) insanın həyatı üçün çox təhlükəli olur. Eləjə də od insanın sosial məişətində nə qədər dəyərlidirsə odun törətdiyi fəlakətlər (yanğınlar, partlayışlar və s.) insan məskənlərini xarabalığa döndərir. Bunların qarşısını almaq üçün insanın ağılı, dərrakəsi, zəkası, idrakı həmin amillərin qarşısını almaq üçün axtarışlar, kəşflər etməli, yenilikləri üzə çıxarmalı, nəzəriyyələr, qanunlar yaratmalı. Deməli, insanların ilk bilik mənbəyi təbiətdirsə, həmin biliyi onlar təbiət və jəmiyyət hadisələrinin tənzimlənməsinə yönəltmək üçün ilk növbədə idrakın qüvvəsinə güvənməlidir. Bu zaman bilik anlayışına aşağıdakı tərif vermək lazım gəlir:

Bilik – təbiətin, jəmiyyətin, idrakın ümuminkişaf qanunauyğunluqlarına, qanunlarına dair faktların, rəqəmlərin, məlumatların və informasiyaların məjmusudur.

Bajarıq – biliklərin tətbiq olunması, vərdiş isə bajaranların avtomatlaşdırılması kimi başa düşülür.

Hər bir tədris fənnində biliklər real predmetləri, prosesləri, maddi aləmin təzahürlərini özündə əks etdirən və müəyyən sistemdə verilən faktlarda, anlayışlarda, qanunlarda və elmi nəzəriyyələrdə ifadə olunur.

Biliklər həm də praktikada tətbiqolunma prosesində bajaranla bağlıdır. Bajarıq - bu mənimsənilmiş biliklər əsasında şüurlu surətdə yerinə yetirilən praktik fəaliyyətə insanın bir növ hazır olmasıdır. Bajarıq biliklərin məzmunu ilə bir başa əlaqədardır. Bajaranların hər biri müəyyən nəzəriyyəyə əsaslanır. Məsələn, riyazi qanunların dərk olunmaq bajaranı, yaxud oxunmuş mətnin planını tutmaq bajaranı, məsələləri həll etmək bajaranı, müəyyən dərəcədə mürəkkəb inşalar yazmaq bajaranı, kimya üzrə müşahidə və ya təjribə aparmaq, musiqi alətində çalmaq bajaranı, rəsm çəkmək bajaranı və s. bu jür bajaranlardır.

Vərdiş-bajaranların dəfələrlə təkrarı nətjəsində avtomatlaşmış formasıdır. Vərdiş o qədər avtomatlaşmalıdır ki, o, sürətli və nöqsansız fəaliyyətə çevrilsin. Məsələn, qiraət, məktub yazmaq, şifahi hesablama vərdişi, alətlərdə sərbəst çalmaq, rəsmi təxəyyüldən kağıza köçürmə, topu dəfələrlə çiləmə, turnikdə sərbəst yellənmə, aşma, fırlanma və s.

Bütün fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər qazandıqları bilikləri mənimsəməyi bajaranmaq üçün ciddi səy göstərməlidirlər. Yalnız bu ciddi səyin sayəsində şagirdlər öyrəndiklərini dönə-dönə təkrar etməyə alışırlar. Bu alışqanlıq bir növ vərdişə çevrilir. Başqa sözlə desək, şagirdləri öyrənməyə alışdıran bir sistem yaranır. Hansı ki, pedaqoci prosesdə buna bilik, bajaran və vərdişlər sistemi deyilir. Bu sistemin yaradılması isə müəllimin səviyyəsindən və səriştəsindən çox asılıdır.

Şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi zamanı şüurlarında maddi aləmin düzgün, təhrif olunmamış şəkildə əksini nejə təmin etmək qaydalarını da, onlara nejə dərk və tətbiq etməyi də məhz müəllim öyrədir.

Məlum olduđu kimi insan özünün bütün həyatı və praktik fəaliyyəti prosesində obyektiv aləmi, yəni gerçəkliyi dərk edir. Bu zaman ona idrak prosesləri kömək edir. İnsanda 5 duyđu vardır ki, onların da hamısı idrak prosesinə xidmət edir. Ona görə də təlim prosesi biliksizlikdən biliyə, qeyri-dəqiq və natamam biliklərdən daha dəqiq və daha tam biliklərə doğru hərəkətidir.

Şagirdlərin idrak prosesinin fəaliyyət dinamikasını elə tənzimləmək lazımdır ki, onlar duyduqları predmet və hadisələri, yəni elmi-nəzəri faktları dərindən mənimsəyib qavrasın, hafizəsində saxlasın, hifz etsin, sonra təfəkkür süzgəjindən keçirərək nitq vasitəsilə onu ifadə edə bilsin.

Təfəkkür süzgəjindən keçirilən elmi dəlillər yalnız nitq vasitəsilə aşkarlanır. Çünki biz təfəkkür deyəndə hər hansı hadisənin, faktın, qanunauyğunluğun və s. kəşfinə yönəldilmiş, sosial jəhətdən şərtlənən və nitq vasitəsilə ifadəsini tapan psixi prosesi nəzərdə tuturuq.

Unutmaq olmaz ki, təfəkkür dil ilə ayrılmaz  ekild  baęlıdır. Dil idrakda mühüm rol oynayır. İnsanlar dil vasitəsilə öz aralarında ünsiyyət saxlayır,  zl rinin dərketmə fəaliyyətlərinin n tij l rini ifadə edirlər. Yeni nəsil bunun sayəsində əvvəlki nəsillərin t jr b l rin  yiyələnirlər.

Şagirdlər bilikləri mənimsədikləri, obyektiv aləmi dərk etdikləri halda onların bilikləri mənimsəməsi idrak müxtəlifliyi ilə baęlıdır. Buna görə də idrakın ümumi qanunauyęunluqları bu prosesə aid edilir.

G nj nəsil tərəfindən biliklərin mənimsənilməsi jəmiyyətin inkişafında  n mühüm və  n zəruri  ertdir. Lakin tədrisin ijtimai rolu heç də həmişə  z n  biruzə vermir.  unki tədrisə stimul yalnız tədris prosesində yaranır. Müəllim uşaqlarda maraęı artırır, onlarda məktəbdə tədris olunan biliklərə tələbat yaradır, tədris m  ę l l rin  maraq tərbiyə edir, onları tədrisə həvəsləndirir. Yalnız bu zaman uşaqlar b  riyy tin əldə etdiyi bilikləri mənimsəməyə ba layırlar. Bu  ertl  ki, təlim prosesində mexaniki  zb rl m y  bayaęı, dayaz ümumiləşdirmələr aparılmasına yol verilməsin. Bəzən müəllim hər hansı bir qanunun, tərifin  zb rl nm sini tələb edir. Şagirdlər əzbər söylədikləri tərif   n t  kk r də alır. Beləliklə şagirdlər mexaniki  zb rl m y  meyl etməyə ba layırlar. T jr b  v  müşahidələr göstərir ki, mexaniki əzbərləmə vasitəsilə əldə edilən formal bilik tez də unudulur. Yəni qavranılmır, idrak vərdişinin məhsuluna çevrilmir. Başqa sözlə desək, şagird həmin biliyi m nims mir,  z malı etmir,  unki onu tezliklə unudur. Ona görə də təlim prosesində mexaniki  zb rl m y  yol vermək olmaz. Sual olunur, bəs  eirler n  zb rl nm sin  neę  yanaşılmalıdır. Javab birm nalıdır.  erin də mexaniki  zb rl nm si onun unudulması ilə n tij l nir. Ona görə də şerin mahiyyəti, məzmunu, tərbiyəvi əhəmiyyəti ətraflı  rh edildikdən, onun ideyası dərindən m nims dildikd n sonra  zb rl nm si faydalı olur.

Hər bir tədris predmeti üzrə şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi bəzi x susiy tl rl  xarakterizə olunur. Məsələn, ibtidai siniflərdə səs, söz, j ml  haqqında şagirdlərə verilən ilkin məlumatlar V-VIII siniflərdə fonetika, morfologiya v  sintaksis bölmələrində verilən ətraflı məlumatlar vasitəsilə daha da möhkəmləndirilir. Adətən mənimsəmə müəllimin öyrənmək   n nəzərdə tutulan mövzunun elan olunmasından ba lanır və onlar şagirdləri yeni materialın fəal v  şüurlu surətdə qavranılmasına hazırlayırlar. Eyni zamanda şagirdlərin şüurunda yeni materialların tədrisi zamanı arxalandıęı biliklər v  t jr b l r bərpa olunur. Bəzən müəllim bu məqsədlə şagirdlərə bu və ya digər müşahidələrin aparılması   n tapşırıq verir. Məsələn, ibtidai siniflərdə çaylar, g ll r haqqında verilən sadə məlumatlar zamanı şagirdlərə suyun buxarlanması, yerlə atmosfer arasında dövr etməsi, buludun v  yaęı ın yaranması kimi kimyəvi və bioloci proseslər öyrədilir. Yuxarı siniflərdə isə şagirdlərin oksigen və hidrogen mövzularını dərindən öyrənməsinə məhz ibtidai siniflərdə öyrədilən həmin biliklər stimul rolunu oynayır. Sad d n mürəkkəbə, ibtidaid n aliyə doęru biliklərin öyrədilməsi sanki bütöv bir sistem halında, konkret bir zaman ərzində baş vermir, şagirdlərin təfəkküründə konkret təsəvvürlərdən anlayışlara keçid kimi sadə anlayışlardan daha mürəkkəb anlayışlara, anlayışlar sisteminə keçid kimi baş verir. Bu zaman hər addımda əvvəllər əldə edilmiş yeni biliklərin birləşdirilməsi, onlar arasında daxili bir əlaqənin ya-

ranması baş verir. Başqa sözlə desək, köhnənin yeni ilə əvəzlənməsi baş verir. Köhnənin yeni ilə belə daimi əlaqəsi bütün tədris prosesini əhatə edir.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesinin düzgün qoyuluşu onunla xarakterizə olunur ki, şagirdlər öyrənilən materialı dərindən dərk edir, bəjarıq və vərdişlərini təkmilləşdirirlər. Biliklərin verilməsinin, bəjarıq və vərdişlərin aşılanmasının sistem halında həyata keçirilməsi şagirdlərin elmi dünyagörüşlərini inkişaf etdirir, tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəldir və onların hərtərəfli inkişafını təmin edir.

2.13 Biliklərin möhkəmləndirilməsi

Şagirdlərə biliklərin verilməsi ilkin didaktik şərtlərdən hesab olunursa onların möhkəmləndirilməsi ən başlıca didaktik şərtlərdən sayılır. Məlum olduğu kimi, biliklərin verilməsinin yolları, vasitələri, imkanları, üsulları, formaları çoxdur. Bütün hallarda biliklərin verilməsinin nəzəri və praktik əsaslarını müəyyənləşdirdikdən sonra, həmin biliklərin möhkəmləndirilməsilə bağlı bir sıra ideyaların və nəzəri müddəaların verilməsi müəllimlər üçün çox faydalı hesab olunur. Dünyanın bir sıra klassik pedaqoqları, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri, alimləri, metodistləri bu barədə çox dəyərli fikirlər söyləmişlər. Yan Amos Komenski, Konstantin Uşinski, Bəhmənyar Əli Azərbaycani, Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanov, Əhməd Seyidov, Nurəddin Kazımov, Əliheydər Həşimov, Əcdər Ağayev, Yusif Talıbov, Rəfiqə Mustafayeva, Akif Abbasov, Hikmət Əlizadə, Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov, Sərdar Quliyev və başqaları müxtəlif tipli məşğələlərdə şagirdlərə verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı bu gün üçün, mən deyərdim ki, bütün dövrlər üçün həmişə aktual ola biləcək faydalı mülahizələr söyləmişlər.

Biz onların bu barədə dediklərini təkrar etməmək şərtilə biliklərin möhkəmləndirilməsilə bağlı müəyyən konseptual ideyaların irəli sürülməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Ümumiyyətlə desək, klassik dövrlərdən tutmuş bu günə qədər Azərbaycanın bir sıra mütəfəkkirlərini bu məsələ daim düşündürmüşdür. Hətta biliklərin verilməsi və möhkəmləndirilməsinin nəzəri əsaslarını işləyənlər də olmuşdur. Onlardan biri Azərbaycan filosofu, pedaqoqu, orta əsr müsəlmanlarının, Şərq peripatetizminin nümayəndəsi, görkəmli mütəfəkkir Əbu Əli İbni-Sinanın şagirdi Əbülhəsən Bəhmənyar Əli-Azərbayjanidir (- 1065). O, «Ət-Təhsil» («Dərketmə») adlı əsərində biliklərin verilməsi, onların dərk edilməsi, yadda saxlanması, sonradan yada salınması (hafizədə) və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı bir sıra dəyərli fikirlər söyləmişdir. Müasir Azərbaycan pedaqogikasının korifeylərindən sayılan professor Əcdər Ağayev və Əliheydər Həşimov həmin əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş variantının bir hissəsini Moskvada çap etdirdikləri «Azərbayjan SSR-nin pedaqoci fikir antologiyası» əsərinə daxil etmişlər. Həmin əsərdəki nümunələrə (Ət-Təhsilin fəsilələrinə) istinad edərək biz Bəhmənyarın məsələ ilə bağlı fikirlərini təhlil edəcəyik.

Əbülhəsən Bəhmənar «Ət-Təhsil» əsərində nəzəri biliklərin qazanılmasının fəlsəfi mahiyyətini aydınlaşdırarkən onu həm nəzəri jəhətdən, həm də praktik jəhətdən məntiqi şəkildə şərh edir. Onun şərhinə görə insanın qazandığı

biliklər əvvəljə onun xəyalında janlanır, sonra təfəkkür süzgəyindən keçib nitq vasitəsilə şərh olunur. Şərh olunanı Bəhmənyar şüur materialı hesab edir. Həmin şüur materialı o zaman yadda saxlanılır ki, o, yaxşı dərk olunur. Yaxşı dərk olunan, hafizədə də saxlanılan həmin şüur materialı həqiqi biliyə çevriləndən sonra yaddaşa möhkəmlənir. Bəhmənyarın fikrinə seyretmə materialı həqiqi bilik olmadığı üçün onun dərk olunaraq yaddaşa möhkəm saxlanması mümkün deyildir.

Bəhmənyar yazır: «Dərk edilən əşyaların təsəvvürü jürbəjür həyata keçirilir; o həm müjərrəd üsulla alınabilir, həm də bəlli üsulla, yəni ilkin məlumatlar əsasında. Hər iki halda dərk edilən əşyaların təsəvvürü öz növlərinə bölünür»

Birinci, bu ruh bölünməni aktual sürətdə həyata keçirib və qaydaya salanda alınır. Bölünmələr və qayda bəzən lüzumsuz olur və dəyişkənliyə məruz qala bilərlər. Məsələn, «hər bir insan janlı məxluqdur» ideyasını eyni təsəvvür etmək olar, istər bir jür səslənə, istərsə də başqa jür, məsələn, «janlı məxluq hər bir insanda özünü biruzə verir». Axırınjı halda dərk edilən hər iki halda eynidir. Çünki, təyin etmə hissləri təyin edilənin ayrılmaz əlamətlərindən ibarətdir, bu isə eyni deməkdir. Göndərmələrin də halı təxminən belədir, hansı ki, ayrılmaz əlamətlərdən ibarətdir, özləri də sonluğa aiddir.

İkinci, bu artıq təsəvvür yarananda, lakin bizim ruhumuz ondan yararır, çünki o eyni vaxta bir neçə şey barədə fikirləşə bilmir, neçə ki, biz nə barədəsə fikirləşəndə xəyalımızı da, burada iştirak etməyə vadar edirik, xəyal isə hər şeyi birdən janlandıra bilmir. Məlumdur ki, biz nə barədəsə fikirləşəndə hökmən xəyalımızı iştirak etməyə vadar edirik və xəyalımızda onu elə təsəvvür edirik ki, iki dərk etmə bölünməz vahid bir dərk etmə olur. Eyniliklə biz bir şeyi görəndə və ümumi hissiyatımızda yeni bir forma olur, lakin hər iki dərk etmə birləşib olur vahid, belə ki, biz seçə bilmirik ki, görmə üzvümüzdə nə janlanıb, ümumi hissiyatımızda nə; belə seçməni biz vasitə ilə ifadə etməklə apara bilərik və beləliklə bilərik ki, ümumi hissiyyat yolu ilə dərk etmə yolu yanaşı görmə yolu da var.

Mən heç də etiraf etmirəm ki, dərk edilən özü-özlüyündə təfəkkürün predmetidir. Lakin biz təsəvvür edirik ki, xəyalımızda nə isə imaqinativə bənzər bir şey var, məsələn, həndəsi bir fəqur. Biz xəyalımıza da gətiririk ki, heç onun imaqinativə bənzəri ola da bilməz, məsələn, lüzumlu hadisənin özlüyündə adı. Əgər şüur zəifləyib fəaliyyətdən düşürsə və biz artıq xəyalımızda nə isə bir əşya janlandıra bilmiriksə, biz dərk etmə bəjarığını itiririk. Lakin bu nə şüurun zəifləməsindən nə də ki, hissiyatımızın öz fəaliyyətini itirməsindən irəli gəlir.

Bəzən elə adamlara rast gəlirik ki, onlar əşyaların adını xatırlaya bilmirlər, lakin həmin əşyaların surəti onların yadlarındadır. Eləjə də qojalıqdan şüurl zəifləmiş adam əşyanın adını, yaxud onun imaqinativ surətini yaddan çıxara bilər, lakin onun nə isə dərk edilən bir şey olduğunu xatırlaya bilər. Belə ki, qojalıq ağıl zəifliyi, şüurun və zehnin qusurudur, ona görə belə adamlar əvvəljə tanıdıqlarını indi tanıya bilmirlər, hər şey tez yadlarından çıxır, onlar yalnız fikir mülahizəsi irəli sürürlər. Lakin bunlar hamısı ruhla yox, şüurla bağlıdır. Belə yabançı səbəblər sinə-mədə sətəljəmi və qızdırmalı, titrəməli xəstələrdə

olur, sonra isə yox olur-bunların hamısı yalnız daxili hissiyyatın korlanmasından yararır.

Üçüncü, məsələn, səndə belə bir sual yaranan zaman, sən tanıdığına mürəjət edərək təhlil edirsən və həmin an sualın cavabı ağına gəlir; sən əminsən, elə cavab verə bilərsən ki, həmin cavab hissələrə bölünməsin və bundan sonra əmələ gələn təəssüratı hadisələrə bölürsən. Sadə bilik, hansı ki, həm də şüurun həmişə aktivləşdirilməsi hesabına yaranan haldır və o, bizim şüurumuzu elə vəziyyətə gətirir ki, bu haldan sonra mütləq hissələrə bölünmüş təsəvvür yararır.

Şüur materiyasından ayrı düşmüş substansiyalarla bilavasitə əlaqədə olan və dərk edilən təsəvvürlər kateqoriyasına aiddir. Lakin hansısa bir təjrid olunan kosmik ruha bağlıdır və ona görə də o, özü dərk olunanla şərtlənən və hissələrə bölünmüş kateqoriyasına aiddir. Şüur materiyasından təjrid olunanların bizim ruhumuza münasibəti olmasaydı, hissələrə bölünmüş bilik də olmazdı.

Şüur ya maddi, ya da bəjarığına görə şüur olur, yəni ilk dərk edilən əşyaları tapmış olur və özündə müəyyən şeyi saxlayır; hansı ki, iki hissəyə bölünür: birinci, ən sadə dərk edilənə malik olan şüur, ikinci, hissələrə bölünənləri dərk etməyə malik olan şüur, - hər ikisi əlbəttə müəyyən şeydən ibarətdir, ya da daxilində aktual dərk edilən əşyaları yaradan şüur və hansı ki, o qavradığını dərk edir – bu əldə olunmuş şüur adlanır.

Şüurun bütün bu funksiyalarını nəzər alaraq aşağıdakıları demək olar: həqiqət ondan ibarətdir ki, bizim ruhumuz tam meylliliyə çatana qədər təfəkkür və onda yaranan aktual şüurun hesabına istədiyi vaxt onu potensial vəziyyətdən aktual vəziyyətə çıxartmış olur. Bu zaman o, materiyadan təjrid olunmuş şüura yaxınlaşa bilir və onda jisim və predmetlərin formaları ona ya təjrid edilən və ya dərk edilən şəkildə axır. Meyl təhsilə qədər tam olmur, təhsildən sonra isə tam olur. İlk təhsil gözlərin sağalmasına bənzəyir: gözlər sağalanda istədikləri vaxt müəyyən forma aldıkları əşyaları görürlər, əşyalardan ayrılanda isə axırıncı bilik əşyasına və yaxud aktuallığa yaxın ippotensiyada hissiyyat qəbul etməsinə çevrilir.

O ki qaldı dərk edilənin insanın zehmində qalmasına, bu belədir: Hər hansı bir əşya barədə fikirləşəndə adamın yadına əşya ilə yanaşı onun adı, ya da yaddaşda qalan imaqinativ obrazı düşür. Sən də bilirsən ki, bu dərk edilən həmin əşya bir və ya digəri nəzərdə olan, dərk edilən əşyadır. Əgər sən yadına onunla yanaşı digər dərk edilən əşya, ya da başqa dərk edilən əşyanın adı düşsəydi, onda sən bilərdin ki, o sənə fikirləşdiyini deyil. Eləjə də əgər sən yadına müəyyən əşyanın adı (həm də onun başqa adı ola bilər) düşsə və əgər sən hər iki adı xatırlasan, onda sən bilərsən ki, bu həmin əşyadır, lakin yadına başqa ad düşsə, onda bilərsən ki, bu başqa əşyadır.

Bu jür yadda saxlama xəyalın köməyi və zehnin gücü ilə alınır: dərk edilən ideyalar yaddaşda ona görə qalır ki, onlar bu iki qüvvədə həkk olunurlar.

Ruh bu qüvvələrə üz tutanda dərk olunanların formaları və məzmunu konkretləşir. Nejə ki, təhsil vaxtı dərk etmənin həddləri genişlənir. İnsan oxuduqlarını əvvəl qavrayır, sonra dərk edir. Dərk etdiklərini uzun müddət hafizəsində saxlamağa müvəffəq olur. İnsan bilik təjribəsini (və ya təjribədə

qazandıqları bilikləri) tez-tez yada saldıqda onu birdəfəlik yadda saxlaya bilir. Buna biliklərin möhkəmləndirilməsi də deyilir» (Bax. Ət-Təhsil, VIII, IX, XII fəsillər).

Göründüyü kimi hələ XI əsrdə Əbülhəsən Bəhmənyar əldə edilmiş biliklərin qavranılması, dərk edilməsi, hafizədə saxlanması, yada salınması, yadda saxlanılaraq möhkəmləndirilməsinin fəlsəfi mahiyyətini və məntiqi əsaslarını aydınlaşdırmışdır. Belə yanaşma pedaqoci jəhətdən də səjiyyəvi sayıla bilər.

Pedaqoci prosesdə biliklərin möhkəmləndirilməsi təliminin əsas ünsür-lərindən biri hesab olunur. Möhkəmlətmənin əsas məqsədi qavrama və anlama prosesində əldə edilmiş biliklərin uzun müddət yadda saxlanmasını təmin etməkdir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, şagirdlər hər hansı bir tədris materialını əvvəljə asanlıqla anlayırlar. Lakin sonra həmin materialı tədris unudurlar. Bu zaman həmin tədris materialına uyğun şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin möhkəmləndirilməsi zərurətə çevrilir. Bəzi müəllimlər bunun üçün sual-javab aparmaqla möhkəmləndirməni təmin etmək istəyirlər. Unutmaq olmaz ki, sual-javab yalnız şagirdin qazandığı bilikləri bir növ yada salmada daha çox kömək edir. Möhkəmləndirmənin ən əsas amilləri təkrar etmə, yada salmadır.

Biliyin möhkəmləndirilməsinin bir neçə forması dərk olunmuş biliklərin yaddan çıxarılmasının qarşısının alınması məqsədilə qavranılan materialın şagirdlər tərəfindən təkrar istehsalıdır.

Biliklərin ilkin möhkəmlənməsi hələ son dərəcə qeyri-sabit olan və möhkəmlənməyə ehtiyacı olan yeni əlaqələrin yaranmasının ardınca baş verir. Bu o deməkdir ki, aşağı siniflərdə şagirdlərin biliklərinin ilkin olaraq möhkəmləndirilməsi xeyli miqdarda təkrarlamalar tələb edir. Yuxarı siniflərə keçdikcə vəziyyət bir qədər başqa şəkil alır, çünki burada şagirdlərin əqli fəaliyyətinin xarakteri dəyişir. Bundan əlavə, yeni qəbul edilmiş biliyin tam təkrarlanması öyrənilən materialın həjminin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də şagirdlərin qavradıqları yalnız başlıca biliklər möhkəmləndirilir. Təcrübələr, müşahidələr və xüsusi tədqiqatlar göstərmişdir ki, V-VII siniflərdə keçilən dərslərdə alınan biliklərin ilkin möhkəmləndirilməsi əsas ən yeni faktların, təsəvvürlərin təkrar olunması ilə baş verir. Təkrarlar planlı, məqsədyönlü aparılmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, qısa müddətli, uzun müddətli və jəri təkrarlardan istifadə edilməsi möhkəmləndirmənin səmərəsini artırır.

Tədris materialının möhkəmləndirilməsi üzərində aparılan işin nətiyyəsi həmin materialın şagirdlər üçün hansı dərəcədə maraqlı olmasından çox asılıdır. Bu zaman müəllimin problem-situasiya yaratması daha faydalıdır. Çünki məhz problem-situasiya təkrar üçün zəmin yaratmış olur.

Tədris materialının ilkin möhkəmləndirilməsi zamanı orta və yuxarı siniflərdə şagirdləri müstəqil olmağa dah çox jan atırlar. Onlar müəllimin verdiyi tapşırıqlar üzrə qavranılmış mühüm materialları təkrar etməyi sevirler. Bu zaman həm fəal, həm də jəri təkrarlardan istifadə olunması yaxşı nətiyyə verir.

Dediklərimizə yekun vurarkən onu da qeyd etməliyik ki, təkrarlama işi məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə aparıldıqda, əldə olunan biliklərin

möhkəmləndirilməsi işi daha böyük səmərə verir. Biliklərin möhkəmləndirilməsi isə şagirdlərin gələcək həyata hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayır.

2.14. Müqayisə ağıl sönməz məşəlidir.

Müqayisə elmi pedaqogikada təlimin üsullarından biri kimi təqdim olunmuşdur. Bu üsulu Avropada ilk dəfə olaraq J.Parijski (Mark Antuan Juliyan Parijski. 1775-1848) tədqiq etməyə cəhd göstərmiş, müqayisəli təlim, müqayisəli tərbiyə terminlərini işlətməmiş və bu barədə bir neçə məqalə yazmışdır.

Rusiyada isə K.D.Uşinski və L.N.Tolstoy müqayisə priyomu barədə ideyalar irəli sürmüşlər. Müqayisənin elmi, nəzəri və əməli problemlərini ilk dəfə olaraq fundamental şəkildə tədqiq edən əməkdar elm xadimi, Prezident təqaüdüçüsü, professor Nurəddin Kazımov olmuşdur.

N.M.Kazımov müqayisənin tarixi, məntiqi, obyektiv, fizioloji, psixoloji və pedaqoji əsaslarını ilk dəfə olaraq üzə çıxararaq elmi şəkildə sistemə salmışdır. M.M.Kazımov müqayisəni ağıl sönməz məşəli hesab edir. N.Kazımovla görə müqayisə etməklə fikri daha müfəssəl, daha konkret, daha obyektiv və məntiqi şəkildə söyləməklə başqalarından fərqlənmək olar. N.Kazımov müqayisə ilə bağlı tədqiqata başlayarkən müqayisənin elmi, bədii, texniki ədəbiyyatda sərələndiyi fikrini irəli sürmüş və onun fundamental həlli ilə bağlı vəzifələr müəyyənləşdirmişdir. Həmin vəzifələrdən biri müqayisənin tarixi köklərini öyrənmək olmuşdur. Doğrudan da müqayisənin ilk nümunələri şifahi xalq yaradıcılığı materiallarında və aşığı yaradıcılığındadır. “Atı atın yanında bağlayanda həm rəng olmasa, həm xasiyyət olar”. Bir atın digərilə müqayisəsi insanların mühitdə bir-birlərinə təsiri nəticəsində xasiyyətlərinin dəyişməsi də müqayisəli şərhin nəticəsində ortaya qoyulur. Bir folklor nümunəsində deyilir.

Adam var çölləri gəzər kəlləhi,
Adam var tanımaz gözəl allahı.
Adam var ki, bilməz o, bismillahı,
Adam var ki, yilərkənan bəyənəmz!

Burada bir neçə adamın biri-birilə müqayisəsi nəticəsində örnək insan meyarının üzə çıxarılması ideyası ortaya çıxır. Klassiklərin əsərlərində və digər elm sahələrində mövcud müqayisəli fikirlərdən ibarət təhlillər apararaq N.Kazımov müqayisənin qaydalarını müəyyənləşdirmiş onun həyata keçirilməsi yollarını üzə çıxarmışdır. N.Kazımov müqayisənin məktəbdən başlanması ideyası ilə çıxış edərək müqayisənin təlim-tərbiyə prosesində aparılmasının elmi-pedaqoji-metodik imkanlarını müəyyənləşdirmişdir.

Professor Nurəddin Kazımov müqayisə aparmağın qaydalarını müəyyənləşdirərkən oraya aşağıdakıları daxil etmişdir:

- müqayisə üçün müqayisəyə gələn obyektlər seçilir;
- müqayisə obyektlərinin qoşalığı təmin olunur;
- müqayisə zamanı qoşa obyektlərdən biri istinad obyekt kimi götürülür;
- müqayisədə obyektlərin oxşarlığı və ya fərqi eyni əsaslar üzrə müəyyənləşdirilir;
- müqayisə qarşısında qoyulacaq vəzifə qabaqcadan dəqiqləşdirilir;
- müqayisə zamanı əlamətlərin üzə çıxarılmasında müəyyən ardıcılıq gözlənilir;
- müqayisənin hər növünün tətbiqindən müvafiq nəticə çıxarılır;
- müqayisədən çıxarılan nəticə izah olunur.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən başlayaraq şagirdlərə müqayisə aparmağın qaydalarını öyrətmək vacibdir. Müqayisə aparmaqla öyrənilən fikir göydəndüşmə fikir hesab olunur.

Hər bir fikri söyləməzdən qabaq müəyyən müqayisələr aparmaqla həmin fikri məntiqi jəhətdən müfəssəl şəkildə əsaslandırmaq olar. .

Orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə müqayisəli fikir söyləməyin çox böyük üstünlükləri vardır. Belə ki, müqayisə şagirdin duyğularını, qavrayışını, hafizəsini, təxəyyülünü və təfəkkür tərzini inkişaf etdirir. Respublikamızda ilk dəfə olaraq müqayisənin elmi, nəzəri və praktik əsaslarını fundamental şəkildə işləyən və müqayisəni aqlın sönməz məşəli adlandıran Azərbaycanın görkəmli alimi, əməkdar elm xadimi, prezident təqaüdcüsü professor Nurəddin Kazımov yazır ki, müqayisəyə gələn tərəflərdən birinə istinad edərək, digərində müvafiq əlamətlərin olub olmamasının mütəxəssis tərəfindən müəyyən ardıcılıqla üzə çıxarılması və bu əsasda ümumiləşdirilməsi müqayisədir.

Müqayisəni anlayışlar haqqında təsəvvürün yaranmasına xidmət edən üsul kimi təqdim edənlər də səhv etməzlər. Çünki hər hansı bir şagirdə yeni anlayışı müqayisə aparmaqla daha tez öyrətmək olur.

Məlum olan anlayış müəyyən bir təfəkkür formasıdır. Təfəkkür forması olan anlayış obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələr hər hansı bir fikir kimi sözlərdə ifadə olunur.

İstər dilçilikdə, istər bədii ədəbiyyat materiallarında, istər psixologiyada, istərsə də pedaqogikada anlayışlar müəyyən təsəvvürlərin məhsulu hesab olunur. Şagirdə hər hansı bir anlayış haqqında məlumat verilir və bu andan o, həmin anlayışı təsəvvür etməyə başlayır. Ona görə pedaqoci ədəbiyyatda iddia edilir ki, anlayışlar öz-özlüyündə təsəvvürlərdən yaranmırlar. Bu və ya digər predmetlər barədə bir çox təsəvvürlərin mövjudluğu hələ onun haqqında anlayışın olması demək deyildir.

Anlayış çoxlu fərqi hadisələrin mühüm əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi kimi meydana çıxır.

Anlayışların yaranması müjərrəd təfəkkür prosesidir, bu proses nitqlə sıx bağlıdır. Müəllim anlayışları formalaşdıraraq şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini istiqamətləndirir. Burada ən əvvəl müqayisəni tətbiq etmək lazımdır. Müqayisə etmə və tutuşdurma prosesləri təlimin bütün mərhələlərində daim müşayiət olunan tədris prosesidir. Yalnız müqayisə etmə sayəsində şagirdlər ətraf aləmin predmetlər və hadisələrini, onların əlamətlərini və xassələrini dərk edirlər. Səit səslər samit səslərlə müqayisədə mənimsənilir. Jümlənin növlərinin

mənimsənilməsi, yalnız onların tutuşdurulması, müqayisə olunması nəticəsində mümkündür. Prof. N.Kazımov haqlı olaraq göstərir ki, müqayisə aqlın sönməz məşəlidir.

Şagirdlərdə öyrənilən predmetlər və hadisələr barədə düzgün təsəvvürlərin və anlayışların yaranması bir an içində baş vermir. Şagirdlərdə dəqiq təsəvvür yaranması və onlarda düzgün anlayışların formalaşması üçün predmetə baxmaları, həmin predmeti diqqətlə müşahidə edə bilmələri kifayətdir.

Şagirdlərdə anlayışların formalaşması prosesi tədris fənlərinin məzmunundan asılıdır. Hər bir elm maddi aləmin hadisələrinin özünəməxsus əlaqələrini, münasibətlərini və asılılıqlarını ciddi şəkildə əks etdirir. Fizika üzrə faktlar sistemini və elmi anlayışları mənimsəmək heç də Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə faktları və anlayışlar sistemini mənimsəmək deyildir. Hər bir predmetdə faktların, anlayışların, qanunauyğunluqların xarakteri spesifikdir, çünki maddi aləmin hərəkətinin müxtəlif formaları burada keyfiyyətlə əks etdirilir.

Jari təkrarlamalar həm də əvvəllər öyrənilmiş və yaddançıxma ərafəsində olan materialların təkrarlamalarından ibarətdir. Belə təkrarlamalar ya müəllimin sualları, ya da tapşırıqlarını yerinə yetirilməsi əsasında baş verir.

Düzgün qurulmuş təkrarlama bilikdə müxtəlif əlaqələrin möhkəmlənməsi, şagirdlərin mənimsədiyi biliklər sisteminin yaranması və ümumiləşdirmələrin izahı ilə xarakterizə olunur.

Materialın fəal və sistemli möhkəmlənməsi, öyrənilməsi və təkrarlanması prosesi məktəblilərin əqli işinin fəallığında və onların yaddaşının inkişafında əks olunur. Əgər məktəblilər təlim prosesində müəllimin sözünü və dərsləyin mətnini passiv şəkildə öyrənsə, onların heç biri qavrayış və ümumiləşdirmələrlə bağlı deyilsə, onda şagirdlərdə yaddaş mexaniki şəkildə inkişaf edəcəkdir. Öyrənilən predmetlər fəal şəkildə qavranıldıqda, faktlar və anlayışlar ümumiləşdirildikdə, bu anlayışlar dərk olunmuş halda tətbiq olunduqda məktəblilərin yaddaşı inkişaf edir. Belə şəraitdə biliklərin möhkəmləndirilməsi dərk olunmuş hesab edilir, şagirdlər materialı yadda saxlamaq vəzifəsini qarşılarına qoyurlar, başlıca fikirləri ayırırlar, onların məntiqi əlaqələrini tapır və bu vəziyyətdə onları öyrənirlər. Bu halda fikir yaddaşı inkişaf edir ki, bu da biliklərin mənimsənilməsi sahəsində gələcək iş üçün toplanmış təcrübədən, əldə edilmiş bilikdən səmərəli istifadə etməyə kömək edir.

Deməli, həm materialın yadda saxlanması, həm də şagirdlərin yaddaşının inkişafı müəllimin təşkil etdiyi qavrama, şagirdlərin bilikləri möhkəmləndirməsi və öyrənməsi prosesindən asılıdır.

2.15. Təlimin prinsipləri

İndiyə qədər nəşr olunan “Pedaqogika” dərsliklərində və digər pedaqoci ədəbiyyatlarda təlimin prinsipləri anlayışına müxtəlif tərəflərdən yanaşmışlar. M.Muradxanovun redaktəsi ilə 1964-jü ildə nəşr olunan “Pedaqogika” dərslində təlimin prinsipləri təlimin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini təmin etmək üçün irəli sürülən əsas tələb kimi qəbul edilir. 1993-jü ildə nəşr olunan “Pedaqogika” dərslində (müəllifləri Y.R.Talıbov, Ə.A.Ağayev, İ.N.İsayev və

A.İ.Eminov) isə təlim prinsipləri tədris prosesində səmərəli və keyfiyyətli fəaliyyəti təmin edən vəzifələri sistemi adlandırılır. N.Kazımov və Ə. Həşimovun birgə yazdıqları “Pedaqogika” (1996) dərsliyində təlim prinsiplərinə belə tərif verilir: “Təlimin qanunauyğunluqlarından irəli gələn, onun məzmununa, üsullarına, təşkili formalarına təsir göstərən, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətini səmərəli qurmağa imkan verən didaktik qaydalara təlim prinsipləri deyilir”. Bir qrup pedaqoqlar isə təlim prinsipinə dərk olunmuş qanunlardan istifadə etmək, digər qrup isə əsaslı fundamental ideya mənasında yanaşmışlar.

Təlim prinsipləri haqqında söylənilən bu fikirlər mahiyyət etibarilə eyni məqsədə-müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətini səmərəli qurmağa, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Təlim prinsipləri tərbiyə və təhsilin məqsədləri ilə müəyyən olduğundan müxtəlif dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bəzi prinsiplər öz əhəmiyyətini itirmiş, pedaqoci səhnədən uzaqlaşmışdır. Məsələn XVII əsrdə Komenski tərəfindən irəli sürülmüş tədrisin təbiətvarilik prinsipi artıq XIX əsrdə və sonrakı dövrlərdə yaramamışdır. Digər prinsiplər sosial şəraitin tələbinə uyğun olaraq öz əhəmiyyət və məzmununu qismən dəyişmişdir. Belə ki, XVIII - XIX əsrlərdə irəli sürülən və inkişaf etdirilən tədrisdə şüurluluq prinsipi indi də pedaqogika dərsliklərində öz aktuallığını saxlayır, məzmunu getdikcə təkmilləşir.

Təlim prinsiplərini təsnif etmək baxımından da fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Məs. M.A.Danilov “Orta məktəb didaktikası” adlı əsərində (M.1975) 7 prinsipin, Y.K.Babanski “Pedaqogika” (M.1983) dərs vəsaitində 10 prinsipin adını çəkir. 1988-ci ildə nəşr olunan “Pedaqogika” dərsliyində isə 13 prinsipin olduğu göstərilir (müəllif bunları pedaqoci prinsip adlandırır). N.İ.Boldırev və N.K.Qonçarovun redaktəsi ilə 1968-ci ildə buraxılmış “Pedaqogika” dərsliyində isə 7, Q.İ.Şukinanın redaktorluğu ilə çapdan çıxmış (1970 “Pedaqogika şkolı” adlı dərs vəsaitində və D.O.Lordkipanidzenin 1985-ci ildə nəşr edilmiş “Didaktika”-sında 5 prinsipin adı göstərilir. Azərbaycanda 1964-cü ildə nəşr olunan “Pedaqogika” dərsliyində 7, 1983-cü il nəşrində isə 13 prinsipin adı göstərilir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ayrı-ayrı pedaqoqlar məktəbin xüsusiyyətlərini əks etdirməklə təlim prinsiplərinin sistemini yaratmağa çalışmışlar.

Təlimin prinsipləri isə ijtimai tələbat, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, təhsildə baş verən islahatlar, müəllimlərin təcrübəsi ilə əlaqədar dəyişir, yeniləşir.

Təlim prinsipləri təlim prosesi ilə birgə inkişaf edir, onun komponentlərinin başlıca tələblərini və ümumi istiqamətini, təlim prosesinin məzmununu, üsullarını, təşkili formalarını müəyyən edir.

Təhsil islahatı və məktəbin qarşısında duran mürəkkəb vəzifələr təlimin prinsiplərinin sistemini elmi surətdə işləyib hazırlamağı tələb edir.

Müəllim təlimin prinsiplərinin hər birindən dərs prosesində səmərəli istifadə etməyi bəşirməlidir. Təlim prinsipləri o zaman optimal xarakter daşıyır ki, müəllimlə şagirdin birgə fəaliyyəti təmin olunmuş olsun və bu proses şagirdi fəallaşdırsın. Hər hansı bir təlim prinsipini bir dərs çərçivəsində

mütləqləşdirmək də olmaz. Bütün prinsiplər bir-biri ilə dialektik vəhdətdə həyata keçirilir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün təsnifat variantlarını ümumiləşdirərək və konkret tarixi şəraiti, təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi kontekstindən çıxış edərək, təlimin prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Təlimin müasir həyatla, inkişaf ilə əlaqələndirilməsi prinsipi
2. Təlimin təhsilləndiriji, tərbiyələndiriji və inkişafetdiriji prinsipi
3. Təlimin elmiliyi prinsipi.
4. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi.
5. Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi.
6. Təlimdə sistemətlilik və ardıcillıq prinsipi.
7. Təlimin əyanilik prinsipi.
8. Təlimdə psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi.

Təlimin müasir həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi

Bu prinsip pedaqogikada ən çox işlənən və tədrisin səmərəliliyini artırmağa kömək edən prinsiplərdəndir. Əgər öyrədilən biliklər müasir həyatla, jəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilmərsə, həmin bilik şagird üçün mənasız yükə çevrilir. Belə olduqda şagirdlərin elmi biliyə marağı azalır, şüurluluq və fəallıq səviyyəsi aşağı düşür. Ona görə də müəllim istər fənnin, istərsə də ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi zamanı keçirilən materialın həyati əhəmiyyətini şagirdlərə başa salmalıdır. Müəllim ayrı-ayrı fakt və hadisələri, şagirdlərin yaşadıkları regionda, respublikada, dünyada baş verən proseslərlə əlaqələndirməli, dərslərin janlı, yaradıcı keçilməsinə nail olmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə müəllimin özünün məlumatlılığı, elmi-nəzəri hazırlığı, geniş dünya-görüşü olmalıdır. Tədris ilinin bu jür qurulması şagirdləri praktik jəhətdən sosial-iqtisadi mədəni həyatda iştirak etməyə hazırlayır.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi kərtəbii şəkildə, nəyinsə xatirinə həyata keçirilməməlidir. Əlaqələndirmə keçilən mövzunun xarakterinə uyğun gəlməli, onu tamamlamalıdır.

Təlimin təhsilləndiriji, tərbiyələndiriji və inkişafetdiriji prinsipi

Bu prinsip altında təlimin təhsilləndiriji, tərbiyələndiriji və inkişafetdiriji funksiyaları dayanır. Bunların hər biri qarşılıqlı əlaqədə gərəülür. Təlim təhsili həyata keçirmək prosesidir, təhsil isə təlim üçün həm əsas, həm də nətiyə hesab edilir. Təhsilləndiriji prinsip zamanı şagirdlər proqram üzrə nəzərdə tutulmuş bilik, bəjarıq və vərədişləri mənimsəyirlərsə, tərbiyələndiriji funksiya zamanı şagirdlərlə əxlaqi, mənəvi, estetik, əmək, ekoloji, iqtisadi tərbiyə üzrə iş aparılır, onlara müsbət keyfiyyətlər aşılır, müvafiq adət və vərədişlər yaradılır. İnkişafetdiriji prinsip deyəndə şagirdlərin fiziki və psixi qüvvələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. Fiziki qüvvələrə, yerimək, qaçmaq, üzmək, tullanmaq və s. keyfiyyətlər daxildir. Psixi qüvvələrə isə duyğular, qavrayış, təsəvvür,

təfəkkür, diqqət və s. aid edilir. Bunların hər biri şagirdlərə müəyyən tərbiyəvi təsir göstərə bilər. Ona görə də müəllim həmişə təlimin tərbiyəvi güjündən səmərəli istifadə etməli, istiqaməti düzgün müəyyənləşdirməlidir. Bu prinsipin tətbiqi zamanı müəllim-şagird münasibətlərində xeyirxahlıq, insanpərvərlik, sadəlik, qayğıkeşlik nümayiş etdirməli, hörmət və tələbkarlığın birləşdirməsi özünü göstərməlidir.

Ümumiyyətlə, təlim prosesində bu prinsipin istər təhsilləndiriji, istər tərbiyəediji və istərsə də inkişafetdiriji əhəmiyyəti olduqca genişdir.

Müəllim tədris prosesində bunların hər birindən səmərəli istifadə etməli, şagirdlərin inkişafına nail olmalıdır.

Təlimin elmlik prinsipi

Müdrüklər demişkən, “Elmsiz təlim, təlimsiz elm ola bilməz”. Təlimdə elmlik prinsipi o deməkdir ki, şagirdlərə verilən məlumatlar, müəllimin pedaqoci işdə atdığı hər bir addım, dərsin hər hansı bir mərhələsində şagirdlərə aşılanaq bilik, bacarıq və vərdislər elmi jəhətdən əsaslandırılır. Bu prinsipin köməyi ilə müxtəlif elmlər sahəsindəki yeniliklər təlimin məzmununa gətirilir. Elmlik prinsipinə bir sıra başlıca tələblər verilir.

1. Şagirdlərin elmi biliklərə yiyələnmələri üçün öyrəndikləri predmet və hadisələrin düzgün, obyektiv şəkildə qavramalarını təmin etmək lazımdır.

2. Şagirdlər predmetlərin mühüm əlamətlərini və xassələrini, predmet və hadisələr arasındakı əlaqələri və münasibətləri dərindən dərk etməlidirlər.

3. Tədrisin elmiliyi həm də terminlərin dəqiq tətbiqinə əsaslanır. Elmdə yalnız qəbul edilmiş terminlərdən istifadə etməli və köhnə terminləri isə müqayisə edilməlidir.

4. Öyrənilən predmet və hadisələri düzgün mənimsəmək üçün şagirdlər onların müasir elmi mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını dərk etməlidirlər. Öyrənilən hadisələrin inkişaf mənzərəsi onların təsəvvürlərində janlandırılmalıdır. Elmlik prinsipi tədris materiallarının öyrədilməsi ardıcılığında nəzərə alınmalıdır. İstər dərslərdə, istərsə də müəllimin şərhində şagirdə verilən biliklər ardıcıl, əlaqəli, şagirdlərin başa düşəjəkləri səviyyədə təqdim edilməlidir.

Elmin, elmi məlumatların sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə şagirdləri həddən artıq elmi-nəzəri məlumatlarla yükləmək olmaz. Anjaq mövzunun tələb etdiyi ən zəruri məlumatlar şagirdə çatdırılmalıdır.

Təjribə və müşahidələr göstərir ki, fənlərin tədris prosesində şagirdlərə verilən tapşırıqlar, təbiətdə, jəmiyyətdə baş verən hadisələrin müşahidəsi, mənbələr üzərində işləmək, araşdırmalar aparmaq kimi qabaqcıl müəllimlərin təjribəsi də şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına təkan verir. Şagirdləri ən yeni elmi nəzəriyyələrlə tanış etmək, elm və texnikanın müasir ideyalarını nəzərə alaraq şagirdlərin idrak imkanlarının artmasını təmin etmək müəllimdən geniş məlumatlılıq və pedaqoci ustalıq tələb edir.

Elmlik prinsipi müəllim hazırlığından asılıdır, əks təqdirdə müəllim öz yetirmələrini mütərəqqi elmi metodlarla lazımi səviyyədə silahlandırma bilməz.

Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi

Bu prinsip pedaqogikaya son zamanlar gətirilmişdir. Lakin humanist ideyaların tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Qətran Təbrizinin, Nəsirəddin Tusinin, Saib Təbrizinin, Nizaminin əsərləri ilə tanış olduqda orada humanist ideyalara dair çox dəyərli nümunələrin şahidi oluruq. Hələ XII əsrdə humanist təhsilin böyük əhəmiyyətini duyan Nizami təhsilin məzmunundan danışmasa da, müəllimin mədəniyyətindən söz açmış, onu humanist ideyalar yaymağa və kamilliyə çağırmışdır.

Təhsilin humanist prinsiplər əsasında qurulması ideyası Avropada əsasən XIV-XVI əsrlərdə formalaşmışdır. Vaxtilə Azərbaycanda S.Urməvi, Əssar Təbrizi, İngiltərədə T.Mor, Fransada F.Rable, C.Pariciski və digər humanistlər təlim-tərbiyə verilməsi prosesində humanist ideyaları yaymış, fiziki jəzaya qarşı çıxmışlar.

Humanistləşdirmə prinsipi müəllim və şagird fəaliyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəyə, dərin ehtirama, rəğbətə, qayğıya əsaslanır.

Şagird şəxsiyyətinə hörmət, onunla əməkdaşlığa hazır olmaq, xoş münasibət və ünsiyyət yaratmaq humanistləşdirmə prinsipinin əsasını təşkil edir. Buna əməl edən müəllim həmişə uğur qazanır, şagirdlər onu sevir, fənlərinə böyük maraq göstərirlər. Əks halda müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. Qorxuya, jəzaya əsaslanan təlim istər müəllim, istərsə də şagirdə heç nə vermir.

Humanist pedaqoq Melonxton hər gün məktəbə gələrkən üzünü uşaqlara tutub deyərmiş: “Sabahınız xeyir, gələjəyin həkimləri, müəllimləri, kanslerləri, nazirləri. Sabahınız xeyir!” Bəzən ətrafdakılar buna gülərmiş. Deyərmişlər ki, Nə üçün belə deyirsiniz.

O cavab verirdi ki, bəli, mən bunların hər birində gələjəyin o insanlarını görürəm.

Göründüyü kimi, təlim-tərbiyə müəssisəsində şagirdin şəxsiyyətinə, mənliyinə, ləyaqətinə hörmət edilməlidir. Müəllim öz şagirdini sevməlidir. Şərq xalqlarının bir məsəlində deyildiyi kimi, “Müəllimə hörmət etməklə müəllim ola bilərsiniz”. Müəllim hər bir şagirdin jəmiyyətə yararlı, gərəkli adam olduğunu başa salmalı və onda inam yaratmalıdır.

Humanist münasibətlər imkan verir ki, müəllimlə şagird arasında söhbətlər açıq ürəklə aparılsın. Çünki sərbəst fikir mübadiləsi onların hər ikisinə çox şey verə bilər. Y.A.Komenski yazırdı ki, şagirdlərin hər şeyi darıxmadan yerinə yetirməsi üçün onlara atalıq qayğısı ilə yanaşmaq lazımdır. Onlar bilsinlər ki, müəllimlər onların mənəvi valideynləridir.

Təlimdə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi

Sistemlilik mövzunun məzmunundakı məntiqə əsaslanmalıdır. Mövzunun bitmiş hissələri, bölmələri bu sistemin başlıca ünsürləridir. Müşahidələr göstərir ki, təlimdə sistemliliyin və ardıcılığın pozulması biliklərin mənimsənilməsini son dərəcə çətinləşdirir. Əgər şagirdlər sözlərdə vurğuların yeri barədə

qaydaları zəif mənimsəyiblərsə və saitləri tapmaqda çətinlik çəkirlərsə, onda kökdə vurğusuz saitlərin düzgün yazılması haqqında qaydaları mənimsəmək iqtidarında olmayajaqlar və eyni zamanda da bu qaydalardan praktikada istifadə edə bilməzlər. Riyaziyyatda adi kəsir üzərində əməlləri mənimsəməyən və hesablamalarda baş verən eyni dəyişiklikləri dərk etməyən uşaqlar kəsrlər üzərində əməliyyatların mahiyyətinə vara bilməzlər.

Biliklərin sistemli şəkildə mənimsənilməsi şagirdlərin idrak qüvvələrinin və qabiliyyətlərinin ardıcıl inkişafını təmin edir. Şagirdlərin təfəkkürü məhz bunun sayəsində inkişaf edir. İbtidai siniflərdə adi və çox da böyük olmayan şeir parçalarının öyrənilməsi şagirdlərin yaddaşının möhkəmlənməsinə təsir göstərir, müəllim məhz bunun sayəsində öyrənilən materialın həjmini tədriji artırmaq, orta və yuxarı siniflərdə bu sahədə onları çətin tapşırıqlara hazırlamaq imkanı əldə edir.

Bütün tədris proqramları təlimin sistemliliyi və ardıcılığı prinsipi əsasında işlənilib hazırlanır. Proqramlardakı sistemlilik və ardıcılıq şagirdlərdə sistemli biliklərin əldə olunmasına zəmin yaradır. Şagirdlərin sistemli biliklərə yiyələnməsi isə tədris prosesində həll edilir. Tədrisdə sistemlilik şagirdlərin köhnə bilikləri əsaslı şəkildə mənimsədikdən sonra yenilərinə keçməsi ilə təmin olunur. Oudur ki, şagirdlər əvvəlki bilikləri mənimsəməmiş onlara yeni biliklər verilməməlidir.

Faktik materialların sistemli şəkildə tədris olunması elmdə aparıcı ideyaların və prinsiplərin işıqlandırılması ilə sıx bağlıdır. Məktəb təliminin inkişaf tarixindən məlumdur ki, elmi prinsiplər tədris sistemində təsir göstərir. Məsələn, məktəbdə tədris edilən təbiətşünaslıq XIX əsrin ortalarına qədər müxtəlif qrupdan olan heyvanlar və bitkilər vəsiləsinin, dəstəsinin, ailəsinin və öz aralarında yalnız zahiri jəhətdən əlaqəsi olan növlərin xarakteristikasını öyrənirdi. O vaxt dərslik 500 səhifə həjmindən çox idi. Burada ayrı-ayrı heyvanlar təsvir edilmişdi, onların adları yalnız bir nümunə kimi çəkilirdi. Bəzi hallarda isə bu heyvanların yaşadıkları yer, hətta şəkilləri göstərilməklə bu və ya digər növlərin təsviri verilirdi.

Dərslikdə verilmiş materiallar son dərəcə quru idi. Lüzumsuz hesablamalar və təsvirlər baş alıb gedirdi. Bu materiallar “sırf süni” sistemdə yerləşdirilmişdi. Orqanizmin genetik münasibətləri üzərində deyil, təsnifatlaşdırma sistemi üçün əlverişli olan əlamətlərə tabe edilirdi. Bütün bunlar elmin inkişaf səviyyəsi ilə izah edilirdi.

Məktəbin əvvəlki inkişaf mərhələlərində ən böyük elmi kəşflər və elmi nailiyyətlər tədriji, həm də son dərəcə kiçik formalarda məktəb proqramına daxil edilmişdir.

İndi isə tədris fənninin məzmununa yeni elmi kəşflər, mütərəqqi metodlar daxil edilir.

Elmin ən mühüm qanunlarının, aparıcı ideyaların və elmi nəzəriyyələrin mənimsənilməsi nəticəsində şagirdlər faktları dərinlən dərk edir, onlar arasında məntiqi əlaqələr qurmaq vərdişləri qazanırlar.

Təlimin sistemliliyi tədris fənninin ardıcıl təsviri ilə əldə edilir. Müəllim şagirdlərin bilik və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq təsviri elə aparmalıdır ki,

şagirdlər yeni materialı ardijıl və şüurlu şəkildə mənimsəsinlər, öz təsəvvürlərini getdikjə genişləndirsinlər.

Təlimdə sistemlilik ona doğru aparır ki, şagirdlər əsasən müvafiq bilikləri mənimsəməklə predmetin hissələri arasında məntiqi əlaqələri başa düşməyə çalışırlar.

Anlayışlar arasında əlaqələri dərk etmək və anlayışlar sistemini mənimsəmək üçün tədris işlərinin xüsusi növlərini tətbiq etmək lazımdır. Tədris işlərinin başlıca məqsədi sistemləşdirmə və ümumiləşdirmədir. Bu proseslər bilikləri mənimsəmənin hər bir mərhələsində baş verir, mövzunu öyrənmək prosesində isə onlar daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müəllimin hər bir düşünülmüş sualı şagirdləri ardijillığa sövq etməli, düşündürməlidir.

Orta məktəbi bitirən şagirdlər öz üzərində sistemli şəkildə işləməyi bajarmalıdırlar. Elə buna görə də ciddi sistemliliyə və ardijillığa təkjə məz-munda deyil, həm də tədris əməyi prosesində riayət olunmalıdır. Hər bir tədris əməyinin növü daha mürəkkəb iş növlərini tədrisən tətbiq etməklə məktəbliləri praktik şəkildə öyrətməlidir. Şagirdlərin müstəqil iş növlərinin mürəkkəb-liyində, onların müstəqillik dərəcələrinin yüksəlməsində də sistemlilik və ardijilliq gözlənilməlidir.

Təlimdə şüurluluq, fəallıq və müstəqillik prinsipi

Şüurlu surətdə əldə edilən fəal təlim əməyi müstəqil olaraq qavranılmalı və möhkəmləndirilməlidir. Ona görə ki, şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi onların fəal təhsil əməyi prosesində baş verir. Müəllimin verdiyi biliklər, məktəblilər tərəfindən şüurlu surətdə dərk olunmalı, möhkəmlənməlidir. Qazanılmış elmi məlumatlar şagirdlərin daxili dünyasına, mənəviyyatına hopmalı, zehni, yaddaşını, dünyagörüşünü inkişaf etdirməlidir. Şagirdlərdə şüurluluq, dəqiqlik, fəallıq, təşəbbüskarlıq, işgüzarlıq, yerinə yetirilən işə yaradıjı münasibət vərdişinə çevrilməli, bunun üçün müəllim ən optimal üsullardan istifadə etməlidir.

Təjribə və müşahidələr göstərir ki, elmlərin əsaslarının şüurlu surətdə mənimsənilməsi və onların həyatda fəal tətbiqi şagirdləri yaradıjılıq prosesinə alışdırır.

Elmi-nəzəri məlumatların şüurlu mənimsənilməsi tefəkkür və nitqinin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır. Ona görə də ilk növbədə şagirdlərin tefəkkür tərzinin, nitqinin inkişafı ilə bağlı əməliyyatlara üstünlük verilsə yaxşı olar. Unutmaq olmaz ki, məktəbdə öyrədilən biliklərin xarakteri şagirdlərin müasir elmin, texnikanın əsaslarını ardijıl və dərinləndirən mənimsənilməsini tələb edir. Yalnız fəal, düşündürüjü iş zamanı hadisələrin dərinliyinə nüfuz etməsi, onların inkişaf qanunauyğunluqlarını dərk etməsilə mümkündür.

Əgər şagirdlər tədris materialı üzərində düşünürlərsə, mühakimə yürüdə bilirlərsə, əqli və əməli fəallıq göstərilərsə, deməli, həmin materialı şüurlu surətdə başa düşür, dərk edir və yaddaşlarında yaxşı saxlayırlar. Şüurluluq

dedikdə şagirdin onlara verilən materialın məzmununu, mahiyyətini başa düşməsi, həmin materialın məqsədini, ona nail olmağın yollarını götür-qoy etməsi nəzərdə tutulur. Fəallıq isə şagirdin həyat hadisələrinə, mənimsədiyi biliklərə, formalaşdırılan tərbiyəvi fikirlərə, yaradıcı, dəyişdirici, tənqidi münasibət bəsləməsi deməkdir (B.Əhmədov).

Bu prinsipin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, şagird öz fikrini sübut edə bilsin, əsaslandırma apara bilsin, inandırmağı, münasibət bildirməyi bəjarsın. Şagird bu zaman Niyə? Nə üçün? Buna səbəb nədir? Suallarına cavab verməli olur və şüurlu fəaliyyət göstərir.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi üzrə işləyərkən həm də bir sıra tələblərə əməl etmək lazımdır.

1. Şagird dediyini sübut edə bilməli, dəlillər gətirməyi bəjarmalıdır.
2. Şagird materialı öz sözləri ilə ifadə etməyi bəjarmalıdır.
3. Şagird öyrəndiyi bilikdən müstəqil istifadə etməyi bilməlidir.

Bu şərtlərə əməl olunarsa deməli, şagirdə verilən biliyi o, şüurlu və fəal mənimsəməyi bəjarajaqdır.

2.16. İnteraktiv təlim üsullarından istifadə

Ölkəmizdə gedən təhsil islahatları ümumtəhsil məktəblərində çalışan ibtidai sinif müəllimləri qarşısında da çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələr içərisində yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi günün ən aktual tələblərindən hesab olunur.

Təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə göstərilir ki, həyatımızın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər, yeniləşmə yalnız sosial, iqtisadi, siyasi sahədə deyil, habelə, təhsil sahəsində yeniliklərin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyaj duyulur. Bu yeniliklər isə, ən başlıcası, təlimin məzmununun yaxşılaşdırılması ilə mümkündür. Təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması isə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. Təlimin keyfiyyəti yeni texnologiyaların tətbiqindən asılı olduğu üçün bu problem mühüm aktualıq kəsb edir.

Yeni təfəkkürə, yeni texnologiyaya əsaslanan mütərəqqi həyat tərzini asta və mükəmməl bir şəkildə jəmiyyətimizin yaşayışına, düşünjəsinə daxil olmaqdadır.

Yeni təlim texnologiyaları isə hər hansı mövzunun tədrisi zamanı tətbiq edilərkən yeni təlim metodlarına mürəjət olunmasını tələb edir.

İbtidai siniflərdə istifadə olunan təlim metodlarının sayı çox olsa da, onların böyük əksəriyyətindən dərs zamanı az istifadə edilməsinin imkanları bu gün üçün çox azalmasıdır. Bunun isə bir neçə səbəbləri vardır.

Birincisi, 1993-jü ildə qəbul olunmuş Təhsil Qanununda və Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisində sonunju müzakirələri keçirilən «Təhsil Qanunu»nun yeni layihəsində təlimin üsullarının tətbiq edilməsi üçün dünya

standartlarının gözlənməsi ilə bağlı müəllimlər qarşısında ciddi tələblər qoyulur.

İkinjisi, Qərb və Amerika təhsilinin ən demokratik üsulları bu gün böyük sürətlə Azərbaycan təhsilinə nüfuz edir.

Üçüncüsü isə Azərbaycan təhsili özü Qərb və Amerika təhsilinə inteqrasiya olunmağa ehtiyaj duyur. Belə olan təqdirdə köhnə təhsilin metodlarından istifadə etmək təhsilin məzmununun yaxşılaşmasına böyük zərbə vuracaq, başqa sözlə desək bu işi ləngidəcək. Ona görə də istər-istəməz təhsilin məzmununun yaxşılaşmasına xidmət edən yeni təlim metodlarından istifadənin imkanlarından səmərəli istifadə etməyə çox böyük ehtiyaj vardır. Belə təlim metodlarından biri də interaktiv təlim metodlarıdır. İnteraktiv təlim metodları deyəndə söhbət yeni metodlardan gedir. Bu gün inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bu metodun onlarla növündən istifadə olunur. Təəssüf ki, bəzi mütəxəssislər, xüsusilə metodist alimlərin bəziləri bu metodu birtərəfli metod kimi təqdim edirlər. Unutmaq olmaz ki, inteqrativ təlim metodları sinif kontingentinin bütün üzvlərinin aktivləşməsini təmin etdiyi üçün hər bir mövzunun öyrədilməsində bilavasitə səjiyyəvi xarakter daşıyan interaktiv metoddan istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Bunun üçün hər şeydən əvvəl dərstdə son dərəcə ciddi demokratik mühit yaratmaq lazımdır. Elə bir mühit ki, orada müəllim də, şagird də özünü son dərəcə sərbəst hiss edə bilsin. Şagirdlərin aktivləşməsinə şərait yaradan, interaktiv metodlarını tətbiq edən müəllim dərstdə mediator (vasitəçi) rolunu oynamalıdır. Ona görə də ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllim dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sistemi üçün nümunə sayılan interaktiv təlim üsullarından istifadə etməyə borjlıdır. Çünki bu metod özünün aktuallığı ilə bütün dünya müəllimlərinin diqqət mərkəzindədir.

Problemin qoyuluşunu, məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmazdan qabaq «İnteraktiv metodlar» ifadəsinə münasibətimizi bildirmək istərdik. Bu söz vahidlərindən biri haqqında, yəni «metod» sözü barədə pedaqoci ədəbiyyatda həm etimoloci, həm də lüğəvi mənada hər jür izahlar olduğunu nəzərə alaraq, yalnız «interaktiv» sözünün lüğəvi-etimoloci anlamları barədə bir qədər ətraflı danışmaq istərdik.

«İnteraktiv» latın sözü olub iki yozumda təqdim olunur. Birinjisi «inter» şəklində, yəni «daxili» mənasında, ikincisi isə «internashil» şəklində «beynəlxalq» mənasında işlədilir. «Aktiv» sözü isə beynəlxalq status almış «aktivishin» sözündən olub «fəal», «fəallıq», «fəallaşmaq» mənasında işlədilir. Özü də bu fəallaşma adı və normal fəallaşma kimi yox, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür. Deməli, «interaktiv» sözü pedaqoci prosesin son dərəcə dinamik fəallaşdırılması kimi başa düşülməlidir. Bu fəallıq bütün beynəlxalq standartlara cavab verməlidir.

Avropa alimləri interaktivliyi pedaqoci prosesin bütün sahələrinə, tərəflərinə, istiqamətlərinə şamil edirlər. Yəni dünya pedaqoqları «interaktiv təlim», «interaktiv tərbiyə», «interaktiv üsul», «interaktiv priyom», «interaktiv yol», «interaktiv tələb», «interaktiv texnologiya», «interaktiv vasitə» deyəndə pedaqoci prosesin bütün mərhələlərində beynəlxalq standartlara cavab verən dinamik fəallığı nəzərdə tuturlar.

Göründüyü kimi, interaktivlik təlim-tərbiyə prosesinin bütün tərəfləri üçün zəruri sayılır.

Təəssüf ki, respublikamızın pedaqoci ijtimaiyyəti, xüsusilə metodist-pedaqoq alimləri yalnız interaktiv üsullardan söhbət açırlar. Respublikamızın pedaqoci mətbuatında dərij olunan bütün materiallarda (F.Bünyadova və V.Abdulladan savayı) interaktiv təlim metodları barədə bir növ kosmetik şərhlər verilir. Hansı ki, bu yazılarda müəlliflər «interaktiv təlim metodu», «interaktiv təlim üsulları» deməklə birtərəfli mövqe tuturlar. Yəni interaktivliyi yalnız dərse şamil etməklə kifayətlənirlər.¹ (1. Bünyadova F. «Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya» Bakı 2000). Bunu isə təbii hal kimi qəbul etmək lazımdır. Ona görə ki, dünyanın aparıcı təlim-tərbiyə müəssisələrində artıq sınaqdan keçiriləcək böyük müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən interaktiv metodlar, üsullar, texnologiyalardan yalnız hələ ki, biri respublikamızın aparıcı pedaqoci işçiləri tərəfindən tətbiq olunmağa başlanılıb. Başqa sözlə desək, Azərbaycan məktəblərində, ali və orta ixtisas müəssisələrində elmi tədqiqat institutlarında mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan məqalə və digər materiallar yalnız interaktiv təlim metodları ilə bağlıdır. Həmin yazıların bir qisminə «interaktiv təlim üsulları» kimi qeyri-müəyyən ifadə tərzinə rast gəlirik.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoci ədəbiyyatda «metod» və «üsul» anlayışları sinonim kimi işlədilməsinə baxmayaraq, onları fərqli şəkildə işlədən müəlliflərə rast gəlirik. Fikrimizə bu sözlərin sinonim kimi işlədilməsi daha düzgün sayılmalıdır.

Məlum olduğu kimi interaktiv təlim metodları ən yeni təlim texnologiyalarından biri sayılır.

Təhsil islahatlarına dair direktiv və proqram sənədlərdə göstərilir ki, təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması, onun Avropa və Qərb Təhsilinə inteqrasiya olunması üçün yeni iş prinsipinin müəyyənləşdirilməsinə, dərse verilən müasir tələblərin ciddi şəkildə gözlənilməsinə və yeni təlim texnologiyalarının tətbiq olunmasına zəruri ehtiyaj var. Belə olan təqdirdə yeni təlim texnologiyalarından bir qədər geniş söhbət açmağa ciddi ehtiyaj duyulur. Yarımfəsildə məsələnin mahiyyəti ilə yanaşı ədəbiyyatın təhlilini paralel aydınlaşdırmağı planlaşdırdığımız üçün yeri gəldikdə ədəbiyyatın təhlilinə də diqqət yetirəyik.

Təlim texnologiyaları ilə bağlı fikir yürütməzdən əvvəl onu qeyd etmək vacibdir ki, bu məsələ ilə bağlı hələ SSRİ məkanında bir sıra pedaqoq alimlər müəyyən fikir söyləmişlər. Lakin bu fikirlər konkret yox, ümumi xarakter daşmışdır. Müəlliflər demək olar ki, yeni təlim texnologiyalarını proqramlaşdırılmış təlimlə məhdudlaşdırır, 70-ji illərdən sonra həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda yeni təlim texnologiyasının bariz nümunəsi kimi proqramlaşdırılmış təlimdən geniş şəkildə olmasa da danışmağa başlamışlar. Rus alimlərilə yanaşı B.A.Əhmədov proqramlaşdırılmış təlim metodları barədə tədqiqat aparıb, bir sıra yazılar çap etdirsə də, yeni təlim texnologiyalarının mahiyyətini aydınlaşdırmağa müəssər olmamışdı. ¹ (B.A.Əhmədov. «Proqramlaşdırılmış təlim metodları-tədqiqat işi») Əslində sovet məktəbləri həmin illərdə yeni təlim texnologiyalarını qəbul etməyə hazır deyildi. Müasir pedaqogika ibtidai siniflərdə yeni təlim texnologiyalarından istifadənin bir çox

imkanlarından faydalanmağı zəruri bilir. Son zamanlar «Pedaqogika» adlı dərs vəsaitlərindən birinin müəllifləri olan Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov yeni təlim texnologiyalarından həm dərsliklərində, həm də silsilə məqalələrində təlimin yeni texnologiyaları ilə bağlı çox mühüm aktualıq kəsb edən tövsiyələr verir və dərin elmi əsaslara söykənən ideyalar irəli sürürlər. Onların fikirlərinə əsaslanaraq, qeyd etməliyik ki, pedaqoci texnologiya dedikdə hər şeydən əvvəl praktik mənada qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür.

Onlar yeni pedaqoci texnologiyada müəllimin fəaliyyətinin aşağıdakı funksional komponentlərini müəyyənləşdirirlər:

- 1) qnostik (idrak) komponent;
- 2) layihələşdiriji komponent;
- 3) konstruktiv komponent;
- 4) təşkilatçılıq komponenti;
- 5) kommunikativ (ünsiyyət) komponent

Müəlliflər iddia edirlər ki, müəllimin təlim texnologiyalarını aşağıdakı əməliyyatlar təşkil edir.

- bilikləri toplamaq (əldə etmək) üçün əməliyyatlar;
- təlimin və təhsil-tərbiyənin məqsədini layihələşdirmək üçün əməliyyatlar
- təlim, təhsil-tərbiyə prosesini təşkil etmək üçün əməliyyatlar
- bilikləri kommunikatorlardan (müəllimlərdən) şagirdlərə ötürmək üçün əməliyyatlar.

Bu əməliyyatları həyata keçirmək üçün pedaqoci və psixoloji texnologiyaları da unutmamaq lazımdır. Çünki pedaqoci və psixoloji texnologiyaları aparıcı mövqə daşıyırlar. Pedaqoci texnologiyalarda əməliyyatlar və hərəkətlər fiziki jəhətdən hiss olunmur. Psixoloji texnologiyalar gizli xarakter daşıyır, bu konkret insanın psixikasında baş verən əməliyyatlar və hərəkətlər fiziki jəhətdən hiss olunur. Amma pedaqoci və psixoloji texnologiyalar arasında dəqiq sərhəd müəyyənləşdirmək olduqca çətinliklidir.

Pedaqoci texnologiyaların növləri çoxdur. Onların içərisində təlim texnologiyası, təhsil-tərbiyə texnologiyası, inkişaf texnologiyası və diaqnostik texnologiyaya haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır.

Təlim texnologiyası dedikdə, bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. Təhsil-tərbiyə texnologiyası dedikdə nisbi, sabit və müntəzəm olaraq çətinləşən bilik, bacarıq və vərdişlər, münasibətlər sisteminin məqsədyönlü formalaşdırılması nəzərdə tutulur.

İnkişaf texnologiyası dedikdə, ibtidai sinif şagirdlərinin fizioloji, fiziki, əqli və ən ümumi psixoloji inkişafı nəzərdə tutulur. Hər hansı təlim üsulunun tətbiq edilməsi zamanı uşaqları psixoloji jəhətdən öyrənmədən sinfin interaktivliyini artırmaq olmaz. Məhz ona görə də bu prosesdə müəllimin uşaqları psixoloji jəhətdən öyrənməsinə böyük ehtiyaj duyulur.

Psixi inkişaf dedikdə, əqli bacarıqların formalaşdırılması insan psixikasında hər hansı əməliyyatların çoxalması (artması) başa düşülür. Beləliklə,

bajarıqların formalaşması harada baş verirsə, orada da psixi inkişaf müşahidə olunur.

Diaqnostika texnologiyası – pedaqoqların və ya psixoloqların uşağın məktəbə hazırlığını diaqnostlaşdırmasıdır. Ə.Paşayev və F.Rüstəmov görə təlim texnologiyalarında müəyyən spesifik prinsiplər təsvir olunur.1 (1. Ə. Paşayev, F.Rüstəmov «Pedaqogika» Bakı Çarşıoğlu 2002). Aşağıda onların təhlilini veririk.

1. Təlimin təhsilveriji – tərbiyələndiriji prinsipi

Hər hansı pedaqoci texnologiyaların strateji məqsədləri şəxsiyyət xarakteristikalarını (nisbi, sabit və daimi, yüksək dərəcədə ümumiləşmiş münasibətləri) formalaşdırmaq olmalıdır. Deməli, üç qrup münasibətləri fərqləndirmək olar:

- 1) qanuna tabeçilik münasibətləri
- 2) əməkdaşlıq münasibətləri
- 3) mən – konsepsiyası.

Təlim prosesi şagirdlərin psixikasına təsir edən xarici konstruksiyadır. Bu proses şagirdlərə müəllimin və didaktik materialın təsirindən ibarətdir.

2. İnkişafetdiriji təlim prinsipi.

Pedaqoci texnologiyaları təşkil edən zaman təhsilveriji-tərbiyəediji səmərəni nəzərə almaqla yanaşı, onun inkişafetdiriji tərəfini də layihələndirmək və həyata keçirmək yaxşı olar. Şagirdin psixi əməliyyatlarında (intellektual, emosional, iradi, motivasiya sferalarında) artım, çoxalma hiss olunmalıdır.

Emosional və intellektual sferanın ahəngdar inkişafını təmin etmək lazımdır. İntellektual sferanın emosional sferanı sıxışdırması insanda soyuq münasibətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Beləliklə, şagird düşünür: əgər məndən işimin nəticələrini soruşmurlarsa hər dəfə hazırlaşmanın nə əhəmiyyəti var? Şagirdlər məktəbə gələndən bir neçə həftə sonra şüurlu və ya şüursuz surətdə bu nəticəyə gəlirlər.

Bunları isə təkcə müəlliflərin irəli sürdüyü yeni ideya kimi yox, müasir dünya pedaqoqlarının qənaəti kimi başa düşmək olar.

İbtidai siniflərdə oxu dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə məsələsinə müəllimlərin münasibəti yaxşıdır. Onların fikrinə ölkəmizdə gedən Təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq ibtidai siniflərin tədrisi prosesində hökmən interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməlidir. Yeni təlim metodundan istifadə edilməsi o deməkdir ki, hər hansı bir dərslərin bütün etapları beynəlxalq standartlara cavab verən tələblər əsasında qurulmalıdır.

Beynəlxalq təhsil standartlarının demək olar ki, hamısında texniki vasitələrdən istifadə məsələsi ön plana çəkilir. Tipindən asılı olmayaraq bütün dərslərdə təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi zəruri sayılır. Lakin konkret olaraq təlimin texniki vasitələrinin oxu dərsləri üçün zəruri sayılan növlərinin əksəriyyəti köhnəlmişdir. Məsələn, deyək ki, bu gün oxu dərslərində sinif müəllimləri «Konoskop»dan, «Filmoskop»dan, «Diofilm»lərdən, «Fujiofilm»lərdən istifadə etmişlər. Bu gün Avropada, Amerikada hazırlanmış və üzərində metodik istiqamətləri olan tədris

diskləri ölkəmizə gətirilir. Həmin disklərdəki materialın həm fonetik imkanları, həm də didaktik imkanları müəllimləri qane edir. Çünki diskdəki səs artikulyasiyası bütün elmi-pedaqoci metodik tələblərə cavab verir.

Əlbəttə ki, bütün bu praktik işlərin nəzəri prinsipləri vardır. Bunlardan biri oxu dərslərində ev tapşırıqlarının verilməsi prinsipidir. Alimlərimizə görə bu prinsipi lazımi şərait yaradıldığı halda həyata keçirmək olar. Hər şeydən əvvəl tapşırıqlar uşaqların güjünə müvafiq olmalıdır. Tapşırıqları verən zaman başqa fənlər də nəzərə alınmalıdır. Çox təəssüf ki, ev tapşırıqlarının dəqiq həjmi yoxdur. Bu işdə müəllimlər müxtəlif jür keçilmiş materiala qayıtmaq və onu təkrar etmək məcburiyyətində qalırlar. Burada sual yarana bilər: Bəs vaxtı hardan tapaq? Axı çox zaman bu, proqramda nəzərdə tutulmur. Problemi həll etmək olar. Başlıca diqqət əsas fikirlərə, «siqnallara» verilsə, onda təlimin texniki vasitələrindən danışarkən didaktik, interaktiv materiallardan da söhbət açmağa ehtiyaj duyulur.

Qərbin və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrindəki ümumtəhsil və ali məktəblərində kompüterləşdirilmiş sinif və auditoriyalarında tədris olunan hər hansı mövzuya uyğun kompüterin disklərində interaktivlər yerləşdirilir. Həmin interaktivlər isə mövzunun aydınlaşdırılması prosesində nümayiş etdirilir. Tutaq ki, III sinifdə oxu dərslərində «Quşlar» mövzusunun tədrisi zamanı proqram materiallarına uyğun olan kompüterin bankında və ya faylında yerləşdirilmiş quşlar mövzusunə aid olan interaktivin nümayiş etdirilməsinə ehtiyaj duyulur. Bu zaman müəllim quşlar fəsiləsinə dair proqram materialı haqqında ətraflı izahat verir. Sonra isə həmin mövzuya dair disketə müraciət edərək interaktivi nümayiş etdirir. Uşaqlar quşlar fəsiləsinə dair müəllimin dediklərini canlı ekranda görürlər. Quşların həyat tərzini əyani şəkildə müşahidə edən uşaqlar fəallaşır, interaktivin nümayişindən sonra onlar müəllimlə fəal dialoqa girirlər. Canlı müşahidə etdikləri quşların adı, həyat təzi, əhəmiyyəti, qorunması, ekoloji dəyəri barədə diskusiyaya girirlər. Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun yeni hazırladıqları məqalələri, birgə çap etdirdikləri «Pedaqogika»da yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi zamanı prinsiplərdən danışarkən göstərilir ki, yeni əsrin yeni təlim prinsiplərindən istifadə olunması məsləhətdir (1. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov «Pedaqogika». Çarşıoğlu. Bakı 2002). Onlar həmin prinsipləri müvafiq ardıcılıqla sistemə salarkən psixologiyaya, gərginliyin formalaşdırılmasına, dərslərdə şagirdlərin maksimum iştirakına, təlimin tərbiyələndirici təsirinə imkan yaradan ən optimal inkişaf zonasına, ariyentasiya edilməsinə daha çox üstünlük vermişlər.

Həmin prinsipləri nəzərdən keçirək:

Optimal psixi gərginlik prinsipi

Optimal psixi gərginlik həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün zəruridir. Şagirdi həm həddən artıq yükləməmək, həm də az yükləmək pisdır. Şagird psixi gərginlik şəraitində inkişaf etmir. Bu tələbi müəllimlərə də aid etmək olar. Əgər müəllimlər dərslərdə hər şeyi özləri etmək istəyirlərsə, bu müəllimlərin psixi jəhətdən yüklənməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, şagirdlərə daha çox

səlahiyyətlər vermək yaxşı olardı. Onları tədris prosesinin idarə olunmasına jəlb etməyə imkan verən bir çox texnologiyalar vardır.

Təlim prosesində şagirdlərin maksimum iştirakı prinsipi

Bu prinsip dərstdə şagirdləri müxtəlif növ fəaliyyətə jəlb etməyi nəzərdə tutur. Bu məqsədlə qarşılıqlı sorğu keçirib, yaranan problemlər, javablardakı kəm-kəsirlər aradan qaldırılır. Burada prinsip belədir: şagirdlərin görə biləcəkləri işi müəllim görməməlidir. Bu müəllimi artıq yükdən azad etməyə imkan verir. Şagirdi real fəaliyyətə jəlb etmək, onu nəinki inkişaf etdirir, həm də tərbiyə edir. Tədris prosesində real fəaliyyətdə uğur qazanmaq situasiyasını yaratmaqla təlimin tərbiyəediji, inkişafetdiriji məqsədlərinə müvəffəqiyyətlə nail olunur.

Təlim və təhsil-tərbiyənin yaxın inkişaf zonasına arientasiya prinsipi

Əgər uşaq çalışmanı yerinə yetirə bilmirsə, onda həmin çalışmanı uşağın imkanı səviyyəsinə endirmək lazımdır. Əgər şagird özünün fəaliyyətindəki qüsuru düzəldə bilmirsə, ona irad tutmağa ehtiyaj yoxdur. Çünki bu irad onun inkişafına heç bir təsir göstərməyəjəkdir. Əgər göstərmiş olsa da bu neqativ tərəfdən özünü təzahür edəjəkdir.

Müəllim və şagirdin vahid məqsədlər üçün birləşməsi prinsipi

İş prinsipləri, məqsədləri texnologiyaları şagirdlərə zorla qəbul etdirilməməlidir. Tədris prosesini təkmilləşdirmək üçün müzakirələr, «beynəlxalq hüjumları» (fikirlərin toqquşması) keçirmək yaxşı olar. Təlim prosesinin texnologiyası müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin məhsulu olmalıdır. Amerika məktəblərində komissiyalar yaradılır. Komissiya müəllimlərin və şagirdlərin bir jəmiyyətdə birləşməsidir. Bir qrup müəllim bir sinfin uşaqları ilə birləşir. Onların arasında kontrakt bağlanır. Müqavilədə şagirdlərin və müəllimlərin ayrılıqda nəyə javab verəjəyi göstərilir. Ayrı-ayrı şagirdlərin nailiyyətləri uğur hesab olunur. Bir şagirdin problemi hamının problemi hesab olunur. Amerika məktəblərində aparılan sorğunun nətiyələri göstərir ki, bu forma şagirdlərin xoşuna gəlir. Onlar qayğı hiss edir, müəllimlərin öz nailiyyətləri üçün böyük məsuliyyət daşdığıni görürlər.

Pedaqoci texnologiyaların təhlili məktəbin müəllimlərinə və psixoloqlarına kömək etməlidir. Təlim prosesində ən səmərəli yol bu və ya digər situasiya üçün əlverişli pedaqoci texnologiyanı tətbiq etməkdir. Əslində pedaqoqlarımızın bu fikirləri ilə biz də razılaşıyıq. Çünki yeni təlim texnologiyası əlbəttə həm elmilik, həm sistematiklik, həm də konkretlik tələb edir. Bizim fikrimizjəisə bu sistemi interaktiv vasitələrin güjündən istifadə edilməsi prinsipi tamamlayır. Pedaqoqlarımız təlim prosesinin müasir quruluşunu, ev tapşırıqlarının verilməsinə qədərki prosesi göz önünə gətirirlər. Lakin təlim prosesində interaktivlərin güjündən istifadə edilməməsi yeni təlim texnologiyasının

yuxarıda alimlərimizin təklif etdikləri yeni elmi sistemi bir növ yarımçıq qoyajaqdır. Çünki oxu dərində uğur qazanmaq üçün bu gün, avtomatlaşdırılmış dərindən daha çox istifadə etmək lazımdır. Nədənsə pedaqoqlarımız bu dərşin tipini nəzərdən qaçırmişlar. Xarici dili öyrənmək üçün bu gün eşitmə orqanlarına bir başa daxil olan elektron qurğulara mürəjət etməyə zəruri ehtiyaj var.

İnteraktiv təlim metodları barədə dərj olunan ədəbiyyata münasibət bildirərkən onu da qeyd etməliyik ki, respublikamızın pedaqoci mətbuatında bu günə qədər müfəssəl izahları, samballı müddəaları özündə əks etdirən materialların kifayət qədər olmasını da qeyd etməliyik.

Bu materiallar içərisində diqqəti çəkən nisbətən geniş həjmlı əsərlərdən biri Fatma Bünyadova və Bəhlul Abdullanın «Ozan» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş «Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya» kitabıdır. (Bax F.Bünyadova, B.Abdulla. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı. «Ozan» 2000) Kitabın annatasıya bölməsində göstərilir ki, respublikada Təhsil Nazirliyinin dövlət səviyyəsində apardığı təhsil islahatı Azərbaycan məktəbinin XXI yüzillikdəki görünümünü müəyyənleşdirir. Bu islahat proqramı məktəbin qarşısında şagirdi fəallıq obyektindən fəallıq subyektinə çevirmək, informasiya daşıyıcısı yox, mediator olması təhsilin məzmunu və formasının yeniləşmə istiqamətində dəyişməsi tələbini ön plana çəkir. Bu deyilənlərin həyata keçirilməsi, sözsüz, yeni interaktiv metodların təhsilə tətbiqi mümkün edər»1 (1. F.Bünyadov, B.Abdulla «Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya» «Ozan». Bakı 2000)

Müəlliflər interaktiv metodların tətbiqinin zəruriliyi barədə fikir söyləməyi planlaşdırsalar da kitabda bu metodları verə bilməmiş, onların elmi-pedaqoci imkanlarını üzə çıxara bilməmişlər. Kitabda söhbət yeni texnologiyanın təlimə tətbiqindən getsə də «yeni təlim texnologiyası»nın mahiyyəti açılmır, metodlara münasibət bildirilmir, metodların tətbiqi imkanları nəzərdən qaçırılır və beləliklə interaktiv təlim texnologiyaları problemi izah olunmamış qalır. Müəlliflər yeni təlim texnologiyası deyəndə «kooperativ təlim», «mübahisə və onun növləri», «fikir sıçrayışı» (beynin), «rollar üzrə oyun», «dialoq-treninq» metodlarını nəzərdə tuturlar. Girişdə və başlanğıjda müəlliflər yuxarıda sadalananları «yeni texnologiya metodu», «yeni pedaqoci texnologiya metodu» adlandırsalar da kitabın sonunju bölməsində həmin metodları dərş tipi, məşğələ növü (kontein dərş, dialoq-treninq və s.) hətta təlimin imkanı, yolu və priyomu kimi də təqdim edirlər. Bütün bu nüanslar kitabdan bəhrələnməyin imkanlarını azaldır.

Kitab müəllifləri yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi və yuxarı sinif şagirdlərinin potensial imkanlarının nəzərə alınması ilə bağlı hər hansı bir məsləhət, tövsiyə və təklif verə bilməmişlər. Kitabda ibtidai siniflərin oxu dərşləri haqqında kiçik bir elmi ideyanın olmaması da təəssüf doğurur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz oxu dərşliklərində təlimin interaktiv metodlarından istifadənin yolları barədə bir qədər ətraflı danışmağı məqsədəmüvafiq hesab edirik.

İbtidai siniflərdə təlimin yaxşılaşdırılması yeni təlim metodlarının tətbiq olunmasından çox asılıdır.

Təjribə və müşahidələr göstərir ki, respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində interaktiv təlim metodlarına maraq və meyllər güclənmişdir. Ayırı-ayrı fənn müəllimləri ilə yanaşı ibtidai sinif müəllimləri də interaktiv təlim metodlarına maraq göstərir və bu işə meyl edirlər. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, bu maraq və meyllərin səviyyəsində paradoksal xarakter özünü jiddi şəkildə göstərir. Bu fikrin bir qədər ətraflı şəkildə aydınlaşdırılmasına jiddi ehtiyaj duyulur. Niyə?

Əvvəla ona görə ki, şəhər məktəblərinin ibtidai sinif müəllimləri oxu dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək üçün özlərinə müvafiq şərait yaratmağa jəhd göstərir və bir çox hallarda ona nail olurlar. İkincisi, kənd məktəblərində fəaliyyət göstərən ibtidai sinif müəllimləri oxu dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi barədə hələ ki, düşünmürlər.

Bu paradoksal vəziyyətin yaranmasının bir neçə başlıca səbəbləri vardır.

1. Respublikamızda təhsilə rəhbərlik edənlərin yeni təlim texnologiyaları, xüsusilə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə bağlı məktəblərə, o cümlədən, ibtidai sinifləri elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri olan yeni texnologiyalarla lazımi səviyyədə təmin edə bilməmələri, bu işin təşkili üçün zəruri sayılan iqtisadi göstərijilərə məhəl qoymamalarıdır.

2. Məktəb direktorları yeni təlim texnologiyaları, o cümlədən, interaktiv təlim metodlarından istifadəyə dair öz iş planlarında konkret bölmə ayıra bilməmələri.

3. İbtidai siniflərə təhkim olunmuş direktor müavinlərinin istər iş planlarında, istərsə də gündəlik fəaliyyətlərində bu işə düzgün yanaşa bilməmələri.

4. Sinif müəllimləri interaktiv təlim metodları barədə zəif və primitiv təsəvvürə malik olmaları.

Apardığımız anket sorğuları da bunu bir daha sübut edir. Aşağıda dediklərimizi aydınlaşdırmaq, müşahidə etdiyimiz qüsurların elmi-pedaqoci səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək məqsədilə bir neçə şəhər və kənd məktəblərində, o cümlədən Bakının, Şəkinin, Balakənin, Masallının, Lənkəranın bir neçə məktəblərində anket sorğusu keçirdik. Anket sorğuları vasitəsilə məktəb rəhbərlərinin, sinif müəllimlərinin interaktiv təlim metodları ilə bağlı fikirlərini, bu işin təşkilinə olan münasibətlərini öyrəndik. Məktəb rəhbərləri ilə aparılan sorğunun nəticələri göstərdi ki, onların böyük əksəriyyəti iş planlarında interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə bağlı konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmir.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqində başlıca məqsəd hər bir uşağın biliyi, bacarığı və dünyagörüşünü maksimum dərəcədə inkişaf etdirməkdir. İnteraktiv təlim metodlarından dərslərin hər bir mərhələsində istifadə etmək olar. Yeni tapşırığın mənimsənilməsində onlardan istifadə daha əhəmiyyətlidir.

İbtidai sinif müəllimləri ilə apardığımız şifahi sorğular zamanı aydın olur ki, kənd məktəblərində müəllimlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti

interaktiv təlim metodlarından istifadə etmir və buna təşəbbüs də göstərmirlər.

Şəhər məktəblərində isə bunun əksinə olaraq sinif müəllimlərinin böyük əksəriyyəti interaktiv təlim metodlarından az şəkildə olsa da istifadə etməyə jəhd göstərirlər. Şəhər məktəblərində interaktiv təlim metodlarından hansı səviyyədə istifadə edilməsi məqsədilə bir neçə dərslər dinlədik. Aydın oldu ki, müəllimlərin əksəriyyəti oxu dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə etməyə maraqlı göstərsələr də onlar bu metodun elmi-pedaqoci mahiyyətini hələ dərindən mənimsəyə bilməmişlər. Fikrimizi şəhər və kənd məktəblərində apardığımız bir neçə müşahidə nümunəsi ilə əsaslandırmaq istərdik.

Şəki şəhər 10 saylı orta məktəbin II^a sinif müəllimi Əsgərova Adilənin işi təqdirə layiqdir. O, oxu dərslərində mövzunu şagirdlərin hamısına öyrətmək, onları düşünməyə və fəallığa vadar etmək üçün müxtəlif formalardan istifadə edir. Müəllimin dinlədiyimiz dərsləri (R.Əfəndiyevin «Xəsis və xeyirxah» hekayəsi) göstərdi ki, o ümumi tapşırıqların qruplar üzrə bölüşdürülməsinə – yeni qruplarla işə üstünlük verir. Müəllim şagirdləri 5 qrupa ayırır. Hər qrupa o, aşağıdakı kimi tapşırıqlar verdi.

I qrup: Hekayəni oxuyub mətnin məzmununu nəql etməyə, nəticəni bildirməyə hazırlaşmaq.

II qrup: Xəsislik və xeyirxahlıq nədir? Suallarına cavab hazırlamaq. Öz həyat təjribələrində rast gəldikləri xəsislik və xeyirxahlıq hadisələri barədə qısa məlumat verməyə hazırlaşmaq.

III qrup: Mətni oxumaq və onun məzmununa aid 5 sual hazırlamaq (Müəllim uşaqlara sualların ardıcılığı, onların mətnin məzmununu tam əhatə etməsinə diqqətli olmağı tapşırır.).

IV qrup: Mətnin məzmununa dair sözlə şəkil çəkməsi.

V qrup: Xəsisliyə və xeyirxahlığa dair atalar sözləri fikirləşib tapmaq.

Belə dərslər əsasən şagird-dərslərlik-müəllim sistemində qurulur. Müəllim şagirdlərin cavablarını dinlədikdən, onlara digər qrup şagirdlərin də münasibət bildirməsini təşkil edir, onların hamısının materialı tam mənimsəməsinə şərait yaradır. Beləliklə, şagirdlər müstəqil öyrənməyi öyrənir, məqsədlərinə çatmaq üçün digər informasiya mənbələrinə də müraciət edirlər. («Atalar sözü» dəftəri və ya «Lügət» dəftəri və s.)

Şəki şəhəri 18 saylı orta məktəbin müəllimi Mustafayeva Gülistan qruplar üzrə işdən istifadə edir. Müəllim, II sinifdə oxudan T.Mahmudun «Yarpaq niyə sarılır» şeiri üzrə dərsləri dinləndi. O, şagirdlərə əvvəlcə şeirdə rast gəldikləri çətin söz və ifadələrin mənasını öyrənməyi tapşırır. (Bunlar qabaqjadan lövhəyə yazılmış, üzərinə pərdə çəkilmişdir. Müəllim pərdəni çəkib orada yazdıqlarını şagirdlərin nəzərinə çatdırır). Uşaqlara belə müraciət etdi: «Şeiri oxuduqca mənası anlaşılmayan söz olarsa, yenə soruşa bilərsiniz».

Müəllim uşaqları 5 qrupa böldü və belə tapşırıqlar verdi: Şeri oxuyun, onu ifadəli oxumağa hazırlaşın (1 qrup).

II qrup: Şeirdə payızın hansı əlamətləri təsvir olunur?

Payızın başqa hansı əlamətlərini tanıyırsınız?

III qrup: Şeiri diqqətlə oxuyun, ona neçə şəkil çəkmək mümkün olduğunu söyləyin.

IV qrup: Şeiri oxuyun. Payıza aid daha hansı şeirləri bilirsiniz. Onlardan bir bənd söyləməyə hazırlaşın.

V qrup: Şeiri oxuyun. Sizdə payız haqqında bir bənd şeir yazın və ya şeirin məzmununu nəql etməyə hazırlaşın.

Göründüyü kimi, qabaqjıl müəllimlər şagirdləri formalaşdırmağa, işi daha məzmunlu təşkil etməyə, dərstdə bütün şagirdləri işlətməyə səy göstərirlər.

Fikri sıçrayış vaxtı uşaqlar öz mülahizələrini gözlənilmədən söyləyir, sonra isə təhlil əsasında kimin javabının doğru olduğu aşkarlanır. Şəki rayonu Baş-Layışçı kəndinin IV^a sinif müəllimi İsrailova Kəbirə İ.Əfəndiyevin «Vəfalı dost» hekayəsini keçərkən o, əvvəljə vəhşi heyvanlarla insanların dostluğundan danışdı. Müəllim uşaqlara izah etdi ki, vəhşi heyvanlara xoş münasibət göstərəkən onlar da insanlara mehr salır, onlara həyan olur. Beləliklə məzmun açılsa da dərsin adı bildirilmir. Müəllim şagirdlərdən soruşdu ki, - Uşaqlar, sizjə bizim yeni öyrənəjəyimiz dərsin adı nə ola bilər? hərə öz fikrini söyləyir. Javablar əsasən müvafiq olur: «Vəfalı dost», «Etibarlı dost», «Səmimi dost» və s. Ən müvafiq javab «Vəfalı dost» seçildi. Vəfalı sözünün mənası bir qədər də geniş açıqlanır.

Ümumiyyətlə, Y.Ş.Kərimovun II sinif üçün «Oxu» dərslində xeyli adsız hekayələr verilmişdir. (1. Y.Ş.Kərimov. II sinif «Oxu» dərsliyi) Fərəhli haldır ki, onlara başlıq verilməsi zamanı sıçrayış priyomundan istifadə edilməsi artıq məktəblərimizdə tətbiq olunur. Baş-Layışçı kənd 1 №-li məktəbin müəllimi uşaqları dərslinin 22-ji səhifəsindəki adsız hekayəni oxumağı tapşırırdı.

«Gözəl bir yay səhəri idi. Arı çiçəkdən-çiçəyə qonub ətir çəkirdi. Birdən o, arxa düşdü. Göyərçin gördü ki, arı boğulur. Onun arıya yazığı gəldi. Tez ağajdan bir yarpaq qoparıb arxa atdı. Arı yarpağın üstünə qalxıb uçdu.»

Müəllim uşaqlara hekayəyə başlıq verməyi tapşırırdı. Onlar «Arı və göyərçin», «Yaxşılıq», «Dostluq», «Səmimi dost», «Xeyirxahlıq» və s. ifadələr işlətdilər. Başlıqlar lövhəyə yazdırıldı. Müəllim onları tutuşduraraq müqayisə etməyi tapşırırdı. Ən müvafiq olan başlıq «Arı və göyərçin» qəbul edildi.

Ümumiləşdiriji dərslərin aparılmasında qabaqjıl müəllimlər dialoq-treninq formasından çox istifadə edirlər. İ.Əfəndiyev adına Elitar Gimnaziyanın sinif müəllimi Abbasova Esmira bir qrup uşaqlara «Qızıl payız»a aid sual və tapşırıqlar hazırlamağı, digər qrupa isə payıza aid bildikləri şerlərdən

ifadələri əzbərdən yazmağı tapşırırdı. Qruplar növbə ilə bir-birinin suallarını verdilər. Məsələn: 1. Payızın əlamətlərini say. 2. Payızda yetişən hansı meyvələri tanıyırsan? 3. Köçəri quşlar hansılardır? və s. İkinci qrup yazdığı misraların hansı şeirlərdən olduğunu soruşurdu. Müəllimin təklifi ilə digər uşaqlar isə söylənilənlərin həyatla əlaqələndirilməsinə aid misallar söyləyir, onların cavablarına, mülahizələrinə əsasən genişləndirirdilər. Şagirdlərin cavablarına müəllim münasibət bildirərək, onları qiymətləndirdi.

Hər bir müəllim yaradıcılıq imkanlarından istifadə edərək, interaktiv təlim metodlarının müxtəlif formalarını tətbiq edib və bu sahədə axtarışlar aparmağa çalışmalıdır.

Göründüyü kimi, ibtidai siniflərin oxu dərslərində sinif müəllimləri interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək üçün ciddi çətinliklər qarşısında qalırlar. Bunun isə ən başlıca səbəblərindən biri interaktiv təlim metodları ilə bağlı müəllimlərin əlində kifayət qədər ədəbiyyatın olmamasıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz ibtidai sinif müəllimlərinə metodik köməklik göstərmək məqsədilə oxu dərslərində təlimin interaktiv metodlarından istifadə imkanları, yolları, və formaları barədə kiçik həjmlə də olsa bu tədqiqat materialını kitaba (vəsaitə) daxil etməyi vəzifə hesab edirik.

2.17. Oxu dərslərində interaktiv üsullardan istifadə

Qeyd etdiyimiz kimi, interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə şagirdlərin son dərəcə fəallaşdırılması təmin olunur. Şagirdlərin fəallaşması isə bir tərəfdən, onların oxu vərdişlərini nizamlayır, müstəqil fikir yürütmək vərdişlərini stimullaşdırır, digər tərəfdən isə onların ümumi dünyagörüşlərini formalaşdırır.

Təhsil islahatına dair direktiv və proqram sənədlərində təlimin təhsilləndirici, inkişafetdirici və tərbiyələndirici prinsiplərinin yerinə yetirilməsi müəllimlərin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün didaktik mahiyyət kəsb edən interaktiv təlim metodlarının 3 əsas istiqamətdə qurulması tələb olunur.

I. Təlim metodlarının həyata keçirilməsi. Bu prosesin üç mərhələsi vardır. Birincisi, diagnostika mərhələsi adlanır. Diagnostika mərhələsində təlim prosesinin bütün mənfi və müsbət jəhətləri ətraflı öyrənilir və pedaqoci diaqnoz müəyyənləşdirilir.

Pedaqoci praqnoz adlanan ikinci mərhələdə hansı yeni təlim üsullarından istifadə edilməsi proqnozlaşdırılır.

Sonunju korreksiya adlanan mərhələdə isə bütün qüsurlar korrektə edilir, aradan qaldırılır, alınan səmərəli nəticələr geniş miqyasda tətbiq olunur.

II. Yeni pedaqoci texnologiyanın güjündən istifadə olunması. Bu istiqamət üzrə görülən işlər zamanı sinif müəllimlərinin həyata keçirdiyi fəaliyyət aşağıdakı şəkildə təsnif olunur.

1. Sinif müəlliminin qnostik fəaliyyəti;
2. Sinif müəlliminin layihələndiriji fəaliyyəti;
3. Sinif müəlliminin konstruktiv fəaliyyəti;
4. Sinif müəlliminin kommunikativ fəaliyyəti;
5. Sinif müəlliminin təşkilatçılıq fəaliyyəti.

Bütün bu fəaliyyət istiqamətlərində praktik işin məzmununu qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq ibtidai sinif şagirdlərinin bilik, bacarıq və vərdişlərinin, bütövlükdə onların yardımçı fəaliyyətinin formalaşdırılması və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün pedaqoci ədəbiyyat kompleksi təşkil edir.

III. İnteraktiv təlim metodlarından düzgün istifadə edilməsi.

İbtidai siniflərdə hərf, söz və jümlələrlə bağlı bütün kommunikasiyalar janlı danışığın formalaşmasına xidmət edir. Başqa sözlə desək, dərslərin xarici mühitlə janlı əlaqəsinin təmin edilməsi onun aktivliyini yüksəldir. Ona görə də haqlı olaraq bir çox sinif müəllimləri, pedaqoqlar interaktiv metoda, interaktiv dərslərə və ya interaktiv fəaliyyətə böyük üstünlük verirlər. Əslində bütün bu praktik məqsədlərin məzmununu «interaktiv» sözü, qeyd etdiyimiz kimi, xarici mühitlə janlı əlaqə yaratmaqla təlim prosesinin bütün iştirakçılarının aktivləşdirilməsi başa düşülür.

İbtidai siniflərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsinə ona görə üstünlük verilir ki, məhz bu metodun köməkliyi ilə kiçik yaşlı məktəblilərin ilk önjə janlı ünsiyyəti üçün şərait yaranır, danışmağın daha oricinal, daha dinamik forması olan dialoci nitqin inkişafı bir qədər önə çəkilir. Təcrübə göstərir ki, ibtidai sinif müəllimləri hələlik dialoji nitqin yalnız bir növündən sual-javab növündən istifadə etməklə kifayətlənirlər. Unutmaq olmaz ki, interaktiv təlim metodlarının işçi mexanizmlərinin ampulası çox genişdir. Məhz bu zərurətdən doğan müasir təlim metodlarının üstünlükləri onların tətbiqini daha zəruri edir. Bu metodlar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən, onları düşündürən axtarışlar aparmağa vadar edən metodlardır.

Belə təlim metodlarının tətbiqi zamanı şagirdin psixi xüsusiyyətləri, duyğusu, qavrayışı, qabiliyyəti, xarakteri, meyl və maraqları inkişaf edir. Yeni təlim metodları müəllimə şagirdlərlə daha səmərəli işləməyə, onların potensialını aşkara çıxarmağa imkan yaradır.

Unutmaq olmaz ki, şagirdin özünəməxsus dünyası, dünyagörüşü, zəngin emosional aləmi, həyata, təbiətə, insanlara baxışı, meylləri, qabiliyyətləri vardır. Uşağın şəxsiyyət olduğunu nəzərə almayan, onu qeyd-şərtsiz təlim-tərbiyə prosesinin bərabər hüquqlu subyekt kimi qəbul etməyən təhsil sistemi müasir, mütərəqqi hesab oluna bilməz.

Təjribə və müşahidələr sübut edir ki, interaktiv təlim metodları üçün aşağıdakılar daha səjiyyəvidir:

- müəllim özünün aktivliyi ilə şagirdi yaradıcı fəallığa jəlb etməsi;
- şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar tədqiqatçılıq bəjarığının aşılması;
- müəllimin şagirdlə və şagirdin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli, sücetli, musiqili, didaktik rolu, oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;
- müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşünmə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi.

İnteraktiv təlim metodları şagirdlərə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılmalıdır:

- müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi;
- öz təjribəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyətini;
- özünüqiymətləndirməyi;
- əməkdaşlıq etməyi, başqaları ilə işləməyi bəjarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi;
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;
- öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etməyi;
- məntiqi təfəkkürün inkişafını;
- birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı;
- müasir təlim metodları dərəcə qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərəcə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir.

Dünya təjribəsində interaktiv təlim metodlarının bir sıra komponentlərindən istifadə edilməsi də məlumdur.

İnteraktiv təlim metodlarının ən aparıcı komponentlərindən biri olan «dialog-treninq»dən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir termin kimi dilimizə ingilis dilindən keçən «treninq» sözü «təlim-məşq rejimi» mənasını verir. Bu üsul vasitəsilə şagirdlər daha çox intellektual vərdişlər qazanır, hər hansı mövzu ilə bağlı əsas ideyanı izah etmək bəjarığına yiyələnir, analiz-sintez etməyi öyrənir və konsersiuma gəlmək qabiliyyəti qazanır.

II sinifdə «Ana» şeirini tədris edərkən müəllim:

Körpənin həyatına nur səpib, nur ələyən

Deyiniz kim olar, kim?

Bu yolda öz ömrünü min bir dərdə bələyən

Deyiniz kim olar, kim?

Yer üzündə sənə ilahi varlıq deyərəm,
Tanrıdan sonra sənə, təkjə sənə baş əyərəm!

Qoyulmuş problemlə bağlı müəllim sual verir:

- Uşaqlar, sizə oxuduğum parçada söhbət kimdən gedir?

(şagirdin cavabları müxtəlif ola bilər, lakin müəllim cavab və fərziyələri lazımi istiqamətə yönəltməlidir).

- «Ana» sözü ilə bağlı hansı ifadələr var?

- Evdə hansı bir işlə məşğul idi, baba televizora baxır, nənə jorab toxuyur, ata qəzet oxuyur, bəyim dərslərini hazırlayır, qardaşım isə şəkil çəkir. Eldar öz-özünə fikirləşirdi, bəs ana haradadır?

- Uşaqlar, ana harada idi?

- Görürsünüz ki, ananın işi çox olur, ana zəhmətinin bəhrəsi elə biz özümüzük.

- Qəlbimdə od qaladın, böyütdün əsə-əsə,

Ömrə ömür jaladın, ömürdən kəsə-kəsə.

- Siz bu sözləri neyə anlayırsınız?

- Bizim ikinci anamız nədir?

- Nəyə görə biz Vətəni ikinci ana adlandırırıq?

- Bu gün biz Ə.Xaqaninin «Ana» şeirini öyrənəcəyik.

Müəllim şeiri ujadan oxuyur (şagirdlər dərsliyə baxıb müəllimi müşayiət edirlər).

Ana haqqında fikirlərə biz təkjə bu şeirdə rast gəlmirik. Ona görə şeiri öyrənməzdən əvvəl biz özümüz ana haqqında bildiklərimizi deyəcəyik. Hər qrup ayrı tapşırıq alacaq, onu yerinə yetirəndən sonra isə sinfə təqdim edəcək.

Axırda hər qrup tapşırıqları neyə yerinə yetirdikləri barədə məlumat verir. Müəllim onların cavablarının nəticələrini ümumiləşdirir.

Müəllimlər şagirdləri gələcək həyata hazırlamaqla kifayətlənməməli, onun bu gününün, həyatının hər dəqiqəsinin maraqlı qurulmasına çalışmalıdır.

Göründüyü kimi ibtidai siniflərdə interaktiv təlim metodlarının köməyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir və interaktiv təlim metodları buna şərait yaradır.

Oxu dərslərində interaktiv təlim metodlarından

istifadənin forma və yolları

Əvvəlki yarımfəsildə qeyd etmişdik ki, interaktiv təlim metodlarının mahiyyət və tətbiqi imkanları ilə bağlı elmi-pedaqoci ədəbiyyatda fikir

müxtəlifliyi mövjudur. Eyni sözləri interaktiv təlim metodlarının növləri, interaktiv dərslərin tipləri haqqında da demək olar. İnteraktiv metodların istifadəsi haqqında araşdırdığımız ədəbiyyatların heç birində, demək olar ki, interaktiv təlim metodlarının növləri, sırası haqqında məlumat yoxdur. İnteraktiv dərslərin tipləri barədə hökm verilmir. Bu da təbiidir. Əgər hər hansı bir mütəxəssis interaktiv təlim metodlarını növlərə ayıraraq yalnız həmin növlərin tətbiqi ilə bağlı göstərişlər verərsə, bu düzgün sayıla bilməz. Çünki elə müəllimlər var ki, bir tədris ilində interaktiv təlimin yeni növlərini üzə çıxara bilmək imkanına malikdir. Belə olan təqdirdə, interaktiv təlim metodlarını məhdud çərçivəyə salıb, onlarla işləmək pedaqoci jəhətdən düzgün sayıla bilməz. İnteraktiv təlim metodlarını növlərə ayırmaqdan sonra, bu metodlardan istifadənin formalarını müəyyənləşdirib məktəb praktikasına tətbiq olunması daha faydalıdır. Yaxud məktəb praktikasında təlimin interaktiv metodlarının ən səmərəli formalarından istifadə edən sinif müəllimlərinin örnək fəaliyyətinin təbliğ və tələqin edilməsi daha məqsədəuyğundur. Məhz ona görə də bu yarım fəsildə bu məsələ barədə bir qədər ətraflı danışmağı lazım bildik.

İbtidai siniflərin I siniflərində interaktiv təlim metodlarından yalnız II yarım ilin sonlarında istifadə etmək mümkündür. Çünki birinci sinfin II yarım il ərzində müəllimlər yalnız savad təlimi mərhələsini yerinə yetirməyə müvəffəq olurlar.

İkinci sinfin oxu dərslərində istər oxu vərdişlərinin aşılması, istərsə də mətn üzərində iş aparılması zamanı sinif müəllimləri qarşısında çox ciddi vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələri proqramın müəllifi və elmi redaktoru prof. Y.Ş.Kərimov aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmişdir.

Oxu dərsləri. Mətni şagirdlərə tanış olan və olmayan sadə süjetli bədii əsərlərin və elmi-kütləvi mətnlərin, xalq yaradıcılığı nümunələrinin dəqiqədə 35 sözdən başlayaraq dərslərin axırında 40-45 söz sürətlə ujadan, 55-60 söz sürəti ilə səssiz bütöv sözlərlə düzgün, ifadəli və şüurlu oxunması. Dərslərin əvvəlində ən azı 125, dərslərin axırında 200 sözdən ibarət mətnin rəvan oxunması.

Oxu prosesində nitqin təbiiliyinin, ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi. Mətndəki durğu işarələrinin nəzərə alınması. Jümlədə mənası mühüm olan, üzərinə məntiqi vurğu düşən sözlərin (terminsiz) tapılması. Sözlər, jümlələr, abzaslar arasında fasilənin gözlənilməsi. Məzmunun əsli olaraq müvafiq tonun (şən, tənənəli, məğrur, ictimaiyyət, mülayim, qəmgin, həyəcanlı, ötkəm və s. seçilməsi.

Mətnədəki hər bir söz, ifadə və jümlənin, bütövlükdə məzmunun şüurlu başa düşülməsi.

Mətn üzrə iş. Müəllimin köməyi ilə mətnədəki mənası anlaşılmayan sözlərin tapılması, onların yaxın mənalı və əks mənalı sözlərlə əvəz edilməsi. Mətnədəki obrazlı söz və ifadələri, müəyyən obrazı, hadisəni xarakterizə edən, hissləri açıb göstərən, təbiət lövhələrinin təsvirini janlandırmağa xidmət edən sözlərin seçilməsi.

Şagirdlərə kiçik mətnin hər bir hissəsi üzrə sözlə «şəkil çəkmək», şəkilli plan tutmaq, plan üzrə məzmununu nağıl etmək, iştirak edən şəxslərin hərəkətlərini qiymətləndirmək, mətni həyatla əlaqələndirmək» - bəjarığının verilməsi. Adsız mətnlərə başlığın tapılması, oxunmuş mətnə sualların verilməsi, mətnin məzmununun nağıl edilməsi.

Hekayə, nağıl, təmsil, şeir arasındakı fərqlin müəyyən edilməsi. (Bax Ümumtəhsil məktəblərinin II sinif proqramları. Bakı Çarşıoğlu 2000. səh. 5-6)

Göründüyü kimi, təklif edilən sistem üzrə işi daha səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsinə böyük ehtiyaj duyulur. Bu ehtiyajı ödəmək üçün II sinfin oxu dərslərində təlimin interaktiv yollarının tətbiqi zamanı müvafiq formalardan istifadə olunması zərurəti yaranır.

Elmi pedaqoci ədəbiyyatda bu formalar barədə konkret olmasa da ümumi şəkildə müəyyən tövsiyələr vardır.

Amerika, Avropa və Azərbaycan pedaqoq alimlərinin, metodistlərinin problemə dair fikirlərinə və qabaqjıl məktəb təjribəsinə istinad edərək biz oxu dərslərində təlimin interaktiv metodlarından istifadənin aşağıdakı formalarını təklif edirik.

İnteraktiv təlimin:

- Dialoq-trening forması;
- Ağlın hücumu forması (fikir sıçrayışı);
- Kooperativləşdirmə forması;
- Müqayisəli şərh forması;
- Mübahisəli yanaşma forması;
- Tədris interaktivlərinin nümayişi forması;
- Didaktik oyun forması:

A) rollu oyunlar,

B) hərəkətli oyunlar,

V) musiqili oyunlar,

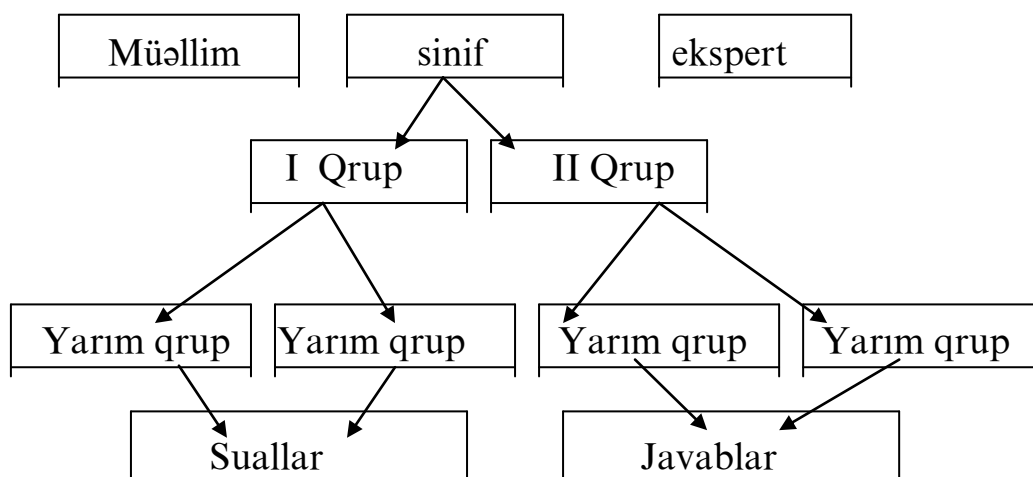
Q) şəkilli oyunlar,

Ğ) süjetli oyunlar,

D) kütləvi oyunlar və s.

İnkişaf etmiş ölkələrin ümumtəhsil məktəblərində çalışan sinif müəllimi üçün səjiyyəvi olan sadaladığımız dialoq-trening formasının struktru aşağıdakı kimidir.

Dialoq-treningin strukturu

Bu formalar ümumpedaqoci formaların yalnız bir qismini təşkil edir.

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinifləri üçün xarakterik olan bu formaların bir neçəsi barədə irəli sürəyimiz fikirlər, məsləhətlər, tezislər, ideya və müddəalar güman edirik ki, müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı ilə işin kiçik bir tərkib hissəsi sayıla bilər.

Dialog-trening. Trening ingilis sözü (traning) olub «təlim-məşq rejimi» mənasını verir. «Təlim-məşq rejimi» ifadəsi idman termini kimi işlənmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində və eləcə də idman məktəblərində müvafiq sek-siyalar (voleybol, futbol, güləş, yüngül atletika, gimnastika, boks və tədris proqramına uyğun olaraq məşğul olan idmançı şagirdləri çox mühüm və rəsmi yarışlara hazırlamaq məqsədilə ən hazırlıqlı olanları təlim məşq toplantısına dəvət edərək, onlarla xüsusi rejim proqramına uyğun məşğul olurdular).

Dialog- sözü isə latın sözü olub (dios-loqos)»iki şəxsin deyişməsi» mənasını verir.

Dialog-treningin təşkili prosesində sinif müəllimi ilə yanaşı ekspert (yaxud ekspertlər qrupu) iştirak edir. Sinif iki qrupa ayrılır və hər qrupun rəhbəri təyin olunur. Qruplar isə yarımqrupa bölünür. Əgər sinifdə 20 şagird varsa, onlar iki qrupa (hər biri 8-10 nəfərdən ibarət olmaqla) bölünür. Hər qrup isə iki yarımqrupa (hər biri 4-5 nəfərdən ibarət olmaqla) ayrılırlar. İbtidai siniflərin hər birində qruplar 8-10, yarım qruplar isə 4-5 nəfərdən artıq ola bilməz.

Dialog-treningin məqsədi. Şagirdlərin dərsin mövzusu ilə bağlı bilik, bacarıqlarının üzə çıxarılması, onların intellektual səviyyəsinin açığlanması, onlarda səbirlilik, təmkinlilik, qarşılıqlı hörmət, qələbə əzmi kimi keyfiyyətləri formalaşdırmaq, bir sözlə onları son dərəcə fəallaşdırmaqdan ibarətdir.

Dialog-treningin qaydaları.

- I qrupun rəhbəri mövzu ilə bağlı sual verir və həmin sualları günün aktual məsələləri, eləcə də tarixi faktlarla (ijtimai, iqtisadi, siyasi, tarixi hadisələrlə) əlaqələndirməyi bəyan edir.

- II qrupun rəhbəri isə cavabları yazır, qrupun üzvlərilə məsləhətləşdikdən sonra ən real hesab etdikləri cavabı bir önjül kimi elan edir.

- Müəllim cavabı qiymətləndirir.

-Ekspert qrupu (dəvət olunmuş müəllim və sinif şagirdlərindən 2-3 nəfəri) qazanılan balları elan edərək öz bilik bankında qeydə alır.

- II qrup öz növbəsində önjülləri vasitəsilə sual verir, I qrupun önjülü yarım qrupların köməyi ilə ən real və doğru hesab etdikləri cavabı elan edir.

- Müəllim və ekspertlər qrupunun qiyməti və qərarı səslənir.

- Sonda ekspert qrupunun rəhbəri cavabları müqayisə edir, balların miqdarını səsləndirir və qalibi elan edir.

Dialog-treningin prinsip və tələbləri :

- Sualları aydın və aramla söyləmək;

- Sual verərkən əlaqəli cavabın müddəalarını eyhamla söyləməmək;

- Komanda üzvlərinə söz atmamaq;

- Əsəbiləşməmək;

- Komanda yoldaşına sataşmamaq;

- Suala təmkinlə qulaq asmaq;

- Cavabı vaxtında vermək;

- Heç kəsi təhqir etməmək;

- Tam sərbəst və diqqətli olmaq.

Dialog-treningin şərti müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilir və ekspert qrupu ilə razılaşdırıldıqdan sonra elan edilir.

Dialog-treningin şərtləri:

1. Problemlərə hər hansı şəkildə fikir bildirməkdə haqlı və hüquqlu olmaq.

2. Öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün hər bir şagirdə eyni səviyyədə informasiya almaq imkanı yaratmaq.

3. Qarşı tərəfin fikri ilə öz fikrinin arasında oxşar, uyğun məqamları tapmağa jəhd etmək.

4. Tərəflər arasında münasibətlərdə (danışiq, dialoq zamanı) heysiyyətə toxuna biləcək söz və ifadələrin yasaqlığı.

5. Tərəf müqabilini dinləmək, səbrli olmaq bacarığı.

6. Ya öz fikrinin düzgünlüyünü aramla izah edib sübuta yetirmək, ya da qarşıdakının fikrini qəbul edə bilmək mədəniyyəti.

Dərsdə qoyulmuş problemin dialoq-trening əsasında müzakirəsinin əsasən, iki mərhələsi vardır.

I. Yarımqruplar üzrə iş.

Şagirdlər yarımqruplarda komandalarda problemin ayrı-ayrı məqamlarının əlverişli həlli yollarını dialoq-trening üsulu ilə axtarıb tapmağa çalışırlar.

Onlar informasiya yolu ilə əldə etdikləri məlumatların düzgün nəticələrini jəmləşdirirlər. Şagirdlər komandalara bölünməklə işləyə bilmək vərdişinə alışır, eyni məsələyə dair bir fikirlə qənaətlənməyib hər kəs öz mülahizəsini söyləmək hüququna malik olduğunu bilir. Qrup üzvləri yoldaşının sözünü kəsmədən axıra qədər ona qulaq asmaqla səbirlilik mühitində formalaşır, deyəcəyi sözün doğru olub-olmayacağını ölçüb-biçməklə öz məsuliyyətini dərk etmiş olur.

Fikir sıçrayışı forması.

Fikir sıçrayışı forması ibtidai sinif şagirdlərinin jütlər və komandalar şəklində bir növ bilik yarışdır.

Bu yarışın əsas məqsədi keçilən mövzunun dərinədən qavranılması, şagirdlərin danışıq vərdişlərinin, bilik-bəjarıqların zənginləşdirilməsi, bilmədiklərini şagird yoldaşlarından, müəllimdən demokratik əsaslarla, etik hərəkətlərlə, təvazökarlıq nümayiş etdirməklə öyrənməsinə, bir sözlə onların son dərəcə fəallaşmasına xidmət edir.

Dərsdə mövzunun doğurduğu mürəkkəb sualın alternativ variantlarını tapmaqda və həll etməkdə münaqişənin də ortaya çıxması təbii haldır. Bu münaqişə anında fəallıq forması kimi fikir sıçrayışı üsuluna da tez-tez mürəjət olunur. Bu üsul, metod ümumi şəkildə şagirdlərin öz daxili dünyalarına boylanma və baxmalarına müsbət təsir göstərir. Bundan başqa fikir sıçrayışı metodunun tətbiqi şagirdlərin yaradıcılıq potensiallarının inkişafına, onların öz fərdi düşüncələrini başqalarının (sinif yoldaşlarının) düşüncələrinə qarşı qoymağa, yeni-yeni təşəbbüslər irəli sürməyə imkan yaradır.

Fikir sıçrayışının vacibliyini zəruriləşdirən dərslərdə şagirdlər içlərində yaşatdıqları, adi hallarda üzə çıxarmadıqları mülahizələrini birdən-birə, gözlənilmədən söyləyir. Şagirdlər ortada olan fakta dair mövjud mülahizələr arasındakı faktı tutuşdurmaqla müqayisələr aparır və nəticənin doğru olub-olmadığını nəzərə almadan qəfil olaraq öz qənaətlərini söyləyirlər.

Fikir sıçrayışı metodundan istifadə yolu ilə məşğələ aparmağı dərsin qarşısına məqsəd qoyan müəllim interaktiv ardıcılığını gözləməlidir.

1. Nəzərdə tutulmuş mövzunu önjədən hazırlamaq.

2. Mövzu haqqında şagirdlərdə qabaqjadan təsəvvür yaratmaq (oxumaq üçün əvvəljədən ədəbiyyat da tövsiyə etmək olar).

3. Şagirdin fikir sıçrayışı ilə söylədiklərini qeydə almaq.

A. Fikrin dəyişməsinə heç bir jəhd göstərməmək.

B. Şagird düşünjəsinə tam sərbəstlik vermək. Heç bir düzəliş aparmadan mövzu ilə bağlı fikirlərinə gələnə söyləməyə imkan və şərait yaratmaq.

V. Fikir yaxud ideyanın məntiqini yasaq etmək.

Q. İdeyanın yeniliyini, özünəməxsusluğunu dəyərləndirmək.

D. Deyiləni təkrar etməmək.

E. Danışanın sözünü kəsib hay-küy salmamaq.

Ə. Səmimiliyi gözləmək.

Qarşılıqlı nəzarətin həyata keçirilməsinin üstünlükləri çoxdur. Sorğunun bu növünü tətbiq etməzdən qabaq javablara qiymət vermək bəjarığını inkişaf etdirmək üçün şagirdlərlə hazırlıq işi aparılır. 1. Müəllim müəyyən mövzu və məsələlər üzrə qarşılıqlı yoxlama aparacağını xəbər verir. Sınıf müəllimlərə və şagirdlərə bölünür. Bir parta arxasında oturanlar müxtəlif rollarda (biri müəllim, o biri şagird) çıxış edirlər. 2. Şagirdlər öz müəllimlərinə javab verirlər. Başqalarına mane olmamaq üçün javab verənlər astadan danışmalıdırlar. Şagirdlər javab verəndən sonra qiymətləndirmə aparılır. Qiymətlər yazılı da ola bilər. Bu məqsədlə fərdi uçot vərəqi (kortoçka) açmaq lazımdır. Qiymət verərkən sinifdə münaqişəli vəziyyətin yaranmasına yol verilməməlidir. 3. Şagirdlər rollarını dəyişə bilərlər. Şagird rolunda çıxış edənlər müəllim rolunda çıxış edirlər. Şagirdlərin yerlərini də dəyişmək olar. Bu jütlər arasında gərginlik yaranan zaman edilir. Hər dərstdə jütlərin yerini dəyişmək yaxşı olar. Bu ünsiyyət dairəsini genişləndirməyə kömək edir.

Bu, müəllim tərəfindən yaxşı hazırlanan zaman az vaxt tələb edir. Dərstdə qarşılıqlı nəzarətlə bərabər sorğunun aşağıdakı başqa növlərini də tətbiq etmək lazımdır. Yazı taxtasının yanında şifahi javab vermək, məndəki fikirləri danışmaq, özünü qiymətləndirmə və s. buna misal ola bilər. Əgər müəllim sinfi idarə edə, intizamı yarada bilmirsə, qarşılıqlı nəzarətdən istifadə etmək olmaz. İntizamlılıq şəraitində şagirdlər başqa işlərlə məşğul ola bilərlər.

Əgər interaktiv metod düzgün təşkil olunarsa qurularsa, onda qayda-qanunu təmin etmək asan olar.

2.18. Pedaqoji texnologiyalar.

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının tələblərinə müvafiq olaraq Yeni Təhsil sisteminin yaradılması artıq zərurətə çevrilmişdir. Bu zərurətdən irəli gələn vəzifələrdən biri də Milli Təhsil sisteminin yaradılmasıdır. Bunun üçün həyata keçirilən ən uğurlu işlərdən biri də yeni pedaqoji texnologiyaların bir sistem halında formalaşdırılması, təkmilləşdirilərək tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi istər sovetlər dövründə, istərə də müstəqillik qazandığımız ilk illərdə bütün təlim-tərbiyə müəssisələrində pedaqoji

texnologiyalardan istifadə olunmuşdur. Lakin həmin texnologiyalar təlim – tərbiyənin primitiv prinsiplər, üsullar, vasitələr və metodikalar toplusundan ibarətdir.

İllər keçdikcə onların bir qismi stereotiplərə çevrilmişlər. Lakin təhsilin milli və ümumbəşəri inkişaf tendensiyası, habelə pedaqoji investisiyaların inkişaf ilə, bağlı olan elmi–texniki tərəqqinin nailiyyətləri bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi imkanlarının üzə çıxarılmasını qarşıya təxirəsalınmaz vəzifə kimi qoymuşdur.

Texnologiya, ümumi halda təlim və təhsilin ən yeni, ən səmərəli, ən ardıcıl metodlarından, prinsiplərindən, tələblərindən, innovativ əsaslarından, əyani texniki vasitələrindən, günün tələbləri səviyyəsində istifadə etməklə yüksək hazırlığa malik olan, nümunəvi mənəvi -əxlaq normaları özündə əks etdirən şəxsiyyətlərin yetişdirilməsini özündə səciyyələndirən elmi nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemlərindən biridir. Texnologiya yunan sözü olub (Yunanca techno–sənət, ustalıq, bacarıq, logos isə elm-nəzəriyyə mənalarını verir) istehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının xassələrinin, formasının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu başa düşülür (Bax, ASE, Bakı, ASE-nin, Baş Redaksiyası, 1986. səh. 221) Nəzərdən keçirilən digər ensiklopedik nəşrlərdə də təxminən buna bənzər şərhlər verilir. Araşdırılan mənbələrdən aydın olur ki, texnologiya tətbiq olunan ən yeni metodlar əsasında görülən işin səmərəsini artırmağa xidmət edən fəaliyyət növüdür. Pedaqoji prosesdə tətbiq edildikdə isə həmin texnologiya böyük bir fəaliyyət sisteminə çevrilir. Texnologiya ümumi halda ətraf aləmin öyrənilməsi və mənəvi dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi, praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. İstehsal sferasında texnoloji yanaşma materiallar istehsalı sənayesində elmin son nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində keyfiyyətli maddi nemətlər istehsalı üçün tətbiq olunan texnologiyaları özündə cəmləşdirir.

Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda təhsil sistemində texnologiya terminini işlənilməsinə və başa düşülməsinə münasibətlərdə müxtəlif meyllər, yanaşmalar mövcuddur. (Bax:A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov, Bakı, Mütərcim, 2006.səh.9)

Göründüyü kimi, texnologiyalar pedaqoji prosesdə fənn müəllimləri və digər mütəxəssislər tərəfindən pedaqoji prosesin səmərəliliyini yüksəltməyə xidmət edən və həm nəzəri, həm də praktik cəhətləri əsaslandırılması və tətbiq olunması zəruri sayılan ən nümunəvi fəaliyyət sistemidir. Hansı ki, bu sistemin təlim, tərbiyə, təhsil, üçün səciyyəvi sayılan növləri, tipləri, formaları mövcuddur. Yəni istər təlim texnologiyarı, istər tərbiyə texnologiyaları, istərsə də təhsil texnologiyaları üçün səciyyəvi sayılan komponentlər mövcuddur. Bu komponentlər içərisində, «metotexnologiya», «makrotexnologiya», «mezotexnologiya» və «mikrotexnologiya»lar daha geniş təhlil olunur.

Metatxnologiya sosial-pedaqoji səviyyədə təhsil sahəsində sosial siyasəti həyata keçirməyə imkan verən ümumpedaqoji (ümumdidaktik, ümumtərbiyə) texnologiyadır. Belə texnologiyalara misal olaraq inkişafetdirici təlim texnologiyalarını, regionlarda təlim keyfiyyətinin idarə olunması və konkret məktəbdə tərbiyə işinin təşkili üçün tətbiq olunan texnologiyaları göstərmək olar. Makrotexnologiya və ya təhsil sahələri üzrə texnologiya hər hansı təhsil sahəsini, təlim–tərbiyə prosesinin müəyyən istiqamətini, ümumpedaqoji və ümummetodiki səviyyədə fənnin tədrisi ilə bağlı fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Belə texnologiyalara misal olaraq ayrı-ayrı fənlərin tədrisi texnologiyalarının, bərpəedici təlim texnologiyalarını göstərmək olar. Mezotexnologiya və lokal –modul texnologiya təlim–tərbiyə prosesinin ayrı –ayrı hissələri (modulları), xüsusi, didaktik, metodik və ya tərbiyənin müəyyən bir problem sahəsi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunan texnologiyadır. Belə texnologiyalara misal olaraq təlim–tərbiyə prosesində ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri, verilmiş mövzunun öyrənilməsi, dərslərin gedişi, materialın mənimsənilməsi, təkrar olunması, və keyfiyyətə nəzarətin təşkili ilə bağlı texnologiyaları misal göstərmək olar. Mikrotexnologiya–pedaqoji prosesin subyektləri arasındakı operativ məsələlərin, qarşılıqlı əlaqələrin, yazı vərdişlərinin həlli ilə bağlı texnologiyadır. Belə texnologiyalara misal olaraq yazı vərdişlərinin formalaşdırılması, subyektin (şəxsiyyətin, tədris prosesinin iştirakçılarının) şəxsi keyfiyyətlərinin korreksiyası üçün treninqlərin təşkili ilə bağlı texnologiyaları göstərmək olar. (Bax:A.Mehrabov, A. Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov, Bakı .Mütərcim. 2006.səh. 11)

Belə texnologiyaların tətbiqi təlim, tərbiyə və təhsil prosesində, yəni pedaqoji prosesin aparıcı mövqelərində daha çox müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən texnologiyalardır. Belə texnologiyalar ABŞ və Avropa ölkələri ilə yanaşı (Almaniya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya, İsveçrə, Belçika və s) Asiya ölkələrində də artıq tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Təhsil sistemində pedaqoji və təlim texnologiyaları üzrə məqsədyönlü yanaşmadan istifadə edən Hindistanda məzunların təlim texnologiyası üzrə bilik və bacarıqları o qədər yüksək olmuşdur ki, hətta onların çoxu ABŞ və Almaniya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə fəal çalışmağa başlamışlar. Əhalisi Azərbaycanın əhalisindən 2 dəfə az, ərazisi isə ərazimizdən 87 dəfə kiçik olan Sinqapurda təhsil, elm və texnologiyanın inkişafında planlı və məqsədyönlü işin nəticəsi olaraq bu ölkə inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmuşdur. (Bax: A.Mehrabov. Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Bakı, Mütərcim. 2006. səh 19.)

Azərbaycan Respublikasında da artıq pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunması müəyyən dinamik sürət almışdır. Heydər Əliyev fondunun prezidenti, Millət Vəkili, YUNESKO-nun və USESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın şəxsi təşəbbüsü və qayğısı sayəsində 1000-dən artıq tikilən yeni məktəblərdə və digər şəhər və kənd məktəblərində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə imkan verən texniki, audio-vizual vasitələri quraşdırılmışdır. Bu texniki vasitələrin ən populyar texnologiya növü kimi kompüterlərin quraşdırılması yaxşı hal kimi

qiymətləndirilməlidir. Hansı ki, bu kompüterlərin istifadə olunmasına diqqətlə yanaşılması vacib sayılır.

Bildiyimiz kimi, kompüter yalnız sıfır, vahid rəqəmlərini tanıyır və proqram yalnız bu rəqəmlərdən ibarət olur. Ən yaxşı halda kompüter yalnız bir tərifi layıqdır - anlamaz dəmir. O, yalnız iki şeyi sıfır və biri başa düşür ki, onlar informasiya vahidi olan bit təşkil edir. Lakin o, bu bitlərlə çox cəld manipulyasiya etdiyi üçün məsələləri çox sürətlə yerinə yetirə bilir. Kompüter dilində proqram yazmaq insan üçün çox çətindir. Bunun üçün o, əməliyyatların bütün kodlarının hamısını yadda saxlamalıdır. Əvvəlcədən hansı verilənləri və proqramın işi nəticəsində yerləşdirəcəyini yadda saxlamaq mümkün olmur və bu zaman çox asanlıqla səhvə yol vermək olar. Axı çoxlu sayda sıfır və birlər içərisində çox asanlıqla hər hansı bir rəqəmi unutmək və ya artıq rəqəm əlavə etmək və ya proqrama hər hansı dəyişiklik etmək çox çətin olur. Faktiki olaraq ilk proqramlaşdırma prosesində operator kompüterin ön panelindəki dəyişdiricilərin köməyi ilə sıfır və birlər ardıcılığından ibarət proqram yığır. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov, N.M.Sxirtladze, P.A.Seretell. Əyləncəli İnformatika və modelləşdirmə.Dərs vəsaiti, Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 248-s.Səh.151)

Bu proqramların şagirdlərə öyrədilməsində müəyyən sistem olmalıdır. Əgər dəqiq elmlərə əlaqədar olan fənlərin tədrisində bu proqramların hansının məqbul sayılması düzgün müəyyənləşdirilməsi nəzərə alınmazsa tədris prosesinin səviyyəsinin yüksəldilməsi əvəzinə digər çətinliklər ortaya çıxa bilər. Kompüter mütəxəssisləri belə çətinliklərin ortaya çıxması ehtimalını nəzərə alaraq proqramı tətbiq edənlərin (yəni proqramçının) çətinlik qarşısında qalmaması üçün müəyyən üsullardan istifadə etməyi nəzərdə tutmuşlar.

Proqramçının əməyini asanlaşdırmaq üçün proqramlaşdırmanın dillərini firkirləşdilər. Onlara alqoritmik dillər də deyillər, çünki bu proqramlarda alqoritmlər yazılır. Bizim danışdığımız adi təbii dillər kimi, bu dillərin də öz əlifbası və sözləri vardır. Sözlərdən isə müəyyən qaydalarda cümlə tərtib etmək olar. Bu cümlələrə proqramlaşdırma dilinin operatorları deyilir. Onlar kompüterə nəyi və necə etmək, hansı ədədlər üzərində hansı əməliyyatları aparmaq, nəticələri hara yazmaq və hansı növbəti təlimatı yerinə yetirmək kimi təlimatlar verir.

Proqramlaşdırma dilinə belə tərif vermək olar: Proqram işçisi sözləri (ibarə) yığımdır və hərflər, durğu işarələri və simvollar sətirlərindən ibarət operatorları konstruksiya etmək üçün qaydalar (qrammatika və sintaksis) sistemidir ki, bu operatorların köməyi ilə insanlar kompüterə əmrlər verirlər. Proqramlaşdırma dilləri bir neçə vacib ideyaları realizasiya edir. Bu isə proqramlaşdırma üçün operatorları daha rahat şəkildə təsvir edir və proqramlaşdırma prosesini əsaslı dərəcədə sadələşdirir. Bir ədədi başqa ədədə bölmək üçün bizə bir neçə simvol yazmaq kifayətdir, lakin, bunun üçün kompüterlərdən onlara əməliyyat yerinə yetirmək tələb olunur. Bundan başqa dəyişən və sabitlər kimi obyektlərə proqramlaşdırma dilləri daha düşünlü adlar mənimsətməyə imkan verir ki, bunun sayəsində

proqramlar daha asan olur, onlar daha çox başa düşülən olur və onları sazlamaq asanlaşır. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov, N.M.Sxirtladze, P.A.Sereteli. Əyləncəli İnformatika və modelləşdirmə. Dərs vəsaiti. Bakı Çarşıoğlu, 2005, 248-s. Səh 151-152).

Təlim prosesində proqramlaşdırmanın düzgün həyata keçirilməsi çox mürəkkəb bir prinsipdir. Ona görə də sadədən mürəkkəbə prinsipinə riayət etməklə bunu şagirdlərə öyrətmək vacibdir. Bu vacib prosesi həyata keçirmək üçün isə kompüter texnologiyasının özünün geniş imkanları vardır. Yəni proqramlaşdırmanın düzgün təyin edilməsi üçün kompüterin özü bir növ tərcüməçi rolunu oynayır. Əgər kompüter yalnız maşın dilini–sıfır və birləri başa düşsə, onda nə etməli? Kompüter necə məcbur edək ki, o onun dilində yazılmayan proqramı başa düşsün? Bu məsələni həll etmək üçün bir adam onun dilini başa düşməyən digər adamlarla ünsiyyətdə olmaq üçün nə edərdisə, onu da etdilər. Adam belə hallarda adətən tərcüməçinin köməyindən istifadə edir. Bəs insanla kompüter arasında kim «tərcüməçi» ola bilər ki, proqramlaşdırma dilində yazılmış proqramı maşın dilinə çevirə bilsin? Belə funksiya xüsusi proqramlara həvalə edilmişdir. Bu proqramlar xüsusi vasitələrlə artıq maşın dilində yazılmışdır və onunla bu və ya digər proqramlaşdırma dillərini başa düşə bilər. Həmin proqramlar transiyator və ya kompilyatorlar adlanır, İmperator termininə də rast gəlmək olar. Bu proqramların hamısı eyni bir işi görür: Proqramı alqoritmik dildən maşın dilinə çevirir. Lakin, bunu onlar müxtəlif üsullarla yerinə yetirirlər. Ona görə də onlara müxtəlif adlar verilmişdir. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov, N.M.Sxirtladze, P.A.Sereteli. Əyləncəli İnformatika və modelləşdirmə. Dərs vəsaiti. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 248-s. Səh.152).

Təlim prosesində proqramlaşdırmadan istifadə olunması ona görə də təlim prosesində bunlardan ən lazımlısını seçmək üçün müəllim əvvəlcədən işini düzgün planlaşdırmalıdır. Müəllim nəinki hər bir fənn üçün, hətta hər bir mövzunun izahı üçün məqbul hesab edilən proqramlaşdırma dili seçməlidir. Bir neçə proqramlaşdırma dilləri mövcuddur, lakin onlardan yalnız bəziləri geniş istifadə edilir. Onların hər birinin öz «tərcüməçisi», başqa sözlə, kompilyatoru vardır. Bu dillərdən bəziləri kütləvidir, yəni onlar geniş spektrli proqramlar isə yalnız müəyyən sinif məsələləri həll etmək üçün əlverişlidir. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov, N.M.Sxirtladze, Bakı: Çarşıoğlu, 2005. 248 səh 152)

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim texnologiyaları pedaqoji prosesdə şagirdlərin və müəllimlərin elmi–texniki tərəqqinin son nailiyyətləri olan texniki vasitələrin köməyi ilə bu prosesin təsviri formalarının məzmununu optimallaşdırır. Xüsusi ilə bu vasitələrin içərisində təlim prosesinin optimallaşdırılmasını hərtərəfli təmin edən kompüter texnologiyası təlimin bütün mərhələlərinin optimallaşdırılmasını o zaman təmin etmiş olur ki, proqramlaşdırma dilləri şagirdlər tərəfindən normal bir şəkildə mənimsənilmiş olsun. Əgər sinifdə mənimsəmə faizi aşağı olarsa bu, təlimin optimallaşdırılmasına öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bunun üçün proqramlaşdırma dillərini şagirdlərə ayrı-ayrılıqda öyrətmək lazımdır. İlk proqramlaşdırma dillərindən biri FORTAN dilidir. O, elmi–texniki

məsələləri, başqa sözlə, riyazi düsturlarla həll edilən məsələləri proqramlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu elə dilin adından da görünür (Formula Translating-düsturların tərcüməsi). Bu dil kifayət qədər «qədimdir». Onun ilk versiyası keçən yüzilliyin 50-ci illərində meydana gəlmişdir. O, hesablama məsələlərini proqramlaşdırmaq üçün çox lazımlı bir dil olmuşdur və bu dildə külli miqdarda proqramlar yazılmışdır. O bu gün də mühəndis və riyaziyyatçılar arasında kifayət qədər geniş yayılmış bir dildir. Təbii ki, dil inkişaf etsə də, ona yeni imkanlar əlavə edildi. Onun müasir dövrdə mövcud olan versiyalarını- FORTAN N -77, FORTAN-95, qeyd etmək olar. Dilin adından sonra yazılan ədədlər bu dilin rəsmi olaraq qəbul edildiyi ili göstərir. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, .Ə.Sadıxov, .M.Sxirlatdze, P.P.Sereteli. Əyləncəli İnformatika və modelləşdirmə .Dərs vəsaiti .Bakı: Çayıoğlu, 2005, 248. Səh.152)

Qeyd olunan proqramlaşdırma dillərinin şagirdlərə öyrədilməsi zamanı şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacib hesab olunur. Çünki, aşağı sınıflarda elə şagirdlər var ki, onların kompüter haqqında təsəvvürü genişdir. Əksinə, yuxarı sınıfdə elə şagird tapılar ki, kompüter haqqında təsəvvürü çox aşağı olur. Bunları nəzərə alan müəllimin şagirdlərin yaşına uyğun olaraq onlara fərdi yanaşmanı düzgün təşkil etməlidir. Bu təcrübədən proqramlaşdırmanı öyrədkən daha çox istifadə etmək lazım gəlir. Başqa sözlə desək, proqramlaşdırmanın öyrədilməsinə ən sadə proqram dilindən başlamaq lazım gəlir. Məsələn, Pascal dilindən.

Proqramlaşdırmağa yeni başlayanlar arasında geniş yayılmış dillərdən biri Pascal dilidir. O, fərdi kompüterlər sənayesinin tüğyan etdiyi dövrlərdə, yəni 80-ci illərdə zəfər çaldı. O, bir növ, yeni dillər əsrinin başlanğıc nöqtəsi oldu. O, 1971-ci ildə meydana gəldi. Onların müəllifi İsveçrə riyaziyyatçısı Nikalaus Virt Pascal dilinin meydana gəlməsi hesabına məşhurlaşdı. Bu çox sadə dildir, bu dildə strukturlaşdırılmış proqram yazmaq olur ki, bunun hesabına proqram asanlıqla başa düşülür. O, həmçinin yaxşı proqramlaşdırma üslubu yaratmağa imkan verir. Proqramlaşdırmanı asanlıqla qavrama xatirinə, Virt şüurlu olaraq, əvvəlcədən dilin imkanlarını məhdudlaşdırmağı rəva bilmişdir .

Müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi, bu dil tədris dili kimi işlənmişdir. Lakin onun tədris prosesində istifadə edilməsi yeganə məqsəd deyildir. Həqiqətən də, hər hansı bir praktik məsələnin həlli üçün istifadə edilə bilməyən vasitə və metodikaların tədris prosesində tərbiqi müvəffəqiyyətli sayıla bilməz .(H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov , N.M.Sxirtladze, P.A.Sereteli. Əyləncəli İnformatika və modelləşdirmə. Dərs vəsaiti. Bakı, Çayıoğlu. 2005, 248-s. Səh. 153.

Ona görə də dəqiq elmlər üzrə dərs deyən müəllimləri, xüsusilə riyaziyyat, həndəsə və informatika müəllimləri üçün nəzərdə tutulan proqramların öyrədilməsi işində ehtiyatlı olmalıdır. Bu işdə informatika kursunu öyrədənlərin üzərinə xüsusü məsuliyyət düşür . Çünki proqramların dilini öyrətəmk üçün onlar bəzi mübahisəli cəhətləri aydınlaşdırdıqdan sonra proqram haqqında məlumat verməlidir. Məsələn: bir çox hallarda istiqamətləndirmək baxımından çox faydalıdır. Bu dillərin köməyi ilə onlar

internetdə normal işləyə bilirlər. Dillər müxtəlif məqsədlər üçün yaradılmışdır. Yuxarıda göstərdiyimiz dillər əsasən elm və təhsildə istifadə edilir. Lakin kompüterin istifadə edilməsi oblastı, əlbəttə tərtibatı və emal edilməsi, obrazların tanınması, siqnalın emal edilməsi ilə əlaqədardır. İnternet texnologiyasının geniş yayılması, internet səhifələrinin təsviri və tərtibatı üçün dillərin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. (H.V. Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə. Sadıxov, N.M.Sxirtladze, P.E.Seretell, Əyləncəli İnfomatika və modelləşdirmə. (Dərs vəsaiti. Bakı. Çarşıoğlu, 2005-248-s. Səh 153-154).

Ona görə də şagirdləri internet səhifələrində sərbəst işləməyə alışdırmaq üçün qeyd etdiyimiz proqramlaşdırma dilləri barədə sistemləşdirilmiş məlumatlar verilməlidir. Bu o deməkdir ki, dərsləndirən tədbirlərdə müəllim hər bir proqramlaşdırma dilinə ayrıca məşğələdən sonra şagirdlər artıq hansı proqramla necə işləməyin texnologiyasını mənimsəyəcəklər. Proqramlaşdırma dillərini yaxşı mənimsəyən şagirdlər bu dillərin köməyi ilə internet səhifələrində istənilən ədəbiyyatı, istənilən elmi informasiyanı əldə etmək üçün istənilən müəllifin əsərini və ya istənilən elektron kitabxana kataloqunda mövcud ədəbiyyat nümunəsini də mütləq edə bilirlər. Packal dili ilə bağlı ziddiyyətli tərəflər özünü daha çox biruzə verir.

Əksər hallarda Pascal dilini C dilinə («si» kimi oxunur) qarşı qoyurlar. Bu dillər XX yüzilliyin sonunda proqramlaşdırma dillərinin inkişaf yollarını müəyyənləşdirdi. C dili Pascal ilə demək olar ki, eyni vaxtda meydana gəldi. C dilində o qədər proqram təminatı yaradıldı ki, bu mənada onunla heç bir dil müqayisə oluna bilməz. Digər dillər kimi, C dili də boş yerdə meydana gəlməmişdir. 60-cı illər mühtinin özü nə isə yeni, oxşar bir şeyin meydana gəlməsinə təkan verdi. Əksər yüksək səviyyəli dillərə daxil etmiş bir neçə sətir qaydaları aşmağa və onların etibarlılığını artırmağa imkan verən dil lazım idi. C dilinin başlıca cəhəti ondan ibarətdir ki, o proqramçıya bu dilin realizasiyasını tam idarə etməyə imkan verir və C dilində yazılmış proqramlar bir qayda olaraq sürətlə işləyir. 1984-cü ildə Byarni Straustrupun işləri əsasında C dili meydana gəldi. Bu dil proqram sənayesində faktiki olaraq əsas dil oldu. C dilinin meydana gəlməsi və həmçinin obyektiv layihələndirmə və proqramlaşdırma kütləvi marağın artması onun sələfi olan C dilinin kölgəyə çəkilməyə məcbur etdi. Lakin əksər hallarda bu dillər vahid bir dil kimi qəbul olunur və onları işarə etmək üçün C/C+termini istifadə edilir. (H.V.Meladze, Ə.A.Vəliyev, V.Ə.Sadıxov, N.M.Sxirtladze, P.A.Sereteli. Əyləncəli İnfomatika və modelləşdirmə. Dərs vəsaiti. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 248 -s. Səh. 153)

Verilən tövsiyələri dəqiq elmlərin tədrisi prosesində istifadə etmək nə qədər əhəmiyyət kəsb edirsə, bu informasiyalarda sinifdən xaric və dərsləndirən tədbirlərdə də istifadə oluna bilər. Hazırda ümumtəhsil məktəblərimizdə fəaliyyət göstərən maraqlı kurslarında, fakültativ məşğələlərdə, fənn dərslərində, texniki yardımçılıq dərslərində qeyd olunan proqramlaşdırma dilləri ilə bağlı məşğələlər təşkil edə bilirlər. Belə məşğələlər onları internetlə işləməyi əxz etməyə başlayırlar. Bu gün təhsildə səriştəli yanaşma yetişən nəslin nümayəndələri üçün zəruri sayılır.

Bütövlükdə təhsildə səriştəli yanaşmanı «nə bilmək» anlayışı ilə deyil, «necə bilmək» anlayışı ilə müəyyən etmək lazımdır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütöv bir sistem təşkil edən kompetensiyalardan ayrı-ayrı kompetensiyalar seçərək ayırmaq, onlar qarışıq xarakter daşdığından, çox çətin məsələdir. Ona görə də öyrənənlərə elə bilik vermək lazımdır ki, problemin həlli üçün tələb olunan materialları özləri axtarıb tapsın və öz təcrübəsi əsasında başqa fərdləri də öyrətmək imkanına malik olsunlar. Fəaliyyət sahəsində əsas açar (xüsusi) rolunu oynayan kompetensiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-fərasətlilik, ağıllılıq, gözüaçıqlılıq;

-normallıq, dürüstlük;

-kooperasiyalılıq (bir çox insanın əməkdaşlığı, birgə işləməsi əsasında qurulmuş əmək fəaliyyəti forması);

-tarixilik (A.O.Mehrabov. **AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ.**-Bakı :Mütərcim 2007. 448 səh. 94).

Təlim, tərbiyə, təhsil prosesində səriştəli yanaşmanın normal təkmilləşdirilməsinin ən mühüm əhəmiyyəti əgər bir tərəfdən mürəkkəbliliyin, reproduksiyaçılığını dərindən dərk edən, fərasətli, ağıllı, gözüaçıq, kooperasiyalılıq kimi keyfiyyətləri öz mənində daşıyan nəsil yetişdirməkdirsə, digər əhəmiyyəti yetişən həmin nəslin nümayəndələrinin yeni pedaqoji texnologiyalar sahəsindəki oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmağı duyub, qavramağı və düzgün qiymətləndirməyi bacaran şagirdlərin həyata hazırlanmasıdır..

Hazırda təhsildə səriştəli yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modelləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda islahatın aktiv fazasını yaşayan ümumtəhsil sistemi, eyni zamanda təhsilin bütün strukturları səriştəli yanaşmadan kənar qala bilməz. Ona görə də səriştəli yanaşmanın pedaqoji–psixoloji təsnifinin aparılması, onun məzmununun hazırlanması ümumtəhsil məktəbinin ən aktual problemi kimi qiymətləndirməli və problemin həlli üçün səriştəliliyin elmi əsaslarının işlənilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır.

- Yetkinlik dövründə sosiallaşmaya istiqamətlənmiş şəxsiyyətin inkişafının pedaqoji və psixoloji aspektlərinin öyrənilməsi;
- Qabaqcadan planlaşdırılmış, inkişafa şərait yaradan tədris prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulması;
- Orta ümumtəhsil məktəbində təlimin məzmununun dəyişdirilməsi;
- Məktəb praktikasında səriştəlilik bacarıqlarının tətbiqini həyata keçirə bilən peşəkar müəllimlərin hazırlanmasının gücləndirilməsi; (A.O.Mehrabov, **AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ.**- Bakı : Mütərcim. 2007-448. səh. 91).

Respublikamızda bu sahədə müəllim hazırlığı bu və digər istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bunlarla yanaşı müxtəlif şirkət və qurumların təşkil etdikləri kompüter internet kursları da bu sahədə məktəblilərə çox böyük

köməkliklər göstərilər. Həmin kurslarda şagirdlər kompüterdə və internetdə işləmək vərdişləri əldə edir, müxtəlif proqramlaşdırma metodlarına yiyələnir, bir sıra digər mürəkkəb əməliyyatlar aparılması üsulları ilə tanış olurlar. Bütün bunlar şagirdlərin hər şeydən öncə kompetensiya qazanmasına kömək edir. Yəni onlar səriştəli yanaşmanın ən zəruri elementləridir. Təhsildə təlim prosesində texnologiyanın və texnoloji yanaşmanın sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqaməti olub, böyük elmi və təcürbi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda təhsil sisteimində texnologiya terminin işlənməsinə və başa düşülməsinə münasibətlərdə müxtəlif meyllər, yanaşmalar mövcuddur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar;

- tədris prosesi üçün müxtəlif üsulların, vasitələrin, tədris avdanlığının, təlimin texniki vasitələrinin işlənməsi və tətbiqi;
- təlim prosesinin yaxşılaşdırılması, tədrislə bağlı məsələlərin səmərəli həlli məqsədilə biheviolistik və sistem-analiz metodlarının, üsullarının tətbiqi (biheviolistik –ingilis sözü olub, davranış deməkdir. Biheviolistlərə görə, davranışın əsasını (mahiyəti) insana xarici mühitin təsiri və orqanizmin ona uyğun verdiyi cavab reaksiyası təşkil edir. Yəni ətraf mühit müxtəlif informasiyalar formasında insana təsir edir və insan onlara müvafiq cavab reaksiyası verir. Bu təsirlərdən insan yalnız elələrini seçir ki, mühitə uyğunlaşmaq üçün ona daha geniş şərait yaradır, eyni zamanda müşahidələr aparmaqla hər hansı situasiyaya necə cavab reaksiyası verəcəyini müəyyənləşdirməyə imkan verir)
- Sosial, idraketmə və təbiət elmlərini qanunu və qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq, optimal öyrədici sistemlərin layihələndirilməsi və tətbiqi ilə məşğul olan geniş elm sahəsi;
- Tədris prosesinin optimallaşdırılması üçün bir neçə texnologiyanı eyni zamanda tətbiq etməyə imkan verən müxtəlif aspektli yanaşmalar və s. (A.O.Mehrabov, AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ.-Bakı: Mütərcim. 2007-448 səh 104).

Hazırda respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də interaktiv təlim, tərbiyə və təhsil texnologiyalarıdır. Bunların içərisində ən zəruri texnologiya hesab olunan interaktiv təlim texnologiyalarıdır. Pedaqoji ədəbiyyata əsasən interaktiv təlim kimi işlədilər bu texnologiya növü «fəal təlim» kimi də işlədilir.

Əslində «İnteraktiv» sözü bir anlayış olaraq «aktiv», «daha aktiv», «son dərəcə aktiv» mənalarını verir. Ona görə də «interaktiv təlim», «interaktiv tərbiyə», «interaktiv təhsil», ifadələri «fəal təlim», «fəal tərbiyə», «fəal təhsil», kimi işlədilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur .

Fəal təlim üsullarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və tətbiq edilməsindən ötrü fəal təlimin əsas prinsiplərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi zəruri hesab olunur. Fəal təlimin prinsipləri pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif təsnifatda təqdim olunsa da, onlardan ən məqsədəuyğun olanlarına istinad olunması daha faydalı olar.

Ümumiyyətlə qeyd etmək vacibdir ki, təlim prinsiplərinin sayı, sırası, təsnifatı ilə bağlı bir müəllim özü də öz təcrübəsi, öz iş üslubuna, tədris etdiyi fənnin xarakterinə uyğun olaraq, müasir prinsiplərdən istifadə edə bilər. Son ədəbiyyatların birində fəal təlimin prinsipləri:

- Şagirdə yönəlmiş təlim–dərstdə uşaq əsas tərəf kimi qəbul edilir, onun idrak maraqları və tələbatları, imkan və qabiliyyətləri önə çəkilir;

- İnkişafetdirici təlim–tərbiyə inkişafından irəlidə olub uşağın bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin iş prosesi zamanı, ya da yaşlıların köməyi ilə üzə çıxarılır;

- «Qabaqlayıcı təlim» -cəmiyyətin inkişaf meyllərini əks etdirməli və yaxın gələcəkdə fəaliyyət göstərəcək yeni nəsil hazırlamalıdır;

- Əməkdaşlıq–təlim prosesi zamanı «müəllim–şagird–valideyn» bərabər hüquqlu tərəf–müqabil kimi çıxış edirlər;

- Qrup təlimi–hər bir şagirdi kiçik qrup işinə cəlb etmək, qrup halında qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq etmək .

Fəal təlim bir sistem kimi təkcə interaktiv üsullardan istifadə edilməsini deyil, eyni zamanda yuxarıda göstərilən yeni prinsiplərə uyğun olaraq təlim–tərbiyə prosesinin yeni tədris plan və proqramlarının işlənilməsi və tətbiqi, təlim–tərbiyə prosesinin təşkili, öyrədici mühitin yaradılması, şagirdlərin nailiyyətlərinin və təlim prosesinin qiymətləndirilməsi, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına dair proqramların həyata keçirilməsi kimi vacib komponentlərin yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. (Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva, Z.Y.Rüstəмова, Ü.B.Vəliyeva, N.E.Zeynalova Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil, (Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. V-IX siniflər üçün). Bakı: Mütərcim, 2006. 608 s. səh 9-10)

Fəal təlim prinsiplərinə istinad etməklə, fəal dərsi düzgün qurmaq üçün ən optimal şərait yaranır. Bu optimallığı saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün fəal dərsi quruluşunu, yəni onun sxemini də düzgün qurmaq lazım gəlir. Fəal dərsin quruluşu deyəndə dərsin mərhələlər üzrə aparılmasının dinamik məzmununu özündə səciyyələndirmə strukturu nəzərdə tutulur. Bu zaman müəllim tədris etdiyi mövzunun xarakterindən asılı olaraq daha mürəkkəb təlim üsullarından istifadə etməlidir. Son zamanlar ümumtəhsil məktəblərində reproduktiv təlim üsullarından, izahlı reproduktiv təlim üsullarından, inkişafetdirici təlim üsullarından, kommunikativ təlim üsullarından daha çox istifadə olunur. Çünki müasir məktəb üçün fəal təlimin belə üsullarının köməyi ilə müəllim öz fəaliyyətinin funksional komponentlərini düzgün müəyyənləşdirə bilər. Yəni müəllimin fəaliyyətinin qnostik (idrakı), layihələşdirici, konstruktiv, təşkilatçılıq və kommunikativ komponentlərindən istifadə etməklə fəal təlim metodlarının tətbiqi imkanlarını düzgün müəyyənləşdirə bilirlər. Belə bir şəraitdə dərsin mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində də yeni yanaşmalara üstünlük verilməsi zəruri sayılır. Fəal təlim üsullarının tətbiqi ilə aparılan dərslər əsasən, aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olması tövsiyyə olunur .

Sinfin fəallaşdırılması, motivasiya, problemin qoyulması, şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin üzə çıxarılması, informasiya mübadiləsinin üzə çıxarılması, informasiyanın müzakirəsi və təşkili, ümumiləşdirmə aparmaq, çıxarmaq, yeni ideyaların yaradıcılıqla tətbiq edilməsi, biliyin qiymətləndirilməsi.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə

- əməkdaşlıq Etməyi;
- başqalarının fikrinə hömətlə yanaşmağı;
- dinləmək qabiliyyətini;
- fikirləri təhlil etmək qabiliyyətini;
- öz fikirlərini dəqiq izah etməyi;
- tənqidi təfəkkürü;

-yaradıcı və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir. (Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva, Z.Y.Rüstəmov, Ü.B.Vəliyeva, N.E.Zeynalova. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil (Müəllimlər üçün tədris vəsaiti.V-IX siniflər üçün)-Bakı: Mütərcim, 2006. 608 s. Səh. 11)

Fəal təlim üsulları içərisində «Ağlın hücumu» (dünyəvi təhsil üsulları içərisində ən önəmli üsullardan hesab olunur. Bu üsula «əqli hücum» üsulu da deyilir)» Söz assosiasiyaları üsulu», «debutator üsulu» daha səciyyəvi hesab olunur .

«Ağlın hücumu» üsulu daha çox ibtidai siniflərdə tətbiq olunur.Yuxarı siniflərdə bu fəal təlim üsulundan istifadə edilir. Əqli hücum üsulu çoxvariantlı üsuldur. Onun bir variantına diqqət yetirək:

«Ağlın hücumu»

İdeyaların sürətli generasiyası əmələ gəlməsi törəməsi və şagirdlərin fəallığının artırılması üçün tətbiq olunur. Mövcud üsul konkret problemin həlli üçün və ya suala cavab tapmaq üçün də istifadə edilə bilər. Yeni mövzunun öyrənilməsinin başlanğıcından artıq şagirdlərin bildikləri bütün aspektlər üzrə «əqli hücumu»u tətbiq etmək olar. Bu şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların artıq nəyi yaxşı (və ya pis) bildiklərini aydınlaşdırmaq üçün ən yaxşı vasitədir.

Müəllim sualı lövhədə yazır, yaxud onu şifahi verir və hamıya təklif edir ki, bu sual barədə öz ideyalarını söyləsinlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəsiz yazıya alınır. Yalnız bundan sonra söylənilmiş ideyaların müzakirəsi nəticəyə gətirib çıxarır. (Ş.Ə.Topçiyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, Ş.Ə.Qocayev, G.N.Hacıyeva, R.T.Qəndilov, S.Ş.Tağıyeva, N.Ə.Məmmədova, A.T.Hacıyeva, Z.Y.Rüstəmov, Ü.B.Vəliyeva, N.E.Zeynalova. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil (Müəllimlər üçün tədris vəsaiti.V-IX siniflər üçün). -Bakı: Mütərcim, 2006. 608s. Səh. 16)

Belə texnologiyalar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, intellekt səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı onların bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini günün tələbləri səviyyəsində formalıdır.

2.19. Təhsilin humanistləşdirilməsi.

Önjə təhsilin humanistləşdirilməsi anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Göründüyü kimi, bu sözün frazeoloci vahidlər kimi iki tərəfi vardır. Bu ifadənin birinci tərəfində «təhsil», ikinci tərəfində «humanist» sözü durur.

Fikrimizjə, əvvəljə anlayışın hər iki tərəfindəki sözlərin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına ehtiyaj duyulur. Çünki elmi-pedaqoci ədəbiyyatda «təhsil» sözünün izahına çox az yer verilmişdir.

«Təhsil» sözü dilimizə ərəb dilindən gəlmişdir. Məlum olduğu kimi hər bir xalqa mənsub olan sözlərin əsas hissəsi həmin xalqın milli etnogenezinin mənşəyindən yaransa da, digər hissəsi isə həmin xalqın dilinə gəlmə sözlər vasitəsilə daxil olur. «Təhsil» sözü isə bu qəbildən olan sözlərdən hesab olunur. Araşdırılan mənbələrdən aydın olur ki, «təhsil» sözü ərəb sözü olsa da, bəzən onun fars sözü olmasını iddia edənlər də vardır. Bunun isə ən başlıca səbəbi ərəb sözü olan «təhsil» sözünü farsların ərəblərdən götürüb bir neçə çalarlarından istifadə etməsi ehtimaldır. Ona görə də ərəb və fars sözləri lüğətində «təhsil» 1) ələ gətirmə, hasil etmə, qazanma; 2) elm və məlumat əldə etmə, oxuyub öyrənmək; 3) müntəzəm surətdə oxumaq nəticəsində əldə edilmiş biliklərin məjmusu mənalarında izah edilir. Göründüyü kimi, hər üç mənada «təhsil» sözü müntəzəm şəkildə elm-bilik qazanma, əldə etmə, öyrənmə kimi izah edilir (34, 641). Həmin lüğətdə «təhsildar» sözü isə fars sözü kimi təqdim edilərək «dövlət vergilərini və ya sahibkarların varidatını toplayan məmur» mənasında izah edilir (34, 164). Deməli, ərəb sözü olan «təhsil» fars dilində «var dövlət» mənasında işlədilsə, həmin sözü farsların ərəblərdən götürümləri ehtimalı həqiqətə daha çox uyğundur. Azərbaycan xalqının XI əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkiri Əbül Həsən Bəhmənyar Əl-Azərbayani (anadan olması məlum deyil - 1065) «Ət-təhsil» əsərində «təhsil» sözünü fəlsəfi istilah kimi qəbul etmiş, onu «dərk etmə» (rusja «Poznanie» - G.H.) mənasında işlətmişdir. Bəhmənyara görə təbiətin, jəmiyyətin, idrakın, elmin dərk edilməsi kimi izah olunan «təhsil» sözü ərəb sözüdür. Əsərin ərəb dilində yazılması da bu sözün ərəb mənşəli olub alınma söz kimi Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil edilməsi artıq qəbul edildiyi üçün bu sözün təhlilinə artıq yer ayırmağa ehtiyaj hiss etmirik. Lakin «təhsil» sözünün pedaqoci mənada işlədilməsinə də münasibət bildirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki elmi-pedaqoci ədəbiyyatda təhsilin mahiyyəti ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər vardır. Azərbaycanda nəşr olunan ilk Ensiklopediyada oxuyuruq; «Təhsil-sistemləşdirilmiş bilik, bəjarıq və vərdişlərin mənimsədilməsi prosesi və nəticəsidir» (15, 288). Təhsil anlayışının bilik, bəjarıq və vərdişlərin aşılması ilə məhdudlaşdırılması düzgün sayıla bilməz. Çünki təlim prosesində və tədris işində də bilik, bəjarıq və vərdişlərin aşılması həyata keçirilir. Təhsil anlayışına belə yanaşmaqla isə onu təlim və tədris anlayışları ilə eyniləşdiririk.

Doğrudur, təhsil prosesində təlim və tədris etmə prosesləri vardır. Lakin təhsil prosesində təlim və tədris etmədən savayı, tərbiyə etmə, milli və ümumbəşəri dəyərlərin öyrədilməsi və inkişaf da vardır. Ona görə də bu anlayışı məhdud şəkildən şərh etmək düzgün sayıla bilməz. Araşdırmalar

göstərir ki, Ensiklopediyadakı şərh (ASE-nin şərhı nəzərdə tutulur) 1958-ji ildə Azərbaycanı nəşr olunan «Pedaqogika» (14) adlı dərş vəsəitindəki şərhə əsəslənir. Həmin dərşlikdə göstərilir ki, «Təhsilin məzmunu təlim prosesində şagirdlərə öyrədilən bilik, bəjarıq və vərdişlər sisteminin məzmunundan ibarətdir» (73, 92).

Eyni sözləri 1964-jü ildə Azərtədrisnəşr tərəfindən, professor M.Muradxanovun redaktorluğu ilə çap olunan «Pedaqogika» adlı dərş vəsəitində də oxuyuruq: «Təhsilin məzmunu təlim prosesində şagirdlərə verilən bilik, bəjarıq və vərdişlər sisteminin məzmunundan ibarətdir» (77,126). Göründüyü kimi, birinji dərş vəsəitindəki «öyrədilən» sözünü ikinji dərş vəsəitində «verilən» sözü ilə əvəz etməklə təhsilin mahiyyətinə eyni şəkildə yanaşılmışdır. Hər iki dərş vəsəitindəki təhsil anlayışının «orta ümumi təhsil» kimi məhdudlaşdırılması deməyə əsas verir ki, təhsil anlayışı haqqında ASE-də verilən şərh həmin dövrdə mövjud olan elmi-pedaqoci ədəbiyyata istinad edilərək, məhdud çərçivədə izah edilmişdir.

Hazırda təhsil pedaqoci elmin başlıja kateqoriyalarından biri hesab edilir. Təhsil xalq təsərrüfatının ən aparıcı sahələrindən, başqa sözlə desək, ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Lakin uzun illər təhsil əhalinin, adamların maariflənməsi kimi izah olunub.

Postsovet məkanında dövlət idarəetmə sistemində orta təhsilə Maarif Nazirliyi, peşə təhsilinə Peşə Təhsili Komitəsi, ali və orta ixtisas təhsilinə isə Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi rəhbərlik edirdi.

Ənənəvi pedaqogikalarda isə təhsil pedaqoci elmin tədqiqat sahələrindən biri kimi nəzərə alınmırdı. Əsasən tərbiyə pedaqoci elmin tədqiqat sahəsi sayılır, təhsil isə onun tərkibində nəzərdən keçirilirdi (93, 11-12).

Prof. A. Abbasov və prof. H.Əlizadənin yazdıqları «Pedaqogika» kitabında oxuyuruq:

«Tərbiyə» sözü son dərəcə geniş anlayışdır. Çox zaman «təhsil» və «təlim» də onun tərkibində nəzərdən keçirilir, hətta pedaqogikaya tərif verərkən ona «tərbiyə» haqqında elm kimi yanaşırlar. Bu, görünür, təhsil və təlim anlayışlarına nisbətən tərbiyə anlayışının daha erkən meydana gəlməsi ilə bağlıdır. İlk insanlar məhz tərbiyə edə-edə övladlarına bilik, bəjarıq, vərdiş qazandırırđılar. İngilis dilində «education» sözü var. O, eyni zamanda həm tərbiyə, həm təhsil, təlim, maarif, həm də ən əsası «pedaqogika» mənasını verir (1, 79-80).

Son on ildə aparılan tədqiqatlarda isə təhsilə olan münasibət dəyişilmişdir. Son ədəbiyyatlarda pedaqoci elmin başlıja kateqoriyalarından biri olan təhsilin bilik, bəjarıq, vərdişlər sistemini əhatə etməsi, müvafiq tədris müəssisələrində müəyyən müddətdə həyata keçirilməsi, təlimlə üzvü surətdə əlaqədə olması, tərbiyə və inkişaf imkanlarını özündə ehtiva etməsi iddia edilir. 2003-jü ildə Moskvanın «Pedaqoqiçeskoe obşestvo Rossii» nəşriyyatı tərəfindən P.Y.Pidkasiştıyın redaktorluğu ilə nəşr olunan «Pedaqogika» dərşliyində «Təhsilin məzmunu» adlanan fəslin birinji paraqrafının yarımbaşlığı «Təhsilin məzmunu pedaqoci elmin dialektik kateqoriyası kimi» adlandırılır. Elmi pedaqogikada təhsil didaktikanın kateqoriyalarından biri kimi təqdim edilməklə yanaşı, onun bilik, bəjarıq və vərdişlər sistemini əhatə etməsi, müvafiq tədris müəssisələrində yüksək dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyətlərin

yetiştirilməsini təmin etməsi, öyrətmə, təlim-tərbiyə etmə imkanlarına malik olması göstərilir.

Prof.N.M. Kazımov istisna olmaqla pedaqoqlarımızın heç biri təhsilin bu xüsusiyyətlərini onun mahiyyətində, hətta, tərifində nəzərə almamışdır.

Yuxarıda təhsillə bağlı bir neçə fikir söylədiyimizi nəzərə alaraq bu məsələnin üzərində ətraflı dayanmağı məqsədmüvafiq hesab etmirik. Birjə onu qeyd eləməyi vəzifə sayırıq ki, prof.N.M. Kazımov təhsil kateqoriyası ilə bağlı müfəssəl fikirlərlə, konseptual ideyalarla çıxış edərək təhsilə belə bir tərif vermişdir: «Təhsil xalq təsərrüfatının tərkib hissəsi olub, müvafiq tədris müəssisələrində müəyyən müddətə öyrənilən, tərbiyə və psixoloji inkişaf imkanlarına malik olan, təlimin həm zəruri şərti, həm də nəticəsi kimi özünü göstərən, milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusudur» (57, 34).

Biz bu tərfi təhsil üçün məqbul sayırıq.

Deməli, xalq təsərrüfatının mühüm bir sahəsi olan təhsil müvafiq tədris müəssisəsində müəyyən müddətə öyrənilən, tərbiyə və inkişaf imkanları olan, təlimin zəruri şərti və nəticəsi kimi özünü göstərən, milli, ümumbəşəri və mənəvi dəyərlərə əsaslanan bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin məcmusudur.

Təhsilin humanistləşdirilməsi ifadəsinin ikinci tərəfindəki humanistləşdirmə sözü «humanizm» sözündən əmələ gəlmişdir. «Humanizm» latın sözü olan «humanus» sözündəndir. Mənası insani, bəşəri kimi başa düşülür.

«Humanizm – tarixin dəyişən baxışlar sistemi; bir şəxsiyyət kimi insanın dəyərini, onun azadlığını, xoşbəxtliyini, inkişafını, bacarığını aşkara çıxarmaq hüququnu qəbul edir, insanın rifahının, sosial institutlarının qiymət meyarı, bərabərlik, ədalət, bəşəri prinsipləri isə insan münasibətlərinin norması sayır. Humanizm hər jür fanatizmin, başqalarının nöqtəyi-nəzərinə və biliyinə hörmətsizliyin antipodudur. Humanizm renessans dövründə meydana çıxmışdır.

Bu dövrdə humanizm feodalizmə və orta əsr teoloji baxışlarına qarşı mübarizə aparan ideologiya üçün səjiyyəvi olub, mütərəqqi materialist baxışlarla sıx bağlı idi. Renaissance dövrünün humanistləri (Petrarka, Leonardo da Vinçi, Nottredamlı Erazm, Fransua Rable, Bekon və b.) dünyəvi dünyagörüşünün yaranmasında mühüm rol oynamışlar. Burcu humanizmi XVIII əsr maarifçilərinin əsərlərində yüksək inkişaf dərəcəsinə çatmışdır. Lakin burju humanizmi məhduddur, çünki humanist idealları xüsusi mülkiyyət və fərdiyyət prinsipləri ilə eyniləşdirir. Xüsusi mülkiyyəti tənqid edən Mor, Kampanella, Münster, Morelli, Mabli göstərirdilər ki, onu yalnız ümumi mülkiyyət ilə əvəz etməklə bəşəriyyət səadətə və firavanlığa nail ola bilər».(14, 71).

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasından götürdüyümüz bu iqtibas nəinki humanizmin bütün jəhətlərini özündə ehtiva etmir, hətta burada təhsilə heç bir münasibət bildirilmir. Bunun isə başlıca səbəbi mənbənin SSRİ məkanında və kommunist ideologiyasının tələbələrinə müvafiq bir şəkildə şərh olunmasıdır. Məsələyə ikinci bir tərəfdən yanaşsaq, deməliyik ki, sosializm humanizmi yalnız fəhlə sinfinə qayğılı münasibətin təzahürü kimi şərh edilir, təhsilin humanizmini heç yada salmırdı.

Hazırkı şəraitdə müstəqil dövlətimizin əsas direktivlərində, xüsusilə təhsil islahatlarına dair sənədlərdə təhsilə humanist mövqedən yanaşılması ən başlıca vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ali məktəb tələbələrinin jəmiyyətin ən ləyaqətli üzvü kimi yetişdirilməsindən ötrü onlarda qarşılıqlı hörmət, dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq, halallıq, mərhəmətlilik, hörmət etmək, yardım göstərmək, pay vermək kimi humanist hisslərin formalaşdırılmasına xüsusi şərait yaratmaq lazımdır. Çünki insani hisslər, nümunəvi davranış və normal münasibətlərin formalaşması məhz belə bir prosesdə baş verir. Belə bir proses isə pedaqoci prosesdir.

Prof.N.M.Kazımov göstərir ki, pedaqoci proses deyəndə təlim, tərbiyə, təhsil və bunlardan ayrılmaz olan psixoloci inkişaf kateqoriyalarının vəhdəti nəzərdə tutulur. Çünki təlim, tərbiyə və təhsilin oxşarlıq əlamətləri fərqli əlamətlərə nisbətən xeyli üstünlük təşkil edir: üçündə də iki tərəf (öyrədən və öyrənən) iştirak edir; üçündə də bir tərəf digər tərəfə müəyyən təsir göstərir; üçündə də göstərilən təsirlər pedaqoci-psixoloci səjiyyəli olur; üçündə də pedaqoci-psixoloci təsirlər məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olur; üçündə də xalq üçün faydalı olan sistemləşdirilmiş biliklər, bacarıq və vərdislər, habelə, mənəvi keyfiyyətlər mənimsənilir.

Pedaqoci prosesin əhatə etdiyi başlıca kateqoriyalara xas olan ümumi jəhətləri nəzərə alaraq, milli pedaqogika onun mahiyyətini belə ifadə edir: sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin adamlar tərəfindən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil mənimsənilməsi pedaqoci prosesdir (56, 32). Pedaqoci prosesdə tələbələrə aşılana mənəvi keyfiyyətlərin böyük əksəriyyətini humanist normaları özündə əks etdirən əxlaqi keyfiyyətlər təşkil edir. Ona görə də ali məktəbdə yaradılan sağlam pedaqoci prosesdə tələbələrə aşılana məqsədi zəruri sayılan humanist normaların təlqin edilməsi yolu ilə onların yetgin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını belə şəxsiyyətin isə pedaqoci prosesin əsas obyektinə çevrilməsini qarşıya təxirəsalınmaz vəzifə kimi qoymağı tələb edir.

Təsadüfi deyil ki, 15 iyun 1999-ju il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan sərənjama əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Təhsil sahəsindəki islahat proqramında da göstərilir:

- Demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması... təmin edilsin (12, 7).

Dövlət direktivlərinin qarşıya qoyduğu bu vəzifələrə uyğun olaraq bütün təhsil müəssisələrində təhsilin humanistləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərilməsi vəzifə hesab edilir. Bu müəssisələr içərisində təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı ali məktəblərin imkanları daha genişdir. Çünki respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin demək olar ki, hamısında tələbələrə humanist hisslər aşılamaq mümkündür. Lakin bu fənlər içərisində elələri var ki, onların tədrisi prosesində gələcək mütəxəssislərə humanist

normalar aşılamaq üçün daha geniş imkanlar vardır. Məsələn, deyək ki, bütün ali məktəblərimizdə fəlsəfə, sosiologiya, məntiq, psixologiya, politologiya, ekologiya problemləri üzrə xüsusi və ümumi kurslar tədris olunur. Həmin kursların isə əsas obyektı və predmeti kimi şəxsiyyət və onun formalaşdırılması məsələləri önə çəkilir. Əgər Tibb Universiteti həkim hazırlığı ilə məşğul olduğuna görə gələcək həkimlərə həmçinin təbiətə, jəmiyyətə, insanın davranış və fəaliyyətinə etik-humanist münasibət bəsləməyi (fəlsəfə və etika), sosial mühitə, məişət məsələlərinə, demokratik proseslərə (sosiologiya) humanist mövqedən yanaşmağı, insan psixologiyasındakı humanist hissləri, duyğuları, qavrayış elementlərini, təxəyyül və təfəkkür tərzini, xarakteri, qabiliyyətləri (psixologiya), ətraf mühiti sevməyi, qorumağı, saflaşdırmağı (ekologiya) öyrətmək zəruri sayılır. Eləjə də, Azərbaycan Texniki Universitetində, İnşaat Mühəndisləri və Memarlıq Universitetində, İqtisad Universitetində, Azərbaycan Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasında, Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında, Azərbaycan İdman Akademiyasında da həmin fənlərin tədrisi ilə gələcək kadrlara yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərin aşılması zəruri sayılır. Hətta elə fənlər var ki, tələbələrə həmin fənlərin elmi əsasları və mahiyyəti ilə yanaşı, ayrı-ayrı peşələrə yiyələnməyin spesifik jəhətləri, tərəfləri, heç olmasa elementar xüsusiyyətləri barədə biliklər verilir. Məsələn, ali məktəblərdə tələbələrə ümumi psixologiyanın elmi əsasları, məzmunu ilə yanaşı yaş psixologiyası, diferensial psixologiya, əmək psixologiyası, tibbi psixologiya, pedaqoci psixologiya, hüquq psixologiyası, hərbi psixologiya, idman psixologiyası, kosmik psixologiya, təyyarəçilik psixologiyası, mühəndislik psixologiyası, sosial psixologiya, məişət psixologiyası, təbliğatın psixologiyası, siyasi psixologiya, idarəetmənin psixologiyası, iqtisadi psixologiya, etnopsixologiya, psixodiagnostika, anomal inkişafın psixologiyası, müqayisəli psixologiya, topsixologiya, psixofor-makologiya, injəsənət psixologiyası, bədii yaradıcılıq psixologiyası, ticarət psixologiyası, gömrük psixologiyası, vergiqoyma psixologiyası, kommunal psixologiya, parapsixologiya ilə bağlı biliklər verilir ki, bu zaman onlara insanpərvərliyin, mərhəmətliliyin və humanist yaşmaların psixoloci xarakteristikasının da öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Əgər göstərilən istiqamətlər üzrə gələcək mütəxəssislərə istənilən səviyyədə bilik, bacarıq və vərdislər aşılarsa, təhsilin humanistləşdirilməsi sahəsində müvəffəqiyyətlər qazanmaq mümkündür.

Respublikamızın ali məktəblərinin böyük əksəriyyətinin magistratura pilləsində həm dövlət standartlarının, həm baza tədris planlarının, həm də xüsusi seçmə fənn proqramlarının tələblərinə müvafiq olan fənlərin tədrisi zamanı təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı məlumatların verilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Ali məktəb pedaqogikası, ali məktəb psixologiyası, müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təjribəsi, mədəniyyətşünaslıq, politologiya, fəlsəfə belə fənlərdən hesab olunur ki, bu fənlərin tədrisində də gələcək mütəxəssislərə, peşə sahiblərinə ən ali humanist hisslərin aşılması mümkün sayılır.

Belə bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu, gender məsələsidir. Gender beynəlmiləl söz olub «qadın» anlamı mənasında başa düşülür.

Buna bəzən «femmenizm» (yəni qadınsünaslıq) da deyilir. Hazırda Amerikanın və Qərbin demək olar ki, bütün universitetlərində «Gender təhsili» həyata keçirilir. İnternet şəbəkəsi xətt ilə əldə olunmuş məlumatlara istinadən deməliyə ki, gənjlər təhsili Qərbdə, əsasən, Açıq Jəmiyyət İnstitutlarının, Yardım Fondlarının, Mərkəzi Avropa Universitetinin (Budapeşt) və digər qurumların dəstək və maliyyə yardımı ilə həyata keçirilir. Həmin qurumların bilavasitə köməkliyi ilə həyata keçirilən gender təhsilinin müxtəlif məzmunlu, müxtəlif istiqamətli və müxtəlif xarakterli tədris proqramları vardır ki, bunların da əsasında qadına humanist münasibət durur.

Belə bir təhsilin ortaya çıxması isə bir neçə zərurətdən yaranmışdır. Bu səbəblərin isə ən başlıcası Qərbdə və Amerikada qadına olan qeyri-insani münasibətlərin geniş vüsət almasıdır. Amerika və Qərb ölkələrində qadın biznesi ilə məşğul olan və günü-gündən artan qurumların, şirkətlərin, jəmiyyətlərin xətti ilə yaranan fazendalar, gejdə barları, restoranlar, mavi klublar, kazinolar, əylənjə mərkəzləri və bu kimi yerlərdə qadınlar satılır-alçaldılır, kölə halına salınır, əylənjə predmetinə çevrilir. Beləliklə, həmin qadınlar öz analıq, nənelik, paklıq, saflıq, müqəddəslik, ağbirçəklik, gözəllik simvolunu birdəfəlik itirir. Bütün bunlar isə qadına qeyri-humanist münasibətlərin təzahüründən yaranır. Belə bir münasibətlər isə qadını qorxulu bakteriyaların, yoluxucu xəstəliklərin, fizioloqi jəhətdən təhlükəli sayılan virusların, narkotik vərdişlərin daşıyıcılarına çevrilməsinə xüsusi şərait yaradır. Belə xoşagəlməz hallar isə bir tərəfdən normal əhali artımının qarşısına sədd çəkirsə, digər tərəfdən jəmiyyətdə yaranan yeni nəslin həm fiziki, həm də mənəvi jəhətdən şikəst olmasına gətirib çıxarır. Sivilizasiya və qloballaşdırma pərdəsi altında həyata keçirilən bu qeyri-insani hərəkətin, humanistləşdirmə prinsiplərinə daban-dabana zidd olan bu amillərin qarşısını almaq məqsədi ilə Qərb alimləri Feminist pedaqogika, Feminist psixologiya Gender Təhsili proqramlarının və tədris materiallarının hazırlanmasını son dərəcə zəruri və günün təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab etmişlər.

Jəmiyyəti məhvə aparan belə təhlükəli amilləri, bəşəriyyəti əxlaqsızlığa və mənəviyyətsizliyə sürükləyən bu neqativ halları aradan qaldırmaq məqsədi ilə artıq bütün beynəlxalq təhsil institutları, demək olar ki, həyəcan təbili çalmağa başlamış və təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipini əsas götürməklə yeni üsul, vasitə, priyom və yolların müəyyənləşdirilməsini təkidlə tələb edirlər. Belələ-rindən biri Budapeştdə fəaliyyət göstərən Mərkəzi Avropa Universitetinin dəstək və maliyyə yardımı ilə hazırlanmış «Gender və mədəniyyət» proqramıdır. Bu proqram əsasında Avropada həyata keçirilən Gender Təhsili artıq Azərbaycanı da təbliğ olunmağa başlamışdır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-humanist normalar, neqativ hallar artıq Azərbaycanı da müşahidə edilməyə başlamışdır. Orta ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə təhsil alan yeniyetmə və gənjdə qızların spirtli içkilərə, narkotik maddələrə meyl etməsi, «Avropa Hotellərində», «publiqni domlar» da (bu ifadənin dilimizdə yozumu effektiv səsəlmədiyi üçün biz həmin «kütləvi evləri» belə adlandırmağa məjbur olduq) görünmələri ilə bağılı dərjə olunan yazılar, nümayiş etdirilən video-sücutlər də bunu sübut edir.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi respublikamızda Gender Təhsili üzrə tədris proqramının hazırlanmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir. Qərb Universitetinin təşəbbüsü və Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin 24 iyul 2001-ji il tarixli 856 sayılı qərarı ilə «Ali təhsil müəssisələrində gender təhsili üzrə tədris proqramları» çap olunmuşdur. Təhsil islahatları proqramında təsbit olunan təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq və bu prinsipin ən başlıca tərkib hissələrindən biri sayılan bu proqramda qadına humanist münasibətin mahiyyəti, məzmunu və əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Proqramın «Azərbaycan tarixində gender aspekti», «Politologiyanın gender aspektləri», Fəlsəfənin gender aspektləri», «Gender sosiologiyası», «Gender və mədəniyyət», «Psixologiyada gender aspektləri», «Gender tədqiqatlarının hüquqi aspektləri», «İqtisadi nəzəriyyədə gender aspektləri» adlanan bölmələrində əxlaqi, mənəvi, etik, estetik, sosial, hüquqi, psixoloji münasibətlərin fonunda qadına olan ən ali humanist münasibətləri özündə əks etdirən çox dəyərli mövzular öz əksini tapmışdır. Lakin təhsilin humanistləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan verə biləcək bu proqram əsasında tədris materiallarının və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmamasını təəssüf hissi ilə qeyd etsək də yaxın gələcəkdə problemlə bağlı didaktik materialların hazırlanmasına və onun ali təhsil müəssisələrində məqsədəuyğun şəkildə tədris olunmasına şərait yaradılmasına nikbinliklə baxırıq.

Təhsilin humanistləşdirilməsinə göstərilən belə maraq və meyllər, ali məktəblərimizdəki şərait deməyə əsas verir ki, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi əsasında təşkil olunan işlər əgər məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilərsə, gənjlərin insanpərvər bir şəxsiyyət və nümunəvi əxlaqi-mənəvi sifətlərə malik bir peşə sahibi kimi formalaşmasına nail olmaq mümkündür. Bu işi isə daha səmərəli şəkildə pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblərin həyata keçirməsi daha məqbul sayılır. Çünki bu tipli ali təhsil müəssisələrinin problemin həlli ilə bağlı imkanları daha genişdir.

Həmin imkanları yığjam şəkildə sərth etmək və ümumiləşdirməkdən ötrü aşağıdakı amillərə diqqət etmək kifayətdir.

Birinci amil: Pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələri rəhbərlərinin, o cümlədən rektorların, tədris-tərbiyə işləri üzrə prorektorların, dekanların, kafedra müdirlərinin, eləcə də digər ictimai təşkilatların iş planlarında Təhsil İslahatına dair direktivlərdən irəli gələn müddəalar, xüsusilə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin başlıca müddəaları öz əksini tapır, başqa sözlə desək, təsbit olunur.

İkinci amil: Pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (folklor), təhsilin, tərbiyənin, ümumiyyətlə desək, pedaqogikanın tarixi, nəzəri əsasları, psixologiya, təbiətin, jəmiyyətin və idrakin ümuminkişaf qanunları, qanunauyğunluqları; hər bir ixtisasın, ictimai, iqtisadi, siyasi, məntiqi, etik, estetik əsasları; ibtidai hərbi; tibbi; fiziki hazırlıq barədə tələbələrə müxtəlif xarakterdə, müxtəlif həjmdə bilik, bacarıq və vərdislər konkret sistem halında verilir. Həmin sistemin məzmununda isə təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı kifayət qədər didaktik materiallar vardır.

Üçüncü amil: Pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş tədris planlarında, həmin tədris planlarının tələblərinə uyğun hazırlanmış fənn proqramlarında, həmin fənn proqramlarına uyğun hazırlanmış dərslik və dərs vəsaitlərində təhsilin humanistləşdirilməsi baxımından istər bilvasitə, istərsə də bilavasitə məqbul sayılan yetərinjə mövzular vardır.

Dördüncü amil: Həmin mövzular üzrə mühazirə mətnləri hazırlayan müəllimlər üçün təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı dövlət direktivləri, o cümlədən, ölkə Prezidentinin fərmanı və sərənjamları, Əsas Qanunda (Konstitusiyada) təsbit olunmuş maddələr, «Təhsil Qanunu»nda əksini tapan müddəalar, beynəlxalq təhsil institutlarının proqram xarakterli sənədlər toplusu, elmi əsərlər, didaktik materiallar, metodik göstərişlər, müvafiq nazirliklərin kollegiya qərarları və müxtəlif səpkili ədəbiyyatların olmasıdır.

Beşinci amil: Mühazirə materiallarının seminar məşğələlərində müzakirəsinin səmərəli təşkilinə imkan yaradan əyani, texniki (audiual, audovizual) vasitələrin, yeni pedaqoci texnologiyaların olmasıdır.

Altıncı amil: Təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı son informasiyaların toplanılmasına imkan verən internet şəbəkəsinin olmasıdır.

Yeddinci amil: Pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblərdə tədrisdənkənar vaxtlarda, auditoriyadankənar tədbirlərdə, o cümlədən: gejelərdə, görüşlərdə, disputlarda, lektoriyalarda, axşamlarda, studiyalarda, tələbə konfranslarında, gənjlər klublarında, məsləhət saatlarında, kitab müzakirələrində, təqdimat mərasimlərində, bayramlarda, təhsilin humanistləşdirilməsinə dair söhbətlərin aparılması üçün şəraitin olmasıdır.

Bu amilləri nəzərə almaqla respublikamızın bütün ali məktəblərində xüsusilə pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoci Universitetində, Azərbaycan Dillər Universitetində, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda, Bakı Slavyan Universitetində, Naxçıvan Dövlət Universitetində, Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunda, Gəncə Dövlət Universitetində, Sumqayıt Dövlət Universitetində, Lənkəran Dövlət Universitetində, Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində, Təfəkkür Universitetində, Odlar Yurdu Universitetində, Bakı Qızlar Universitetində, Azərbaycan Universitetində təhsilin humanistləşdirilməsi işini elmi pedaqoci, psixoloji, metodik əsaslar üzərində qurmaqla insanpərvərliyi, əxlaqi-mənəvi normaları hər kəsin öz davranış fəaliyyətini nümunəvi şəkildə əks etdirən peşə sahibləri yetişdirmək imkanları çoxdur.

Bunun üçün isə adı çəkilən ali məktəblərdə hər jür şərait vardır. Ona görə də pedaqoji kadr hazırlığı işində təhsilin humanistləşdirilməsinə mühüm prinsip kimi istinad etmək lazımdır. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiya edildiyi hazırkı şəraitdə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi ali məktəblərin rəhbəri başda olmaqla bütün pedaqoci kollektiv tərəfindən bir stimül kimi qəbul edilməlidir. Nəzərə alsaq ki, «prinsip» sözü (Latın sözüdür, «prinsipium» sözündən yaranmışdır – başlanğıc, əsas deməkdir) hər hansı bir nəzəriyyənin, təlim, elm, dünyagörüşü, siyasi təşkilatın və s. çıxış etdiyi əsas müddəalar; insanın əxlaq və fəaliyyət

norması; hər hansı bir mexanizmin, adətin quruluş xüsusiyyəti (14, 13) mənasını verirsə, deməli, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi hər hansı bir pedaqoci prosesdə yetişən nəslin təlim-tərbiyəsi zamanı onların əxlaqi normalarının saflaşdırılması, mənəvi jəhətdən zənginləşdirilməsi, onlarda insanpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərə, islam dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaq, torpağı qorumaq, valideynlərə, qoçalara, uşaqlara, xəstələrə, əlillərə, imkansız uşaqlara, kimsəsizlərə, kasıblara ehtiram bəsləyib yardım etmək və sair kimi keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün onlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsir göstərmək kimi başa düşülməlidir.

Elmi pedaqogikada təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi fasiləsiz təhsil sisteminin əsasında duran prinsiplər sisteminə daxil edilir. Prof.N.M.Kazımov bu mövzudan danışarkən göstərir ki, «hər ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi quruluşuna uyğun olan təhsil sisteminin bir sıra prinsipləri olur» (58, 21).

Azərbaycanda təhsil sistemi aşağıdakı prinsiplərə uyğun qurulur: təhsilin dövlət və ictimai səjiyyəli olması, dövlət təlim-tərbiyə müəssisələrində təhsilin əsasən dövlət hesabına olması; hər bir vətəndaş üçün təhsilin müəssərliyi; təhsilin humanist xarakterdə olması; təhsilin humanitar istiqamətli olması; təhsil sistemində vahidlik və varisliyin olması, təhsildə xalqların hüquq bərabərliyi; təhsildə kişi və qadınların hüquq bərabərliyi; təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması; şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına təhsilin imkan verməsi; təhsil sisteminin açıqlığı; təhsilin idarə olunmasında demokratiklik; təhsildə siyasi fəaliyyətin yolverilməzliyi (60, 117).

Göründüyü kimi, təhsil sisteminin əsasında duran on üç əsas prinsipdən biri də konkret olaraq təhsilin humanistləşdirilməsi adlanırsa, digər 12 prinsipin hər birində də müvafiq olaraq humanizm elementləri öz təjəssümünü tapır.

Məsələn, təhsilin dünyəviliyi prinsipində də humanizmin bəşəriliyi özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Yaxud təhsilin milli dəyərlərdən qidalanması prinsipində də milli-mənəvi dəyərlərimizin insanpərvərlik, qayğıkeşlik əliaçıqlıq, humanistlik kimi əxlaqi normalardan yoğrulması özünü büruzə verir. Təhsilin prinsiplərinin humanistləşdirmə prinsipi ilə bağlı bir üzvü əlaqəsi onun ümum -pedaqoci prinsip olmasını şərtləndirən jəhətlərdəndir. Elmi pedaqogikada sistemlilik, ardıcılıq, müvafiqlik, nikbinlik, yaş, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipləri kimi humanistləşdirmə prinsipi də ümumpedagogici prinsip hesab olunur. Ona görə ki, humanistləşdirmə prinsipi həmin prinsiplər kimi həm təlimin, həm tərbiyənin, həm də təhsilin prinsipləri hesab olunurlar. Təhsilin humanistləşdirilməsini biz ilk dəfə olaraq ümumpedagogici prinsip hesab etməklə onun elmi pedaqogikada, yəni «Pedaqogika», «Ali məktəb pedaqogikası» adlı dərslik və dərs vəsaitlərində mövjud prinsiplər sırasına daxil edilməsini təklif edirik. Çünki arzu və istək şəklində təqdim etdiyimiz bu təklifin isə mühüm elmi əsaslara söykənməsini də unutmamaq olmaz. Məlumdur ki, humanistləşdirməni, humanizmi, humanist xarakteri prof. Nurəddin Kazımovdan savayı, heç bir müəllif təhsilin prinsipi kimi qəbul etməmişdir. O, ilk dəfə olaraq «Ali məktəb Pedaqogikası»nda (59), sonra isə «Məktəb pedaqogikası»nda (55) təhsilin humanistləşdirilməsi məsələsinə toxunmuşdur. Digər müəlliflər isə bu prinsipi

yalnız tərbiyə prinsipi kimi təqdim etmişlər. «Pedaqogika» adlı dərslik və dərs vəsaitlərində öləri də olsa, mövjud tərbiyə prinsipləri sırasında humanizm tərbiyyəsinin adını çəksələr də, bu prinsipin hərtərəfli elmi şərhini və pedaqoci kadr hazırlığında onun rolunu geniş mənada işıqlandırmamışlar. Ona görə də təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi barədə biz ilk dəfə olaraq geniş şəkildə şərhlər verməyi məqsədəuyğun hesab etdik, təhsilin humanistləşdirilməsi sözünün şərhinə çalışdıq, bu sözün etimoloji mənasını aydınlaşdırdıq, onun konkret bir pedaqoci prinsip kimi şərhinə və həmin prinsipin ali məktəb həyatındaki roluna və yerinə öz münasibətimizi bildirdik. Bütün bu dediklərimizi ümumiləşdirərək təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin məzmununu aşağıdakı kimi ifadə etməyi məqbul saydıq. Yetişən nəslin (şagirdin, tələbənin) öz şəxsi meylinə, arzusuna, niyyətinə uyğun gələn fənlərin öyrənilməsinə imkan verilməsi, müstəqil peşə seçməyə istiqamətləndirilməsinə xüsusi şəraitin yaradılması; onların hüquqlarına, azadlıqlarına, ijtimai maraqlarına, şəxsiyyətinə, şərəf və ləyaqətinə, əqidəsinə hörmətlə yanaşılması; müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətlərində səmimi həmrəyliyi, sıx əməkdaşlığı, qarşılıqlı anlaşmanı, insanpərvərliyi, hörmət, ehtiram, yardım, pay, mərhəmət və s. bu kimi normaların məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tənzimlənməsi, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin məzmununu təşkil edir.

Yeri gəlmişkən, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin ali məktəb həyatındaki mövqeyinə də münasibət bildirməyi lazım bilirik.

Hər şeydən əvvəl, qeyd olunmalıdır ki, təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi bütün ali məktəblərdə çox güclü mövqeyə malikdir. Lakin bu mövqeyin sükunətdə olması bir fakt olaraq qarşıda durur. Başqa sözlə desək, ali məktəbin idarə edilməsindən tutmuş tədris prosesinin düzgün qurulmasına və auditoriyadankənar tədbirlərin təşkilinə qədərki bütün bu proseslərdə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə istinad etməklə, bu prinsiplərin əsasında duran müəyyən tələblərin gözlənilməsinə, müvafiq metod, priyom, yol və üsulların köməyindən istifadə etməklə pedaqoci kadr hazırlığı ilə bilavasitə bağlı olan həmin mövqeyi sükunətdən xilas edərək ona dinamik güj vermək mümkündür. Özü də bu işi təkə pedaqoci kadr hazırlığı ilə birbaşa məşğul olan ali məktəblərlə məhdudlaşdırmaq düzgün sayıla bilməz. Fikrimizi konkret faktlarla izah edək. Məsələn, götürək Azərbaycan Tibb Universitetini: Elmi ədəbiyyatda bu universitet heç vaxt pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan universitet kimi qələmə verilməyib. Bütün yazılı mənbələrdə universitetin müəllimləri, sanitariya, gigiyena, tədqiqat mərkəzlərini və sairə bu kimi qurumları öz kadrları ilə təmin etməsi barədə informasiyalara rast gəlirik. Unutmaq olmaz ki, universitet bütün bunlarla yanaşı, həm də pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olur. Çünki universiteti bitirənlərin bir qismi tibb məktəblərində, tibb təmayüllü kollejlərdə, texnikumlarda və Tibb Universitetində dərs deyir. Əgər dərs deyirlərsə, deməli, onlar pedaqoci prosesin aparıcı simalarına çevrilirlər. Bu mütəxəssislər əgər pedaqoci işlə məşğuldurlarsa, deməli, onları da pedaqoci kadr hazırlığı ilə bilavasitə məşğul olan ali tədris müəssisəsi bu işə hazırlamışdır. Əgər adı çəkilən orta ixtisas və ali məktəblər birbaşa tibb təhsili ilə məşğuldurlarsa, deməli, onların hamısı

təhsil müəssisələridir və həmin təhsil müəssisələrində təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə birmənalı şəkildə düzgün yanaşılması, riayət olunması və istinad edilməsi vacibdir. Belə bir məsələni diqqətdən yayındırmaq olmaz ki, tibbi təhsili alan hər bir peşə sahibi hökmən mərhəmətli, insanpərvər və şəfqətli olmalıdır. Əbəs yerə deməyiblər ki, həkimlər «sağlamlıq bəxş edən», «mərhəmət göstərən», «ölümdən xilas edən», «jan qurtaran» adamlardır. Qədim zamanlarda həkimləri loğman adlandırıblar. Loğman xəstələrdə nikbinlik, inam hissələri formalaşdırmağı bajarmalı, onların bütün dərdlərinə insanpərvərliklə yanaşmalı, öz şəfqətli əllərindən onlara mərhəmət payı verməyə daim hazır olmalı, təmənnəsiz yardım etməyi özünün həyat amalı kimi qəbul etməyə alışmalıdırlar. Onlar təbii fəlakətlərdən, qəzalardan, yoluxucu və ijtimai mühit üçün son dərəcə təhlükəli olan xəstəliklərdən zərər və əziyyət çəkənlərə yardım etməyi özlərinin əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərinə çevirməyi bajarmalıdırlar. Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, tibbi kadrlar hazırlayan orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində tələbələri səhiyyə işçisi kimi müqəddəs peşə hazırlığına yiyələndirərkən onlara təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin əsas istiqamətlərinə müvafiq olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması daha vacibdir. Eyni sözləri birbaşa pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olmayan ali məktəblər haqqında da demək olar. Çünki onlar müəllim yox, mühəndis, iqtisadçı, geoloq, neftçi, maliyyəçi, ticarətçi, kompüter texnologiyası mütəxəssisi, biznesmen, gömrükçü, vergiqoyan, kənd təsərrüfatı işçisi, tərcüməçi, memar, recissor, aktyor, maşınşünas, materialşünas, hüquqşünas, şərqşünas, metalşünas, ekoloq, regionşünas və s. bu kimi kadrlar hazırlayırlar.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunduğu, məmləkətimizin işğala məruz qaldığı, mənfur erməni jəlladlarının, qanıçənlərinin, terrorçularının soydaşlarımızı öz dədə-baba yurdundan zorla qovaraq ev-əşiklərini xarabazara çevirdiyi hazırkı şəraitdə köçkün imkansızlara, qaçqın xəstələrə, körpələrə, qocalara, işsizlərə, əlsiz-ayaqsızlara yardım etmək, pay vermək, mərhəmət göstərmək, maddi jəhətdən dayaq durmaq, əl tutmaq, arxa dayanmaq üçün iş adamları, biznesmenlər, ticarətçilər, iqtisadçılar daha çox lazımdır. Deməli, bütün ali məktəblərdə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi həyata keçirilən kadr hazırlığı işinin əsas leytmotivinə çevrilməlidir.

Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, dövlət direktivlərinin tələblərinə uyğun olaraq respublikamızın bütün ali məktəblərində təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə istinad edilməklə həyata keçirilən işlər qarşıya qoyulan ən başlıca vəzifələrdən biri kimi, deyərdik ki, birinjisi kimi qəbul edilməlidir. Bunun üçün ali məktəblər də müvafiq imkanlara malikdir. Ali məktəblər içərisində pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan tədris müəssisələri isə bu sahədə daha geniş imkanlara malikdir. Belə ali məktəblər isə ölkəmizdə yetərinjədir. Respublikamızın ən böyük və ən qədim təhsil ənənələrinə malik olan Bakı Dövlət Universitetində 22 adda fəaliyyət göstərən fakültə və şöbələrdə xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində çalışmaq üçün, həm də pedaqoci kadrlar hazırlanır. Universitetin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, ərəb dili və ədəbiyyatı, fars dili və ədəbiyyatı, ivrid dili və ədəbiyyatı, fəlsəfə, tarix, politologiya fakültəsinin məzunlarının böyük əksəriyyəti tədris müəssisələrində

pedaqoci fəaliyyətlə məşğuldurlar. Azərbaycan Dövlət Pedaqoci Universiteti və Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu (11 filialı ilə birlikdə) isə sırf pedaqoci kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblərdən hesab olunur. Bu ali məktəblərlə yanaşı, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, Azərbaycan Dillər Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti, Təfəkkür Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, Bakı Asiya Universiteti, Azərbaycan Universiteti də bilavasitə pedaqoci kadr hazırlığı işini həyata keçirir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Dillər Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Pedaqoci Universitetinin, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvanda, Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Şamaxıda, Şəkiddə, Zaqatalada, Jəlilabadda, Salyanda, Qubada, Gəncədə, Qazaxda, Ağjəbədiddə fəaliyyət göstərən filiallarında da pedaqoci kadr hazırlığı işi həyata keçirilir. Deməli ki, respublikamızın bütün regionları artıq pedaqoci kadr hazırlığı işini özündə əyani şəkildə əks etdirir. Adı çəkilən ali tədris müəssisələri isə təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq tədris-tərbiyə işlərini, habelə yüksək səviyyəli pedaqoci kadr hazırlığını həyata keçirmək üçün çoxpilləli imkanlar şəbəkəsinə malikdirlər. Həmin şəbəkəyə daxil olan imkanlar sistemini aşağıdakılar təşkil edir.

1. Hazırda qüvvədə olan Təhsil Qanununa (11) görə bütün təlim-tərbiyə müəssisələrinin, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması kimi sivil tövsiyələrin verilməsi (Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin son iclaslarının müzakirəsindən keçən və yaxın zamanlarda qəbul edilməsi nəzərdə tutulan Yeni Təhsil Qanunu layihəsində də təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi konkret maddə ilə təsbit olunur).

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərənjamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahatlar proqramı»nda təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə uyğun işlərin ali məktəblər qarşısında təxirəsalınmaz, ən başlıca vəzifələrdən biri kimi qoyulması;

3. «Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində islahatlar proqramı»na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əmr və sərənjamlarında, habelə müvafiq kollegiya qərarlarında təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinin təsbit olunması;

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 30 mart 1995-ci il tarixli 72 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ali Təhsil Müəssisəsi Haqqında Əsasnamə»də (əsasnaməyə NK-nın 1997-ci il, 9 yanvar tarixli 4 sayılı və 1999-cu il 15 may tarixli, 82 sayılı qərarları ilə təsdiq edilmiş dəyişiklik və əlavələrin edilməsi

də nəzərdə tutulur) təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə uyğun təlim, tədris və tərbiyə işlərinin aparılmasına dair göstəriş və tövsiyələrin olması;

5. Ali təhsil müəssisələri haqqında əsasnamənin ali peşə təhsilinin dövlət standartları bölməsinin (V bölmə) 50-ji bəndində ali ixtisas təhsilinin əsas peşə təhsili proqramına daxil olan məjburi fənlər blokunda humanitar fənlərin üstünlük təşkil etməsi;

6. Humanitar fənlər sırasına daxil olan Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xarici dillər və ədəbiyyatı, məntiq, fəlsəfə, sosiologiya, ümumi psixologiya, yaş psixologiyası, məişət psixologiyası, sosial psixologiya, ali məktəb psixologiyası, tibbi psixologiya, pedaqogika, məktəb pedaqogikası, ali məktəb pedaqogikası, xalq pedaqogikası, pedaqogika tarixi, tərbiyə işinin metodikası, tarix, politologiya, iqtisadiyyatın əsasları, musiqi, estetika, ekologiya, idman, hərbi təlimlər və nəzəriyyəsi, müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təjribəsi, pedaqoci etika kimi fənlərə, kurslara, xüsusi kurslara, seçmə kurslara dair hazırlanmış tədris proqramlarında, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipini özündə əks etdirən mövzuların (kifayət qədər olmasa da) olması;

7. Pedaqogika, məktəb pedaqogikası, xalq pedaqogikası, ali məktəb pedaqogikası dərsliklərində və dərs vəsaitlərində təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bir başa səsləşən, bu prinsipin əsas müddəalarını özündə əks etdirən, onun mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini özündə ehtiva edən «Təhsilin humanistləşdirilməsi, «Təhsilin humanist xarakterdə olması», «Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi», «Humanizm tərbiyəsi», «Humanist tərbiyə», «Əxlaq tərbiyəsi», «Ekoloci tərbiyə», «Ağıl tərbiyəsi», «Təlim-tərbiyə işinə müəllimin emosionallığının təsiri», «Elmi dünyagörüşün formalaşması», «Pedaqoci prosesin qanunauyğunluqları», «Ali məktəbdə pedaqoci prosesə xidmət», «Ali məktəbdə elmi tədqiqat işi», «Ali məktəbdə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoci kadrların hazırlanması», «Ali məktəbə rəhbərlik və pedaqoci nəzarət» və sair bu kimi mövzuların olması;

8. Tədrisdənkənar işlərdə, auditoriyadankənar tədbirlərdə, o cümlədən, gejelərdə, görüşlərdə, lektoriyalarda, disputlarda, müsabiqələrdə, tələbə klublarında, tələbə konfranslarında, kitab müzakirəsində, poeziya saatlarında, bədii yaradıcılıq dərnəklərində, mərasimlərdə, müqəddəs yerləri ziyarət etmək, xüsusilə qaçqınlara, köçkünlərə, müharibə fəjriyyəsinə məruz qalanlara, kasıblara kömək etmək, xəstələrə baş çəkmək yardım etmə mərasimləri də buraya daxildir), konsertlərdə, yarışlarda, yürüşlərdə, ekskursiyalarda təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipi ilə bağlı müzakirə, təhlil və şərh etmək üçün kifayət qədər mövzuların olması.

2.20. Təhsilin demokratikləşdirilməsi.

Demokratikləşdirilmə sözü “demokratiya” sözündən yaranmışdır. Yunan sözü olan “demokratiya” (hərfi mənası-xalq hakimiyyəti; demos-xalq, kratios-hakimiyyət) vətəndaşlara geniş hüquq və azadlıqlar verilməsinə əsaslanır. (Bax. ASE III cild, Bakı, 1979, səh. 371)

Deməli, təhsilin bütün pillələrində konstitusiya hüquqlarının müdafiəsi; sərbəst, azad, sağlam düşüncə tərzilə müstəqil söz söyləməsi, ixtisas seçməsi, peşə öyrənməsi, cəmiyyətin tam hüquqlu vətəndaşı kimi seçmək, seçilmək, vəzifə tutmaq, xarici ölkələrdə təmsil olunmaq; mütərəqqi ideyaları, hadisə və prosesləri müdafiə etmək; bütün qanunsuzluqları açıq tənqid etmək və s. Kimi anlayışların öyrədilməsi demokratik düşüncə tərzinin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Şagird məktəbə ailədən gəlir, təhsilini başa vurduqdan sonra istehsalata işləməyə gedir. Yəni cəmiyyətin tam demokratik hüquqlu vətəndaşı kimi xalqına və dövlətinə xidmət etmək səlahiyyəti qazanır. Bunun üçün isə şagirdə ali məktəbdə tam demokratik şərait yaradılmalıdır.

Respublikamızın bütün məktəblərində belə bir şəraitin yaradılması üçün geniş imkanların olmasını nəzərə alsaq, deməliyik ki, hər hansı bir məktəbdə birinci şəxsdən tutmuş pedaqoji kollektivin son nümayəndəsinə qədər – hamı təhsilin demokratikləşdirilməsini konkret bir prinsip kimi qəbul etməlidir.

Latın sözü olan “prinsip” “prinsipium” sözündən yaranmışdır. Mənası (başlanğıc, əsas deməkdir. “Hər hansı bir nəzəriyyənin, təlim, elm, dünyagörüşü, siyasi təşkilatın və s. çıxış etdiyi müddəalar; insanın əxlaq və fəaliyyət norması; hər hansı bir mexanizmi, adətin quruluş xüsusiyyəti” kimi başa düşülür (Bakı. ASE, VIII cild. Bakı, 1980, səh.13). Deməli, təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi təhsilin bütün pillələrində yetişən gənc nəslin hər hansı bir nümayəndəsinə bütün konstitusiya hüquqlarına malik olan, sərbəst, müstəqil, azad fikirli vətəndaş kimi yanaşmaq; onun bütün ictimai, iqtisadi, siyasi proseslərdə iştirakına şərait yaratmaq; onun maddi-milli və mənəvi sərvətlərdən bəhrələnmək və sair kimi kriteriyaları özündə ehtiva edir. Bütün bunlar isə hər şeydən əvvəl təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında özünü daha bariz şəkildə biruzə verməli, başqa sözlə desək, özünün çılpaqlığı ilə təcəssüm etməlidir. Pedaqoji prosesdə isə aşılana mənəvi keyfiyyətlərin böyük əksəriyyətini demokratik normaları özündə kəş etdirən əxlaqi keyfiyyətlər təşkil edir. Ona görə də məktəblərdə yaradılan sağlam pedaqoji prosesdə şagirdlərə aşılana zəruri sayılan demokratik normaların təlqin edilməsi yolu ilə onların yetgin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını tələb edir.

Təsadüfi deyil ki, 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan sərəncama əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Təhsil sahəsindəki islahat proqramında da göstərilir:

- Demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması təmin edilsin. (Bax. T.Paşayev “Ali təhsilin bakalavr pilləsində pedaqoji təcrübənin təşkili” Bakı, ADPU, 2004, səh. 7).

Dövlət direktivlərinin qarşıya qoyduğu bu vəzifələrə uyğun olaraq bütün təhsil müəssisələrində təhsilin humanistləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərilməsi vacib hesab edilir. Bu müəssisələr içərisində təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı ali məktəblərin imkanları daha genişdir. Çünki respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin demək olar ki, hamısında tələbələrə humanist hisslər aşılamaq mümkündür. Pedaqogikada təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri kimi təqdim edilir. Həmin dərsləklərdən birində oxuyuruq: “ Hər ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi quruluşuna uyğun təhsil sisteminin bir sıra prinsipləri olur”.

Professor N.Kazımov “Ali məktəb pedaqogikası” adlı dərsləkdə təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərindən bəhs edərkən 18 prinsipin adını çəkir. maraqlıdır ki, bu sırada təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi “Təhsilin demokratikləşdirilməsi və onun idarə olunmasının dövlət-ictimai xarakter daşması” kimi ifadə edir.

Fikrimizcə, prinsipin belə qoyulması onun həm ictimai, həm də siyasi məzmununu özündə daha parlaq şəkildə açıqlamağa kömək edir. Doğrudan da təhsilin demokratikləşdirilməsi həm ayrı-ayrı şəxslərdən, həm kütlələrdən, həm ictimai təşkilatlardan, həm də dövlət qurumlarından asılıdır. Bunun üçün də ali məktəblərin üzərinə daha böyük vəzifələr düşür. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyəti isə ali məktəblərdə həyata keçirilən spesifik işlərlə şərtlənir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Birinci şərt: Ali təhsil müəssisələrində rektor başda olmaqla bütün personal (prorektor, dekan, kafedra müdiri, həmkarlar təşkilatı və s.) öz iş planlarında təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipinin batan müddəalarını özündə əks etdirən bölmələr ayırmalıdır;

İkinci şərt: Bütün ali təhsil müəssisələrində demokratikləşdirmə qurumları (institutları, dərnləri, komissiyaları, lektoriyaları, muzeyləri, tələbə dəstələri, və s.) yaradılmışdır. həmin qurumlar isə özlərinə iş sistemləri yaratmalıdırlar. Bu iş sisteminin məzmununda isə təhsilin demokratikləşdirilməsilə bağlı kifayət qədər didaktik materiallar öz əksini tapmalıdır.

Üçüncü şərt: Pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş tədris planlarında, həmin tədris planlarının tələblərinə uyğun hazırlanmış fənn proqramlarında, həmin fənn proqramlarına uyğun hazırlanmış dərslək və dərslək vəsaitlərində təhsilin demokratikləşdirilməsi baxımından məqbul sayılan yetərincə mövzular olmalıdır.

Həmin mövzular üzrə mühazirə mətnləri hazırlayan müəllimlər üçün təhsilin demokratikləşdirilməsilə bağlı dövlət direktivləri, o cümlədən, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamları, Ali Qanunda-Konstitusiyada təsbit olunmuş maddələr, “Təhsil Qanunu”nda əksini tapan müddəalar, beynəlxalq təhsil institutlarının proqram xarakterli sənədlər toplusu, elmi əsərlər,

didaktik materiallar, metodik göstərişlər, müvafiq nazirliklərin kollegiya qərarları və müxtəlif səpgili ədəbiyyatların olması vacibdir.

Mühazirə materiallarının seminar məşğələlərində müzakirəsinin səmərəli təşkilinə imkan yaradan əyani, texniki (audial, audiovizual) vasitələr, yeni pedaqoji texnologiyaların olması da vacibdir.

Dördüncü şərt: Təhsilin humanistləşdirilməsilə bağlı son informasiyaların toplanılmasına imkan verən internet şəbəkəsinin olması da pis olmaz.

Beşinci şərt: Pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali məktəblərdə tədrisdənkənar vaxtlara, auditoriyadankənar tədbirlərdə, o cümlədən: gecələrdə, görüşlərdə, disputlarda, lektoriyalarda, axşamlarda, studiyalarda, tələbə təqdimat mərasimlərində, bayramlarda təhsilin demokratikləşdirilməsinə dair söhbətlərin aparılması üçün şəraitin olması önə çəkilməlidir. Universitetin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, ərəb dili və ədəbiyyatı, fars dili və ədəbiyyatı, ıvrit dili və ədəbiyyatı, fəlsəfə, tarix, politologiya fakültəsinin məzunlarının böyük əksəriyyəti tədris müəssisələrində pedaqoji, Azərbaycan Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Müəllimlər İnstitutu (II filialı ilə birlikdə) Bakı Slavyan Universiteti, Bakı Dillər Universiteti, Azərbaycan İdman Akademiyası, Azərbaycan Dillər Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti, Təfəkkür Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, Bakı Asiya Universiteti, Azərbaycan Universitetində də magistr hazırlığı işi həyata keçirilir. Nəzərə alsaq ki, ADU-nun, ADPU-nun, AMİ-nin, Naxçıvanda, Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Şamaxıda, Şəkidə, Zaqatalada, Cəlilabadda, Salyanda, Qubada, Gəncədə, Qazaxda, Ağcabədidə fəaliyyət göstərən filiallarında da magistr hazırlığı işi həyata keçirilir, deməli ki, Respublikamızın bütün regionları artıq magistr işini özündə əyani şəkildə əks etdirir. Ona görə də ali təhsil müəssisələri təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq tədris-tərbiyə işlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlara malikdirlər.

Birincisi: Hazırda qüvvədə olan “Təhsil Qanuna”(3) bütün təlim-tərbiyə müəssisələrinə demokratikləşmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiasiya, fərdiləşdirmə, humanistləşdirmə prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasının, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətinin təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması kimi sivil tövsiyələrin verilməsi.

İkincisi: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində islahatlar proqramı”nda təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipinə uyğun işlərin ali məktəblər qarşısında təxirəsalınmaz ən başlıca vəzifələrdən biri kimi qoyulması;

Üçüncüsü: “Azərbaycan Respublikası Təhsil sahəsində islahatlar proqramı”na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əmr və sərəncamlarında, habelə müvafiq kollegiya qərarlarında təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipinin təsbit olunması;

Dördüncüsü: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 mart 1995-ci il tarixli 72 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali Təhsil Müəssisəsi Haqqında Əsasnamə”də təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipinə uyğun təlim, tədris və tərbiyə işlərinin aparılmasına dair göstəriş və tövsiyələrinin olması;

Beşinci: Ali təhsil müəssisələri haqqında əsasnaməni ali peşə təhsilini dövlət standartları bölməsini (V bölmə) 50-ci bəndində ali ixtisas təhsilinin əsas peşə təhsili proqramına daxil olan məcburi fənlər blokunda demokratik ideyaların təbliğinə imkan verən humanitar fənlərin üstünlük təşkil etməsi;

Altıncı: Humanitar fənlər sırasına daxil olan Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xarici dillər və ədəbiyyatı, məntiq, fəlsəfə, sosiologiya, ümumi psixologiya, yaş psixologiyası, məişət psixologiyası, sosial psixologiya, ali məktəb psixologiyası, xalq pedaqogikası, pedaqogika tarixi, tərbiyə işinin metodikası, tarix, politologiya, iqtisadiyyatın əsasları, musiqi, estetika, ekologiya, idman, hərbi təlimlər və nəzəriyyəsi, müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi, pedaqoji etika kimi fənlərə, kurslara, xüsusi kurslara, seçmə kurslara dair hazırlanmış tədris proqramlarında, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində təhsilin demokratikləşdirilməsini özündə əks etdirən mövzuların kifayət qədər olması.

2. 21. Ali məktəblərdə müəllim kadrlarının hazırlığı problemləri və onların həlli yolları

Məlumdur ki, təhsil hər hansı müstəqil dövlətin başlıca atributlarından biridir. Bu atribut jəmiyyətin inkişafında, onu təkamül prosesinə qovuşdurmaq işində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, insan jəmiyyətinin yaranışını, quruluşu fəaliyyətini, inkişaf istiqamətlərini, formalaşma məzmununu, təkmilləşmə səviyyəsini təhsildən kənar təsəvvür etmək düzgün deyil. Bütün milli etnogenez strukturları kimi, Azərbaycan xalqının da yaranışından tutmuş bu günkü intibah dövrünə qədərki müddətdə elm, mədəniyyət, maarifçilik aparıcı olmuşdur. Hələ yazlı ədəbiyyatımıza qədərki etnopedaqoci materiallardakı təhsilə maraq və meyl təsəvvürləri mifoloci məntiqə söykənsə də, ulu bir tarixi özündə əks etdirir. Bu, dünyanın ən qədim xalqları kimi, Azərbaycan xalqının da öz milli konstruktiv təfəkkürə malik olduğunu sübut edən obyektiv bir gerçəklikdir.

«Əynini ziynətləndirinjə aqlını ziynətləndir», «Alim öldü, aləm öldü», «Çox bilən ölmür», «Neçə dil bilirsənsə bir o qədər də adamsan» deyən ulu babalarımızın, «Bir saat elm öyrənmək 60 illik ibadətdən üstündür» kəlamını

yaşadan islam dəyərlərimizin elmə, təhsilə çağırışları yazlı ədəbiyyatımıza qədərki dövrün ideyalarıdır.

Yazlı ədəbiyyatımızı nəzərdən keçirsək, məlum olur ki, dünyəvi təhsilin nəzəri-praktik məzmununda yaranışı prosesində dünya xalqları içərisində Azərbaycan xalqının xidmətləri özünü kifayət qədər qabarıq göstərir. Başqa sözlə desək, dünyəvi təhsilin yaranışı və təkamülündə Azərbaycan xalqının öz payı vardır. Bir neçə faktı nəzərdən keçirəjək fikrimizə daha dəqiqlik gətirmiş olarıq.

Hələ təhsil haqqında heç bir nəzəri material olmayanda təhsilin ən vacib tərkib hissəsi sayılan «**Didaktika**» barədə XVII əsrdə yaşamış çex pedaqoqu Yan Amos Komenski «**Böyük didaktika**» əsərini yazmaqla elmi pedaqogikanın banisi hesab olundu. Lakin unutmamaq olmasın ki, təhsilin qnesoloci məzmununu özündə əks etdirən ilkin nəzəri mənbələrdən birini XI əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkir Əbülhəsən Bəhmənyar Əl-Azərbayjani yaratmışdır. O, özünün «**Ət-Təhsil**» adlı monoqrafik əsərində ilk dəfə olaraq təhsil haqqında dissertabelli elmi-tədqiqat əsəri yaratmışdır.

Görkəmli alim, Azərbayjanda didak sayılan pedaqoci elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi Nürəddin Kazımov öz müasirlərindən fərqli olaraq, təhsilə daha uğurlu tərif verilmişdir: «**Xalq təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi, müvafiq təhsil müəssisəsində müəyyən müddətdə öyrənilən, tərbiyə və inkişaf imkanına malik olan, təlimin həm zəruri şərti, həm də nəticəsi olan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi təhsildir**».

Sözün əsil mənasında, dünyanın bütün pedaqoqlarının təhsilə verdiyi təriflər içərisində ən samballı tərif məhz N.Kazımova məxsusdur. Bu tərif keçmiş SSRİ xalqlarının bu gün də əlimizdə olan yüzdən artıq «Pedaqogika» dərslərlərindəki bütün təriflərin ən dolğunudur. N.Kazımov Əbülhəsən Bəhmənyarın «**Ət-təhsil**» əsərini bəhrələndiyi ilk və ən dəyərli mənbə saymışdır.

XIII əsrdə böyük filosof Fəridəddin Damadın tələbəsi Nəsirəddin Tusinin yaratdığı əvəzsiz elmi ədəbiyyatlar dünyəvi təhsilin inkişafında bir növ katalizator rolunu oynamışdır. Onun həndəsəni (xətti sistemi), triqonometriyanı riyaziyyatdan təcrid edərək, ilk dəfə ayrışdıraraq elm sahəsi kimi təqdim etməsi təkzibolunmaz faktdır. Onun astronomiya, fizika, kimya, iqtisadiyyat sahəsində etdiyi yeniliklər bu gün də həmin elmlərin inkişaf mənbələri kimi qiymətləndirilməlidir. Karl Marks «**Kapital**»dakı əsas ideyaları Tusidən iqtibas etdiyini etiraf etməyə məcbur olmuşdur. Tusinin «**Əxlaqi-Nasiri**» əsərində pedaqoci, psixoloci, sosioloci, bioloci və demoqrafik yozumlar bu gün bütün təhsil müəssisələrində aparılan islahatlar üçün örnək kimi qəbul edilməsi vacib olan materiallardır.

Tusinin müasiri Səfiyyədin Urməvinin «**Dillərin qrammatik qaydalarının müəyyənləşdirilməsi prinsipləri**», ibtidai sinif müəllimi hazırlığı ilə bağlı mövjud qüsurların bəzilərinə münasibət bildirməklə izah etmək istərdim.

- İbtidai sinif müəllimi hazırlığına xidmət edən nəzəri materiallarla praktik iş istiqamətlər arasında jiddi ziddiyyətlər;

- Savad təlimi və ana dili tədrisi ilə bağlı nəzəri və praktiki istiqaməti özündə əks etdirən sistem istisna olunmaqla digər fənlər üçün materiallar qıtlığı mövjudur;

- İbtidai siniflərdə riyaziyyat elminin nümunəvi proqramlarının, dərslərinin, dərs vəsaitlərinin təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyaj duyulur. Professor Zahid Qaralovun jiddi narahatlıq doğuran məqalələrini oxuyarkən bu qüsurların daha jiddi olduğu ilə əyani tanış olmaq mümkündür. Həmin məqalələrin epizodik bir faktını nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

İbtidai sinif riyaziyyat dərslərinin birində göstərilir: «Çəməndə 7 at otlayırdı. Çəmənliyə üç dayça gəldi. Orada neçə at oldu? Belə çıxır ki, çəmənlikdə otlayan atların yanına gələn dayçalar həmən dəqiqə ata çevrildilər. Belə primitivliklə şagird hazırlığında irəliyə heç bir müsbət addım atmaq mümkün deyildir.

- Riyaziyyat elminin ibtidai siniflərdəki tədrisi çox aşağı səviyyədə olduğu üçün tədris prosesinə jəlb edilən təjribəçi tələbələrə heç bir nümunəvi üsullar, priyomlar, yollar tətbiq edilmədən yanaşılır və nətiyyə çox zəif olur;

- Təbiət elmlərinin tədrisində jiddi qüsurlar mövjudur. «Naxçıvan» Universitetinin professoru (həm də ADPU-nun kafedra müdiri) Əli Hüseynov istisna olmaqla ibtidai siniflərdə təbiət elmlərinin tədrisi ilə bağlı elmi-pedaqoci-metodik xarakterli yazan alimlərimiz, demək olar ki, yox dərəcəsindədir;

- Təsviri injəsənətin tədrisi daha ajınajaqlı vəziyyətdədir. Bu vəziyyət məktəbdə təjribəçi tələbələrin hazırlığına jiddi zərər verir;

- İbtidai siniflərdə musiqi dərslərinin ya keçirilməməsi və yaxud çox aşağı səviyyədə keçirilməsi, musiqi alətlərindən istifadə edilməməsi şagirdləri estetik zövqdən məhrum etməklə yanaşı, müəllim hazırlığının praktik istiqamətlərinin inkişafına mane olur;

- İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki hazırlığı haqqında ürək ağrısı ilə danışmalıyıq. Təsəvvür edin ki, ibtidai sinif şagirdləri heç olmasa rayon və kənd mühitində piyada da olsa açıq havada dərse gedib-gəlməklə müəyyən fiziki hazırlıq qazanırlar. Şəhər mühitində nəqliyyat vasitəsilə öz mənzilindən birbaşa sinif otağına, oradan da geriyyə öz mənzilinə, valideyinlərinin, yaxud onları əvəz edən adamlar vasitəsilə yola salınırlar. İnsaflı sinif müəllimləri primitiv didaktik oyunlardan istifadə edirlər, vəssalam. Nətiyyədə proqram materialı sandıq ədəbiyyatına çevrilir.

Əksər universitetlərdə «Xarici dil», «Tərcüməçi» fakültələrinin olduğunu nəzərə alıb bir neçə kəlmə də müəllimlərin praktik hazırlığında özünü göstərən qüsurlara öz münasibətimi bildirmək istərdim. Bir neçə məktəb nəzərə alınmasa xarici dil müəllimi hazırlığının praktik məzmununun yaxşılaşdırılmasına jiddi ehtiyaj hiss olunur.

- Məktəblərdə əksər hallarda qrupların bölünməməsi uşbatından təjribəçi tələbələrin hazırlanması işi düzgün qurulmamışdır;

- Audial vasitələrdən ya az istifadə olunur, ya da heç istifadə olunmur;

- Vizual vasitələrin tətbiqində çətinlik çəkən məktəblərdə təjribəçi tələbələr hazırlanması üçün pis şərait maneçilik törədir;

- Audiovizual vasitələrin olmaması qeyd olunan ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur;

- Kompüter texnikası bu gün müasir məktəbdə olmasa sivilizasiya dövrünün kadrlarının yetişdirilməsindən söhbət açıla bilməz.

Qeyd etdiyimiz və qeyd etmədiyimiz digər qüsurların özünü daha qabarıq göstərməsinin ən başlıca səbəblərindən biri bu gün respublikamızda **müqayisəli pedaqogikanın** olmaması ilə bağlıdır. Təsəvvür edin ki, beynəlxalq miqyasda **müqayisəli pedaqogika** inkişaf etdiyi bir zamanda müqayisəli pedaqogikanın heç pedaqoci elmlər sistemində tanınmaması çox ajnajaqlı haldır. Əksər mütəxəssislərimiz müqayisəli pedaqogika haqqında kiçik bir təsəvvürə belə malik deyillər. Fürsətdən istifadə edib bəzi informasiyaları vermək istərdim. «Müqayisəli pedaqogikanın atası» adını alan **Mark Antuan Culyan Paricsku** (1775-1848) ilk dəfə olaraq «Müqayisəli pedaqogika», «Müqayisəli tərbiyə» proqramları və ilk metodik tövsiyyələrini yaradır.

XIX əsrin 70-ji illərində Türkiyə və Avstro-Majar imperiyalarının tərkibinə daxil olan slavyan xalqlarının bütün dünya xalqlarının vahid dildə danışmağa yönələn «**musiqi əlifbası**» kimi nəşrləri bu gün bütün dünya xalqlarının apardıqları təhsil islahatlarının əsasını, bünövrəsini, təməlini təşkil edir.

Səfəvilər dövründəki təhsil islahatları nəticəsində Azərbaycan xalqı öz ana dilini saflaşdırdı. Öz ana dilində məxəzlər, təzkirələr və müxtəlif xarakterli elmi əsərlər yaratdı. Sonrakı dövrlərdə Seyd Əzimin «dərsi üsuli jədid»i yaratması, Mirzə Fətəli Axundovun Əlifba islahatı, böyük Sabirin təhsilə biganələri satira atəsinə tutması, Mirzə Jəlilin elmə, tərəqqiyə mane olanları ifşa etməsi, Həsənbəy Zərdabının yeni tipli məktəb açması, Üzeyir Həbibəyovun dünyəvi təhsilin standartlarına javab verən «Rus dili», «Riyaziyyat», «Təbiiətşünaslıq» dərsliklərini yaratması, Azərbaycan publisistikasını formalaşdırması, ilk milli opera yaratması Azərbaycan maarifinin enişli-yoxuşlu yollarda bürümədən addımlamasına dəlalət edən faktlardır.

Sovet imperiyası dövründə də Azərbaycanda, həmişəki kimi, güclü ziyalı korpusu yarandı, bu da təhsilin inkişafında öz sözünü dedi. Burada sovet təhsil sisteminin müsbət vəziyyətini də qeyd etməmək ədalətsizlik olardı.

Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhsil islahatına rəhbərlik edənlərin, demək olar ki, hamısı qeyd olunan təhsil bazasının yetişdirmələridir.

Bu gün müstəqil dövlətimizin ərazi bütövlüyü pozulsa da, torpaqlarının 20%-i işğal altında olsa da, təhsil islahatının aparılmasına heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu fikri məntiqi məjaraya yönəltək deməliyik ki, əgər erməni faşiziminin təjavüzünə məruz qalan torpaqlarımız istər sülh ilə, istərsə də hərbi yolla azad olunacağı təqdirdə ideoloji mübarizənin əsas obyektini yalnız və yalnız təhsil yolu ilə inkişaf edən xalqın bütün mübarizə mərhələlərində təhsil islahatları aparması çox təbii bir prosesdir.

Fərəhli haldır ki, təhsil alternativ qaydada qurulur. Başqa sözlə desək dövlət təhsil sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət təhsil sistemi yeni təhsil islahatları prosesində qoşa addımlayırlar. Qeyd olunmalıdır ki, bu gün dövlətin özəl sektorundakı əsas aparıcı stimullarından biri özəl təhsilin düzgün təşkili işidir.

Özəl təhsilin daimi inkişaf yollarında 17 təhsil müəssisəsi iştirak edir. İnstitut, kollej, seminariya və universitet formasında təsis edilmiş ali və orta-ixtisas təhsil müəssisələri içərisində «Naxçıvan» Universitetinin xüsusi rolu olmuşdur. Yeni yaradılmış özəl təhsil müəssisələri kimi «Naxçıvan» Universiteti də istər maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi, istər tədris proqramlarının dünya standartları səviyyəsində təkmilləşdirilməsində, istər kadr korpusunun gücləndirilməsində, istər təlimin məzmununun yaxşılaşdırılmasında, istərsə də təhsil sahəsində qüsurların aradan qaldırılmasında əzmlə fəaliyyət göstərmişdir. Əslində təlim, tərbiyə təhsil prosesində mövjud qüsurları müəyyənləşdirmək, onları quruplaşdırmaq hələ işin bir tərəfidir. Əsas məsələ həmin qüsurların aradan qaldırılmasının yollarının axtarılması, üzə çıxarılması və sistemləşdirilməsidir. Bu mühüm məsələ ilə bağlı «Naxçıvan» Universitetin əsas atributu hesab edilən Vahid Elmi Şurasında müxtəlif məzmunlu müzakirələr aparılması yaxşı hal kimi qeyd olunmalıdır.

Əvvəla, bu qüsurların hamısı haqqında birbaşa söhbət açmaq imkan xaricində olduğu üçün onların bəziləri haqqında mülahizə yürütməyi məqsədəuyğun hesab edirəm. İkincisi, bütün ixtisaslar korpusu barədə fikir yürütmək də olar, lakin onların içərisində pedaqoci ixtisaslarla bağlı özünü göstərən qüsurlar barədə söhbət açmağı daha məqsədəuyğun hesab edirəm.

Bu gün pedaqoci kadrların hazırlığı ilə bağlı xeyli sayda qüsurlar mövjud olduğu üçün, məhz, müəllim hazırlığı işindəki ciddi qüsurlardan geniş danışmağa ehtiyaj duyulur.

Məlum olduğu kimi, pedaqoci kadr hazırlığı dövlət direktivi kimi qəbul edilmiş Təhsil Planına uyğun olaraq əsasən iki istiqamətdə aparılır. Bunun birincisi və ən başlıcası tələbələrin yüksək nəzəri hazırlığa yiyələndirilməsidir. Yəni bu istiqamətdə görülən işlər auditoriya şəraitində həyata keçirilir. İkinci isə, alınan nəzəri biliklərin praktikada tətbiq edilməsinin sınaq mərhələsi hesab olunur. Aparılan uzunmüddətli tədqiqatlar göstərir ki, hər iki istiqamət üzrə müəyyən qüsurlar özünü büruzə verir. Müxtəlif ixtisaslar üzrə proqram materiallarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin hələ də standart stereotiplərə söykənməsi narahatlıq doğurur ki, bu da pedaqoci kadr hazırlığı işində ciddi maneələr yaradır. Fikrimizjə, bu işin müvəffəqiyyətli həllində müqayisəli pedaqogikanın nümayəndələri olan pedaqoqların müqayisəli pedaqogikaya dair araşdırmaları özünəməxsus səjiyyə daşıyır. Bu pedaqoqlar məktəb vasitəsilə slavyan xalqlarının birləşməsi və milli müstəqillik əldə etmələrinə yardımçı olmağa jan atırdılar. Hələ ötən əsrdə slavyan xalqlarının birliyinə nail olmaq üçün müqayisəli pedaqogika strukturuna söykənərək müəlliflərin xorvatlar, serblər, çexlər, polyaklar və poraviyalılar 1871-ji ildə Zaqrebdə qurultayını çağırdılar. Həmin qurultayda «**Slavyan pedaqoqu**» curnalı təsis olundu ki, həmin curnalın vəzifəsi slavyan xalqlarının mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, yadelli istiladan xilas olmaq üçün mübarizə aparmaq məqsədilə onların birliyinə nail olmaq idi. Bүgүnki hadisələr onu göstərir ki, müqayisəli pedaqogika ideyası həmin xalqların elmi-pedaqoci məzmununda inkişafına nə qədər müsbət təsir göstərirdisə, Yuqoslaviya dağıntılarından sonra həmin xalqların vahid birliyinin qorunmasında bütün siyasi strateji xətlərdən də üstün mövqeni «müqayisəli pedaqogika» qazandı.

Məlum olduğu kimi, 1945-ji ildə Parisdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatı (CUNESKO) yaradıldı ki, həmin təşkilat, eyni zamanda, müqayisəli pedaqogika sahəsində araşdırmalar aparmaq üçün zəruri olan materialların toplanmasını həyata keçirdi, dünya ölkələrinin maarifinin vəziyyəti haqqında illik və digər məzmunlu sorğu kitabları çap etdirdi, tərbiyə, təhsil, həmçinin müqayisəli pedaqogikanın bütün başqa sahələrinə dair beynəlxalq konfranslar təşkil etdi. Təəsüf ki, respublikamızın pedaqoci ijtimayyati bu məsələlər barədə heç bir informasiyaya malik deyillər. Beynəlxalq aləmdəki pedaqoci yenlikləri özündə əks etdirən Jenevrədə nəşr olunan «Beynəlxalq maarif» bürosunun buraxdığı bülletenin əlimizdə olmaması da müsbət hadisə deyil.

Bu gün dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində müqayisəli pedaqogika mərkəzləri yaratmaqla nəzəri və praktik məzmununda görülən işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olurlar.

İngiltərənin London şəhərində hələ 1961-ji ildə fəaliyyət göstərən Avropa müqayisəli pedaqogika jəmiyyəti öz qarşısına aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə nail olmaq məqsədi qoyub: müqayisəli pedaqogikaya dair tədbirləri genişləndirmək, pedaqoci tədris müəssisələrində «Müqayisəli pedaqogika» kursunun tədris həjmini genişləndirmək, müqayisəli pedaqogika ilə bağlı beynəlxalq aləmdə mütəxəssislərin görüşlərini, konfranslarını təşkil etmək, xarijdəki müqayisəli pedaqogika jəmiyyət və mərkəzlərlə əməkdaşlıq etmək və i. a.

Müqayisəli pedaqogikanın problemlərinin araşdırılması ilə Sevrədə (Paris ətrafında) Beynəlxalq Pedaqoci Araşdırmalar Mərkəzi nəzdindəki fransız dili bölmələrin müqayisəli pedaqogika jəmiyyətinin Almaniya, İngiltərə və bir sıra digər Avropa ölkələrindəki bölmələri; İspaniya, Belçika, Kanada, Avstraliya, Yaponiya və b. ölkələrdəki pedaqogika cəmiyyətləri; Visbadendəki Almaniya Pedaqoci Mərkəz (bu mərkəz 1957-ji ildən etibarən Sənəd və İnformasiya xidməti adlandırılır); Frankurt-Mayn şəhərindəki Beynəlxalq pedaqoci araşdırmalar institutu; Avstriya Müqayisəli pedaqogika institutu; Kusu Universiteti (Yaponiya) nəzdindəki Müqayisəli pedaqogika institutu; Tokiodakı Dövlət pedaqoci araşdırmalar institutunun müqayisəli pedaqogika şöbəsi; Xirosima Universiteti nəzdindəki Müqayisəli pedaqogika institutu; ABŞ-dəki Kolumbiya, Texas, Stenford, Kent, Harvard, İndiana və b., Almaniyaadakı Bohum, Hamburq, Marburq, Beydenberq və b. Universitetlər, kafedra, bölmə və laboratoriyaları məşğul olur.

«Pestalossianum» (İsveçrə) və Vaşinqtondakı «Maarif xidməti» (Office of Education) fəaliyyətini davam etdirirlər. 1962-ji ildən etibarən sonunjunun tərkibində Xarijdə maarif və tərbiyə bürosu yaradılıb ki, onun da müvafiq şöbələri var (müqayisəli pedaqogika və beynəlxalq pedaqoci xidmət kimi iki bölmədən ibarət olan xariji pedaqogika şöbəsi).

Kapitalist ölkələrində müqayisəli pedaqogikaya dair son 30 ildə meydana gələn çap məhsullarını tədqiqatların xarakterinə görə iki qrupa bölmək olar: müqayisəli pedaqogika nəzəriyyəsi məsələləri (predmet, vəzifələr, tədqiqat üsulları), dövlətlər qrupunda təhsil və tərbiyə sistemlərinin təsviri və təhlili, yaxud maarifin ayrı-ayrı problemlərinin müqayisəli təhlili. Birinji

qrupda olan nəşrlərə aşağıdakılar aid edilməlidir. F.Şneyder: Xalqların pedaqogikasının hərəkətveriji qüvvələri. Müqayisəli pedaqogikaya giriş (Zalsburq, 1947); Müqayisəli pedaqogika. Tarix, araşdırma, təlim (Heydelberq, 1961); İ.Kendi. Maarifdə yeni dövr-müqayisəli araşdırma (AVŞ, 1955); N.Hens: Müqayisəli pedaqogika (London, 1955); F.Hilkler: Müqayisəli pedaqogika. Tarixi, nəzəriyyəsi və əməli təjribəsinə giriş (Münhen, 1962); F.Zeydenfaden: Pedaqogikada müqayisə (Braunşveq, 1966) və b.

Son illər təhsil sistemlərinin və təlim-tərbiyənin ayrı-ayrı problemlərinin müqayisəli-pedaqoci araşdırılmasına getdikjə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Pedaqogikanın xüsusi bir sahəsi olmaqla müqayisəli pedaqogika Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində get-gedə daha çox inkişaf etməkdədir.

1957-ji ildə ADR-də Alman Mərkəzi Pedaqogika İnstitutu nəzdində müqayisəli pedaqogika şöbəsi yaradılmışdır ki, sonradan bu şöbə ADR Pedaqogi Elmlər Akademiyasının Xarijdə məktəb və pedaqogika institutuna çevrilmişdi.

Bolqarstanda müqayisəli pedaqogika problemləri üzrə Maarif Nazirliyi nəzdində ölkənin müxtəlif pedaqoci ali təhsil müəssisələrinin bir qrup müəllimi çalışır. Sofiya Universitetində sənədlər mərkəzi-pedaqogika tarixi və müqayisəli pedaqogika bölməsi yaradılıb.

Çexiya Elmlər Akademiyası nəzdində Pedaqoji jəmiyyət yaradılıb ki, onun da tərkibində ümumi və müqayisəli pedaqogika bölməsi fəaliyyət göstərir. Bratislava şəhərində də müqayisəli pedaqogika bölməsi var. Bolqarstan, Almaniya, Məjarıstan, Rumuniya, Çexiya elmi tədqiqat müəssisələri, universitetləri müqayisəli pedaqoci araşdırmalar aparır.

Uzun illərdən bəri keçmiş SSRİ-nin Moskvada, Leninqradda (Sankt-Peterburq) Kiyevdə müqayisəli pedaqogika mərkəzləri fəaliyyət göstərdiyi halda, bu həqiqət respublikamızın pedaqoci ijtimaiyyətinə gizli saxlanılıb. **Bunun ən böyük səbəblərindən biri isə Moskvanı müqayisəli pedaqogika ilə bağlı xarici ölkələrə ezamiyyət xərci üçün ayrılmış valyuta hesabını qeyrilərindən gizlətmək olunmuşdur.** Bir də ki, Moskva həmişə azərbaycanlı alimlərin xarici ölkələrə səfərlərinə qısqanjlıqla yanaşmışdır.

Naxçıvan Universiteti belə əlaqələrə qoşulmaq üçün Elmi Şurada müxtəlif məsələlər müzakirə etmişdir. ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İran kimi dövlətlərin dövlət və özəl təhsil müəssisələrilə əlaqə yaratmış, ABŞ-ın Beynəlxalq Tədqiqat Mərkəzinin (BTM) «Ayreks» Şirkətilə yaratdığı əlaqələr məhz müqayisəli pedaqogika sahəsində də nailiyyətlər qazanmağa köməklik göstərmişdir. Bu gün özəl təhsil müəssisələri vasitəsilə müqayisəli pedaqogikanın Azərbaycanda yaradılmasına, mən deyərdim ki, müharibə şəraitində respublikanın təhsil büdcəsinə sanki böyük bir maddi yardım göstərilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, bu gün dünyanın əksər ölkələrində milli gəlirdən ən yüksək faiz təhsilə ayrılır. Nümunə təriqilə onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Ən isti statistik məlumatlara görə milli gəlirdən təhsilə xərjlənmiş vəsait (faizlə) Avstriyada 5,7 (tələbələrin sayı 220 min), Belçikada 5,0 (tələbələrin sayı 263 min), Böyük Britaniyada 4,9 (tələbələrin sayı 2 mln. 260 min), Danimarkada 7,5 (tələbələrin sayı 200 min) Almaniya da 4,1 (tələbələrin sayı 1mln. 700 min), Yunanstanda 3,1 (tələbələrin

sayı 262 min), İspaniyada 4,2 (tələbələrin sayı min. 100 min), İrlandiyada 6,0 (tələbələrin sayı 28 min), İtaliyada 3,1 (tələbələrin sayı 400 min), Luksenburqda 4,5 (tələbələrin sayı 1500 nəfər), Hollandiyada 6,3 (tələbələrin sayı 412 min), Portuqaliyada 5,1 (tələbələrin sayı 180 min), Filandiyada 7,1 (tələbələrin sayı 188 min), Fransada 5,8 (tələbələrin sayı 1 mln. 800 min) İsveçdə 7,1 (tələbələrin sayı 228 min) faizdir. Müharibə gedən, düşmən təjavüzünə məruz qalan ölkə kimi təbii ki, bizim ölkəmizdə bu rəqəm qeyd olunanlardan xeyli aşağıdır. Tarixi faktlara mürəjət etsək, deməliyik ki, müharibə gedən bütün ölkələrdə təhsil həmişə ölkənin ziyalı korpusunda, xüsusilə elmi işçilərin, alimlərin, tədqiqatçıların həm ciddi, həm də köməklik əhatəsində olmuşdur. Yeni yaranan bütün özəl təhsil müəssisələri bu gün məhz həmin prinsiplə işləyirlər. Fərəhli hadisədir ki, bütün özəl təhsil müəssisələri dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin müsbət təjribəsini öyrənib ümumiləşdirmək işində böyük nailiyyətlər qazanırlar. «Xəzər», «Qərb», «Azərbaycan», «Asiya» Universitetlərinin ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya kimi nəhəng dövlətlərin təjribəsini öyrənib Azərbaycan təhsilinə tətbiq etmələri haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həllinə müsbət təsir göstərəcəyi əsil gerçəklikdir. Bu gün doğrudan da, geniş vüsət alan özəl müəssisələrində pedaqoci kadr hazırlığı ilə bağlı müsbət beynəlxalq təjribəyə istinad edildikdə yeni novator səviyyəli, nəzəri və praktik hazırlıqlı kadrlar yetişdirməyə ciddi ehtiyaj duyulur. ABŞ-ın Maarif Nazirinin bu yaxınlarda nazirliyin ümumi yığıncağında çıxışındakı bəzi jəhətlərə diqqətinizi jəlb etmək istərdim. «İndiki hökumət məktəblərimizdə təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə böyük iş aparıb və bu iş təhsil müəssisələrimizə son zamanlar görünməmiş şagird axını və ən pis rayonlarımızda müəllimlərin çatışmaması ilə xüsusilə bağlıdır. Ölkəmizin mötəbər və uğurlu gələcəyinin təmin olunmasında heç bir peşə müəllim peşəsi kimi son dərəcə həyati zəruri rol oynamır. Bu yaxınlarda prezident 100000 müəllimə «Nümunəvi» müəllim vəsiqəsi almaqla yardım göstərmək üçün vəsait ayırmağı öhdəsinə götürür. Hər Amerika məktəbində heç olmasa bir nəfər belə müəllim vardır. O, qalan müəllimlərə nümunə olsa, onları pedaqoq peşəsinin geniş imkanlara malik olduğuna inandıracaq. Lakin ən yaxşı zəkaları güclərini pedaqogika sahəsində sınağa inandırmaqla yanaşı, artıq müəllim peşəsini seçənlərin onu başqasına dəyişməməyə jan atmalarına da nail olmaq lazımdır. Bununla yanaşı, peşələrindən bəzən müəllimlər işləmək üçün xüsusi məsləhət xidmətləri yaratmaq və onlara peşələrini sürətlə və ləyaqətli şəkildə dəyişməkdə yardımçı olmaq lazımdır. Eynilə biz hər bir məktəbdə tədrisin səviyyəsinin yüksək keyfiyyət standartlarına müvafiq kəlməsinə nəzarət etməliyik. Bu və ya digər məktəb şagirdləri biliklərin tələb olunan səviyyəsilə təmin etmək iqtidarında deyilsə, onu bağlamağa və ya orada yenidənqurma aparmağa hazır olmalıyıq. Məktəb direktoru öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmirsə, müfəttişlər və məktəb şuraları onu dəyişməyə hazır olmalıdır. Biz hansı iş üsullarının uğur gətirdiyini bilirik. Biz məktəb işinin islahatının neçə yaxşı nəticələr gətirə biləcəyini görmüşük. Müvəffəqiyyət qazanan məktəblərin iş üsullarını bütün bölgələrdə tətbiq etmək və bununla da yerli məktəblərin yeni korporasiyası (birliyi) buna nümunə ola bilər.

Hazırda ABŞ-da özəl ali məktəblərlə yanaşı özəl ümumtəhsil məktəbləri də formalaşmağa başlayıb. ABŞ-da şagirdlərin 89%-i dövlət məktəblərində oxuyurlarsa, qalan 11%-i isə şəxsi məktəblərdə təhsil alırlar. Bu şəxsi məktəblərin 85%-i aşağı təhsil haqqı olan şəxsi məktəblərdə (burada ABŞ şagirdlərinin 9,5%-i oxuyur), 15%-i isə «seçmə» şəxsi məktəblərdə (şagirdlərin 1,5%-i) təhsil alırlar. Özü də seçmə məktəblərə düşmək çox çətin problemdir. Çünki bu məktəblər ABŞ-da çox nümunəvi məktəblər hesab olunur.

ABŞ-da təhsil alan 15 milyon tələbənin (0,5 min. əjnəbilərdir) yuxarı təbəqələrdən olanlarının böyük əksəriyyəti özəl universitetlərdə təhsil alırlar. Özəllərdə də «Əsas» təhsil bazası adı ilə örnək kimi qeyd olunan məzmun vardır.

Bir qayda olaraq ABŞ-da test itahanlarında 1200 və daha artıq bal toplayanlar ABŞ-ın 30-a yaxın ali kollejinə jəmləşirlər. Lakin lap aşağı balla **Finiks** Universitetində yerləşən tələbələr (Arizona ştatı) ona görə adlı-sanlı kollejlərin tələbələrindən fərqlənir ki, Finiks Universitetində təhsil yüksək səviyyədə qurulur.

Hazırda 15 milyon tələbəyə dövlətin nəzərdə tutduğu 200 milyard dollar həjmində olan məbləğin tam yarsını özəl sektorlar ödəyirlər. Buraya təhsil haqqı, ianələr və könüllü ödəmələr jəmləşdirilir.

İstər orta, istər ali təhsil müəssisələrində fitri qabiliyyətə malik olanlar pulsuz olmaqla yanaşı, yüksək maddi və mənəvi qayğı ilə əhatə olunurlar. ABŞ təhsil naziri göstərir ki, Vaşinqton ətrafındakı məktəblərin birində şagirdlər 81 dildə danışirlar. Müxtəlif xarakterli ödənişlər məhz belə məktəblərə yönəldilir.

Böyük Britaniyada Kral Partiyası və parlament aktları universitetlərinin pedaqoci fakültələrin «Əsas» təhsil fakültələri sayılır. Xalq təsərrüfatının bütün mütəxəssisləri müəllimlərin əlindən çıxdığını nəzərə alan ingilislər müəllim hazırlığına xüsusi əhəmiyyət verir. Təsədüfü deyil ki, Şotlandiyada fəaliyyət göstərən 5 pedaqogi institut ölkənin 97 universitetilə rəqabətdə həmişə önjüllər sırasında olur.

İtaliyada peşə ali məktəblərinin böyük əksəriyyəti özəl sektorun sərənjamındadır.

Ölkədəki 55 universitetin 9-u «Azad universitetlər» adlanır. Bunlardan başqa ölkədə ali peşə məktəb və institutlar var. İdman, musiqi, injəsənət üzrə müəllim hazırlayan bu idman təmayüllü ali məktəblərin sayı 11-dir. Onların yalnız biri dövlətə məxsusdur, qalanları özəl məktəblərdir. İtaliyada mövjud 21 injəsənət akademiyası da həmin strukturda fəaliyyət göstərir. Bu akademiyanı bitirənlərin heç birinə ali təhsil diplomu verilmir. Onlar praktikada özlərini yüksək səviyyədə göstərdikdən sonra ali peşəkarlıq sənədi verilir.

Niderlandda 13 universitetin 4-ü özəl universitetlərdir. Bu universitetlərdə dövlət tərəfindən yardım edilməsi dövlət konstutsiyasında təsbit olunmuşdur. Ölkədə pedaqoci kadrların hazırlığı zamanı pedaqoci təjribənin təşkilinə yüksək maliyyə ödənişi verilir, təjribə rəhbərlərlə yanaşı ölkənin ən istedadlı pedaqoq-psixoloqları, metodistləri və tədqiqat mərkəzləri jəlb olunurlar.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanadakı özəl təhsil müəssisələri haqqında bəzi subyektiv fikirlərə də münasibət bildirmək istərdim. Yeri gəldi-gəlmədi bu təhsil müəssisələrinin say çoxluğundan söhbət açılır. Qədim təhsil ənənələrinə malik Azərbaycan xalqının təhsilə böyük marağı vardır. Əslində say çoxluğu da bu maraqdan irəli gəlir, mövjud statistik rəqəmlərə istinad edərək, deməli ki, istər qonşu ölkələrdə, istərsə daha ujqarlarda yetişən nəslin minimum 20-25%-i ali təhsilə cəlb edilir. İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş nəhəng ölkələrdə isə yeniyetmə və gənjlərin 30-35 və hətta bəzən 35-45%-i ali təhsilə jəlb edilir. Azərbaycanda isə bu rəqəm qeyd olunan ölkələrin göstərijlərindən xeyli aşağıdır. Daha konkret desək, Respublikamızda yetişən gənş nəslin təxminən 85%-dən çoxu ali təhsildən kənar qalır. Deməli, bizim yeniyetmə gənjlərin jəmi 13-14%-i ali təhsilə istiqamətləndirilir. Buradan belə məntiq hasil olur ki, respublikamızda ali məktəblərin çoxluğu ifadəsilə heç jür barışmaq olmaz. Müqayisə üçün bir fakt desəm, fikrimi daha düzgün əsaslandırmış olaram. Qonşu Gərjüstanın əhalisi respublikamızın əhalisinin yarısı qadərdir. Orada özəl ali təhsil müəssisələrinin sayı 200-dən çoxdur. Özəl təhsilin hesabına Gərjüstənda orta ümumtəhsil məktəblərini bitirən gənjlərin 50%-dən çoxu ali məktəbə daxil olur. Bu göstəriji ilə sadəjə olaraq öyünmək olar. Xalqımızın böyük filosofu Bəhmənyar Əl-Azərbaycəni təxminən min il əvvəl beynəlxalq miqyasda təhsil haqqında ilk elmi-nəzəri əsər sayılan «Ət-təhsil» əsərində yazır ki, təhsil almadan yaşayanların gözləri kor, qulaqları kardır. Bu mənada məhz orta ümumtəhsil məktəblərindən yayınma hallarına qarşı jiddi mübarizə aparmalı, orta ixtisas və ali təhsilin inkişafına, formalaşdırılmasına, təkmilləşdirilməsinə isə daha jiddi yanaşmalıyıq. Özü də «say artımı» deyilən çaşdırıji yozmalara məhəl qoymadan. Çünki bu gün ali təhsilə jiddi qayğı dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində böyük vüsət alıb.

Əgər əhalinin hər on min nəfərinə Almaniyada 299 nəfər, Kanadada - 260, Yaponiyada – 235, Amerikada – 231, Rusiyada – 191 nəfər tələbə düşürsə, Azərbaycanda bu rəqəm 105 nəfərdən artıq deyil.

Deməli, Universitetlərin sayını yox, orada hazırlanan kadrların sayını nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də səkkiz milyon əhali ilə Universitetlərin sayının nisbəti deyil, hazırlanan kadrların sayının nisbəti meydana çıxır. Bizjə, ikinci tərəf daha düşündürüjüdür.

Qaldı mütəxəssislərin taleyi haqqında düşünmək məsələsinə münasibət bildirməyə, deməliyəm ki, əgər ali təhsil müəssisəsi keyfiyyətli kadr hazırlayırsa, onun yerləşməsi çox təbii prosesdir. Çünki bu günün istehsal sahəsi keyfiyyətli kadrları çıraqla axtarır.

2.22. Təhsil islahatı baxımından ali məktəblərdə kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi yolları

Azərbaycan xalqı XX əsrin axırlarına yaxın yenidən müstəqillik qazanmaqla xalq təsərrüfatının bütün sahələrində mühüm nəliyyətlər əldə etmək yoluna qədəm qoymuşdur. Respublikamızın ümummilli lideri, mərhum

Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkəmizdə qazanılmış uğurların günü-gündən artması danılmaz həqiqətdir. Məhz onun 1993-jü ildə, ölkəmiz üçün ən çətin bir vaxtda hakimiyyət başına gəlməsi respublikamızda mövjud qarşdurmanın, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı, eyni zamanda respublikamızda tezliklə sabitlik yarandı. Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi öz inkişaf yoluna başladı, ölkədə demokratik quruluş işləri durmadan inkişaf etdi.

Ölkəmizdə getdikjə genişlənən proses bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sektorunda da dərhal özünü biruzə verdi. Müstəqil dövlətin Konstitusiyasına, Təhsil Qanuna və digər direktiv sənədlərə uyğun olaraq özəl sektorda bir sıra ali məktəblərin yaranması da günü-gündən vüsət alan demokratiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu ali məktəblərin əksəriyyəti bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil standartlarına uyğun şəkildə öz işini qurmuşdur və çox qısa vaxt ərzində respublikamız üçün dəyərli kadr hazırlığı sahəsində mühüm uğurlar qazanmışdır. Məsələn, «Xəzər» Universiteti Azərbaycanda ilk qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrindən biridir. Müstəqil dövlətimizin bütün direktivlərinə uyğun olaraq bu universitetdə ilk dəfə ingilis dili təmayyülü kadr hazırlığı işinə başlanmışdır. Belə nadir təhsil strukturu əsasında işləyən universitet tez bir zamanda təhsilsevərlərin böyük rəğbətini qazanmışdır. Kadr hazırlığı sahəsində əldə etdiyi uğurlar onu respublika hüdudlarından kənar da məşhurlaşdırmışdır. Görkəmli alim, professor Hamlet İsaخانlının rəhbərliyi altında «Xəzər» Universiteti təkjə respublikamız üçün deyil, həm də xarici ölkələr üçün 12 ixtisas üzrə kadr hazırlayır.

Eyni fikri «Qərb» Universiteti haqqında da söyləmək mümkündür. Bu universitet də respublikamızda yaranan qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrindəndir. Universitetdə təhsil ingilis dilində aparılır. Respublikamızın, eləjə də xarici ölkələrin görkəmli alimləri, professor-müəllim heyəti 13 ixtisas üzrə kadrların hazırlığı işi ilə məşğul olurlar.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən digər qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri barədə də eyni xoş sözləri deyə bilərik. Dünyanın bir çox ölkələrində olmuş bir ziyalı kimi müşahidə faktlarına və ədəbiyyata istinadən, deyə bilərik ki, özəl təhsil bu gün Azərbaycanda maarifin inkişafının ən vacib tərəfini təşkil edir. Doğrudur, bu gün Azərbaycanda ali məktəblər bolluğudur. Bir neçə il bundan əvvəl isə az qala hər kəndə, qəsəbəyə bir universitet və ya bir kollej düşürdü. Həyat rəqabətə dözə bilməyən ali məktəbləri sıradan çıxartdı. Gələjəkdə də özəl təhsil müəssisələrinin taleyi rəqabətdən asılı olajaqdır. Yaxşı kadr hazırlayan, maddi-texniki bazası yüksək olan, ətrafına səviyyəli tanınmış alim və pedaqoqları yığan və təhsil işini keyfiyyətli qurmağı bajaran qeyri-dövlət təhsil müəssisələri dövrün, zamanın qarşıya qoyduğu tələblərə, rəqabətə davam gətirəjək və öz fəaliyyətini təkmilləşdirəjəkdir.

Müstəqilliyimizi möhkəmləndirdiyimiz indiki şəraitdə yaradılan və fəaliyyət göstərən hər bir təhsil müəssisəsinin məqsədi, məramı Azərbaycanın gələjəyi üçün ixtisaslı kadrlar yetişdirmək olmalıdır. Şəxsi qazanj məqsədi ilə yaradılan hər bir ali məktəbin fəaliyyəti gejj-tez ifşa olunur və onun pis niyyəti digər ali məktəblərə kölgə salır.

Bu gün dünyanın, demək olar, bütün inkişaf etmiş ölkələrində dövlət təhsil şəbəkəsi ilə yanaşı, özəl təhsil müəssisələri sistemi də mövjudur. İngiltərə, ABŞ, Belçika, Fransa, Avstraliya və başqa dövlətlərdə təhsil haqqı o qədər yüksəkdir ki, bu özəl ali məktəblərdə çox yüksək təminatlı ailələrin uşaqları oxuya bilirlər. Bir sıra ölkələrdə ümumtəhsil sistemində də özəl məktəblər tətbiq olunur. Məsələn, ABŞ, İngiltərə və Fransada özəl məktəblər ümumtəhsil məktəblərinin ümumi sayının 11-18%-ni təşkil edir. Ümumtəhsil məktəblərindəki şagirdlərin sayı 11-16%-ə, özəl məktəbləri də sayı 30%-ə çatır. Belçikada isə özəl məktəblərin sayı dövlət məktəblərinin sayından 3 dəfə çoxdur. Yaponiyadakı yuxarı orta məktəblərin 25%-i özəldir və onlarda şagirdlərin 30%-i təhsil alır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hakimiyyətdə olan yuxarı təbəqə öz uşaqlarına özəl məktəblərdə təhsil verməyi üstün tutur. Mütəxəssislər hesablamışlar ki, İngiltərədə Xarici İşlər Nazirliyi əməkdaşlarının 95%-i, səfirlərin 85%-i, ordunun ali komandanlığının 37%-i, ali məhkəmə və appelyasiya məhkəmələri hakimlərinin 86%-i və ruhanilərin 88%-i bir neçə imtiyazlı özəl məktəblərin yetişdirmələridir.

Özəl məktəblərin heç də az əhəmiyyətli olmayan bir jəhətini də qeyd etmək istəyirəm. Bu məktəblərdə hazırlanan şagirdlərə ali təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı zəmanət verilir. Çünki ölkələrinin nüfuzlu universitetlərinə qəbul zamanı həmin məktəblərin məzunlarına verilən zəmanətə üstünlük verilir. İnkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatının, ədliyyə orqanlarının, diplomatik xidmətlərinin, silahlı qüvvələrinin və digər dövlət müəssisələrinin rəhbər kadrları isə həmin ali təhsil məktəblərində hazırlanırlar. ABŞ-da ali təhsil müəssisələrinin üçdə iki hissəsi özəl səjiyyə daşıyır və ən böyük inhisarlar və şirkətlərin fondları hesabına maliyyələşir.

Amerikada deyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin əksəriyyətini «müəssisə» adlandırmaq tamamilə mümkündür. Çünki onların çoxu müxtəlif sənaye, ticarət və kənd təsərrüfatı müəssisələrinə qoyulmuş iri kapital sahiblərdir. Məsələn, Harvard Universiteti ildə 30 milyon dollardan çox gəlir gətirən kapitalla malikdir. Nyu-York Universiteti makaron fabrikinə, gön-dəri kombinatına malikdir, onlardan çoxlu kapital, yəni 35 milyon dollar qazanmışdır. Bu gün həmin rəqəm 3 dəfə artmışdır. Kolumbiya Universitetinin kapital qoyuluşlarının məbləği 28 milyon dollardan artıqdır. Universitet və kollejlərə şəhər tramvayları, maldarlıq fermaları, plantasiyalar və s. məxsusdur. Bu gün bu faktlar bizə qeyri-adi görünsə də inkişaf etmiş ölkələrdə özəl təhsilin əldə etdiyi böyük nailiyyətləri göstərir. Bu ölkələrdə özəl təhsil sistemi böyük bir yol keçmişdir. Azərbaycanında özəl təhsil sisteminin fəaliyyət göstərməsinin tarixi qədim olmasa da, mən bu sistemin gələcəyinə inanıram.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz özəl təhsil müəssisələrində qazanılmış nailiyyətlər yalnız islahatlar hesabına mümkün olmuşdur. Amerika və Avropada 90-ji illərə qədər həyata keçirilən müxtəlif xarakterli təhsil islahatları təhsilin demokratiya yolunda inkişafına rəvay vermişdir. Həmin ölkələrdə həm dövlət sektorunda, həm də özəl sektorunda, məktəbəqədər təhsil, litsey təhsili, kollej təhsili, monastr təhsili, islam təhsili, ali təhsil,

dünyəvi-bəşəri təhsil sistemi sağlam rəqabət məzrasında tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdur.

Kadr hazırlığı işində nəzəri və praktik maneraların birləşdirilməsi, onların vəhdəti böyük səmərə verə bilər. Kafedralar səviyyəsində aparılan tədqiqatların səmərəsi və prespektivi müəyyənləşdirildikdən sonra ali təhsil müəssisəsi istehsalat sahəsində eksperimentdən keçirilir. Nətiyə ümudverici olduğu təqdirdə istehsalata tətbiq edilir. Əldə edilmiş qazanı isə universitetin büdcəsinə daxil edilir. Mən xarici ölkələrin universitetlərinin əldə etdiyi yüksək məbləğdə olan qazanları sadalayanda belə bir təjribəni nəzərdə tuturdum. Bizim respublikamızda da belə bir təjribənin tətbiqinə rəvay verilməsi ilə islahatın gedişində, şübhəsiz, müəyyən qələbələrə nail olmaq mümkündür. Tədris müəssisəsinin istehsal prosesilə vəhdətdə götürülməsi üçün artıq didaktik layihələr hazırlanmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir ali məktəbin mövjud fakultəsinin ixtisasını özündə əks etdirən müəssisəsi vardır. Məsələn, musiqi fakultəsinin fəaliyyətini zənginləşdirən musiqi məktəbi mövjuddur və yaxud məktəbəqədər fakultənin nəzdində bağçalar, ibtidai sinif fakultələrinin nəzdində ibtidai məktəblər, tibb fakultəsinin nəzdində isə poliklinika və xəstəxanalar mövjuddur. Belə bir təjribənin tətbiqinə artıq başlamağın vaxtıdır. Çünki bunu təhsil islahatı ilə bağlı direktiv sənədlər də tələb edir.

Azərbaycanda revanş götürmüş, artıq öz startından çevik sürət almış təhsil islahatı çoxpilləli təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılmasına səbəb olajaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri müxtəlif mötəbər məjlislərdəki çıxış və məruzələrində haqqında danışılan məsələnin yeni didaktik əsaslar üzərində qurulmasını, tədris planlarının, fənn proqramlarının, dərsləklərin, dərslər vəsaitlərinin, köməkçi metodik ədəbiyyatın yeniləşməsi məqsədi ilə çoxpilləli təhsil sistemində didaktik məzmunun yaxşılaşdırılması ilə bağlı vəzifələrin həllinə aid mülahizələr söyləmiş, mühakimələr yürütmüş, islahatla bağlı görülməyə işin sistemi barədə çox qiymətli tövsiyələr vermişdir.

Təhsilin dünya standartları səviyyəsində inkişafı beynəlxalq təhsil sisteminin vahid məqsəd və rəngarəng kompleksdə qurulmasına köməklik göstərəjəkdir, eyni zamanda həm də özəl təhsil sistemində kadr hazırlığı işində mühüm rol oynayajaqdır.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycandakı özəl təhsil müəssisələri haqqında bəzi subyektiv fikirlərə də öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Yeri gəldi-gəlmədi bu tipli müəssisələrin say çoxluğundan söhbət açılır.

Qədim təhsil ənənələrinə malik Azərbaycan xalqının təhsilə marağı vardır. Əslində, say çoxluğu da marağdan irəli gəlir. Əvvəlki yarımfəsildə qeyd etdiyimiz kimi mövjud statistik rəqəmlərə istinad etsək, deməliyik ki, istər qonşu ölkələrdə, istərsə də daha ujqarlarda yetişən nəslin minimum 20-25%-i ali təhsilə jəlb edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə yeniyetmə və gənjlərin 30-45%-i ali təhsilə jəlb edilirlər. Azərbaycanda isə bu qədim inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstərijlərindən xeyli aşağıdır. Daha konkret desək, respublikamızda yetişən gənjlər nəslin təxminən 85%-dən çoxu ali təhsildən kənar qalır. Deməli, bizim yeniyetmə gənjlərin jəmi 13-14%-i ali təhsilə

istiqlamətləndirilir. Buradan belə bir məntiqi nətiyə hasil olur ki, respublikamızda ali məktəblərin çoxluğu ifadəsilə heç jür barışmaq olmaz. Müqayisə üçün bir fakt desəm, fikrimi daha da yaxşı əsaslandırmış olaram, qonşu Gürjüstanın əhalisi respublikamızın əhəlisindən xeyli azdır. Orada özəl ali təhsil müəssisələrinin sayı 200-dən çoxdur. Gürjüstandan orta ümumtəhsil məktəblərini bitirən gənjlərin 50%-dən çoxu ali məktəbə daxil olur Şübhəsiz ki, burada özəl ali təhsil məktəbləri mühüm rol oynayır. Bu göstərişini yaxşı hal kimi qeyd etmək olar. Xalqımızın böyük filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar Əl-Azərbayjani təhsil haqqında ilk elmi-nəzəri əsəri sayılan «Ət-təhsil» əsərində yazırdı ki, təhsili olmadan yaşayanların gözləri kor, qulaqları kardır. Bu mənədə məhz orta ümumtəhsil məktəblərindən yayınma hallarına qarşı ciddi mübarizə aparmalı, orta isxtisas təhsilinin inkişafına, formalaşdırılmasına, təkmilləşdirilməsinə daha ciddi yanaşmalıyıq. Çünki bu gün ali təhsilə ciddi qayğı dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində geniş vüsət almışdır. Ali təhsildə «say artımı» tendensiyası bizi çaşdırmamalıdır.

Təjribə göstərir ki, özəl ali məktəblər kadr hazırlığı işində daha çevik, daha operativ hərəkət edir, təhsil sahəsində qazanılmış dünya təjribəsindən, dünya standartlarından səmərəli istifadə edirlər. Onu da qeyd edim ki, özəl ali təhsil müəssisələrinin öz iş üsullarını dünya təjribəsi əsasında qurmaları rəqabət prosesində dövlət ali məktəblərinin fəaliyyətində də müəyyən dönüş yaradır, nətiyədə respublikamızın təhsil sistemi daha da təkmilləşir. Kadr hazırlanması sahəsində uğurlar qazanılır.

Qərb təhsil sistemi, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı mövjud təhsil sistemi ilə müqayisədə respublikamız müəyyən uğurlara malik olsa da, son təhsil sahəsində aparılan islahatlar, yeni özəl tədris ojaqlarının yaradılması göstərir ki, hələ bu sahədə çox işlər görülməlidir.

Azərbayjan təhsil sistemi ilə müqayisədə, şübhəsiz ki, Amerika təhsil sistemi daha qabaqjil ənənələrə yiyələnmişdir. Bu ölkədə kadr hazırlığı sahəsində çox böyük uğurlar qazanılmışdır. Azərbayjanda yaradılmış özəl ali məktəblərin ABŞ-ın həm təhsil sistemindən, həm də kadr hazırlığı sahəsində qazandığı təjribədən istifadə etməsi təqdirəlayiq bir hadisədir.

Yeri gəlmişkən, bu gün Yaponiya təhsil sistemi Amerika təhsil sistemindən qabağa çıxmışdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, yaponlar təhsildə riyaziyyata və təbiət elmlərinə daha çox diqqət yetirirlər, başqa sözlə desək, yaponlar inkişafı məhz həmin elmlərin uşaqlara öyrədilməsində görürlər. Yaponiyada 300 özəl universitet fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə özəl ali məktəblər öz işlərini çox yaxşı qurmuşlar. Yaponların təhsildə qazandıqları bu uğurlar, şübhəsiz ki, kadr hazırlanması sahəsində də özünü biruzə vermişdir. Məhz bu amilin sayəsində yaponlar hazırda bir çox sahələrdə aparıcı mövqeyə malikdir.

Amerika təhsil sistemi işçiləri, o jümlədən, dövlət rəhbərliyi Yaponiyanın təhsil sahəsində qazandığı bu uğurların böyük əhəmiyyətini qeyd etməklə, bu gün həmin təjribədən istifadə etməyi planlaşdırmışlar. ABŞ Maarif Nazirliyinin fikrinə, ölkə həmin təjribəni tətbiq etməklə yaxın gələjəkdə kadr hazırlanması sahəsində Yaponiyanı ötüb keçməyə qadir olajaqdır.

Bu jəhətdən həm Yaponiya, həm də ABŞ-da həyata keçirilən təhsil islahatları sahəsində qazanılmış təcrübə özəl ali məktəblərimiz üçün zəngin və faydalı mənbə rolunu oynaya bilər. Azərbaycanda aparılan təhsil islahatı bu ölkələrin kədr hazırlanması sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlardan səmərəli istifadə edərsə, respublikamız yaxın gələjəkdə bunun bəhrəsini görə bilər.

Pedaqogika ilə bağlı son tədqiqatların müəllifi olan amerikalı professor Tomas Liniona (ABŞ-ın Aleksandriya şəhərində Təhsil Proqramına Nəzarətmə Jəmiyyətinin sədri) görə yetişən nəslin mədəni tərbiyəsinin əsas istiqamətləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

1. Yetişən nəslin mədəni tərbiyəsinin əsas mənbəyi təlimin tərbiyəedij xarakteri ilə müəyyənləşdirilməlidir; təlim prosesində əxlaq dəyərlərinə laqeyidlik injiklik yaradır, mədəni pozuntuya səbəb olur.

2. Əxlaq dəyərini gələjək nəslə ötürmək həmişə sivilizasiyanın, yəni mədəni ölkənin ən başlıca funksiyalarındandır.

3. Milyonlarla uşaq öz valideyinlərindən savayı, jəmiyyətdən, dini ojaqlardan, tərbiyə müəssisələrindən əxlaq normaları əxz edərsə, bunun üçün onlara istiqamət verən çox nümunəvi elmi-nəzəri mənbələr olmalıdır.

4. Mədəni dəyərlərlə bağlı mövjud olan mübahisələri pedaqoci ədəbiyyatlar sahəyə salırsa, bu ədəbiyyatlar günün tələbləri səviyyəsində hazırlanmalı və bütün tədris ojaqlarında istifadə olunmalıdır.

5. Tədris prosesində demokratiyanın mexanizimi düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Çünki demokratiya xalqın özünün dövlətidir.

6. Azad təhsil dəyərini əvəz edən heç bir təhsil forması ola bilməz. Bunun üçün nümunəvi təhsil proqramı hazırlanmalıdır. Elə proqram ki, o, bütün jəmiyyət üzvlərinə istiqamət verə bilsin.

7. Tərbiyə üsulları həm xalq hikmətlərinə, həm də dövrün müasir tələblərinə uyğun olaraq sistemə salınmalıdır.

8. Məktəblərdə əxlaq tərbiyəsinin tətbiqi bütün təlim-tərbiyə prosesini əhatə etməlidir.

9. Məktəblərdə dərslərin kiçik bir hissəsi (minimum 8 dəqiqə) uşaqların əxlaqının saflaşdırılmasına həsr olunmalıdır. Bunun üçün bütün ixtisasları tədris edən müəllimlərin pedaqogika sahəsində biliklərə malik olmasına jiddi ehtiyaj vardır.

10. Keyfiyyətli tərbiyə işi keyfiyyətli elmi nətiyənin əsasıdır.

Məlumdur ki, təhsil hər hansı müstəqil dövlətin başlıca atributlarından biridir. Bu atribut jəmiyyətin ümumi inkişafında, onu təkamül prosesinə qovuşdurmaq işində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də jəmiyyətin yaranışını, quruluşu, fəaliyyətini, inkişaf istiqamətlərini, formalaşma məzmununu, təkmilləşmə səviyyəsini təhsildən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil.

Hazırda respublikamızda təhsil alternativ qaydada qurulur. Dövlət təhsil sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət təhsil sistemi bir-biri ilə rəqabət apararaq fəaliyyət göstərir. Aparılan tədqiqatlar və uzunmüddətli müşahidələr göstərir ki, hər iki istiqamət üzrə aparılan işlərdə qüsurlar özünü biruzə verir. Müxtəlif ixtisaslar üzrə proqram materiallarının, dərslərin və dərslər vəsaitlərinin hələ də standart stereotiplərə söykənməsi jiddi maneələr yaradır. Məsələn, riyaziyyat

elmlərinin ibtidai siniflərdəki tədrisi çox aşağı səviyyədə olduğu üçün tədris prosesinə jəlb edilən təjribəçi tələblərə heç bir nümunəvi üsullar, priyomlar, yollar tətbiq edilmədən yanaşılır və nətiyə çox zəif olur. Təbiət elmlərinin tədrisində də ciddi qüsurlar mövjuddur. İbtidai siniflərdə təbiət elmlərinin tədrisi ilə bağlı elmi-pedaqoci-metodik xarakterli əsərlər yazan alimlərimiz, demək olar ki, yox dərjəsindədir. Təsviri injəsənətin tədrisi isə daha ajınajaqlı vəziyyətdədir. Bu vəziyyət məktəbdə təjribə keçən tələblərin hazırlığına ciddi sədd çəkir. İbtidai siniflərdə musiqi dərslərinin çox aşağı səviyyədə keçirilməsi, musiqi alətlərindən istifadə edilməsi şagirdləri estetik zövqdən məhrum etməklə yanaşı, müəllim kadrlar hazırlığının praktik istiqamətlərinin inkişafına mane olur. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki hazırlığı haqqında da eyni fikri söyləmək olar.

Kadr hazırlığı ilə bağlı nəzəri materialların hazırlanması üzərində də dayanmaq istədim. Şübhəsiz, bu yarım fəsildə məsələnin bütün tərəflərinə toxunmaq mümkün olmazdı. «Pedaqogika» dərsləkləri ilə əlaqədar konkret fikir söyləmək mümkündür.

Bu gün pedaqoci elmlər sistemində mövjud olan ixtisas pedaqogikalarının böyük əksəriyyətinin olmaması narahatlıq doğurmalıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, deməliyə ki, bu sahədə artıq həyajan təbili çalınmalıdır.

«Məktəbəqədər pedaqogika», «İbtidai məktəb pedaqogikası», «Peşə təhsil pedaqogikası», «Orta ixtisas təhsili pedaqogikası», «Musiqi pedaqogikası», «Hərbi pedaqogika», «Tibbi pedaqogika», «Surdopedaqogika», «Tiflopedaqogika», «Oliqofren pedaqogika» və s. kimi sahələrə dair dərslək və dərslə vəsaitlərini hələ bu vaxta qədər hazırlamamışıq.

Sual və tapşırıqlar

1. “Didaktika” nə deməkdir?
2. Didaktikanın məqsəd və vəzifələri hansılardır?
3. Didaktikanın ümumi prinsipləri hansılardır?
4. Didaktikanın ümumi üsulları hansılardır?
5. Dərslə cədvəli haqqında danışıq.
6. Baza tədris planı, təhsilin dövlət standartları haqqında danışıq.
7. Tədris planı, tədris proqramı, dərslək və dərslə vəsaitləri barədə fikir söyləyin.
8. İnteraktiv təlim üsulları hansılardır?
9. İbtidai siniflərdə interaktiv təlim üsulları necə tətbiq olunur?

2. 23. Distant təhsil

Bəşər jəmiyyətinin müxtəlif mərhələlərində aqillər gənç nəslin təlim, tərbiyə və təhsil məsələlərinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Müsəlman intibahı dövründə Ə.R.Biruni, İbn Sina, Jabir, Heysam, Ö.Xəyyam, Azərbaycanda Ə.Bəhmənyar, M.Beyləqani, Xaqani, Nizami, N.Tusi, Ə.Təbrizi, M.Əvhədi, S.Urməvi, Ə.Marağai, Avropa renessası dövründə Rives, Ratke, Ramus, M.Monten, T.Kampanella, T.Mor, F.Rable, XVII əsrdə Y.A.Komenski, J.Lokk, «Şturm und drank» dövründə Lessinq, Höte, Şiller, Bekon, Fixte, Kant, filantropistlər (Zalsman, Bazedov, Kampe, Quts-Muts), maarifçilər (Russo, D.Didro, K.A.Helvetsi), XIX əsrdə Herbart, Disterverq, Spenser və başqaları təhsilə böyük əhəmiyyət vermişlər.

XX əsrin əvvəllərində İ.Fredrix, Paulson, Meyman, Lay və başqaları gələjəkdə məktəb binalarının şüşədən olajağını, sinif otaqlarının laboratoriyalarından təşkil ediləyini, laboratoriyalarda robot müəllimlərin dərslər deyəcəklərini, nizam-intizama robotların nəzarət edəcəklərini romantik bir dillə təsvir edirdilər.

Bu inkar edilməz faktıdır ki, XX əsrin sonuna yaxın təhsil sahəsində müxtəlif jərəyanlar, nəzəriyyələr yaranmaqla gənç nəslin daha çox məlumatlar əldə etmələrinə, şagirdlərin tərəkümlərinin inkişaf etdirilmələrinə, uzaq məsafələrdən təhsilə dair məlumatların verilməsinə, uzaq məsafədən şahmat oyunlarının təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu gün bütün dünyada uzaqdan təhsil ideyaları genişlənir. Çünki aeronavtika, kosmonavtikada, bütün işlər uzaqdan idarə olunur. Uzaqdan idarəetmə çox böyük bir elmdir və bunun ünsürlərini həm orta, həm də ali məktəbə gətirmək vacibdir. Mən belə hesab edirəm ki, distant təhsilin ünsürlərini orta və ali məktəbə gətirmək üçün ilk növbədə buna uyğun şərait yaratmaq lazımdır. Birinci növbədə laboratoriya və kabinələr müasir texniki cihazlarla təchiz olunmalıdır. Digər tərəfdən, bu təhsil formasına qəbul olunan şəxs xüsusi qabiliyyətə malik olmalıdır. Yəni distant təhsil almaq istəyən şəxs ilk növbədə bunun mahiyyətini bilməli, uzaqdan verilən təhsil impulslarını, informasiyaları qəbul etməyi, onlardan yerli-yerində istifadə etməyi bəjarmalıdır. Bunun üçün isə distant təhsil almağa çalışan şəxs həm də distant təhsilin proqramını, onun prinsip və metodlarını yaxşı bilməli, mövjud ədəbiyyatı (varsa) diqqətlə öyrənməlidir. Belə təhsil alan şəxslər xüsusi laboratoriyalarda məşğul olmalıdırlar. Distant təhsilə orta ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərində oxuyan şagirdləri və maddi-texniki bazası olan ali məktəblərin istedadlı, işgüzar, səriştəli tələbələrini jəlb etmək olar. Bunun üçün tam şərait olmalıdır. Yəni distant təhsillə məşğul olan şəxs texniki vasitələrdən – vizual, audio-vizual, müxtəlif kompüterlərdən və internet şəbəkəsindən istifadə etməyi bəjarmalıdır.

Distant təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər iş prosesində kommunikativ, konstruktiv, diaqnostik, tədqiqatçılıq və s. komponentlərdən, eksklüziv metodlardan, müasirlik, sistemlilik, bəşərilik, dünyəvilik və s. prinsiplərdən istifadə etməyi bəjarmalıdırlar.

Distant təhsilə ən çox təlim məşğələlərinə davam etməkdə çətinlik çəkən qabiliyyətli tələbələrini jəlb etmək, bizjə, daha yaxşı olar. Distant təlim alan

tələbə ali məktəbin auditoriyasında deyil, öz mənzilində yaşamaqla rabitə vasitələri ilə müvafiq kafedralara mənimsədiyi məlumatları göndərməlidir.

ABŞ-da yaranan və tədrijən Avropaya, oradan da dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılan distant təhsil bu gün özünün intibah dövrünü yaşayır. Respublikamızda distant təhsilə olan marağın genişlənməsini nəzərə alaraq onun bir sıra nəzəri və praktik məsələləri barədə ətraflı məlumat verməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Distant təhsil müəssisəsi yaratmaq üçün nə etmək lazımdır:

Birinjisi, distant təhsilin nizamnaməsini yaratmaq və onu dövlət qeydiyyatından keçirmək lazımdır. İkinjisi, pedaqoci kollektivlə birgə texniki heyət yaratmaqla distant təhsilin elmi-pedaqoci-metodik-elektronik-texniki bazasını formalaşdırmaq, sonra isə internet şəbəkəsi vasitəsilə elan hazırlamalı, fənn blokları əsasında hazırlanmış testləri elan materialının mətni də daxil edilməlidir. Bu, işin ilkin mərhələsidir. İlkin mərhələdə həmçinin qəbul olunacaq tələbələrin ayrı-ayrı fənlər üzrə kurs layihələrini, müvəffəqiyyət jədvəlini, kredit ballar bankını onun üçün müəyyənləşdirilmiş sayta yerləşdirmək, sonra isə tələbə qəbulu ilə bağlı təsnifatı işlərə başlamaq lazımdır.

Distant təhsil bir sıra ədəbiyyatlarda «distansiyalı təhsil», bəzilərində «məsafədən təhsil», bəzilərində «təhsilin məsafədən idarə olunması» kimi ifadə olunur. Göstərilən bütün ifadələrin işlədilməsini biz məqbul hesab edirik. Biz bu fəsildə distant təhsil haqqında bir sıra nəzəri istiqamətləri, metodik göstərişləri, təklif və tövsiyələri verməklə oxujularda distant təhsil barədə ətraflı təsəvvür yaratmaq istəyirik. Bunun üçün distant təhsil nədir sualına qısa şəkildə cavab vermək lazım gəlir.

«Distant təhsil» sözünün birinci tərəfinin etimoloji mənasını izah etməklə, sözün ikinci tərəfində dayanan «təhsil» sözünü şərh etməyə ehtiyaj hiss etmədən fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışaq. «Distant» sözü «disstansion» sözündən yaranmışdır, «məsafə» mənasını bildirir. bu söz ingilis sözü olsa da, eyni və jüzi dəyişikliyə uğramaqla fransız, alman, rus və digər dillərdə də məsafə mənasını bildirir. Azərbaycan dilində isə «distansiya» sözü artıq dilimizə ümumişlək söz kimi daxil olmuş və artıq məsafə sözünün bir növ sinoniminə çevrilmişdir. «Distant təhsil» sözünün mənası «məsafədən təhsil» deməkdir. Məsafədən təhsilin dünya təjribəsində iki növü vardır. Birinjisi, distant orta təhsil, ikinjisi isə distant ali təhsil. Hər iki təhsil növünün tətbiqində eyni texniki sistem üzrə iş aparıldığı üçün biz onları növə ayırmağı məqsədəuyğun hesab etmirik. Çünki distant orta təhsildə test tapşırıqlarının hazırlanması, verilməsi və qiymətləndirilməsi distant ali təhsildən fərqlənir.

Distant təhsil təhsilin formalarından biridir. Elmi pedaqoci ədəbiyyatda həmişə təhsilin formalarından danışarkən onu iki forma kimi təqdim ediblər: 1. Əyani təhsil forması. 2. Qiyabi təhsil forması. Bəzi ədəbiyyatlarda təhsilin bu formasını, onun yolları kimi izah edərək göstərirlər ki, «Əyani yolla təhsil» «qiyabi yolla təhsil», «ekstern yolu ilə təhsil». Bizim fikrimizə, bunların hamısı təhsilin formalarıdır. Bizjə distant təhsil forması təhsilin qiyabi

formasına daha yaxındır. Yəni onların oxşar jəhətləri ondan ibarətdir ki, qiyabi və distant təhsil alan tələbələrin hər ikisi ildə iki dəfə, qış və yay sessiyalarında təhsil alırlar. Fərq ondan ibarətdir ki, qiyabi təhsil alan ildə iki dəfə, 15-20 gündən az olmayaraq, təhsil müəssisələrinə gəlməli, məşğələlərdə iştirak etməli, imtahan sessiyası keçməlidir. Distant təhsil alan tələbə isə ali təhsil müəssisəsinə gəlmədən poçt və internet vasitəsilə sessiya tapşırıqlarını alır, ijra edərək universitetə göndərir və müvəffəqiyyətinin ijasının vəziyyətini öyrənməklə, ya təhsilə davam edir (müvəffəqiyyət qazandıqda), ya da təhsildən kənar olunur (qeyri kafi aldıqda).

İlk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilməyə başlanmış distant təhsil, əsasən iş adamlarının təhsil almasını əhatə edirdi. Sonralar isə bu əhatə dairəsi genişləndi.

Sürətli texniki dəyişikliklər və daim dəyişən bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq Amerika təhsil sistemində yüksək təhsil imkanları yaratmaq, heç bir yüksək maliyyə vəsaiti sərf etmədən mütəxəssislər hazırlamaq Amerika təhsil sistemində çox aktual problemdir. Bir çox təhsil ojaqları məsafəli təhsil proqramlarını yaratmaqla bu tələbəyə cavab verir. Başlıca olaraq, məsafəli təhsil əsasən müəllim və şagird arasındakı bir-birindən köklü sürətdə fərqlənən fiziki və texniki (səs, video, fakt və mətbuat) imkanların üz-üzə ünsiyyətdə olduqları əyani dərs imkanları ilə əvəz etmək hesabına bal intervalını pozmaq üçün ayırdığı vaxtdan istifadə edir. Proqramın bu növləri böyükləri ikinci dəfə universitet təhsilinə, onları yeni biliklərlə təmin etməyə və işçilərə iş yerlərində öz bilik, bacarıqlarını artırmağa imkan verir.

Bir çox pedaqoqlar məsafəli təhsilə verilən tələbləri ənənəvi təhsil verilən tələblərlə müqayisə edirlər. Ənənəvi təhsil ilə məsafəli təhsili müqayisə edən tədqiqatçılar məsafəli təhsildə də metod və texniki imkanların oxşarlığından bəhs edirlər. Unutmaq olmaz ki, məsafəli təhsilin ənənəvi təhsildən əsas fərqi onun texniki vasitələr çoxluğunu özündə ehtiva etməsidir.

Texniki vasitələrin çoxluğu məsafəli təhsillə məşğul olan pedaqoq üçün yararlıdır. Onlar əsas dörd kateqoriyaya bölünürlər.

Səs – dərs – audio alətlərilə qarşılıqlı əlaqə yaradan telefon, audiokonfrans və qısa dalğalı radio. Passiv alətlər sırasına radio və maqnitofonlar daxildir.

Video – dərs – video alətlərinə diopozitiv kimi tərpənməz obrazlar (film, videofilmlər) və hazırda hərəkətdə olan obrazlar daxildir.

Faktlar – kompüterlər elektronik olaraq informasiya şəklində göndərir və qəbul edilir. Buna görə «Data» termini dərs ləvazimatlarının böyüklüyünü göstərmək üçün istifadə edilir. Məsafəli təhsil üçün kompüter məlumatları müxtəlifdir və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kompüterin köməkliyi ilə təşkil edilən təlim (JAİ) – ayrı-ayrı dərsləri təqdim etmək üçün kompüterdən təjribəli təlim maşını kimi fərdi dərslər üçün istifadə edilir.

2. Kompüterin təşkil etdiyi təlim (JMI) adlanır, bu təlimi təşkil etmək və tələblərin siyahısını və nailiyyətlərini izləmək üçün istifadə edilir.

3. Kompüter aralıq məlumatları ötürmək üçün əsas vasitədir (JME). Bu isə kompüter məlumatlarını təsvir edir, məlumatın verilməsi imkanını yaradır. Misal üçün buraya elektron poçt, faks, WMB proqramları, məlumatlar və s. daxil edilir.

Şrift – Məsafəli təhsil proqramlarının əsas elementi və bütün digər ötürülmə sistemlərinin inkişaf etdiyi bazardır. Müxtəlif şrift formatları, ijmallar, kurs proqramları, fakt və məlumatların öyrənilməsi buraya daxildir. Belə bir sistem üzrə həyata keçirilən iş zamanı yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi zəruri sayılır. Sual olunur bəs hansı texnologiya daha əhəmiyyətlidir?

Baxmayaraq ki, texnologiya məsafəli təhsilin həyata keçirilməsində əsas rol oynayır, amma pedaqoqlar faktların yayılması ilə yox, dərstdə alınan nətiyə ilə daha çox maraqlanırlar. Məsafəli təhsilin əhəmiyyətli olması üçün öyrənənlərin ehtiyaj və tələblərini və s. nəzərə alınmaqla sistemə yanaşma vasitəsilə kütləvi informasiya vasitələrindən də məqsədli istifadə etmək olar. Məsələn, mütəmadi məşq etməklə güclü çap komponentinə yiyələnmək olar. Bu zaman əsas dərslərin mövzularının çoxunu, kurs işlərini, mövzusu, oxu materiallarını, ijmal və konspektləri, tədris proqramlarını, gündəlik iş planlarını hazırlamaq olar.

Yeni texnologiyalardan istifadə etmək üçün qarşıda aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Hər bir sinif və ya qrup üçün test tapşırıqları hazırlanır;
2. Tapşırıqlar mesac halına salınır;
3. Məsələlər kompüterin elektron poçtunda yerləşdirilir.
4. Hazırlanmış və elektron poçtun saytında yerləşdirilmiş məsələlər (tapşırıqlar, planlaşdırılmış informasiyalar və s.) hər bir sinfin və ya qrupun üzvlərinə fərdi şəkildə göndərilir.
5. Alınan cavablar ekspert komissiyasına verilir.
6. Ekspert komissiyasının rəyi dekanlıqlarda qruplaşdırılır və qiymətləndirilmək üçün kafedralara göndərilir.
7. Kafedralarda qiymətləndirilən materiallar yenə mesac halına salınaraq öyrənənlərə göndərilir.

Məsafəli Təhsildə əsas iştirakçılar aşağıdakılardır:

Tələbələr (şagirdlər) – tələbələrin (şagirdlərin) dərslərin ehtiyajlarının nəzərə alınması hər bir məsafəli təhsil proqramlarının əsası mərhələ hesab olunur. Təhsil kontekstindən asılı olmayaraq bütün tələbələrin əsas işi öyrənməkdir. Ən yaxşı şəraitdə hazırlanmış, yaxşı planlaşdırılmış tədris prosesində materialların məzmununun düzgün dərk edilməsidir.

Təhsil müəyyən məsafədə yayılanda, əlavə tələblər üzrə çıxır, çünki şagirdlər və ya tələbələr öz maraqları, öz planlarına görə fərqlənir. Onların

kənar müəllimlərlə əlaqə yaratmaq imkanları az olur və müəllimlə qarşılaşmaq, təmasda olmaq, dərstdə iştirak və s. fərqləri yox etmək üçün texniki vəsaitlərdən istifadə olunmalıdır.

Fakultə – Hər hansı bir məsafəli təhsildə nailiyyətlərin əldə edilməsi fakultənin üzərinə düşür. Ənənəvi sinif vəziyyətində – təşkilatçının əsas vəzifəsi təhsilin məzmununun keyfiyyətini yüksəltmək, tələbələrin maraqlarına cavab verməkdir. Fakultə məsafəli təhsil ilə əhatə olunmuş tələbələrin, şagirdlərin xüsusiyyətlərini və ehtiyajlarını müəyyən təjribə əsasında təmin etməlidir. Bu kifayət qədər nəticə verməsə, üzbəüz əlaqə ilə bunu təmin etmək lazımdır. Bunun üçün:

- köməkçilər və köməkçi heyət müəyyənləşdirilir.

- öyrətmə metodlarını məsafəli təhsilə uyğunlaşdırmaq, burada tələbələrin müxtəlif, çoxşaxəli ehtiyajlarını nəzərə almaq vacib sayılır.

- ötürmə texnologiyasının iş prinsiplərinin başa düşülməsini təmin etmək, diqqəti onların tapşırıqları vaxtın da düzgün yerinə yetirilməsinə yönəltmək lazımdır.

- əsas funksiya effektiv təlimə nail olmaqdır.

Köməkçilər: Təlimatı çox tez-tez müəllimlərlə tələbələr arasında körpü rolunu oynayan köməkçi vasitələrə əl atır və bunu çox xeyirli hesab edir. Effektiv olmaq üçün köməkçilərin dəqiq işləməsi vacibdir. Ən vacibi odur ki, köməkçi müəllimin direktivlərini həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Büdcə və texniki təchizat imkan verərsə, nəzarətçi köməkçinin rolunu da yerinə yetirə bilər.

Köməkçi heyət: - Bura daxil olan şəxslər məsafəli təhsil müəssisələrinin sakit qəhrəmanlarıdır və proqramın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan saysız-hesabsız detalların həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Onlar məsafəli təhsil proqramlarını, tələbə siyahısını, materialların nüsxəsinin çıxarılmasını, paylanmasını, tədris üçün kitabların sifariş edilməsini, planlaşdırmalı, dərjə olunmaq üçün məruzələrin hazırlanmasını, texniki mənbələrin təşkil edilməsini həyata keçirirlər.

Köməkçi heyət məsafəli təhsili təşkil edən, onu doğru istiqamətə yönəldən, onun effektivliyini təmin edən mütəxəssislərdir.

İnzibatçılar: İnzibatçılar məsafəli təhsil proqramlarının yaradılmasında təsiredici qüvvəyə malikdirlər. Bəzi hallarda isə onlar bəzən əlaqəni kəsir və ya nəzarəti texniki menejerlərə həvalə edirlər, hər iki halda proqramın həyata keçirilməsindəki fəallığını itirməməlidirlər. Onlar texniki və köməkçi xidmət heyəti ilə sıx əlaqədə işləyir və təhsil ojağında akademik vəzifəsinin yerinə yetirilməsi üçün texniki vasitələrin effektiv tətbiq edilməsi üçün əlindən gələni edirlər. Ən vacibi onlar akademik dərslərin elektron poçt vasitəsilə təşkili və yekunlaşdırılmasına məsul şəxslərdir.

Məsafəli təlimin strategiyası.

Məsafəli təhsilin strategiyası deyəndə əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Diqqətli müəllim şüurlu və ya qeyri-şüurlu surətdə öyrənənlərlə mütəmadi əlaqə saxlamalı və bu əlaqəni video monitor vasitəsilə yerinə yetirməlidir. Texniki tələblər və məsafə qeyri-iradi dəyişəndə və ya pozulanda müəllim ilə sinif arasında müzakirə aparmaq çətinləşir.

- Televizor kimi əyani məlumat vasitəsindən düzgün istifadə etmədikdə müəllim məsafəli saytdan heç bir əyani məlumat ala bilməz, qrupla və siniflə öz aralarında əlaqəni təyin edə bilməz. Məsafəli ayrılma siniflə əlaqə saxlamasına da təsir edə bilər. Bütün bunlar joğrafi ərazilərdə və ya həyatda müxtəlif dövlətlərdə yaşayan müəllimlə şagirdlərin ümumi əlaqə saxlamasına mane olur.

- Müəllimlər məsafəli təhsilin verdiyi imkanlardan istifadə edib, bəzi maneələri aradan qaldırmağa borjlıdurlar. Çünki məsafəli təhsil onlara tam təhsil vermək üçün təminat verir. Məsafəli təhsilin verdiyi imkanlara aşağıdakılar daxildir:

1. Geniş tələbə auditoriyasına nail olmaq.

2. Dərslərdə, təhsil müəssisələrində iştirak edə bilməyən tələbələrin ehtiyajlarını ödəmək.

3. Tədris prosesində iştirak etmək imkanına malik olmayanları və kəndə yaşayan mütəxəssisləri işə cəlb etmək.

4. Müxtəlif sosial, iqtisadi, eksperimental bazalara məxsus adamları birləşdirmək.

Planlaşdırma və Təşkilati işlərin inkişaf etdirilməsi.

- Kursun planlaşdırılmasını məsafəli tədris haqqında aparılan tədqiqatlardan başlamaq, yəni kurs materiallarını göndərməyə başlamazdan əvvəl mövcud olan materialları yoxlayıb, nəzərdən keçirmək lazımdır.

- Təlimata uyğun olan, əldə edilə bilən ötürmə sistemini (məs. Audio, video, optik, kabel və s.) saxlamaq və eyni zamanda onların neçə ötürülməsini (məs. Sputnik, mikrodalğa, optik kabel və s.) öyrənmək lazımdır.

- Təminat texnologiyasını seçərkən, məsələn, tutaq ki, klaviaturanı düymələrlə idarə etmək həm müəllim, həm də tələbə üçün çox vacibdir.

- Dərsdən əvvəl alınan təlimatları nəzərə almaq. Burada texniki köməkçi heyətinin rolu, məsuliyyəti və ötürmə texnologiyası ilə tanış olması çox vacibdir.

Sınıf yaxud qrupla işə başlayarkən, qaydaları, standartları, əsas istiqamətləri aydın və dəqiq müzakirə etməli, metodiki yoxlamalar daha da güvvətləndirilməlidir. Bir dəfə əsası qoyulan qaydaları daima müdafiə və inkişaf etdirmək lazımdır.

- Əmin olmaq lazımdır ki, hər bir sayt funksional və münasib təchizatla təmin olunmuşdur. Bu əminlik problemlərin dərhal həlli üçün və düzəlişlərin aparılması üçün şərait yaradır.

- Əgər kurs materialları elektron poçt vasitəsilə göndərsə, əmin olmaq lazımdır ki, materiallar dərstdən qabaq əldə edilmişdir. Bu da öyrənənlərə dərslər materiallarını əldə etməyə əsas konspektləri, tezisləri və digər dərslərləri nəzərdən keçirməyə kömək edir.

- Mütəmadi olaraq mümkün miqdarda sayt materiallarından tələbələrin istifadəsinə göndərmək lazımdır. Əks halda hər bir əlavə saytda yersiz yüklənmə məsafəli təhsildə məntiqi çətinliklər yarada bilər.

- Tələbələrə ötürmə texnikası ilə tanış olmağa kömək etmək və əmələ gələcək çətinliklərin həlli üçün hazır olmaq lazımdır.

- Müdavimləri kursda istifadə ediləcək yeni təhsil modelləri ilə tanış etmək (Holmberg, 1985) və malik olduqları biliklərə əsaslanmaq, təlimatçının bilik və səviyyəsindən çox asılıdır. Təlimatçı bu işə hazır olmalıdır.

- Müxtəlif əyləncəli təhsil proqramlarını hazırlayarkən mədəni biliklərə qarşı həssas olmaq lazımdır, yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlif dil qabiliyyətlərinə malik olanlar yumoru eyni jür qəbul edə bilməzlər.

Bir sıra hallarda məsafəli tədrisdə bəjarıqların inkişaf etdirilməsindən daha çox mövjud təjribənin genişləndirilməsi daha vacibdir. Aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirmək vacibdir:

- Kursda tədris olunan mövzuya real qiymət verilməlidir. Maddi-texniki təminatla görə mövzunun məsafəli təhsildə təqdim edilməsi, onun ənənəvi sinif şəraitində verilməsindən daha çox vaxt aparır.

- Unutmaq olmaz ki, şagirdlər və ya tələbələr müxtəlif dərək etmə və öyrənmə qabiliyyətlərinə malikdirlər. Bəziləri sinif (qrup) şəraitində daha yaxşı öyrənir, bəziləri isə fərdi məşğələlərdə materialı daha yaxşı dərək edirlər, üstünlük qazanırlar. Kurs fəaliyyətlərinin müxtəlifliyinə fikir vermək, uzun mühazirələr yox, maraqlı müzakirələrə və tələbələrin diqqətini jəlb edən tapşırıqlara üstünlük vermək məsləhətdir.

- Kursu humanitarlaşdırmaq lazımdır. Kurs ərzində bunu nə qədər tez etsək, o qədər yaxşı olar.

- Lakonik məzmunlu materiallardan istifadə etmək, birbaşa suallar vermək və nəzərə almaq vacibdir ki, texniki vasitələrin sıradan çıxma bilməsi ehtimalı var, bu da vaxt itkisinə səbəb ola bilər.

- Tələbələrin səhvlərinin düzəldilməsi, biliklərinin möhkəmləndirilməsi, ijmaların yazılması üçün strategiyanı inkişaf etdirməkdən ötrü tək bətək telefon müzakirələri, elektron poçtu vasitəsilə əlaqə xüsusi ilə əhəmiyyətli, effektiv ola bilər.

Bir az istirahətdən sonra iştirakçılar qısa müddətdə məsafəli təhsil prosesinin təsiri altında olacaq və təbii effektiv təlim öz yerini tutacaq.

Qarşılıqlı və əks əlaqələrin inkişafı.

Qarşılıqlı və əks əlaqələrin tətbiqi təlimatçıya tələbələrin ehtiyajlarını duymağa və onları kurs müddətində müzakirə edib, düzəltməyə imkan verir.

Qarşılıqlı və əks əlaqəni inkişaf etdirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1) Tənqidi düşünməyi qiymətləndirmək üçün ən zəruri bilikləri sınaqdan keçirilmiş, qabaqjıl təjribədən istifadə etməklə vermək lazımdır. Aydın olsun ki, zəif danışıq modellərini düzəltmək çox vaxt aparır.

2) Kursun əvvəlində tələbələrdən distant mərkəzilə elektron poçtu vasitəsilə əlaqə yaratmağı tələb etmək lazımdır ki, onlar elektron curnal materialları ilə tanış ola bilsinlər. Burada elektron curnal materiallarının saxlanması və bölünməsi axıra yaxın çox əhəmiyyətli ola bilər.

3) Pulsuz telefon danışmaları saatları ilə yanaşı axşam ofis saatları da təşkil etmək olar. Əgər tələbələrin çoxu gün ərzində işləyirsə, bunlar çox əhəmiyyətlidir.

4) Qarşılıqlı və əks əlaqə üçün müxtəlif əlaqə sistemindən təkbətək danışıqdan, elektron poçtundan, video və kompüter vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

5) Mümkün qədər hər kəslə (və ya tələbə ilə) hər həftə, xüsusilə kursun əvvəlində əlaqə yaratmaq lazımdır.

6) Əvvəldən möhürlənmiş və ünvanı yazılmış zərflərdən sinifdən kənar telefon konfranslarından, elektron poçtu vasitəsilə ötürülməsi problemlərinə fikir vermək lazımdır.

Çünki belə tədbirlərdə əsasən kursun güjünü və zəifliyini təyin etmək soruşulur və kursun yaxşılaşdırılması üçün təkliflər müzakirə olunur, onların məsafəli təhsilə münasibəti öyrənilir və s.

İştirakçının müşahidəsi zamanı məsafəli tədris ilə məşğul olan pedaqoqla birlikdə, qrupun dinamikası və özünü aparması müşahidə edilir. Müşahidəçi müşahidə aparır, təsadüfi suallar verərək məsafəli təhsilin üstünlüklərini təyin edir (öyrənir).

İştirak etmədən aparılan müşahidə də olur. Bu zaman məsafəli təhsillə məşğul olan pedaqoq kursu müşahidə edir (məsələn, audio konfrans, qarşılıqlı televiziya sinfi vasitəsilə və s.), lakin bilavasitə iştirak etmədən, sual vermədən müşahidə aparır.

Məzmunun təhlili: Müşahidəçilər qiymətləndiriji ilə birlikdə əvvəljədən müəyyən edilmiş kriteriyalardan istifadə edərək kursun sənədlərini öyrənirlər. Buraya xarakterli materiallar, həm də tələbə işləri ilə əlaqədar sənədlər, kursun planlaşdırılması sənədləri və s. daxildir.

İntervyular – Tələbələrin təkbətək və ya kiçik qrup halında apardıqları müsahibələr haqqında faktlar toplanılır.

Distant təhsilin təşkili və inkişafı üçün bəzi təlimat xarakterli məlumatlardan da faydalanmaq vacib hesab olunur. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

I təlimat: Distant təhsilin planlaşdırılması; - tədris materiallarının layihələşdirilməsi (sınıf və qruplar üzrə);

a) tədris planlarının tərtibi;

b) test materiallarının tərtibi;

v) test materialları üzrə kontingentin müəyyənləşdirilməsi;

q) yoxlama işlərinin hazırlanması;

d) kurs işləri və kurs layihələrinin tərtibi;

e) ijmalların tərtibi;

ə) təlim materiallarının müvafiq kurslar üzrə komplektləşdirilməsi və diferensasiyası;

c) humanitarlaşdırma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

z) texnologiyalardan istifadə olunması qrafikinin tərtibi.

Audensiyanın təşkili. Bunun üçün kurs işlərinin, kurs layihələrinin, ijmalların hazırlanmasına verilən tələblər müəyyənləşməlidir. Belə ki, audensiya:

a) mövjud pedaqoci tələblərə uyğun olmalı;

b) təlimin ümumpedaqoci prinsiplərinə, üsullarına javab verməlidir.

v) öyrənənin yaşı, ixtisası, yaşadığı yeri, keçmiş təjribəsi və s. nəzərə alınmalıdır.

q) müzakirə edilməli, təsdiq olunduqdan sonra istifadə edilməlidir.

Qiymətləndirmə mərhələsinin təşkili və yekunlaşdırılması.

Sınıf və kurslar üzrə texnologiya vasitəsilə ötürülən didaktik materiallar müdavimlər tərəfindən (şagirdlər və tələbələr) yerinə yetirildikdən, texnologiyalar vasitəsilə tədris müəssisəsinə göndərildikdən sonra qiymətləndirilməlidir: qiymətləndirmənin üç növü tətbiq olunur. 1. Yaradıcı növü (formativ); 2. Nəticəli növü (summativ); 3. Yaradıcı-nəticəli növü (formativ-summativ).

Qiymətləndirmə metodları

Yaradıcı və nəticəli qiymətləndirmə ilə əlaqədar olaraq faktlar kəmiyyət və keyfiyyət metodları vasitəsilə toplanıla bilər.

Kəmiyyətin qiymətləndirilməsi

Buraya sualların verilməsi daxildir. Eyni zamanda bu suallar jədvəl halına salınıb təhlil edilə bilər. Buraya «Bəli, xeyr» javabları və yoxlama listləri daxil edilə bilər.

Uyğun statistik analiz üçün geniş tələbə auditoriyası lazım olur. Bu zaman dərindən yanaşma ilə yanaşı fərdi yanaşılması mümkün olmayan tələbələr haqqında geniş məlumat toplamaq da mümkün olur.

Bu zaman bir sıra çatışmazlıqlar da ola bilər. Məsələn, Bir çox məsafəli təhsil kurslarının nisbətən kiçik və müxtəlif bilik dərəcəsinə malik tələbələri olur. Bu kiçik, az əhali yaşayan yerlər üçün statistik analizlər aparılmasına mane olur.

Təhsil alanlara təklif edilən layihə, məcburi seçim onların imkanlarını məhdudlaşdırır. Buna görə də nadir perspektivlər üzə çıxdıqca javab formaları qeyd edilmir.

Kəmiyyət kateqoriyalarının yöndəmsiz (uyğun olmayan), darıxdırıcı faktları yaradığı qiymətləndirməyə mənfi təsir edə bilər, nəticə qiymətləndirilməsinə inamı itirə bilər.

Statistik analiz tez-tez həqiqətdən uzaq olan illizuyalar yarada bilər.

Keyfiyyət qiymətləndirilməsi

Tipik olaraq daha subyektivdir.

Daha geniş və daha dərin informasiya toplayır.

Dəqiq kateqoriyalı jədvəllərin yaradılması çətinlik yaradar.

Kiçik siniflər ölçüsündə daha az effektivdir.

Daha tez uyuşan və dinamik metoddur.

Əvvəl soruşulan mövzularla məhdudlaşır.

Tələbələri yaradıcı mövzularla təmin edir.

Qiymətləndirmənin bir məqsədi də təlim materiallarının məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu təmin etməkdən ibarətdir. Təlimatın həyata keçirilməsi birinci həqiqi testin neçə ifadə olunmasını göstərir. Çalışmaq lazımdır ki, kiçik məşabəda tətbiqdən əvvəl təlimat yoxlanılsın. Bu mümkün olmazsa, birinci faktik işlənmə özü də «sahə-test» xidməti şəklində müəyyənleşər və onun effektivliyi müəyyən olunur.

Qiymətləndirmə strategiyasının inkişafı təlimatın nə vaxt və neçə qiymətləndirilməsinin planlaşdırılmasından çox asılıdır.

Formativ (yaradıcı) qiymətləndirmə kursun işlənilib həyata keçirilməsi zamanı təlimatın təkrarlanması vaxtı işlənilə bilər. Məsələn, məsafəli təhsillə məşğul olan pedaqoq tələbəyə əvvəljədən ünvanı yazılmış və marka yapışdırılmış poçt konverti verə bilər ki, o, işini yekunlaşdırıb hər sessiyadan sonra göndərsin. Belə mini-qiymətləndirmə diqqəti işin güclü və zəif tərəflərinə, texniki və ya ötürmə qayğılarını gələjəkdə daha da inkişaf etdirilməli olan sahələrə də yönəldə bilər.

Nəticə – qiymətləndirmə təlimatı tamamlanıb başa çatdıqdan sonra və gələjəkdə təkrarlanma və planlaşdırma üçün baza yaratdıqdan sonra həyata keçirilir. Kursun tamamlanmasını izləyərək bir nəticə – qiymətləndirmə sessiyası təşkil etmək olar. Bu zaman tələbələr öz beyinlərini işlədərək kursu daha da təkmilləşdirməyə çalışajaqlar. Çalışmaq lazımdır ki, qiymətləndirmə sessiyası tələbələri daha da açıq müzakirələrə sövq etsin.

Yaradıcı (formativ) və nəticə (summative) qiymətləndirmədə faktların miqdarı və keyfiyyət göstərijisi qiymətləndirmə metodları vasitəsi ilə toplanılır. Miqdarja qiymətləndirmə verilən javabların genişliyinə əsaslanır və işə aid kifayət qədər olan faktlar üzərində tədqiqat aparılandan sonra modelləşdirilir.

Əksinə olaraq keyfiyyət qiymətləndirilməsi daha dərin javablara (reaksiyalara) əsaslanır və daha çox subyektiv metodlara, məsələn, intervyu, müşahidə və respondentlər daha dərindən sorğu aparılmasına əsaslanır.

Kəmiyyət baxımından yanaşma xüsusilə qiymətli ola bilər, çünki məsafəli tədrislə öyrədilən tələbələr işə aid olan statistik stratifikasiya və ya analizə açıq əks gedə bilərlər. Ən yaxşı yanaşma tez-tez tələbələrlə açıq surətdə intervyu aparmaq və ya passiv müşahidə etməklə kursun effektivliyini və ötürmə texnologiyası haqqında məlumatları zənginləşdirmək olar.

Qiymətləndirmə faktlarının toplanması və analizi (təhlili). Kurs materiallarının tətbiqini izləyərək, qiymətləndirmə üçün qiymətləndirmə faktları toplanılır. Bu nəticələrin diqqətlə analiz edilməsi təlim prosesindəki çatışmazlıqları və zəifliyi təyin etməyə imkan yaradır.

Təkrar mərhələsi. Ən yaxşı təşkil olunmuş məsafəli tədris kurslarında düzəliş etmək üçün, yəni tələbənin yerinə yetirmədiyi və ya pis yerinə yetirdiyi təlim materialı ilə bağlı tələbəyə yeni göstərişlər verilir və bu zaman yenidən qiymətləndirmə aparılır.

Tez-tez kurs üzrə təkrarlar az əhatəli ola bilərlər. Məsələn, böyük təlimat informasiya daha kiçik dərk edilə biləcək hissələrə bölünür, əks əlaqə tapşırıqları genişləndirilir və ya tələbə-tələbə əlaqəsi yaradılır. Başqa hallarda, əsas, geniş təkrarlanma lazım ola bilər. Əsas kurs gələcək kurslar başlanana qədər sahələr üzrə təkrarlanmalıdır.

Məsafəli təhsil alan tələbələrin kiçik qruplar şəklində təkrar dərslərinin təşkili məzmunu, mütəxəssislərin və kollegiyaların iştirakı ilə həyata keçirilir. Prosesin nəticələri məsafəli təhsil siniflərinin fərqlənən bilikləri ilə tənzimlənir. Bir qrup üçün məqbul olan təkrarlanma, başqa bir qrup üçün məqbul olmaya bilər.

Nəticədə. Nə qədər ki, mümkündür, hətta təsadüfi olsa da, təlimatın işlənməsi prosesi müəllim və tələbələrin ehtiyaj və tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Proqram işlənməsinin müsbət meylinə tam əməl edilsə də, məsafəli təhsil proqramlarındakı maneələri tam düzəldə bilmir. Bu şübhəsiz ki, elə şərait yaradacaq ki, əsas diqqət təlimatla bağlı – qarşıya çıxan vəzifələrə yönəldiləcək.

Məsafəli təhsil alan müdavimlərin biliklərinin qiymətləndirilməsi zamanı bir sıra müəllimlər ya formal, ya da qeyri-formal yollarla tələbələrini qiymətləndirirlər. Məsələn, formal olaraq tələbənin biliyini qiymətləndirmək üçün əksər müəllimlər sorğudan, testlərdən, imtahandan, kurs işlərindən, laboratoriya hesabatlarından və ev tapşırıqlarından istifadə edirlər. Bu formal yoxlama təlimatçıya (müəllimə) tələbənin biliyini qiymətləndirmək və onun bilik dərəcəsini təyin etmək imkanı verir.

Sinfin biliyini qeyri-formal yolla qiymətləndirmək üçün pedaqoqlar müxtəlif yollardan istifadə edirlər. Məsələn, müəllimlər müəyyən sual verir və tapşırıq təklif edir, diqqətlə tələbənin izahatına və suala münasibətinə qulaq asır, dilin xüsusiyyətlərinə və tələbələrin üzündəki ifadələrə, jizgilərə diqqət yetirirlər. Qeyri-formal, bəzən gizlin qiymətləndirmə müəllimlərə imkan verir ki, müəllim təlimdə lazım olan, uyğun dəyişikliklər etsin. Suallardakı çətinliklərə, anlaşılmazlıqlara daha uyğun javablar vermək üçün materiallar

yenidən nəzərdən keçirilir, lazımi dəyişikliklər edilir, eyni zamanda tələbələrdə irəliləyiş olanda müvafiq əlavələr edilir.

Qiymətləndirmə növləri.

Qiymətləndirmə yaradıcı və ya nəticə əldə etmək, nəticəyə gəlmək məqsədi daşıya bilər. Və ya qiymətləndirmə hər ikisinin birləşməsi kimi ola bilər.

Yaradıcı qiymətləndirmə:

- **Yaradıcı qiymətləndirmə həmişə davam edən prosesdir və təhsilin bütün mərhələlərində nəzərdə tutulmalıdır. Yaradıcı qiymətləndirmə müəllimə tədris prosesində kursda dəyişikliklər etmək, proqramı yaxşılaşdırmaq imkanı verir. Qiymətləndirmənin belə təşkili kurs və məzmun uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Bu uyğunlaşma isə təlimat planlarındakı əsas çatışmamazlıqları üzə çıxarır və ya xırda çatışmamazlıqların düzəldilməsi ehtiyajını ödəyir.**

- Yaradıcı məlumatların strategiyasını müəyyənləşdirir.

Yaradıcı məlumatların strategiyasına aşağıdakılar daxildir:

Poçt kartoçası– hər bir tələbəni qabaqjadan markası vurulmuş, ünvanı yazılmış poçt açıqçaları ilə təmin edir. Bir həftə ərzində tələbələr özlərinin münasibətini və ya reaksiyalarını dərse 3-5 dəqiqə qalmış bildirirlər.

Elektron poçtu. Bu müəllimlərlə tələbələr arasında ünsiyyətin effektiv yolu ola bilər. Bu yolun bir müsbət jəhəti də var. Müəllim tələbələrin sinfdə öyrəndikləri material haqqında məlumat toplayanda artıq tələbələr elektron poçt ilə tanış olurlar. Bu çox qiymətli bir təcrübədir.

Telefon. **Bu vasitə tələbələri tez-tez çağırır.** Onlara açıq sonluqlu suallar verir (məs. İkinci yazılı tapşırıqda hansı maneələrə rast gəldiniz?) tələbələrə ehtiyajlarını səsləndirmək imkanı verir "belə davam et" vərdişi qazandırır (məs. Sizə daha çox informasiya mənbəyi lazımdır?). "Ofis saatlarında telefonları qur (işlət), amma başqa vaxtlarda da zəngləri qəbul etməyə hazır ol" kimi komandalara daim cavab verməyə onları hazırlayır.

Nəticə qiymətləndirmə.

Bitmiş kursun bütün effektivliyini qiymətləndirir.

Televiziya üçün plan hazırlanmasına tramplin ola bilər.

Yeni proqram, kurs və planların hazırlanması üçün əsas istiqamət rolunu oynayır.

Kurs başa çatdırılmayınca proqramın tələbləri ödənilməyincə gündəlik tədris ilə əhatə olunan iş tələbələrə kömək edə bilməz.

Nəticə formalarını toplayarkən bəzi pedaqoqlar tələbələrdən bəzi suallara, cavabları soruşa bilərlər. Məsələn:

- Kursun beş zəif jəhətini deyin.

- Kursun üç (və ya beş) güclü tərəfini deyin.

- Müəllim olsaydınız kursun hansı fərqli jəhətlərini daha çox qabardardınız?

Tələbələr haqqında əsas məlumat: (yaş, məktəb səviyyəsi, bir kursa nisbətən daha üstün olan kurs keçməsi, onun məsafə fərqi).

- Bu kursu keçməyə hazırlaşan dostuna nə məsləhət edərdiniz?

- Sizə kursa daha nə daxil edilməliydi, amma edilməyib?

- Bu kursu dostlarınızdan birinə təklif edə bilərsinizmi? Nəyə görə təklif edərdiniz? Nəyə görə təklif etməzdiniz?

İnstruktor – müzakirə rəhbəri kimi məsələni yekunlaşdırır və beləliklə tələbələrin dünyagörüşünə açıq münasibət bildirilir.

Qiymətləndirmə meylləri üçün yaddaş.

Əvvəljədən hazırlanmış sual-javabların yoxlanılması və uyğunlaşdırılması.

Suallar yaz və təkrarla; lazım olsa dəyiş.

Yoxlamalardan istifadə et.

Təlimatla qarşılıqlı əlaqə arasında dəyişiklik yarat.

Suallarını əla (yüksək) effektivlik baxımından uyğunlaşdır; Davam et və işi yaxşılaşdırmaq üçün, təkliflər üçün xahiş et. Bu yaxşılaşdırmada səmimiyyət yaratmaq üçün kömək edər.

Davamlı cavablı suallardan sonra açıq sonluqlu suallar ver. Belə yaddaş tələbələrə düşünmə vaxtını qaydaya salmağa kömək edər.

Nətiyə qiymətləndirilmədə anonimliyın gözlənilməsi yaxşı olar.

Bu, anketlərin neytral bir yerə göndərilməsini təmin edə bilər, suallar zərflərdən çıxarıla bilər, markasız müəllimə göndərilər.

Maraqlanmaq və kömək etmək məqsədilə əlaqə yaratmaq da məsləhətdir.

Tələbələrə belə məsləhətlər vermək yaxşı olar:

Yanaşma, uyğunlaşma, ünsiyyət baxımından tələbələrə uyğunlaş.

Qiymətləndirmədən tədris və öyrətmə məqsədilə istifadə et.

Çalış müsbət və mənfi jəhətlərə obyektiv qiymət verəsən. Anjaq vacib deyil ki, nəyin işləməsini öyrənəsən. Eyni zamanda nəyin neçə işləməsini öyrənmək də vacibdir.

II Təlimat: tədris televiziyası

Tədris televiziyası məsafəli tədrisdə çox effektiv bir ötürmə sistemidir. Bu, tədris proqramına üç əsas səviyyədə daxil edilə bilər.

Birbaşa (tək mövzulu) dərslərdə: – Proqramlar bir spesifik mövzuya və ya konsepsiyaya müraciət edir, dərslərin girişini, məzmununu, nətiyəsini təmin edir.

Seçilmiş bütöv proqram səviyyəsində - Kursun proqramında bir neçə proqramdan istifadə edilir və məzmunun əsasını təşkil edir.

Tam kurs səviyyəsində: - Bir və ya daha çox televiziya seriyaları bir tam semestr kursuna tipik olaraq təlim çap materialları ilə inteqrasiya edə bilər.

Təlim televiziyası aktiv və ya passiv ola bilər. Passiv təlim televiziyası əvvəljədən hazırlanmış proqramları videokasetlər, kabel, ya da sputnik kimi video texnika ilə yayıla bilər. İki-kanallı televizor iki kanallı video ilə tələbələrlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Eyni zamanda uzaqda yerləşdirilmiş kameralar vasitəsilə müəllim bütün tələbələri görür. Burada tələbələr də bir-birilə əlaqə saxlaya bilərlər.

Təlim televiziyasının üstünlükləri:

Çox adamın televizora baxdığını nəzərə alsaq üstünlüklər göz qabağındadır.

Telehərəkətlər və əyani vasitələr bir yeganə formatda birləşə bilər, belə ki, kompleks və abstrakt konsepsiyalar əyani modellərlə göstərilə bilər.

Təlim televiziya tələbələrə ətraf mühit haqqında (ay, xarici ölkə və ya mikroskop linzasından) ətraflı məlumat almaq üçün çox effektiv bir vasitədir.

Məkan, vaxt və yer qarışdırıla (dondurula) bilər, belə ki, baş verən hadisələr dərhal tutulub saxlanıla bilər.

Konsepsiyaların təqdim edilməsi, nəticə çıxarılması və ijmaların verilməsi baxımından televiziya çox effektivdir.

Televiziya motivasiya aləti kimi effektiv şəkildə istifadə edilə bilər.

Təlim televiziya sisteminin məhdudiyyətləri

Keyfiyyətli təlim televerilişlərini aparmaq çox baha başa gəlir.

Video verilişi isə vaxt tələb edir, həm də texniki tələbatı, dəqiqləşdirilmiş veriliş vermək üçün avadanlıq və təchizat ehtiyacı zəruridir.

Təlim televiziya proqramlarında iştirak etmək üçün yerlərin seçilməsi xüsusi avadanlıq, uyğun cihaz və işçi heyəti lazımdır.

Bir çox təlim televiziya proqramlarından orta səviyyəli tələbələr üçün istifadə edirlər. Xüsusi (artıq) bilik almaq istəyən tələbələr üçün bu proqramlar effektiv ola bilər.

Passiv işlədikdə, qarşılıqlı əlaqə olmadıqda təlimatın effektivliyi məhdud ola bilər.

Profesionalıqla hazırlanmamış proqramlar öz fəaliyyət təsiri bağışlayır.

Bir dəfə tamamlanmış təlim proqramlarını təkrarlamaq və modelləşdirmək çətin olur.

Təlim televiziya üçün instruksiyanın planlaşdırılması (hazırlanması):

Təlim televiziya üçün proqram hazırlanarkən əsas diqqətin əyani vəsaitlərə yönəltmək haqqında düşünmək lazımdır. Təlim televiziya sisteminin əyanilik üstünlüklərindən istifadə edərək mühazirələrdəki özünəgüvənmənin əleyhinə getmək olar. Əyani göstərməyi, diqqətlə planlaşdırsaq bu, təlim televiziya sisteminin effektivliyini artırır:

İjmallar və inventir (pərəçəng) əyani göstərilir.

Əsas məsələlər əyani şəkildə nümayiş etdirilir.

Aram-aram verilən kompleks materiallar əyani göstərilir.

Yadda saxlama, yekunlaşdırmaya ehtiyacı olan informasiya əyani təqdim olunur və s.

Tədris televiziya sisteminə aşağıdakı görüntülərdən istifadə olunması da faydalıdır:

- Şəkillər – şeylərin (şeylərin nəyə oxşadığını göstərmək üçün);
- Diaqramlar – konseptual əlaqələri göstərmək, təşkilati işlər, mövzunun quruluş materialını nümayiş etdirmək üçün;
- Xəritələr – Məkan əlaqələrini bildirmək üçün;
- Qrafik, çertyoc və jədvəllərdən informasiyanı yekunlaşdırmaq üçün istifadə edilməsi üçün.

Videonun üstünlüklərindən istifadə edib aşağıdakı hərəkətləri göstərmək:

- Alət və təchizatın işini nümayiş etdirmək;
- Tələbələrin rəqabət (yarış) apara bilməsi üçün öz biliklərini (təjribənin) nümayiş etdirməsinə şərait yaratmaq;

- Prosesi müşahidə etmək üçün eksperimentin aparılması;
- Jizgi verilişlərini, ləng hərəkətləri, fotolar üzərində baş verən hərəkətləri təhlil etmək;
- Obyekt və ya strukturun məqsəd və ölçülərini və məkan keyfiyyətlərini açmaq;
- Tələbələrin təjribə qazanması üçün, onlara test tapşırıqlarının verilməsi;
- İlk mənbəli materialların analiz üçün verilməsi. (Məsələn, tarixi hadisələrdən bəhs edən filmlər və ya baş verən təbii hadisələr).

Tədrisin bu pilləsinin təşkili üçün yaddaş.

1. Yadda saxla ki, tədris televiziya ilə materialı müəyyən məsafəyə ötürmək, üzbəüz tədrisdən daha çox vaxt aparır. Buna uyğun olaraq dərsləri qurmaq lazımdır.

2. Dərstdən əvvəl janlı ekran qabağında məşq et. Mümkünsə bir həmkarlarınla, az saylı da olsa tələbə qrupu ilə və texniklə bunu həyata keçirt (kameraya çəkdirmək lazımdır ki, proqramın təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verməyə imkan yaransın).

3. Dərstdən əvvəl bütün sinif üçün materialları və əyani vasitələri hazırla. Yaxşı olar ki, texniki heyətlə və digər iştirakçılarla əvvəljədən söhbət aparılsın ki, hər kəs öz vəzifəsini bilsin.

4. Əyani vasitələr üçün elektron kameradan istifadə etdikdə prosesin üstünlüklərini və qatışmayan jəhətlərini dərstdən qabaq bilmək lazım gəlir.

5. Proqramda işlədiləcək yeni terminlər üzrə nəzarətçi hazırla. İşlədiləcək texniki avadanlıq üzrə hər hansı bir suala cavab verməyə hazır ol. Buraya kamera, telemonitorlar, audio təhizat və s. daxildir.

6. Tələbələrə sinifdə kamera operatorları və ya texniklərin olajaqlarını de. Tələbələr ilk başlanğıda çox həvəs göstərə bilirlər, dərsin müəyyən bir mərhələsində bu həvəs azala bilər. Texniklərə siniflərdə daha ciddi olmaq tövsiyə edilir.

7. Televiziya dərslərindən ən yaxşı istifadə edilməsi əvvəljədən müəyyən bioqrafik materiallar verilməlidir. Əsas diskusiyalarda yaxşı iştirak etmək üçün tədris suallarını müzakirə etmək lazımdır.

8. Qrup halında tədris prosesində iştirakçının (tələbələrin) marağını təmin et. Burada səs, imijin dəyişməsi, müəyyən stilə riayət edilməsi nəzərə alınmalıdır. Qonaq natiqlər – mühazirəçilər dəvət edildikdə sinfə əvvəljədən lazımi materiallar verilməlidir. Məruzəçiyə də sinif haqqında lazımi material ver. Qoy onlar sessiyanın spesifik xüsusiyyətlərini, məqsədini başa düşsünlər. Onlar başa düşsünlər ki, onlardan nə gözlənilir və əsas (məqsədləri) mənbələri haradandır.

Televiziya tədris sessiyası ərzində

- Ünsiyyəti daha yüksək səviyyədə qurmaq üçün səs tonundan, bədən hərəkətlərindən elə istifadə etmək lazımdır ki, bu eşidənləri özünə jəlb etsin. Bu zaman kontaktdan istifadə etmək lazımdır;

- Yumorla, suallar verməklə, onların cavablarını rəğbətləndirməklə, tapşırıqlar verməklə, fikirlərini tərifi etməklə tələbələri məşğul etmək lazımdır;

- Məsafəli təlimlə məşğul olanların diqqətini jəlb etmək üçün enerji və dinamizm nümayiş etdirmək lazımdır;
  - Yadda saxla ki, (entuziazim) təşəbbüs çox təsiredicidir;
  - Materialı (məlumatı) 5-10 dəqiqəlik bloklarla, diskussiyalar da daxil olmaqla ver. Təlimlə qarşılıqlı təsir bir-brini əvəz etməlidir;
  - Müəhazirə sessiyası ilə bağlı materili göndərmək;
  - Materialın qəbul edilməsini yoxlayın, qeydə alın;
  - Qarşılıqlı əlaqə üçün vaxt blokunu, bölgüsünü planlaşdırmaq lazımdır;
- Sonra tələbələrə izah etmək lazımdır ki, qarşılıqlı əlaqə birinji 20 dəqiqə üçün planlaşdırılır ki, tələbə adijə sakit dayanıb müşahidə etməkdənsə, öyrənməyə jan atsın.
- Televiziya sessiyasında müzakirə suallarının qabaqjadan hazırlanması tələbələrin qarşılıqlı iştirakına kömək edir. Suallar ekranda görünən kimi tələbələr sualları görür və eşidirlər;
  - Tələbələrin qarşılıqlı iştirakını (həm sinifdəki şagirdlərin həm də məsafəli tələbələrin) aktivləşdirmək üçün onların suallara javab verməsini təşkil etmək lazımdır. Müəllim bütün suallara javab verməsi bir o qədər də vajib deyil.

III. Təlimat : audio təlim

Məsafəli təlim ilə məşğul olan müəllim üçün qarşılıqlı təlimat audio vasitələrinə telefon, audiokonfrensiya və ya qısa dalğalı radio daxildir. Audiokonfrensiya anjaq audio ola bilər və yüksək imij, fakt ötürmələri və ya audio-qrafik konfrensiya ola bilər. Audiokonfrensiya ijtimai telefon vasitəsilə iki və ya daha çox məkanda adamlarla əlaqəyə girməyi təmin edir. Audiokonfrensiyanı daha geniş qruplarda tətbiq etmək üçün səsi və müdaxiləni qaldırmaq məqsədi ilə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir.

Tipik audio konfrensiyanın texniki komponentlərinə əl telefonu seti, spikter üçün telefon və mikrofonlar daxildir. Audio körpü (brij) çoxxətli telefonları birləşdirir və səsə nəzarət edir. Burada səs əsas əlaqə vasitəsidir. Spiker – avadanlıqlar vasitəsilə müxtəlif əlaqələrin (və ya əks əlaqələrin) yaranmasına kömək edir.

Audioqrafik konfrensiya səs, ünsiyyət texnologiyası ilə imij və veriliş (peredaçə) arasında əlaqə yaradır (birləşdirir). Səs əsas kommunikasiya vəziyyətində avtoqrafik köməkçi-əyani komponent rolunu oynayır. Avtoqrafik köməkçi elementlərə elektron lövhələr, səsiz videotexnologiya və şəxsi kompüter daxildir.

Passiv (yollu / tərəfli) audio alətləri sırasına audio maqnitofonlar və ya radio daxildir. Məzmunu oxumaq əvəzinə tələbələr buna qulaq asırlar. Bəzən qarşılıqlı hərəkət (iş) problematik ola bilər, həm audiomaqnitofonlar, həm də birtərəfli radio, audio kommunikasiyaya daha çox qarşılıqlı ünsiyyət saxlamağa kömək edir.

Audiokonfrensiyanın bir sıra üstünlükləri vardır:

- Audiokonfrensiyanı qurmaq, işə salmaq, qoruyub saxlamaq nisbətən bahadır.

- Audiokonfrensiya mümkün (mövjud) telefon texnikasından istifadə etməklə tələbəyə əlaqə saxlamaq üçün kömək edir.

- Ümumiyyətlə, bu, müəllim və tələbələr üçün tanış texnikadır və bundan istifadə etmək nisbətən asandır.

- Bu, müəllim və tələbələrin bir başa əlaqə saxlamaları üçün ən yaxşı vasitədir. Həmçinin başqa tələbələrlə, müəllimlərlə və ya kənardan dəvət edilmiş ekspertlərlə əlaqə saxlamaq, fikir mübadiləsi etmək üçün imkan yaradır.

- Bu, başqa vasitələrlə – şrift (çap), video və kompüterlərlə birgə işləndikdə daha effektiv olur.

Audiokonfrensiyanın məhdud jəhətləri də vardır:

- Tələbələr (istifadə edənlər) avadanlıqla tanış olana qədər və ondan daha yaxşı istifadə etməyi öyrənməyə qədər bir sıra ilkin çətinliklərlə üzləşə bilərlər.

- Bu əlaqə janlı olmaya bilər, çünki burada janlı danışmaq hərəkətləri, məsələn, gülüş, əl və göz-qaş hərəkətlərini nümayiş etdirmək mümkün deyil.

- Şifahi formatda ifadə edilən hərəkətlərə, mövzulara məhdudiyət qoyula bilər.

Audiokonfrensiyanın lahiyələşdirilməsi.

Audio-kursun lahiyələşdirilməsinin əsas məqsədi tədris işlərinin keyfiyyətini maksimum həddə çatdırmaq çatışmazlıqları minimuma endirməkdir. Audiokonfrensiyanın əsas üstünlüyü onun qarşılıqlı, ikitərəfli olmasıdır. Bunun əsas məhdudiyəti vizual əlaqənin olmamasıdır. Audiokonfrensiyanı planlaşdırarkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Az və ya qarşılıqlı əlaqə tələb etməyən materiallar verəndə audiokonfrensiya əvəzinə, qabaqjadan yazılmış audio maqnitofon lentlərindən istifadə etmək olar. Tədris materiallarının məzmunu 10-15 dəqiqəlik bloklarda təqdim etməməlidir.

- Baxış, təqdimat və ijmali texnikasından istifadə edib təlimat üçün müəyyən bir struktura yaratmaq, lazımdır. Tələbələr üçün elə məlumat hazırlanmalıdır ki, onların məzmunu tələblər üçün tam aydın olsun. Çalışmaq lazımdır ki, təzə verilmiş materialı tələbələr əvvəlcədən verilmiş materialla əlaqələndirə bilsinlər.

- Tələbələrin iştirakı ilə alternativ mühazirələrin təşkili. Burada kontakt vaxt müəllim-tələbə əlaqələrinə sərf edilir. Bu öyrənməyə sərf edilən vaxta qənaət etmək baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

- Audionun məzmunu (mövzu, əyani məlumat, şəkil, illüstrasiyalar, şəkil və slaydlar) videoyazılar formasında verilməlidir. Məlumat qabaqjadan poçt və ya başqa elektron vasitələrlə verilə bilər.

- Dərs vəsaitlərindən, göstərişlərdən, kurs üçün göstərişlərdən, məzmun üzrə ijmallardan istifadə edilməsi tələbələrə hazırlıq imkanı yaradır və qeyd götürmək üçün vaxtını almır.

- Kurs üçün proqram və göstərişlərə əlavə oxu, tədris ilə bağlı suallar, tapşırıqlar, əyani vasitələrin çap nüsxələri, başqa illüstrasiyalar və biblioqrafiyalar daxildir.

Məsafənin (interpersonalın) azaldılması.

Vizual ünsiyyət olmadan müəllimlər audio əsaslı sistemlərdən istifadə edərək tələbələrlə (siniflə) lazımi əlaqəni və atmosferi yaratmaq üçün alternativ vasitələr axtarıb tapmalıdırlar. Aşağıdakı təkliflər öyrənənlər arasında məsafəni azaltmağa və qruplar arasında əlaqə hissini yaratmağa kömək edir:

- Sinif yığışana qədər, onlara təbrik (xoşgəldin) məktubu, kursun proqramını (planını), kursa aid olan materialları və həmin materialların təhlilini göndərmək:

- Müəllimin fotosunu və onun haqqında qısa bioqrafik materialı bütün tələbələrə göndərmək. Eyni zamanda, sizdə də tələbələrin şəkilləri və onlar haqqında qısa bioqrafik material olmalıdır.

- Kursdan qabaq audiokonfrensiya çağırılmalı və effektiv audiokonfrensiyanın texnologiyası və prosedurası müzakirə olunmalıdır.

- Birinci dərstdə çalışmaq lazımdır ki, tələbələr bir-birilə tanış olsunlar və özləri haqqında bir-birinə əsas informasiyaları versinlər.

- Tələbələrin adlarını öyrənin. Gündəlik diqqət yetirməklə müəllimlə hər bir fərdi səsle tanış olmağa imkan yaradılmalı;

- Hər bir tələbənin bioqrafik materiallarını qeyd etmək üçün xüsusi vərəqlər hazırlamalı. Tələbələr haqqında belə məlumatın hazırlanması sizə hər bir tələbəyə bir şəxsiyyət kimi yanaşmağa və onun xarakteri ilə tanış olmaq imkanı yaradır.

- Sualların qurulması və onlara kommentariya vermək haqqında protokol hazırlamalı. Tələbələr onlara aid olan suallar və kommentariyalar haqqında qabaqjadan qeydlər aparmalıdırlar.

- Mümkünsə dərş prosesində tələbələrlə müəyyən (bəzi) məqamlarda üz-büz görüşmək lazımdır. Bu, semestrin əvvəlində (erkən) baş versə daha yaxşıdır.

- Dərş zamanı tamamilə sərbəst olmaq və dərş sual-javab, söhbət əsasında qurmaq vajibdir.

Tərbiyəediji qarşılıqlı əlaqə.

Həqiqi vaxtı (real time) az olan (olmayan) bir sistemlə işlədikdə (dərş dedikdə) iki yollu ünsiyyət ola bilsin ki, tələbə-müəllim, müəllim-tələbə arasında spontan şəkildə baş verən qarşılıqlı əlaqənin dinamikasını poza bilər. Aşağıdakı təkliflər bu qarşılıqlı əlaqələri tərbiyə edə bilər. Bunun üçün:

- Tələbələri qarşılıqlı əlaqələri, diskussiyaları, debatları qurmağa ruhlandırmaq lazımdır. Elektron poçtunda tələbə-tələbə qarşılıqlı əlaqələrinə üstünlük verilsə yaxşı olar.

- Suallar verin! Vizual replikalar olmayanda, suallaşma əks əlaqə üçün əsas vasitəyə çevrilir və tələbələri təlim dialoqlarına jəlb edir.

- Javablar üçün adekvat vaxt verin. Sual üçün javab tələb edəndə və növbəti sual verəndə 10-25 saniyə məruzə edin.

- Sinif göstərişlərinə (planına) və proqramına elə materiallar (əlavə) daxil edin ki, bu, müstəqil təhsil (öyrətmək) üçün tələbələri ruhlandırın.

Əks əlaqənin genişləndirilməsi

Vizual əks əlaqə olmadan müəllimlərin, tələbələrin dərşə maraq göstərməsi, diqqət yetirməsi, verilən konsepsiyalarına nəzarət etməsi işi

çətinləşir. Bunun üçün tələbələrdən telefon, elektron poçtu və poçt vasitəsilə iştirak etməyi xahiş etmək lazımdır.

IV Təlimat.: məsafəli tədrisdə kompüterdən istifadə

Yaxın illərdə maarifçilər kompüter sisteminin sürətlə inkişafının şahidi olmuşlar, eyni zamanda fərdi kompüterlərin texnologiyada prosesdə rolunun artması və inkişaf etməsini hiss edirlər. Texnologiyada maqnit hafizənin inkişafı yüksək səviyyəyə qalxmaqdadır. Bütün bunlar kompüterə məsafəli tədrisdə dinamik bir qüvvəyə çevirmiş, məsafəli tədrisdə vaxt itkisinin qarşısını alan bir qüvvəyə döndərmişdir.

Məsafəli tədrisdə kompüterin tətbiqi əsasən dörd geniş kateqoriyaya bölünür:

1. Kompüterin iştirakı ilə olan təlimatlarla (JAİ) – kompüterlər müstəqil tədris maşını kimi istifadə olunur ki, bu zaman ayrılıqda dərslər verilir. Bu vaxt bir sıra spesifik nailiyyətlər və bəzi məhdud təhsil məqsədlərinə nail olmaq olar.

Bir sıra JAİ modelləri var. Buraya məşqlər və praktik işlər, tələbələrin məsləhətçilərə (tyutorlara) təyin edilməsi (verilməsi), modelləşdirmə, oyunlar və digər problemin həll edilməsi məsələləri daxildir.

2. Kompüter vasitəsilə verilən təlimatlar (JMİ) – kompüterlərin genişləndirmə, saxlama və bərpa edilə bilmə imkanlarından istifadə edib tələbələr üçün təlimatlar yaratmaq və istifadə etmək yollarını göstərməkdə istifadə edilir, onların rekord və preqresslərini təyin edir. Təlimatlar kompüter vasitəsilə veriləndə bəzən JAİ (təlimat komponenti) JMİ ilə birləşir.

3. Kompüterin vasitəçiliyi ilə olan təlimatlar (JMİ) – bu kompüter əlavələrini təsvir edir və ünsiyyət üçün şərait yaradır. Buraya elektron poçtu, kompüter konfransı və elektron bülleten yenilikləri daxildir.

4. Kompüter əsasında audio-4 videotexnikanın təşkili – Son illər Nureq Jard (yüksək kartlaşdırma) yüksək informasiya qabiliyyətli və güclü texniki vasitələr, dəqiq və həmişə təkmilləşən alətlər son illər məsafəli tədrislə məşğul olan pedaqoqların diqqətini cəlb etmişdir. Kompüterə əsaslanan audio-video texnikanın məqsədi müxtəlif səs-lərin inteqrasiyasını təşkil etmək, video və kompüter sistemini vahid, asan idarə edilə bilən ötürücü sistem şəklinə salmaqdır.

Kompüterlərin üstünlükləri:

- Kompüter özöyrənməni sürətləndirə bilər. Məsələn, JAİ – (üsulunda) modelində kompüter öyrənməni fərdiləşdirir, dərhal qüvvətləndirir və əks əlaqə yaradır.

- Kompüterlər informasiya alətidirlər. Özündə qrafik, şrift, audio və video bənzərliklərini (üstünlüklərini) birləşdirərək effektiv surətdə müxtəlif texnologiyaları birləşdirə bilər. İnteraktiv video və JD – ROM texnologiyaları kompüter əsasında qurulmuş təlimat xarakterli məlumatlarla, dərslərlə məşğələsə öyrənmə dairələri ilə əlaqə saxlaya bilər.

- Kompüterlər qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və özündə bir sıra tədris materiallarını birləşdirən (saxlayan) daim təkmilləşdirən və öyrənmə nəzarətini maksimum həddə çatdıra bilən elektron maşınıdır.

- Kompüter texnologiyası sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf özünü həm də təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması işində daha çox biruzə verir.

- Kompüterlər tədrisə müxtəlif yollarla yanaşmanı genişləndirir. Onlar yerli, regional, milli xüsusiyyətləri və fərdi yanaşmanı (xüsusiyyətləri) əlaqələndirir. Faktik olaraq, müasir dövrdə bir sıra tədris müəssisələri elmi dərəcəsi olan bakalavr, magistr məzun və tələbə səviyyəsində proqramlar təklif edirlər.

- Kompüterlərin qiyməti bahadır (daima artmaqdadır). Hərçənd ki, individual (fərdi) kompüterlər o qədər də baha deyil və kompüter bazarında yarış (rəqabət) mövjudur, bununla belə təlimat xarakterli kompüterləri qurmaq, almaq, işlətmək hələ ki, sərfəlidir.

- Texnologiya çox sürətlə dəyişir. Kompüter texnologiyası elə sürətlə dəyişir ki, (inkişaf edir ki), məsafəli tədrislə məşğul olan pedaqoqlar çox diqqətlə yenilikləri izləməli, daima texnikanı dəyişdirməlidirlər ki, ən son tələblərlə ayaqlaşsınlar.

- Kompüter vasitəsilə maariflənmənin ləng getməsinə də etiraf etməliyik. 1960-ji ildən bəri kompüter sistemi mövjudur, amma hələ də bu sistemlə tanış olmayan, onu bilməyən insanlar var. Xüsusilə kompüter əməliyyatları sahəsində azərbaycanlı alim Lütfizadənin kəşflərindən bixəbər olanlar da vardır. Unutmaq olmaz ki, Lütfizadə "Sovt komputenq" problemi üzrə dünyada alternativini olmayan alimdir. Bu günün bütün şagirdi və tələbəsi kompüter sistemi və əməliyyatları ilə tanış olmalı, kompüterini öyrənməlidirlər. Məsafəli təhsildə isə kompüterin rolu əvəzsizdir.

İnternet və Məsafəli Təhsil

İnternet dünyada ən geniş yayılmış və ən geniş kompüter sistemidir. İnternet sistemində 1.3 milyon kompüter və onların fəaliyyət göstərdikləri ünvanlar var. 50-dən çox ölkənin 30 milyona qədər adamı internetdən istifadə edirlər.

Get-gedə daha çox kollej, universitet, məktəb, təşkilat, fərdi vətəndaşlar regional sistemlərə qoşulur və ya informasiya almaq üçün internet sistemində qoşulurlar. Məsafəli təhsillə məşğul olan müəllimlər üçün vaxta qənaət etmək, eyni zamanda məsafəni dəf edib günün ən aktual tələblərinə cavab verən informasiyalar əldə etmək imkanı yaradır.

İnternet sistemi ilə əlaqə saxlamaqla məsafəli təhsillə məşğul olan müəllim və tələbələr böyük nailiyyətlər əldə edə bilirlər.

Elektron poçt. Adi poçt kimi elektron poçta da insanlarla əlaqə saxlamağa məsac və başqa informasiyalar göndərməyə xidmət edir. Poçt xidməti vasitəsilə müəyyən bir ünvanla məktub göndərməkdən fərqli olaraq elektron poçt kompüter (internet) vasitəsilə müəyyən bir kompüterin ünvanına informasiya göndərir.

- Bülleten lövhələri – bir çox hallarda internet vasitəsilə göndərilə bilər. İnternetdə iki ümumi (çox yayılan) lövhə Usenet (işlənmə şəbəkəsi) və Zisterv Usenet (siyahı üzrə istifadə şəbəkəsi) lövhələri var.

Bu vaxtlarda minlərlə mövzu üzrə qurplaşdırılmış mövzular var. Bunlar superkompüter informasiyalarından tutmuş ən xırda informasiyalara qədər olan mövzuları özlərində jəmləşdirir. Bu informasiyalar bütün dünyadan və ya ayrı-ayrı müəssisələrdən gəlir. Zisterv eyni zamanda müxtəlif mövzular və ya xüsusi maraq dairəsinə daxil olan mövzularla da təmin edilir.

- Dünya miqyaslı WEB (WWW) internet üçün yenilik və əsas vasitədir. Rəsmi olaraq WWW belə təsvir edilir. «... yüksək əhatəli son məlumatları verən informasiyanın məqsədi böyük miqdarda sənədlərlə tanış olmaq imkanı verməkdir» (Hughes, 1994). WWW internetdən istifadə edənləri vahid formada geniş məlumatlarla və onların mənbələri ilə təmin edir (şəkillər, mətnlər, rəqəmlər, səs və video). Bunların hamısını internetdə əldə etmək mümkündür. Məmulatın üz tərəfi, məsələn, Mosaj və Netsjape WWW-nin işlədilməsinə imkan yaradır. WWW-nin əsas təşkilatı xüsusiyyəti onun «home page» - (ev səhifəsi) olmasıdır. Hər bir təşkilat və hər bir fərdi şəxs özü «home page»-i yarada bilər və istədiyi informasiyanı ala bilər. WWW -nin yüksək mətn imkanları (bajarığı) informasiyanı WWW «home page»-i, WWW-də olan digər «home page»lərlə əlaqələndirmək imkanı yaradır.

İnternetlə təlim

Məsafəli təhsil ilə məşğul olan pedaqoqlar internet və WWW-dən istifadə edib, tələbələrində bu vasitələrin güjündən məqsədyönlü şəkildə bəhrələnməklə və bu sistemdən tam istifadə etməklə təhsil almaq yollarını göstərməlidirlər. İnternetin bəzi təlimatı imkanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Elektron poçtdan informal, təkbətək məktublaşmada (əlaqədə) istifadə etmək. Burada əks əlaqə poçtdan fərqli olaraq daha tez olur. tələbələr asanlıqla, istədikləri vaxt mesajları oxuya bilər və gələjəkdə mürəjət etmək üçün əlaqə saxlaya bilərlər.

- Sınıf bülleten lövhəsinin düzəldilməsi (tərtib edilməsi).

Məsafəli təhsil alan tələbələr başqa tələbələrdən təjrid olunmuş şəkildə işləyirlər və onlar tələbə yoldaşlarının köməyindən məhrumdurlar. Sınıf bülleten lövhəsinə düzəltməklə tələbələr arasında qarşılıqlı köməyi bərpa etmək mümkündür. Sınıf kompüter konfransı ilə tələbələr öz kommentariyalarını və ya suallarını sinifə göndərə bilərlər. Hər bir tələbə javab vermək baxımından sərbəstdir (azaddır). Konfrans həmçinin bütün modifikasiyaları sinif proqram və planlarına göndərə bilər (tapşırıqlar, testlər və bunlara javablar).

- Tələbələri başqa tələbələrlə, fakultə ilə və tədqiqatçılarla əlaqə saxlamaq, onları həvəsləndirmək üçün bülleten lövhəsi (mövzular üzrə) işləməyə jəlb etmək lazımdır.

- Sınıf, ev səhifəsinin genişləndirilməsi.

Evdə ediləsi səhifələr sinif, proqram, tapşırıq və məsələlər, ədəbiyyat mənbəyi, müəllimin təjümeyi-halı və başqa məlumatları əhatə edir. Müəllim WWW vasitəsilə sinifdə tələbələr üçün əhəmiyyətli ola biləjək məlumatla əlaqə

qura bilər (kənd təsərrüfatı bazarları barəsində əsaslı araşdırma faktları, qlobal iqlim dəyişiklikləri və ya fəza jisimləri). Digər əlaqələr isə kitabxana kataloqlarına və hər bir tələbənin fərdi ev səhifəsinə daxil ola bilər.

- Mühazirəni öyrətmə.

Distant kurslarda internetdən istifadə edərkən aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır.

- Kompüterdə qarşılıqlı işləmə və cavab qaytarmaqda bərabər imkanlara malik olmaq üçün kursda bütün tələbələrin internetə və WWW–yə girişi olmalıdır. Həmçinin evdə və sinifdə kompüterlə işləmək tələbələrin müvəffəqiyyətinə təsir edə bilər.

- Tələbələr eyni zamanda ortaya çıxan, ümumilikdə kompüter işləmə bacarığı, yeni Softwari və uyğun əlaqədən istifadə qabiliyyətini öyrənmə sualı ilə qarşılaşa bilər. Tələbə kompüter problemlərini həll etmək, yəqin ki, normal təlimat cavabdehliyinin bir hissəsi olacaq. Hardware və Software problemlərinin davam edən müzakirəsi üçün xüsusi sinif konfransları təşkil etmək tələblərin müstəqil surətdə bu problemlərin öhdəsindən gəlməsinə kömək edə bilər.

- Bəzi tələbələr yaxından, uzaqdan düzgün protokolla tanış olmadıqları üçün kompüter konfranslarına qoşulmağa və e-mail göndərməyə tərəddüd edə bilərlər. İlk dərslərdə tələbələr e-mail-dən, sinif konfranslarından, elektronik rəsm xəbər lövhələrindən və WWW–dan istifadə etməyə sürətləndirir. Hər həftə üçün e-mail əlaqələrinin minimum bir rəqəmini müəyyənləşdirmək aktiv inkişaf etdirməyi artırır.

- E-mail-dən istifadə etmək müəllimə kömək edə bilər ki, daha tez cavab qaytarsın, nəinki poçt və telefondan istifadə etmək. Yerində müdaxilə, cavab, tələbənin həvəsini və rolunu yüksəldir.

- Vaxtında verilən cavabların həmişə yararlı olması mümkün deyil. Sinif konfransları tələbələrin həmişə qarşılıqlı işləmələrini artırır. Müştərək işləməni davam etdirmək üçün çalışmaların yüngülləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Sinif çalışmalarında sualların cavabını o vaxt yubatmaq olar ki, tələbələr məsələlərə özləri cavab tapsınlar, bir-birilərinə cavab qaytarsınlar.

- İnternetdə olan mənbələrlə tanış olmaq və onlardan çox effektiv yolla istifadə etmək təlimin qarşıya qoyduğu vəzifənin bir hissəsi olacaq. İnternet və WWW –yə dair çoxlu kömək tapşırıqlar tapmaq mümkündür.

Sual və tapşırıqlar

1. Distant təhsil nədir?
2. Distant təhsilin tətbiqi imkanları barədə nə deyə bilərsiniz?
3. Audial vasitələr hansılardır?
4. Vizual vasitələr hansılardır?
5. Bəs, audio-vizual vasitələr?
6. Distant təhsilə dair təlimatlar barədə danışın.
7. Distant təhsilə münasibətiniz?

2.4. Şəxsiyyətin formalaşması

Şəxsiyyət anlayışı. Şəxsiyyət bir anlayış olaraq bütün humanitar elmlər üçün, xüsusilə fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, hüquqşünaslıq, psixologiya və pedaqogika üçün səciyyəvi olan bir anlayışdır.

Pedaqogika və psixologiya elmləri adamların bir fərd və şəxsiyyət olaraq fəaliyyəti və inkişafından bəhs edən elm kimi də dəyərləndirilir. Sual olunur, hər hasnı bir fərd inkişaf edərək necə şəxsiyyət olur? Bu suala cavab vermək üçün “şəxsiyyət” və “inkişaf” anlayışlarına ayrı-ayrılıqda yanaşmaq və onları ayrı-ayrılıqda izah etməyə çalışaq.

Humanitar elmlərə aid ədəbiyyatda izah olunur ki, şəxsiyyət bir fərd olaraq dünyaya gəlir maddi varlıq kimi ictimai münasibətlərə daxil olur, ictimai inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrildikdə şəxsiyyət olur. Elə isə, bəs “inkişaf” nədir? Yenə qeyd olunan kontekstdə yazılmış ədəbiyyata istinad etsək deməliyik ki, “inkişaf” təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələri fonunda özünü həm tədrisən, həm də dinamik şəkildə biruzə verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Lakin hər bir dəyişikliyə də inkişaf demək olmaz. Yenə bir sual meydana çıxır. Bəs, hansı dəyişikliyə inkişaf demək olar? Sualı cavablandırmaq üçün mövcud fəlsəfi konsepsiyalardan birinə müraciət etmək lazım gəlir. Yəni üç əsas xüsusiyyəti özündə ehtiva edən dəyişikliklər “inkişafı” özündə səciyyələndirir. Birincisi ilk vəziyyətə qayıtmamaq, dəyişməzlik və dönməzlik, ikincisi təbii qanunauyğunluq; üçüncüsü isə dəyişikliyin müəyyən istiqamət üzrə baş verməsi.

Zaman inkişaf proseslərinin mühüm xarakteristikasını təşkil edir. Birinci ona görə ki, inkişaf real zamanda baş verir. İkinci ona görə ki, inkişafın istiqamətini ancaq zaman üzə çıxarar. Məlumdur ki, inkişaf materialının universal, təbiət və cəmiyyət hadisələrini izah etmək üçün ən ümumi prinsipdir. İnkişaf prosesinin xüsusiyyətləri onun qanunauyğunluqlarının (qanunlarının) məzmununu əks etdirir (Bax. Ə.S.Bayramov., Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı. Çinar. Çap, 2002, səh. 238). Həmin qanunlar və qanunauyğunluqlar xüsusilə bunlardan biri olan inkarın inkar qanunu inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Deməli şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici mexanizmini ziddiyyətlər

təşkil edir. İnsan gerçək həyatda bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması şəraitində şəxsiyyətə çevrilir.

Bu zaman ictimai münasibətlər zəminində bu inkişaf dinamik istiqamət alır. Bu münasibətlər zəminində isə ən aparıcı vasitələrdən biri ünsiyyət prosesidir. Ona görə də şəxsiyyətin tədricən inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı münasibətlərin rolunu önə çəkirlər. Fəlsəfi, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda şəxsiyyətin inkişafının əsas mahiyyətini ictimai münasibətlərə daxil olmasında və ictimai keyfiyyətlərə yiyələnərək ictimai münasibətin həm obyektinə, həm də subyektinə çevrilməsində görürlər.

Deməli, ictimai münasibətlərdə davamlı iştirak edən, ictimai inkişafın önündə gedən fərd, ictimai varlıq şəxsiyyətdir. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər müxtəlif tərzdə izah edilir. M. Mövcud ədəbiyyata istinad edərək demək olar ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. İrsiyyət amili.
2. Mühit amili.
3. Tərbiyə amili

Bununla yanaşı araşdırılan ədəbiyyatda şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərin nisbətində də yanaşma hallarına rast gəlmək olar.

Bir qrup müəlliflər irsiyyət amilinə, bir qrup müəlliflər mühit amilinə, bir qrup müəlliflər isə tərbibə amilinə üstünlük verirlər. Hətta qoşa amillər nəzəriyyəsi də mövcuddur. Professor Nurəddin Kazımov yazır ki, “insanın əxlaqi, estetik, əqli, fiziki və s. keyfiyyətlərinin formalaşması səbəblərinin izahında müxtəlif mövqelər mövcuddur. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair fikirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onları qruplaşdırmaq mümkündür: 1) irsiyyətə üstünlük verilməsi (A.İensen, E.Torndayk, Con Dyui, B.Ceyms, Moreno, S.Bert, Q.Azyek, C.Qrey və s.); 2) Mühitə üstünlük verilməsi (Fon Brakken, C.Lokk, J.J.Russo və b.); 3) Tərbiyəyə üstünlük verilməsi (Y.A.Komenski, K.A.Holvetsi, Mişel Lepeletye, Robert Ouen və b.); 4) İrsiyyət və mühit amillərinin yanaşı təsirinin qəbul edilməsi (“Qoşa amillər” nəzəriyyəsi, H.Pestalotsi, K.A.Halvetsi, Kars Fon Fişer və b.); 5) Mühit və tərbibə amillərinin qoşa təsirinin qəbul edilməsi və (“Qoşa amillər nəzəriyyəsi”); 6) Şəxsiyyətin formalaşmasına dair marksizm-leninizm nəzəriyyəsi (Bax. N.Kazımov. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı, Maarif, 1983, səh. 13).

İrsiyyətə üstünlüyün verilməsi uzun müddət zəhmətkeş xalqın həyat təcrübəsində özünə geniş yer tutmuşdur. Bunu isə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən aydın görmək olar. Ağılarda, laylalarda, atalar sözlərində, məsəllərdə, zərbi-məsəllərdə, tapmacalarda, holovarlarda, sayaçı sözlərində, bənzətmələrdə, deyimlərdə, düzümlərdə, sınımalarda, sanamalarda, varsaqılərdə, tuyuqlarda, inanclarda, aşiq şerinin müxtəlif formalarında (deyişmə, gəraylı, müxəmməs, vücudnamə, dirəşmə, qoşma, təcni, ustadnamə, dodaqdəyməz, diltərpənməz və s.), nağıllarda, dastanlarda, və bu kimi bədii yaradıcılıq nümunələrində aydın görmək olar. Araşdırılan belə nümunələrdə

irsi keyfiyyətlər bir neçə cür təqdim olunur. Atalar sözlərində deyilir ki, “ot öz kökü üstündə bitər”, “nə əkərsən onu da biçərsən”, “nə tökərsən aşına o da çıxar qaşığına”. Bəzi etnopedaqoji nümunələrdə isə irsiyyət amili insanların peşəsiylə, imkanlarıylə və tutduqları mövqeyilə əlaqələndirilibdir.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, keçmişdə yoxsu ailələrin böyük əksəriyyəti imkansızlıqdan, əlacsızlıqdan işaqlarını bir sıra hallarda yalnız öz peşələrinə, sənətlərinə uyğun şəkildə hazırlayırdılar. Yəni bəzi valideynlərin (deyək ki, bənnanın, dərzinin, dülgərin, zərgərin və b.) uşaqları da özlərin kimi ya dərzi, ya bənnə, ya dülgər, ya zərgər və s. olurdu.

Bütün bunların həqiqi səbəblərini, iqtisadi, siyasi, ictimai, bioloji, psixoloji və pedaqoji əsaslarını bilməyən adamlar öz müşahidələrinin nəticəsini təqribən belə ümumiləşdirirdilər: “Nüftədə pak olan özü pak olar, namərddən törəyən, bil, napak olar”, “Nüftədən qarışan şeyidbaz olar (Aşırıq Ələsgər), “...Bədəsil əsil olmaz, boyunca qızıl qala” (bayatılardan), yaxud...

Bədöy mənzilinə hər at yeriməz,
Nanəcibə öyüd versən, götürməz,
ölənədək nişanını itirməz
Yaxşı əsil, yaxşı nəsil, yaxşı zat.
(Aşırıq Hüseyn)

Ot bitər kök üstə əsli nə isə,
yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.
(Xəstə Qasım)

Bəzi atalar sözləri isə qəti şəkildə deyir ki, “Namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “şoran yer sünbül bitirməz”, “Qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz”, “Qurda nə qədər yaxşılıq etsən, yenə meşəyə baxar”, “Qurdun balası qurd olar”, “Hər igiddən Fərhad olmaz”, “Quyuya su tökməklə dolmaz, gərək dibindən gəlsin” və s. (Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000, səh. 55-56).

İrsiyyət amili qədim zamanlarda bir sıra ictimai və hətta siyasi motivlərlə səciyyələnmişdir. Padişahlar, şahlar, bəzircanlar, sultanlar, krallar, xanlar öz vəzifələrini irsiyyət amilini əsas götürərək vərəsələrinə ötürmüşlər. Başqa sözlə desək sələflərdən xələflərə ötürülənlər irsiyyət amilinə əsaslanmışdır. Bəşər tarixində irsiyyət amilini səciyyələndirən səhətlərdən biri məhz sələflərdən xələflərə ötürülən irsi keyfiyyətlərə əsaslanan amillərdir. Dünyada musiqi və bəstəkarlıq qabiliyyətləri ilə seçilən Bax familiar şəxslətin bir nəsilə 25 nümayəndəsi vardır. Hazırda Almaniyada bir məzarıstanda uyuyan 25 görkəmli musiqişünas bəstəkar Bax adlı similar və onların sonuncu nümayəndəsi dünya şöhrətli Alman bəstəkarı İohan Sebestiyən Bax bir nəsiləndir. Onların musiqişünaslıq-bəstəkarlıq keyfiyyətləri irsi keyfiyyət hesab olunur. Öz ölkəmizin timsalında da belə nümunələrə müraciət etmək olar. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyov, Soltan Hacıbəyov, Niyazi; Şəmsi Bədəlbəyli, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Fərhad Bədəlbəyli; Rəsul Rza, Anar; İlyas Əfəndiyev,

Elçin Əfəndiyev, Timurçin Əfəndiyev; Bülbül, Polad Bülbüloğlu; Həşim Kələntərli, Münəvvər Kələntərli, Kələntər Kələntərli; Həbil Əliyev, Rəvan Həbiloğlu; Zakir Mirzəyev, Firudun Mirzəyev, Qulammirzə Mirzəyev, Nətiq Mirzəyev; Nəcəfov qardaşları (Abbasqulu Nəcəfovun rəhbərlik etdiyi qrup); Aşıq Qurbanın, övladları və nəvələri (Qurbanxanın nəvəsi Həsənağa Sadıqov bütün musiqi alətlərinin mahir ifaçısı hesab olunur); Alim Qasimov, Fərqanə Qasimova və s.

İrsiyyət amili haqqında bu kimi istənilən qədər iqtibaslar gətirmək olar. eyni sözləri mühit amili haqqında da demək olar. Çünki mühit amili ilə bağlı da müxtəlif məzmunlu fikirlər, mülahizələr, ideyalar, müddəalar və hətta nəzəriyyələr mövcuddur. Elmi pedaqoji ədəbiyyatda mövcud olan mühit amilləri haqqında fikirlər istər şərq ölkələrində istərsə də qərb ölkələrində nəşr olunan ədəbiyyat nümunələrində mübahisəli şəkildə qoyulur. Araşdırılan ədəbiyyat nümunələrində mühit amillərinin müxtəlif təsir gücünə malik olması haqqında fikirləri toplayaraq müqayisəli şəkildə şərh edən professor Nurəddin Kazimov mühit amillərinin çoxşaxəli təsir gücünə malik olmasını bir sıra dəlillərlə sübut etmişdir. Nurəddin Kazimova görə mühit amilləri bir sıra şərtlərə və cəhətlərə görə biri-birindən fərqlənir. Doğrudan da belədir. Bu mühitdə müxtəlif təsirlərə düşən adam həmin təsirlərin bütün əlamətlərini əxz edə bilməz. İstər bir sahədə, istərsə də bir neçə sahədə göstərilən təsirlər öz əhatə dairəsinə görə biri-birindən fərlənməlidir. Bundan başqa bir adamın birdən-birə bir neçə mühitə düşməsi fiziki cəhətdən mümkün deyil.

Mühit amillərinin müxtəlif təsir gücünə malik olmas. haqqında danışarkən N.Kazimov göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafında onu əhatə edən mühit amilləri eyni dərəcədə mühüm rol oynamır. Şəxs mühit amillərindən hansıları ilə bilavasitə ünsiyyət əlaqələrində olursa, onun inkişafına məhz həmin amillər güclü təsir göstərə bilər. Məsələn, təbiət və kənd təsərrüfatı bağbanın psixologiyasında, neft istehsalı və neft mədənləri neftçinin psixologiyasında, duyğularında, təsəvvürlərində daha güclü əks-səda verir (Kazimov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 21).

Şəxsiyyətin inkişafında onu əhatə edən mühit amillərinin eyni dərəcədə rol oynamamasına dair əldə olunan etnopedaqoji nümunələrin, hətta həyatı faktların özlərinin də müqayisə olunmasına ehtiyac duyulur. Niyə? Birincisi, ona görə ki, etnopedaqoji nümunələrdə irəli sürülən ideyaların bəziləri öz aktuallığını itirdiyi üçün hazırkı zamanda real görünmür. İkincisi, nəzəri ideyaların hansı mühit üçün xeyirli, hansı mühit üçün zərərli olmasının müqayisə edilməsi zərurəti ortalığa çıxır. Bu xüsusda N.Kazimov yazır: Şəxsiyyətin bioloji amillərlə izahı nəinki yalnız nəzəriyyədə, habelə əməli işdə səhvlərə gətirib çıxarır. Bu, bir sıra vaxtı keçmiş atalar sözlərinin yersiz işlənməsinə də şərait yaradır və hətta onlara bəraət qazandırır. Məsələn, “namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “ot kökü üstə bitər”, “qurd adın dəyişər, xasiyyətin dəyişməz”, “neyləyirsən qızıl taxtı, qızıl baxtın olsun”, “olacağına carə yoxdur” kimi atalar sözləri və zərb-məsəlləri gənc nəslin tərbiyəsinin təşkilində əngələ çevrilə bilər. Uşağa münasibətdə bir sıra

valideynlər və hətta, bəzi müəllimlər həmin atalar sözlərini və zərb-məsəlləri mənasına varmadan, təsir gücünə diqqət yetirmədən işlədirlər. Bu və ya digər uşağın tərbiyəsində çətinliklə qarşılaşan bəzi tərbiyəçilərin “qozbeli qəbir düzəldər”, “qurda nə qədər yaxşılıq etsən, yenə də meşəyə baxar”, “ilanın balası da ilan olar” və s. deməklə özlərini tərksilah edir, tərbiyə işində aciz olduqlarını göstərir, şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amillərinin, tərbiyənin rolunu, istər-istəməz heçə endirir və əslində şəxsiyyətin formalaşması məsələsini irsiyyət nəzəriyyəsi əsasında həll etmiş olurlar. Unutmaq olmaz ki, insan xarakterinin xüsusiyyətlərini yalnız irsiyyətdə axtaranlar nəinki fikirdə, hətta əməli işdə də ciddi səhvlərə və təriflərə meydan açırlar (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Elmi-pedaqoji. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 27).

Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, şəxsiyyətin formalaşdırılması işində tək-cə irsi amillərə istinad etmək məsələyə bir tərəfli yanaşmaq kimi qiymətləndirilməlidir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşdırılmasını irsi amillərlə məhdudlaşdırılması elmi cəhətdən səhv hesab olunur.

Şəxsiyyətin formalaşması probleminin izahı zamanı insan xarakterini də unutmaq olmaz, yəni insanın xarakteri ona məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərdən vəşət alır və formalaşır. Sual olunur, bəs insanı idarə edən bu xarakter və onu formalaşdıran mənəvi keyfiyyətlər haradan peyda olur.

Araşdırılan etnopedaqoji materiallarda və qədim filosofların əsərlərində bu məsələyə bir tərəfli yanaşılması hallarına daha tez rast gəlmək mümkündür. Maraqlı orasıdır ki, bu bir tərəfli yanaşmalara üstünlük verənlər də tapılır.

Klassik filosoflar içərisində insan xarakterinin əlamətlərini irsiyyət mövqeyindən izah etməyə səy göstərənlər olmuşdur. Hələ qədim yunan filosoflarından Aristotel sübut etməyə çalışırdı ki, xarakterin səbəbi başlıca olaraq, irsiyyətdir, irsi xüsusiyyətlərdir. Aristotelin fikrincə, adamlar anadan olduğu vaxtdan bir-birindən fərqlənirdilər; elə bil onların bir qismi tabe olmağa, digər qismi isə hakim olmağa yaranmışdır.

Quldarlar sinfinin mənafeyini müdafiə edən ideoloq kimi Platon da şəxsiyyət məsələlərini irsiyyət nəzəriyyəsi mövqeyindən izah edirdi. Platon adamların təhsilindəki bərabərsizliyin səbəbini onların ictimai bərabərsizliyində, ictimai bərabərsizliyin köklərini isə adamların şəxsi təbiətindəki fərqlərdə görürdü. Platon açıqca yazırdı ki, rəislik etməyi bacaran adamların təbiətinə ilahi qızıl qarışdırıb, buna görə də onlar çox qiymətli; əkinçilik və maldarlıq sənətilə məşğul olanların təbiətində isə guya, dəmir və mis qarışığı vardır. Bu ideyaya əsasən Platon birinci və ikinci qrupa aid etdiyi adamlar üçün başqa-başqa tərbiyə məqsədləri, təlim məqsədləri, təlim məzmunu və üsulları təklif edirdi.

Burjua ideologiyasının nümayəndələrindən biri olan məşhur ingilis filosofu H.Spenser də əsasən həmin mövqedə dururdu. O, sübut etməyə çalışırdı ki, insanın xarakteri mühitdən, ictimai-iqtisadi həyatdan o qədər də asılı deyildir. H.Spenser obrazlı şəkildə yazırdı ki, ictimai quruluşun necəliyindən asılı olmayaraq, vətəndaşların qüsurlu təbiəti yaramaz hərəkətlərində özünü həmişə

bürüzə verir; elə bir siyasi alət yoxdur ki, onun köməkliyi ilə qurğuşun instinktini qızıl əxlaqa çevirmək mümkün olsun.

İnsan xarakterini irsi əlamətlərlə izah edən müasir burjua alimləri az deyildir. Amerika Birləşmiş Ştatlarından yuxarıda adını çəkdiyimiz A.İensenden əlavə, E.Torndayk, Con Dyui, V.Ceyms Moreno, S.Bert, Q.Ayzek, C.Qrey və bir çox başqalarının fikirləri buna misal ola bilər (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 22-23).

İstər irsiyyət amilinin, istərsə də mühit amilinin şərh olunmasında həm etnopedaqoji materiallarda, həm də belə klassik filosofların əsərlərində məsələyə birtərəfli yanaşmaq hallarının özünə də birtərəfli yanaşmaq olmaz.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin də, mühitin də rolunu azaldan və bəzən onları inkar edənlər, başqa amilə-tərbiyəyə üstünlük verənlər tarixdə olmuş və indi də vardır. Bu cür alimlərin əqidəsinə görə insan xarakterini, onun şəxsiyyətini formalaşdıran başlıca amil tərbiyədir: guya tərbiyə hər şeyə qadirdir. Y.A.Komenski, K.A.Helvetsi, Mişel Lepeletye, Pober Ouen və bir çox başqaları buna misal ola bilər. Komenskinin əqidəsinə görə, insan tərbiyə sayəsində insan olur. O, yazırdı ki, hər cür uşağı tərbiyənin köməkliyi ilə insan etmək olar. Yaxud fransız ensiklopedist materialistlərindən olan K.A.Helvetsi “İnsan, onun əqli qabiliyyətləri və tərbiyəsi” adlı əsərində adamların əqli və əxlaqi keyfiyyətlərinə dair fikirlərini şərh etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, adamların hamısı eyni dərəcədə təhsil almağa qadirdir; təbii imkanlarına görə adamlar bərabərdir; əqli və əxlaqi keyfiyyətlər isə adamlarda müxtəlif ola bilər. Helvetsi həmin müxtəlifliyin səbəblərini də öyrənməyə səy göstərmişdir. Onun əqidəsinə görə, əqli cəhətdən bərabərsizlik məlum səbəbin nəticəsidir və bu səbəb tərbiyədəki fərqdən ibarətdir. Helvetsi mühitin şəxsiyyətə təsirini də tərbiyə anlayışına daxil etmişdir. Onun fikrincə, gənclərin başlıca tərbiyəçisi yaşadıkları dövlət üsul-idarə formalarının xalqla yaratdığı adət və ənənələrdir. Vaxtilə Helvetsiyə tutarlı etiraz edən Deni Didro yazırdı ki, tərbiyə hər şeyə deyil, çox şeyə qadirdir. Tərbiyənin təbii xüsusiyyətlərə münasibəti məsələsinə toxunarkən Didro Pestalotsinin məlum bir fikrinə yaxınlaşır; D.Didro deyirdi ki, tərbiyə uşaqların təbiətini nəzərə ala bilsə, onlarda faydalı təbii imkanları inkişaf etdirir və zərərli təbii imkanları üstəliyə bilər (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Elmi-pedaqoji. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 33).

Tərbiyənin etnopedaqoji mənə çalarlarından birinin “rəbb”, “mürəbbi”, “mürəbbiyə”, “tarəbbi” sözlərilə bağlı olmasını nəzərə alsaq deməliyik ki, islam dəyərlərində “tərbiyə”nin “rəbb”, yəni allah tərəfindən insanlara verilməsinin və gələcək nəsillərə ötürülməsinin irəli sürülməsi də irsi amillərin rolunun çiçirdilməsi kimi başa düşülməlidir. Burada faydalı təbii imkanların tərbiyə adlandırılması da istisna deyil.

“Qoşa amil” nəzəriyyəsi ilə əlaqədar başqa bir cərəyanın olduğunu da qeyd edə bilərik. Şəxsiyyətin formalaşmasını mühitin və tərbiyənin təsiri ilə izah edənlər arasında elələri də vardır ki, onlar sözdə mühit və tərbiyə anlayışlarını işlətsələr də, əslində mühitin şəxsiyyətə təsirini geniş mənada tərbiyə kimi başa

düşürlər. A.P.Medvedkovun, V.A.Suxomlinskinin və B.T.Lixaçovun fikirlərini buna misal gətirmək olar. Məsələn, A.P.Medvedkov “Pedaqoqika dlya samoobrazovaniya şkolı i semyi”¹ adlı kitabında orqanizmin inkişafını pedaqoji proses adlandırmışdır.

Bu fikrin ünsürlərinə B.T.Lixaçovun “Şəxsi münasibətlər və tərbiyənin qanunauyğunluqları məsələsinə dair”² adlı məqaləsində də rast gəlirik. O, məqaləsində mühitin şəxsiyyətə təsirini Medvedkov kimi tərbiyə prosesinə aid edir. Buna görə də sosioloji və pedaqoji proses məqalədə eyniləşdirilir. V.A.Suxomlinski tərbiyəni formalaşan şəxsiyyətə mürəkkəb kompleksli təsirlər kimi qələmə verir (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Elmi-pedaqoji. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 38).

Göründüyü kimi şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər içərisində irsiyyət, mühit və tərbiyə amilləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hansı ki, bu amillərin hər biri özlüyündə şəxsiyyətin, onun xarakterinin formalaşmasına ən zəruri təsir göstərir.

Elə götürək irsiyyət amilini özündə səciyyələndirən hazır biloloji keyfiyyətlər və onun genləri ilə bağlı olan amilləri.

Hər bir hüceyrənin nüvəsində milyonlarla gen olur. Hər əlamətin (məsələn, saçın rənginin) bir geni atadan, bir geni isə anadan uşağa keçə bilir. Uşaqda bu genlərdən biri dominant (üstün), o biri isə resessiv (gizli) ola bilir. Dominant olan genin təmsil etdiyi əlamət aydın ifadə edilir, resessiv genin təmsil etdiyi əlamət isə gizli qalır. Lakin resessiv əlamətlər ikinci nəsildə (nəvədə) və ya üçüncü nəsildə (nəticədə) hökmən meydana çıxır (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 40-41).

Genetik əlamətləri elmi cəhətdən əsaslandırılan tibb elminin fiziologiya bölməsi genlərin insan qanında 300 il yaşamasını da irəli sürür. Həmin genetik əlamət və keyfiyyətləri daşıyaraq növbəti nəslə ötürməyə xidmət edən amin turşulardır. Bu turşular içərisində “Dezoksiribonikleyin” turşusu bu funksiyanı daha dəqiq yerinə yetirir. Yəni ataya məxsus olan irsi keyfiyyətləri övlada ötürməyə xidmət edən derzoksibonukleyin turşusu insanın qanında 300 il yaşaya bilir. bu isə “şəcərə xətti” deməkdir. Yəni baba, ata, oğul, nəvə, nəticə, kötücə, ticə, iticə adlandırılan nəsildə isə həmin turşu yeni nəsil yaratmağa xidmət göstərir.

Irsi xəstəliklərin mövcud ola bilməsi. Orqanizm üçün nəinki ciddi əhəmiyyəti olamyan əlamətlər (məsələn, gözün, saçın və ya dərinin rəngi; başın, üzün və ya burunun forması) hətta orqanizm üçün həyat mənası kəsb edən normal və ya anormal əlamətlər, habelə bir çox xəstəliklər də irsən keçir. Elmə bu cür minə qədər irsi xəstəlik məlumdur. Çanaq bud oynaqının anadangəlmə çıxığı, anadangəlmə kəmağıllıq, cinsi inkişafın anormallığı və s. bu cür xəstəliklərdən hesab edilir (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 41).

Uşaqların kar, lal, kor, ağıldan kəm olmaları şəxsiyyətin normal formalaşdırılmasına əngəl törədən amillərdir. Bu zaman pedaqoji elmlər sistemində mövcud olan əlahiddə pedaqogikalardan istifadə olunur. Surdo

pedaqogika (surdo didaktika), Tiflo pedaqogika (tiflo didaktika), Aliqofren pedaqogika (aliqofren didaktika) adlı pedaqoji, psixoloji, fizioloji və metodik əsasları özündə əks etdirən dərslər vəsaitlərində belə uşaqların inkişafı üçün istiqamətlər vardır. Bu cür irsi azlıqlar xromosomların sayında da özünü göstərir.

Orqanizmin hüceyrələrinin xromosom sayında və xromosomun strukturunda yaranan qeyri normallıq orqanizmin bu və ya digər qüsurlarında özünü göstərir. Hüceyrədəki xromosomların sayı 46 deyil, 45 və ya 47 olduqda kişi orqanizmində kişiyə xas olmayan bəzi qadın əlamətləri (məsələn, səsin incəliyi, saqqalsızlıq, bıqsızlıq əlamətləri, döz vəzilərinin normadan artıq olması və s.), qadın orqanizmində isə boyun həddən artıq qısalığı, cinsi inkişafın geri qalması, döşlərin zəif inkişafı və s. əlamətlər müşahidə edilir (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı "Maarif", 1983. səh. 41).

Deməli, oğlanların irsi xəstəlikləri onların normal şəxsiyyət kimi formalaşması işində öz mənfi təsirini göstərir. İrsin keçən xəstəliklər onların danışığında, hadisələrə yanaşmasında, digər cinslərə münasibətində özünü bir o qədər də normal cəhətdən göstərmir. Xromosom dəsti oğlanlarla yanaşı qızlarda da anormal xarakterli əlamətdə özünü göstərir. Hansı ki, bu irsi əlamətlər onların normal bir şəxsiyyət kimi inkişafına mane olur.

Qızlarda xromosom dəsti bir vahid azaldıqda, yəni 45 olduqda Turner-Şerşevski deyilən, əksinə, bir vahid artdıqda, yəni 47 olduqda isə oğlanlarda Klaynfilter deyilən xəstəlik əmələ gəlir.

Bu cür faktlardan görmək çətin deyildir ki, nəinki normal fiziki və fizioloji əlamətlərin bir çoxu açıq ifadə olunur, bəziləri isə müəyyən dövrdə özünü aydın büruzə vermir; hətta normadan kənar olan əlamətlərin, yəni anormal fiziki və fizioloji əlamətlərin də irsi kökləri ola bilər (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Elmi-pedaqoji. Bakı "Maarif", 1983. səh. 41).

Göründüyü kimi irsi xəstəliklər nəticəsində oğlanlarla yanaşı qızlar da bir şəxsiyyət olaraq inkişafına mane olan amillər mövcuddur. Bioloji, fizioloji araşdırmalar bir daha sübut edir ki, bir adamın bir şəxsiyyət kimi formalaşması həm də onun irsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Hansı ki, bu irsi keyfiyyətlərin bəziləri mühitin təsiri ilə dəyişikliklərə də uğraya bilər.

Deməli, anadangəlmə əlamətlərə təsir etməyin mümkün olması labüddür. Şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyən rol oynayan irsi əlamətlər biryolluq verilmiş əlamətlər deyil. Biologiyaya sahəsində bir sıra son tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə təbii qüvvələrin, ətraf mühitin təsiri ilə yaranmış irsi əlamətlər özləri də müəyyən şəraitdə başqa təbii qüvvələrin təsiri ilə dəyişə bilər. Məsələn, qravitasiya biologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, yer üzündəki canlıların həyat tərzini şərtləndirən güclü amillərdən birisi qravitasiya qüvvələrinin təsirindən azad olduqda, yəni çəkisizlik şəraitində düşdükdə fizioloji dəyişikliklər baş verir. Xüsusən kosmik gəmilərdə aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, çəkisizlik, şəraitinə düşən orqanizmlərin hüceyrələrində gedən maddələr mübadiləsi və hüceyrələrin genetik quruluşu dəyişməyə başlayır, dəyişkənliyin baş verməsi üçün müəyyən

şərait yaranır. Belə bir dəyişkənlik isə irsi əlamətlərin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 43).

Bəzən uşağa verilən bioloji, fizioloji əlamətlər, keyfiyyətlər ya yeniyetməlik dövründə, ya gənclik dövründə onun düşdüyü mühitdə müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, dəyişir və tamamilə başqa bir xarakter alır. Hətta sosioloji təsirlərin gücü ilə irsi psixoloji-nevroloji xəstəliklər nəticəsində yaranan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq mümkün olur.

Tibb elmində məlum olan bir çox faktlar göstərir ki, sosioloji amillərin təsiri ilə irsi psixoloji-nevroloji çatışmazlıqların qarşısını almaq və bu çatışmazlıqları bəzən aradan qaldırmaq olur: çünki orqanizmin irsi əlamətləri ilə mühitin sosioloji təsirlərin arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Həmin əlaqəni nəzərə alaraq irsi köklərə malik olan psixoloji çatışmazlıqları uşaqlarda vaxtında müəyyənləşdirmək və vaxtında tədbir görmək tələb olunur. Bu məqsədlə valideyinlər, müəllim və tərbiyəçilər həkimlərlə, xüsusən psixonevroloqlarla və psixiatrlarla sıx əlaqə saxlamalı, onlardan lazımı məsləhətlər almalıdırlar (Kazımov N. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Elmi-pedaqoji. Bakı “Maarif”, 1983. səh. 46).

Qeyd olunanlardan belə qənaət hasil olur ki, şəxsiyyətin inkişafında irsiyyət, mühit və tərbiyə amillərinin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa milli pedaqogikaya görə şəxsiyyətin formalaşmasında göstərilən amillərlə yanaşı pedaqoji prosesin və əməyin rolu da danılmazdır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında irsi amillərin elmi mahiyyətini öyrənən genetika elminə görə insan nəsillərinin əvəzlənməsinə genetik proqrama uyğun olaraq gerçəkləşir. Ənənəvi genetik proqramın qeyri ənənəvi tərəflərinə rast gəlmək mümkün hesab edilmir. Afrikada yaşayan qara dərililərdən ağ dərililərdən də qara dərililərin törəyəcəkləri ehtimalı düzgün sayılmaz. Lakin bu heç də o demək deyil ki, genetik proqramın göstəricilərində mütləq yanaşmalar mövcuddur. Ənənəvi genetik əvəzləmələrin genlərinə məxsus olan əlamətlərinin hamısını mütləq mənada saxlayacaqlarını söyləmək bu baxımdan düzgün sayılmaz. Əgər belə olsa idi vəhşilərin, heyvanların mauqlilərin mühitinə düşənlərin əcdadlarına məxsus həmin əlamətləri saxlaya biləcəkləri mümkün hesab edilə bilərdi. Elmi ədəbiyyatda 50-dən artıq mauqlı əhvalatları barədə minlərlə yazılı materiallar mövcuddur. Həmin yazılı materiallarda bir mənəli olaraq mauqlilərin içərisində yaşayan uşaqların hamısı vəhşilərə məxsus bütün əlamətləri, keyfiyyətləri mənimsəmişlər. Hətta Hindistanın ştatlarının birində canavarlar tərəfində qundaqda ikən oğurlanmış körpə oğlan uşağı 10 il onların içərisində yaşamış, bu müddətdə onun bədəni canavarlara məxsus türklərlə örtülmüşdür. O, çiy süd içmiş, çiy ətlə qidalanmışdır. On ildən sonra onu tapandan sonra, 10 yaşlı uşağı canavarların yeridikləri tərzdən uzun müddət xilas etmək mümkün olmamışdır. On yaşlı oğlan çiy südlə, çiy ətlə qidalanmış, hətta axşam üstülər

canavarlar sayacağı ulayırmiş. Deməli genetik əlamətlərin hər hansı mühitdə dəyişməsi mümkündür. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən hər bir amilin təsir etmə imkanları ətraflı şəkildə öyrəndikdən sonra məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil iş aparılsın.

İrsiyyət amilinin nəzərə alınması. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün irsiyyət amilinin nəzərə alınmasının çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün təlim prosesində bir sıra cəhətlərin nəzərə alınması vacib hesab olunur. Hansıdır bu cəhətlər? Birincisi aşağıdakı-yuxarı, sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında işləyən hər müəllim uşaqların elmin hansı sahəsinə, hansı qabiliyyət növünə maraq göstərmələrini, hansı sahəyə daha çox meyl etmələrini düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman özünü göstərən maraq və meyillərin böyük əksəriyyəti irsi əlamətlər kimi özünü göstərir. İkincisi, əqli, fiziki və bədii istedadı olan uşaqların müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması zamanı onların hansı irsi əlamət və keyfiyyətlərinə üstünlük verilməsi vacibdir.

Avropa ölkələrində, Amerikada ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan 100 ballı qiymətləndirmə sistemində kredit balı üzrə həyata keçirilən transferlərin hər birində irsi keyfiyyətlərin müşahidə olunması işin səmərəsini artırır. Transfer zamanı şagirdin hansı elm sahəsinə, hansı fənnə daha çox maraq göstərməsi, hansı qabiliyyət tələb edən sahələrə meyl göstərməsi ilkin olaraq irsi əlamətlərin köməyi ilə aşkarlanır. Şagirdlərin bir qismi dəqiq elmlərə, bir qismi təbiət elmlərinə, bir qismi humanitar elmlərə (fənlərə), bir qismi isə qabiliyyət tələb edən sahələrə (musiqi, incəsənətin digər növləri, idmanın ayrı-ayrı sahələri nəzərdə tutulur) daha çox meylə göstərirlər. Komissiya onların maraq-meyillərinə və digər müşahidə faktlarına görə onları ayrı-ayrı siniflər üzrə qruplaşdırır və qruplaşdırılmış siniflərin hər birinə öz təmayülünə uyğun proqramlar hazırlanır. Aparılan eksperimentlərdən aydın olur ki, dəqiq elmlərə maraq göstərən ailələrdən gələnlər dəqiq elmlər üzrə, təbiət elmlərinə maraq göstərən ailələrdən gələnlər təbiət fənləri üzrə humanitar sahəni sevən ailələrdən gələn uşaqlar humanitar fənlər üzrə təmayül siniflərdə oxuyurlar. idmançıların övladları idman təmayüllü siniflərdə oxuyanların əksəriyyətinin idmançı övladları, incəsənət təmayüllü siniflərdə oxuyanlar isə incəsənət işçilərinin övladları olduğu da müəyyənləşdirilmişdir. Burada irsiyyət amilinin böyük rol oynadığı özünü daha bazis şəkildə göstərir.

Tərbiyə prosesində də irsiyyət amilinin nəzərə alınmasına ehtiyac duyurlar. İstər ideya-siyasi, istər əxlaq, istər əmək, istər fiziki, istər estetik, istərsə tərbiyənin digər tərkib hissələri üzrə həyata keçirilən tədbirlərdə bunun nəzərə alınması tərbiyə işinin səmərəsini artırır. Elə götürək estetik tərbiyə üzrə həyata keçirilən işləri. Bu işlər bir neçə istiqamət üzrə həyata keçirilir. Orta ümumtəhsil məktəbinin həm təlim prosesində yəni, bir sıra fənlərin tədrisi zamanı (ana dili, oxu, təsviri sənət, musiqi, ədəbiyyat və s.) həm də dərslərdən, tədbirlərdə (bədi-yaradıcılıq dərslərində, incəsənət studiyalarında, maraq kurslarında, bədii özfəaliyyət müsabiqələrində və s.) şagirdlərin seçilməsi, dərnlərdə, kurslara, müsabiqələrə, tədbirlərə cəlb

edilməsi zamanı onların irsi əlamət və keyfiyyətlərinin nəzərə alınması çox zəruridir. Əks halda belə dərsdankənar tədbirlərdə zövşüzlük problemilə üzləşmək təhlükəsi yaranır. Çünki belə dərsdankənar tədbirlərə cəlb olunanların istisnasız olaraq hamısında incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun olan qabiliyyət və istedad elementləri olmasa onların belə tədbirlərə cəlb olunması heç bir fayda verə bilməz. Həmin uşaqların bu sahədəki talantı özünü göstərməsə onların həmin tədbirlərə cəlb olunmasının heç bir mənası ola bilməz.

Uşaqlarda irsi keyfiyyət kimi özünü göstərən qabiliyyətlər sonradan inkişaf edərək istedad və talant kimi özünü göstərir. Qabiliyyəti olan uşaqların müvafiq qabiliyyətləri anadangəlmə olsa da onun cilalanması mühitdən asılı olur. Uşaq elə mühitə düşsə bilər ki, həmin qabiliyyət amilinin üzə çıxması üçün heç bir şərait yaranmaz.

Bu sahədə tədqiqat aparalarının fikirlərində müəyyən ziddiyyətlərin olduğunu nəzərdə saxlamaq şərtilə demək olar ki, qabiliyyət və istedadlı adamların sonrakı nəsillərində həmin qabiliyyət və istedad elementləri onun bütün övladlarında özünü göstərməyə də bilər. Yaxud heç birində göstərməyə və ya bir ikisində göstərə bilər.

Mühit amilinin nəzərə alınması. Şəxsiyyətin formalaşdırılması işində mühit amilinin nəzərə alınması ən mühüm şərtlərdən hesab olunur. Müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, irsi keyfiyyətlərin hər biri müvafiq mühitin təsiri ilə dəyişir. Yəni mühit hər hansı irsi əlamətin, keyfiyyətin və xarakterin dəyişdirilməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Əgər bir ailədə 5 uşaq varsa, onların hər biri ayrı-ayrı məktəblərə, ayrı-ayrı maraq kurslarına, dəyirmi masalara, diskotekalara, klublara, dini mərkəzlərə gedirlərsə, deməli onlar biri-birindən fərqli olan mühitə və həmin mühitin təsiri altına düşmüş olurlar.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Cəlil Məmmədquluzadənin "Ananın kitabı" əsərində üç oğul böyüdən valideynlər onları təhsil almaq üçün ayrı-ayrı ölkələrə göndərirlər. Övladlardan biri İranda, biri Türkiyədə, biri isə Rusiyada təhsil alır. Təhsillərini başa vurub öz Vətənlərinə, öz ailələrinə döndən övladlar təhsil aldıkları mühitin təsiri ilə düşərək bu mühitin ideologiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətini təbliğ edərək tamam əks qütblərdə Turan insanlara çevrilirlər. Kəskin mübahisələr zəminində biri-birilərinə qarşı çevrilən qardaşlar əqidə və mənəvi normalarına görə tam fərqli adamlar kimi yersiz mübahisələrdə biri-birilərini təhqir edirlər. Biri-birilərinə qaşı düşmənçilik belə etməkdən çəkinməyən qardaşların bu mövqeyi bir amilin səbəbindən özünü biruzə vermişdir. Mühitin onlara göstərdiyi təsirin nəticəsində qardaşlara məxsus olan irsi keyfiyyətlərdən, o cümlədən millilikdən, milli koloritdən, Azərbaycanlıq məfkurəsindən, ata-anaya hörmətdən əksər-əlamət qalmamışdır. Deməli, mühit amili şəxsiyyət formalaşmasında özünü daha bariz şəkildə göstərən amillərdəndir.

Mühit insanlara məxsus olan bütün ictimai münasibətləri və ictimai inkişafı özündə ehtiva edir. Ona görə də mühit həm ictimai münasibətlərin, həm də

ictimai ikişafın məcmusu hesab olunur. Mühit rəngarəngliyi bəzən müxtəlif marağa, meylə, motivlərə, əqidələrə təxəyyülə və məfkurəyə məxsus insanları ayırır əks təqdirdə birləşdirir. İctimai mühitin təhsil, elm. mədəniyyət, idman və sairə bağlı olanları insanlar daha çox özünə cəlb edir.

Fəlsəfi, sosioloji, pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatda mühitə iki cəhətdən yanaşılır. Biri ailə, bağça və məktəbdən də həmçinin təlim-tərbiyə, mədəni-maarif, incəsənət, idman, informatika texnologiyaları müəssisələrilə bağlı olan mühitdir. İkincisi, isə daha geniş anlamda başa düşülən mühitdir. Yəni bir ölkə, respublika, məmləkət başqa sözlə desək hər hansı bir dövlət quruluşundan və kütləvi olaraq yaranmış mühit nəzərdə tutulur. Əgər birinci mühütdirsə (mikromühüt), ikincisi isə geniş (makromühüt) mühütdir. Hər iki mühitdə insanların müəyyən təsirlərə məruz qalmalarının özünü bir qanunauyğunluq hesab etmək olar.

Makromühitin təsirləri içərisində sosial-ziddiyyətlərlə əlaqədar olan təsirlər daha çox özünü biruzə verir. Sosial təsirlər içərisində isə ailə-məişət problemlərinin təsiri daha çox gözə dəyir. Ailə-məişət zəminindəki təsirlərin özü də müxtəlif tərzdə özünü göstərir. Respublikamızda ailənin tipindən asılı olaraq bu təsirlərin səviyyəsini öyrənən professor Hikmət Əlizadənin apardığı təsnifat maraqlıdır:

1. Birnigahlı ailə, uşaq və uşaqsız;
2. Birnigahlı ailə, uşaq və ya uşaqsız, valideynlərdən birinin qohumu ilə;
3. Birnigahlı ailə, uşaq və ya uşaqsız, ərin və ya arvadın valideynlərindən və yaxud qohumlarından birilə;
4. İki və daha çoxnigahlı ailə, uşaq və uşaqsız, ərin və ya arvadın valideynlərindən və yaxud qohumlarından biri ilə;
5. Ana (ata) uşaq ilə;
6. Başqa tip ailələr. (Bax. H.Ə.Əlizadə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. B., Maarif, 1993, səh.34).

Belə tip ailələrdə yaşayan uşaqların müxtəlif təsirlərə məruz qalmaları, onların təhsildə, təlimə marağında, ailəyə, valideynlərə və ətrafdakılara münasibətlərində özünü göstərən qeyri normal hallar əlbəttə ki, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz mənfi təsirini göstərir Belə mənfi təsirlər başqa sözlə desək ailədə ki, qeyri-normal mühit uşağın tərbiyəsinə nəinki mənfi təsir göstərir, hətta uşağı çətin uşaq səviyyəsinə endirir. Çətin uşaq isə həm ailədən, həm məktəbdən uzaqlaşaraq oğru, tərbiyəsiz, əxlaqsız adamların təsiri altına düşür və cinayət əməlləri törətməkdən çəkinmirlər. Professor Hikmət Əlizadə bu sahə ilə məşğul olan alimlərin, mütəxəssislərin tədqiqatlarına əsaslanaraq “Tərbiyənin demoqrafik problemləri” kitabında qeyri-normal (anormal) ailələrin təsnifatını da vermişdir:

1. Məişət sərxoşluğu hökm sürən ailə.
2. Məktəbə, müəllimlərə heqativ münasibət bəsləyən öz funksiyalarını və uşaqların tərbiyəsindəki nöqsanları onların üzərinə yıxan ailə.
3. Əmək intizamını pozan valideynlərdən ibarət ailə;
4. Xırda fərdiyyətçilik psixologiyası və mənəviyyəti formalaşmış ailə.

5. Şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sahəsində müxtəlif pozuntularla (küsmələr, yola getməmək, məişətdə elementar qaydaların olmaması və s.) səciylənən ailə.

6. Valideynlərin ər-arvadlıq əlaqələri möhkəm olmayan ailə (Bax. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı, "Maarif", 1993, səh. 34).

Demokrfiyada ailənin tipləri ailə özüli əsasında müəyyən edilir. Bu təsnifatlarda ailənin formalaşmasında boşanmanın, ölümün, nigahın, təkrar nigahın, bir neçə təkrar nigahın rolu nəzərə alınır, lakin miqrasiyanın, urbanizasiyanın, eələcə də valideynlərin təhsil səviyyəsi və peşənin əhəmiyyəti kifayət qədər qiymətləndirilmir. Halbuki bu amillərin ailənin demoqrafik tiplərin formalaşmasında rolu nəzərə alınsa, ailənin daha əhatəli təsnifatı müəyyən edilə bilər. Bu da şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolunu sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan verərdi (Bax. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı, "Maarif", 1993, səh. 36).

Professor Hikmət Əlizadənin apardığı tədqiqatlardan və gəldiyi qənaətlərdən bir daha aydın olur ki, ailə mühitinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu böyüdü. Əgər ailədə tərbiyə işi məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq düzgün qurulursa uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında irəliyə atılan addımların uğurlu olacağına heç bir şübhə ola bilməz. Yaxud əksinə ailə mühiti qeyri normal olduqda uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşması isə əlbəttə ki, əngələ çevrilə bilər.

Dini qurumların, təriqət fanatlarının yaratdıqları formal mühitin təsirləri daha acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Fikrimizi həyatı misallardan biri ilə izah edək:

Respublikamızın cənub bölgəsində yaşayan Seyyid nəslindən olan Cəfərovlar ailəsi Bakıya köçdükdən sonra böyüdü bəybaşa çatdırdıqları bir oğul və bir qız övladlarının təhsili, tərbiyəsi və məşğuliyyətilə az maraqlandırdıqları üçün (daha doğrusu hər iki valideyn ağır zəhmət tələb edən işlərlə məşğul olduğundan evdən səhər çıxmış və evə axşam qayıtmışdır) övladlarının hər ikisi vəhhabi məzhəbindən olan adamların təsirinə məruz qalmışdır. Qardaş S. bacı A. valideynlərinin əqidəsindən imtina edərək vəhhabiliyi qəbul etmişdir. İş o yerə çatmışdır ki, hər iki övlad şiə məzhəbindən olan həyat yoldaşlarından ayrılaraq vəhhabi məzhəbindən olan adamlarla ailə həyatı qurmuşdur. Bu faktın özü onu göstərir ki, qeyri-normal mühit uşaqların bir şəxsiyyət olaraq inkişafına öz mənfi təsirini göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafında coğrafi mühit də az rol oynamır. Belə ki, kənd mühitilə şəhər mühitində yaşayan uşaqların inkişafında nəzərəçarpacaq fərqlər özünü göstərir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin rolu. Müvafiq iris əlamətlərə malik olan, müəyyən mühitdəki həyat tərzinə uyğunlaşan uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün tərbiyəvi təsirlərin gücündən istifadə olunması pedaqoji elmin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən hesab olunur.

Nəsirəddin Tusi, Y.A.Kamenski, K.D.Uşinski, .A.Suxomlinski, A.S.Makarenko, M.M.Mehdizadə, Ə.Y.Seyidov, N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov, Y.T.Talıbov kimi görkəmli simillar irsiyyət və mühit amillərini

nzərəə almaqla şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin roluna dair qiymətli fikirlər söyləmişlər. Tərbiyəşünaslıq sahəsində dəyərli fikirlər söyləyən klassiklərimizin fikirlərini qruplaşdırmaqla belə qənaətə gəlmək olar ki, uşağın (şagirdin) bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirilən tərbiyə işi əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün aşağıdakı şəkildə sistemli iş aparılması məqsədəuyğun hesab olunur:

- Uşaqların ədəb-ərkan dünyamızın ən dəyərli nümunələri ilə tanış edilməsi.

İstər ailə mühitində, istər təlim prosesində, istərsə də asudə vaxtın səmərəli təşkili zamanı uşaqlar ağılarda, laylalarda, deyimlərdə, düzgünlərdə (düzümlərdə), sınımalarda, bənzətmələrdə, oxşamalarda, əzizləmələrdə, bayatılarda, tapmacalarda, atalar sözlərində, məsəllərdə, lətifələrdə, gülməcələrdə, yanılmaclarda, tuyuqlarda, varsaqılarda, nəsihətlərdə, vəsiyyətnamələrdə (vəsiyyətdə), dodaqdəymələrdə, diltərpənmələrdə, mənzum hekayələrdə, aşıq yaradıcılığında, mərasim nəğmələrdə, mövsüm nəğmələrində, öyüdlərdə, inanclarda, alqışlarda, holavarlarda, sayaçı sözlərində və klassik yazarların əsərlərindəki hikmətlərlə tanış etmək;

- Uşaqların oyunlara cəlb edilməsi, onların muğam folkloru ilə tanış edilməsi;

- Ümumbəşəri dəyərlər barədə məlumatların verilməsi;

- Öyrədən, tərbiyədən canlı sözə və ümumi pedaqoji üsullara, prinsiplərə, üsul və yollara istinad etməsi;

- Uşaqların min illərin sınağından keçən adət-ənənələrə yaxınlaşdırılması;

- Öyrədən, tərbiyədən şəxsi təcrübə nümunəsi;

- Uşaqların, gəzintilərdə, səyahətlərdə müvafiq örnəklərlə tanış edilməsi;

- Uşaqlara əmək vərdişlərinin aşılınması və onlarla peşəyönümü işlərin aparılması;

- Uşaqlara proqramlaşdırılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi (sistemli təhsil).

Professor Əjdər Ağayev yazır ki, “Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində konkret olaraq şəxsiyyətin mənəvi intellektual” və sosial inkişafında üç mənbənin rolu qeyd edilir.

1. Öyrədən, tərbiyədən canlı-sözünə yəni eşitməklə öyrənmə.

2. Bilik səviyyələrini özündə toplamış kitab oxumaqla, oxuduqlarını əxz etməklə tərbiyələnmə.

3. Münasibət və fəaliyyət laboratoriyası olan həyatın özünü müşahidə etməklə, əməli işlərdə iştirak etməklə öyrənmə, tərbiyələnmə (Bax. Ə. Ağayev. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2005, səh. 229).

Şəxsiyyətin formalaşmasında əməyin rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmək vərdişləri əldə etmək, əmək bacarıqları qazanmaq, peşələrə yiyələnmək, işgüzarlığa alışma şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edən amillərdən hesab olunur.

Sual və tapşırıqlar

1. Şəxsiyyət nədir?
2. Şəxsiyyətin formalaşdırılması deyəndə nə başa düşülür?
3. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər hansılardır?
4. İrsiyyət amili haqqında danışın.
5. Mühit amili haqqında danışın.
6. Tərbiyə amili haqqında danışın.
7. Qoşa amillər vəzifəsi haqqında danışın.
8. İrsiyyət, mühit və tərbiyə amillərinin təsir imkanları barədə məlumat verin.

İkinci bölmə: Təbiətşünaslıq

III Fəsil: TƏRBIYƏ NƏZƏRİYYƏSİ

3.1. Tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri.

Tərbiyə tarixinin insan cəmiyyəti yarandığı ilk dövrlərdən başlaması ehtimal olunur. Bütün ictimai-iqtisadi formasiyalar dövründə cəmiyyət üzvlərinin inkişafında tərbiyə əvəzsiz rol oynamışdır. Qədim insanlar arasında ünsiyyətin, normal münasibətin, əmək vərdişlərinin, ailə-məişət məsələlərinin tənzimlənməsində əsas meyar tərbiyə olmuşdur. Görkəmli etnopedaqoq professor Əliheydər Həşimov yazır ki, “Tərbiyənin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Cəmiyyətin inkişafı tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun. Lakin müxtəlif zamanlarda, müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyənin mahiyyəti, xarakteri və uşaqlara aşılması yolları eyni səviyyədə olmamışdır” (Bax. Ə.Həşimov, F.Sadiqov Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı. Ünsiyyət, 2000, səh.9) Zaman keçdikcə tərbiyə tədricən inkişaf etmiş və beləliklə cəmiyyət üzvlərinin, xüsusilə gənc nəslin nümunəvi davranışına xidmət edən xalq tərbiyəsi üsulları, vasitələri, yanaşma normaları, əxlaq qaydaları meydana gəlməyə başlamışdır. Bunların sayəsində bir sıra tərbiyə ənənələri, əxlaq qaydaları ilə bağlı olan adətlər yaranmışdır. Şifahi formada tələq olunan belə tərbiyə adət və ənənələri sonradan formalaşaraq təkmilləşmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı materiallarının demək olar ki, bütün janr və növlərindən olan nümunələrində tərbiyəvi fikirlər vardır. Ağılar, laylalar, bayatılar, tapmacalar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, deyimlər, düzümlər, sınaqlar, sanamalar, nazlamalar, oxşamalar, inanclar, varsaqilər, tuyuqlar, qoşmalar, təcnislər, gəraylılar, deyişmələr, müxəmməslər, müstəzadlar, holovarlar, sayaçı sözləri, rübailər, mürəbbilər, tərkibəndlər, tərcibəndlər, qəzəllər, qəsidələr, mövsüm

nəğmələri, rəvayətlər, lətifələr, gülməcələr, hekayətlər, nəsihətlər, vəsiyyətlər, dastanlar, hədislər və bu kimi etnopedaqoji nümunələrdə istənilən qədər tərbiyəvi fikirlər vardır.

“Tərbiyə” sözünü ərəb, bəzən də fars sözü kimi təqdin etsələr də qədim türk mənbələrində bu sözün türklərə məxsus olduğu göstərilir. “Tərbiyə” sözünə və onun digər məna çalarlarına qədim türk abidələrində, o cümlədən “Bilqamus”, “Orxan-Yenisey”, “Dirsəxan” kimi türkdilli xalqlara məxsus olan milli-mənəvi dəyərlərdə rast gəlmək mümkün olduğu kimi Mahmud Kaşğari tərəfindən 1072-1073-cü illərdə (hicri tarixində 466-cı ildə) qələmə alınmış “Divani Lüğat – İT - Türk” kitabında da işlənməsinin şahidi oluruq. XI əsrdə yaşamış görkəmli türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğari bi kitabı ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, bir sıra ərəb ölkələrində türklərin məskən salması və bəzi məmləkətlərdə türklərin yaşaması bu iki xalqın ünsiyyət tapmasını daha zəruri edirdi. Bunları nəzərə alan Mahmud Kaşğari belə bir kitabı yazmaqla XI əsrdə türk xalqlarına məxsus olan vahid bir dilin olmasını zəruri hesab etmiş, həm də ərəb xalqlarına türk dilinin öyrədilməsini lazım bilmişdir.

Məlum olduğu kimi, İraqın bir hissəsində qeyri ərəblər, xüsusilə türkdilli xalqlar yaşadığından oraya “İraqi-Əcəm” demişlər. İraqi-Əcəmdə yaşayanlar üçün bu danışq kitabının çox böyük ünsiyyət vasitəsi olması barədə mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır.

Ərəb-fars dillərində “tərbiyə”, Türkiyə türkcəsində “terbiye”, Başqırdların dilində “trbiyə”, qırğızların deyimində “tarbiya”, qazaxca “tərbiyə”, türkməncə “tərbiye”, özbəkçə “tərbiyə”, uyuğurların və uyuğur qrupuna daxil olan xalqların (uyğurlar, kaşğarlar, dolanlar, xotonlar, ililər) dilində “tərbiyə”, qaraqalpaq dilində “torbiya”, çuvaş dilində “tirpey”, tatar dilində “tərbiyə” kimi işlənən sözün yalnız bir mənası var: O, da davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin adamlarda inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılıb təkmilləşdirilməsinin məcmuyudur.

Elmi pedaqogika tərəfindən tərbiyənin məzmunu (prinsipləri, üsulları, tələbləri, vasitələri və s.) müəyyənləşdirilməmişdən qabaq da xalq tərbiyəsinin şifahi üsul və yolları mövcud olmuşdur. “Sənə verdiyim öyüdləri qulağında saxla”, “Sənə verdiyim nəsihətləri ata-babalarımız, ağsaqqallarımız, ağbirçəklərimiz min illər boyu sınaqdan keçirmişlər. Onlara daim əməl elə!”, “Bax, sənə vəsiyyət edirəm böyüyün üzünə ağ olsan, gələcəkdə övladların da sənün üzünə ağ olarlar”, “Heç səndən gözləməzdim”, “Belə hərəkətlər adama başucalığı gətirməz”, “Ay ağıllı oğlan”, “Ay yaxşı oğlan”, “Bərəkallah, mənim balam”, “Əhsən sənə, sənün nə yaxşı əl qabiliyyətin var!”, “Ayıb olsun, adam adama belə çıxmırmaz”, “Sənün bu hərəkətin qəbahətdir”, “Sənə xəbərdarlıq edirəm, bir də belə hərəkət etsən özündən küs!”, “Höcət eləmə, başında qalar”, “Mən sənə belə danışmağı qadağan edirəm”, “Bu hərəkətinə görə sənə bir dəfə irad tutmuşam, çalış təkrar olmasın”, “Sənün gördüyün bu iş başına dəysin” və sair bu kimi öyüdlər vermiş, nəsihət etmiş, məsləhətlər, tövsiyələr, nəsihətlər vermiş; tərif, alqış, dilə tutma yolu ilə həvəsləndirmiş, danlamaq, pərt eləmək,

məzəmmət etmək, hədə-qorxu gəlmək, tənə etmək yolu ilə isə uşaqların səhvlərini islah etmişlər.

Müxtəlif dövrlərdə təlim-tərbiyə müəssisələri yarandıqdan sonra nəzəri tərbiyə ənənələri yaranmağa başlamışdır.

Feodalizm zamanı qədim Azərbaycanın ərazisində mövcud olan dövlətlərin dövründə məktəb və tərbiyə ənənələri ilə bağlı pedaqoji fikir tariximizdə zəngin faktlar vardır.

“Avesta” və “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda milli ənənələrlə yanaşı islam dininin Azərbaycanda yayıldığı dövrlərdə daha mükəmməl tərbiyə ənənələri inkişaf etməyə başlamışdır.

XII-XVIII əsrlərdə yaşamış klassik yazarlarımızın əsərlərindəki tərbiyəvi fikirləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əbülhəsən Bəhmənyar Əl Azərbaycaninin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Nəsirəddin Tusinin, Əssar Təbrizinin, Marağayinin, İmadəddin Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Saib Təbrizinin, Məhəmməd Füzulinin, Qövsü Təbrizinin, Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Qasımbəy Zakirin tərbiyəvi fikirləri uşaqların tərbiyəsi üçün örnəklərə çevrilmişdir.

Çar Rusiyasının Azərbaycana istila etməsindən sonra (1801-ci ildən başlayaraq) ayrı-ayrı bölgələrdə o cümlədən Gəncəbasarda, Qarabağda, Naxçıvanda, Qubada, Şəkiddə, Lənkəranda, Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif tipli məktəblərdə də mütərəqqi tərbiyə ənənələri yaranmağa başladı. Hansı ki, bu tərbiyə ənənələri sovet dövründə yaranan təlim-tərbiyə müəssisələrində yeni tərbiyə ənənələrinin inkişafına təkan verdi.

SSRİ məkanında 71 il fəaliyyət göstərən təlim-tərbiyə müəssisələri Sov İKP-nin proqramının tələblərinə müvafiq olaraq tərbiyə məsələləri sosializm-kommunizm, habelə Marksizm-Leninizm prinsiplərinə uyğun şəkildə quruldu. Tərbiyə “Kommunist tərbiyəsi” adlandırıldı.

Yalnız müstəqillik qazandığımız illərdən başlayaraq ölkəmizdə yeni “Təhsil Qanunu”nun, “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası”nın və ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının tələblərinə müvafiq olaraq tərbiyə işləri humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilməyə başladı.

Ölkəmizdə tərbiyə işlərinin məzmununu müvafiq yaş dövrlərinə uyğun olaraq onun məqsədinə uyğun olaraq müəyyənləşdirirlər.

Tərbiyənin məqsədi:

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən bəyənilərək təlqin olunan Milli pedaqogika tərbiyənin məqsədini daha aydın ifadə etmişdir. Milli pedaqogika **tərbiyənin məqsədini** belə müəyyənləşdirmişdir: davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmək yolu ilə respublika müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirməyə kömək etmək tərbiyənin məqsədidir.

Elmi-texniki tərəqqinin durmadan artdığı hazırkı təzadlı şəraitdə mənfur qonşularımızın torpaqlarımızı işğal etməsinə, 20% ərazimizə sahib çıxmasına

baxmayaraq ölkəmiz durmadan inkişaf edir. Yeraltı, yerüstü sərvətlərimizin dünya bazarlarına çıxarılması, respublikamızın Avropa Şurasına qəbul edilməsi, onun nüfuzunu durmadan artırır. Belə bir şəraitdə tərbiyənin məqsədinə uyğun olaraq onun vəzifələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Tərbiyənin vəzifələri:

Müstəqil dövlət quruculuğu dövründə tərbiyənin ən başlıca vəzifələri sırasında hərtərəfli inkişaf etmiş, elmi dünyagörüşə, intellektual səviyyəyə, sağlam bədi zövqə, fiziki kamilliyə, iqtisadi biliklərə yiyələnmiş ətraf mühiti qorumağa, nümunəvi əxlaqı ilə və öz sənətini dərin məhəbbətlə sevən vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Yeni yetişən nəslin nümayəndələrini sağlam ruhlu vətəndaşlar kimi yetişdirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin həllinə nail olmaq vacibdir:

- Elmi dünyagörüşünə və ideya-siyasi səviyyəsinə görə hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaşlar yetişdirmək. Bunun üçün həm təlim prosesində, həm də dərslərdən tədbirlərdə şagirdlərə elmlərin əsaslarını öyrədərkən onları dövlətçiliyə, onun atributlarına məhəbbət, hörmət və ehtiram hissi aşılanmalıdır;

- Şagirdlərin əxlaqlarının saflaşdırılmasına nail olmaq lazımdır. Belə ki, onlarda əxlaqın müsbət təzahür formaları olan fəzilətlərin (dostluq, yoldaşlıq, səmimilik, halallıq, qədirqanlıq, ləyaqətlik, ağıl gözəlliyi, alicənablıq, mətanətlik, əzmkarlıq, hünərlik, dözümlülük, təvazökarlıq, səbirlik, vətənpərvərlik, vətəni yad nəzərlərdən qorumaqlıq, vüqarlılıq, xeyirxahlıq, ədalətlik, sədaqətlik və s.) üzə çıxarmaq və əxlaqın mənfi təzahürləri olan rəzilətləri (yalançılıq, qorxaqlıq, vətənə xəyanətlik, ikiüzlülük, oğurluq, səfehlik, dəlisovluq, zalımlıq, məzlumluq, haramlıq, ələ baxımlılıq, yaltaqlıq, satqınçılıq, xurafata meyillilik, sözü kəsməklik və s.) islah etmək lazımdır;

- Şagirdləri hərtərəfli elmi-bədi zövqə malik olan adamlar kimi yetişdirmək lazımdır. Onları təbiətdəki gözəllikləri sevməyə istiqamətləndirmək, incəsənətdəki zövq aşılayan nümunələri duymağa, qavramağa və qiymətləndirməyə alışdırmaq ən ümdə vəzifələrdəndir. Nəzm, nəsr, dram, teatr, muzey eksponatları, rəqs, mahnı, caz musiqisi, muğam, təsnif, rəng, diringə, rep, vokaliz, xor, qədim çalğı alətləri və bu kimi nümunələri sevməyi onlara öyrətmək vacibdir;

- Orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin hər birinin fiziki tərbiyəsi qayğısına qalmaq, onların fiziki mədəniyyətini formalaşdırmaq vəzifələrdən biridir. İdman dərslərində, ayrı-ayrı idman növləri üzrə bölmələrdə, məşq şəraitində, yarışlarda, müsabiqələrdə, turnirlərdə xüsusi qabiliyyətləri onların həm fiziki, həm mənəvi cəhətdən formalaşmasını təmin etmək həmin vəzifələrin mühüm tərkib hissələrindəndir;

- Şagirdləri kiçik məktəbli yaşdan başlayaraq əməyə alışdırmaq, əmək təlimi ilə məhsuldar əməyin politexnik əsasda qarşılıqlı əlaqəsindən doğan

tərbiyəvi imkanlarından düzgün istifadə etmək qarşıda duran vəzifələrdəndir. Belə bir prosesdə şagirdlərdə əməyə normal münasibət, çılğın məhəbbət, zəhmət adamlarına tükənməz hörmət, insanların həyatını zinətləndirən işgüzarlıq hissləri, habelə insan əməyinin səmərəli, nəticələrinin əvəzsiz qorunması, əlsiz-ayaqsızların, imkansızların xeyrinə təmənnəsiz işləmək bacarıqlarını tərbiyə etmək, qeyd olunan vəzifələrin tərkib hissələridir;

- Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlərdə onları “ekoloji şüur”, “ekoloji bilik”, “ekoloji təhsil”, “ekoloji təfəkkür”, “ekoloji dünyagörüşü”, “ekoloji fəaliyyət”, “ekoloji davranış” anlayışları ilə yaxından tanış etmək, ətraf mühiti qorumaq üçün onlarda bir sıra əməli vərdişlər aşılamaqdır. Şagirdlərə təbiətə qayğılı münasibəti öyrətmək, onları ətraf mühiti sevib mühafizə etməyi alışdırmaq, ekoloji mühitin qorunmasının ictimai-siyasi, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərilə onları tanış etmək ən müqəddəs vəzifələrdəndir;

- Şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsinin düzgün təşkili onların cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi potensial, mülkiyyət formaları, istehsal intizamı, iqtisadi səmərəlilik, iqtisadi bolluq, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, sənayenin iqtisadi balansı, neft-qaz iqtisadiyyatının yaratdığı iqtisadi bolluq haqqında geniş dünyagörüşü formalaşdırır. İqtisadi tərbiyənin düzgün təşkili ölkəmizdəki iqtisadi inkişafın bütün sahələri üzrə biliklərini artırmaqla yanaşı onları Əsrin Müqaviləsi, (1994), İpək Yolu, Neft Kontraktları, Bakı – Ceyhan, Bakı – Supsa, Bakı – Novosibirski və sair bu kimi iqtisadi səmərə verən layihələrlə, maşınqayırma, pambıqçılıq, çayçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq sahəsində iqtisadi inkişafın uğurlu mərhələləri ilə tanış edir. Bütün bunlar iqtisadi tərbiyənin formalaşdırılması sahəsində həyata keçirilməsi zəruri sayılan vəzifələrdəndir;

- Yetişən nəslin hüquq tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi onların hüquq normalarına münasibətlərini formalaşdırır, şagirdlərin sosial-hüquqi düşüncə tərzini yaradır, hüquq mədəniyyəti sahəsindəki fəallığını artırır, onların əmlak hüququ, məişət hüququ, vergi hüququ və digər hüquq məsələləri və direktivləri haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirir. Bütün bunlar isə onları intizamlı, məsuliyyətli olmağa səsləyir, öz hüquqları ilə yanaşı digər vətəndaşların da hüquqlarının mühafizəsinə hazır olmaq kimi tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəldir. Tərbiyə prosesində belə faydalı işlərin görülməsi də başlıca vəzifələrdəndir.

TƏRBIYƏNİN NÖVLƏRİ

Bu mövzunu ilk dəfə milli pedaqogikaya gətirən professor Nurəddin Kazımov olmuşdur. Milli pedaqogikaya görə çətinlik dərəcəsilə əlaqədar olaraq tərbiyənin üç növü vardır:

1) ilkin tərbiyə; 2) yenidəntərbiyə; 3) özünütərbiyə.

İlkin tərbiyə. Milli pedaqogikaya görə “davranışla əlaqədar olan ailə və cəmiyyət üçün faydalı hesab edilən, milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlərin gənc nəsldə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formalaşdırılması ilkin tərbiyədir.”

İlkin tərbiyə ilə məşğul olmaq digər tərbiyə növlərindən asan olsa da çox məsuliyyətlidir. Ona görə ki, bu növ tərbiyə işində tərbiyənin bünövrəsi qoyulur. Ona görə də bünövrə elə qoyulmalıdır ki, sonrakı proseslərdə ziddiyyətlər, narahatçılıqlar, təzadlar, təhlükə törədən hallar özünü göstərməsin.

Elmi pedaqogikanın metodoloji əsaslarından biri də məhz tərbiyənin bünövrəsinin düzgün qoyulması üzərində köklənmişdir. Ona görə də uşaq anadan olan kimi başlanılması zəruri sayılan bu işi məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirmək lazım gəlir. Bu zaman əsasən iki istiqamət üzrə iş görmək daha məqsədəuyğun hesab edilir:

- 1) Nəzəri istiqamətlər üzrə həyata keçirilən işlər;
- 2) Əməli istiqamətlər üzrə həyata keçirilən işlər.

Nəzəri istiqamətlər üzrə həyata keçirilən işlər deyəndə pedaqoji, psixoloji, sosioloji, fizioloji və bioloji əsaslar üzrə görüləcək işlərin planlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Əməli istiqamətlər üzrə görüləcək işlər deyəndə isə planlaşdırılmış nəzəri istiqamətlərin təcrübədə tətbiq edilməsi və bu zaman uşağa əxlaq, mənəvi, estetik, ideya-siyasi, əmək, fiziki, iqtisadi, ekoloji tərbiyənin imkanlarından məqsədyönlü istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. İlkin tərbiyə ilə əlaqədar olan bu məsələnin qneseoloji kökləri də vardır. Hələ XIII əsrdə Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi uşağın ilkin tərbiyəsində nitq nəfsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini və bu qüvvələrin uşaqda kamillik elementlərinin yaratmasını qeyd etmişdir. Tusi nəzəri istiqamətlər üzrə həyata keçiriləcək işləri “elmi kamillik qüvvələri”, əməli istiqamətlər üzrə görüləcək işləri isə “əməli qüvvət kamilliyi” kimi nəzərdə tutur. Bu xüsusda Nəsirəddin Tusi yazır: “Elmi kamillik qüvvəti ona deyilir ki, o, elmi öyrənməyə, maarifə yiyələnməyə yönəlsin; bu şövq və həvəsin nəticəsində varlıqların dərəcələrini müəyyənləşdirə bilmək, həqiqətlərin mahiyyətinə nüfuz etmək mümükün olsun; daha sonra əsl məqsəd olan və bütün varlıqlar orada sona çatan mütləq həqiqəti dərk etmək, bəlkə də ona qovuşmaq sənətinə nail olsun...”

Əməli qüvvət kamilliyi ona deyilir ki, insan öz imkan və fəaliyyətini nizama salıb elə uyğunlaşdırsın ki, belə halda əxlaq münasib xoşa gələn şəkildə tərbiyələnsin. ” (Bax N.Tusi, “Əxlaqi Nasiri”, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, səh 59-60) Göründüyü kimi, N.Tusi mütləq həqiqəti, yəni nəzəri konsepsiyaların imkan və fəaliyyətdə nizama salınmasını praktikada düzgün tətbiq etməyi zəruri hesab edir. Ona görə də uşağa ilkin tərbiyə üçün zəruri sayılan nəzəri və əməli istiqamətlər üzrə düzgün yanaşmaq işinə lap erkən başlamaq lazımdır. N.Tusi bu işə lap adqoyma mərasimindən başlanılmasını tövsiyə edir. O, yazır: “Uşaq olcaq ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad

qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar.” (yenə orada, səh, 168) İlkin tərbiyəyə başlamağın əsasında uşağa ad qoymaq dayandığı üçün ilk növbədə düzgün ad seçmək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, bəzi valideynlər bir sıra hallarda böyük tərbiyəşünas alimin bu tövsiyyəsinin əksinə olaraq uşaqlarına münasib adlar qoymurlar. Bu gün Məmiş, Tıpiş, Yanvar, Sentyabr, Oktyabr, Marks, Sövizü, Məşuqə, Məstan, Traktor, Kəmbay, Sovet, Sovxoz, Kolxoz, Marlen, Miron, Taarif, Taarifə, Əməş, Qurşum, Otella (V.Şekspirin “Otello” əsərində ingilis istilaçılarının təhrikilə türklərə qarşı soyqırımını həyata keçirən sərkərdənin adıdır) adlarını daşıyan uşaqlarımız məzəmmət olunur, lağa qoyulur, tənələrə məruz qalır, bir sözlə psixoloji sarsıntılara məruz qalırlar. Bu da, Tusinin XIII əsrdə dediklərinin bu günkü reallıqda öz əksini tapdığını sübut edir. Deməli, ilkin tərbiyənin bünövrəsinin düzgün qoyulması üçün nəzəri istiqamətlərin bütün tərəflərinin gözlənilməsi vacibdir.

İlkin tərbiyə zamanı ən zəruri əxlaqi keyfiyyətləri və bu keyfiyyətləri özündə səciyyələndirən örnəklərin aşılmasını əvvəlcə salmaq lazımdır. N.Tusi də belə tövsiyyə edir. Bu xüsusda o, yazırdı ki, “Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır. Uşaq təbiətində olan fitri nöqsanlara görə, pis adətlərə meyli edə biləcəyindən vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir, yəni hansı təmiz qüvvə uşaqda özünü əvvəl biruzə verirsə, onun da təkmilləşdirilməsi əvvəlcə salınmalıdır.” (yenə orada, səh. 168)

İlkin tərbiyənin birinci mərhələsində uşağa aşılmalı əxlaq normaları sonrakı mərhələdə ailə üzvləri, qohum əqrəbalar, qonşular və yaxın adamların təsiri ilə yaxşı istiqamətə də yönələ bilər. Professor Nurəddin Kazımov yazır ki, “Uşaq boya-başa çatdıqca ata-ananın, qardaş və bacının, baba və nənənin, qohum və qardaşların, yaşadlarının düşünərək və ya düşünməyərək ona göstərdikləri təsirlər nəticəsində formalaşmış mənəvi keyfiyyətlər ailə üçün, cəmiyyət üçün faydalı da zərərli də ola bilər.” (Bax. N.M.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Bakı, Çarşıoğlu, 2005, səh. 267)

Deməli, ilkin tərbiyə zamanı uşağın tərbiyəsində baş qaldıran müsbət keyfiyyətlər onu əhatə edən mühit tərəfindən inkişaf etdirilib tənziplənməli, mənfi əlamətlər isə islah olunub aradan qaldırılmalıdır. Bunu nəzərə alaraq tərbiyə edənlərə tövsiyyə olunur ki, ilkin tərbiyə zamanı uşağı əhatə edən əxlaqın mənfi təzahürlərindən qorumaq üçün onları daim nəzarətdə saxlamalıdırlar. Ona görə ki, uşağın maraq göstərdiyi sözlərin, hərəkətlərin, hadisələrin içərisində onların tərbiyəsini korlayan amillər onu tez təsirləndirir. Bu təsirlərin mənfi çalarlarını isə uşağın mənimsəməsi ehtimalı daha çoxdur. Tusinin təbirincə desək “tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlayacaq adamlarla və şeylərlə oturub-durmağa, oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfisi sadə olur, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürür.” (Bax. N.M.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Bakı, Çarşıoğlu, 2005, səh. 168).

İlkin tərbiyənin məqsədyönlü, planlı şəkildə qurulması uşağın məktəb dövrü başlayan anlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məktəb mühitində onun əxlaqının (tərbiyəsinin) müsbət təzahürləri yaxşı qarşılır. Məktəbdə müəllimlər onun bu hərəkətlərini təlqin etsə də onu əhatə edən mühitin təsirindən uşaqda təlqin olunan müsbət tərbiyə elementlərinin bir qismi mənfi istiqamətə yönələ bilər. Əgər bu hərəkətlər izah olunmazsa uşağın sonrakı yaş dövrlərində, xüsusilə onun yeniyetməlik və gənclik dövründə həmin mənfi əlamətlər özünü bir qədər də ciddi şəkildə göstərə bilər. Bunları nəzərə alaraq ilkin tərbiyənin bütün mərhələlərində məqsədyönlü və planlı şəkildə həyata keçirilən işləri mütəşəkkil olaraq tənzimləmək lazımdır.

Özünü-tərbiyə

Milli pedaqogikaya görə tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmadan, lakin onların faydalı keyfiyyətləri məqsədyönlü və planlı surətdə mənimsənilməsi özünü-tərbiyədir. Özünü-tərbiyə daha çətin bir prosesdir. Əgər ilkin tərbiyə və yenidən-tərbiyə prosesinin iştirakçıları və bu iştirakçılar həm ilkin tərbiyənin, həm də yenidən-tərbiyənin təşkilində, inkişafında, formalaşdırılmasında və təkmilləşdirilməsində şagirdin yaxın köməkçisi, yolgöstərəni, istiqamətverəni kimi yaxından iştirak edirlərsə, özünü tərbiyədə şagird yalnız özü iştirakçı olur. Həmin aparıcı mövqeyi şagird özü tutur. Ona görə özünü-tərbiyə prosesində şagirdin qarşısında daha məsuliyyətli vəzifələr durur. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün özünü-tərbiyə mexanizminin iki tərəfi vardır. Biri-birilə daim qarşılıqlı əlaqədə, isti münasibətdə olan həmin tərəflərin **birincisi** fərdin özüdür. Yəni özünü-tərbiyənin əsas obyektini əhatə edən mühit. Həmin fərd onu əhatə edən mühitdə, özünü-tərbiyə üçün xeyli sayda müsbət əxlaqi nümunələri, mənəvi normaları müşahidə edir. Uşaq yaşlarından başlayaraq həmin müsbət keyfiyyətlərdən özünə örnəklər seçir və bu örnəkləri öz davranış fəaliyyətinə tətbiq etməyə başlayır. Uşağın davranış və fəaliyyətindəki bu müsbət keyfiyyətlər yeniyetməlik dövründə örnək səciyyə daşımağa başlayır. Yeniyetmə özünü əsər personajlarına, film qəhrəmanlarına, ölkə və beynəlxalq miqyasda qələbələr qazanmış qaliblərə, qızıl medallar əldə edənlərə bənzətməyə çalışır. Valideynlərin bir qismi belə örnək səciyyə daşıyan əlamətləri hiss edir, görür və yeniyetmənin özünü-tərbiyə müşahidəsinə haqq qazandırır. Bir qism valideynlər isə yeniyetmənin özünü-müşahidə faktlarını bəyənərək, yeniyetməni tərifləyir. “Sənə heyran qalırım”, “Sənə qibət edirəm”, “Sən öz gələcəyini düşünən adamsan”, “Sən bu hərəkətlərlə valideynə başucalığı gətirirsən”, “Sənin özün özünə bu nümunəvi münasibətin sənə gələcəkdə xoşbəxt olacağından xəbər verir”, “Əgər insan özünə qarşı tələbkər olsa, gələcəkdə bunun bəhrəsini görəcək. Səndə də belə tələbkərliyi görürəm. Deməli, sən də çox yaxşı gələcəyin olacağı barədə indidən fikir yürütmək olar.” kimi sözlərlə valideynlərin yeniyetmələrə yanaşmaları onların özünü müşahidəsinin səmərəsini artırır. Yəni onlar öz psixoloji vəziyyətlərini normallaşdırmaq, psixi halətlərini xoş ovqata yönəltməyə daha çox cəhd edirlər. Valideynlərin və ətrafdakıların, xüsusilə müəllim və tərbiyəçilərin belə nümunəvi yanaşmaları

onların rəftarında daha xoşagələn əlamətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Böyük mütəfəkkir N.Tusi belə məqamda tövsiyə edir ki, yeniyetmə uşaqlıqdan əldə etdiyi əxlaqın müsbət təzahürlərini öz mənası ilə götür-qoy edir ki, onu surətlə dərk edə bilsin. Tusiyə görə zəka ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisində ilk baxışda dərhal, ani surətdə (şimşək surətilə) özünə lazım olanı seçə bilib asanlıqla düzgün nəticə çıxara bilsin. Dərk surəti – ona deyilir ki, nəfs yalnız öyrəniləsi şeylərə doğru yönəlsin, mənimsəmədə “dayanmaq”, “buraxılmaq” kimi “fəzilətlər”ə ehtiyac qalmasın. (Bax. Əxlaqi Nasiri, səh. 90)

Deməli, tərbiyənin ilkin mərhələsi olan özünümüşahidə zamanı uşağın, yeniyetmənin əldə etdiyi müsbət keyfiyyətlər dayanıqlı olduğu halda özünütərbiyə hadisəsi baş verir.

Bunları nəzərə alaraq özünümüşahidəni belə ifadə edə bilərik:

Özünümüşahidə uşağın, yeniyetmənin öz psixi vəziyyətini düşünərək, daşınaraq düzgün dərk etməsi üçün öz fikirlərini, danışq tərzini, ətrafdakılarla rəftarını, adamlarla davranışını obyektiv formada müşahidə edə bilməsi və bu zaman onları duya bilməsi, qavraması və düzgün qiymətləndirməsi prosesidir.

Uşaq və yeniyetmə özünümüşahidə faktlarını müqayisə etməyə başlayır. Bu müqayisənin səmərəsi o olur ki, uşağın (yeniyetmənin) müşahidə faktları arasında onu qane edənlər olur. Hansı ki, uşaq (yeniyetmə) onu qane edənləri dərk etməyə başlayır. Bunlar isə özünüdərk ulu amilləri hesab olunur. Sonrakı mərhələdə özünü tərbiyə edən şəxs öz “mən”indəki davranışla əlaqədar olan bütün mənəvi keyfiyyətlərin, xüsusilə əxlaqi, estetik, fiziki, ekoloji, iqtisadi, vətənsəvərlik, ideya-siyasi, işgüzarlıq və s. bu kimi keyfiyyətlərin ailə və cəmiyyət üçün nə dərəcədə yararlı olduğunu müəyyənləşdirir. Beləliklə həmin şəxs öz “mən”i ilə digər “mən” arasındakı fərqi dərk edir. Elə isə özünüdərk belə ifadə edə bilərik:

“Özünüdərk şagirdin özünümüşahidədən əldə etdiyi psixoloji faktların, halətlərin davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməsi və bunun sayəsində öz arzu-istəklərinin, maraq-meyllərinin, qabiliyyətlərinin, ətrafdakılara yararlı olmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını dərk etməsidir.”

Özünüdərk etmə həm də özünənəzarət, özünütəhlil, özünütənqid, özünüsınama, özünüqiymətləndirmə, özününizamlama, özünə kənardan baxmağı bacarmaq, özünəöhdəlik, özünəməsuliyət, özünə hesabat vermə, özünə tələbkarlıq, öz mənliliyinin təmizliyini qorumağı bacarmaq kimi özünütərbiyə üsulları (bəzi ədəbiyyatda binlara özünütərbiyənin komponentləri də deyilir) ilə vəhdətdə inkişaf edir.

Özünümüşahidə özünüdərk etmənin formalaşmasına bir növ şərait yaradırsa, bunların hər ikisi digər üsullarla birgə özünütəqlidin təzahürlərini təmin edir. Özünütəqlin özünütərbiyənin əsas meyarlarından biri hesab oluna bilər.

Özünütəqlin şəxsin özünü psixoloji cəhətdən həyata hazırladıqdan və davranışla əlaqədar olan bütün mənəvi keyfiyyətlərini nizamladıqdan və özünütəsdiq şəklində tənzimlədikdən sonra baş verir. Öz nümunəvi

hərəkətlərini təlqin edən və bu hərəkətlərin ətrafdakılar üçün faydalı olduğunu fəxarət hissi ilə onlara diqtə edən şəxs özünütəlqin zamanı çox fəal olur.

Deməli özünütəlqinin **qeyrifəal** növü də vardır. Psixoloji, sosioloji, fizioloji və pedaqoji tədqiqatlarda özünütəlqinin iki növü göstərilir: Fəal və qeyri fəal. Hər iki növ özünü tərbiyənin üsulunun (komponentinin) müsbət əlamətləri kimi təqdim edir. Sadəcə olaraq, qeyri fəal özünütəlqin qeyri ixtiyari olaraq öz ifadəsini tapırsa fəal özünütəlqin məqsədyönlü şəkildə təqdim olunur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək özünütəlqini belə ifadə edə bilərik:

Özünütəlqin şəxsin özünü psixoloji cəhətdən həyata hazırladıqdan və davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətləri öz, “mən”ində məqsədyönlü şəkildə formalaşdırdıqdan sonra bunların sayəsində onda özünü biruzə verən örnək əlamət və keyfiyyətlərin şəxs tərəfindən ətrafdakılara ədəb-ərkan normalarına uyğun olaraq diqtə olunmasıdır.

Azərbaycan xalqının görkəmli dühası olan Üzeyir Hacıbəyov lap kiçik yaşlarından başlayaraq özünümüşahidə, özünüdərkətmə, özünənəzarət, özünütəhlil, özünütənqid, özünüsınama, özünüqiymətləndirmə, özününizamlama, özünə kənardan baxmağı bacarmaq, özünəöhdəlik, özünəməsuliyət, özünə hesabat vermə, özünü təqlidi öz mənəvi dünyasında formalaşdırmağı bacardığı üçün, müəllim, tərbiyəçi, proqramnəvis, dərsləknəvis, jurnalist, publisist, nəşir, şair, dramaturq, ifaçı, rejissor, konsertmeystər, bəstəkar, rektor, ictimai-siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmiş həm özünə, həm də ölkəsinə milli və ümumbəşəri şöhrət qazandırmışdır.

Özünütərbiyə üsullarının vəhdətindən yaranan örnək xarakterli əlamətləri və keyfiyyətlərini öz mənəvi dünyasında uşaq vaxtlarından formalaşdırmağa müvəffəq olan yeniyetmə Teymur Rəcəbov şahmat üzrə yeniyetmələr arasında dünya kubokunun sahibi olmuşdur. Bu gün Teymur Rəcəbovun həm özünə, həm də Respublikasına sonsuz hörmət, ehtiram və sayqılar ifadə olunur.

Yenidəntərbiyə. Milli pedaqogika yenidəntərbiyəni belə dəyərləndirir: “adamın şüurunda və ya davranışında kök salmış zərərli əlamətlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə ləğvi və onların əvəzində ictimai əhəmiyyət kəsb edən milli və ümumbəşəri keyfiyyətlərin ona aşılması yenidəntərbiyədir.”

Yenidəntərbiyəyə ehtiyacı olanlara el arasında tərbiyəsiz adamlar deyilir. Elə rəsmi dairələrdə də onlar tərbiyəsiz adamlar kimi səciyələndirilir.

Məktəblilər arasında təsadüf edilən bu adamlar ona görə tərbiyəsiz adlanırlar ki, müxtəlif mühitdə zərərli təsirlərə məruz qalmaları ucbatından onların şüurunda, davranışında bir sıra zərərli əlamətlər kök salmağa başlamışdır.

Belələri adətən məktəbdən, təhsildən uzaqlaşaraq müxtəlif adamların, qrupların təsiri altında tərbiyəvi hərəkətlərə, tərbiyə komponentlərinə, əxlaqi sifətlərə zidd olan fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar. Belə adamların tərbiyəsiz olmasına rəvac verən səbəblər çoxdur. Həmin səbəbləri lakonik şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ilkin tərbiyənin düzgün qurulmaması;

- ilkin tərbiyədən sonrakı mərhələlərdə tərbiyə işinə başdansıvdu yanaşılması;

- valideynlərin ailədə uşaqlara düzgün tərbiyə verə bilməməsi;

- ailə ilə məktəbin qarşılıqlı əlaqəsinin zəif olması;

- məktəb rəhbərlərinin, məktəbin ictimai təşkilatlarının, fənn müəllimlərinin tərbiyə işində nöqsanlara yol vermələri;

- məktəbin ailə icra hakimiyyəti orqanları ilə, sahə müvəkillərilə, uşaq polisinin əməkdaşları ilə məktəblilərin tərbiyəsilə bağlı iş birliyi yarada bilməməsilə;

- tərbiyə ilə məşğul olanların xalq pədaqogikasında, elmi pədaqogikada, sosial pədaqogikada mövcud olan tərbiyə nəzəriyyəsinin elmi, pədaqoji, psixoloji, metodik əsaslarından bixəbər olmaları, ən yaxşı halda bu əsasları yaxşı bilməmələri;

- ayrı-ayrı iş birliklərinin, şirkətlərin, özəl müəssisələrin, fərdi iş sahiblərinin məktəbli əməyindən qazanc məqsədilə istifadə edərkən onlara antipədaqoji “üsullarla” yanaşmaları;

- məktəblilərin cəmiyyət içərisində “məhtəkir”, “fırıldaqçı”, “sadis”, “dini fanatizmin nümayəndəsi”, “deletant”, “avtoritet”, “Vorzakon” və bu kimi ictimai mühitə yabançı olan adamların təsiri altına düşməsi;

- küçələrdə, avtomobil yollarının kənarında, işıqforların həndəvərində, bazarlarda, kafələrdə, restoranlarda və bu kimi yerlərdə dilənən, avtomobillərin şüşələrini silən, hamballıq edən, siqaret çəkən, alkoqollu içki içən, sərxoşların yanında hərlənən, avtobuslarda pul yığan azyaşlıların, məktəblilərin antipədaqoji hərəkətlərinə ictimaiyyətin nümayəndələrinin göz yumması və s.

Göstərilən və göstərilməyən bir sıra səbəblər ucbatından “çətin uşağa” çevrilən azyaşlılar, məktəbliyeniyyətlər əksər hallarda cinayət törədir, cinayətin törədilməsinin iştirakçısı olur və beləliklə, həbsxanalara, məhbəslərə düşürlər.

Respublikamızda azyaşlıların islah olmasına xidmət edən həbsxanada (cəzaçəkmə müəssisəsində) adam öldürən, qəsdən adamöldürmə, quldurluq, adamlara xəsarət yetirmə, oğurluq, narkotik maddələri almaq, satmaq, onlardan istifadə etmək və sair bu kimi maddələrlə mühakimə olunub, islah olunan azyaşlı məktəblilərimiz vardır. Belələrinin yenidəntərbiyəsi üçün cəzaçəkmə müəssisələrində orta ümumtəhsil məktəbi, idman meydançaları, əyləncə otaqları, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün xüsusi kabinetlər, metodik guşələr təşkil olunmuşdur. Onların təlim-tərbiyəsi ilə fənn müəllimləri, tərbiyəçilər, hüquqşünaslar, pədaqoqlar, məşqçilər, mədəniyyət- incəsənət xadimləri məşğul olurlar. Ölkəmiz Avropa Şurasına üzv qəbul

olunduqdan sonra yenidən tərbiyə olunanlara Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyasının xətilə aparılan qəbul imtahanlarında iştirak etməyə icazə verilmişdir. Onlar cəzaçəkmə müəssisəsindəki orta ümumtəhsil məktəbi statusu ilə fəaliyyət göstərən məktəbdə ümumi qaydalar üzrə təhsil aldıqdan sonra test imtahanlarında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul olunanlar cəzalarının müəyyən hissəsini çəkməkdən azad edirlər. Bütün bunlar isə həmin məktəblilərin yenidəntərbiyəsində rəvac verən amillər hesab olunur.

TƏRBIYƏNİN ZİDDİYYƏTLƏRİ, QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ QANUNLARI

3.2. Tərbiyə prosesinin ziddiyyətləri

Pedaqoji elmin başlıca kateqoriyalarını şərh edərkən pedaqoji prosesi təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmişik. Pedaqoji proses kateqoriyasından danışarkən qeyd etmişdik ki, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf pedaqoji proseslə vəhdət təşkil edir. Deməli, tərbiyə prosesi də pedaqoji prosesin əsaslarından birini təşkil edir. Deyilənləri nəzərə alsaq deməliyik ki, pedaqoji prosesin ziddiyyətləri ilə tərbiyənin ziddiyyətləri də vəhdətdə götürülməlidir.

Milli pedaqogikanın banisi professor Nurəddin Kazımov pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını iki qrupa ayıraraq onları aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

Zahiri ziddiyyətlər: 1) Tədris müəssisəsi qarşısında qoyulan vəzifələrlə bu vəzifələri yerinə yetirmək imkanları arasında uyğunsuzluqlar.

Tədris müəssisəsi təlimlə, təhsillə, tərbiyə prosesilə bağlı qarşıya çoxlu vəzifələr qoyur. Məsələn, tədris müəssisəsində, tutaq ki, hər hansı bir kənd məktəbində məktəb rəhbərliyi estetik tərbiyə ilə bağlı bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini planlaşdırır. Bu planlaşdırma işində əsas məqsəd kimi musiqi məşğələlərini günün tələblərinə uyğun qurmaq, xalq çalğı alətləri, xor, rəqs, muğam, dram, təsviri sənət dərnəkləri yaratmaq, məktəbdə incəsənətin bir sıra növlərilə bağlı konsertlər, müsabiqələr, festivallar, guşələr, muzeylər, stendlər təşkil eləyib nümayiş etdirlərlər. Lakin məktəbin musiqi alətlərinin, təsviri sənət kabinetlərinin, məşq və konsert salonlarının, klubların və bu sahədə məktəbə cəlb olunmaq üçün mütəxəssislərin olmaması qeyd olunan məqsədin reallaşdırılmasına imkan vermir. Bax, bunlar həmin pedaqoji prosesin, həm də tərbiyənin başqa sözlə desək, estetik tərbiyənin ziddiyyətləridir. Milli pedaqogikaya görə bu cür ziddiyyətlər dərk edilmədikdə, aradan qaldırılmadıqda pedaqoji prosesin və eyni zamanda tərbiyə prosesinin səmərəsi aşağı düşür. Yaxud fiziki tərbiyə ilə bağlı ziddiyyətlərə dair başqa bir misal çəkək.

Tutaq ki, Lerik rayonunun Soru kəndində tədris müəssisəsinin məqsədi həm də şagirdlərin fiziki tərbiyəsini təhsil islahatına dair dövlət direktivlərinə uyğun olaraq inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Lakin məktəbin idman zalı, idman qurğuları, idman müəllimi, idman növləri üzrə avadanlıqlar, məşqçilər olmadığından fiziki tərbiyə tədbirlərini həyata keçirmək imkanları əldə edə bilməyən məktəb rəhbərliyi bu ziddiyyətlərlə üzləşirlər. Əxlaqi keyfiyyətlərin tədrisən inkişafı rəzilətlərin, yəni əxlaqın mənfi təzahürlərinin üzə çıxması ehtimalını azaldır.

1) Uşağa göstərilən pedaqoji təsirlərlə sosial təsirlər arasında uyğunsuzluqlar.

Belə uyğunsuzluqlara bütün dövrlərdə rast gəlinirdi kimi müasir dövrümüzdə də rastlaşmaq mümkündür. Uşağa bağçada, ailədə, məktəbdə, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində göstərilən təsirlər içərisində öyüdlər, nəsihətlər, tövsiyələr, məsləhətlərin verilməsi evdə, küçədə, avtobusda, kütləvi tədbirlərdə və digər ictimai yerlərdə özünü aparmaq qaydalarını öyrədir. Onlar evdə və məktəbdə bütün bunları öz davranış və fəaliyyətlərində nəzərə alırlar. Lakin, küçədə iki nəfər bir-birilə söyüşə-söyüşə savaşı, yaxud bir neçə adam mübahisə zəminində bir-birlərini əxlaqa zidd olan sözlərlə təhqir edir. Başqa bir epizodda uşaq bazarda və ya mağazada satıcının adamları çəkidə, ölçüdə aldatdığını görür. Digər epizodlarda toyda sərxoş adamların dalaşdığını, içkinin təsirindən nalayiq sözlər danışdığını, səndələyib yıxıldığını, üst-başının cırıq-cırıq olduğunu; toyda lətifə deyib gülənləri, gülüb əlini-əlinə vurub gülməkdən uğunanları görür. Bütün bu təsirlər uşağın tərbiyəsinin mənfi istiqamətə dəyişməsinə səbəb olur. Sosial təsirlər içərisində uşaqların küçə alverçilərinin, yalançı din “xadim”lərinin, xüsusilə vəhhabilərin, bəhayilərin, babilərin, xırda bizneslə məşğul olanların, marşrut avtobusları sürücülərinin, cəmiyyətə yabançı olan zümrələrin nümayəndələrinin (oğruların, narkotik maddə satan və istifadə edənlərin, sərxoşların və s.) , fırlıdaqçıların (kart oyunu ilə adam aldadanların, üskük oyunu ilə adamları soyanların, qumarbazların və s.) təsirinə düşməsi uşağın pedaqoji təsir nəticəsində əldə etdiyi əxlaqın müsbət təzahür formalarının hamısının əxlaqın mənfi təzahür formaları ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

2) Ailənin və məktəbin uşağa təsirlərində uyğunsuzluqlar.

Bu tip ziddiyyətlər ailələrdə daha çox müşahidə olunan uyğunsuzluqlardandır. Ailədəki demoqrafik problemlər isə belə ziddiyyətləri yaratmaq üçün daha səciyyəvidir. Xüsusilə, natamam ailələrdən gələn təsirlər daha mürəkkəb xarakterə malik olur və belə təsirlər məktəbin təsirlərilə böyük ziddiyyətlər yaradır. Ailələrin içərisində ölüm və ya boşanma nəticəsində əmələ gəlmiş natamam ailələrdən gələn təsirlərin məktəbdəki təsirlər arasında diqqəti daha çox cəlb edən uyğunsuzluqlar özünü biruzə verir. Ölüm nəticəsində əmələ gəlmiş natamam ailələrdə nənənin, babanın, xalanın, bibinin, uşaq və yaxın qohumların uşağa təsirlərlə məktəbin təsirləri arasında özünü göstərən uyğunsuzluqlar tərbiyə işində daha ciddi çətinliklər yaradır.

Boşanma nəticəsində əmələ gəlmiş natamam ailələrdə, ögey atanın, ögey ananın, onların qohumlarının, qaynatanın, qaynananın, qonşuların, yaxın dost və tanışların təsiri ilə, məktəbin təsirləri arasındakı uyğunsuzluqlar da tərbiyə işinə ciddi ziyan vurur. Bir sıra hallarda normal ailələrin də özünəməxsus təsirləri məktəbin təsirləri ilə tərsmütənasib olduğu üçün uşağın tərbiyəsində özünü mənfi istiqamətə yönəldən ziddiyyətlər müşahidə olunur. Müşahidə faktlarından birinə, yəni nümunə təriqilə qələmə aldığımız bir hadisəni nəzərdən keçirək:

“N” ilə “T”- nin qurduğu ailə ilk baxışda xoşbəxt ailə təsəvvürü yaradır. Ana “N” həkimdir, orta təhsili “əla” qiymətlərlə, ali məktəbi qırmızı diplomla bitirmişdir. Dış həkimi kimi işlədiyi poliklinikada ona dərin hörmət bəsləyirlər. Yaxşı həkim kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Həyat yoldaşı “T” isə bizneslə məşğul olur. Biznes sahəsində bir sıra uğurlar əldə etmişdir. Bir neçə obyektləri var. Ən iri obyektlərindən biri olan “Super Market”ə X sinifdə oxuyan oğlu “A”- nı da cəlb etmişdir. “A” səhər ertədən marketə gedib alış-satışa nəzarət edir, malların qəbulunu qeydiyyatda alır və atasının digər göstərişlərini yerinə yetirir. Başqa sözlə desək “Ən kiçik yaşlı biznesmen” rolunu ifa edir. “A”- nın anası bir həkim-ziyalı olaraq buna etiraz etsə də atası “T” onun etirazına heç bir məhəl qoymur. Ana dəfələrlə məktəbə çağırılaraq məzəmmət olunmuşdur. Beləliklə, ailə ilə məktəb arasında ziddiyyət yaranmışdır. Bu ziddiyyətlə əlaqədar olaraq valideynlər arasında mübahisələr yaşanmışdır. Bu mübahisələr aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

Ana – Oğlumuz VIII sinfə qədər “əla” və “yaxşı” qiymətlərlə oxumuşdur. Hazırda marketdəki işlərlə bağlı dərstdən yayındığına görə “üç”dən yuxarı qalxa bilmir.

Ata – Bunun nə əhəmiyyəti var. Məktəbi qurtarandan sonra mən ona sənət axtarmayacağam. Çünki, işlədiyi sahə onun əsil sənəti, peşəsi olacaq.

Ana – Axı bizim övladımız orta məktəbi yaxşı - əla qiymətlərlə qurtarıb ali məktəbə qəbul ola bilər. Onun hazırkı işləri bu işə mane olur.

Ata – Əvəzində özünə peşə və iş yeri qazanır. Gələcəkdə mənim bütün obyektlərimi o, idarə etməlidir.

Ana – elə isə niyə tələsirik. Qoy normal şəkildə orta məktəbi bitirsin, ali təhsil alsın və gələcəkdə yaxşı mütəxəssis olsun. Ona görə oğlumuzu təcili olaraq məktəbə qaytarmalıyıq, əks təqdirdə heç attestat ala bilməyəcək. Artıq bununla bağlı məktəb rəhbərləri mənə bir neçə dəfə xəbərdarlıq ediblər.

Ata – Mən direktorla, sinif rəhbəri ilə telefonla danışmışam. Onlar mənim təkliflərimi qəbul etmədilər. İstəyirdim ki, hər ikisinə yaxşıca hörmət edim. Eybi yoxdur “dəvədən böyük fil də var”. Bunlar kömək etməz, bir az yuxarılardan xahiş edərim.

Ana – Mən uşağa belə təhsil verməyin tam əleyhinəyəm. Təhsil bir tərəfə qalsın, bəs övladımızın tərbiyəsi səni maraqlandırmır. Bu yaş dövründə onu əhatə edən mühit onun tərbiyəsini tamamilə pozacaq. Sonrakı peşmançılıq isə fayda verməyəcək...

Göründüyü kimi, ailə ilə məktəb arasında olan ziddiyyətlərin yaranma səbəbləri özünün spesifik xarakterilə fərqlənir. Yəni valideynlərin fərqli mövqeyi, başqa sözlə desək uşağın tərbiyəsinə ikili münasibət bəsləməsi ailə ilə məktəbin təsirindəki ziddiyyətləri bir neçə tərəfli inkişaf etdirir. Hətta burada sosial mühitin rolu da gözə dəyir. Belə ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına məqsədyönlü və planlı şəkildə yanaşılmasa tərbiyə işində sərəfə əldə etmək mümkün sayıla bilməz.

3) Məktəbdə ayrı-ayrı müəllimlərin şagirdlərə göstərdikləri təsirlərdə uyğunsuzluqlar.

Milli pedaqogikanın pedaqoji prosesin ziddiyyətlərindən biri kimi təqdim etdiyi bu uyğunsuzluq tərbiyə prosesi üçün də xarakterikdir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə ayrı-ayrı müəllimlərin, yəni fənn müəllimlərinin, istər sinif rəhbərlərinin, istər maraq kurslarına rəhbərlik edən müəllimlərin, istər fakültativ məşğələ aparan müəllimlərin, istər dərnek rəhbərlərinin göstərdikləri təsirlərin mahiyyəti, məzmunu, xarakterik xüsusiyyətləri çox müxtəlif olur, əsas ziddiyyətləri də yaradan qeyd olunan bu amillərdir.

Müəllimlərdən və mütəxəssislərdən qismi öz ixtisas təmayülünə uyğun olaraq təhkim olunduqları sahənin təbliğinə, təşfiqinə, inkişafına daha çox maraq göstərir və onun inkişafı ilə fəaliyyətini məhdudlaşdırırlar. Onlardan biri yalnız estetik tərbiyəni, biri ekoloji tərbiyəni, biri əxlaq tərbiyəsinə inkişaf etdirməyə üstünlük verir. Beləliklə məktəbdə kompleks tərbiyənin inkişafı üçün mövcud imkanlar qarşısında sədd çəkilir. Məhz belə hallarda tərbiyə prosesində uyğunsuzluqlar özünü daha qabarıq göstərir. Belə uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmazsa uşaqların hərtərəfli tərbiyəsi düzgün sayıla bilməz. Çünki qeyd olunan keyfiyyətlər hamısı davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərdir. Onların məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formalaşdırılması bütöv və tam bir proses kimi təşkil olunmazsa tərbiyə prosesi birtərəfli olar.

Daxili ziddiyyətlər. Milli pedaqogikanın yaradıcısı daxili ziddiyyətləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

- 1) Tərbiyə olunan şəxs onun qarşısında qoyulan ictimai əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrlə bu vəzifələri həll etməyə göstərdiyi şəxsi marağı arasında uyğunsuzluqlar.**

Tutaq ki, X sinif şagirdinə məktəb özfəaliyyət dərnekələrindən birinin təşkili ilə bağlı ictimai vəzifə tapşırırlar. Həmin şagird isə “informatika” dərneyinə daha çox maraq göstərir. Belə halda şagirdin bədii özfəaliyyət dərnekələrinin təşkilində passivlik göstərəcək, həvəssiz iş görəcək, gün rejimi üzrə işləməkdən imtina edəcək. Beləliklə, o, estetik tərbiyə ilə bağlı işi yarıtmayacaq. Bunun üçün danlanacaq, məzəmmət olunacaq və ən passiv, ən yarıtmaz şagird kimi gözdən düşəcək. Belə hallarda göstərilən uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasına məqsədyönlü şəkildə yanaşılmasa tərbiyə işinin səviyyəsi aşağı düşəcək.

2) Xarici mühitə şüurlu münasibət göstərməyin getdikcə artması ilə belə bir münasibətin reallaşması üçün zəruri sayılan biliklərin, bacarıqların şəxsdə çatışmaması arasında uyğunsuzluqlar.

- Şagird onu əhatə edən mühitə münasibət bəsləməyi bacarır;
- Bu münasibətləri inkişaf etdirməyə səy göstərir;
- Lakin bu münasibətləri reallaşdırma bilmir. Onların gerçəkləşdirilməsində çətinliklərlə üzləşir;
- Ona görə ki, onların gerçəkləşdirilməsi üçün onun bu sahədəki bilikləri bəsitdir;
- Əgər ona bu sahədə zəruri biliklər verilsə, biliklərin bacarıqlara çevrilməsinə, vərdiş halına düşməsinə şərait yaradılsa nəzərdə tutulan uyğunsuzluqlar aradan qalxar.

Tutaq ki, şəhər məktəblərinin birində şagird zeytun yığmaq üçün iməciliyə cəlb olunur. O, könüllü surətdə bu iməcilikdə iştirak edir. Deməli, o, ətraf mühiti yaxşı bilir. Əgər zeytun yığarkən ağacları kəsir, onlara ziyan vurursa deməli, o zeytunun dünya bazarına valyuta ilə ixrac olunduğunu, belə bir dəyərli bitginin ölkəmizə iqtisadi cəhətdən səmərə verəcəyini, bu bitginin ixracından barter yolu ilə xəstələrə, əlillərə, şəhid ailələrinə dərman preparatlarının alınmasını, xüsusilə onun yağından mədə-bağırsaq, ürək-damar sistemi xəstəlikləri zamanı istifadə olunmasını bilmir. Yəni onun bu sahədəki biliklərə yiyələnməsi belə ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə həmin şagirdə məqsədyönlü, planlı yanaşılması və davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ona mütəşəkkil surətdə aşılması həmin uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasını stimullaşdırır.

3) Doğulub-böyüdüüyü, sevib yaşadığı yurdun əsil vətəndaşı olmaq arzusu ilə həyat təcrübəsinin uşaqda az olması arasında uyğunsuzluq

- Şagirdə valideynlər, müəllimlər, tərbiyəçilər, ağsaqqallar, ağbirçəklər öz vətənini dərinləndən sevən adam olması ilə bağlı öyüd, nəsihətlər verirlər;
- Əməli fəaliyyət göstərmək üçün isə şagirdə həyat təcrübəsi çatmır;
- Şagirdin iradi keyfiyyətlərinin də kifayət qədər olmaması bu işi ləngidir;
- Doğma yurdun əsil vətəndaşı olması üçün uşaqda çatışmayan keyfiyyətlər məhz uyğunsuzluqların yaranmasına səbəb olur;
- Müəllim bu uyğunsuzluqlara məhəl qoymadıqda onların aradan qaldırılması ləngiyir, məhəl qoyduqda isə problemin həlli asanlaşır.

Tərbiyə prosesinə rəhbərlik edənlər bu uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü, planlı iş apardıqda müvəffəqiyyət qazanırlar.

4) Şagirdin qarşısına qoyduğu məqsədlə öz imkanları arasındakı uyğunsuzluqlar.

Tutaq ki, şagird incəsənət universitetinin rejissorluq, yaxud bəstəkarlıq və ya aktyorluq fakültəsinə qəbul olmağı qarşısına məqsəd kimi qoyur və bədii istedadı olduğu üçün qabiliyyət imtahanlarından əla qiymət alır. Lakin test imtahanının proqramlarındakı dəqiq elmləri və digər fənləri qavramaq imkanları az olduğu üçün o, özünü bu işə psixoloji cəhətdən hazırlaya bilmir. Beləliklə, şagirdin bədii mədəniyyət (estetik tərbiyə) sahəsinə can atmaq marağı ilə psixoloji hazırlığı arasındakı uyğunsuzluq onun estetik tərəqqisinə mane olur. Məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil pedaqoji təsirlərin kompleks imkanları bu uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasını təmin edir.

5) Şagirdin mövcud inkişaf səviyyəsilə həyat tərzindəki uyğunsuzluqlar.

Bu uyğunsuzluğu real həyatdan götürdüyümüz bir nümunə əsasında izah edək. Bakı şəhərinin mikrorayonlarının birində IV sinifdə oxuyan şagird “A” bədii gimnastikaya maraq göstərir. Özünə zərif ayaqqabı (məst), lent, halqalar tapır. Televizorda gördüyü bədii gimnastların hərəkətlərini təqlid etməyə başlayır. Alla Simatovanı özünə ideal seçir. Valideynlərindən onu bədii gimnastika dərəcəsinə qoymalarını xahiş edir. Xalça sexində işləyən anası “S”, taksi sürücüsü işləyən atası “M” bu işə etiraz edirlər. Onun marağına, istəyinə qarşı çıxaraq “bu sənət bizim ailəyə şərəf gətirməz”, “bu sənət şərq qızları üçün deyil”, “çilpaq şəkildə hoppanıb düşmək bizim qızımız üçün ayıbdır” kimi sözlərlə “A” nın məqsədinin, arzusunun əleyhinə çıxırlar. “A” psixoloji cəhətdən sarsılır.

Professor Nurəddin Kazımovun təbirincə desək, “seçilən məqsədlə, müəyyənləşdirilən idealla uşağın malik olduğu psixoloji keyfiyyətlərin səviyyəsi biri-birinə uyğun gəlmir. Uşaq narahat olmağa, idealın, məqsədin tələb etdiyi keyfiyyətlər səviyyəsinə qalxmağa başlayır”. Lakin onun inkişaf səviyyəsilə yaşadığı həyat tərzində yaranan uyğunsuzluq buna mane olur. Bu uyğunsuzluqlar məqsədyönlü şəkildə dəf edildikdə tərbiyənin səviyyəsi şagirdlərdə davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması istiqamətinə yönəlir.

6) Şəxsin hissləri arasında uyğunsuzluq.

Bu uyğunsuzluqlar şagirdlərin psixologiyasına bir başa dəxli olan uyğunsuzluqlar olub, tərbiyə işinin səmərəsini azaltmağa daha çox təsir göstərən uyğunsuzluqlardır.

Hisslər psixologiyada varlığın əsas inikası kimi öyrənilir və onun bütün növlərini, təzahür formalarını və digər çalarlarını öyrənir. Pedaqogika elmi işə

əsasən ali hisslərə istinad edir. Çünki ali hisslər insanın (şagirdin, tələbənin) mənəvi aləmini ifadə edir və onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını üzə çıxarır. Ali hisslərin içərisində isə əxlaqi hisslər xüsusi yer tutur. Çünki əxlaqi hisslər cəmiyyət və ətraf mühit tərəfindən insana (şagirdə, tələbəyə) təlqin olunan mənəvi normalar əsasında gerçəklik hadisələrinin əxlaqi tələbləri baxımından qavranılması və qiymətləndirilməsi zamanı onların keçirdikləri hisslərdir.

Valideynlərin, müəllimlərin, tərbiyəçilərin şagirdin hisslərinin nəzəri və praktik əsaslarını yaxşı öyrənmədikləri səbəbindən onlara düzgün yanaşa bilmirlər.

Elə şagird olur ki, hər gün inkişaf edir. Mənəvi, əxlaqi, estetik, fiziki, işgüzarlıq, şüurlu intizamı baxımından özünü yaxşı cəhətdən göstərir. Bir sıra hallarda valideynlər bunları görə bilmir, qiymətləndirməyi isə unudurlar. Şagirdə adi gözlə baxırlar. N. Kazımovun təbirincə desək, “valideyn də müəllim də, bəzən uşağa dünənki gözlə baxır, dünənki ölçü ilə yanaşır; uşağın başqalaşdığını, onda əmələ gələn keyfiyyətləri vaxtında sezə bilmir”. Məhz belə bir şəraitdə uşağın inkişaf səviyyəsilə ona olan münasibətlər arasında uyğunsuzluqlar özünü biruzə verir. Bu zaman şagirdin ikili hissləri (ambivalent) peyda olur. Yəni şagirdin razılığı və narazılığı arasında ziddiyyətlər baş verir. Hətta uşaqda narazılığı görən yoldaşları yəni ətrafda ona normal münasibət bəsləyənlər onun narazılıqlarından narahat olurlar. Çünki, uşaqdakı hiddətlənmə hissi özünü daha qabarıq göstərir. Belə bir məqamda şagird öz psixoloji halətini nizamlamağı bacarmalı və mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına qarşı özünü psixoloji cəhətdən hazırlamalıdır.

Bunun üçün valideynlərin və pedaqoji kollektivin ona düzgün yanaşması və köməklik göstərməsi lazımdır. N.Kazımovun göstərdiyi kimi “hər kəs, hər şagird öz həyatında dönə-dönə razılıq və narazılıq, inam və şübhə, şadlıq və kədər kimi qütbləşən hisslər keçirir. Şəraitdən asılı olaraq razılıq narazılığa və əksinə şadlıq kədərə və əksinə çevrilə bilər. Pedaqoji proses mənfi hisslərdən müsbət hisslərə keçirilməsində və bu bu hisslərin davamlılığını artırmaqda uşaqlara köməklik göstərməlidir.” (Bax. N.M.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Çarşıoğlu, 2005, səh. 56)

7) Şagirdə sərbəstliyə meylin güclənməsilə ona himayədarlıq göstərilməsi arasında uyğunsuzluqlar.

Şagirdlərin müxtəlif yaş dövrlərində valideynlərin və tərbiyəçilərin himayədarlıqlarına ehtiyacları olur. Bəzən bu ehtiyaclar ödənildikdə uyğunsuzluqlar özünü biruzə verir.

Məsələn körpəlik yaş dövründə özünü daha tez-tez biruzə verən uyğunsuzluqlara diqqət edək:

- Uşaq ağlayanda ona göstərilən himayədən imtina edir. Ana yaxud tərbiyəçi ona “yemək ye”, “üstünü ört”, “yumşaq yerdə əyləş”, “gəl uzan” deyər himayə göstərər ona qayğılar bəxş edəndə o, imtina edir. “Yemirəm”, “eləmə” kimi sözlərlə yovuşmazlıq göstərir, ram olmaq istəmir.

- Kiçik məktəb yaşı dövründə onlara himayə göstərənlərin “bu paltarı gey”, “qalın geyin”, “başını ört”, “səliqəli ol”, “sənə hekayə oxuyum”, “sənə mahnı oxuyum”, “səni gəzməyə aparım” kimi göstərdikləri himayə səciyyəsi daşıyan qayğılara qarşı çıxırlar.

- Yeniyetməlik dövründə onlara “vaxtında yeməyini ye”, “vaxtında evə gəl”, “geyiminə fikir ver”, “saçlarını dara”, “saçı uzun oğlanlarla yoldaşlıq eləmə”, “deyinməyə adət etmə”, “səni çimizdirim” kimi öyüdlərdən, nəsihətlərdən, qayğılardan imtina edirlər.

Bu kimi uyğunsuzluqlar məqsədyönlü və planlı şəkildə aradan qaldırılmadıqda uşaqlarda tərslik, sözbəxmazlıq, səliqəsizlik, pntilik, cavabqaytarmaq, özbaşınalıq, söyüşkənlik kimi qeyri əxlaqi əlamətlər özünü göstərir. Əksər hallarda bu əlamətləri əsəbilik müşayiət edir. Bütün bunlar isə intizamsızlığa yol açan amillərdir. Bu ziddiyyətlər aradan qaldırıldıqda tərbiyə işinin səmərə verəcəyi şübhə doğurmur.

8) Şagirdlərin fəaliyyət növləri arasında özünü biruzə verən uyğunsuzluqlar.

Psixoloqların fikrincə şagirdlərin davranış və fəaliyyətlərinin əsas mənbəyini tələbatlar təşkil edir. Tələbatlar isə özünü fəal tərəflərlə motivlər sistemi kimi meydana çıxarır. Motivlər sisteminə daxil olan amillər fəaliyyət və davranış prosesində müəyyən tələbatların təmin olunması ilə bağlı olan təhriklər kimi özlərini göstərir. Maraqlar şagird şəxsiyyətinin motivləşməsinin cəhdlərindən başlıcasıdır. Davranışın isə mühüm motivi əqidələrdir. Cəhdlər də fəaliyyətin nəticəsi kimi, şagird şəxsiyyətin inkişaf şəraitində tələbatın ifadə olunduğu davranış motivləridir. Həvəs isə fəaliyyətin dərk edilməyən təhriklərinə aid olan, yəni kifayət qədər dərk edilməyən tələbatdan ibarətdir. Şagirdin məqsədindən doğan iddialar da motivləşmə sisteminin bir həlqəsidir.

Şagirdlərin fəaliyyət motivi kimi özünü göstərən maraqlar (burada sosioloqların, iqtisadçıların, işlətdikləri “maraq” nəzərdə tutulmur. Onların işlətdikləri “maraq” “maddi maraq”dır) onların davranış və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Yeniyetmələrin maraq göstərdikləri hər hansı bir əşya, predmet, ünsiyyət, münasibət onların həyat leytmotivi kimi qəbul edilsə, onlara daimi məhəbbət bəsləməkdə ikili mövqe tutmaları özünü bir sıra hallarda biruzə verir. Yəni uyğunsuzluqların özünü biruzə verməsi onların maraq dairəsindən başlayır. Xüsusilə kimlərləsə ünsiyyətdə olmağı, normal münasibət saxlamağı öz maraq dairəsində saxlayarkən bu ünsiyyət və münasibətləri öz mənafeələrinə uyğun olaraq inkişaf etdirməyə cəhd edirlər.

Yeniyetmələr bu maraqlarını öz baxışlarına, prinsiplərinə, dünyagörüşlərinə uyğunlaşdırma bilirlərsə yeni özlərini bu işə təhrik etməyi bacarırlarsa bu halda onlar özlərini əqidəli adam hesab edirlər. Lakin yeniyetməlik dövründə onların əqidələrində də uyğunsuzluqlar özünü biruzə verir.

Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun məktəblərinin birində təhsil alan “R” və “A” bacı-qardaşdırlar. Onlar cənub bölgəsində ən nüfuzlu seyidlərin ailəsində (cənub bölgəsində “ağır seyyid ocağında” ifadəsini daha çox işlədirlər) anadan olmuşlar. Hər ikisi seyid olan valideynləri Qaradağ rayonuna köçdükləri üçün “R” və “A” bu rayonun məktəblərinin birində oxumuşlar. X-XI siniflərə qədər namaz qılıb oruc tutmuşlar. Az sonra vəhhabilərin təsirinə düşərək o təriqəti qəbul etmişlər. Valideynlərin, müəllimlərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq onlar əqidələrini dəyişmiş yeni əqidəyə xidmət etmək naminə valideyn himayəsindən imtina etmişlər. Bax, bu şagirdlərin fəaliyyət motivləri arasındakı uyğunsuzluğa aid həyati nümunədir.

Müşahidə etdiyimiz rayon məktəblərinin birində VIII sinif şagirdi “İ”-nin fəaliyyət motivlərində ekoloji tərbiyə üçün yararlı olan ətraf mühitin qorunmasına marağının güclü olması özünü daha qabarıq göstərirdi. O, öz həyətlərində, məktəbyanı sahədə nadir ağacların əkilməsinə, bəslənilməsinə cəhd göstərsə də yoldaşlarının, yəni onun ətrafında cərəyan edən mühitin təsiri ilə həvəsdən düşərək, yoldaşlarının “bu nə işdir görürsən”, “meşəbəyi olmayacaqsan ki,”, “bu gün ağacları kəsib yerində göydələnlər, şadlıq sarayları tikirlər” atmacaları qarşısında təslim olmuşdur.

Fəaliyyət motivləri kontekstindən olan daha çox uyğunsuzluqlar uşaqların maraq-meylləri, həvəsləri, cəhdləri, iddiaları baxımından özünü göstərən uyğunsuzluqlardır. Bir müddət idmana maraq göstərən uşaqlar, müəyyən müddətdən sonra musiqiyə maraq göstərir. Bu da bir uyğunsuzluqdur. Hətta bir müddət musiqinin, incəsənətin bir növünə maraq göstərən uşaq, müəyyən zamandan sonra incəsənətin digər növünə həvəs göstərir. Bir musiqi alətində ifa etməyə meyl edən insan (qarmon, tar, kamança) bir neçə aydan sonra digər alətə (zərb alətlərinə, fortepianoya) meyl edir. Yaxud idmanın bir növünə maraq göstərən uşaq, bir müddət keçdikdən sonra başqa növlərinə maraq göstərir. Belə hallarda daha çox fəaliyyət motivləri arasında uyğunsuzluqlar özünü göstərir.

Ona görə də fəaliyyət motivləri arasında baş verəcək uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün uşağa ediləcək pedaqoji təsirləri məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə həyata keçirmək lazımdır.

9) Uşağın azadlığa meyli ilə şərait arasındakı uyğunsuzluqlar.

- Uşaq azadlığa, müstəqil davranışa meyl edir ona şərait yaradılmır;
  - Uşağın azad davranışı sferasında bir sıra fəaliyyət formaları dayanır.
- Uşaq şəkil çəkmək istəyir, ona şərait yaradılmır. Uşaq əmək alətlərilə məşğul

olmağa marağ göstərir, şərait yaradılmır. Uşaq incəsənətə meyl edir, şərait yaradılmır. Uşaq xalçaçılığa, heykəl formaları, müxtəlif fiqurlar düzəltmək istəyir, şərait yaradılmır və s. Beləliklə uyğunsuzluqlar özünü göstərir. İstər qeyd olunan zahiri ziddiyyətlərin, istərsə də sadalanan daxili ziddiyyətlərin vaxtında, zamanında aradan qaldırılması yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsi tərbiyə prosesinin səviyyəsini artırır və sistemə salır.

Həm tərbiyənin, həm də pedaqoji prosesin ziddiyyətlərinin aşkar edilməsi və araşdırılması yollarının müəyyənləşdirilərək ləğv edilməsinin qanunauyğunluqlar olduğunu milli pedaqogika sistemə salmışdır.

Sual və tapşırıqlar

1. Tərbiyənin yaranması, inkişafı və təşəkkülü necə baş vermişdir?
2. Tərbiyənin neçə növü var?
3. Tərbiyənin ziddiyyətləri hansılardır?
4. Tərbiyənin növləri ilə bağlı praktik nümunələr söyləyin.

3.3. Tərbiyənin qanunauyğunluqları və qanunları

Milli pedaqogikada tərbiyənin qanunauyğunluqları və qanunları aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) Tərbiyə prosesinin məqsədilə əlaqədar olan qanunauyğunluq: tərbiyə işinin məqsədi nə qədər düzgün müəyyənləşdirilib mütəşəkkil surətdə həyata keçirilsə, onun səmərəsi bir o qədər artar, əksinə tərbiyə, tərbiyə işinin məqsədi qeyri müəyyən olduqda onun səmərəsi azalır. Bu qanunauyğunluğun qanun forması belə ifadə olunur: tərbiyədə səmərənin məqsəddən asılılığı qanunu.

2) Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq: münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan edən tərbiyə işi uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağa imkan verir tərbiyə işi namünasib şəraitdə cərəyan etdikdə tərbiyəlilik səviyyəsini çətinləşdirir. Bu qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tərbiyədə səmərəliliyinin həyata keçirilən mühitdən asılılığı qanunu.

3) Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq: tərbiyəvi tədbirlərin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə, onun səmərəliliyi artır, quru sözcülüyə çevrildikdə, səmərə azalır. Qanunauyğunluğu qanun forması: tərbiyənin səmərəliliyinin həyatla əlaqələndirilmədən asılılığı qanunu.

4) Şagirdə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar qanunauyğunluq: tərbiyəçinin yalnız tələbkar olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi artmır, əksinə tərbiyəçinin tələbkarlığı ilə hörmətinin

vəhdətdə olduğu hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir. Qanunauyğunluğun qanun forması tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti qanunu.

5) Tələbələrle əlaqədar qanunauyğunluq: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Qanunauyğunluğun qanun forması: tələblərdə vahidlik qanunu.

6) Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq: formasından asılı olmayaraq, qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilərsə, gözlənilən nəticə bir o qədər tam həyata keçirilər və əksinə, tərbiyə əvvəlcədən hərtərəfli planlaşdırılmadıqda gözlənilən nəticəni almaq çətinləşər. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyədə səmərənin planlılıqdan asılılığı qanunu.

7) Söz və əməlin nisbətində qanunauyğunluq: tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gəldiyi hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi artır, əksinə, uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik inkişafdan qalır. Qanunauyğunluğun qanun forması: sözlə əməlin vəhdəti qanunu.

8) Tərbiyəçinin inamı və nikbinliyi ilə bağlı qanunauyğunluq: tərbiyəçinin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə olunanlarda faydalı cəhətləri üzə çıxarıb, ona istinad etdikdə tərbiyə işində səmərə artır, əksinə, tərbiyəçi inamsızlıq göstərdikdə tərbiyə işində səmərə artmır. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyədə səmərəliliyin inam dərəcəsindən asılılığı qanunu.

9) Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar olan qanunauyğunluq: tərbiyə olunanların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə öyrənilib nəzərə alınarsa, onların tərbiyəlilik dərəcəsi bir o qədər yüksələr. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyədə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması qanunu.

10) Tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsi ilə əlaqədar olan qanunauyğunluq: tərbiyə olunanlar tərbiyə işinin passiv iştirakçılarna (dinləyicilərinə, müşahidəçilərinə), yəni obyektinə çevrildikdə, tərbiyəlilik dərəcəsi bir o qədər də artmır, tərbiyə işinin fəal iştirakçılarna (hətta yaradıcılarına), yəni subyektinə çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyə olunanların fəallıq dərəcəsindən tərbiyəliliyin asılılığı qanunu.

11) Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qanunauyğunluq: hər bir konkret halda tərbiyə işinin məzmunu həm yaxın, həm də uzaq (strateji) məqsədə uyğun seçildikdə və tərbiyə işi bu zəmində aparıldıqda, onun səmərəsi artır. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyə işinin məzmununun məqsəddən asılılığı qanunu.

12) Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanunauyğunluq: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf səviyyəsi yüksəlir və əksinə... Qanunauyğunluğun qanun forması: müəllimin səriştəliliyindən psixoloji inkişafın asılılığı qanunu.

13) Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq: tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər bir konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərəsi artır. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyə işinin elmiliyi qanunu.

14) Tərbiyə üsulunun seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq: hər hansı mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün müəllimin (valideynin seçdiyi üsul (üsullar)) tərbiyə olunan şəxslərin həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Qanunauyğunluğun qanun forması: tərbiyə üsulunu tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçmək qanunu.

Millin pedaqogikanın müəllifi N.M.Kazımovun qanunauyğunluqlarla bağlı konsepsiyasına əsaslanan bu qanunauyğunluqlardan isə onun prinsipləri törəyir.

Sual və tapşırıqlar.

1. Tərbiyənin qanunauyğunluqlar bir problem olaraq ədəbiyyatda hansı tərzdə qoyulub?
2. Qanunauyğunluq anlayışı haqqında fərdi münasibətinizi bildirin.
3. Tərbiyənin hansı qanunauyğunluqları var? Bəs qanunları?
4. Tərbiyənin qanunauyğunluqlarına dair praktik nümunələr söyləyin.

3.4. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi

Beş yüzə qədər elmi əsərin müəllifi, şərəfli ömrünün ən dəyərli illərini elmə, yetişən nəslin mariflənməsinə, pedaqoji kadr hazırlığı işinə həsr edən professor Nurəddin Kazımov yaşının ahıllıq çağında elmi pedaqogikamızı zənginləşdirən daha bir əsər yazmaqla özünün yeni bir uğuruna imza atmışdır. Doğrudan da 81 yaşlı qocaman pedaqoqun yenicə çapdan çıxan “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” kitabını milli pedaqogikamızın daha bir uğuru hesab etmək olar. Niyə?

Birincisi ona görə ki, ölkəmizdə mərhələli tərbiyə mövzusunda heç bir ədəbiyyat olmadığı bir məqamda “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” kitabı pedaqoji fikir tariximizdə bu boşluğu doldurmağa xidmət edən bir kitab kimi peyda olmuşdur.

İkincisi pedaqoji elmin yeni bir nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyətinin çoxdan gözlədiyi bu kitabı təqdim etməzdən öncə onun mündəricəsinin mahiyyəti haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir.

Kitabın “Giriş əvəzi”ndə prof. N.Kazımov problemin aktuallığını əsaslandırarkən ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən təhsil islahatlarının müvəffəqiyyətli həllinə təkan verən yeniliklərdən söhbət açmaqla yanaşı təhsil kateqoriyasına yanaşmalardan qüsurlara xüsusi münasibət bildirir. Müəllif yazır ki, “... son zaman təhsil kateqoriyasını bəzi səlahiyyətli mütəxəssis və məmurlar bəsit və məhdud mənada başa düşmüşlər: onun tərbiyə və psixoloji inkişafıla bağlılığına məhəl qoymamışlar, onu yalnız müvafiq biliklərin, bacarıq və vərdişlərin toplusu kimi təsəvvür etmişlər. Bu cür məhdud, cılız başa düşülən anlamın bünövrəsi isə 1992-ci ilin dekabrında qəbul olunmuş təhsil qanununda qoyulmuşdur”. Doğrudan da belədir, təhsil kateqoriyasına yanaşmaların məhdudluğu, müəllif demişkən, təhsilin hər iki cəhətdən tərbiyəvi imkanlarını nəzərə almayan təhsil qanununun bəlasını, başqa sözlə tərbiyədən kənarlaşdırılmış təhsilin bəlasını biz çəkirik. Nəticədə, respublika üzrə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltmək işi xeyli çətinləşib. (Səh. 4). Ona görə də tərbiyə işinin səviyyəsini istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən yüksəltmək lazımdır. Müəllifin fikrincə, tərbiyə ilə bağlı çoxsaylı ədəbiyyatın olmasına baxmayaraq tutarlı tərbiyə nəzəriyyəsi yaradılmaması ucbatından bu sahədə ciddi boşluqlar görünür.

Deməli, təhsil anlayışının tərbiyə imkanlarını genişləndirmək və tərbiyə probleminin tədqiqinə müasir tələblər baxımından yanaşmaqla yeni istiqamət vermək zəruri sayılır. Bu zərurətdən irəli gələn ən başlıca vəzifə məhz mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsini yaratmaqdan ibarətdir. Giriş əvəzi belə bir fikirlə yekunlaşır.

Sonra mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin mahiyyətini açmağa xidmət edən elmi-pedaqoji əsaslar sistem halında verilir. Əslində, bu sistem mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi nədir, sualına cavab verir. Bu suala isə cavab vermək üçün müəllif 14 başlığı, 57 yarımbaşlığı özündə ehtiva edən konsepsiyalar toplusu yaratmışdır. Öncə onları nəzərdən keçirək.

1. “Tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılması dövrün tələbidir” başlığı altında verilən yazıda görkəmli alim bu nəzəriyyənin yaranmasının zəruriliyini dövrün tələbindən irəli gələn tələblər, şərtlər və vəzifələr əsasında şərh edir.

2. “Dünya pedaqoji fikrində tərbiyənin mahiyyəti məsələsi” başlığı altında verilən yazıda isə N.Kazımov beynəlxalq miqyasda mövcud olan pedaqoji cərəyanların tərbiyəyə münasibətini öyrənib şərh etmişdir.

3. Üçüncü konseptual şərhində müəllif milli pedaqogikadakı tərbiyənin mahiyyətini aydınlaşdırır.

4. Kitabdakı 4-cü başlıq tərbiyənin məqsədi məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşuna həsr edilmişdir.

5. Beşincidə müəllif “Milli pedaqogika təlim-tərbiyənin strateji məqsədini nədə görür?” sualına cavab verir.

6. Altıncıda isə kitabın müəllifi tədricən tərbiyə təcrübəsində mərhələliyin görüntülərini açıqlamağa başlayır.

7. Sonra mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca göstəriciləri aydınlaşdırılır.

8. Ardınca hər bir mərhələyə uyğun gələn üsullar müəyyənləşdirilir və onların tətbiqi imkanları izah edilir.

9-cu, 10-cu, 11-ci və 12-ci bölmələrdə davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin qavranılmasına, mənəvi dəyərlərə dair anlayışın tərbiyə olunanlarda formalaşmasına, onların təşkilinə, nəzarətə (yoxlanılması və qiymətləndirilməsi) xidmət edən üsullar aydınlaşdırılır. 13 və 14-cü də isə milli pedaqogikada zidiyyətlər, qanunauyğunluqlar məsələlərinin qoyuluşu izah edilir.

Kitab son söz ilə yekunlaşdırılır.

Son sözdə müəllif vurğulayır ki, konkret halda tərbiyəvi tədbir azı üç, ən çoxu beş mərhələdən keçir. Hətta hər mərhələyə uyğun üsulların olduğu da yada salınır.

Bax bütün bunlar “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” kitabının mündəricəsini təşkil edir.

İndi isə kitabdakı başlıq və yarımbaşlıqların geniş şərhinə keçək.

“Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılması dövrün tələbidir” adlı ilk başlıq altında verilmiş yazıda N.Kazımov problemin aktuallığını əsaslandırır. Bu zaman yenə ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatları dövründə tərbiyə işinə biganəli, milli tərbiyə proqramının hələ də hazırlanmamasını ciddi tənqid edir.

“Respublikamızın bütün sahələrində islahatlar getdikcə dərinləşir və genişlənir. Yeniləşmə təhsil sahəsini də əhatə etmişdir. Lakin, təəssüf ki, bunu tərbiyə sahəsi ilə əlaqədar deyə bilmirik.

Vəziyyəti nəzərə alan respublika təhsil nazirliyi özünün dekabr 2000-ci il tarixli qərarında göstərmişdir ki, milli ideologiya və dövlətçilik prinsipləri əsasında hələ də milli tərbiyə proqramı işlənib hazırlanmamışdır; və bu, islahatların gedişini ləngidən amillərdən biridir” (Səh.5).

Tərbiyə proqramının hazırlanmaması sözün əsil mənasında pedaqoji prosesin respublikamızda mövcud olan bütün ünvanlarında həyata keçirilən tərbiyə işlərinin effektini azaldır. Yəqin bu fikri xırdalayıb şərh etməyə ehtiyac da yoxdur. Çünki bu bir həqiqətdir ki, proqram olmayan yerdə həmin işin həyata keçirilməsi əlbəttə ki, mümkün sayıla bilməz. Ona görə tərbiyə sahəsində həyata keçirilən işlərdə bir pərakəndəlik hökm sürür. Yəni nəzəri materiallar plansız, proqramsız hazırlanır, görülən praktik işlərin nə özü, nə də səmərəsi gözə dəymir. Ona görə də işlək tərbiyə nəzəriyyəsinin elmi-pedaqoji əsasları sistemə salınmalıdır. İlkin olaraq həmin nəzəriyyəni yaratmağın əsas şərtləri müəyyənləşdirilməlidir.

“İşlək tərbiyə nəzəriyyəsi yaratmağın şərtləri. Bu cür şərtlərdən biri pedaqoji elmdə, xüsusən pedaqogikadan dərslük və dərslər vəsaitlərində “Tərbiyə nəzəriyyəsi” məfhumuna dair anlayışın qoyuluşu vəziyyətini təhlil etməkdən ibarətdir; ikincisi, lazım gələrsə, elmi ədəbiyyatda “nəzəriyyə” məfhumuna

müraciət etməyin zəruriliyidir.; üçüncüsü, həmin ümumi anlayış baxımından tərbiyə nəzəriyyəsinin başlıca əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışmaqdır; dördüncüsü, tərbiyə kateqoriyasının mahiyyətinə dair vahid anlayışın yaradılmasıdır; beşincisi, tərbiyənin strateji məqsədini müəyyənləşdirməkdir; altıncısı, tərbiyədə mərhələlilik əlamətlərinin olduğunu etiraf etməkdir; mühit amillərinin nəzərə alınmasıdır; tərbiyənin daxili komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrə aydınlıq gətirilməsidir; işlək tərbiyə nəzəriyyəsinin formalaşdırmağın elm və praktik əhəmiyyətini ortaya qoymaqdır” (Səh. 6).

Kitabda məsələnin belə qoyuluşu hansı cəhətdən təqdirəlayiqdir. Tutaq ki, tərbiyə nəzəriyyəsinin ədəbiyyatda qoyuluşunu nəzərə çatdırmaqla “nəzəriyyə” məfhumunun mahiyyətinin aydınlaşdırılmasını müəllif vacib sayır. Bax, bu, çox tutarlı, samballı və təhlilə, aydınlaşdırmağa zəruri ehtiyacı olan məsələdir.

Bütün pedaqoqlara məlumdur ki, tərbiyə problemlərinə müraciət edənlərin istisnasız olaraq hamısı nəzəriyyəçi olmayıblar. Kazımovun isə tərbiyənin nəzəriyyəsinin yaratmağa girişməsi, özü də bu sözün hər iki tərəfinə münasibət bildirməsi, müraciət edərkən isə ən samballı ədəbiyyatlar seçməsi, onun elmi pedaqogikanın korifeylərindən biri olduğunu sübut edən əlamətdir.

“Nəzəriyyə məfhumunun nə demək olduğuna “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında” cavab verilmişdir. Orada yazılır: “Nəzəriyyə-ərəb sözüdür, görmək, baxmaq mənasındadır; geniş mənada müəyyən bir hadisənin şərhinə və izahına yönəldilmiş baxışlar, ideyalar, təsəvvürlər kompleksidir; dar, xüsusi mənada – gerçəkliyin nəzəriyyə obyektinə olan sahəsinin qanunauyğunluqları və mühüm əlaqələri haqqında tam təsəvvür yaradan elmi biliyin ən yüksək, inkişaf etmiş təşkili formasıdır.”(ASE,Bakı, 1983,VII c.,səh.221). (Səh. 9-10).

Göründüyü kimi, Nurəddin Kazımovun “nəzəriyyə” məfhumunun ən mötəbər mənbədə verilmiş izahını göz önünə gətirməkdə əsas məqsədi həmin məfhumun bu qüvvə qədər düzgün şərh olunmamasını diqqətə çatdırmaqdır. N.Kazımov nəzəriyyə məfhumuna ədəbiyyatdakı formal yanaşmalara öz münasibətini bildirdikdən sonra nəzəriyyə məfhumunun əsil mahiyyətin açmağa səy göstərir.

Mahiyyət açıldıqca həm nəzəriyyə sözünün, həm də “tərbiyə nəzəriyyəsi” birləşməsinin əsil mahiyyəti açılır. Açıqını demək lazımdır ki, bu günə qədər çap olunan ədəbiyyat nümunələrində, xüsusilə “Pedaqogika” adlı dərslər və dərslər vəsaitlərində “mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” yaradılması ilə bağlı heç bir ideya, müddəa, hətta tövsiyə belə yoxdur. İstər Azərbaycanda (Ə.Seyidov, M.Mehdizadə, M.Muradxanov, T.Əfəndiyev, Ə.Həşimov, Ə.Ağayev, Y.Talıbov, F.Sadıqov, A.Eminov, İ.İsayev, A.Abbasov, H.Əlizadə, M.İsmixanov, L.Qasımova, Z.Əliyeva, A.Mollayeva, F.Rüstəmov, Ə.PAşayev), istərsə də Rusiyada (M.Şimbiriyev, V.Kairov, İ.Petuxov, T.İlina, Q.Şukina, N.Boldrev, V.Juravlyov, A.Aleksyuk, O. Boqdanov, A.Qonçarov, N.Likin, T.Velikov, V.Konçaşkin, F.Qonobolov, Y.Babanski, N.Sorokin, T.Molkovskaya, D.Qrişin, E.Belozertsev, V.Slasyonin, V.Rzayevski, A.Menyayev, V.Dolonski, N.Şurkova, Qonçarov) hətta son illərdə, yəni 2000-

2007-ci illərdə çap olunan ənənəvi dərsliklərdə (2001), A.A.Raduqin (2002), İ.P.Podlasıy (2003), P.Pidkasistiy (2003), Q.M.Kodcaspirova (2003), İ.F.Xorlamov (2005), Y.N.Kamenskaya (2006) tərəfindən çap olunan pedaqogikalarda bu məsələnin həlli öz əksini tapmamışdır. Nəzərə alsaq ki, ənənəvi pedaqogika dərsliklərinin müəlliflərinin əsas məqsədi ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaiti hazırlamaq olur. Onda deməliyik ki, onların heç birini tərbiyə nəzəriyyəsi yaratmaq təşəbbüsü milli pedaqogikanı zənginləşdirmək olduğu üçün bu məsələni daha dərinlən araşdırmağı məqbul sayır. N.Kazımova görə “Milli pedaqogika nəzəriyyə məfhumunun mahiyyətini belə ifadə etməyi daha dəqiq hesab edir: “Müəyyən qrup hadisələrin və ya cisimlərin başa düşülməsinə və izahına yardım edən, habelə bu əsasda adamın əməli fəaliyyətinə istiqamət verən ideyalar, yaxud baxışlar sisteminə nəzəriyyə deyilir”” (Səh. 10-11).

Kitabda nəzəriyyə sözünün mahiyyətini açmağa xidmət edən belə yanaşma N.Kazımovdan başqa heç kəsə yaraşmayan, yalnız onun özünəməxsus olan bənzərsiz bir qabiliyyətidir. Həmin qabiliyyətdən doğan belə nümunəvi yanaşma isə tədqiqatçıya yalnız başucalığı gətirir. Çünki hadisələrə və saatlara yalnız obyektivlik baxımından belə düzgün yanaşılması ucubatından nəzəriyyə sözünün mahiyyəti oxucunu qane edən bir tərzdə izah edilmişdir. Tərbiyə sözünə də N.Kazımov bu xüsusda yanaşır. Bundan əvvəl çap etdirdiyi “Pedaqogika” (1995), “Ali məktəb pedaqogikası” (1999), “Milli pedaqogika yollarında” (2001), “Məktəb pedaqogikası” (2002, 2005) dərsliklərində və bir monoqrafiyasında tərbiyə kateqoriyasının mahiyyətini aydınlaşdırmağına baxmayaraq bu kitabda problemin bu tərəfinə yenə də qayıtmışdır. Bu qayıdışın isə məqsədi tamamilə başqadır. Belə bir məqamda N.Kazımov aşağıdakı sualı qoyur: “Yenə sual yaranır: Nə üçün bu postsovet məkanında, nə də ümumiyyətlə dünya miqyasında tərbiyə kateqoriyasının mahiyyətini hərtərəfli işıqlandırmaq mümkün olmamıdır? Çünki, görünür tərbiyə haqqında düşünən mütəxəssislərdən ötrü idrakın, yəni cisim və ya hadisələrin mahiyyətinin dərk etməyin qnoseoloji kökləri o qədər də aydın olmamışdır. Onlardan bəziləri tərbiyə, təlim və təhsil hadisələrini ayrılıqda nəzərdən keçirmiş, bəziləri tərbiyəni təhsil, təhsili də tərbiyə hesab etmişlər. Birinci halda alimlərin diqqəti yalnız fərqdə, ikinci halda isə yalnız oxşarlıqda, ümumi cəhətlərdə cəmləşmişdir. Təlim, tərbiyə və təhsil kateqoriyalarındakı ümumi, oxşar əlamətlər birincilər üçün, həmin kateqoriyaların hərəsinə xas fərqli, spesifik əlamətlər isə ikincilər üçün yad olmuşdur” (Səh.18).

Tamamilə haqlı ittihamdır. Bizim araşdırmalarımızda da belə ittihamlar vardır. Biz də bir neçə yazımızda yuxarıda qeyd etdiyimiz müəllifləri pedaqogikanın mövzusu, tərfi kateqoriyaları ilə bağlı çox zidiyyətli fikirlər söylədikləri üçün tənqid atəşinə tutmuşuq. N.Kazımov isə burada tənqidin, məzəmmətin fonunda ciddi təhlillər və müqayisələr apararaq öz ideyasını açıqlamağa müvəffəq olur. Özü də bu zaman müəllif öz ideyasını əvvəlkilərdən, yəni əvvəlki kitablarındakı ideyalardan fərqli şəkildə deməyə müyəssər olmuşdur. N.Kazımov təlim, tərbiyə, təhsil kateqoriyalarının tam müstəqil

kateqoriyalar kimi isbat etmək imkanını bir daha gerçəkləşdirmək məqsədilə mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi layihəsində bu məsələyə bir də qayıdır. “Bu imkanı gerçəkləşdirmək üçün, yəni tərbiyə kateqoriyası ilə təhsil kateqoriyasını müqayisə edək, onların ortaq cəhətlərini hərəsinə xas olan xüsusiyyətləri açıqlamağa çalışaq. Belə bir yol bizdən ötrü işıqlı görünür tərcə ona görə yox ki, müqayisə nəzəriyyəsini biz yaratmışıq və müqayisəni aqlın sönməz məşəli adlandırmışığı; həm də ona görə ki, müqayisə ağaclar arxasında meşəni görməyə şərait yaradır” (Səh. 19). N.Kazımov tamamilə doğru buyurur. Hamıya məlum olduğu kimi müqayisə nəzəriyyəsini N.Kazımov yaratmışdır. N.Kazımova qədər beynəlxalq miqyasda bu problemə Yan Juliyan Parijski (Fransa), K.D.Uşinski, L.N.Tolstoy (Rusiya) kimi görkəmli simalar yalnız öləri toxunmuşdular. Y.J.Parijskinin “Müqayisəli tərbiyə” məqaləsi sonuncuların isə bir neçə ideyaları mövcud olmuşdur. N.Kazımov isə müqayisənin qnoseoloji, fəlsəfi, məntiqi, fizioloji, psixoloji və pedaqoji mahiyyətini aydınlaşdıraraq bu problemə dair cild-cild kitablar, məqalələr həsr etmişdir. İkinci başlıq altında təqdim etdiyi yazıda N.Kazımovun apardığı sonuncu müqayisədə özünün yaratdığı bir nəzəriyyəni yada salmaqla yeni yaratdığı nəzəriyyənin də əsas müddəalarını müqayisəli şəkildə sübut etməyə çalışmışdır. Əlbəttə ki, onun buna haqqı vardır.

Kitabın 3-cü başlığına isə N.Kazımov belə bir ad qoyur: “Milli pedaqogika tərbiyənin mahiyyəti haqqında”. Bu başlığa heç bir şərh verilməsə də mətnlərdəki yarımbaşlıqlar altındakı izahatlarda N.Kazımov həm tərbiyənin mahiyyətini açır, həm də onun bir növ mərhələli olması barədə təsəvvür yaradır. Başqa sözlə desək, N.Kazımov tərbiyənin məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil proses olması, onun mənəviyyatla, davranışla, mühitlə uyğun olan bir ardıcılıqla şərh edir. N. Kazımovun bu şərhini isə tərbiyənin mahiyyətindəki mərhələlilik haqqında ilkin təəssürat yaratmaq üçün bir növ bazis rolunu oynayır.

Qeyd etdiyimiz yarımbaşlıqlar altından verilən şərhləri nəzərdən keçirsək bunun şahidi olarıq:

“Tərbiyənin məqsədyönlü proses olması. Əvvəlcə tərbiyə və təhsil arasında ortaq, ümumi, oxşar əlamətləri göstərməyə çalışaq. Aydınır ki, tərbiyə də, təhsil də məqsədyönlü prosesdir. Məqsədsiz nə tərbiyə mümkündür, nə də təhsil. Tərbiyə ailədə, bağçada, məktəbdə yaxud hər hansı başqa bir yerdə aparılsa da, müəllim və ya valideyn, yaxud digər tərbiyəçi tərəfindən aparılsa da, hər konkret halda müəyyən məqsədi həyata keçirməyə yönəlir. Məqsəd isə müxtəlif ola bilər: Yaxın məqsəd və uzaq məqsəd. Səliqəlilik, düzlük və doğruculuq, yaxud halalq tərbiyəsi yaxın məqsədə, milli mənlük şüurunun və ya azərbaycançılıq şüurunun formalaşdırılması uzaq məqsədə misal ola bilər. Bəzən tərbiyə qarşısında daha yaxın, daha konkret məqsəd də qoyulur. Məsələn, müəllim (və ya valideyn) müəyyənləşdirir ki, şagird (uşaq) hansısa davranış qaydasına, yaxud əxlaq normasına aid müəyyən anlayışa malikdir; lakin fəaliyyət zamanı heç də həmişə öz anlayışına uyğun hərəkət etmir. Belə hallarda tərbiyəçi nəticə çıxarır ki, şagirdə (uşaqda) hələ müvafiq vərdis

yoxdur. O, növbəti tərbiyə işinin yaxın məqsədini bir qədər də konkretləşdirir; nəzərdə tutduğu əxlaq qaydası üzrə verdişin formalaşdırılmasına başlayır: o, həmin əxlaq qaydası ilə əlaqədar şagirdin (uşağın) fəaliyyətini təşkil edir, onun fəaliyyətinə nəzarət qoyur” (Səh. 20).

Burada N.Kazımov mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin daha bir işlək tərəfini nəzərə çatdırır: tərbiyənin məqsədyönlü olmasını. Kazımov bu məqsədyönlülüğün bütün pillələr üzrə baş verdiyini faktlarla izah etdikdən sonra bu prosesin planlı surətdə həyata keçirməsini də tutarlı dəlillərlə izah edir.

Tərbiyə prosesinin planlı olmasını N.Kazımov qədər, demək olar ki, pedaqoqların hamısı demişdir. Lakin onlar bu planlılığı epizod olaraq izah etmiş, ya da məqsədyönlü, planlı mütəşəkkil işin mahiyyətinə varmamışdır. N.Kazımov isə tərbiyənin planlı proses olmasını onun əsas məqsədinə şamil etmiş və bu məqsədin əsas tərkib hissələrindən biri kimi bu prosesin elmi mahiyyətini açmışdır. “Tərbiyənin planlı proses olması. Təhsil sahəsində olduğu kimi, tərbiyə sahəsində də hər bir tədbir ətraflı ölçülüb biçilir. Təhsilin planlılığı bir sıra dövlət sənədləri əsasında tənzimlənir. Təhsil başdan başa əvvəlcədən tərtib və təsdiq edilmiş tədris planları və tədris proqramları əsasında həyata keçirilir” (Səh.21).

Sitatdan görüldüyü kimi, kitabın müəllifi mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi layihəsini cızarkən əvvəlcə nəzəriyyə məfhumuna, sonra tərbiyə məfhumuna münasibət bildirmiş, bütün qaranlıq cəhətləri aydınlaşdırdıqdan sonra tərbiyənin mahiyyətini şərh etməyə və beləliklə onun məqsədyönlü və planlı proses olduğunu konkret elmi dəlillərlə şərh etməyə başlamışdır. Belə bir şərh zamanı isə yenə öz üslubuna sadıq qalaraq bu prosesin planlı olması ilə bağlı fikrini müqayisəli şəkildə əsaslandırmışdır. Alimin sübut etdiyi kimi, təhsil sahəsində olduğu kimi tərbiyə sahəsində də hər bir tətbiq məqsədyönlü şəkildə ölçülüb biçilir. Belə olmasa hər iki prosesdə mütəşəkkillik nəzərə çarpmaz. Ona görə də N.Kazımov növbəti yarımbaşlığı məhz belə bir məsələyə həsr etmişdir: Tərbiyənin mütəşəkkil proses olması. Məlum olduğu kimi, tərbiyə işləri bu və ya digər səviyyədə həm dərs məşğələlərində, həm də dərsdən kənar müxtəlif formalı və başqa-başqa məzmunlu tədbirlərdə həyata keçirilir. Tərbiyə işi yalnız tədris müəssisələrində reallaşdırılmır. Tərbiyə işi ailədə də, uşaq bağçasında da, mədəni maarif müəssisələrində də, məktəbdən kənar təlim-tərbiyə müəssisələrində də, hətta idarə və təşkilatlarda da özünü götürür (Səh 21).

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, tərbiyə işinin bütün pillələrində (bağçada, məktəbdə, litseydə, kollecdə, bakalavr pilləsində və s.) mütəşəkkillik olmasa tərbiyənin əsas məqsədi nəinki kölgədə qalar, hətta görünməz. Yəni məqsədyönlülük düzgün həyata keçirilsə, plan üzrə nəzərdə tutulan tərbiyə işinin bütün komponentləri üzrə həyata keçirilən işlərin səmərəsi özünü daha bariz şəkildə biruzə verir. Əks təqdirdə tədbirin qayəsi pozular, ağız deyəni qulaq eşitməz, necə deyənlər tədbirin gedişinə xaos hakim kəsilər. “Həyata keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq tərbiyə işində az və ya çox dərəcədə mütəşəkkillik əlaməti müşahidə olunur. Tərbiyəvi tədbir zamanı kimsə kiminsə və ya kimlərinə psixologiyasına, əxlaqına təsir göstərməyə çalışır. Burada ağız deyəni qulaq

eşidir; dinləyənlər də passiv olmur; deyilənləri götürqoy edir, öz düşüncə süzgəcindən keçirir, nəyi isə qəbul edir, nəyi isə qəbul etmir, nəyəsə etirazını bildirir, fəal mövqə nümayiş etdirir.

Tərbiyə işini bu cür səciyələndirən onun mütəşkillik nişanələridir. Bircə misal gətirək. İstər uşaq bağçası olsun, istər orta ümumtəhsil və ya ali təhsil məktəbi və ya hər hansı bir idarə və ya təşkilat olsun, fərqi yoxdur, şəhidlər ziyabanını ziyarət edən zaman mütəşəkkillik nümayiş edirdilər:” (Səh. 22)

Yaxud məktəb səhnəsində xocalı faciəsinə həsr edilmiş tədbirdə gecənin ssenarisində tədbirin məqsədyönlülüüyü, planlılığı nəzərə alınmazsa təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu mənzərə tədbir iştirakçılarında hansı hissləri doğura bilər. Deməli, mütəşəkkilliğin düzgün təşkili, bu işin normal qurulması, hər şeydən öncə həm tədbirin təşkilatçılarını, həm iştirakçılarını, həm seyrciləri mənəvi cəhətdən saflaşdırır. Məhz ona görə də N.M.Kazımov növbəti yarımbaşlıqda bu məsələnin çözü bilməsini daha qabarıq verərkən tərbiyənin birbaşa mənəviyyatla bağlılığını açmaq üçün belə bir sual qoyur: tərbiyə zamanı adamlara, o cümlədən gənc nəsle aşılana nələrdir? Yığcam şəkildə desək: mənəvi dəyərlərdir! Bəs mənəvi dəyərlər deyəndə konkret nələr nəzərdə tutulur? Əxlaqi keyfiyyətlər, əməyə münasibətlə əlaqədar keyfiyyətlər, sağlamlıqla, ətraf mühitlə bağlı keyfiyyətlər, gözəlliklə, hüquqla əlaqədar keyfiyyətlər; Bir sözlə adamın yaşayış tərzinə hər hansı şəkildə daxil olan mənəvi keyfiyyətlər (Səh. 23).

Açıq etiraf etmək lazımdır ki, elmi pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələri, o cümlədən əxlaq, mənəvi, əmək, estetik, hüquq, ekoloji və s. tərbiyə məsələləri sistem halında öyrənilib lakin onların heç vaxt milli-mənəvi dəyərlərlə bağlılığı tam bir sistem halında öyrənilib ümumiləşdirilməyib. Elmi pedaqogikada bu məsələni ilk dəfə küll halında qabardan N.Kazımov olmuşdur. Kazımova görə tərbiyə hər şedən əvvəl milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı olan keyfiyyətlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Özü də bu keyfiyyətlər özünü davranışda biruzə verir. Yəni davranışla əlaqədar olan milli-mənəvi keyfiyyətlərin adamlarda məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyənin əsasən davranışla bağlılığı. Soruşmaq yerinə düşərdi: insanın hansı mənəviyyat sahibi olduğunu, onun hansı mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu nələrdən bilmək mümkündür? Əlbəttə, söylədiyi fikirlərdən və davranışında, cəmiyyətdə özünü necə aparmasından, birgəyaşayış qaydalarına onun necə əməl etdiyindən bilmək olur (Səh. 23).

Məsələyə belə yanaşma ona görə düzgün hesab olunur ki, onun özəyində klassik yanaşmalar dayanır. Hansı ki, N.Kazımov özü bu məsələyə də təxminən 25 il öncə münasibət bildirmişdir. Başqa sözlə, N.Kazımov “Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları” adlı monoqrafiyasında şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amilləri sistemə salarkən, bu barədə deyilənləri saf çürük etdikdən sonra öz mülahizələrini də konkret olaraq söyləyir. Onun söylədiyi mülahizələrdən biri də uşağın davranışında irsiyyət amilinin olması ilə bağlıdır. N.Kazımova görə uşağın davranışındakı müsbət və mənfi əlamətləri mühitdə tənzimləmək mümkün sayılır. N.Kazımov “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”ndə

tərbiyənin davranışla bağlılığını, xüsusilə ətraf mühitlə bağlılığını şərh edəndə məsələnin xüsusi sübuta ehtiyacı olmadığını vurğulayır: Tərbiyənin ətraf mühitlə bağlılığı. Xüsusi sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, tərbiyə işi həmişə müəyyən xüsusiyyətlərlə səciyyələnən mühitdə aparılır: ailədə, tədris müəssisəsində, istehsalatda, ictimai-siyasi təşkilatda, hərbi hissədə və s. yerlərdə” (Səh. 24). Deyən N.Kazımov mühitin iki cəhətinə diqqət yetirmir və nəzərə çatdıraraq göstərir ki, mühit qlobal və ya regional olması cəhətdən və mühitdə həm maddi-texniki baza, həm də mənəvi-psixoloji durumun olması cəhətdən fərqli olur. Bu fərq ailədə özünü göstərirdiyi kimi ətraf mühitdə də özünü göstərir. Ona görə də tərbiyəçi bu amilləri hökmən nəzərə almalıdır. Bütün bunları nəzəri cəhətdən əsaslandırın alim belə bir qənaətə gəlir ki, “Şəxsiyyətə mühitin təsiri nə qədər məhduddursa tərbiyəçinin işi bir o qədər çətinləşir... təsirin dərəcəsi nə qədər genişlənsə, bunun müqabilində mühitin qeyri-mütəşəkkil dairəsi nə qədər məhdudlaşarsa tərbiyəçinin işi bir o qədər səmərəli olar” (Səh. 25).

N.Kazımov yaratdığı tərbiyə nəzəriyyəsinin mahiyyətini lap cılıpaqlığı ilə açmaqdan ötrü tərbiyənin strateji məqsədini daha dərindən aydınlaşdırmağa çalışır. Bunun üçün tərbiyənin məqsədinin ədəbiyyatda qoyuluşuna baş vurur: Bizim araşdırmalardan görünür ki, dünya miqyasında ad qazanmış görkəmli pedaqoqlar və filosoflar tərbiyənin hansı məqsədə xidmət etməli olduğu barədə öz fikirlərini söyləmişlər. Maraqlı cəhət həm də odur ki, Milli pedaqogikanın müəyyənləşdirilmiş olduğu pedaqoji cərəyanlar da tərbiyənin məqsədi məsələsinə laqeyd qalmamışdır (Səh. 27).

Məlum həqiqətdir ki, N.Kazımova qədər bütün pedaqoqlar tərbiyənin məqsədini aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Lakin müxtəlif dövrlərdə yaşayan mütəfəkkirlər, mütəxəssislər bu məqsədi dövrün ideoloji tələblərinə uyğunlaşdıraraq izah etmişlər. Kitabda bütün bunlara xronoloji ardıcılığa riayət etməklə münasibət bildirilir. Hələ XVIII əsirdə İngiltərədə, XVIII-XIX əsrlərdə Almaniyada mövcud olan pedaqoji fikrin ana xəttini məhz bu məsələ təşkil etmişdir. N.Kazımov həmin dövrün pedaqoqlarının fikirlərini də təhlil süzgülündən keçirmişdir.

“Centlmen pedaqogikasının tərəfdarları çalışmışlar ki, cəmiyyət üçün işgüzarlılığı, intizamlılığı, təkidliliyi ilə fərqlənən gənc nəsil tərbiyə etsinlər. Cərəyanın aparıcı ideoloqu ingilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk olmuşdur (1632-1704).

Dözümlülük pedaqogikasına görə uşaq “vəhşi şiltaqlıq”, “qəddar inadkarlıq”, kimi əlamətlərlə dünyaya gəlir; bu səbəbdən də tərbiyə uşaqda baş qaldıran “vəhşi şiltaqlıq”, “qəddar inadkarlıq” kimi əlamətlərin qarşısını almağa yönəldilməlidir. Bu cərəyanın əsas yaradıcısı İohann (Pestalotsi) olmuşdur.

İohann Pestalotsi (1746-1827) və Yan Amos Komenski (1592-1670) bir qədər fərqli mövqə sahibi olmuşlar. Onların əqidəsincə, tərbiyənin məqsədi uşaqlarda olan təbii qüvvələri inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. Pestalotsi təbii qüvvələr deyəndə duyğu orqanlarını: eşitmə, görmə, yerimə, düşünmə və s. Nəzərdə tutmuşdur. (Səh.27)

Sitatdan göründüyü kimi, hətta klassik pedaqoqların aparıcı simaları tərbiyənin məqsədinə məhdud şəkildə, bir qədər konkret desək, birtərəfli yanaşmışlar. Bir sıra pedaqoji cərəyanlar uşağın tərbiyəsinə dini ehkamların gücündən istifadə etməklə yanaşmağa üstünlük vermişlər.

Azərbaycan etnopedaqoji fikir tarixində belə yanaşmalara rast gəlmişik və bu barədə Ə.Seyidovun, Ə.Həşimovun, Y.Talıbovun və bu sətirlərin müəllifinin tədqiqatlarında istənilən qədər məlumatlar vardır. Maraqlıdır ki, N.Kazımov bu fikirlərə toxunmadan tərbiyənin məqsədilə bir başa səsleşən pedaqoji cərəyanların liderlərinin fikirlərinə diqqəti yönəldir.

“Piyetizm pedaqogikası xristian dinində insanın günahla doğulduğu fikrinə sadıq qalmışdır. Bu səbəbdən də onun tərəfdarları, başda alman Frange olmaqla XVIII əsrdə dini tərbiyəyə, yenilməz intizama, uşağın istək və arzularını dəf etməyə üstünlük vermişlər” (Səh. 28).

Piyetizm pedaqogikısından sonra N.Kazımov ləyaqət pedaqogikası (Georq Kerşenşteyner), hərəkət pedaqogikası (Vilhelm Lay), şəxsiyyət pedaqogikası (Hüqo Qaundiq) kimi cərəyanların da tərbiyənin məqsədinə münasibətlərini öyrənərək təhlil etmişdir.

Birincilər dövlət işinə ləyaqətli adamları, ikincilər əməkdə formalaşan insanları, üçüncülər isə mühitin sınağından keçənləri həyata keçirməyi tərbiyənin məqsədi saymışlar.

Kitabda daha sonra Rusiyada Serqey Uvarovun Avropada Fransua Rabelnin (1494-1553), Mişel Montenin (1533-1592), Vilhelm Humboltun (1767-1835), Fridrix Volfun (1759-1824) neotomist Foma Akvinskinin tərbiyənin məqsədilə bağlı fikirləri təhlil olunur. Bu zaman bu fikirlər yığcam bəzən geniş şəkildə verilir.

“Monarxist-saray pedaqoji cərəyanının yaradıcısı olan Sergey Uvarov Rusiyada monarxiyanın, pravoslav kilsəsinin və xəlqiliyin (təhkimçiliyin) qorunub saxlanmasını tərbiyə işinin məqsədinə çevirməyə çalışmışdır” (Səh. 29) deyən N.Kazımov neotomizm (Jak Mariten), praqmatizm (Con Dyuni), eksistensializm (ABŞ-da A.Fallinqton, Fransada J.Sartr, Almaniya E.Qrizebax) Utopik Sosializm (Tomas Mor, Tomazo Komponella) kimi pedaqogikalarda tərbiyənin məqsədinə münasibət bildirərkən onların məqsədlərindəki qeyri elmiliyi, yəni dini və idealist mövqelərdən yoğrulan məqsədləri tənqid edir.

Əcnəbi pedaqogikalarda tərbiyənin məqsədilə bağlı fikirləri “Marksizm pedaqogikası” və “Sovet pedaqogikası” kimi cərəyanların ideoloji prinsiplərindən, partiyanın məfkurəsindən nəşət edən məqsədlərini tənqid etməklə N.Kazımov yekunlaşdırır.

“Marksizm pedaqogikası utopik sosialistlərin ideyalarından qidalanmışdır. Bu pedaqoji cərəyan da şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını tərbiyənin son məqsədi hesab etmişdir. Lakin utopik sosialistlərdən fərqli olaraq maksistlər nəzəri cəhətdən sübut etməyə çalışmışlar ki, həmin məqsədi kapitalizm şəraitində reallaşdırmaq mümkün deyil, bundan ötrü kapitalizmi inqilabi yolla ortadan götürmək zəruridir. Odur ki, gənc nəsli də xalqla birlikdə inqilaba hazırlamaq lazımdır. Maksizm pedaqogikasının baniləri Karl Marks və Fridrix Engelsdir”

(Səh. 31). Sovet pedaqogikalarının rişələrinin də müəyyən dərəcədə marksizm pedaqogikasına gedib çıxmasını vurğulayan N.Kazımov bu pedaqogikanı tərbiyənin məqsədilə bağlı yürütdüyü mühakimləri uzun-uzadı təhlil etməyi məqsəduyğun hesab etmir. Konkret olaraq, sovet pedaqogikasında tərbiyənin məqsədi “Fəal kommunizm qurucuları yetişdirmək” kimi qoyulması nəzərə çatdırılır. Əslində kitabda bu məsələ ilə bağlı məlum həqiqətləri sadalamağa da ehtiyac yox idi. Çünki Pestsovet məkanında tərbiyə “kommunist tərbiyəsi” adlandırılmış, onun məqsədi də kommunizm quruculuğuna xidmət göstərmək olmuşdur. Fikrini belə yekunlaşdıran müəllif öləri olaraq öz respublikamızda mövcud olan məqsədə qayıdır.

Respublikamızda 2002, 2003-cü illərdə dərc olunan “Pedaqogika”larda tərbiyənin məqsədi haqqında fikir yürütdükdən sonra fikrini belə yekunlaşdırır:

“Qayıdaq yenə öz respublikamıza və görək 1992-ci ildə qəbul olunmuş Təhsil Qanununda problem necə qoyulmuşdur? Bəri başdan etiraf etməliyik ki, bu sənəddə də təlim-tərbiyənin məqsədi məsələsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, aydınlıq gətirilməmişdir. Orada təhsilin vəzifələri uzun-uzadı sadalansa da, onun qlobal, strateji məqsədi qeyri-müəyyən olaraq qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 15 ili ərzində davam edən bu qeyri-müəyyənlik aradan qaldırılmalıdır; ölkəmizdə təlim-tərbiyə üzrə işlək, real, ali, strateji məqsəd işlənilib hazırlanmalıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə Milli pedaqogika təşəbbüs göstərmək əzmindədir” (Səh. 35).

Kitabın 5-ci bölməsində isə müəllif tərbiyənin strateji məqsədini daha dərindən aydınlaşdırır. Beşinci başlıqda sual qoyan N.Kazımov, həmin sualı belə açıqlayır: “Suala cavab verməzdən əvvəl belə bir məsələyə aydınlıq gətirməlidir: Azərbaycan Respublikasında hamı tərəfindən qəbul edilməli olan tərbiyə məqsədi hansı tələbələrə cavab verməlidir?”

Əvvəla, belə məqsəd ölkəmizdə bütün sosial qruplar tərəfindən qəbul sayılmalı, qəbul edilməli, tərbiyə işində nəzərə alınmalıdır; ondan imtina etmək üçün heç bir qüsuru olmamalıdır.

İkincisi, belə bir məqsəd Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına tam uyğun olmalıdır, onunla heç bir cəhətdən zidiyyət təşkil etməməlidir.

Üçüncüsü, məqsəd mümkün qədər aydın ifadə olunmalıdır; birmənalı başa düşülməlidir, çoxmənalılığa yer qalmamalıdır.

Dördüncüsü, nəzərdə tutulan məqsəd elə formalaşdırılmalıdır ki, respublikamızın hazırki durumu tam, dolğun nəzərə alınsın; nəzərə alınsın ki, qismən sərhədlərimiz və ərazi bütövlüyümüz pozulub, ərazimizin iyirmi faizi düşmənlə tapdağı altındadır, bir milyon qaçqınımız var. Bu problem məsələlər xalqımızın qarşısında duran və həllini gözləyən problemlərdir.

Beşincisi, tərbiyənin məqsədi nəinki mövcud durumu, nəinki yaxın gələcəyi, hətta xalqın uzaq gələcəyini də özündə ehtiva etməlidir.

Altıncısı, tərbiyənin məqsədi elə formalaşdırılmalıdır ki, onu həyata keçirməyin necəliyi də, yolları da aydın sezilsin. Çünki məqsədi reallaşdırmağın

yolları tərbiyəçilər üçün qeyri-müəyyən olduqda məqsəd çox halda məqsəd olaraq göydən asılı vəziyyətdə qalar.

Yeddincisi, nəzərdə tutulan tərbiyə məqsədi elə ifadə edilməlidir ki, millətimizi səfərbər etməyə bir yumruq kimi birləşdirməyə imkan versin, qruplara parçalanmasının qarşısını alsın.

Səkkizincisi, tərbiyəçi üçün aydın olmalıdır ki, nəzərdə tutulan məqsəddə doğru irəliləyən şəxs hansı real elmi biliklər və mənəvi keyfiyyətlər mənimsəməlidir. Bu bilik və mənəvi keyfiyyətlər milli, yoxsa ümumbəşəri və ya həm milli, həm də ümumbəşəri səciyyəli olmalıdır?

Doqquzuncusu, məqsəd elə formalaşdırılmalıdır ki, həmin məqsəddən qidalanan şəxs lazım gəldikdə sülh meydanına, lazım gəldikdə isə əlində silah döyüş meydanına atılmağa hazır olun.

Nəhayət sonuncusu, söhbət tərbiyənin məqsədindən getdiyindən və tərbiyədə insanların davranışı önəmli olduğundan tərbiyənin məqsədi məfhumunun mahiyyəti açıqlarkən, onun davranışla bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Çünki bəzən deyilən söz, verilən vədlər atılan addımlarla üst-üstə düşür; sözde bir, əməldən başqa olur. Odur ki, müdriklərimiz də dönə-dönə tövsiyyə ediblər ki, adamların ən çox dediklərinə yox, necə hərəkət etdiklərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Sadalanan tələbləri nəzərə alan milli pedaqogika uzun müddət araşdırmalardan sonra belə qərara gəlib ki, arzu olunan məqsədi formalaşdırmaq mümkündür. Belə: Davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri dəyərlərə gənc nəsli məqsədyönlü planlı və mütəşəkkil yiyələndirmək yolu ilə respublikamızın dövlət müstəqilliyi, sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, ölkəmizi inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səbiyyəsinə qaldırmağa qadir olan vətəndaşlar yetişdirmək tərbiyənin məqsədidir” (Səh. 36-37).

N.Kazımovun irəli sürdüyü tələblərin hər biri müstəqil dövlət quruculuğu dövründə yeni insan yetişdirilməsi üçün çox önəmlidir. Niyə?

Birincisi ona görə ki, tərbiyə olunanlarda aşılınması nəzərdə tutulan ən zəruri keyfiyyətlərdən ən əzəli olanı vətənsəvərlik, vətəni qorumaq, onu yad nəzərlərdən hifz etmək, vətənin torpağını da, daşını da, sərhədlərini də, onun insanlarını da sevmək kimi keyfiyyətlidir. Məmməd Araz demişkən:

... Vətən daşın sevməyəndən,
Olmaz ölkə vətəndaşı...

Bu mənəvi keyfiyyətlər isə həm milli keyfiyyətlər həm də ümumbəşəri keyfiyyətlərdir. Vətəni sevmək, onu qorumaq, onun uğrunda şəhid olmaq həm hər bir millət övladının, həm də bəşəriyyətin ən ali məqsədidir.

“Soruşmaq yerinə düşərdi: səciyyələndirilən məqsəddə doğru irəliləyən şəxslər hansı keyfiyyətlərlə silahlanmalıdırlar ki, tələb olunan vəzifələrin öhdəsindən gələ bilsinlər? Yuxarıda ifadə etdiyimiz məqsəddə bu sualın cavabı da nəzərdə tutulmuşdur: davranışa qida verən milli və ümumbəşəri dəyərlər!” (Səh 38).

Sitatın mahiyyətində vurğulandığı kimi milli dəyərlər Azərbaycan Respublikası ilə, onun dövləti və xalqı ilə bağlıdırsa, ümumbəşəri dəyərlər həm Azərbaycan xalqına həm də vətənlərini göz bəbəyi kimi sevən digər xalqlara aiddir. Həmin dəyərlər əsasında tərbiyə işini həyata keçirməyi qarşıya məqsəd kimi qoyduqdan sonra bu məqsədə gedən yolun hansı plana əsasən qət olunması, qeyd olunduğu kimi, başlıca şərtlərdəndir.

Tərbiyə məqsədinin planlı şəkildə həyata keçirilməsi. Tərbiyə qarşısında qoyulan vəzifə, necəliyindən asılı olmayaraq, tərbiyəçi (valideyn və ya müəllim) tərəfindən planlaşdırılır. Konkret vəzifəsinin xarakterindən asılı olaraq tərbiyə işi yazılı formada və ya şifahi formada planlaşdırıla bilər. Tərbiyəvi tədbir öləri xarakter daşdığıda və bir nəfərlə məhdudlaşdığıda, adətən, fikrən, şifahi, uzunmüddətli olduqda və kütləvi səciyyə daşdığıda yazılı formada planlaşdırılır. Tərbiyəvi tədbirin məhdud və ya kütləvi səciyyə daşmasından asılı olmayaraq, onun nə vaxt və necə başlayacağı, hansı mərhələlərdən keçəcəyi, nə ilə nəticələncəyi qeydə alınır. Bu, həm də o deməkdir ki, tərbiyə məqsədinin həyata keçirilməsində mütəşəkkillik təmin edilir.

Tərbiyə məqsədinin həyata keçirilməsində mütəşəkkillik. Tərbiyə məqsədinin reallaşdırılması müddətindən və formasından asılı olmayaraq, proses daim mütəşəkkilliyi ilə səciyyələnir. Mütəşəkkilliyin əsas göstəriciləri: qarşıdakı tərbiyəvi tədbirdən tərbiyəçinin məlumatı olduğu kimi, müəyyən dərəcədə tərbiyə olunanların da məlumatlandırılması; tərbiyəvi tədbirdə iştirak edən tərəflərin necə iştirak edəcəyində aydınlıq; tərbiyə zamanı həyata keçiriləcək yaxın vəzifənin, hətta bu vəzifənin xidmət etdiyi strateji məqsədin tərbiyə olunanlar üçün (lazım olarsa) açıqlanması; tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın təmin edilməsi” (Səh. 40).

Məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilən tərbiyə işinin səmərəli olması üçün isə onun mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi vacib sayılır. Kitabda N.Kazımov həmin mərhələlər üzrə həyata keçirilən işlərin əsas istiqamətlərini də müəyyənləşdirir. Bunu isə tərbiyə təcrübəsindəki müşahidə faktları əsasında müəyyənləşdirən N.Kazımov yazır: Soruşmaq yerinə düşərdi: tərbiyənin mərhələlilik görüntülərini hansı istiqamətlərdə müşahidə etmək mümkündür? Aşağıdakı istiqamətlərdə: yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasında; tərbiyənin növlərində; ilkin tərbiyədə; yenidən tərbiyədə; özünü tərbiyədə; şəxsiyyətin formalaşmasına kompleks yanaşılmasında; tərbiyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsində və s. istiqamətlərdə.

Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasında mərhələlik əlamətləri. Tarixdə də, müasir dövrdə də tərbiyə məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti belə bir fikirdə yekdildirlər ki, gənc nəslin tərbiyəsində yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Onlar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, hər bir uşaq anadan olandan sonra müxtəlif yaş dövrlərindən keçir; hər yaş dövrü müxtəlif fiziki, fizioloji, psixoloji və mənəvi keyfiyyətlərə malik olur. Tərbiyə işini təşkil edərkən yaş dövrünü səciyyələndirən həmin xüsusiyyətlər tərbiyəçi tərəfindən nəzərə alınmalıdır: işin forması da, tətbiq edilməli üsullar da tərbiyə edilən uşaqların yaşına uyğun gəlməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların inkişafını 2

yaşadək, 2-dən 12 yaşadək, 1-dən 15 yaşadək, 12 yaşdan kamillik yaşınadək olan dövrlərə bölən Russo hər dövrün qarşısında xüsusi tərbiyə vəzifəsi qoymuş və müvafiq iş formaları təklif etmişdir. Bu cür faktlar açıq-aşkar göstərir ki, tərbiyə işinin yaş dövrlərinə uyğun qurulması tərbiyədə mərhələliliyin olduğunu göstərir: uşağın 2 yaşadək fiziki inkişafı ilə, 12 yaşadək duyğuların inkişafı ilə, 15 yaşadək ağıl tərbiyəsi ilə, 15 yaşadan sonra əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə məşğul olmaq” (Səh. 42). Milli pedaqogikada sübuta yetirilmiş bir həqiqət var: çətinlik dərəcəsinə görə tərbiyə üç növə ayrılır. 1. İlkin tərbiyə; 2. Yenidən tərbiyə; 3. Özünütərbiyə.

Bu üç məfhumu elmə gətirən milli pedaqogika onların mahiyyətini də aydınlaşdırmış və hər üçünün məqsədini tərbiyənin strateji məqsədi kimi səciyyələndirmişdir.

İlkin tərbiyə məfhumu Milli pedaqogikada belə əsaslandırılır: “Uşağın, yeniyetmə və ya gəncin şəxsiyyətində baş qaldıran mənfi keyfiyyətlər valideyinlər, müəllimlər və digər tərbiyəçilər tərəfindən ailə və cəmiyyət üçün faydalı hesab olunduqca ilkin tərbiyə davam edir. Formalaşan hər hansı faydalı mənəvi keyfiyyətin istiqaməti dəyişdikdə, ailə, məktəb və cəmiyyət üçün zərərli hesab edildikdə valideyn, müəllim və ya digər tərbiyəçi narahat olmağa, başqa tədbir görməyə məcbur olur: ilkin tərbiyə bitir, yenidəntərbiyəyə keçilir” (“Məktəb pedaqogikası”. Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2005, səh.267).

Nəhayət, ilkin tərbiyə məfhumunun mahiyyəti Milli pedaqogikada belə dəyərləndirilir: “Davranışla əlaqədar olan, ailə və cəmiyyət üçün faydalı hesab edilən milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlərin gənc nəsildə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formalaşdırılması ilkin tərbiyədir” (“Məktəb pedaqogikası”. Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2005, səh. 268)”.

N.Kazımovun ilkin tərbiyə haqqındakı fikirlərinin də çox mühüm etnopedaqoji kökləri vardır. Tapmacalarda, atalar sözlərində, məsəllərdə, nəsihətnamələrdə, vəsiyyətnamələrdə, təcnislərdə, gəraylılarda, müxəmməslərdə, qəzəllərdə, qəsidələrdə, xüsusilə aşiq yaradıcılığında (vücutnamələrdə) uşağa yaşına uyğun və tədricən tərbiyə verilməsi öz əksini tapır. Ə.Bəhmənyarın, N.Tusinın əsərlərində bu məsələ öz geniş həllini tapır. Aşiq Ələsgərin vücutnaməsində 1-yaşından qocalanadək insanın yaş dövrləri müqayisə olunur. Deməli N.Kazımovun bu sahədəki konsepsiyasının tarixi kökləri vardır. Kazımova görə ilkin tərbiyənin özünün də mərhələləri vardır.

“Ayrı-ayrı mənəvi keyfiyyətlərin ilkin tərbiyə zamanı aşılmasında mərhələlilik əlamətləri. Uzun müddət apardığımız müşahidələr və topladığımız faktik materiallar əsasında müəyyənləşdirə bilmişik ki, ilkin tərbiyənin özü müəyyən mərhələlərdən keçir” (Səh. 44).

N.Kazımov bu mərhələləri də konkret olaraq pedaqoji kriteriyalara bölür. N.Kazımovun fikrincə ilkin tərbiyənin özünün aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

1. Veriləcək, təlqin olunacaq tərbiyənin səciyyəsi müəyyənləşdirilir;
2. Tərbiyəçi nəzərdə tutduğu mənəvi keyfiyyət haqqında təəssürat yaradır;
3. Həmin mənəvi keyfiyyət barədə anlayış formalaşdırılır;

4. Formalaşdırılan anlayışa uyğun əməli fəaliyyətə istiqamətləndirir;

5. Tərbiyəçi apardığı işə yekun vurur: onların tərbiyə prosesindəki iştirak dərəcəsinə, mənimsədikləri anlayışa uyğun necə fəaliyyət göstərdiklərinə öz münasibətini bildirir, sözlə də olsa qiymətləndirilir.

N.Kazımova görə bu mərhələlilik yenidəntərbiyə işində də özünü göstərir.

Yenidəntərbiyədə mərhələlilik əlamətləri. Yenidəntərbiyə təcrübəsindən alınan faktlardan məlum olur ki, tərbiyə işinin növlərindən biri olan yenidəntərbiyədə də işin mərhələ-mərhələ aparıldığı hallarına rast gəlmək olur” (Səh. 44).

Bu mərhələləri də tərbiyəçi müəyyənləşdirir. Məsələn, əgər uşaq yalan danışarsa birinci mərhələdə yalanın zərərli cəhəti izah edilir. Sonra müvafiq praktik tədbir göstərir, təsir edir. Məsələn, uşağın dediyi yalanı faş edəcəyini bildirir. Sonra doğru danışmağın faydası izah edilir. Daha sonra uşağda doğruluq meyləri müşahidə və təqdir edilir və nəhayət nəticə qiymətləndirilir.

Yenidəntərbiyə zamanı Kazımov tərbiyə prosesində görülən işlərin mərhələlər üzrə həyata keçirməsini tərbiyəçinin sırf praktik işi hesab edirsə, özünü tərbiyədəki mərhələli tərbiyə işinin həyata keçirilməsini fərdin özünün fəaliyyəti kimi qiymətləndirir.

Özünü tərbiyədə mərhələlilik əlamətləri. Məlumdur ki, özünü tərbiyə hadisəsində şəxs öz təşəbbüsü ilə, tərbiyəçinin nəzarəti olmadan, istədiyini mənəvi keyfiyyəti özündə formalaşdırır” (Səh. 45).

Kazımovun bu konsepsiyasını da sübuta yetirən həyatı faktlar vardır. Məsələn Nikolay Ostrovskinin “Polad necə bərkidi” əsərində Pavel Korçagin, özünü mübarizəyə hazırlayanda ardıcıl olaraq, sisteməlik və mərhələli fəaliyyət proqramı hazırlayır. Sonra başqalarında bu keyfiyyətləri aşılamağa başlayır.

Kazımov da belə bir ideya ilə çıxış edir və göstərir ki, özünü tərbiyə uzunmüddətli olmaqla şəxsin özü tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılır.

N.Kazımova görə belə planlaşdırma kompleks tərbiyə işində özünü daha çox biruzə verir.

Şəxsiyyətin formalaşdırılmasına kompleks yanaşmada mərhələlilik əlamətləri. Təcrübə göstərir ki, həm orta ümumtəhsil məktəblərində, həm də ali məktəblərdə tərbiyə işləri, adətən, planlaşdırılır. Bu planlarla tanışlıq göstərir ki, onu tərtib edən yoldaşlar tərbiyənin, demək olar əksər sahələrinə aid tədbirlərin adlarını, onların icraçılarını və icra vaxtını qeyd edirlər. Lakin əks halda plandakı tədbirlər arasında məntiqi əlaqəyə o qədər də diqqət yetirilmir; tərbiyə işində pərakəndəlik üstünlük təşkil edir.”(Səh.45)

Bu zaman tərbiyənin ayrı-ayrı sahələri üzrə mərhələli tərbiyə işi aparılır;

- əxlaq tərbiyəsi üzrə mərhələli iş;
- əmək tərbiyəsi üzrə mərhələli iş;
- estetik tərbiyə üzrə mərhələli iş;
- fiziki tərbiyə üzrə mərhələli iş;
- ideya-siyai tərbiyə üzrə mərhələli iş;

- ekoloji tərbiyə üzrə mərhələli iş və s. N.Kazımov iddia edir ki, hər hansı mənəvi keyfiyyətin aşılmasında da mərhələlilik özünü göstərir:

Tərbiyəlilik səviyyəsi ilə əlaqədar tərbiyədə mərhələlilik əlamətləri. Hamı üçün aydındır ki, hər hansı mənəvi keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik səviyyəsi müxtəlif adamlarda eyni olmur. Məsələn, yoldaşlıqda səmimilik əlamətinə nəzər salaq. Birimiz səmimiliyin nə demək olduğunu, yoldaşlıqda səmimiliyin əhəmiyyətini bilir, əməldə daim səmimi olmağa çalışır. Başqa birimiz isə səmimiliyin mahiyyətindən və əhəmiyyətindən ağız dolusu danışır, amma əməldə heç də səmimilik nümayiş etdirmir. Bu cür müxtəlifliyi adamlarda digər mənəvi keyfiyyətlərlə əlaqədar da müşahidə etmək mümkündür. Sual olunur: eyni mənəvi keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik səviyyəsi müxtəlif olan adamların (uşaqların, yeniyetmə və gənclərin) tərbiyəsində eyni üsuldan istifadə etmək səmərəli olar, yoxsa həmin adamların tərbiyəlilik səviyyələrinə uyğun gələn üsullardan istifadə etmək?" (Səh. 46).

Bu zaman vacib sayılan işlərdən biri konkret vəzifələrin müəyyənləşdirilməsidir. Bu vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi prosesinin özündə də mərhələlilik əlamətləri mövcuddur.

N.Kazımov tərbiyənin tərkib hissələrindən hər birinin formalaşdırılması zamanı konkret vəzifələr müəyyənləşdirmişdir.

Qarşıda duran həmin vəzifələrin həllilə əlaqədar olan fikirlərini N.Kazımov aşağıdakı şəkildə şərh edir: Məlumdur ki, ümumi pedaqoji kateqoriyalardan biri olan tərbiyənin əxlaq tərbiyəsi, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, ideya-siyasi tərbiyə və s. sahələri, yaxud tərkib hissələri var. Lakin o qədər də aydın deyil ki, tərbiyənin hər bir tərkib hissəsi qarşısında neçə və hansı vəzifələr durur. Milli pedaqogikada müəyyənləşdirilib ki, tərbiyənin hər hansı tərkib hissəsi qarşısında əsas üç vəzifə və ya üç qrup vəzifə qoyulur və həll edilir. Bu fikri əxlaq tərbiyəsinin nümunəsində konkretləşdirək. Hər hansı əxlaqi keyfiyyətin (məsələn, vətənpərvərliyin) formalaşmasında həll edilən üç əsas vəzifə bunlardır: Tərbiyə olunanlarda hissiyatın yaradılması, vətənpərvərliyə dair onlarda anlayışın (şüurun) formalaşdırılması və vətənpərvərlik üzrə tərbiyə olunanların fəaliyyətinin təşkili" (Səh. 47).

Tərkib hissələr üzrə həyata keçirilən tərbiyə işlərində qarşıya qoyulan vəzifələr isə Kazımovla görə aşağıdakı mərhələlərdən keçir.

1. Əvvəlcə təsəvvür (məsələn hissiyyat haqqında təsəvvür) yaradılır.
2. Anlayış formalaşdırılır.
3. Formalaşdırılan anlayışa uyğun fəaliyyət təlqin olunur.

Yəni əməli fəaliyyət təlqin olunur. Belə bir sistem üzrə tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılması, onun başlıca göstəricilərinin üzə çıxmasına səbəb olur. Həmin göstəricilərin nədən ibarət olmasını açmaq üçün yenə belə bir sual qoyur: Soruşmaq yerinə düşərdi: indiyədək belə bir nəzəriyyə olmamışdır. Bəlkə bundan sonra bu cür nəzəriyyə yaratmağa ehtiyac da qalmamışdır? Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti nədən ibarət ola bilər? (Səh. 50).

Bu suala N.Kazımov çox konkret və çox lokonik bir cavab verir: Bu cür başa düşülən tərbiyə nəzəriyyəsinin bir sıra göstəriciləri vardır ki, onlardan da ən başlıcası tərbiyə işinin (mövcud mənəvi-psixoloji durum səviyyəsindən asılı olaraq 3-5 arasında dəyişə bilməsi mümkün sayılan) mərhələli proses olmasıdır.

Lakin aşılması nəzərdə tutulan mənəvi dəyər üzrə tərbiyəlilik səviyyəsi tərbiyə olunanlarda aşağı olduqda tərbiyəçi həyata keçirdiyi tədbiri beş mərhələnin hamısından keçirməlidir:

“Birinci mərhələdə, yuxarıda deyildiyi kimi, aşılması nəzərdə tutulan hər hansı milli və ya ümumbəşəri dəyərin tərbiyə olunanlarda səviyyəsi təqribi də olsa üzə çıxarılır. Tərbiyə bu zəmində aparılır.

İkinci mərhələdə tərbiyəçinin başlıca qayğısı (buna ehtiyac olduqda) nəzərdə tutduğu mənəvi keyfiyyət üzrə öz uşaqlarında, yeniyetmə və ya gənclərində ilkin təəssürat yaratmaqdan, onların diqqətini belə bir mənəvi dəyərin varlığına yönəltməkdən ibarət olur.

Üçüncü mərhələdə tərbiyəçi çalışır ki, həmin mənəvi dəyərə dair tərbiyə olunanlarda müəyyən anlayış formalaşsın, onun mahiyyəti və əhəmiyyəti başa düşülsün.

Dördüncü mərhələdə tərbiyəçi tərbiyə olunan şəxslərdə formalaşdırdığı anlayışa, şüura uyğun olaraq, onların əməli fəaliyyətlərini təşkil edir.

Beşinci mərhələdə tərbiyəçi tədbirlərinə yekun vurur: tərbiyəvi tədbirdə uşaqların, yeniyetmələrin və ya gənclərin iştirak dərəcəsinə, qazandıqları anlayışa uyğun necə fəaliyyət göstərdiklərinə öz münasibətini bildirir və sözlə də olsa qiymətləndirir” (Səh. 51).

Mərhələli işi sistemə saldıqdan sonra N.Kazımov, nəhayət mərhələli tərbiyəyə ən yığcam, ən elmi və pedaqoji məntiqə uyğun olan bir tərif verir. (Bu tərif biz ilk dəfə “Məktəb Pedaqogikası” dərsinin XIX fəslində rast gəlmişik) Bu tərif isə N.Kazımov özünün yaratdığı Milli pedaqogikaya əsaslanaraq belə ifadə edir:

“Şərh edilən fikirləri ümumiləşdirən Milli pedaqogika tərbiyənin mərhələləri məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirir: “Aşılacaq milli və ya ümumbəşəri dəyərlə əlaqədar tərbiyə olunan şəxslərdə üzə çıxarılmış mənəvi-psixoloji hazırlığın səviyyəsinə nəzərən aparılan tərbiyə işindəki keçidlərə, onun, yəni tərbiyənin mərhələləri deyilir” (Məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2005, səh.301).

Bu anlam Milli pedaqogikada yaradılan mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin sadəcə göstəricilərindən biri deyil, həm də onun özəyidir” (Səh. 52).

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin əsaslandırmasının ən maraqlı məqamlarından biri də tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasının açılması ilə bağlı olan fikirlərdir. Niyə? Ona görə ki, tərbiyədə mərhələlərin müəyyənləşdirilməsinin əsasını açarkən N.Kazımov vətənpərvərlik tərbiyəsinə müraciət edir. Bu günümüz üçün son dərəcə aktual olan həmin nümunəni şərh etməzdən öncə N.Kazımov özünəməxsus sual qoyur və onu aşağıdakı şəkildə açır:

“Tərbiyədə mərhələləri müəyyənləşdirməyin əsasının açılması. Tərbiyənin mərhələlərini tərbiyəçinin və tərbiyə olunanların birgə fəaliyyətində müşahidə etmək mümkün olur. Bəs hansı hallarda bu cür imkan yaranır, hansı hallarda isə belə imkan yaranmır? Tərbiyə işində tərbiyə olunanların mənəvi-psixoloji

hazırlıq səviyyələri tərbiyəçi tərəfindən nəzərə alındıqda həmin imkan yaranır, nəzərə alınmadıqda belə imkan yaranmır.”(səh 52)

Sonra məktəb təcrübəsindən götürülmüş nümunə nəzərə çatdırılır. Nümunədə müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir:

- Uşaqlar vətənpərvərliyə aid hansı misallar gətirə bilərsiniz?

Uşaqların ümumi rəyi belə olur: indi əgər müharibə olsa, biz də vətəni müdafiə etməyə gedərik, lazım gəlsə canımızdan keçərik. Müəllim isə uşaqların vətənpərvərliyə birtərəfli yanaşmasını müşahidə etdikdən sonra dinc quruculuq dövrü üçün səciyyəvi olan vətənpərvərlik nümunələri göstərməyin vacibliyini şərh edir.

Kitabın səkkizinci bölməsində N.Kazımov tərbiyədə hər bir mərhələyə uyğun gələn üsulları sistemə salır və onların tətbiqini əsaslı şəkildə izah edir.

Tərbiyəçinin qayğısı hər mərhələnin xüsusiyyətləri və vəzifələrinə uyğun gələn üsullar arayıb-axtarmaqdan, tapmaqdan və tətbiq etməkdən ibarət olur (Səh. 56) deyən N.Kazımov tərbiyə üsullarının tərbiyə mərhələlərinə görə qruplaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edir və həmin mərhələləri belə adlandırır:

1. Mənəvi dəyərin səciyyəsinə müəyyənləşdirməyin üsulları (pedaqoji müşahidə, pedaqoji müsahibə).
2. Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi dəyərlərin ilkin qavranılmasına xidmət edən üsullar (tələb, nümunə).
3. Həmin mənəvi dəyərlərlə əlaqədar tərbiyə olunanlarda anlayışın formalaşmasına xidmət edən üsullar (nəsihət, məruzə, disput, əsər müzakirəsi).
4. Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən, üsullar (məşq, alıxdırma, gün rejimi, özünəxidmət əməyi)
5. Davranış və fəaliyyətə nəzarət: nəticələri yoxlanılması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar. Bu üsulları o, belə xarakterizə edir:

N.Kazımovun tədqiqatlarında davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi dəyərlərə həmişə üstünlük verilir. Həqiqətən uşağın, yeniyetmənin, gəncin hər hansı davranışında, fəaliyyətində stimül olan bu dəyərlərin düzgün qavranılmasına xidmət edən üsulların düzgün müəyyənləşdirilməsi tərbiyə işinin əsas mərhələlərindən hesab olunur. Ona görə də N.Kazımov bu üsulların üzə çıxarılmasının elmi pedaqoji əsaslarını da sistemə salmağa müvəffəq olmuşdur. Kitabda “Davranış və fəaliyyətlə əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranılmasına xidmət edən üsullar” adlandırılan bölmədə müəllif həmin üsulları aşağıdakı şəkildə şərh edir:

Göstəriş üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin ilkin qavranılmasına xidmət edən üsul kimi göstəriş bütün yaş dövrlərində tətbiq edilir. Aydın ki, bu zaman tərbiyə olunanların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqları özünəxidmət və məişət əməyinə qovuşdurmaq məqsədilə valideynləri onlara müəyyən göstərişlər verirlər: “Özünə stul gətir!” “Paltarını dəyiş!” “Əl-üzünü yu!” “Dipçəyə su tök!” “Masaya süfrə sal!” və s. Yaxud orta ümumtəhsil məktəbində müəllimlər və digər tərbiyəçilər şagirdlərdə ictimai-faydalı əməyə dair ilkin hissiyat yaratmaq üçün göstəriş üsuluna tez-tez əl

atırlar: “Yazı lövhəsini sil!”, “Məktəbin həyatını daş-kəsəkdən təmizləyin!” “Məktəbyanı sahədəki güllərə su verin!” və s. Göstəriş üsulundan istifadə halları ali məktəbdə də az deyil. Məsələn, elmi tədqiqat işi barədə ilkin təsəvvür yaratmaq üçün ali məktəb müəllimi tələbəyə bu cür tapşırıqlar verir: “Götürdüyün mövzu üzrə ədəbiyyat siyahısı hazırla!”, “Siyahıdakı ədəbiyyat üzrə referat yaz!” “Əldə etdiyiniz mənbələr əsasında məruzənin planını tərtib et!” və s.” (Səh. 60).

Doğrudan da hər bir şey uşağın davranışında həm yaxşı, həm də xoşagəlməz əlamətlər özünü biruzə verir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, əgər valideyn, tərbiyəsi və ya müəllim yaxşı əlamətləri təqdir etməsə uşaqda onun yaxşılığına inam yaranmaz. Yaxud uşağın xoşagəlməz hərəkətlərinin islah olunması ilə bağlı ona göstəriş verilməzsə, bu, onda pis adətlərin yaranmasına gətirib çıxarar. N.Kazımova görə həm tələqin etməyə, həm də islah olunmağa dair göstəriş verilməzsə mərhələli tərbiyə işində uğur qazanmaq olmaz. Böyük alimə görə göstəriş üsulu ilə bağlı tələb üsulu da mərhələli tərbiyə işində səmərə verir.

Tələb üsulu. Tərbiyə işində tələb üsulundan geniş istifadə edilir. Göstəriş üsulu tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, cəmiyyətdə bəyənən mənəvi dəyərlərə birbaşa yönəldilir. Tələb üsulu isə tərbiyə olunanların diqqətini ailədə, məktəbdə, bütövlükdə cəmiyyətdə hansı hərəkətin, hansı davranış tərzinin yolverilməz olduğuna, bəyənilmədiyinə birbaşa və ya dolayısıyla cəlb edir. Fikrimizi tələb üsulunun tətbiqi formalarında konkretləşdirək. Bu üsul üç formada tətbiq edilir. Tələbin vəzifə borcu formasında, tələbin əmr formasında və tələbin inkar formasında” (Səh. 61).

Tələbin vəzifə borcu forması daha tez-tez müşahidə olunur. Lakin istər valideynlər, istər tərbiyəçilər, istərsə də müəllimlər uşağın qarşısında müəyyən tələblər qoyarkən bunu məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə yox, təsadüfən təsadüf edirlər. Əksər hallarda onlar uşağın davranışında və ya fəaliyyətində qüsurlu bir cəhət görəndə tələbkərlilik göstərməyə cəhd göstərirlər.

Nümunə üsulu. Mənəvi keyfiyyətin tərbiyə olunanlar tərəfindən duyulmasına, qavranılmasına xidmət edən üsullardan biri də nümunədir. Nümunəvi hərəkəti, davranışı, işi, yazını, tələffüzü və s. cəhətləri görəndə şəxs (uşaq, şagird, tələbə) daxilən düşünməli olur; o cür hərəkət etməyi, işləməyi, yazmağı, ifadə etməyi arzulayır. Bu mənada atalar haqlı deyib: “Görən görüb götürər”; “Yaxşı timsal yönsüz sözdən yaxşıdır”; “Gözü ilə görəndə tanrıdan çox bilər”; “Qonşu qonşuya baxar, canını oda yaxar” və s.” (Səh.62)

Nümunənin bir sıra növləri vardır:

- valideyn nümunəsi;
- yoldaş (yoldaşlıq) nümunəsi;
- tarixi şəxslərin (şəxsiyyətlərin) nümunəsi;
- elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin nümunəsi;
- iş nümunəsi;
- yazı nümunəsi;
- bədii qiraət nümunəsi;

- bədii obraz nümunəsi və s.

Bir sözlə nümunə xalqın bəyəndiyi şəxsi və ya obrazı, yaxud hər hansı hərəkəti və ya əsəri özünə örnək kimi qəbul etməkdir.

Sadalanın üsullar tərbiyə işinin müvafiq mərhələsi üçün vacib sayıldığı kimi davranış və fəaliyyətlə əlaqədar mənəvi dəyərlərə dair anlayışın tərbiyə olunanlarda formalaşmasına xidmət edən üsullar tərbiyənin növbəti mərhələsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən üsullar hesab olunur və aşağıdakı kimi təhlil edilir:

Nəsihət üsulu. Tərbiyə üsulu kimi nəsihətdən müəllimlərimiz, valideynlərimiz tez-tez istifadə edir. Səbəbi budur ki, nəsihət bilavasitə gənc nəslin şüuruna ünvanlanır. Nəsihət bir şəxsə, bir qrup adama, hətta bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihət həyatın ayrı-ayrı sahələrində adamları cəmiyyət üçün, xalq üçün faydalı mənəvi dəyərlərə səsləyir. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də, nəsihətə biganə qalanlar da tapılır. Birincilər həyatda düzgün yol seçə bilər; ikincilər isə həyat acılarını dadmalı olurlar.” (Səh. 64). Sədi Şirazi yaxşı demişdir:

Yazıq o şəxsə ki, sevmir nəsihət,
Nəsihət sevənlər qazanar sərvət.

Atalar isə “nəsihət acı olur, meyvəsi şirin”, “məsləhətli don gen olar” deyiblər. Aqillər isə: “məsləhəti qəbul etməyə nəsihət vermə”. Nəsihəti valideyn də, tərbiyəçi də, müəllim də, verir, bunların hər biri pedaqoji cəhətdən qnaətbəxş sayılır. Lakin hamının mötəbər sandığı “ağsaqqal məsləhəti” daha dəyərli olur. Atalar demişkən “Böyük sözü baxmayan böyürə-böyürə qalar”.

Məruzə üsulu. Məruzə üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi mənada tam anlayış yaradılmasına yönəlir” (Səh. 65).

Tərbiyəvi mövzuda olan məruzəni uşaq təşkilatı rəhbərləri də, sinif rəhbərləri də, valideynlər də, pedaqoqlar da, tərbiyə problemilə məşğul olan tədqiqatçılar da, hətta şagird konfranslarında yuxarı sinif şagirdləri də edə bilər. Deməli, bu və ya digər mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi də olsa, düzgün anlayış formalaşdırmaq üçün planlılığı, ardıcılığı, elmiliylə səciyələnen mütəşəkkil şərhə məruzə deyilir. Bu tərifi N.Kazımov tərəfindən məruzəyə verilmiş ən uğurlu tərif hesab etmək olar.

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda məruzə ilə bağlı fikirlərə rast gəlməsək də, bəzilərində müəyyən fikirlər irəli sürülür. Belə məqamlarda bu tərifdən faydalanmaq yaxşı olardı.

Disput üsulu. Disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib keçirilə də, hər hansı məşğələlərin tərkibində bir üsul kimi tətbiq edilə də bilər” (Səh. 65).

Disput sözünün diskusiya sözündən olduğunu nəzərə alsaq, bu üsul elmi mübahisələrin aparılması zamanı tətbiq edilir.

N.Kazımov disputa da önəmli bir tərif verir. “... iştirakçıların qabaqcadan bildiyi hər hansı mövzu üzrə fikir birliyi yaratmaq məqsədilə müəyyənləşdirilmiş vaxtda mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə disput deyilir.”

Əsər müzakirəsi. Bədii, tarixi, elmi, pedaqoji əsərlər müzakirə mövzusu ola bilər. Xarakterinə görə əsərlərin müzakirəsini iki qrupa ayırmaq mümkündür:

yeni çap olunmuş əsərlərlə tanışlıq məqsədi güdən müzakirə və çap edildiyi vaxtdan asılı olmayaraq tərbiyə məqsədi ilə keçirilən müzakirə” (Səh. 66).

Əsər müzakirəsi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından çox önəmlidir. Bunun isə bir neçə səbəbi var. Birincisi, uşaqlar (yeniyetmələr, gənclər) müsbət personajlar təlqin etməyi çox sevirlər, ikincisi isə, onlar örnək qəhrəmanlara bənzəməyi çox arzulayırlar.

N.Kazımov bu üsula da yaxşı bir tərifi verir “...bu və ya digər əsərlə əvvəlcədən tanış olaraq, müəyyən edilmiş vaxtda tərbiyə məqsədilə mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsinə əsər müzakirəsi deyilir.

Mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsullardan istifadə etməklə tərbiyə işinin növbəti mərhələsinin təmin olunmasını əsaslandıran N.Kazımov həmin üsulları aşağıdakı kimi qruplaşdırır.

Məşq üsulu. Məşq üsullardan biri kimi, təkrar və çalışma üsullarına oxşasa da, onlardan xeyli fərqlənir. Təkrar əsasən şifahi formada, çalışmalar əsasən yazılı formada aparılır. Bunlardan fərqli olaraq məşq fiziki hərəkətlər formasında keçirilir. Məşq yolu ilə adamlarda bir çox faydalı fiziki keyfiyyətləri və bacarıqları formalaşdırmaq mümkün olur. Çeviklik, dözümlülük, güclülük, elastiklik kimi fiziki keyfiyyətlər, yaxud qaçmaq, uzununa və hündürlüyə tullanmaq, futbol və ya basketbol oynamaq kimi fiziki bacarıqlar ən çox məşq sayəsində formalaşır” (Səh. 67).

Araşdırılan ədəbiyyatlarda alışdırma üsulu geniş işıqlandırılsa da, məşq, özünəxidmət əməyi, ictimai-faydalı əmək davranış və fəaliyyətin təşkilinə və tənzimlənməsinə xidmət edən üsullar kimi heç vaxt qeyd olunmamış, üsulların sırasında təsnif edilməmiş və onların elmi-pedaqoji mahiyyəti barədə heç kəsə söhbət açılmamışdır. Hətta alışdırma üsulunun özü məhdud səviyyədə şərh olunmuşdur.

Alışdırma üsulu. Mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən əxlaq və əməklə əlaqədar olan keyfiyyətlərin formalaşmasında bacarıq və vərdişlərin zəruriliyi daha qabarıq müşahidə olunur. Dönə-dönə şahidi oluruq ki, uşaqlar və yeniyetmələr, hətta bəzi gənclər məsələn, düzlük və doğruluğun, intizamın, vətənpərvərliyin və s. mənəvi dəyərlərin nə demək olduğunu anlayırlar; lakin əməldə onların bir qismi-qeyti-səmimiliyə, kobudluğa, intizamsızlığa, qeyri-vətənpərvərliyə yol verir. Bu cür hallarda alışdırma üsullarına əl atmaq lazım gəlir. Əgər uşaq əllərini yumamış süfrə arxasında əyləşirsə, gedib əllərini yuması ondan tələb edilir və bu tələbə alışınadək onun üzərində ciddi nəzarət qoyulur. Səliqəsiz yazı sahibi üçün də bu cür dözümsüzlük şəraiti yaradılır. Başqa sözlə, uşağın, yeniyetmə və ya gəncin hər hansı əməli müvafiq qaydaya uyğun gələndək nəzarət davam edir” (Səh. 68).

Digər pedaqoqlardan fərqli olaraq, N.Kazımov alışdırma üsulunu tətbiq edərkən hər hansı bir tələbin irəli sürülməsini tövsiyə edir. O, göstərir ki, uşaq “... bu tələbə alışınadək onun üzərində ciddi nəzarət qoyulur”.

Ənənəsinə sadıq qalan N.Kazımov bütün üsullar kimi mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən bütün üsullara da tərifi verir. Alışdırma üsulunu tərifi isə belə qoyulur: “davranış və əmək

bacarıqlarının adamlarda, o cümlədən gənc nəsildə vərdişə çevrilmədən, tərbiyəçinin bilavasitə nəzarəti altında dönə-dönə yerinə yetirilməsi alışdırma üsuludur.”

Gün rejimi. Anlayışların formalaşmasında, onların möhkəmlənməsində, bacarıq və vərdişə çevrilməsində, digər üsullarla yanaşı rejimin də mühüm rolu vardır.

İctimai həyatın bütün sahələrində rejimə bu və ya digər dərəcədə əməl edilir. Məsələn, idarə və müəssisədə iş müəyyən vaxtda başlayır, müəyyənləşdirilmiş vaxtda bitir; hər gün eni vaxtda nahara çıxırlar” (Səh. 69).

Digər üsullar da bu şəkildə şərh və təhlil olunur.

Özünəxidmət əməyi üsulu. Əmək və əxlaqla bağlı olan anlayışların, bacarıq və vərdişlərin ilkin təməli ailədə özünəxidmət əməyinin təşkili ilə qoyulur.”

Məişət əməyi üsulu. Bir qədər böyükdən sonra uşaqlar gücləri çatan məişət əməyi ilə də məşğul olmağa başlayırlar. Təcrübəli valideynlərin ailələrində uşaqların özünəxidmət əməyində qazandıqları bacarıq və vərdişlər tədricən məişət əməyi sahəsində bacarıq və vərdişlər səviyyəsinə qalxır. Belə ailələrdə uşaqlar çayın dəmlənməsində, süfrənin açılmasında və yığışdırılmasında, qab-qacağın gətirilməsində və götürülməsində, döşəmənin süpürülməsində və ya yuyulmasında, zibilin atılmasında, mənzilin havasının təmizlənməsində, toyuq-cücəyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya baxılmasında, həyatıyanı sahələrdəki işlərdə məmnuniyyətlə iştirak edirlər” (Səh. 70).

Bu üsulların içərisində məişət əməyi üsulunun tərifinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki uşaqların, xüsusilə yeniyetmələrin məişət əməyi ilə bağlı pedaqoji yönümlü fikir yürütmək çox önəmlidir: “valideynlərin rəhbərliyi altında uşaqların və yeniyetmələrin ailə ehtiyaclarını ödəyəcək işlərə cəlb edilməsi məişət əməyi üsulu deməkdir.” Bu üsulda yeniyetmələrin rəhbərliyini, ictimai-faydalı əmək üslubunda isə kollektivin rəhbərliyini N.Kazımov əsas götürür.

İctimai-faydalı əmək üsulu. Həyat faktları göstərir ki, ailə şəraitində məişət əməyinə alışan, məişət əməyinin müxtəlif sahələrində bacarıq və vərdişləri olan şagirdlər, bir qayda olaraq, təhsil aldıkları tədris müəssisəsində ictimai-faydalı əməkdə daha çox fəallıq göstərirlər” (Səh. 70).

Göründüyü kimi, mənəvi dəyərlərlə əlaqədar davranış və fəaliyyətin təşkilinə xidmət edən üsulların təqdim olunmasında özünəməxsus üslubda şərhlər aparan, təhlillər edən, təriflər müəyyənləşdirən N.Kazımov mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsini yaratmağın zəruriliyi barədə daha bir ciddi addım atmış olur.

Kitabın növbəti bölməsində böyük alim tərbiyə işinin həlledici mərhələsinin birində görülən işlərə nəzarətin nəticələrinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsini tövsiyə edir.

Davranış və fəaliyyətə nəzarət; nəticələrin yoxlanılması və qiymətləndirilməsinə xidmət edən üsullar, tətbiq etməklə növbəti mərhələnin məzmununu açıqlayır. N.Kazımov bu üsulları sistem halında təhlil edir. Görkəmli alim həmin üsulları belə təklif edir:

- Tərbiyədə davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlanılması;
- Qiymətləndirmə üsulları (rəğbətləndirmə, tənbeh);
- Rəğbətləndirmə (sadə, yüksək);
- Tənbeh (yüngül, ağır);

Təsnifatdan əvvəl professor Kazımov belə deyir:

Tərbiyədə nəzarət üsulları. Tərbiyə işində nəzarət, adətən, bilavasitə müşahidə formasında həyata keçirilir. Nəzarət məqsədi güdən müşahidəni müəllim, valideyn, sinif rəhbəri, tədris müəssisəsinin rəhbərləri, digər tərbiyəçilər apara bilir” (Səh. 72).

Sonra bu üsulların harada və necə istifadə olunmasının mahiyyətini açan müəllif bu üsulun şagirdlərin özünənəzarəti ilə başa çatmasını da yada salır.

Belə üsulla adətən həm təlim prosesində, həm də tərbiyəvi tədbirlərdə tətbiq olunması mümkün sayılır. Dərnlərdə, disputlarda, bədii əsərlərin müzakirəsində, ekskursiyalarda, gəzintilərdə, şəhidlər xiyabanına ziyarətdə, hərbi hissələrdə əsgərlərlə, görüşlərdə, müxtəlif xarakterli gecələrdə, kino-teatrlara kütləvi baxışlarda, ailə tədbirlərində və s. belə üsullardan istifadə etmək olar. N.Kazımovun qənaəti belədir. Üsullardan biri də yoxlamadır.

Davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlanması. Tərbiyə işində yoxlamanın məqsədi müxtəlif ola bilər: şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini üzə çıxartmaq; tərbiyəçinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini öyrənmək; tədris müəssisəsinin işini səciyyələndirmək və s. “(Səh. 73).

Hər növ ictimai-faydalı tapşırıqların icra vəziyyətini yoxlamaq məqsədilə müxtəlif yaş qruplarından olan şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini üzə çıxarmağa xidmət edən bu üsullar tərbiyə işində çox böyük səmərə verir. Yoxlama üsullarından fərqli olaraq qiymətləndirmə üsulları iki qrupa ayrılır. N.Kazımovun qənaətinə görə iki qrupa aid olan üsulların siyasi, psixoloji, pedaqoji mənalının olması səciyyəvidir.

Qiymətləndirmə üsulları. Bu üsulları iki böyük qrupa ayırmaq olar: rəğbətləndirmə üsulları və tənbeh üsulları.

Rəğbətləndirmə üsullarının da, tənbeh üsullarının da siyasi, psixoloji və pedaqoji mənalı vardır. Siyasi mənası: qiymətləndirmə üsulu ilə nəyin cəmiyyətdə bəyənildiyini, nəyin isə bəyənilmədiyini tərbiyə olunanların nəzərinə çatdırmaqdan ibarətdir” (Səh. 74).

N.Kazımova görə qiymətləndirmə zamanı qiymətləndirənlərin məsuliyyət daşması çox vacibdir. Bu zaman ədalət normalarının gözlənilməsinə çox məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Laqeydlik göstərmək, heç qiymətləndirməmək yolverilməzdir. Hamımıza məlum olan sovet dönməsinin rəğbətləndirmə üsulları bütün ittifaqa daxil olan ölkələrin təlim-tərbiyə müəssisələri üçün şablon xarakter daşıyırdı. N.Kazımovun mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinə görə bu üsulların sistemi belədir:

Rəğbətləndirmə üsulları. Pedaqogika elm kimi formalaşana qədər xalq arasında tərbiyə məqsədi ilə rəğbətləndirmə üsullarından istifadə olunmuşdur: yaxşı əməllərinə görə uşaqları tərifləmişlər, belələrinə hədiyyələr vermişlər. Ehtiyacı olanlara, yetim uşaqlara həyan duranlar, çətin vəziyyətə düşənləri xilas

edənlər, igidlik nümunəsi göstərənər nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə tərənnüm olunmuşdur. “Əl tutmaq Əlidən qalıb” deyirlər” (Səh. 75).

İstər təlim prosesində, istərsə tərbiyəvi tədbirlərdə rəğbətəndirmə üsulları sadə (sadə rəğbətəndirmə üsulları) və yüksək (yüksək rəğbətəndirmə üsulları)olmaqla iki qrupa ayrıldığı kimi, tənbeh üsulları da yüngül və ağır olmaqla iki qrupa ayrılır. Onların elmi-pedaqoji şərhinə diqqət etsək tərbiyə olunanların obyektiv, orijinal, dolğun və əhatəli bir sistemini görürük.

- Sadə rəğbətəndirmə üsulları: uşağın saçına sığal çəkmək, “Afərin!”, “Qoçaq qızım!” “Qoçaq oğlum!” “İşi belə görürlər!” kimi qəlbə qida verən ifadələr işlətmək; arzusunu yerinə yetirmək (konsertə, sirkə, sərgiyə, kinoya, teatra, muzeyə və s. görməli yerlərə aparmaq); kitab alıb hədiyyə etmək, yaxşı yazısını, nitqini, davranışını, səyini dilə gətirib tərifləmək və s.

- Yüksək rəğbətəndirmə üsulları: şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək; adlı təqaüdə təqdim etmək; turizm gəzintisi üçün putyovka vermək; adına tərifnamə yazmaq; gümüş və ya qızıl medalla təltif etmək; fərqlənmə diplomu vermək; magistraturaya və ya aspiranturaya təqdim etmək; xaricə oxumağa göndərmək; şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq; kütləvi yığıncaqlarda adını çəkmək; haqqında qəzetə məqalə yazmaq; və s.

Tənbeh üsulları: Bu üsullar tarixən cəza üsulları adlandırılmış və indi də belə adlanır. Lakin respublikamız dövlət müstəqilliyi qazandığı və demokratiya yolunu tutduğu bir şəraitdə, tərbiyədə cəza əvəzinə tənbeh sözünün işlədilməsi daha münasib hesab edilir. Çünki, tənbeh tərbiyə işində fiziki cəza üsullarını, habelə insan şəxsiyyətini alçaldan digər üsulları istisna edir.

Tənbeh üsullarını iki qrupa ayırmaq olur: yüngül tənbeh üsulları və nisbətən ağır tənbeh üsulları.

- Yüngül tənbeh üsulları: tərbiyəçinin simasında narazılıq əlamətlərinin təzahürü; “Belə olmaz!” “Belə yaramaz!” “Razı deyiləm!” “Narazı qaldım!” kimi ifadələrin işlədilməsi; dərslər zamanı diqqəti yayınan şagirdlərə yanaşmaq; səsin tonunu qaldırmaq və ya əksinə, endirmək; uşağın və ya şagirdin istəyinə əməl etməmək və s.” (Səh. 75-76).

- Ağır tənbeh üsulları: bir müddət danışdırmamaq; məzəmmət etmək; danlamaq; şifahi töhmət elan etmək; yazılı töhmət elan etmək; təkrar sinifdə (kursda) saxlamaq; adlı təqaüddən məhrum etmək; ictimai tapşırığı başqasına həvalə etmək; başqa tədris müəssisəsinə köçürmək; tədris müəssisəsindən xaric etmək və s.

Rəğbətəndirmə və tənbeh üsullarının tətbiqinə verilən tələblər.

1. Rəğbətəndirmə və ya tənbeh obyektiv olmalı və qısa da olsa, səciyyələndirilməlidir. Nəvvab xatırladırdı: “Heç bir kəsin günahını aydınlaşdırmamış tənbeh etmə”.

2. Rəğbətəndirmə və ya tənbehin konkret halına biryolluq verilmiş qiymət kimi baxılmamalıdır. Şəxs bilməlidir ki, bu gün rəğbətəndirilən sabah tənbeh oluna və ya əksinə, tənbeh olunan sabah rəğbətəndirilə bilər.

3. Günahını etiraf edən şəxsin bağışlanmaq imkanı nəzərə alınmalıdır. Məhəmməd peyğəmbər (S) də buyurmuşdur: “Günah işlərdən tövbə edirsə, onu əfv edin”.

4. Azərbaycanda tarixən olduğu kimi, indinin özündə də mütərəqqi fikirli şəxslər təlim və tərbiyə zamanı fiziki cəzanın yolverilməz olduğunu söyləmişlər; bunu daim yadda saxlamaq lazımdır. Milli pedaqogika pedaqoji prosesdə formasından asılı olmayaraq hər cür fiziki cəzanın əleyhinədir.

Tərbiyənin mərhələlərinə uyğun gələn üsulların tətbiqində, yəni tərbiyə zamanı özünü göstərən bir sıra ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar üzə çıxarılmışdır. Bu ziddiyyətlər və qanunauyğunluqlar hansılardır?” (Səh. 76).

Kitabın 13-cü bölümündə professor Nurəddin Kazımov mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi ilə bağlı yeni ideyanın elmi-pedaqoji mahiyyətini açıqlayır: Ziddiyyətlər tərbiyə işinə əngəl törədir, çətinlik yaradır” (Səh. 77) deyən müəllif pedaqoji ziddiyyətləri təsnif etmir. Niyə? Ona görə ki, “Məktəb pedaqogikası” dərslində tədqiqatçı ziddiyyətləri həm qruplaşdırır, həm təsnif edir, həm də onların hər birinin mahiyyətini ayrı-ayrılıqda aydınlaşdırır. Bu kitabda isə pedaqoji ziddiyyətlərin mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi üçün səciyyəvi olan tərəflərini açıqlayır və sonra tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının şərhinə keçir və deyir: Bəzi mənbələrdə pedaqoji elmin və tərbiyənin qanunauyğunluqları eyniləşdirilir; onlara fərq qoyulmur. Məsələn, D.O.Lordkipanidze “Didaktika” adlı kitabında üç “qanun” adını çəkir və arxasınca yazır: “bu qanunlarla yanaşı sovet pedaqogikası və tərbiyəsi aşağıdakı qanunauyğunluqlarla da səciyyələnir” (Səh. 78).

Belə müqayisəli təhlillər apardıqdan sonra N.M.Kazımov qanunauyğunluq və qanun anlayışlarının hər birinin bir məfhum olaraq mahiyyətin aydınlaşdırır. N.Kazımov “Məktəb pedaqogikası” dərslində “qanunauyğunluq” və “qanun” anlayışlarının təriflərini verdiyi üçün, burada onların daha yığcam şərhini verir. Bu şərh isə o pilləli tərbiyə nəzəriyyəsinin layihəsi üçün məqbul sayılan bir tərzdə təqdim edir. Sonra “Tərbiyənin qanunauyğunluqları məsələsinin ədəbiyyatda qoyuluşuna dair fikirlər açıqlanır

Məlumdur ki, hər bir elmin yetkinlik səviyyəsi onun müəyyənləşdirdiyi və kifayət qədər əsaslandığı qanunauyğunluqlarla ölçülür. Nə üçün? Çünki hər hansı elmin yaxın məqsədi təmsil etdiyi həyat sahəsində hökm sürən, cərəyan edən qanunauyğunluqları üzə çıxarmaq həmin sahədə çalışan əməli işçiləri bu qanunauyğunluqlarla silahlandırmaqdan, onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir.” (Səh 80) deyən N.Kazımov keçmiş ittifaq məkanında və respublikamızda çap olunan “Pedaqogika” adlı dərslik və dərs vəsaitlərində, habelə ən iri həcmli ədəbiyyat nümunələrində məsələnin qoyuluşunu göz önünə gətirir. Burada N.K.Qonçarov, F.F.Korolyov, V.D.Yesipov, N.İ.Boldrev, Q.Şukina, A.D.Danilov, Y.K.Babanski, D.O. Lordkipanidze, B.Lixocov, L.D.Podlasiy kimi görkəmli pedaqoqların, həmçinin respublikamızda müstəqillik dövründə çap olunan eyni adlı dərs vəsaitlərində bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlar tənqid olunur. Müəllifin gəldiyi qənaət isə belə ifadə olunur: Əsərlərdə ümumiyyətlə qanun-pedaqoji-qanunauyğunluq məfhumunun nədən

ibarət olduğu barədə” söhbət getmir. Sonra o, bu problemi aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırır:

Pedaqoji qanunauyğunluq və qanun məfhumları haqqında fikirlər. Qanunauyğunluq və qanun məfhumlarının mahiyyəti barədə düşüncələr olmuş və indinin özündə də var. Tarixdən məlumdur ki, dünyanın inkişafı ilə əlaqədar materialist dialektikada bir sıra ümumi qanunlar müəyyənləşdirilmişdir: əksliklərin vəhdəti qanunu, inkarı inkar qanunu, hər şeyin daima hərəkətdə olması qanunun, forma və məzmunun vəhdəti qanunu, hadisələrin zaman və məkanda baş verməsi qanunu” (Səh. 86).

Pedaqoji qanunauyğunluqları və qanunları isə səciyyələndirən bir sıra əlamətlər mövcuddur:

1. Belə qanunauyğunluğun pedaqoji hadisələrdə, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, habelə onlara aid fikirlərlə bağlılığı.

2. Həmin hadisələrdə səbəb-nəticə arasında əlaqənin mövcudluğu.

3. Bu əlaqənin dayanıqlı olması.

4. Həmin əlaqənin birmənalı başa düşülməsi.

5. Aydın duyulan əlaqənin dildə dəqiq ifadə olunması.

“Həmin əlamətləri nəzərə alan Milli pedaqogika pedaqoji qanunauyğunluq məfhumunun mahiyyətini belə dəyərləndirmişdir: təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf hadisələrində dönə-dönə təkrar olunan davamlı səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətinin başa düşülməsi, dildə aydın və dəqiq ifadəsi pedaqoji qanunauyğunluqdur” (Səh. 89)

Sual olunur: Bəs Milli pedaqogikada üzə çıxarılan konkret hansı pedaqoji qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmişdir.

Onlar necə açılmış dildə necə ifadə olunmuşdur? N.M.Kazımovun bu barədəki konsepsiyasına görə pedaqoji qanunauyğunluqlar və qanunların sistemi aşağıdakı kimidir.

1. Tərbiyənin mühitlə əlaqəsində qanunauyğunluq.

“Münasib maddi-texniki və mənəvi-psixoloji mühitdə cərəyan edən tərbiyə işi uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağa imkan verir; tərbiyə işi namünasib şəraitdə cərəyan etdikdə tərbiyəlilik səviyyəsini artırmağı çətinləşdirir. Səciyyələndirdiyimiz qanunauyğunluğun qanun forması belədir: tərbiyədə səmərəliliyin həyata keçirildiyi mühitdən asılılığı qanunu” (Səh. 90).

2. Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsində qanunauyğunluq.

“Bu asılılığın mahiyyəti, yəni qanunauyğunluq belədir: tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə, onun səmərəliliyi artır; quru sözcülyə çevirildikdə səmərə azalır. Həmin qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi: tərbiyədə səmərəliliyin həyatla əlaqələndirilməsindən asılılığı qanunu” (Səh. 91).

3. Şagirdlərdə hörmət və tələbkarlıqla əlaqədar olan qanunauyğunluq.

“Həmin faktlarda müəyyən qanunauyğunluq özünü aydın şəkildə göstərir: tərbiyəçinin yalnız tələbkar olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi artmaz; onun tələbkarlığı ilə hörmətinin vəhdətdə olduğu hallarda isə şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir.

Bu qanuna uyğunluğun qanun forması belədir: tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti qanunu” (Qanuna uyğunluğun qanun forması; tərbiyədə səmərənin planlılıqdan asılılığı, Səh. 92).

4. Tələblərlə əlaqədar olan qanuna uyğunluq.

“Göründüyü kimi, bu faktlarda müəyyən qanuna uyğunluq vardır: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin eyni məsələ üzrə qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bunun qanun forması belədir: tələblərdə vahidlik qanunu” (Səh. 93).

5. Tərbiyənin planlılığı ilə əlaqədar qanuna uyğunluq.

“Bu cür həyati faktlardan belə bir qanuna uyğun nəticə çıxır; formasından asılı olmayaraq, qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi, əvvəlcədən nə qədər diqqətlə ölçülüb-biçilirsə, gözlənilən nəticə bir o qədər tam həyata keçirilir və əksinə, tərbiyə işi əvvəlcədən hərtərəfli planlaşdırılmadıqda gözlənilən nəticəni almaq çətinləşir” (Səh. 94).

6. Söz və əməlin nisbətində qanuna uyğunluq.

“Deməli, şərh olunan faktlarda müəyyən qanuna uyğunluq vardır: tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gələn hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi artır və əksinə, uyğun gəlmədiyi hallarda-tərbiyəlilik səviyyəsi artmır.

Həmin qanuna uyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: sözlə əməlin vəhdəti qanunu” (Səh. 95).

7. Tərbiyəçinin inam dərəcəsi ilə əlaqədar qanuna uyğunluq.

“Təsvir etdiyimiz bu faktlarda müəyyən qanuna uyğunluq özünü göstərir: tərbiyəçinin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə olunanlarda faydalı cəhətləri də üzə çıxarıb, ona istinad etdikcə tərbiyə işində səmərəlilik artır və əksinə, tərbiyəçi inamsızlıq göstərdikcə, tərbiyə işində səmərə artmır” (Qanuna uyğunluğun qanun forması; tərbiyədə səmərəliliyin inam dərəcəsindən asılılığı qanunu, Səh. 96).

8. Yaş fərdi və cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqədar qanuna uyğunluq.

Tərbiyə olunanların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə öyrənilib nəzərə alınarsa, onların tərbiyəlilik dərəcəsi bir o qədər yüksəlir” (Qanuna uyğunluğun qanun forması; tərbiyədə yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması qanunu. Səh. 97).

9. Tərbiyənin məzmununun məqsəddən asılılığı ilə əlaqədar qanuna uyğunluq.

“Hər bir konkret halda tərbiyə işinin məzmunu həm yaxın, həm də uzaq (strateji) məqsədə uyğun seçildikdə və tərbiyə işi bu zəmində aparıldıqda onun səmərəsi artır. Həmin qanuna uyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işi məzmununun məqsəddən asılılığı qanunu” (Səh. 100).

10. Tərbiyənin inkişafetdirici imkanları ilə əlaqədar qanuna uyğunluq.

“Bu cür faktlarda müəyyən qanuna uyğunluq aydın şəkildə seçilir: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanlarda psixoloji qüvvələrin inkişaf

səviyyəsi yüksəlir və əksinə...” (Qnunauyğunluğun qanun forması; müəllim səriştəliliyindən psixoloji inkişafın asılılığı qanunu, Səh. 100).

11. Tərbiyənin elmiliyi ilə əlaqədar qanunauyğunluq. Tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər bir konkret halla tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərəsi artır. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə işinin elmiliyi qanunu.

12. Tərbiyə üsulunun seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq.

“Hər hansı mənəvi keyfiyyəti formalaşdırmaq üçün müəllimin (valideyninin) seçdiyi üsul (üsullar) tərbiyə olunan şəxslərin həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu qanunauyğunluğun qanun formasında ifadəsi belədir: tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi qanunu” (Səh. 102).

Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin dairəsini tamamlayan amillərdən biri də müvafiq prinsiplərin müəyyənləşdirilməsidir. Maraqlıdır ki, hələ Milli pedaqogikanı yaradarkən N.Kazımov bu prinsiplərin ümumi sistemini müəyyənləşdirmişdir. Təqdim olunan nəzəriyyəni izah edərkən N.Kazımov həmin sistemə bir də daxmış, onu nəzərdən keçirmiş və 14-cü bölmədə şərh etmişdir.

Birincisi, tərbiyənin prinsipləri necə müəyyənləşdirilir? İkincisi, tərbiyənin prinsipləri müəyyənləşdirilərkən hansı meyar əsas götürülür? Üçüncüsü, tərbiyənin prinsiplərini səciyyələndirən ümumi xüsusiyyətlər varmı? Varsa hansılardır?” (Səh. 103)

Bu sualların cavabını açıqlamaq üçün Kazımov tərbiyə prinsiplərilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatdakı fikir müxtəlifliyinə öz münasibətini bildirir. Belə yanaşma ona görə düzgün sayılır ki, elmi-pedaqoji ədəbiyyatda, xüsusilə pedaqogika dərsləklərində və dərs vəsaitlərində bu məsələ ilə bağlı çoxsaylı fikir müxtəlifliyi vardır.

Elə ədəbiyyat nümunələri var ki, onların da heç birində tərbiyə prinsiplərinin nədən törəməsi bildirilmir. Bu azmış kimi həmin ədəbiyyatları araşdırıb təhlil edərkən oxucunu narahat edən səbəblərdən biri, deyərdik ki, birincisi həmin ədəbiyyatlarda tərbiyə prinsiplərinin sayının, yəni miqdarının qeyri stabil şəkildə göstərilməsidir-deyərkən görkəmli alim mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin aparıcı tərəflərindən biri olan tərbiyə prinsiplərini sistemləşdirərkən bu məsələnin də ədəbiyyatda qoyuluşuna münasibət bildirir. N.Kazımov yazır: Təəssüf ki, sonuncu qəbildən olan tədris vəsaitlərindəki fikirlər üst-üstə düşür. Bəzi pedaqoji mənbələrdə tərbiyənin 5, digərlərində 7, başqalarında 10 və s. qədər prinsip olduğu göstərilir. Məsələn, aparıcı sovet pedaqoqlarının çap etdikləri “Pedaqogika”da (Moskva, 1968) tərbiyəyə 7, 2000-ci ildə Azərbaycanda A.Abbasov, H.Əlizadənin çap etdikləri “Pedaqogika”da 10, 1996-cı ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuş “Pedaqogikada”da isə 13 prinsip aid edilir” (Səh. 104).

N.Kazımov narahat edən cəhətlərdən biri isə təkcə tərbiyə prinsiplərinin miqdarındakı müxtəlifliyin xaos vəziyyətində olması deyil. Onu narahat edən səbəblərdən birisi tərbiyə prinsiplərinin heç birinin mahiyyətinin açılmamasıdır.

Doğrudan da bu günə qədər tərbiyə prinsiplərinin miqdarının stabilləşdirilməsi heç bir müəllifi düşündürməmişdir. Eyni sözləri tərbiyə prinsiplərinin adlarındakı müxtəliflik haqqında da söyləmək olar.

Tərbiyə prinsiplərinin adlarındakı müxtəliflik də N. Kazımovu narahat edən məsələlərdən biri olmuşdur. O, bu kitabda narahatçılığını belə ifadə etmişdir: İndiyədək tərbiyə prinsiplərinin nəinki miqdarında, adlarında da müxtəliflik hökm sürmüşdür. Belə çıxır ki, pedaqogikada tərbiyə prinsiplərinin adları da elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır. Məsələn, eyni prinsip bir mənədə “uşaq şəxsiyyətinə hörmət etmək və ondan tələb etmək”, başqa mənədə “hörmət və tələbkərlığın birləşməsi” kimi adlandırılır” (Səh. 104).

Bunun isə başlıca səbbi yeni yaranan pedaqogikanın digərindən fərqlənməsi üçün müəllifin (və ya müəlliflər qrupunun) təlimin, tərbiyənin prinsiplərində, üsullarında müəyyən dəyişikliklər, islahatlar aparmaqla guya yeni bir tədris kursunun peyda olmasını formal şəkildə də olsa oxucuların diqqətinə çatdırmağı qarşılarına əsas məqsəd kimi qoymuşlar. Bütün bu çatışmazlıqları aradan qaldıran milli pedaqogika tərbiyə prinsiplərinin əsil mahiyyətini üzə çıxarmışdır. Kitabda belə bir yarımbaşlıq var: Prinsiplər qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Nəhayət, tərbiyə prinsiplərinin miqdarını da, adlarını da tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları əsasında dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Fikrimizi əyaniliklə əlaqədar konkretləşdirək. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə ilə təlim-tərbiyə alan şəxslərin təhsillilik dərəcəsi arasında müəyyən asılılıq vardır. Asılılığın mahiyyəti belədir: pedaqoji prosesdə hər hansı əyani vasitə nümayiş etdirilərkən öyrənənlərin diqqəti həmin əyani vasitə ilə məhdudlaşdırıldıqda, onlarda əsasən konkret təsəvvür formalaşır: həmin əyani vasitə ilə əlaqədar öyrənilməli olan anlayış isə, adətən, kölgədə qalır” (Səh. 105).

Milli pedaqogikada qanunauyğunluqdan nəşət edən prinsiplərdən biri də əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipidir.

Bəs bu prinsipin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bunun üçün N.Kazımovun aşağıda söylədiyi konseptual şərhə diqqət edək:

“Pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadənin başqa halları da müşahidə olunur. Bu cür hallarda əyanilikdən istifadə müəllimin əlində məqsəd deyil, didaktik məqsədə çatmaq vasitəsinə müvafiq anlayışın formalaşması vasitəsinə çevrilir; müəllim dinləyicilərin diqqətini nümayiş etdirdiyi əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eynicinsli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğuna yönəldir. Məsələn, üçbucaqlı anlayışının şagirdlərdə formalaşması üçün əvvəlcə bir üçbucaqlı (sivirbucaqlı üçbucaq) nümayiş etdirilir; sonra onun digər növü: korbucaqlı üçbucaq, nəzərdən keçirilir; onun bucaqlarının və tərəflərinin vəziyyətindən asılı olmayaraq, hamısı üçün üçbucağın və üç tərəfin ümumi, səciyyəvi əlamət olduğu xüsusi qabardılır. Nəticədə əyanilik təhsildən ötrü vacib olan anlayışın (bizim misalda üçbucaqlı anlayışının) formalaşmasına xidmət edir” (Səh.105).

Bu şərhdən sonra nəzərdə tutulan qanunauyğunluğun mahiyyətini təsvir etmək bir o qədər də çətin deyil.

N.Kazımovun təbirincə desək: “Göründüyü kimi, qısaca təsvir etdiyimiz faktlarda müəyyən qanunauyğunluğun varlığı aydın sezilir. Həmin qanunauyğunluq isə belədir: əyani vasitələrdən istifadə zamanı şagirdlərin diqqəti yalnız müşahidə olunan əşya (hadisə) çərçivəsində qaldıqda onlardan əsasən təsvirin formalaşmasına, həmin əşyanın (hadisənin) əlamətlərinin eynitipli digər əşyalarda (hadisələrdə) də olduğu müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirildikdə isə şagirdlərdə anlayışların formalaşmasına imkan yaranır” (Səh.106).

Ona görə də N.Kazımov milli pedaqogikanın ənənəvi yanaşmalarını yada salır və həmin prinsipi əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi adlandırır.

Yaratdığı nəzəriyyənin əsas tərəflərindən olan prinsip probleminə diqqəti yönəldən milli pedaqogikamızın banisi bu prinsiplərin elmi əsaslarının olmasını sübut etdikdən sonra tərbiyə prinsipi məfhumunun əlamətlərini də açıqladı.

“Göründüyü kimi, tərbiyə prinsiplərinin elmi əsasları var. Bu, tərbiyənin qanunauyğunluqlarıdır. Milli pedaqogikada tərbiyənin 13 qanunauyğunluğu üzə çıxarılmışdır; yəni tərbiyənin o qədər də prinsipi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tərbiyə prinsipi anlayışı mahiyyətini yeni anlamda, yeni dəsti-xətdə, yeni nöqteyi-nəzərdə, yeni baxışda aydınlaşdıran alim onun tərifini də mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi lahiyəsi üçün zəruri saymışdır. Hansı ki, bu tərif milli pedaqogikanın irəli sürdüyü yeni konsepsiyanın ən mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin tərifə diqqət edək:

“...milli pedaqogika tərbiyə prinsipi məfhumunun mahiyyətini belə başa düşür: tərbiyənin müvafiq qanunauyğunluğundan irəli gələn, davranışla əlaqədar milli və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasına güclü təsir göstərən aparıcı ideyaya onun prinsipi deyilir” (Səh.106).

Bu bölmədə tərbiyə prinsipinə tərif verdikdən sonra N.Kazımov mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin kodensiyasını, əgər belə demək mümkünsə, son tamamlanma işləri sayılan tərbiyə prinsiplərinin hər birini ayrı-ayrılıqda səciyyələndirilməsiylə tamamlayır. Tərbiyə işini düzgün qurmaq üçün istinad olunan prinsiplərin 13 olmasını məqsədəuyğun hesab edən Nurəddin Kazımov ilk prinsipi belə şərh edir.

1. “Tərbiyə işi üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipi. Milli pedaqogikada isbat olunmuşdur ki, tərbiyə işinin səmərəlilik dərəcəsi həyata keçirildiyi mühitdən də asılıdır. Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni durumun necəliyi, tədris müəssisələrinin zəruri avadanlıqda təchizi vəziyyəti, binasının və otaqların gigiyenik tələblərə nə dərəcədə cavab verməsi, məktəbdə mənəvi-psixoloji mühitin xarakteri şagirdlərdə tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəldə də, aşağı saala da bilir” (Səh. 107).

Sonrakı prinsiplər isə aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilir.

2. Tərbiyənin məqsədyönlü prinsipi. Bilmək lazımdır ki, bu prinsip əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: tərbiyə işinin məqsədi nə qədər düzgün müəyyənləşdirilib həyata keçirilsə, onun səmərəsi bir o qədər artır” (Səh. 107).

3. Tərbiyə işinin planlaşdırılması prinsipi. Yeni pedaqoji ədəbiyyatdan xəbəri olan tərbiyəçi bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluğu bilir: formasından asılı olmayaraq qarşıdakı tərbiyəvi tədbir, tərbiyə işi nə qədər diqqətlə ölçülüb biçilirsə gözlənilən nəticə bir o qədər səmərəli olur və tam həyata keçirilir. Bu qanunauyğunluqdan hali olan tərbiyəçi tədbirin vaxtını, iştirakçıların tədbirini, kimlərin danışacağını, konkret faktlardan, əyanilikdən, texniki vasitələrdən istifadə edəcəyini və s. cəhətləri dəqiqləşdirməli olur. Belə olduqda tərbiyə işi səmərə verir. Başqa hallar da müşahidə olunur. Belə ki, qarşıdakı tərbiyə işi (müşahidə, müzakirə, məruzə, teatra kollektiv baxış, ekskursiya, tarixi hadisənin qeyd edilməsi və s. i.a.) lazımınca planlaşdırılmadıqda istənilən nəticəni əldə etmək çətinləşir.

Deməli, tərbiyə işində uğur qazanmaq üçün həm də tərbiyənin planlaşdırılması prinsipini bilmək və onu nəzərə almaq gərəkdir” (Səh.108).

4. Tərbiyənin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyəvi tədbirin məzmunu real həyat faktları ilə zənginləşdirildikdə onun səmərəliliyi artır; quru sözcülyə çevrildikdə səmərə artmır” (Səh. 109).

5. Tərbiyədə tələbkarlıqla hörmətin vəhdəti prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyəçinin yalnız tələbkar olduğu, yaxud yalnız hörmət göstərdiyi hallarda şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir, tələbkarlığı ilə hörmətinin vəhdətdə olduğu hallarda isə onların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir. Belə bir qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi çalışır ki, uşaqlara münasibətdə hörmətlə tələbkarlığını üzvü şəkildə əlaqələndirsin; çünki, yalnız tələbkar olmaq, yaxud yalnız hörmətə uymaq özünə olan rəğbəti sarsıdır, şöhrət gətirmir” (Səh.109).

6. Tələbələrdə vahidlik prinsipi. Bu prinsipi şərtləndirən qanunauyğunluq belədir: tərbiyə olunanlar qarşısında başqa-başqa şəxslərin qoyduqları tələblərdəki müxtəliflik tərbiyə işini nə qədər çətinləşdirirsə, tələblərdə vahidlik tərbiyə işini bir o qədər asanlaşdırır. Bu qanunauyğunluğun mahiyyətindən xəbərdar olan tərbiyəçilər (valideynlər və ya müəllimlər) eyni hala, məsələn, ev tapşırıqlarının vaxtında icra olunub-olunmamasına, dərəcə gecikib-gecikməməsinə və s. hallara başqa-başqa mövqedən deyil, eyni mövqedən münasibət göstərsinlər. Onlar Krilovun məşhur təmsilini də xatırladırlar ki, balıq, ördək və xərçəng başqa-başqa səmtə hərəkət etdiklərindən arabanı yerindən tərpətmək mümkün olmur. Atalar da gözəl deyib: iki yerə baxan çaş qalar” (Səh. 110).

7. Tərbiyədə sözlə əməlin vəhdəti prinsipi. Həmin prinsip belə qanunauyğunluqdan əmələ gəlmişdir: tərbiyəçinin sözü ilə əməli bir-birinə uyğun gəldiyi hallarda tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir; Uyğun gəlmədiyi hallarda tərbiyəlilik səviyyəsi yüksəlir. Bu qanunauyğunluq tələb

edir ki, tərbiyəçi (valideyn, müəllim və s.) dediyi kimi, məsləhət gördüyü kimi hərəkət etsin” (Səh 110).

8. Tərbiyədə nikbinlik prinsipi. Bu prinsipin nəşət etdiyi qanunauyğunluq belədir: gənc nəslin tərbiyəsində müəllimin və valideynlərin inamı, nikbinliyi artdıqca, tərbiyə işində səmərəlilik də artır; tərbiyəçinin inamsızlıq göstərdiyi hallarda isə səmərə artmır. Həmin qanunauyğunluğa əsaslanan tərbiyəçi yəqin edir ki, tərbiyəsi mümkün olmayan, tərbiyəyə yatmayan uşaq və ya şagird yoxdur və ola da bilməz. Hər hansı uşağın, yeniyetmənin, yaxud gəncin şəxsiyyətində müşahidə edilən nöqsanlar yanlış tərbiyənin və qüsurlu mühitin məhsulu olur. Belələrinin arasında şəxsiyyəti başdan-başa qüsurlardan ibarət olanla rast gəlmək mümkün deyil. Çünki tərbiyəsi çətin hesab edilən hər bir uşağın, yeniyetmə və ya gəncin şəxsiyyətində müsbət cəhətlər də olur. Nikbinlik prinsipi tələb edir ki, tərbiyəsi çətin hesab edilən adamın şəxsiyyətində bəzilərinin görə bilmədiyi faydalı cəhətlər üzə çıxarılsın: belə cəhətlərə istinad edərək, bu cəhətləri qabardaraq mövcud olan nöqsanları təcridən aradan qaldırmaq üçün ardıcıl iş aparılsın” (Səh. 111).

9. Yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi. Həmin prinsipdən irəli gəlir: tərbiyə olunanların yaşı, cinsi və fərdi-fiziki, fizioloji və mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə zamanı nə qədər diqqətlə nəzərə alınarsa, onların tərbiyəlilik səviyyəsi bir o qədər yüksəlir. Bu qanunauyğunluğa istinad edən tərbiyəçi çalışır ki, tərbiyəsi ilə məşğul olacağı şəxs (şəxslərin) hansı yaş dövründə olduğunu, həmin yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərin nədən ibarət olduğunu, oğlan və ya qız olduğunu, bir şəxs kimi hərəsinə ayrılıqda xas olan xüsusiyyətlərin necəliyini mümkün qədər ətraflı öyrənsin və öz işində onları nəzərə alsın” (Səh. 112).

10. Fəallığın təmin olunması prinsipi. Prinsipin əsasında duran qanunauyğunluq belədir: tərbiyə zamanı uşaqlar passiv iştirakçılara çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi o qədər də artmır, onlar tərbiyə işinin fəal iştirakçılarna çevrildikdə tərbiyəlilik dərəcəsi artır.

Bu qanunauyğunluq tərbiyəçidən tələb edir ki, tərbiyə zamanı uşaqların istək və arzularını öyrənsin, nəzərə alsın, onların fəallığını təmin etsin” (Səh. 112).

11. Tərbiyənin inkişafetdirici prinsipi. Prinsipin əsalandığı qanunauyğunluq belədir: tərbiyə işinin psixoloji inkişaf imkanlarına malik olduğunu tərbiyəçi bildikdə və bu imkanlardan istifadə etdikdə tərbiyə olunanların psixoloji qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi yüksəlir. Bu qanunauyğunluğu nəzərə alan tərbiyəçi əsasən üç cəhəti özü üçün aydınlaşdırır: başlıca psixoloji qüvvələr hansılardır? Tərbiyə işinin məzmununda psixoloji inkişaf imkanları nədən ibarət olur? Bu imkanları necə reallaşdırmaq olar?” (Səh. 113)

12. Tərbiyə işinin elmiliyini təmin etmək prinsipi. Bu prinsip aşağıdakı qanunauyğunluqdan törəmədir: tərbiyə işinin bütün cəhətləri hər hansı konkret halda tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılaraq keçirildikdə səmərə artır” (Səh. 114).

13. Tərbiyə üsulunun tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçilməsi prinsipi. Bu prinsipin əsasını təşkil edən qanunauyğunluq belədir: hər hansı mənəvi

keyfiyyəti formalaşdırmaq üçün tərbiyəçinin seçdiyi üsul və ya üsullar tərbiyə olunun şəxsin (şəxslərin) həmin keyfiyyətlər üzrə tərbiyəlilik səviyyəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu prinsip tələb edir ki, tərbiyəçi tədbirə əl atmazdan əvvəl aşılmaq istədiyi mənəvi keyfiyyətin uşaqlarda (uşaqlarda) inkişaf səviyyəsini öyrənsin və həmin səviyyəyə uyğun gələn üsullar seçsin, çünki hər hansı mənəvi keyfiyyətin inkişaf səviyyəsi həm ayrı-ayrı şəxslərdə, həm də eyni adamın başqa-başqa yaş dövrlərində müxtəlif ola bilər. Səviyyəyə uyğun gələ bilməyən üsuldan istifadə edildikdə tərbiyə işi maksimum səmərəni vermir. Bu, o deməkdir ki, tərbiyəni “mənə belə gəlir ki”, “mən belə düşünürəm” kimi subyektiv hisslər əsasında qurmaq elmi yol deyil.

Deməli, real həyatda tərbiyə işini tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsinə uyğun, yəni mərhələli qurmaq halları var” (Səh. 114)

Kitab son sözlə yekunlaşır. Sonda N.Kazımov öz arzusunu da bildirir. O, arzusunu belə ifadə edir:

“Mən arzu edirəm ki, hər bir müəllimimiz mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi ilə tanış olsun və öz işində onu tətbiq etsin; belə olduqda bir daha yəqin edər ki, həqiqi nəzəriyyə elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş və əsaslandırılmış təcrübədən başqa bir şey deyil. Düşünürəm ki, oxuculara təqdim etdiyimiz mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi onlarda dərin inam hissi yaradacaq. İnam isə insanı hərəkətə gətirən güclü psixoloji qüvvədir. Bu qüvvə sayəsində mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsini öz işində nəzərə alan müəllimlərimiz və valideynlərimiz şagirdlərdə, uşaqlarda tərbiyəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə güclü təkan vermiş olar”. (Səh. 115).

Doğrudan da müəllifin bu arzusu çox mütərəqqi və çox təqdirəlayiqdir. Biz də bu görkəmli və bənzərsiz alimin arzusuna qoşularaq qənaətimizi, təklif və tövsiyələrimizi aşağıdakı şəkildə ifadə etmək istərdik:

- Pedaqoji fikir tarixində öz dəsti-xətti, mütərəqqi ideyaları, dəyərli tövsiyələri, faydalı məsləhətləri, ciddi konsepsiyaları ilə fərqlənən və beləliklə zəngin pedaqoji irs yaradan iki əsrin sönməz məşəlinə çevrilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdüçüsü, Əməkdar Elm Xadimi, pedaqoji elmlər doktoru, professor Nurəddin Mustafa oğlu Kazımov Azərbaycan Milli pedaqogikasının banisidir;

- XX əsrin ikinci yarısında müqayisənin nəzəri və əməli problemlərini, elmi-pedaqoji sistemini izah edən; keçmiş SSRİ məkanında ən sanballı didaktika məktəbi yaradan; respublikada ən nüfuzlu pedaqoji cəmiyyət formalaşdırın; təlimin, tərbiyənin, təhsilin inkişafına təkan verən yüzlərlə fundamental əsərlər yazan Nurəddin Kazımov XXI əsrin birinci onilliyində daha böyük elmi pedaqoji xarüqələr yaratmaqla pedaqoji fikir tarixi salnaməsinin qızıl səhifəsinə çevrilmişdir;

- Müstəqil dövlət quruculuğu illərində qısa bir zaman kəsiyində böyük bir institutun görə bilməyəcəyi işləri təkbaşına görərək orta ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin, orta ixtisas məktəbləri müdavimlərinin, həmin müəssisələrdə çalışan müəllimlərin, professor-dosent heyətinin çoxdan gözlədikləri, “Pedaqogika”, “Məktəb pedaqogikası”, “Ali məktəb pedaqogikası”, “Ağlın sönməz məşəli”, “Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri”, “Milli pedaqogika

yollarında” adlı dərslik və dərs vəsaitlərini, çoxsaylı elmi məqalələri və nəhayət “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” ni ortalığa qoymuşdur;

- “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi” iki əsrin qovşağında meydana gələn fundamental elmi-tədqiqat materialı və nəzəri-təcrübi baxımdan pedaqoji prosesdə çalışanlar, bu sahədə fəaliyyət göstərənlər üçün faydalı olan konsepsiyalar toplusudur;

- Kitabda işlək tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradılmasının başlıca şərtləri əsaslandırılmış; tərbiyənin məqsədyönlü proses olması açıqlanmış; onun planlı, mütəşəkkil mənəviyyatla, ətraf mühitlə bağlılığı, şərh olunmuş, tərbiyənin məqsədi müasirləşdirilmiş; ilkin tərbiyədə, yenidəntərbiyədə, özünütərbiyədə, şəxsiyyətin formalaşdırılmasına kompleks yanaşmada mərhələlik əlamətləri izah olunmuş; tərbiyədə hər bir mərhələyə uyğun gələn üsullar müəyyənləşdirilmiş; tərbiyə prosesi üçün məqbul sayılan ziddiyyətlər, qanunauyğunluqlar üzə çıxarılaraq sahmana salınmış və tərbiyə işini mərhələlər üzrə həyata keçirmək üçün edilən prinsiplər təsnif olunmuşdur.

Beləliklə, pedaqoji elmimizin kataloqunda özünü göstərən daha bir boşluq doldurulmuşdur.

Qalır nə? Kitabın 115-ci səhifəsində müəllifin arzusuna uyğun olan səmərəli işləri həyata keçirmək. Biz də öz növbəmizdə həmin arzunu həyata keçirmək istəyənlərə müvəffəqiyyətlər diləyirik.

Bir təklifimizi isə belə ifadə etmək istəyirik. Kitabın müəllim hazırlığı ilə məşğul olan fakültələrdə xüsusi kurs və ya seçmə kurs kimi tədris olunması fayda verərdi.

3.5. Dünyagörüşünün formalaşdırılması

Dünyagörüşü hər şeydən əvvəl insanları bir-birlərindən fərqləndirən əsas meyarlardan biri hesab olunur. İnsanların biri digərinə nisbətən bitkin dünyagörüşünə malikdirsə, deməli, həmin insan cəmiyyətin aparıcı üzvlərindəndir. Vaxtilə xalq arasında nüfuz qazanaraq “ağsaqqal”, “ağbirçək” adını alanlar qazandıqları dünyagörüşünün hesabına müdrik adamlar kimi bu titullara layiq görülmüşlər. “Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər” kimi xalq məsəlinin əsas ideyasına görə dünyagörüşü qazanmaq üçün çox oxumaq kifayət deyil, bunun üçün həm də çox gəzib, dolaşib, müsahibələr aparıb xeyli informasiya və məlumatlar da toplamaq vacib hesab olunur. Deməli, dünyagörüşü həm nəzəri, həm də praktik əsaslar üzərində qurulmalıdır.

Şərqi görkəmli düha sahiblərindən biri olan Əbülhəsən Mərzban oğlu Bəhmənyar əl-Azarbaycani (1064) özünün “Ət-Təhsil” əsərində göstərir ki, gerçəkliyin dərk olunması yalnız qazanılmış elmi dünyagörüşü sayəsində baş verə bilər. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi (1201-1270) “Əxlaqi-Nasiri” əsərində uşaq süddən ayrılan kimi, hələ əxlaqı korlanmamış onun tərbiyəsiylə məşğul olmağı tövsiyyə etmişdir. Tusinin bu tövsiyyəsində özünü göstərən əsas ideya ondan ibatətdir ki, uşaqlara lap kiçik yaşlarından başlayaraq dünyagörüşü qazandırmaq lazımdır.

Elmi pedaqogikanın banisi, böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1594-1670) “Böyük didaktika” əsərini Pansofiya ideyası əsasında yazdığını bəyan etmişdir. Onun bu ideyasının məzmununda daha bir ideya dayanır: Hamıya hər şeyi öyrətmək ideyası. Hamıya hər şeyi öyrətmək isə onlara hərtərəfli dünyagörüşü qazandırmaq deməkdir. Elmi dünyagörüşü reallıqlara, düzgün biliklərə, zəkaya, elmin nailiyyətlərinə əsaslanır, xalqın həyatı mənafeələrini və ümumbəşəri dəyərləri dolğun şəkildə ifadə edir. Elmi dünyagörüşünə yiyələnmiş adam ilk növbədə aqlının qüdrətinə arxalanır, həyata, gələcəyə, qurub yaratmağa möhkəm etiqad bəsləyir, əqidəsi (məsləki) uğrunda fəal mübarizə aparır, müxtəlif xarakterli hadisələrin mahiyyətini, ayrı-ayrı vəziyyətdən səmərəli çıxış yolunu, özünün cəmiyyətdəki yerini və sair belə həyatı məsələləri düzgün qiymətləndirməyi bacarır. (Bax. Ə.Həşimov, F.Sadıqov “Pedaqogika” Bakı, Təbib, 1999, səh.63)

Hər şeydən əvvəl , “elmi dünyagörüşü” anlayışının aydınlaşdırılmasına zəruri ehtiyac duyulur. “Elmi dünyagörüşü” anlayışını aydınlaşdırmaq üçün isə öncə “dünyagörüşü” anlayışına aydınlıq gətirmək lazım gəlir.

Məlum olduğu kimi, “dünyagörüşü” anlayışı həm fəlsəfənin, həm psixologiyanın, həm də pedaqogikanın aparıcı mövzularındandır.

Hər üç kontekstdə yazılmış əsərlərdə dünyagörüşü dünyaya, yəni təbiətə, cəmiyyətə və təfəkkür hadisələrinə olan elmi, fəlsəfi, sosial-siyasi, əxlaqi, estetik baxışların bütöv bir sistemi kimi təqdim edilir.

Bizim fikrimizcə isə, elmi, fəlsəfi, əxlaqi, sosial-siyasi, estetik baxışlarla dünyagörüşünü məhdudlaşdırmaq düzgün sayıla bilməz.

Birinci, ona görə ki, dünyagörüşü anlayışına fəlsəfi, əxlaqi, sosial-siyasi və estetik baxışlardan savayı, tibbi, fizioloji, psixoloji, iqtisadi, ekoloji, ideoloji, qnoseoloji, tarixi, ictimai və s. baxışlar da daxildir.

İkincisi, bizim sadaladığımız “elmi” ifadəsində yəni bu ifadənin mahiyyətində elmiliyin nəzərdə tutulması ehtimal olunursa, elə fəlsəfi, əxlaqi, sosial-siyasi, estetik baxışlar da “elmi” ifadəsinin tərkibində öz əksini tapır. Deməli, “dünyagörüşü” anlayışının mahiyyətini aydınlaşdıran tərəfin içərisindəki “elmi” ifadəsi bütün baxışları özündə ehtiva edə bilməz. Bir tərəfdən ona görə ki, əgər ehtiva etsəydi, onda elə bircə dəfə “elmi” deməklə bütün baxışların hamısını nəzərdə tutmaq olardı. Deməli, nəzərdən keçirdiyimiz yanaşmaların hamısında dünyagörüşü anlayışı elmi, fəlsəfi, əxlaqi, siyasi, estetik, dini bəzi hallarda hüquqi baxışlarla məhdudlaşdırılır. Məhz ona görə də biz dünyagörüşü anlayışını daha geniş mənada təhlil etməyi və ona həm dünyagörüşü kimi, həm də “elmi dünyagörüşü” kimi yanaşmağı vacib hesab etmişik.

Dünyagörüşü özündə baxışlar, inam və idealların ümumi sistemini birləşdirməklə yanaşı insanın ətraf aləmə, cəmiyyətə münasibətini əks etdirir. Təcrübənin, biliklərin ümumiləşdirilməsinin, emosional qiymətləndirilməsinin və bütövlükdə insanın həyat yolunu müəyyənləşdirən dünyagörüşün əsasını tarixi inkişaf prosesinin düzgün mənimsənilməsi təşkil edir.

Şəxsin dünyagörüşü isə onun təbiətdə və sosial həyatda, münasibətlər və dəyərlər sistemində öz yerini tutması uğrunda fəaliyyət göstərməsidir. Dünyagörüşü insana xas olan bütün cəhət və keyfiyyətlərin mənəvi və praktik baxımdan necə mənimsənilməsidir. Bura ideologiya, mədəniyyət, mənəvi dəyərlər sistemi, sosial fəaliyyət təcrübəsi və s. daxildir.

Dünyagörüşü insanın özünü sosial baxımdan dərk etməsidir. O, öz əksini insanın maraq və tələbatlarının, ictimai həyatının mənəvi-praktik tələbləri ilə eyniyyət və ya ziddiyyət təşkil etməsində göstərir, reallaşır.

Dünyagörüşü psixoloji baxımdan insanın özünü və ətraf aləmi, ictimai mühiti nə dərəcədə dərk etməsi ilə şərtlənir. Dünyagörüşü şəxsiyyətin ictimai mühit, insanın mahiyyəti barədə kompleks biliklər sistemidir.

Fərdin şüurunda dünyagörüşü əxlaqi-mənəvi istiqamətləri, özünütənzimetmə qabiliyyəti, davranış və düşüncə tərzinin əksini tapmasıdır.

İdeya və inam dünyagörüşünün strukturunun mühüm komponentlərindəndir. İdeya təbiət və ictimai həyatın, insanlığın dərk edilməsinin kompleks baxışlar sistemidir.

İnam ətraf mühitin, ictimai həyatın münasibətlər sisteminin daha dərinə, şüurlu şəkildə dərk olunmasıdır. İnam insanın şəraitindən, situasiyasından asılı olmayaraq dəyişməyən münasibətlərə əsaslanır. İnam və ideya birlikdə öz əksini ideallarda tapır. Onun başlıca məqsədi idealın real həyatda tətbiqinə yönəlir.

Real həyatda dünyagörüşünün müxtəlif inkişaf səviyyələri və keyfiyyət göstəriciləri vardır. Dünyagörüşünün keyfiyyət göstəriciləri isə onun məzmunu, elmiliyi, sistemliliyi, məntiqi ardıcılığı, konkretliyi və ümumiləşdirmə dərəcəsi ilə ölçülür.

Psixoloqlar dünyagörüşünün formalaşmasının, əsasının ailədə, kiçik yaşlarından qoyulduğunu, tədricən ictimai həyatdan və şəxsi keyfiyyətlərdən asılı olaraq inkişaf etdiyini qəbul edirlər. Hesab edirlər ki, bu özbaşına buraxılmış iş yox, sistemli, məntiqi ardıcılıqla həyata keçirilməlidir. Məktəbin isə qarşısında duran vəzifələrdən biri təlimin ilk günlərindən başlayaraq məktəblilərin ideal, inam və əqidələrini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Elmi səviyyədə dünyagörüşünün formalaşdırılması təlimin başlıca vəzifələrindəndir. Bunun üçün humanitar və təbiət fənlərinin, eləcə də sosial yönümlü ictimai-faydalı fəaliyyətin geniş imkanları vardır.

Təbii ki, xarici dil dərslərinin də dünyagörüşü baxımından imkanları geniş və əhatəlidir. Bir tərəfdən xarici ölkələrin həyat təzi ilə tanış olmaq, müqayisələr aparmaq, digər tərəfdən isə yerli şəraitdən bəhs edən mövzuların paralel öyrədilməsi xarici dil dərslərinin üstünlüklərindən hesab olunur.

Son illərdə psixologiya və pedaqogika elmləri hələ məktəb yaşı dövründən yaradıcı təfəkkürün geniş imkanlara malik olduğunu sübut edir. Bununla yanaşı, dünyagörüşünün formalaşması prosesi I-II siniflərdə daha çox hiss – emosional sfera ilə əlaqədar inkişaf etdirildikdə daha səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür.

Bir sıra müəllimlər, metodistlər hesab edirlər ki, orta məktəblərdə təlim prosesində dünyagörüşünün formalaşdırılması imkanları ona görə məhduddur ki, orta məktəblərdə sistemli şəkildə fəlsəfə, iqtisadiyyat, pedaqogika kimi fənlər tədris olunmur. Elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması yalnız ali məktəblərdə mümkündür. Əlbəttə bu səhv yanaşmadır. Birincisi, ona görə ki, hər yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri və müvafiq elmi dünyagörüşü qazanmaq imkanları vardır. İkincisi, orta məktəblərdə əsas qoyulmayan xüsusiyyət, əlamət və keyfiyyətlərin sonradan formalaşdırılması xeyli çətin olur. Üçüncüsü, yeniyetməliyin ikinci mərhələsi və erkən gənclik dövrü sosializasiya üçün münbit şərait, geniş psixoloji imkanlar dövrüdür və bu imkanın buraxılması, nəzarətdən çıxması zərərli dünyagörüşün formalaşması deməkdir.

Dünyagörüşünün formalaşması iki yolla həyata keçirilir: bilavasitə real həyat və fəaliyyət yolu ilə və bilavasitə təlim-tərbiyə prosesində ictimai ideyaların mənimsənilməsi yolu ilə.

İdeya və inamların, əqidənin, dünyagörüşünün formalaşması şüurlu şəkildə həyata keçirilmədikdə gənclərdə bu qeyri-dəqiq, qeyri-sağlam şəkildə formalaşır.

Dünyagörüşünün formalaşması iki istiqamətdə inkişaf edir. Dünyagörüşü istər-istəməz biliklər qazanılmasını zəruri edir və bu da elmi dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olur. Elmi dünyagörüşü də öz növbəsində ümumi dünyagörüşünün formalaşmasının bazisi rolunu oynayır.

Dünyagörüşü metodologiyanın əsasında formalaşır. Yəni metodologiyadan doğan ideologiya özünün daşıyıcıları olan insanların formalaşması üçün bütün vasitələrdən istifadə edir.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-də yeganə elmi dünyagörüşü marksizm-leninizm dünyagörüşü idi və hər şey bu prizmadan şərh edilir, ölçülürdü. Digər dünyagörüşləri isə bütün üsullardan istifadə etməklə sıxışdırılırdı. Bütün təhsil sistemi, fənlərin məzmunu, tərbiyəvi iş bu istiqamətdə qurulurdu. Təlim prosesi, müxtəlif fəaliyyət növləri şagirdin şüuruna təsir göstərməklə bu ideyanı elmi dünyagörüşünə çevirməyə çalışırdı və əsasən də isətdiyinə nail olurdu.

Bununla yanaşı, pedaqoji prosesin mühüm vəzifələrindən biri də şagirdin şəxsi inam və baxışlarının, dünyagörüşünün formalaşmasından ibarətdir. Bu qaçılmazdır. Lakin ideologiyadan asılı olaraq şagirdə hansı keyfiyyətlərin formalaşdırılması başlıca faktordur. Tolerantlıq, rəqabətə qabillik, kompromis axtarılması, humanist yanaşma yoxsa, monoloji nitq, kollektiv təsərrüfat təfəkkürü?

Təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarının əsaslarının öyrənilməsi dünyagörüşün mühüm tərəflərindən biri, bazisdir. Lakin sadəcə bu inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi heç də kifayət deyil. Yəni bunları dərinlən və hərtərəfli öyrənmək mümkündür. Lakin bunlar praktiki həllini tapmadıqda, fəaliyyətə çevrilmədikdə, sadəcə olaraq boşboğazlıqdan başqa bir şey peyda olmur.

Bilik və bacarığın praktik fəaliyyətlə uzlaşdırılmasından şəxsiyyətin istiqamətləri formalaşır.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, onun şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər sistemində tutduğu yer və yol mühüm əhəmiyyət kəsb edir, məhz bundan asılı olaraq şəxsiyyətin tələbatı, məqsəd və meylləri təşəkkül tapır və inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilir.

Həyat tərzi və şərait şəxsiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasının əsasını təşkil etsə də, qarşılıqlı münasibətlər, qarşılıqlı təsir də az rol oynamır. Amma eyni zamanda təsirin özü də tərbiyəvi baxımdan fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məhz bu səbəbdən də eyni ailə tərbiyəsi müxtəlif keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan, müxtəlif dünyagörüşə malik insanlar formalaşdırır.

Dünyagörüşün formalaşmasında ətraf aləmdə baş verənlərin, insanların davranış və hərəkətlərinin müşahidəsi vacib şərtlərdəndir. Sosial normaların tədricən mənimsənilməsi şagirdin hissləri, baxışları və inamlarına çevrilir, cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu tələblərə uyğunlaşır. Şəxsi təcrübənin cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi tələbləri ilə nə dərəcədə üst-üstə düşməsindən asılı olaraq dünyagörüşü də bu zəmində təşəkkül tapır.

İnam və onun əsasında bir növ inkişafını tapan dünyagörüşü şəxsi münasibətlər zəminində, yəni şüurlu, daxili inama əsasən yaranır, onun fəaliyyət və davranışını müəyyənləşdirir.

Təlim və əmək mühüm tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalar yerinə yetirməklə dünyagörüşünü formalaşdırır. Pedaqoji prosesdə şagird yalnız bilik və bacarıq qazanmır, həm də faktları, hadisələri, anlayışları, qanunları təfəkkür süzgəcindən keçirməklə qiymətləndirməyi öyrənir.

Məktəblilərin dünyagörüşünün formalaşmasında tərbiyəvi prosesin təlim fəaliyyəti ilə vəhdət təşkil etməsi vacibdir. Məhz belə bir pedaqoji proses həm biliklər sisteminin, həm də tərbiyə işinin konkret elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq baxımından sistemli şəkildə həyata keçirilməsi səmərəli olur.

Dünyagörüşünün formalaşması bu və ya digər dərəcədə şəxsi təcrübə ilə bağlıdır. Şəxsi təcrübə şəxsiyyətin daxili aləmini, tələbatlarını, hisslərini, davranış motivlərini müəyyənləşdirir. Deməli, şagirdlərin hissləri, iradi keyfiyyətləri ilə yanaşı şəxsi təcrübə toplamaq imkanlarını da genişləndirmək lazımdır.

Şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında isə bir neçə tərəf var:

- a) fəaliyyətin mənəvi-psixoloji tərəfi;
- b) intellektual, emosional, praktiki fəaliyyət;
- c) kollektivin birgə fəaliyyətinə uyğunlaşma və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim fəaliyyətinin ictimai-faydalı, sosial yönümlü fəaliyyətlərlə uyğunlaşdırılması dünyagörüşünün formalaşmasında əsas vəzifələrdən biridir. Şagirdlərin ictimai işlərə, sosial sferaya aid işlərə cəlb olunması, fəallıqlarının yüksəldilməsi, onların öz fəaliyyətlərinin şəxsi və ictimai mənasını dərk etməsi, şəxsi motivlə ictimai motivin uzlaşdırılması, öz tələbatları ilə başqalarının tələbatlarını bərabər tutması da vacibdir.

Dünyagörüşünün formalaşması prosesində bəzən ziddiyyətlər də meydana çıxır. Məsələn, şagirddə formalaşmış inam və əqidə ilə ondan tələb olunan arasında fərq yarandıqda ziddiyyət baş verir. Belə ziddiyyət və fərqlərin vaxtında üzə çıxarılması, onun aradan qaldırılmasının yolları tapıldıqda tərbiyə işinin səmərəsi də artır.

Müəllimlər, valideynlər, məktəb rəhbərləri şagirdin əhvalını, davranış motivlərini daim izləməli, baş verən dəyişikliklərin səbəbini vaxtında müəyyənləşdirməlidirlər.

Əgər lazım gəlsə, onunla fərdi iş aparılmalı, fəaliyyət proqramı tərtib olunmalıdır. Müəllimin hər bir şagirdi tanıması da vacibdir. Müəllim şagirdin fikir və mülahizələrinə hörmətlə yanaşmalıdır, onu kəskin tənqiddən çəkinməlidir. Əgər belə bir məcburiyyət yaranarsa, onun şəxsi keyfiyyətlərindən yox, işindən danışmalı, fəaliyyətini qiymətləndirilməlidir.

Məsələnin digər tərəfi isə tərbiyə edənin, öyrədənin özünün aydın, konkret dünyagörüşünə, sağlam məntiqə malik olmasıdır. Müəllim nəinki öz fənnini, pedaqoji fəaliyyətin sirlərini bilməli, həm də yaxşı vətəndaş, yaxşı insan olmalıdır. Müəllim yeniləşməyi bacarmalıdır. Əks halda müəllim və şagirdlər bir-birlərini başa düşməyəcəklər. Sanki müxtəlif dillərdə danışan yad insanlar olacaqlar. Müəllim sosial yönümlü işlərin fəal iştirakçısı olmalıdır. Passiv müəllimin aktiv insan formalaşdırma biləcəyi fikri inandırıcı deyildir. Çünki, müəllim istər müsbət, istərsə də mənfi cəhətlər baxımdan nümunə göstəricisidir.

Dünyagörüşünün formalaşmasında mətbuat, televiziya, kütləvi informasiya vasitələri xüsusi yer tutur. Onların auditoriyası geniş, təsir imkanları böyükdür. Təəssüf ki, hələlik bu kütləvi informasiya vasitələri öz imkanlarından müsbət mənada az istifadə edirlər və ya yad, yabançı görüşlərin, ideyaların təbliğatçısına çevrilirlər.

Dünyagörüşünün formalaşmasına iqtisadi durum da güclü təsir göstərir. İqtisadi vəziyyəti yaxşı olmayan, ehtiyac içərisində yaşayan peşə sahibi öz peşəsinin üstünlüklərindən nə qədər danışsa da inandırıcı olmayacaqdır.

Vaxtilə C.London yazırdı: “Yaşamaq üçün oğurlamalayıdı. Oğurladığı andan isə mənəviyyatdan danışmaq əbəsdir”.

S.Şirazi isə yazırdı: “Yemək halına qalan, əxlaq hayına qala bilməz”.

Dünyagörüşünün formalaşması mürəkkəb bir sosial, pedaqoji, psixoloji problem və prosesdir. Onun həlli çoxsaylı amillərlə bağlıdır. Dünyagörüşü bir şəxsdən yox, çoxsaylı insanlardan asılıdır. Bu problem çox qədim tarixə malikdir, lakin onun həllini tapmaq da mümkünsüzdür.

Vaxtilə Sokrat deyirdi: “İnsan, özünü dərk et!” O vaxtdan minilliklər keçsə də, hələ də bu çağırış aktual olaraq qalır.

Buradan belə qənaət hasil olur ki, dünyagörüşü anlayışı təkcə elmi, fəlsəfi, əxlaqi, sosial-siyasi baxışları deyil, həm də tibbi-bioloji, fizioloji, ekoloji, iqtisadi, psixoloji və pedaqoji baxışları da özündə ehtiva edir. Ona görə də dünyagörüşü anlayışını aydınlaşdırarkən qeyd olunan bütün mövcud baxışları

nəzərə almaq lazımdır. Bütün bunları nəzərə alaraq biz dünyagörüşü anlayışına aşağıdakı kimi tərif vermişik:

Dünyagörüşü təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkür hadisələrinə olan elə elmi, fəlsəfi, tibbi, bioloji-fizioloji, əxlaqi, etik, estetik, sosial-siyasi, hüquqi, psixoloji, pedaqoji, dini biliklərin, ideya və əqidələrin ümumiləşdirilmiş vahid baxışlar sistemidir.

Elmi dünyagörüşü təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkür hadisələrinə olan elə elmi, fəlsəfi, tibbi, bioloji-fizioloji, əxlaqi, etik, estetik, sosial-siyasi, hüquqi, psixoloji, pedaqoji, dini bilik, ideyalar, əqidələr, ümumiləşdirilmiş vahid baxışların insanlar tərəfindən dərk edilməsi və onların öz fəaliyyətlərində tətbiq etməyi bacarmaq sayəsində yaranır. Ona görə də biz elmi dünyagörüşə belə bir tərif vermişik:

Elmi dünyagörüşü təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkür hadisələrinə olan elə elmi, fəlsəfi, tibbi, bioloji-fizioloji, əxlaqi, etik, estetik, sosial-siyasi, hüquqi, psixoloji, pedaqoji, dini bilik, ideyalar, əqidələr, ümumiləşdirilmiş baxışlar sistemidir ki, adamlar bu sistemin müvafiq tərəflərini dərk edərək öz fəaliyyətlərində tətbiq etməklə formalaşırlar.

Elmi dünyagörüşü və islam dəyərləri: İslam dəyərləri əsasında yaradılan dünyagörüşü ən mütərəqqi elmi dünyagörüşü hesab olunur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən Təhsil İlahatına dair direktiv sənədlərdə milli mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması zəruri hesab edilmişdir. Bu mənada islam dəyərlərinin mütərəqqi ideyalarından təlim-tərbiyə prosesində, yeri gəldikcə istifadə edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İslam dəyərləri əsasında yaradılan dünyagörüşü yetişən nəslin mənəvi simasının saflaşmasına, onların düzlük-doğruculuq, halallıq, humanistlik kimi əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması baxımından çox faydalıdır. Elmi dünyagörüşü anlayışına aydınlıq gətirdiyimiz tərifdə islam dəyərləri anlayışına aydınlıq gətirilməsi zərurəti yaranır.

Ona görə də “islam dəyərləri” ifadəsinə aydınlıq gətirək. Bu sözün iki tərəfi var. Bu məfhum “islam” və “dəyər” sözlərindən əmələ gəlmişdir. “İslam” sözü bir ləksəm kimi “müslüm” sözündən əmələ gəlmişdir. Müslüm isə Məhəmməd Peyğəmbərə (s) iman gətirən ilk adamlara deyilir. Müxtəlif məhrumiyyətlərə məruz qalsalar da, peyğəmbərə ən sədaqətli adam oldularını sübut edənlərə “müsəlman” deyə müraciət edilmişlər. Beləliklə, Məhəmməd Peyğəmbərə (s) iman gətirən insanlara “müsəlman” demişlər. Bu gün dünyada islamı qəbul edənlər “müsəlman ” adlanır. Baxmayaraq ki, islamı yaradan ərəblərdir. Lakin islamı qəbul etməyən ərəblər müsəlman adlandırılmırlar. Bu bir həqiqətdir ki, bu gün dünyada yaşayan ərəblərin cüzi bir hissəsinə müsəlman demirlər. Çünki onlar islama yox, başqa bir dinə etiqad göstərirlər.

“Vəhyin Ərəbistan yarımadasında Məhəmməd Peyğəmbərə - Səlləllahi Əleyh və alihi və Sələm – nazil edilməsi ilə fikir, əqidə, əxlaq, elm və mədəniyyət sahəsində əhatəli bir dəyişikliyin əsası qoyuldu. “Qurani-Kərim” bu dəyişikliyin əsasını qoydu. “Qurani-Kərim” zülmdən nura, cəhalətdən elmə çıxmaq kimi dəyərləndirilir. İslamda ən yüksək əxlaqi keyfiyyət, elmə və elm

adamlarına hörmət hesab olunur. N.Tusi də “Əxlaqi Nasiri” də birinci əxlaqi norma kimi elmə məhəbbət-elm adamlarına hörməti ən başlıca amil kimi səciyyələndirir. İslam əvvəlcə Mərkəzi Ərəbistanda, sonra Ərəbistan yarımadasında müsəlman dövlətinin ideologiyasına çevrildi, sonra isə bir çox ölkələrə yayılaraq müsəlman mədəniyyətinin təməlini qoydu. Bu mədəniyyət öz ilkin hüduqları çərçivəsində qalmalı, özündən əvvəlki və öz müasiri olan mədəniyyətdən dünyagörüşə və bu dəyərlərin ziddinə olmayan ünsürləri mənimsəyə bildi, islah tələb edən nə vadısa, islah etdi, dinin və aqlın qəbul etmədiyi ünsürlərdən isə imtina etdi.(Bax: Hacı Sabir Həsənlı.İslam mədəniyyətində elm. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998, səh, 3). “Qurani-Kərim”də də islam sözü bir istilah kimi 8 yerdə dinə və imana yaxın mənalarda işlədilmişdir. “ Bu istilah dinlə müqayisədə üç yerdə işlədilmişdir”, “Allah yanında din islamdır” (Alı-İmran, 19); “Kim islamdan başqa bir din ardınca gedərsə, ondan qəbul olunmaz” (Ali-İmran, 85); “ bu gün sizin üçün din olaraq islamı bəyənilib seçdim” (Əl Maidə, 3). Beş ayədə (Əl-Əmran, 125; Əz-zümər, 39; Əs-Saff, 61, Əl-Hüccət, 49, Ət-Tövbə, 9) “ İslam İman mənasında verilmişdir. (Bax: yenə orada).”Müsəlman” heç də həmişə “dindar mənasını ifadə etmir. Statistikalrı tez-tez çaşdıran bu olur ki, onlar islamı təkcə dini ehkam və ayinlər məcmusu kimi başa düşürlər. Halbuki islam eyni zamanda müəyyən həyat tərzindən, məişət qaydalarından və adətlərdən ibarətdir ki, bunlara da, həttə, dinə laqeyd olan adamlar riayət edirlər. Belə adamlar ona görə müsəlman sayılır ki, onlar islamın geniş yayıldığı mədəni və tarixi keçmiş bu və ya digər şəkildə islamla bağlı olan, ailə həyatının və ictimai həyatın bir çox hadisələri müsəlman dini formulları ilə müşaiyyət edilən ölkələrdə doğulub böyümüşlər...(Bax: İslam. Qısa məlumat kitabı. B., Azərnəşr, 1985, səh 7).

Dəyər deyəndə isə hər hansı bir əşyanın, predmetin, canlı varlığın, onların fərdi, ictimai və kütləvi ünsiyyət və münasibətlərinin meyarının ən yaxşı keyfiyyətlərinin ölçü vahidini özündə əks etdirən qiymətləndirmə vahidləri nəzərdə tutulur. Təbiətdə ağırlı və yüngüli, uzununu və qısanı, qalını və nazıyı, hündürü və alçağı, bərk və mayeni düzgün müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün müəyyən ölçü vahidi və meyar vacib olduğu kimi, cəmiyyətdə də insanların aqlını, zəkasını, dünyagörüşlərini zinətləndirməyə xidmət edən elmi mənbələri qiymətləndirmək üçün hər hansı meyarın olması zəruridir. İnsanların bu meyarı onların təfəkkür tərzidir. Məhz onlar təbiətdə, cəmiyyətdə mövcud olanları öz təfəkkür süzgəclərindən keçirir, yaxşılıarı da, pisləri də üzə çıxarıır, onları müqayisə edir və onların içərisindəki ən yaxşılıarı qiymətləndirmək isə onlar üçün bir növ stimula çevrilərək, onların həyat yoluna işıq saçır. İnsanların yaratdıqları ağılar, laylalar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, bayatılar, deyimlər, düzümlər, sınaqlar, sanamlar, varsaqilər, tuyuqlar, inanclar, dini ayinlər, nəsihətlər, vəsiyyətlər, andlar, alqışlar, uğurlamalar da mənəvi dəyərlərdir. Bunların içərisində islam dəyərləri xüsusi yer tutur.

Professor Yəhya Kərimov “İslam dəyərləri işığında” kitabında məktəblilərə müraciət edərək yazır ki, “İslamiyyətin məktəblərimizdə bir fənn kimi tədris

olunmasını tələb edənlər də var. Bu, məsləhət görülmür. Müəllimlərin ayrı-ayrı fənnlərin tədrisində, həmçinin sinifdən xaricə oxu ədəbiyyatı kimi müstəqil müəllimlərin prosesində islam dəyərləri ilə tanış olmaları mümkündür. Yalnız o zaman siz haqqın, ədalətin yolunu tapar, Allaha yaxınlaşar, mənəvi cəhətdən saflaşar, xeyirxah insan ola bilərsiniz. İslam dəyərləri Allahın yolu ilə gedənlərin yoluna nur saçır.

Yetişən nəslin hərtərəfli inkişafı üçün, hər şeydən əvvəl, onun elmi dünyagörüşünün formalaşması vacib hesab edilir. Elmi dünyagörüşün isə formalaşmasının imkanları, formaları, cəhətləri və təsirləri çoxdur. Onlardan ən başlıcası isə islam dəyərləridir. İslam dəyərlərinin əsasında, bünövrəsində “Qurani-Kərim” dayanır. Bu müqəddəs kitab bütün insanları halal zəhmətə, ədalətli, sədaqətli, mərifətli, şərəfətli, fəzilətli, ismətli, qeyrətli, mübariz olmağa çağırır. Möhtəşəm və müqəddəs elmi dünyagörüş qazanmağın ilk mənbəyi hesab edilir. “Qurani-Kərim” insanları elm və tərəqqiyə, ibrətlə baxıb düşünməyə çağırır. O insanın ədalətli, doğruçul, gözütöx, mərhəmətli, yaxşılıq etməyi bacarmağa, ədəb qaydalarını gözləməyə, bərabərliyi bərqərar etməyi öyrətdi. “Qurani-Kərim” eləcə də tərbiyə elmi üçün çox vacib olan sadəliyi, nəzakəti, hörməti, xeyirxahlığı gənc nəslə öyrətməyi vacib hesab etdi. (Bax: F. Ə. Seyidov. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004, səh. 134)

“Qurani-Kərim” insanları Allaha dua etməyə, böyük yaradanın onlara göndərdiyi elmi əsasları əxz etməyə çağırdığı üçün, ona həmişə böyük ehtiram və məhəbbətlə yanaşmağı tövsiyə edir. Şərqi böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusî “Qurani-Kərim”ə istinad edərək bütün elmlərin ilahiyyat elmindən yarandığını vurğulayır və qeyd edir ki, tibb elminin əsası dörd ünsürdür: bu məsələni təbiət elmində aydınlaşdırmalı, tələbə bunu təbiət elmindən öyrənməli və öz sənətində ondan bacarıqla istifadə etməlidir. Həndəsə elminin əsasları aralarında tənəsüb olan rəqiblik ölçüləridir ki, onların növü üçdən çox deyildir. (xətt, səth həcm (cisim)). Bunun nə demək olduğu təbiətin davamı haqqında elm adlanan ilahiyyat elmində şərh edilir və mühəndis bunları o elm sahiblərindən öyrənib öz sənətində işlətməlidir. Təbiətin ardı haqqında elm ona deyirlər ki, bütün elmlərin sonu gəlib ona münəccər olur, onda aydın olmayan əsaslar ola bilməz, onda bəhs edilən bütün məsələlər tam və kamil olur, bu elmin tam və kamilliyi də bununla müəyyən edilir (Bax: Əxlaqi-Nasiri, səh. 42).

Şərqi bütün alimləri, Qərbin isə bir sıra alimləri də bütün elmlərin əsaslarını səmavi kitablarda, xüsusilə “Qurani-Kərim”də tapmışlar. Şərqi və bütün türk dünyasının görkəmli simaları olan Əl-Fərabinin, Əbu Hənifə İbn Sabiinin, Malik İbni Hənbəl Əş-Şəybaninin, Əbdülhəsən Bəhmənyar Əl-Azərbaycanının, Məhəmməd Füzulinin, Saib Təbrizinin, Əssar Təbrizinin, Siracəddin Urməvinin, Səfiyyəddin Urməvinin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Heydər Əliyevin əsərlərində yetişən nəslin elmi dünyagörüşünün inkişafında milli-mənəvi dəyərlərdən və xüsusilə islam dəyərlərindən yetərinə istifadə olunmasına dair çox qiymətli fikirlər vardır. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, gənc nəsildə elmi dünyagörüşün

formalaşdırılması üçün islam dəyərlərindən istifadə olunmasına, onlardan mütərəqqi üsulların köməyi ilə bəhrələnməyə çox zəruri ehtiyac vardır. Çünki islam insanları elmə, mədəniyyətə, əxlaqi saflığa, həyat hadisələrinə ədalətlə yanaşmağa, haqq işini müdafiə etməyə, humanist mövqe tutmağa, sülhü, əmin-amanlığı, ədaləti bərpa etməyə istiqamətləndirir.

Təəssüf ki, 70 il hökm sürən kommunist rejimi islam dəyərlərini dini ehkam kimi təqdim etmiş, dini mövhumat, xurafat tərki-dünyalıq adlandırmış, “Qurani-Kərim”i oxumağı yasaq etmiş, onu oxuyub təbliğ edənləri isə repressiyalara uğratmışdır. Repressiyaya uğrayanların içərisində isə keçmiş SSRİ respublikalarında yaşayan azərbaycanlılar, türkmənlər, qazaxlar, özbəklər, taciklər, qırğızlar, osetinlər, çeçenlər, inquşlar, dağıstanlılar, çərkəzlər, tatarlar, başqırdlar, abxazlar, acarlar, sibir türkləri, altay türkləri və bir sıra türk etnikləri daha çox üstünlük təşkil etmişdir. Kommunist rejiminin islam dəyərlərinə qarşı səlib yürüşü sadaladığımız respublika və regionlarla məhdudlaşmamış, Şərqi və Qərbi bir sıra ölkələrində, o cümlədən Çində, Hindistanda, Yaponiyada, Əfqanıstanda, İraqda, Balkanlarda və Avropanın bir sıra ölkələrində də öz təsirini göstərmiş və insanları mənəvi cəhətdən şikəst etmişdir. SSRİ dağıldıqdan sonra onun tərkibindəki bütün türkdilli xalqlar müstəqillik qazanmaqla yanaşı, yenidən öz milli-mənəvi dəyərlərinə qovuşdular. Bu xalqlar içərisində islam dəyərlərinin, onların mütərəqqi adət və ənənələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətini dövlət səviyyəsində vacib hesab edən azərbaycanlılar oldu.

Azərbaycan Respublikasının həm Konstitusiyasında, həm Təhsil Qanununda, həm də təhsil islahatına dair bir sıra direktiv sənədlərdə yetişən nəslin islam dəyərlərindən bəhrələnmələri rəsmi qaydada təsbit olundu.

Azərbaycan xalqının böyük öndəri, ölməz Atatürk ideyalarına daim böyük hörmətlə yanaşan Heydər Əliyev bir sıra çıxışlarında milli mənəvi dəyərlərin, həmçinin islam dəyərlərinin toplanması, öyrənilməsi, qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə bağlı təhsil işçilərinə, müəllimlərə, bu sahədə çalışan mütəxəssislərə çox dəyərli tövsiyələr verdi. Bu gün Türkiyə Cümhuriyyəti kimi, Azərbaycanda da milli-mənəvi islam dəyərlərindən gənc nəslin əxlaqi və mənəvi cəhətdən saflaşması naminə təlim-tərbiyə müəssisələrində xüsusi şərait yaradıldı. Bütün bunlar isə bizim gənc nəsildə elmi dünyagörüşün formalaşmasında islam dəyərlərindən istifadə problemi ilə bağlı elmi-tədqiqat mövzusunun aktuallığını əsaslandırır. İstər Türkiyə Cümhuriyyətində, istərsə də Azərbaycan Respublikasında bu problem ilahiyyat alimləri tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilməsi müşahidə edilsə də, məsələnin pedaqoji aspektdə işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Azərbaycanın bir sıra pedaqoq, metodist, psixoloq alimlərindən Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanov, Nurəddin Kazımov, Əliheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Əjdər Ağayev, Rəfiqə Mustafayeva, Sərdar Quliyev, Fərahim Sadıqov, Akif Abbasov, Hikmət Əlizadə, Nübar Muxtarova, Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov, Ağahüseyn Həsənov, Əbdül Əlizadə, Ramiz Əliyev, Yəhya Kərimov və başqaları problemin iki tərəfində, yəni şagirdlərin

elmi dünyagörüşlərinin inkişafı və milli mənəvi dəyərlərdən istifadə məsələlərinə ayrı-ayrılıqda toxunsalar da, gənc nəsildə elmi dünyagörüşün formalaşmasında islam dəyərlərindən istifadə probleminə bütövlükdə toxunmamışlar.

Sual və tapşırıqlar

1. Tərbiyənin mərhələləri deyəndə nə başa düşülür?
2. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin müəllifi kimdir?
3. “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi haqqında düşüncələr” əsərinin müəllifi kimlərdir?
4. Tərbiyənin mərhələli olaraq həyata keçirilməsinin nə kimi əhəmiyyəti vardır?

IV Fəsil:

4.1. İdeya-siyasi tərbiyə

İdeya-siyasi tərbiyə elmi pedaqogikada tərbiyənin ən başlıca tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Keçmiş SSRİ məkanında-həm Moskvada, həm də ittifaqın ayrı-ayrı respublikalarında hazırlanmış “Pedaqogika” adlı dərslük və dərs vəsaitinin böyük əksəriyyətində ideya-siyasi tərbiyə kommunist əxlaqı, tərbiyəsinin birinci aparıcı tərkib hissəsi kimi təqdim edilmiş, pedaqoji təmayüllü ali məktəblərin tələblərinə tədris planları və proqramlarının tələblərinə müvafiq olaraq dərinlən öyrədilmişdir.

Məlum olduğu kimi, kommunizm quruculuğunun əxlaq kodeksləri, sosializmin əsas ideyaları, kommunist partiyasının ideya istiqamətləri məqəbətqədər yaşlı uşaqların, ümumtəhsil məkəbləri şagirdlərinin, ali məktəb tələbələrini ideya-siyasi tərbiyəsi kimi təqdim edilmişdir. Maraqlıdır ki, ideya-siyasi tərbiyənin həm “ideya-əxlaq”, həm “ideya-siyasi-əxlaq”, həm “ideya-mənəvi” tərbiyə kimi işlədənlər, həm də “ideyalılıq tərbiyəsi” kimi ifadə edənələr vahid kommunist məfkurəsinin formalaşmasını nəzərdə tuturdular. Başqa sözlə desək, həmin dövrdə ideya kommunist ideyası idisə, siyasət də sovet siyasəti idi. Ona görə də bəzi tərbiyəçilər, müəllimlər, pedaqoqlar, hətta tədqiqatçılar belə bu sözdən qaçmağa çalışırlar. Hətta Sovetlər İttifaqının dağılmasına baxmayaraq “ideya-siyasi tərbiyə» ifadəsinə şübhə ilə yanaşırlar. Anjaq bu yanaşma düzgün sayıla bilməz. Çünki müstəqil dövlət quruluşu dövründə milli ideologiyanın yaranması, onun siyasi komponentlərinin formalaşması ideya-siyasi tərbiyə üçün əsil stimullərdir. Bu stimullər isə yeni insan tərbiyəsinə, xüsusilə sağlam ruhlu gənjlərin yetişdirilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bugünkü gənjliliyimiz üçün ən böyük fəxarətli hadisə, başqa sözlə desək, «Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətlərindən biri dövlət müstəqilliyini əldə

etməsidir. Lakin məlum olur ki, bəzi xarici qüvvələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi görmək istəyirlər. Bu məqsədlə onlar dövlətçiliyimizə qarşı müxtəlif təxribatlar, terror aktları törədir, süni çətinliklər yaradır, böhtanlar atırlar. Gənçliyimiz bu jür hallara laqeyd qala bilməz. Odur ki, dövlət müstəqilliyimizin qorunması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi gənç nəslin ideya-siyasi tərbiyəsinin tərkib hissəsinə çevrilməlidir» (Bax, N.M.Kazımov. Ali məktəb pedaqogikası. Nijat, 1999, səh. 227). Ona görə də bu gün ideya-siyasi tərbiyənin yeni məna çalarlarının, mahiyyətinin, məzmununun, məqsəd və vəzifələrinin plüralist mövqedən aydınlaşdırılmasına ciddi ehtiyaj duyulur. Məhz bu baxımdan, məsələnin daha ətraflı şəkildə aydınlaşdırılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

«İdeya-siyasi» ifadəsinin birinci tərəfində «ideya» sözü, ikinci tərəfində isə «siyasi» sözü dayanır. İlk önjə onları ayrı-ayrılıqda izah etməyə çalışaq. «İdeya» sözü bir anlayış kimi, hələ antik dövrdən mövjudur. İdeya anlayışı antik dövrdə «məna», mahiyyət bildirən söz kimi işlədilmiş, həmçinin fəlsəfənin şüur və təfəkkürün kateqoriyaları ilə sıx bağlı olan məvhum kimi irəli sürülmüşdür. Filosofların fikrinə istinad etsək deməliyik ki, daimi və dəyişməz ideya yoxdur. İnsanların ideyası təbii olaraq onların həyat tərzinə, maddi rifahına, jəmiyyətdəki mövqelərinə uyğun olaraq daima dəyişir, püxtələşir və beləliklə insan özü də şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayır. Şəxsiyyət isə jəmiyyətə rəngarəng tellərlə bağlı olan bir ijtimai varlıqdır. O, jəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq inkişaf edir və dəyişir. Dahi filosoflarımızdan Əbülhəsən Bəhmənyar əl Azərbaycani özünün «Ət-Təhsil» əsərində göstərir ki, ijtimai münasibətlərin yaradıcısı və iştirakçısı olan insan gerçəkliyi düzgün dərk etdiyi təqdirdə güclü şəxsiyyətə çevrilir. Hegelə görə, şəxsiyyət insan ruhunun daha dərin prinsipinin-azad fəaliyyət prinsipinin dərk edilməsinin və idrakın ümumiliyinin və mədəniyyətinin məhsuludur. Deməli, insanın ijtimai münasibətləri yaratması, onun iştirakçısına çevrilməsi gerçəkliyi düzgün dərk etməsi və beləliklə, əsl şəxsiyyətə çevrilməsi onun əsas ideyasıdır. Hansı ki, bu keyfiyyətlərin əsas komponentlərini milli mənlik şüurunun yaradılması, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin yaradılması, Vətən torpaqlarının yad nəzərlərdən qorunması, onun ekologiyasının (hidrosfer, atmosfer, biosfer və litosferinin çirklənməkdən qorunması) saflaşdırılması, dövlət mənafeyinin şəxsi mənafedən üstün tutulması və s. təşkil edir. Bütün bunların məntiqi davamı kimi, yetişən gənç nəslin nümayəndələrini bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün onlarda siyasətçilik keyfiyyətlərinin aşılması da ön plana çəkilməlidir. Buraya isə Dövlət Konstitusiyasının ali məqsədinə hörmətlə yanaşmaq, onun xarici və daxili siyasətini dərinləndirərək öyrənməyə, onların müdafiəsinə qalxmağa alışmaq, dövlət atributlarının məfkurə məzmununu yaşatmaq və s. daxildir.

Deməli, ideya-siyasi tərbiyə elementlərini aşılamaq üçün ilk növbədə yetişən gənç nəslin vətən təəssübkeşliyini yüksəltmək, dövlətin müstəqilliyinə, onun rəmzlərinə hörmətlə yanaşmağı, təlqin etmək nəzərdə tutulur. Deyilənləri ümumiləşdirərək ideya-siyasi tərbiyəyə aşağıdakı şəkildə tərif vermək olar:

Yetişən nəslin milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri qoruyub saxlanması, dövlətin müstəqilliyi, ərazisinin bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, məfku-

rə saflığı uğrunda mübarizə aparmağa istiqamətləndirilməsi və beləliklə, onlarda milli mənlik şüurunun formalaşdırılması üçün aparılan planlı və mütəşəkkil işlərin məjmusu ideya-siyasi tərbiyədir.

Məktəbəqədər dövrdən başlamaq şərtilə ictimai münasibətlərdə iştirak etməyə başlayan hər bir fərdlə bu istiqamətdə iş aparmaq lazımdır. İctimai münasibətlərin önjül kontingenti olan gənjlərə üstünlüyün verilməsi isə zəruri sayılır. Çünki ictimai münasibətlər öz növbəsində milli ideologiyaya arxalanan gənjlərin formalaşmasında və gələcək inkişafında onlara fəal surətdə təsir edir, onların bütün hərəkətlərinə istiqamət verir. Öz növbəsində bu gənjlər də ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı kimi, bu hərəkətləri stimullaşdırır, mükəmməlləşdirir, demokratik Azərbaycan dövlətçiliyinin quruluşu işində istifadə edir. Javan, müstəqil Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşdığı, milli mənlik şüurunun baş qaldırdığı, milli adət-ənənələrin dirçəldiyi, dövlətçiliyin möhkəmləndiyi bir dövrdə yeni tipli bir insan formalaşır və inkişaf edir. Bu, ideologiyanın ilk daşıyıcıları tələbələrdir. Milli ideologiya ilə silahlanmış tələbələr ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsində, sərhədlərimizin toxunulmazlığı üçün xalqın səfərbər olunmasında, ideya-siyasi xarakterli tədbirlərinin təşkilində, o jümlədən istiqlal gününü, Konstitusiya gününün, dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün qeyd edilməsi, şəhidlərimizin yad edilməsi işində aparıcı qüvvəyə çevrilir.

Siyasi həyatın ardıcıl, sistemli fəlsəfi təhlilinin klassik nümunələri əski yunan fəlsəfəsində meydana gəlmişdir. Aristotelin siyasi varlıq adlandırdığı bütün insanların ən böyük həyat amalı azad fəaliyyət bərabərliyi uğrunda mübarizədən ibarət olmalıdır. Çünki öz insanlarına bərabər fəaliyyət azadlığı verə bilməyən bir xalq toplum halında yaşaya, dövlət qura və azad ola bilməz.

Jəmiyyətdə xalqın aktivliyi böyüməkdə olan nəslin siyasi, mədəni şüur səviyyəsi, şübhəsiz təlim-tərbiyənin təşkilindən də asılıdır. Siyasi yetkinlik, mənəvi-əxlaqi kamillik adətən jəmiyyətin mövjud ənənələrində əks olunur (Bax, F.Sadiqov. Pedaqoci düşüncələr. Bakı, Ünsiyyət, 1999, səh. 105).

Siyasi düşüncənin kökü tarixin dərinliklərindən gəlir.

«Siyasi» və «Siyasət» sözləri eyni kökdən əmələ gəldikləri üçün bir sıra mütəxəssislər bu sözləri eyniləşdirir. Bununla da onlar siyasi tərbiyəni siyasətlə qarışıq salırlar. Bu isə gənjlərin ideya-siyasi jəhətdən formalaşmasına öz mənfi təsirini göstərir. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, Sovetlər İttifaqında siyasi tərbiyənin məqsədyönlü aparılmasında partiya, həmkarlar ittifaqı və komso-mol təşkilatlarının rəhbərləri birgə iş aparırdılar. Onlara isə partiya ərazi şuralarının əməkdaşları kömək edirdi. «Bilik jəmiyyəti» təşkilatlarının həyata keçirdikləri kütləvi tədbirlər nəticəsində xalq universitetlərinin çoxunda minlərlə adamı özündə birləşdirən pedaqoci kadrlar çoxluğu meydana gəlmişdi. Onların da böyük əksəriyyətinin elmi dərəcəsi və elmi adları vardı. Bütün bu «avanqard» dəstə isə kommunist ideologiyasının təbliği ilə məşğul olardı.

Artıq bu günkü real həyatımızda nə kommunist partiyası, nə də onun siyasi ideyaları yoxdur. Bunun əvəzində minlərlə Azərbaycan vətəndaşının qanı bahasına qazanılmış müstəqilliyimiz, bu müstəqilliyi qoruyub saxlamaq iqtidarında olan gənjliliyimiz var. Gənjlərimizin ideya jəhətdən mətin, siyasi jəhətdən yetkin olması, bərkiyib mətinləşməsi sahəsində isə ali təhsil ojaqla-

rında hələ çox iş görülməlidir. Əfsus ki, müstəqillik qazandığımız bu illər ərzində yazılmış kitablarda, dərsliklərdə (prof. N.Kazımovun «Ali məktəb pedaqogikası» dərsliyi istisna olmaqla) gənjlərin, xüsusilə tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsi mövzusunda demək olar ki, heç bir iş görülməmişdir. Bu gün Azərbaycan gənjliliyinin, o cümlədən tələbələrin ideya-siyasi hazırlığında ali məktəblərlə yanaşı bütün ijtimai təşkilatlar iştirak etməlidir. İjtimaiyyəti bu işə təhrik etmək missiyasını isə kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə radio və televiziya şirkətləri öz üzərlərinə götürməlidirlər. Təssüf ki, bu təşkilat, qurum, birlik və redaksiyaların heç biri yetişən nəslin ideya-siyasi tərbiyəsini ön plana çəkmək iqtidarında deyil. Tamaşaçılarımızın və oxujularımızın «gənjlərin ideya-siyasi tərbiyəsi», «tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsi» kimi rubrikalarla rastlaşmaması fikrimizi əsaslandırmağa kömək edir.

Bu gün teleşirkətlər milli ideologiyaya yabançı olan teleseriallar, şou biznes verilişləri, şadlıq evlərinin, restoranların təbliği əvəzinə 20 faiz torpaqları düşmən tapdağı altında olan sinəsi dağlı Azərbaycanın gənc nəslinin ideyaya mətin, siyasi jəhətdən yenilməz vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət edən, çadır şəhərciklərində qaçqın və köçkün ailələrinə hansısa bir iş adamının payladığı yardımı yox, çadır şəhərciyinin əziyyətlərinə qatlaşıb ali məktəblərdə təhsil alan, sosial həyatımızın müxtəlif sahələrində çalışan, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası üçün dövlətin çağırışına hazır olan gənjlərdən, Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətlərindən narahat olan, onu müstəqil dövlət kimi görmək istəməyən, dövlətçiliyimizə qarşı müxtəlif təxribatlar, terror aktları törədən, süni çətinliklər yaradan, böhtanlar atan, istər daxili, istərsə də xarici qüvvələrdən bəhs edən verilişlərlə Azərbaycan gənjliliyində mübarizlik ruhu tərbiyə etməlidir.

Ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müxtəlif tipli məşğələlər aparan müəllimlər imkan tapıb gənjlərin ideya-siyasi tərbiyəsini sağlam yönümdə formalaşdırılması ilə bağlı iş aparmalıdırlar. Müşahidələr göstərir ki, gənjlərimizin böyük əksəriyyəti milli-mənəvi dəyərlərimizin məzmunu, milli sərvətlərimizin bəşəri əhəmiyyəti ilə bağlı ən sadə suallara cavab verə bilmirlər. Dəhşətlisi odur ki, gənc oğlan və qızlarımız işğal olunmuş ərazilərimizin işğal olunma tarixini bilmir, onları ardıcılıqla saymaqda belə çətinlik çəkirlər. Tariximizin yaddaşı hər bir azərbaycanlı tələbənin beyninə həkk olunmalıdır. Zaman-zaman xalqın başına gətirilmiş müsibətləri, qarış-qarış itirdiyimiz torpaqlarımızı, o torpaqda yatan ulularımızın, qəhrəman babalarımızın ruhunu əsrlər boyu unudurduğumuz kimi, indi də unutsaq, gələcək nəsle verməyə heç nəyimiz qalmayacaq. Nə torpaqlarımız, nə həmişə fəxr etdiyimiz mədəniyyətimiz, nə də mənəviyyatımız. Atalar yaxşı deyiblər: «Torpaqdan pay olmaz». Amma biz istər şimaldan, istər jənubdan, istərsə də qərbdən bu torpaqları o qədər paylamışıq ki, axırda nankor qonşular bizim unutqanlıqımızdan istifadə edərək halal torpaqlarımızda məskunlaşaraq bizə qarşı torpaq iddiasından hələ də əl çəkmirlər. Heç əl çəkmək də istəməirlər.

Bütün bu aji həqiqəti biz sabahımızın qurucuları olan gənjlərə, tələbələrə bütün vasitələrlə çatdırmalıyıq. Ən azı ona görə ki, onlarda yaşlı nəsil kimi, unutqanlıq əmələ gəlməsin, onlar ideya-siyasi jəhətdən mətinləşmiş olsun, tarixi yaddaşına biganə qalmasınlar.

1990-ji ilin qanlı yanvarı Azərbaycan gənjliliyinə vətən təəssübkeşliyi hissini, lazım gələrsə vətən yolunda şəhid olmaq kimi müqəddəs hissi oyatmışdır. İstər tədris prosesində, istərsə də tədrisdən kənar tədbirlərdə tələbələrə öz unutqanlığımızı xatırlatmalıyıq. Xatırlatmalıyıq ki, SSRİ rəhbərlərinin əliyalın Azərbaycan xalqının üstünə sürdüüyü tankların yanajağı Bakı neftindən hasil olmuşdur. Xatırlatmalıyıq ki, 1941-1945-ji illərdəki Vətən müharibəsindəki qələbəyə görə bütün SSRİ xalqları Bakıya, onun neftinə borjlıdur. Xatırlatmaq vacibdir ki, alman faşizmini lərzəyə gətirən sovet tanklarının və təyyarələrinin yanajağının 75-80 faizi Bakının neft mədənlərində istehsal olunurdu. Xatırlatmalıyıq ki, Sovet hökuməti tərəfindən İrəvan xanlığının bütün ərazisi ermənilərə peşkəş edilmişdir. Öz nankor hərəkətlərinə görə başqa dövlətlərdən qovulmuş ermənilərə azərbaycanlılar tərəfindən səfəli Qarabağ torpağında sığınajaq verilmişdir. Yeri gəldikdə Atabəylər dövlətinin siyasi xəttini, Uzun Həsənin, Sara Xatunun diplomatiyasını, Səfəvilər dövründə Azərbaycanın ərazisinin 3,5 milyon kvadrat kilometr olmasını, Dəmir Qapı Dərbəndi, Göyçə mahalının, Baş keçidin strateji əhəmiyyətini, 32 milyonluq Azəri türkünün yaşadığı Təbrizi, Marağanı, Xoyu, Urmiyəni, Ərdəbili, Makunu, İsfahanı, Samirəni və sairə bu kimi ata-baba torpaqlarımızı xatırlatmaq tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinin inkişafında əvəzsiz rola malikdir.

Tədris-tərbiyə prosesində tələbələrə birinji növbədə Azərbaycançılıq ideologiyasını aşılamaq lazımdır. Dünya Azərbaycanlılarının birinji qurultayında dəfələrlə səslənmişdir ki, beynəlxalq miqyasda jərəyan edən çirkin siyasi oyunların nətiyəsində Azərbaycan dəfələrlə parçalanmış, xalqın 8 milyonu Şimali Azərbayjanda, 32 milyonu Jənubi Azərbayjanda, 10 milyondan çoxu isə Avropada, Amerikada və Asiyanın müxtəlif ölkələrində yaşayırlar. Bu aji həqiqətləri isə bütün Azərbaycan gənjlərinə bir geosiyasi hadisələr kimi çatdırılmalıdır. Amerikadan, İngiltərədən, Almaniyadan, Fransadan, Hollandiyadan, Hindistandan, Yaponiyadan, Skandinaviya ölkələrindən, Balkanlardan və digər ölkələrdən gəlmiş görkəmli azərbaycanlı alimlər, mütəxəssislər və iş adamları siyasi maneralar ujbətindən didərgin düşən azərbaycanlılar vahid Azərbaycançılıq bayrağı altında birləşməlidirlər. Bu birlik şüarı isə hər azərbaycanlı gənjinin milli mənlik şüurunun ən global pafosuna çevrilməlidir. Keçmiş ittifaqın ideoloqlarının Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin bilərəkdən adlarının dəyişdirilməsi millətlərə qarşı olan məkirli siyasəti idi. Məsələn: Gənjə şəhərinin adı dəyişdirilib Kirovabad Yelizavetpol qoyulmuşdu. Millətlərarası «dostluğu» inkişaf etdirmək pərdəsi altında əsasən ermənilərin kompakt yaşadığı Krasnodar vilayətindən (o dövrdə Mixail Qorbaçov əvvəl komsomol, sonra vilayət partiya komitəsinin birinji katibi idi) javan qızları Azərbayjana göndərir, biz isə onları sevinə-sevinə fabriklərə, zavodlara, Sumqayıt, Mingəçevir, Əli-Bayramlı kimi sənaye şəhərlərinə işləməyə göndərirdik. Bu siyasətin bizə neyə baha başa gələjəyini düşünməməyimiz də unutqanlığımızdan irəli gəlirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, bəzi gənjlərimiz dövlət rəmzləri haqqında konkret təsəvvürə malik deyillər. Azərbaycan Respublikasının bayrağındakı göy rəng-türkçülüyü bildirir, qırmızı rəng – çağdaşlığın rəmzidir, yaşıl rəng – islamın simvoludur, səkkiz guşəli ulduz –

səkkiz türk ulusuna işarədir, yüksəliş simvoludur. Onlar bilmirlər ki, dövlət gerbindəki göy rəng-türkçülüğü bildirir, qırmızı rəng – çağdaşlığın rəmzidir, yaşıl rəng – islamın simvoludur, alov – Azərbaycanın rəmzidir, sünbül – bolluğun, rifahın rəmzidir, palıd – sülhün, uzunömürlüyn simvoludur, qalxan - qorumağın rəmzidir.

Ona görə də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Azərbaycan tarix muzeyi tərəfindən 2000-ci ildə buraxılmış «Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri» kitabı hər bir tələbənin stolüstü kitabına çevrilməlidir.

Bu gün böyük fəxarət hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi əsasnaməsinə daha bir qızıl səhifə yazılmışdır. Bu böyük öndərimiz, XX əsrin son qərində dövlətçiliyimizin bənzərsiz memarı, xalqımızı dünyaya tanıdan, el atası Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun bir qərənəlik fəaliyyəti əslində böyük bir eradır. Bu eranı nəzərdən keçirsək orada Heydər Əliyev dühasından doğan, xalqımızın ictimai-iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişafının çoxcəhətli istiqamətlərini görürük.

Bir qərinə ərzində yeni arxitektura abidələrinin yaradılması, yeni mikrorayonların salınması, saysız-hesabsız elm, mədəniyyət, incəsənət obyektlərinin inşası, ona görə onlar daim tələqin olunmalıdır ki, azərbaycanlıların xarici ölkələrə təhsil almağa göndərilməsi, xarici sərmayəçilərin Azərbaycana cəlb olunması ulu öndərin uzaqgörən siyasətinin uğurlarından yalnız bir neçəsidir.

Heydər Əliyevin ən böyük xidmətləri içərisində övladlarımızın təhsil və tərbiyəsi ilə bağlı həyata keçirdiyi mütərəqi tədbirlər kompleksi, parlaq nəticələr verən ideyaları, Azərbaycan məktəblərində tədrisin məzmununun yaxşılaşdırılmasına təkan verən dəyərli məsləhətləri, yetişən nəslin mənəvi cəhətdən saflaşması naminə verdiyi nəsihətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev hələ 1979-cu ilin aprelində Bakıda «Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri» mövzusunda keçirilmiş ümumittifaq konfransında aparıcı məruzəçi kimi çıxış edərkən demişdir ki, «...insanın mənəvi keyfiyyətlərinin xarakterinin ilk əlamətləri ailədə formalaşır. Ailə ilk tərbiyə məktəbi kimi insanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uşaqlar ailədə dünyaya göz açır, məktəbdə bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar». Bu tarixi sözlərdən 17 il sonra Heydər Əliyevin Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi 1996-cı il fevral ayının 2-də Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda isə «... nə qədər dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, mənəviyyət olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz» fikri ilə yetişən gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin zəngin bir proqramını vermişdir.

Böyük öndərimizin bu müdrik kəlamlarını eyni zamanda əxlaqi-mənəvi tərbiyənin kodeksləri də hesab etmək olar. Hansı ki, bu kodekslərin böyük bir silsiləsini onun çıxışlarında və nitqlərində aydın görmək mümkündür. Onun «...öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilməz. Ana dilini bilməyən adam Nizamini, Füzulini, Nəsimini, Vaqifi, Cavidini, Sabiri, Mirzə Cəllili, Səməd Vurğunu oxuya bilməz...», «... Azərbaycan çox millətli,

demokratik bir dövlətdir. Millətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaş üçün Azərbaycan Ana vətəndir» «... Milli-mənəvi dəyərlərimizi toplamaq, qorumaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq hər birimizin ən müqəddəs borcudur» kimi müdrik kəlamları dərin mənəli tərbiyəvi fikirlərdir.

Bu tərbiyəvi fikirlər isə özlüyündə Heydər Əliyevin irsindən doğan və zaman-zaman formalaşaraq mövcud olan möhtəşəm bir tərbiyə məktəbidir. Bu məktəbin dəyərli materiallarından orta ümumtəhsil məktəblərimizin təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunmasına zəruri ehtiyac vardır.

Heydər Əliyevin irsindəki tərbiyəvi fikirlərin dərsliklərə, dərs vəsaitlərinə gətirilməsi həm təlim prosesində, həm də dərsdankənar təbirlərdə şagirdlərin ideya-siyasi, mənəvi, əxlaqi, vətənpərvərlik, əməksevərlik, işgüzarlı, estetik, fiziki, ekoloji, hüquq və əqli tərbiyənin formalaşdırılmasında çox mühüm uğurlar qazanmaq olar.

Elə götürək pedaqoji prosədə ideya-siyasi tərbiyə ilə bağlı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan işləri.

Əlbəttə ki, bu sərgidə həyata keçirilən işlərin kruqozoru çox genişdir. Belə böyük bir sambala malik olan işləri həyata keçirmək üçün, ölkə üçün təməl olan siyasi şüurunu zənginləşdirməyə, tarixi yaddaşlarını tənzimləməyə, ərazi bütövlüyümüzü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını qorumağa istiqamətləndirən örnəklərdən istifadə etmək lazım gəlir.

Sual olunur. Bunun üçün Heydər Əliyevin irsindəki örnəklərdən qüdrətlişini tapmaq olarmı? Suala birmənəli cavab versək, əsla yox!

Doğrudan da Heydər Əliyevin elə bir çıxışı, nitqi olmaz ki, orada Azərbaycan tarixinin yenidən hazırlanması, milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşılmasını, hüquqi və müstəqil dövlətimizin əbədi-dönməz olması, onun ərazi bütövlüyünün göz bəbəyi kimi qorunması, sərhədlərimizin toxunulmazlığı, torpaqlarımızın erməni işğalçılarının əsarətindən azad olunması ilə bağlı orjinal fikirlər söyləməsin.

Əksər çıxışlarında isə konstitusiyamıza, dövlət rəmzlərimizə, xüsusilə bayrağımıza, gerbimizə, himnimizə hörmətlə yanaşmağı vurğulamışdır. Zənnimizcə həmin fikirlər şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsini formalaşdırmaq üçün əvəzsiz didatik materiallardır.

Bu gün respublikamızda milli pedaqogika yaranır. Milli pedaqogika sahəsində tədqiqat aparan alimlərimizin qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri, deyərdik ki, ən ümdəsi milli tərbiyənin məzmununun yeniləşməsində milli dəyərlərimizdən layiqincə istifadə etməlidir.

Jan-jakk Russonun, Restalotsinin, Fransua Rablenin, Uşinskinin, Makarenkonun və başqalarının tərbiyəvi fikirlərindən faydalanmağı biz qanunauyğun hal hesab edirik. Lakin məsələnin dərinliyinə varanda görürük ki, Heydər Əliyev dühasının tərbiyəvi fikirləri onların hamısından yüksəkdə dayanır.

Heydər Əliyevin irsindəki vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bağlı bir neçə örnəyə diqqət edək:

- Doğma canım – varlığım qədər sevdiyim Azərbaycanım mənim qıbləğahımdır.

- Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam.

- Mən ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram.

Öz canı, varlığı qədər vətəni sevmək, torpağını, məmləkətini özünə qıbləğah sayan, Azərbaycanlı olmağı ilə öyünən, qürrelənən, fəxr edən, ömrünün ən şərəfli, ahıl və müdrik çağlarını xalqına həsr etmiş bir insanın Vətən sevgisini şagirdlərə şərh etməklə onlara ən sağlam vətənpərvərlik duyğuları aşılamaqla yanaşı onlarda ən yüksək ideya-siyasi dünyagörüş formalaşır. daha məqsədəuyğundur. Bu isə əgər bir tərəfdən milli tərbiyə nəzəriyyəsinin düzgün formalaşdırılmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən milli pedaqogikanın metodoloji əsasının düzgün müəyyənləşməsinə əsas verir.

Milli pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələri sırasına iqtisadi tərbiyə, sahibkarlıq hissi tərbiyəsi yenidən daxil olmuşdur.

Tərbiyənin adı çəkilən tərkib hissələrinin isə şərhini, izahını, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi zamanı yenə Heydər Əliyev irsinə müraciət etmək zərurəti yaranır.

Şübhəsiz bu məsələləri ətraflı izah etmək üçün özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi, torpaq islahatı, fermer təsərrüfatlarının, şirkətlərin, firmaların, birliklərin, ailə podratçılarının yaranması, «Əsrin müqaviləsi», Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və qaz kəmərlərinin çəkilişi, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı dövlət direktivlərinin yaranması kimi amillərə toxunmadan, onlara müraciət etmədən keçinmək olmaz. Bütün bunlar isə Heydər Əliyev irsindən bəhrələnməklə şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin düzgün qurulmasına zəmin yaratmış olur.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər postsovet məkanında ideya-siyasi tərbiyə işi lazımi səviyyədə qurulardusa, sosializm quruculuğu ideyası şagirdlərə, yeniyetmələrə, gənclərə istər tədris prosesində, istərsə də tədrisdən kənar vaxtlarda planlı şəkildə təlqin edilirsə, bu gün milli ideologiyanın təbliği barədə çox az iş görürük. Ona görə də yetişən nəslin ideya-siyasi tərbiyəsinin formalaşdırılması işində elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatların hazırlanmasına ciddi fikir verməliyik. Ona görə ki, demokratiya yolunda kövrək addımlar atan doğma respublikamızın gəncləri üçün bu, hava və su kimi lazımdır.

Heydər Əliyev irsində ideya-siyasi tərbiyə və pedaqoji prosesdə ondan istifadə

Pedaqoci proses deyəndə ailədə, bağçada və təhsilin bütün pillərində həyata keçirilən təlim, tərbiyə, təhsil zamanı şəxsiyyətin formalaşmasına göstərilən bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsirlər prosesi nəzərdə tutulur. Professor Nurəddin Kazımov yazır ki, sistemləşdirilmiş biliklərin, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin adamlar tərəfindən məqsədyönlü, planlı mütəşəkkil mənimsənilməsi pedaqoci prosesdir (Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. B., Çarşıoğlu, 2002, səh. 33). Pedaqoci prosesdə hər bir şəxsə aşılana mənəvi keyfiyyətlərdən birincisi, əgər onlara Vətənin, xalqın mənafeyi, torpaqların bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığının naminə verilən sağlam ideyalardırsa, ikincisi isə ideoloji işin tərkib hissəsi olan siyasətlə bağlıdır. «Məktəb pedaqogikası» adlı dərsləkdə göstərilir ki, «...Gənç nəsildə milli mənlik şüurunu və tarixi yaddaşı artırmaq, dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərin toxunulmazlığı qoruyub saxlamaq, habelə dövlət rəmzlərinə hörmət əzmini gücləndirmək üçün aparılan planlı və mütəşəkkil tədbirlər sisteminə ideya-siyasi tərbiyə deyilir» (səh. 338). Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə məktəblərdə, tərbiyə müəssisələrində, orta ümumtəhsil məktəblərdə, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində yetişən nəslin nümayəndələrinə müstəqil dövlətimizin humanist, demokratik və hüquqi dövlət olmasını, möhtəşəm konstitusiyaya, üçrəngli bayrağa, türkcülüyü, islamçılığı, müasirliyi özündə əks etdirən gerbə əbədi yiyələnməsi ilə bağlı olan ideyaların, ölkəmizin apardığı xarici və daxili siyasətin obyektiv çalarları ilə əlaqədar mənəvi keyfiyyətlərin aşılması üçün geniş imkanlar vardır. Bu imkanlar içərisində Böyük öndərimiz, ümummilli liderimiz ölməz və həmişəyaşar Heydər Əliyevin müstəqillik, hüquqi dövlətçilik ideyaları; ölkəmizin daxili və xarici siyasətilə bağlı olan örnək xarakterli irsi yetişən nəslin ideya-siyasi tərbiyəsini formalaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev irsi məzmununa görə elə möhtəşəm, fəvqəltəbii və zəngin irsdir ki, ondan bütün təlim-tərbiyə müəssisələrində istifadə olunması yetişən nəslin nəinki ideya-siyasi tərbiyəsi, hətta onların hərtərəfli dünyagörüşə malik vətəndaşlar kimi yetişməsi üçün çox dəyərli bir həyat məktəbidir.

Bu gün elə bir məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi tapmaq mümkün deyil ki, orada Heydər Əliyevin portreti, şəkilləri və balalarımız üçün örnək olan fikirlərini özündə əks etdirən trafaretlər, şüarlar olmasın. Bağçaların məktəbə hazırlıq qruplarında həyata keçirilən işlərin sonunju mərhələsində adətən tərbiyəçilər məktəbə getməyə artıq hazır olan uşaqlarla müxtəlif tərbiyəvi işlər aparırlar. Müşahidələr göstərir ki, bu işlər içərisində ən önəmlisi «Gənç Heydərçilər» birliyinin vəsiqələrinin və ya fəxri diplomlarının verilməsi mərasimidir. Mərasim həmişə Heydər Əliyev portreti önündə keçirilir. Mərasimin ilkin mərhələsinin aşağıdakı şəkildə keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı.

Azərbaycan Respublikamızın himni səslənməmişdən qabaq əllərində Heydər Əliyevin, dövlət rəmzlərinin şəkilləri və bayraqları olan uşaqlara tərbiyəçi müraciət edərək deyir:

Tərbiyəçi - Uşaqlar, başımızın üzərindəki şəkil kimindir?

Uşaqlar – Heydər babamızın.

Tərbiyəçi – Bəs onun başının üzərində dalğalanan nədir?

Uşaqlar – Heydər babamızın başı üzərində dalğalanan bayrağımızdır.

Tərbiyəçi – Görürsünüzmü, bayrağımızda üç rəng var. Birinci rəng göy rəngdir. Göy rəng türkcülüyümüzü göstərir. Heydər babamız həmişə deyirdi ki, biz azəri türkləriyik, dünyada ən böyük türk dövlətlərindən biri Türkiyə Jumhuriyyəti, biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır. Heydər babamız həmişə Türkiyəyə gedəndə türklər onu böyük məhəbbətlə qarşılamişlar. Çünki əziz babamız həmişə dünyada yaşayan türkləri birliyə çağırırdı. O, Türkiyə vətəndaşlarına həmişə belə mürəjət edərdi: - Biz bir millət, iki dövlətik!!!

İndi gəlin, himnimizi dinləyək. Himnimiz səslənəndə həmişə Heydər babamız ayaq üstə qalxmış, şux, əzəmətli, vüqarlı dayanmışdır. O, himnimizin füsunkar, ejazkar melodiyasının mübarizlik, mərdlik, qəhrəmanlıq sədaları ilə səsləşən «Ey qəhrəman övladı, şanlı vətənin, Səndən ötrü jan verməyə jümlə hazırız, Səndən ötrü qan tökməyə jümlə qadiriz, Minlərlə jan qurban oldu, Sinən hər bə meydan oldu, Hüququndan keçən əsgər, Hərə bir qəhrəman oldu» çağırışları ilə sanki bütün Azərbaycan övladlarını vətənin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə səsləyir. Onun müdrik simasında sanki bayrağımızdakı yaşıl rəngi ifadə edən islam dəyərlərinə sevgi, qırmızı rəngi əks etdirən müasirlik dolu məhəbbət və torpağımızın 20 faizini işğal edən erməni jəlladlarına qarşı bir nifrət vardır.

İndi isə gəlin himnimizi səsləndirək. Himn səslənir. Himn başa çatandan sonra uşaqlar bir-bir Heydər Əliyevin portretinin önünə gəlir, vüqarla dayanır; tərbiyəçi onlara «Gənç Heydərçilər» vəsiqəsi təqdim edir. Onlar vəsiqəni aldıqdan sonra and içirlər:

«Mən, «Gənç Heydərçilər» birliyinin ən azyaşlı üzvü kimi and içirəm! Heydər babamızın adına, əməllərinə, memarı olduğu Konstitusiyamıza and içirəm ki, Yeni Azərbaycanımızın çiçəklənməsi naminə yaxşı oxuyajaq, yaxşı peşə sahibi olajaq, öz Vətənimə janımdan artıq sevjək, onun müstəqilliyini qoruyajağam. Axı, Heydər babamız Vətənə olan öz istəyini belə ifadə edirdi: Azərbaycanın Müstəqilliyi daimidir, əbədidir, dönməzdir!!!»

Ümumtəhsil məktəblərində Heydər Əliyev irsindən faydalanmaqla şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılması üçün daha geniş imkanlar vardır. Əvvəla ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış dərsləklərin demək olar ki, hamısında Azərbaycan Respublikasının himni, gerbi və bayrağı verilmişdir. Bu o deməkdir ki, respublikamızın bütün ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində ilk dərstdə dünyanın ən demokratik əsas qanunlarından biri olan, əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsdiq olunan dövlət rəmzləri barədə ətraflı məlumat verilməli, himn səsləndirilməli, böyük öndərimiz, Yeni Azərbaycan Respublikasının qurucusu, memarı, müstəqilliyimizin qarantı olmuş, bütün mənəli ömrünü Azərbaycanın tərəqqisi naminə həsr etmiş, 1993-jü ildə Azərbaycanın ağır günündə onu bütün fəlakətlərdən qurtarmağa gələn, hər jür terrora, dövlət çevrilişi jəhdlərinə sinə gərən, seperatçı qruplaşmaları tərksilah edən, böyük fəxarət hissilə «Ömrümün qalan hissəsini xalqıma bağışlayıram» deyən Heydər Əlirza oğlu Əliyev haqqında yığcam məlumat verildikdən, bir dəqiqəlik sükutla onun əziz xatirəsi

yad edildikdən sonra tədrisə başlamaq lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlərin bir qismi, xüsusilə idmanı, musiqini, təsviri sənəti, əməyi, tibbi hazırlığı, rus dilini və digər xarici dilləri tədris edənlər Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri barədə ətraflı məlumat verməkdə çətinlik çəkirlər. Həmin müəllimlərə kömək etmək məqsədilə şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən məlumatların onlara çatdırılması ilə bağlı bəzi tövsiyələrin veriləsinə məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycan dövlətinin rəmzlərindən gerbimiz ümumi görünüşündəki dairəvilik, yumruluq, şara bənzərlik yer kürəsini, günəşi, ayı xatırladır Dairənin birinci qatında sarı, ikinci qatında göy, üçünjü qatında isə qırmızı rəng əks olunmuşdur. Bu rənglərin fonunda isə səkkiz guşəli ulduz vardır. Bu o deməkdir ki, bizim dövlət siyasətimizin əsas leytmotivi həm öz xalqımıza, həm də bütün dünya xalqlarına açıq səma, yəni gündüzlər açıq səma, gejelər ay-ulduzlu, işıqlı geje arzulayırıq.

Belə bir poetik nümunə var:
Bir arzum var çiçək aç, gül bitə,
Tər yasəmən dostdan dostu pay ola.
Külək yata, bulud bata, çən ötə,
Açıq səma, günəş ola, ay ola.

Göründüyü kimi, xalqımızın bu güncü poetik deyimlərində də gerbimizdəki simvollar xatırlanır. Xalqımıza, açıq səma-sülh, əminəmanlıq, dinçlik; günəş hərarəti - əzmkar olmaq, vətən uğrunda, torpaq uğrunda çılğın qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq göstərmək; ay təmizliyi – məfkurə saflığı, ürək təmizliyi, əqidə və mənəvi təmizlik arzu olunur.

Gerbimizin qalxanabənzərliyi də müdafiə rəmzidir. Xalqımızı düşmən təjavüzündən müdafiə etməyə işarə kimi təsvir edilən bu qalxanı ən qədim zamanlarda Şərqlilər, o jümlədən azərbaycanlılar, türklər və digər xalqlar silah zərbəsindən qorunmaq üçün zireh kimi hazırlamışlar. Xatırlamaq yerinə düşər ki, böyük öndərimiz Heydər Əliyevin bir sıra çıxışlarında, xüsusilə üç dəfə prezident kimi andiçmə mərasimlərində dövlət rəmzlərimizin qarşısında baş əymiş, bayrağımız önündə diz çökərək onu öpdükdən sonra dövlət rəmzlərimizin əks etdirdiyi, türkçülüğü, islamçılığı, müasirliyi, demokratiyanı, sülhü, əminəmanlığı, mübarizliyi, məfkurə təmizliyini, əməksevərliyi, uzun ömürlüyü özünəməxsus məğrurluğu, möhtəşəmliyi, inadkarlığı, mübarizliyi, qələbə əzmini özündə əks etdirən şirin, gur, qulağayatımlı səsilə vurğulamışdır. Onun «Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam», «Biz milli-mənəvi dəyərlərimizə, ələlxüsus islami dəyərlərimizə hörmətlə yanaşmağı bajarmalıyıq», «Bizim türk mənşəli millətin və türkdilli xalqların dilinə mənsub dilimiz var» deyərək hər şeydən əvvəl dövlət rəmzlərimizin bəşəriliyini göz önünə gətirir. Qalxanvari gerbimizin ortasındakı alov odlar yurdunun rəmzi olmaqla yanaşı auranın alov dillərindəki simvollar isə xalqımızın odlardan, alovlardan məharətlə keçməsinə, oda, alov müqəddəs varlıq kimi baxmasını, vaxtilə oda sitayiş etməsinə özündə əks etdirir. Bütün bunları isə Heydər Əliyev öz tarixi çıxışlarında dönə-dönə vurğulamışdır. O, Naxçıvan zəhmətkeşləri ilə görüşlərinin birində «Odlar diyarı olan Azərbaycanın qəhrəman oğulları kimi naxçıvanlılar da öz torpaqlarının bütövlüyü uğrunda həmişə əzmlə vuruşmuş və mübarizə

aparmışlar. Onların torpaqları, dili, dini, milli mənəvi dəyərləri uzun illər yadelli işğalçıların təjavüzünə məruz qalsa da onlar həmişə qeyrətlə vuruşmuş, döyüşmüş və yaşamışlar. Düşmən onları parçalasa da məhv edə bilməmişdir» deməklə bir növ dövlət rəmzlərimizdəki əlamətlərə istinad etmişdir.

Gerbimizin qalxanavari-dairəvi xəttinin aşağısında əks olunan sünbüllər əmək sevərliyin, işgüzarlığın, halallığın və bolluğun, daima yaşıl palıd yarpaqları isə uzun ömürlüyün rəmzləridir. Böyük öndərimizin bir qərinəlik fəaliyyəti dövründə ölkəmizdə intəhasız pambıq tarlalarında, taxıl zəmilərində, üzümlüklərində, çay plantasiyalarında, meyvə-tərəvəz sahələrindəki xarüqələrə yiyələnməsini, daim vüsət almasını, həmişə bolluq yaradılmasını göz önünə gətirərək gerbimizin ifadə etdiyi ideya istiqamətlərini belə şərh edə bilərik: «Bizimlə birlikdə dünya xalqlarına sülh, bolluq və uzun ömür arzulayırıq. Biz müharibə istəmirik, bizə hücum edənlərdən isə qorunmağa hazırıq» (Bax, N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, B., Çarşıoğlu, 2002, s. 337).

Digər dövlət rəmzləri haqqında da verilən bu tipli məlumatlar bir tərəfdən şagirdləri ideyalıq jəhətdən silahlandırırsa, digər tərəfdən onları müstəqillik, dövlətçilik, konstitusiyalı dövlət rəmzlərinin ijtimai siyasi mahiyyəti, ölkəmizin siyasi ideallarının məzmunu, dövlət simvollarının siyasi motivlərinin demokratikliyi kimi informasiyalarla zənginləşdirir.

Aşağı siniflərdə ideya-siyasi tərbiyə ilə bağlı şagirdlərə aşılana belə biliklər yuxarı siniflərdə məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil inkişaf etdirilərsə şagirdlərdə bu sahədə, daha səmərəli bəjarıq və vərdişlərin sistemli və ardıcıl şəkildə formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Yuxarı siniflərdə şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin sistemli və ardıcıl şəkildə formalaşdırılması işində Heydər Əliyev irsindən istifadə etməyin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Birincisi ona görə ki, ölkəmizin 30 illik daxili və xarici siyasəti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İkincisi, müstəqillik qazandığımız illərdə işğal olunmuş torpaqlarımızın erməni faşistlərindən azad olunması ilə bağlı bu günə qədər aparılan dövlət siyasətinin bütün inkişaf perspektivləri Heydər Əliyevlə və ondan sonra onun siyasi kursunun davamçısı, Heydər Əliyev məktəbinin layiqli yetirməsi, siyasi varislik estafetinin davamlı və mənəvi jəhətdən sağlam daşıyıcısı, onun əziz xələfi İlham Əliyev jənablarına məxsusdur.

Dördüncüsü, təlim, tərbiyə və tədris materiallarından şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin formalaşdırılmasında istifadə olunması nəzərdə tutulan mənbə, ədəbiyyat və kataloqlar, nəzəri-didaktik materiallar yenə də Heydər Əliyevin adı və fəaliyyətilə bağlı olan zəngin siyasi fondada jəmlənmişdir. Ona görə, yuxarı sinif şagirdlərini ideya-siyasi tərbiyə baxımından inkişaf etdirib təkmilləşdirmək, onları ijtimai-siyasi jəhətdən yetgin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün tərbiyə prosesində onları bu siyasi fondun materialları ilə bir qədər yaxından tanış etmək lazımdır. Özü də yuxarı siniflərin (X-XI siniflər) hamısında, başqa sözlə desək, bütün fənlərin tədrisində istifadə etmək üçün ideya-siyasi yönümlü istənilən qədər mənbələr, yazılı nümunələr, audiovizual materiallar vardır. Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində dövlət rəhbərlərinin, siyasi xadimlərin, milli liderlərin xalqın ən başlıca atributlarından olan, onun ijtimai, siyasi, iqtisadi, əxlaqi və mənəvi jəhətdən tərəqqisini təmin edən milli, yazılı və ədəbi dilinin saflaşmasında, ən ümdəsi

dövlət dili səviyyəsində qorunub saxlanılmasında, gələcək nəsillərə çatdırılmasında çox faydası vardır. Bu baxımdan beş-onbirinçiləri əhatə edən müvafiq siniflərin Azərbaycan dili dərslərində aşağıdakı məlumatların verilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır:

Bu bir həqiqətdir ki, dili yaşadan və inkişaf etdirən xalq, xalqı yaşadan dil olsa da, hər bir dilin inkişafı, zənginləşməsi və beynəlxalq nüfuz qazanmasına nail olmasında qüdrətli dövlət xadimlərinin xidmətləri misilsizdir. Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyəti tarixində iki böyük şəxsiyyətin adı qeyd edilməlidir. Bunlardan biri XVI əsrdə yaşamış, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırıb ona dövlətçilik dili möhürü vuran Şah İsmayıl Xətai, ikincisi isə XX əsrin keşməkeşli dövründə yaşayan, Azərbaycan dilini beynəlxalq aləmdə diplomatiya dilinə, dövlət dilinə çevirən, xalqımızın tale ulduzu, parlaq günəşi, qüdrətli siyasətçisi, yenilməz sərkərdəsi H.Əliyevdir. H.Əliyev yorulmaq bilmədən Azərbaycan dilini qoruyub keşiyində durmuş, son illərdə buraxılan səhvləri vaxtında görmüş, dil sahəsində siyasətin yaramaz olduğunu kəskin tənqid etmişdir. 90-ji illərin əvvəllərində ana dili ilə bağlı buraxılan nöqsanları H.Əliyev səbr və təmkinlə zəngin faktlarla tarixi reallıq əsasında təhlil etmiş, 1992-ji ildə ana dilimizlə bağlı Milli Məjlisin qəbul etdiyi məlum qərarın tarixi yanılışlıq və dolaşıqlıq yaradan səbəblərini müəyyənləşdirmişdir.

Bu çox ciddi səhvin aradan qaldırılması vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə böyük öndərimizin üzərinə düşmüşdür. O, özünün parlaq zəkası və yenilməz məntiqi, siyasi uzaqgörənliyi ilə xalqımızın ayrı-ayrı bölgələrə bölünməsinə, vətəndaş müharibəsinin baş verməsinin qarşısını vaxtında almışdır.

Prezident H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1995-ji il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının EA rəyasət heyətinin binasında yaradılış ittifakları və birliklərin, alimlərin iştirakı ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasında dövlət dilinin adı məsələsi geniş müzakirə olundu. Hörmətli prezidentimiz müzakirədə iştirak edən alimlərin hamısının çıxış etməsinə şərait yaratdı. Bu müzakirələr bir daha onun yüksək intellektual səviyyəsini, uzaqgörənliyini təsdiq etdi. O, çox məzmunlu nitqində Azərbaycan dilinin keçdiyi zəngin tarixi yolu təhlil edərək, obyektiv reallığı qiymətləndirərək düzgün nəticə çıxardı. Prezidentimiz H.Əliyev dedi: «Biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq öz yerimizi tutmuşuq. Ona görə də hansı qərar qəbul edəcəyiksə gərək bu milli mənlimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın. Nizaminin sözləri də bizim üçün əzizdir, Füzulinin sözləri də bizə əzizdir, J.Məmmədquluzadənin, M.F.Axundovun sözləri də, Javidin sözləri də bizim üçün əzizdir. Hamısı bizim üçün əzizdir. Amma bu günkü reallıq var. Reallıq bütün bu tariximizin hamısından üstündür və bizim üçün gələcəyə böyük bir yol açır» bu fikirlərdən Azərbaycan dilinin gələcək inkişaf yollarının aydın metodologiyası verilir. Bu gün reallığı deyərək möhtərəm prezidentimizin bizim dünyada «Azərbaycan Respublikası», «Azərbaycan xalqı», «Azərbaycan dili» adları ilə tanıdığımızı bəyan edir Y.Talıbov, F.Sadiqov, S.Quliyev. Azərbaycanda məktəb və pedaqoci fikir tarixi adlı dərs vəsaiti, Azərbaycan məktəb və pedaqoci fikir tarixində Heydər Əliyev mərhələsi, XIII fəsil səh. 478-479.

Azərbaycan dili dərslərində yuxarı sinif şagirdlərinə verilən bu səpgili məlumatlar onları öz doğma dillərinin keçdiyi müəyyən bir tarixi yolu ilə tanış etməklə yanaşı Səfəvilər dövlətinin lideri Şah İsmayıl Xətai tərəfindən dövlət dili kimi bünövrəsi qoyulan Azərbaycan dilinin təxminən 500 il sonra Müstəqil Azərbaycan Respublikasının lideri Heydər Əliyev tərəfindən saflaşdırılması və gələcək nəsillərə çatdırılması kimi ictimai-siyasi mahiyyəti kəsb edən tarixi hadisələr barədə fikir söyləməyə sövq edir. Məlum olduğu kimi, XI sinif şagirdləri öz dövrünün siyasi tarixinin, iqtisadi siyasətinin, ictimai-siyasi hadisələrin obyektiv şərhinin, ölkəsinin apardığı xarici və daxili siyasətini öyrənməyə daha çox maraq göstərir, əksər hallarda buna ciddi jəhd edirlər. Nəzərə alsaq ki, onların bir qismi öz təhsillərini xarici ölkələrdə almağa meyl göstərir və əsasən buna nail olurlar. Deməli ki, məhz bütün bunları nəzərə alıb təlim prosesində onların ideya-siyasi tərbiyəsinin düzgün qurulması naminə haqqında danışılan məsələ ilə bağlı onları bilavasitə düzgün istiqamətləndirmək bu sahədə ən zəruri informasiyalarla onları silahlandırmaq **daha vacibdir. Heydər Əliyev irsinə mürəjət edərək humanitar fənlərin tədrisi zamanı istifadə olunması lazım bilinən informasiyalara da üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Bu zaman Heydər Əliyev irsini dərinlən bilən siyasətçilərin fikrinə istinad edilməsi daha faydalıdır. Belə fikirlərdən birinə diqqət edək:**

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini əldə etməsi 80-ji illərin birinci yarısında başlanaraq keçmiş Sovetlər həyatında və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin labüd sonluğu idi. Buna görə də Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi heç bir vəjhlə müəyyən ictimai-siyasi qüvvələrin təşkilatların ayrı-ayrı şəxslərin müstəsna xidməti hesab etmək olmaz». Bu, obyektiv tarixi proseslərin qanuna uyğun nəticəsi tələyin Azərbaycan xalqına bu gün keçmiş SSRİ respublikalarının xalqlarına əvəzsiz töhfə idi. Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və bu sərvətin ayrı-ayrı qurumların, şəxslərin inisarinə alınması heç jür yol verilməzdir» (Prezidentin icra aparatının rəhbəri professor Ramiz Mehdiyevin «Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan» mövzusunda keçirilən I ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransındakı «Heydər Əliyev və Azərbaycanda müstəqil dövlət quruluşu» adlı məruzəsindən. 6 may, 2003). Azərbaycanın müstəqillik qazanmasının obyektiv amillərini özündə daha lakonik şəkildə ehtiva edən bu fikirlərin şagirdlərə çatdırılması onların ideya-siyasi tərbiyəsinin düzgün qurulması baxımından çox önəmlidir.

Eyni sözləri ümumilli liderimizin şagirdlərin estetik tərbiyəsi, mənəvi tərbiyəsi, beynəlmiləçilik, ekoloji, fiziki, humanistlik, iradə tərbiyəsi, halallıq tərbiyəsi, milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət, əməksevərlik tərbiyəsi, işgüzarlıq tərbiyəsi ilə bağlı olan əməli fəaliyyəti və dəyərli fikirləri barədə də demək olar.

Sual və tapşırıqlar

1. Tərbiyənin tərkib hissələri hansılardır?
2. İdeya-siyasi tərbiyə anlayışının mahiyyətini izah edə bilərsinizmi?
3. İdeya-siyasi tərbiyənin həyata keçirməyin hansı yolları vardır?

4. Təlim prosesində ideya-siyasi tərbiyənin aşılınması imkanları barədə danışın.

5. Dövlət rəmzlərinin ideya-siyasi mahiyyətini açın.

4.1. Dərsdankənar ideya-siyasi tərbiyə işi.

Dərsdankənar tədbirlər həm növlərinə, həm də formalarına görə çoxçeşidli olur. Gecələr, görüşlər, disputlar, konfranslar (şagird konfransları nəzərdə tutulur), dəyirmi stollar, müsabiqələr, festivallar, dərnlər, kurslar, maraqlar kursları, turnirlər, yarışlar və bu kimi kütləvi tədbirlər ideya-siyasi tərbiyənin təşkili və keçirilməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Blə tədbirlərdə şagirdlərə sağlam siyasi məzmunu özündə əks etdirən ideyaların verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Həmin ideyaların isə aşağıdakı səpgidə müəyyənləşdirilməsi tövsiyə olunur:

- tarixi yaddaşı qoruyub saxlamağa xidmət edən ideyalar;
- vətəni yad nəzərlərdən qorumağa dair ideyalar;
- milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət hissi aşılamağa xidmət edən ideyalar;
- xalqımıza, millətimizə və bəşəriyyətə sülh arzusunu özündən əks etdirən ideyalar;
- məmləkətimizdə və beynəlxalq miqyasda demokratiyanın daim bərqərar olması ideyaları;
- xalqımızın və dünya xalqlarının azadlığı, istiqlaliyyəti, milli rifahı ilə bağlı olan ideyalar;
- dövlət rəmzlərinə (himnimizə, gerbimizə və bayrağımıza) olan sevgini, məhəbbəti, hörmət və ehtiramı yaradan, inkişaf etdirən, formalaşdırın və şiddətləndirən ideyalar və s.

Bu ideyalar içərisində dövlət rəmzlərimizə olan sevgini, məhəbbəti, hörmət və ehtiramı yaradan, inkişaf etdirən, formalaşdırın və şiddətləndirərək milli və ümumbəşəri həddə çatdırın ideyaların verilməsi həm ictimai-siyasi, həm də əxlaqi-mənəvi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birincisi ona görə ki, dərsdankənar tədbirlərin hər birində dövlət rəmzləri ilə bağlı irəli sürülən ideyaların, himnimiz, gerbimiz və bayrağımız barədə daha ətraflı və müfəssəl məlumatların verilməsi üçün daha geniş imkanlar vardır. Yəni 45 dəqiqəlik dərsin yalnız bir neçə dəqiqəsini dövlət rəmzlərinin şərhinə həsr etmək mümkün sayıldığı halda dərsdankənar tədbirin hər birində bu rəmzlərin ideya istiqamətlərini geniş şəkildə şərh etmək mümkündür. İkincisi dərsdankənar tədbirlərin birini dövlət rəmzlərinin, ideyalarının şərhinə həsr etməklə yanaşı müxtəlif mövzulara həsr edilmiş dərsdankənar tədbirin müvafiq mərhələlərində də dövlət rəmzlərinin əsas ideyalarının şərhini vermək mümkündür.

Hər iki halda tədbiri dövlət himni ilə başlayıb, dövlət himni ilə tamamlamaq şərtilə dövlətimizin himni, gerbi və bayrağı barədə də ən zəruri ideyaları tədbir iştirakçılarının nəzərinə çatdırmaq olar.

Dövlət rəmzləri ilə bağlı ideyalılığı şərh edərkən aşağıdakıların nəzərə alınması tövsiyə olunur.

Dövlət himni üzrə: Dövlət himni haqqında məlumatların verilməsi, dövlət himni ilə bağlı ideyalılığın şərh olunması bütün növ dərscənkənar tədbirlər üçün səciyyəvidir. Yəni formasından, növündən və tipindən asılı olmayaraq bütün dərscənkənar tədbirlərdə dövlət rəmzləri barədə informasiyaların verilməsi üçün şərait yaratmaq mümkündür. Xüsusilə dövlət himninin həm sözləri həm də melodiyası ilə əlaqədar olan ideyaları bütün mövzularla bağlamaq mümkündür. İstər şagirdlərin, istər müəllimlərin verəcəyi informasiyalar elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bu zaman verilən məlumatların məzmunu aşağıdakıları əhatə etməlidir: “Himnimiz 2 dəfə Azərbaycan sözlərini təkrar etməklə başlayır. Əslində bu, torpağımıza, məmləkətimizə ən ali formada edilən müraciətdir. Yəni torpağımıza, məmləkətimizə müraciət olunaraq onu öz adı ilə çağırırıq.

Azərbaycan, Azərbaycan,
Ey qəhrəman övladı şanlı vətənin!

Möhtəşəm məmləkətimizin, müqtədir, şanlı, şöhrətli Vətənimizin Azərbaycan adlı qəhrəman övladının yolunda əziz canımızdan keçməyi, onun uğrunda vuruşaraq qanımızı belə axıtmağı özümüzdə şərəf bilirik. Yəni.

Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırıq!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!

deyirik. Çünki biz vətənimizin azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda doğrudan da həm can verməyə, həm də qan tökməyə həmişə (cümlə) hazırıq.

Azərbaycana, şanlı Vətənimizə olunan müraciətin ən çılğın məqamlarından birində ona bəşəri həyat və üçrəngli bayrağı ilə daim yaşaması arzulanır. Bu müraciətin fonunda şanlı vətənimizin keçdiyi çətin lakin şərəfli yola da nəzər salınır. Bu yolda minlərlə Vətən övladlarımızın şəhid olması, Vətən uğrunda hətta insan öldürməsi vurğulanır. Deməli Vətənə təcavüz edənlərin ölümə məhkum olmaları labuddur. Çünki düşmənlər Vətən övladlarımızı Vətəni sevmək hüququndan məhrum etmək istəmiş, lakin buna müyəssər olmamışlar. Vətən övladları Vətən uğrunda vuruşaraq qəhrəmanlıqla onu azad etmişlər. Vətənə müraciətin bir yerində isə Vətən övladlarının arzuları öz ifadəsini tapır.

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban !
Sənə min bir məhəbbət,
Sinəmdə tutmuş məkan!

Sözlərində öz təcəssümünü tapan vətən övladlarının arzuları başqa misralarda daha möhtəşəm şəkildə öz ifadəsini tapır:

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqıdır!
Şanlı vətən! Şanlı vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Misralarında biz həmin arzuların daha şiddətli dərəcədə təqdimatını görürük. Bu misralarda deyilir ki, Vətənin namusunu çəkməyə, onun bayrağını daim uca tutmağa Vətənin gənclərinin hamısı (cümlə gənclər) müştəqıdır. Yəni bütün gənclər həsrətlə arzulayır, böyük məhəbbətlə can atır ki, Vətəni yad nəzərlərdən hifz etsin, düşmən tapdağından qorusun və beləliklə onun bayrağını enməyə qoymasın.

Dövlət himnizimizin söz mətnində görkəmli Azərbaycan şairi və siyasi xadimi Əhməd Cavadın poetik şəkildə dediklərini xalqımızın böyük mütəfəkkiri Üzeyir Hacıbəyov öz bəstəsində bənzərsiz bir məharətlə, bəşəri bir sevgi ilə musiqi dili ilə nəğməyə çevirmişdir. Üzeyir Hacıbəyov şanlı Vətənimizin şanlı övladı olan Azərbaycan uğrunda onun övladlarının canlarını qurban vermələrini, onun yolunda qan tökməyə hazır olmalarını, üçrəngli bayrağı ilə xoşbəxt yaşamasını, habelə Vətən uğrunda həlak olan igid övladlarımızın adının daim uca tutulmasını, Vətənin gülüstana çevrilməsi, onun namusunu qorumağa and içmələrini, habelə bütün gənclərimizin belə arzuda olmalarını öz estetik düşüncəsilə məfkurə nəğməsinə çevirmişdir. Üzeyir Hacıbəyov dövlət himnimizi “Bayat-Şiraz” muğamının lad kökündə bəstələmişdir. Burada böyük bəstəkar “Bayat-Şiraz” ladının doğurduğu qeyri-adi hisslərin də möhtəşəmliyini nəzərə almışdır. Bir sıra mənbələrdə “Bayatı-Şiraz” muğamının qəm-qüssə hissi doğurduğunu zənn etsələr də, böyük bəstəkarımız bu muğamın, daha doğrusu bu Ladın qəhrəmanlıq, qoçaqlıq, igidlik, mübarizlik, dönməzlik, düşmənlərə nifrət, qələbə əzmi, Vətən məhəbbəti, Vətəni yad nəzərlərdən qorumaq, Vətən uğrunda şəhid olmağa daim hazır olmaq kimi hislər doğurduğunu sübuta yetirmişdir. “Bayatı-Şiraz” Ladının əsrarəngiz tonallığında Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını, Vətən övladlarının ona olan hədsiz sevgisini, intəhasız məhəbbətini çox təmkinli estetik-bədii dəyərlərlə, mübarizlik dolu notlarla özündə əks etdirən melodiya zənginliyi yetişən nəslə Azərbaycanımızın müstəqilliyini təmin etməyə, onun torpağını, dilini, adət-ənənələrini sevməyə, qorumağa səsləyir.

Böyük öndərimiz gənclərimizə müraciət edərkən onlarda məhz belə müsbət keyfiyyətlərin olmasını arzulayaraq deyirdi: “... Gənclərimizin əsas vəzifəsi özünü Azərbaycan Respublikasının inkişafına həsr etməkdən, Azərbaycan Respublikasının yaşamasına və əbədi olmasına həsr etməkdən ibarət olmalıdır. Ona görə də gənclərə mən nə demək istəyirəm? Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün Vətəni sevməlidir, ölkəni sevməlidir, torpağı sevməlidir, millətimizi sevməlidir, xalqımızı sevməlidir, dilimizi sevməlidir, dinimizi sevməlidir, ənənələrimizi sevməlidir!” Müstəqil

Azərbaycanımızın qurucusu möhtəşəm Heydər Əliyevin bu arzuları himnimizin bədii, estetik və siyasi ahəngi üçün Leymotiv sayılmalıdır”.

Dövlət gerbi üzrə. Dövlət gerbimizin izahı onun bütün məziyyətlərinin ideyalıq məzmununun açılması ilə səciyyələnir. Ona görə də dərindən tədbirlərin hər birində yeri gəldikcə dövlət rəmzlərinin hər biri haqqında, o cümlədən dövlət gerbi ilə bağlı informasiyaların verilməsi çox faydalıdır. İstər şagirdlər, istər müəllimlər dövlət gerbi ilə bağlı şərhlər verərkən onların aşağıdakılardan faydalanmaları tövsiyə olunur: “Gerbimizin ümumi görünüşündəki qalxanabənzərlik müdafiə rəmzidir. Qalxan qarşdakı düşmənlə döyüş zamanı onun həmlələrini müdafiə etməyə xidmət edir. Ona görə də bu işarə düşməndən müdafiə olunmaq istəyini hər bir vətəndaşa, hər bir Azərbaycan övladına xatırladırlar. Gerbimizdəki qalxanabənzər dairənin yaşıl, göy və qırmızı çəvrələri isə bayrağımızdakı islamçılığı, türkçülüğü, müasirliyi və demokratiyanı xatırladır. Dairədə bərqarar olan səkkiz guşəli ulduzun rəmzi mənə çalarları daha genişdir. Birinci mənəsi odur ki, türk ulusları ta qədim zamanlardan günəşə, aya, ulduza sitayiş etmiş, onları həyatın rəmzi kimi dəyərləndirmişlər. İkincisi, türk ulusları öz ölkələrini “Ay, ulduzlu diyar” adlandırmışlar. Böyük şairimiz Qabil “Türkün qəbri” şerində

... Bu dağlara, o dağlardan
Ay, ulduzlu bir diyardan...

deməklə böyük türk diyarını nəzərdə tuturdu.

Türk uluslarının bir qismi ay və ulduzu göy aləmi hesab edirlər. Hansı ki, türkləri Allah həmin aləmdən yerə bəxş etmişdir. Bəzi mənbələrdə göy türklərin göydən endikləri barədə ehtimallar öz əksini tapır. Ona görə bütün türk uluslarının, sultanlarının, vəzirganlarının, hökmdarlarının bayraqlarında ay, ulduz öz əksini tapmışdır. Osmanlı dövlətinə qədər olan türk dövlətlərinin bayraqlarında beş guşəli ulduz əks olunmuş, Osmanlıların bayrağında 8 guşəli ulduz, Türkiyə cumhuriyyətinin bayrağında isə 5 guşəli ulduz əks olunur. Türk ulusları ulduzun 5 guşəsini rəmzi laraq 5 qitəyə rəğmən müəyyənləşdirmişlər. Məlum olduğu kimi 6 qitənin yalnız beşində həyat və insan yaşayışı vardır. Türk ulusları beş qitədə yaşayan insanların birliyini nəzərdə tutmuşlar. Yəni bütün dünya xalqlarının birliyi türk ulusları üçün zəruri hesab edilmişdir. Türk uluslarının beynəlxalq miqyasdakı yürüşləri də bu ideyaya xidmət etmişdir.

Səkkiz guşəli ulduzun gerbimizdəki üç rəngin fonunda verilməsinin də rəmzi mənaları vardır. Yəni qədim türk uluslarının (Hun-səcğuc türkləri, Qıpçaq türkləri, Anadolu-Osmanlı türkləri, Uyğur türkləri, Oğuz türkləri, Mağol türklər, Turan türkləri, Türkəman türkləri) bir məslək, vahid məfkurə ətrafında birləşərək, mədəni, mənəvi yüksəlişə və tərəqqiyə çatmaq ideyalarını səciyyələndirən rəmzi mənalarını özündə əks etdirir.

Yaşıl, göy və qırmızı rənglərin bayrağımızda əks olunması da həmin rəmzi mənə çalarları ilə əlaqədardır. Bayrağımızdakı yaşıl rəng islamçılığı, göy rəng türkçülüğü, qırmızı rəng isə müasirliyi və demokratiyanı rəmzi olaraq özündə əks etdirir.

İslamçılıq islam dəyərlərinə dərin ehtiramı, “Quran”dakı əxlaqı normalara hörmətlə yanaşmağı bildirirsə, göy rəng həm də qədim türk uluslarının ən sevimli, müqəddəs rəng olan bir rəngə işarətdir. Bu xüsusda C.Cabbarlının “Azərbaycan bayrağı” şerində müvafiq ideyalar irəli sürülür.

Bu göy boya Goy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı!
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı.
Ürəklərə dolmalı
Bu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı.
Mədəniyyət bulmalı.

Cəfər Cabbarlının 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin Dövlət rəmzlərindən biri olan dövlət bayrağı haqqında yazdığı şerindən götürülmüş bu parçada üçrəngli bayrağımızın simvolik mənə çalarlarının açılmasını görürük.

Həmin dövrdə dövlət himnimizin sözlərini yazan görkəmli icrimai-siyasi xadim, şair Əhməd Cavad da üçrəngli bayrağımızı vəsf etmişdir:

Türküstan elləri öpüb alını,
Söyləyir dərini sana, bayrağım!
Üçrəngli əksini quzğun dənizdən,
Ərməğan yolla sən, yara, bayrağım...
Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüb kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın yıldızı, o gözəl pəri.
Sığınmış qoynunda aya, Bayrağım!

Şerdə Türküstan elləri deyəndə şair türk dilli xalqların, türk uluslarının yaşadığı ölkələri, əraziləri nəzərdə tutur. Türk dilli xalqlardan biri ilə bağlı bircə tarixi mənbədən götürülmüş kiçik bir fakta istinad etsək onların çox qədim tarixə malik olmalarını göz önünə gətirmiş olarıq. “VI əsrə aid runi türk yazısında Qapaqan xanın belə bir sözləri yazılıb: Elmi yabğa oğlu Sabra Tamğançur, onun kiçik qardaşı Hoca ilə birgə Sabra Tamğan Tarxan, ümumən mənim altmış beş ulu babam yaratmışdır” (Bax B.Ə.Budaqov Türk uluslarının yer adları. Bakı, Elm, 1994, Səh. 3) 7 nəslin bir şəcərə yaratdığını və şəcərənin 300 il ərzində formalaşdığını nəzərə alsaq bir türk tayfasının VI əsrdən əvvəl təxminən 250 il (iki əsr yarım) mövcud olduğunu göstərən bircə tarixi fakt da türk uluslarının zəngin tarixə malik olmaları fikrimizi təsdiqləyir.

Türk ulusları deyəndə Asiya qitəsinin müəyyən hissəsində, Avropanın cənub şərqində, Şimali Qafqazda, habelə Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda, Orta Asiya respublikalarında, Ural dağ sistemində, Volqa çayı hövzəsində, Balkan yarımadasında, Çin Uyğurstanında (uyğurlar, kaşğarlar, dolanlar, xotanlar, ilələr) Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində (Şimal buzlu okeanın sahillərində, Kamçatkada, Çukotkada, Həştərxanda, Tatarıstanda və

s.) Şimali Amerika qitəsində (Alyaskada) yaşayan Anadolu türkləri, uyğurlar, yeni uyğurlar, sarı uyğurlar, kaşğarlar, dolanlar, xotanlar, ililər, türkmənlər, türkmanlar, qırğızlar, qazaxlar, özbəklər, Cığataylar, Azəri türkləri, Balakan türkləri, Kazan-Tatar türkləri, qara qalpaqlar, qaqauzlar, başqurdlar, qaraçaylar, balkarlar, kumıqlar, çuvaşlar, qaraimlər, salarlar, tualılar (karakaslar), karakaslar, şorlar, mesketilər, yakutlar, oronlar, oroşenlər, ulçlar, udigeylər, evenkler, evenlər, çukçilər, nanaylar və s. digər türk uluslarının, xalqlarının Türkçülüklə bağlı rəmzi mənə çalarlarının hamısı onların birliyinə xidmət edir. Bu gün türk dilli xalqların birliyini qoruyub saxlamağa xidmət edən, ideya-siyasi tərbiyənin formalaşmasını özündə ehtiva edən tədbirlərin, mərasimlərin, adət-ənənələrin işıqlandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1926-cı ildə Bakıda keçirilən türk dilli xalqların qurultayının və eləcə də 2001-ci ildə yenə də Bakıda keçirilən eyni xarakterli qurultayının materiallarının müqayisəli şərh olunması ideya-siyasi tərbiyə baxımından önəmli sayılmalıdır.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, dərindənənər tədbirlərdə şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsini formalaşdırarkən dövlət rəmzlərinin aydın şərh olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sual və tapşırıqlar

1. Dərindənənər ideya-siyasi tərbiyə işi deyəndə nə başa düşülür?
2. Dərindənənər tədbirlərdə dövlət rəmzləri barədə verilən məlumatların məzmunu necə olmalıdır?
3. Hər hansı bir dərindənənər tədbirdə himnimiz, gerbimiz və bayrağımız necə təqdim olunmalıdır?
4. Heydər Əliyevin irsində ideya-siyasi tərbiyə problemi necə yer alır?
5. Türkçülüğün, islamçılığın, müasirliyin və demokratiyanın rəmzi mənə çalarları barədə esse yazın.

V Fəsil

5.1. ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ

Əxlaq ictimai şüurun əsas formalarından biri kimi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm psixoloji, həm də pədaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunur. Əxlaqın tərbiyəsi çox vaxt xalq içərisində ismətin, namusun tərbiyəsi kimi işlənsə də istər etnopədaqoji, istərdə də elmi-pədaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi insana məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərin və davranış normalarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. “Əxlaq insanın mənəvi, dərünü keyfiyyətləri, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətləri müəyyən edən normaları davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. (Bax. Ə.Ş.Həşimov, F.B.Sadiqov. Azərbaycan xalq pədaqogikası. Dərslük. Bakı. Ünsiyyət, 2000, səh. 160).

Pədaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir.

Elmi pedaqogikada “əxlaq tərbiyəsi” ifadəsini ilk dəfə olaraq elmi pedaqogikanın banisi sayılan böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) işlətmişdir. O, bir sıra əsərlərində həm “əxlaq qaydaları”, həm də “əxlaq tərbiyəsi” ifadələrini işlətmişdir. Komenskidən təxminən 400 il əvvəl şərqi böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” də əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemini vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan bütün direktiv və proqram sənədlərdə əxlaq yalnız kommunist əxlaqı kimi verilir. V.İ.Lenin kommunist əxlaqının mahiyyətini şərh edərək göstərir ki, kommunist mənəviyyatının əsası kommunizmi möhkəmlətmək və başa çatdırmaq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Tərifdən aydın olur ki, bir adamın hərəkətinin kommunist əxlaqına uyğun olub olmadığını müəyyən etmək üçün, həmin hərəkətin nə dərəcədə kommunizm cəmiyyətinin xeyrinə və zərərinə olmasına diqqət etmək lazımdır.

Kommunist partiyasının kommunist əxlaqının məzmunu kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksində ayrı-ayrı prinsiplər kimi qeyd edilmiş ilk və aparıcı prinsip kimi “kommunizm işinə sədaqət, socialist vətəninə, sosializm ölkələrinə məhəbbət” prinsipi önə çəkilmişdir.

Göstərilən direktivlərin tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış “Pedaqogika” adlı dərslik və dərs vəsaitlərinin demək olar ki, hamısında “əxlaq”, kommunist əxlaqı kimi, əxlaq tərbiyəsi isə kommunist əxlaqı tərbiyəsi kimi şərh edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının ali məktəbləri üçün prof. M.Ə.Muradxanovun redaktorluğu ilə ali məktəb tələbləri üçün hazırlanmış “Pedaqogika” adlı dərslikdə əxlaq “kommunist əxlaqı” kimi ifadə edilmiş, tərbiyə isə kommunist əxlaqı tərbiyəsi kimi şərh edilmişdir. Təxminən 70 il müddətində əxlaq tərbiyəsi problemi ilə bağlı çap olunmuş dərsliklərdə, konfrans materiallarında, hətta yazılmış dissertasiyalarda “əxlaq” “kommunist əxlaqı”, “əxlaq tərbiyəsi” isə “kommunist əxlaqı tərbiyəsi” kimi izah olunmuş, onun milli və qnesioloji mahiyyətinə toxunulmuşdur.

Adı çəkilən dərslikdə göstərilir ki, “kommunist qurucularının əxlaqı nə qədər yüksək olarsa, kommunizmin maddi texniki bazasının yaradılmasında, kommunist əmək formalarının və insanlar arasındakı kommunist münasibətlərinin inkişafında onların yaradıcı fəallığı bir o qədər dolğun olar və kommunizm cəmiyyəti bir o qədər də sürətlə qurular” (Bax. M.Muradxanov və b. “Pedaqogika”, Bakı, 1964, səh. 263). Kommunizmin qurulması üçün zəruri sayılan kommunist əxlaqı heç bir milli mahiyyəti, mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etməyindən formal olaraq kağız üzərində qaldı. Ona görə ki, kommunist əxlaqının formalaşdırılmasında milli əxlaqın qnesioloji, tarixi və klassik dəyərlərindən qaynaqlanan əlamətləri nəzərə alınmadı. Bu məsələyə yalnız müstəqillik qazandığımız dövrlərdə milli zəmində yanaşıldı.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yazılmış məqalə, kitabça, kitab, dərslik, dərs vəsaitləri və dissertasiyalarda əxlaq tərbiyəsi yalnız tərbiyənin tərkib hissəsindən biri kimi göstərilmişdir. Təəssüf ki, müəlliflərdən heç biri əxlaq tərbiyəsinə uğurlu tərif verə bilməmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində elmi pedaqogika ilə bağlı hazırlanmış materiallarda əxlaq tərbiyəsi həmin ölkənin mənəvi dəyərlərinə uyğun olaraq sistemə salınır. Biz də həmin ənənəyə üstünlük verərək əxlaq tərbiyəsinin mahiyyətini, məzmununu, məqsəd və vəzifələrini milli mənəvi dəyərlərimizə istinad edərək müəyyənləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Professor Əliheydər Həşimov və professor Fərahim Sadıqova məxsus “Azərbaycan xalq pedaqogikası” dərslində göstərir ki, tərbiyənin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Cəmiyyətin inkişaf tarixində elə bir dövr olamamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun. Lakin müxtəlif zamanlarda, müxtəlif inkişaf mərhələlərində tərbiyənin mahiyyətini, xarakteri və uşaqlara aşılması yolları eyni səviyyədə olmamışdır. Ən qədim zamanlarda tərbiyə işi sadə, tərbiyə məsələləri üzrə bilik, bacarıq və baxışlar məhdud olmuşdur... Alimlərin haqlı dediyi kimi, hələ müasir mənada pedaqoji elmlərin olmadığı vaxtlarda insane təcrübəsi davranış nümunələrinin intəhasız təkrarlarından elə normalar, elə qaydalar, elə qadağalar, öyüd və nəsihətlər əxlaq pedaqogikasının məğzini təşkil etmişdir ki, onlar hər şeydən əvvəl, mütərəqqi adət və ənənələrdə etnoqrafik və tarixi materiallarda, xüsusilə folklorun atalar sözləri, məsəllər, nağıllar, dastanlar, bayatılar, tapmacalar və s. olan janrlarda öz ifadəsini taparaq tarix boyu minlərlə nəsillərin, həmçinin ən görkəmli fakir adamlarının, bədii söz ustalarının formalaşmasında müstəsna rol oynamış və cilalana-cilalana bu günə gəlib çatmış, indi də tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmişdir (Bax. Ə.Həşimov, F.B.Sadıqov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” dərslük, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 54, s. 9-10).

Əsirlərin sınaqlarından keçərək cilalanmış tərbiyəvi fikirlər qələm sahiblərinin diqqətindən yayınmamış, onlar da həmin nümunələrdəki hikmətlərdən istifadə edərək milli əxlaqımızın emli-pedaqoji mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsini mütəfəkkir alim 3 mənbədən-özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzgəcdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır. Keçmişin, öz dövrünün təlim-tərbiyə məsələləri üzrə təcrübəsini düzgün dərk etdiyindən, Nəsirəddin Tusi gələcək nəsillərin tərbiyəsinə ağıllı istiqamət vermək imkanına malik olmuşdur.

Nəsirəddin Tusi də bu yolla gedərək milli-mənəvi dəyərlərimizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız üçün, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. N.Tusi, hər şeydən əvvəl, “əxlaq normaları” müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Tusiyə görə insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətli şərəfətli fakir, əql, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, tədrisən elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, dübbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ali məqama çatdırar. Lakin yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onun aşağıya, heyvani mərtəbəyə sövq edər, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan alçaqlığa meyl göstərüb bataqlığa batan, cilovlayıb istiqamət verən, fəzilət yüksəkliyini fəth edib kamala çatar” (Bax. N.Tusi, “Əxlaqi-Nasiri”, Bakı, Elm, 1989, səh. 53).

N.Tusinin nəfs qüvvələrini bu tərzdə təqdim etməsi heç də təsadüfə xarakter daşımır. İstər Tusiyə görə, istər Tusidən sonrakı alimlər şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən ilkin amilin irsiyyət olduğunu sübuta yetirmişlər. Tusi də nəfs qüvvələrinin fitrətində irsiyyətdən, nəşət edən əlamətlərin olduğunu irəli sürərkən nəfsin cilovlanmasını tövsiyə etmiş, insana lap kiçik yaşdan planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil olaraq təlim-tərbiyə verilməsini zəruri saymışdır.

Tusi “təlimdə yalnız öyrənilən şeyləri mənimsətməklə kifayətlənməməli, həm də öyrənilənləri yaşatmalı və gələcək nəsillərə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymağı” əsas götürür. Bu məqsədlə də “Adab-ül-mütəlimin” əsərində xüsusi başlıq vermiş və bu barədə öz fikirlərini geniş və ətraflı surətdə şərh etmişdir.

Onun yazdıqlarına əsasən müəddib, müdəriss fakt və hadisələri dövrünə görə deyil, həm özlərinə qədərki, həm özlərindən sonra olanlarla əlaqələndirməyi və bu sahədə varisliyi qorumağı qarşısında məqsəd qoymalıdır. Bu baxımdan Tusinin fikirləri təlimin sistemətlilik və ardıcılıq prinsipi ilə çox həmahəng səslənir. Onun fikrincə, “öyrədiləcək hər nə varsa, bir-birinə mütəbiq və müvafiq gəlməli, bir-birinin mütəmmamı sayılmalıdır”.

Tusiyə görə uşağın istedadının, qabiliyyətinin üzə çıxarılması onun əxlaqının saflaşdırılması ilə vəhdət təşkil edir. Bilmək lazımdır ki, heç kəs anadan gəlmə fəzilət sahibi olmur, məsələn, heç kəs dülgər, həkim, mühəndis doğulmur. Fəzilət təcrübə, elm öyrənmə nəticəsində əldə edilir. Lakin çox zaman elə olur ki, bir adam fitri olaraq bir fəziləti tez qəbul edir, onu mənimsəmək qabiliyyəti çox olur.

İnsan təbiətində olan bu fərqlər və zidiyyətlərdə istedad müxtəlifliyi və qabiliyyətlər də dərin bir sirr, incə bir hikmət vardır ki, bəşəriyyətin davamiyyəti onlarla bağlıdır.

Kimin nəyə qabiliyyəti varsa, onunla məşğul olsa, daha tez nəticə verər, böyük sənətkar olar, əks təqdirdə zəhmət hədəd gedər, ömür puç olar. Uşaq hansı fənnə meyillirsə, o ixtisasla bağlı digər elm və sənətləri də öyrənməlidir.

Əgər uşaqda bir sənəti və ya bir ixtisası qavramaq qabiliyyəti tapılmayıbsa, ya da lazımı şərait yoxsa, onu həmən sənəti öyrənməyə vadar etmək lazım deyildir, çünki sənət və peşə fənlərində öyrətmək sırası vardır, burada hər işə başlarkən böyük diqqət, səbr, əmək, iradə və ardıcılıq tələb olunur. Burada atılıb qabağa keçmələrə yol vermək, bir şeyi öyrənməmiş, o birinə başlamaq olmaz, hər fənnin təmrinində fitri istedadı inkişaf etdirən, səhhətə zərər verməyin, zenhi itilədən zəkani parıldadan, zövqü artırən üsullardan istifadə olunmalı, peşə “vərdişinə” keçilməlidir. Elə ki, sənətlərdən biri işləməyə öyrədildi, həmin sənəti işlətmək lazımdır ki, sənət və ya peşə daha da cilalansın, təcrübə artsın, aşağı mərtəbədən ən yuxarı dərəcəyə çatsın, incəliklərinə yeni incəliklər əlavə olunsun, nəzəri əsasları tapılsın, bununla yanaşı pul qazanmaq yolları öyrədilsin, yaşamaq qaydalarına bələd olsun, işləri idarə etmək ustalığına yiyələnsin.

İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qdir olduğuna nəzər yetirmək, ağıl, fərasətinə fakir vermək, müşahidə nəticəsində onun fitrətində hansı sənətə və elmə meyli olduğunu müəyyənləşdirmək, sonra isə həmin işlə məşğul etdirmək vacibdir, çünki həminən peşə və sənətə qabiliyyəti eyni ola bilməz, yoxsa insanların hamısı ən şərəfli sənətlə məşğul olardı.

Dünyaya gələn hər bir insan özünəməxsus qabiliyyət və fərasətə malik olur. Müəllimin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onlara yanaşmadır.

Tusinin bu fikirlərinə istinad edərək deməliyik ki, uşağı hərtərəfli öyrənə-öyrənə onun əxlaqını saflaşdırmaq mümkündür. Müəllim müşahidə etməklə şagirdlərin hansı qabiliyyət və fərasətə malik olmasını, hansı elmə həvəsi olduğunu öyrənməli və hər kəsə fərqli yanaşmalıdır. Təlim və tərbiyə ilə məşğul olan müəllim qarşısındakı uşaqların bu fərqlərini nəzərə almalı, hər bir şagirdi “öz dili” ilə dindirməli, hər şagirdə qavrama qabiliyyətinə görə yanaşmalı, bacardığı işi ondan tələb etməlidir. Uşağın qabiliyyəti, istedadı ilə həyata keçirilən iş düzgün qurulduqda, onun əxlaqının tənzimlənməsi üçün də hər cür şərait yaranmış olur.

Yuxarı sinifdə riyaziyyat dərsi aparan müəllim hesabı bilməyən, yəni aşağı sinif materialını mənimsəyə bilməyən, texniki fənləri qavraya bilməyən şagirdi sinif qarşısına (lövhəyə) çağırıb, ondan çətin məsələ və ya misali həll etməyə tələb etməsi düzgün hal sayıla bilməz. Bu, uşağın (şagirdin) kütlüyünü, yəni qavrama qabiliyyətinin zəifliyini, korafəhmliyini uşaqlar qarşısında bir daha nümayiş etdirmək, onu həyatdan, abırdan salmaqdan başqa bir şey deyildir. Bəlkə də indi sinif qarşısında pis vəziyyətdə qalan, xar olan şagird digər dərslərdə, məsələn, humanitar dərslərdə-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, dil dərslərində çox fəaldır, yaxşı qavrayandır və ya elə şagird ola bilər ki, o heç bir fənni qavraya bilməsin, və zəif olsun, ya da tamamilə elmə, təhsilə səy, həvəs göstərməsin. Lakin o, şagirdləri azacıq öyrənməklə onların musiqiyə olan istedadını, rəsm çəkmə qabiliyyətini müxtəlif peşə və sənətə olan həvəs və bacarığını aşkar etmək olar. Müəllim şagirdlərində olan bu bacarıqları düzgün

istiqlamətləndirməli, onlara yol göstərməlidir. Belə yanaşma həm də əxlaqın saflaşdırılması üçün stimül rolunu oynayır.

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, lakin bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətindir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilirlər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilə doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur (Bax. N.Tusi, “Əxlaqı-Nasiri”, Bakı, Elm, 1989, səh. 83-84).

Uşaqlar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların bəziləri tez tərbiyə qəbul edən olur, bəziləri gec, bir qismi isə heç tərbiyə olunmaq bilmir. Onların hər birində öz məcazlarına uyğun həyalılıq, əliaçıqlıq, xəsislik, rəhimlilik və digər hallar vardır. Bundan əlavə onların bəziləri tərbiyələrinə əks olan xüsusiyyətləri asan, bəziləri orta qəbul edən, bəziləri isə heç qəbul etmirlər. ona görə də bəziləri xeyirxah, ikinci qismi bədxah, digəri isə orta olurlar, hərə öz əxlaqına görə hərəkət edir, çünki davranış əxlaqın göstəricisidir.

Heç bir surət bir-birinə oxşamadığı kimi, heç bir xasiyyət də başqa xasiyyətə oxşamaz. Ona görə də təlim və tərbiyədə ehməllə və diqqətli olmaq lazımdır ki, şagirdlərdə bu fərqli xüsusiyyətləri tapasan və buna uyğun təlim və tərbiyə işini qurasan. Bu sahədə məktəbdə müəllimlərin üzərinə çox ağır və məsuliyyətli bir vəzifə düşür. Bir sinifdə əgər iyirmi şagird varsa, deməli, orada iyirmi xarakterli, iyirmi əxlaqa malik şagird var. Bu müxtəlif xarakterli şagirdlər, ilk növbədə, tərbiyə alıb böyüdüüyü ailəsini təmsil edir, öncə ailədə aldığı tərbiyəni nümayiş etdirirlər. onlarda artıq müəyyən əxlaq, xarakter (yaxşı və ya pis) formalaşmışdır.

Hər bir ailədə tərbiyə alan uşaq ilk növbədə, aid olduğu nəslin genini daşıyır ki, bu da ilk növbədə onun əxlaqına təsir edən amildir. Nəslin davamçısı olan hər uşaq həmin nəslin yaxşı və pis xüsusiyyətlərini öz davranışında, tərbiyəsində biruzə verir.

Müəllim şagirdlərdə olan bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onlara fərqi yanaşmalı, ən vacibi isə hansı üsul və vasitə ilə yanaşmağı bilməlidir. Sakit təbiətli, abırlı, bir sözlə, ilk baxışdan səhvini anlayan, başa düşən şagirdi hər hansı bir səhvin üstündə çox danlayıb, sinif qarşısında utandırmaq müəllimin şagirdə münasibəti düzgün deyildir və ya sinifdə elə şagird ola bilər ki, ona sözlə deyil, yalnız müvafiq yüngül formalı cəza ilə təsir etmək lazımdır.

Əgər bir nəfsi sağlam şagird fəzilətlərə yiyələnməyə, səadət əldə etməyə, həqiqi elmlər sahibi olmağa çalışırsa bu vəziyyəti qoruyub saxlamağa ciddi səy göstərmək lazımdır.

Bədənin sağlamlığını qorumaq üçün tibb elmi müəyyən normal şəraiti məsləhət bildiyi kimi, nəfsin sağlamlığı üçün də eyni xüsusiyyətlərə malik, özünə münasib adamlarla oturub-durmağı məsləhət görürlər, çünki nəfsə təsir etmək üçün yoldaş və dost qədər heç bir güclü amil ola bilməz.

Şər adamlardan və nakəslərdən, yanalçılardan, əli əyri olanlardan, şit zarafat və sırtıqlıqda ad qazanmışlardan, spirtli içkiyə, siqaret çəkməyə meyl edənlərdən uzaq gəzmək, səhhəti qorumağın ən mühüm və ən vacib şərtidir. Onlarla ünsiyyət saxlamaqdan qaçmaq lazım olduğu kimi onların şit söhbətlərinə, ədəb-ərkan normalarına uyğun olmayan söhbətlərinə, xəbərlərinə, rəvayət və lətifələrinə, boşboğazlıq və cəfəngiyatlarına qulaq asmaqdan, xüsusilə onların əxlaqa təsir edən yığıncaq və məclislərindən uzaq olmaq lazımdır. Çünki belə bir məclisdə iştirak etmək pis bir rəvayətə qulaq asmaq uşaqların hər birinə pis təsir edir ki, onun təmizlənməsi üçün uzun illər sər etəyi və fasiləsiz tərbiyə profilaktikası aparmaq lazım gəlir. N. Tusinin pedaqoji ideaları əsasında sadaladığımız bu tövsiyələr şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, pedaqoji prosesdə uşaqlara, yeniyetmələrə və gənclərə belə tövsiyələrin verilməsinə ciddi ehtiyac duyulur.

N. Tusinin yoldaşlıq haqqında, kiminlə oturub-durmaq haqqında olan nəsihətləri hər bir valideyn və müəllim üçün bir növ böyük bir məktəbdir. Hər valideyn övladının kiminlə dostluq və yoldaşlıq etməsini öz nəzarəti altında saxlamalı və övladının dostluq etdiyi uşağın ailəsini aramalı, axtarmalı, onu dərinlən öyrənib yaxşı tanımalıdır. Bu işi məktəbdə müəllimlər də davam etdirməlidir. Yaxşı əxlaq malik şagirdin pis əxlaq sahib olan uşaqlardan uzaq olmasını təmin etməli, yaxşının əxlaqını qorumaqla, pis əxlaqlı şagirdi “əxlaqsızdır”, “tərbiyə olunmazdır” deyər, onunla maraqlanmamaq, ona qarşı biganəlik göstərmək müəllim üçün düzgün hal sayıla bilməz. Müəllim pis tərbiyə almış, ya da pis dost və yoldaşların təsiri nəticəsində nəfəsində (əxlaqında) qüsurlar olan şagirdlərlə onlara təsir göstərə bilən üsullar, yollar tapmalı, onlarda olan neqativ halları aradan götürməyə çalışmalıdır.

Əbəs yerə demirlər ki, “dostunu göstər, deyim, sən kimsən” və ya “dostunu mənə göstər sən kim olduğunu deyim”. Əgər uşağın dostluq etdiyi uşaq pis işlərə meyl edirsə, düzgün yolda deyilsə, dərs oxumursa, böyüklərə qarşı hörmətsizlik edirsə, bu iki xarakterə malik uşaqlardan hansı iradəcə zəiflə digərin təsirinə məruz qalacaq. Yaxşı uşağın (şagirdin) mənəviyyəti daha möhkəmsə, iradəsi dönməzdirsə, pis yoldaşa təsir edəcək, onu yaxşılığa doğru aparacaq. Əksinə olarsa o halda pis yaxşıya təsir edib, onu öz yolu ilə aparacaq, dərs oxumayan yoldaşı kimi o da oxumayacaq, irəli getmək əvəzinə geri gedəcək, hörmətdən düşəcək, müəllimlərin və eyni zamanda valideynlərin, şagird yoldaşlarının məhəbbətini qazanmaq əvəzinə itirəcək.

Pis hekayə, nağıl və filmlərin yeniyetmələrin əxlaqına təsiri də az deyildir. Xüsusən, müasir dövrümüzdə informasiya zənginliyi, müxtəlif ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların, televiziya və radio proqramlarının çoxluğu, xaricdən gətirilən əxlaqa zidd olan və ya yerli video filmlərində yeniyetmələrin əxlaqının korlaşmasında böyük təsiri vardır. Belə bir şəraitdə onları bu yad təsirlərdən qorumaq, uzaq saxlamaq çətindir və ya mümkün deyildir.

Belə hallara qarşı ilk növbədə evdə valideyn, məktəbdə isə müəllim mübarizə aparmalıdır. Hələ həyatı tam dərk edə bilməyən, həyatda tam

bərkiməmiş kiçik uşaqlar alova cuman pərvanələr kimidir. Onlar hələ dərk edə bilmirlər ki, bu işıqda, alovda onlar məhv ol bilərlər, onları bu bələdan yalnız düzgün valideyn tərbiyəsi, məktəbdə isə müəllim məsləhəti qurtara bilər.

N.Tusiyə görə nəfsin (əxlaqın) sağlamlıq şərtlərindən biri də, istər nəzəri, istərsə əməli cəhətdən yaxşı və faydalı işlə məşğul olmaqdan ibarətdir. Bunu elə etmək lazımdır ki, nəfs öhdəsnə düşən vəzifələri hər iki cəhətdən gündə-günə yaxşı yerinə yetirmiş olsun. Belə hallar da isə, səhlənkarlığa yol verilməsin. Bunu əməli tibb elmində bədəni işə alışdırmaq, məşq etdirmək, vərdiş aşılamaq kimi qiymətləndirirlər. Yəni öyrənməyə başlayan şagird müstəqil düşünməyə, elm öyrənməyə meyl etsə, sədaqətli adamlarla dostlaşar, hər bir səhvini tez başa düşər, əgər belə demək mümkünsə, həqiqətlə ünsiyyət bağlayar, dili yalan daşımağa, qulağı böhtaneşitdirməyə alışdırmaz. Kamillik dərəcəsinə yaxınlaşdıqca hikmət məsələlərini daha diqqətlə mütaliyəyə başlayar, elmin çətinliklərinə sinə gərər, qələbə çala-çala elmin bütün sirlərinə vaqif olar, böyük məlumatlar toplayıb çox uzağa gedər. bundan əlavə o, keçmiş dərslərdə öyrəndiklərini unutmamalı, təkrar və gözdən keçirməklə onları mənimsəməlidir. Çünki elmin düşməni unutmazlıqdır.

“Övsətül Əşrəf”, “Sərh əl-İsarət”, “Təzkirə”, “Si-Fəsil (Otuz-fəsil)”, “Adabül-mütəəllimin”, “Əxlaqi Nasiri” əsasında müəyyənləşdirilən bu tövsiyələrdən istifadə olunması – məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçilərə əxlaq tərbiyəsinin bünövrəsinin düzgün qoyulmasına kömək edir;

- ibtidai siniflərdə çalışan fənn müəllimlərinə kiçik yaşlı şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinə planlı və mütəşəkkil şəkildə təşkil etməyə yardımçı olar;

- V-IX sinif şagirdlərinin təlim marağının artmasına, idrak fəallığının yüksəlməsinə, milli-mənlik şüurunun formalaşmasına, hər cür intizam qaydalarına düzgün riayət etməsinə, davranış və ünsiyyət normalarının tənzimlənməsinə stimül yaradır;

- IX-XI sinif şagirdlərinin yaradıcı fəallığının, elmi dünyagörüşünün inkişafına kömək etməklə yanaşı, onları vətənimizin ərazi bütövlüyünü, sərhədlərimizin toxunulmazlığını və dövlət müstəqilliyini sevib qorumağa hazırlayar.

Əslində pedaqoji prosesdə belə ardıcılıqla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan səmərəli tərbiyəvi işlər yetişən nəslin əxlaq tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri sayılan elmi-pedaqoji sistemin ən vacib tərkib hissələrindəndir.

V-IX və X-XI sinif şagirdləri üçün “Övsətül Əşrəf”, “Sərh əl-İsarət”, “Təzkirə”, “Si-Fəsil”, (Otuz-fəsil), “Əxlaqi Nasiri” “Adabül-mütəəllimin”, (“Tələbələrin ədəbi”)dəki əxlaq normalarının sistemə salıb onlarda təlim tərbiyə prosesində istifadə etməyin imkan və yollarını müəyyənləşdirmək çox zəruridir. Ona görə ki bu bir tərəfdən müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə elmi-pedaqogikanın ana xəttini təşkil edən milli tərbiyənin intişar tapmasına köməklik göstərir, digər tərəfdən yuxarı siniflərdə çalışan pedaqoji işçilərin əxlaq tərbiyəsinə milli zəmində qurub inkişaf etdirmək, formalaşdırmaq və nəhayət təkmilləşdirmək üçün onların əllərində yardımçı materiala çevrilər.

Apardığımız tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, ümumtəhsil məktəblərimizin yuxarı siniflərdə şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinin düzgün qurulmasına istiqamət verən ədəbiyyat demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Müşahidələr göstərir ki, məktəb direktorlarının, onların müavinlərinin, sinif rəhbərlərinin, fənn müəllimlərinin və digər mütəxəssislərin iş planlarında N.Tusinin pedaqoji irsindəki əxlaq normalarından istifadə edilməsi demək olar ki, öz əksini tapmır. Bunun isə başlıca səbəbi haqqında danışılan məsələ ilə bağlı elmi pedaqoji ədəbiyyatda dolğun materialın olmamasıdır. Ona görə də pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan fakültələrdə əxlaq tərbiyəsilə bağlı belə nəzəri materialların tələbələrə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsində əxlaq tərbiyəsinin sistemi və ondan istifadənin imkanları.

Dünya elminin korifeylərindən biri olan Xacə Nəsirəddin Tusi demək olar ki, mövcud aparıcı elmlərin hamısına dair əsərlər yazmışdır. İstər dəqiq elmlərə dair, istər təbiət elmlərini əhatə edən, istər humanitar sahələri özündə əks etdirən əsərlərinin hamısı əxlaqın saflaşdırılmasının əsasında duran əsərlərdir. Təsadüf deyil ki, N.Tusi insanın ən yüksək əxlaqını elmə məhəbbətdə və elm adamlarına hörmətə görür. Məsələyə bu kontekstdən yanaşsaq deməliyik ki, bəşəriyyət üçün ən dəyərli, dəyərdik ki, bənzərsiz əsərlər yaradan N.Tusi bütün əsərlərini “Rəhimli, Mərhəmətli Allahın adı ilə başlayıram”, “Rəhimli, Mərhəmətli Allahın adı ilə! Biz ondan yardım istəyirik” sözlərilə başlayır. Əslində istər Tusiyə qədər, istərsə də Tusidən sonrakı bütün Şərqi mütəfəkkirlərinin əsərləri bax, Şərqi əxlaqının ənənələrinə uyğun olaraq beləcə başlayır. Təngə bu faktın özü deməyə əsas verir ki, Tusinin bütün əsərlərində əxlaqın həm həqiqi, həm də məcazi mənə çalarları vardır.

Tusinin tədqiqatçılarından biri olan H.Məmmədbəyli 1961-ci ildə çap etdirdiyi “Marağa rəsədxanasının banisi” adlı monoqrafiyasında N.Tusinin 76 əsərinin adı çəkərək onların bənzərsiz əsərlər olduğunu iddia edir və qeyd edir ki, “Təhrir Əqlidis”, “Zincelxani”, “Şəklül Qita”, “istilik soyuqluq haqqında”, “Süanın qayıtması və sınıması” kimi əsərlərinin dünyanın aparıcı elmləri sayılan riyaziyyat, fizika və astronomiya elmlərinin Avropada inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Belə bir düha sahibi bəşər övladının əxlaqının saflaşdırılması üçün əsil örnək sayılan samballı pedaqoji irs də qoyub getmişdir. Onun “Övsafül Ərəf” əsərində insanda ən qiymətli keyfiyyət olan əxlaqın vəsf olunması, ədəb-ərkanlı adamların vəsfi əsərin əsas leytmotivin təşkil edirsə, “Adab-ül-mütəəlimin” əsərində tələbənin ədəb qaydaları, elmi öyrənənlərə məxsus olan ədəb-ərkan normaları, bir sözlə onların əxlaqının saflaşdırılmasının imkan və yolları şərh olunur. Burada “mütəəlimin” sözünün etimoloji mənasına diqqət

etsək görürük ki, bu söz “elm öyrənən”, “oxuyan”, “dərs alan, “şagird” (Bax. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, yazıçı, səh. 436) kitabın adında mötərizədə “Tələbək mədəniyyəti” kimi yazılmasına baxmayaraq “mütəəllimin” sözü “şagirdin” sözü kimi başa düşülməlidir. “Mütəəllimin” sözünün içerisində “təlim”, “müəllim” sözlərinin çıxmasını da ehtimal etmək olar.

Deməli, böyük ədib dərs oxuyan şagirdin əxlaqının tənzimlənməsini onun gələcək inkişafı üçün stimül hesab etmişdir. Əsərdə elmin mahiyyəti, əhəmiyyəti, dəyəri şərh olunduqdan sonra onu öyrənənlərin fəzilət sahibi olması, ən yüksək əxlaqi sifətləri daşması izah olunur. Burada elmi, müəllimin, tələbənin (şagirdin) və tələbə yoldaşının səbatlığı açıqlanır və müqayisəli şəkildə şərh olunur. Kitabda verilən nəsihətlərin hər biri təhsil alanların əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət edir. Burada verilən “Təhsildə dindarlıq haqqında” bölməsində islam dəyərlərinin tələbələrin (şagirdlərin) elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasındakı rolu pedaqoji cəhətdən əsaslandırılır.

Məlum olduğu kimi, islam dəyərləri bir tərəfdən əxlaqının saflaşdırılmasında mühüm rol oynayır, digər tərəfdən bu qiymətli dəyərlər onların elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. N.Tusinin irsində belə yanaşmalara onun bütün əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlər içerisində “Əxlaqi Nasiri”dən sonra “Təzkirə” əsəri xüsusi rola malikdir. Bu əsəri məhəmməd Füzulinin “Mətləül-etiqaq” və “Hədiqətüssüeda” əsərlərilə də müqayisə edə bilərik. Böyük Füzuli “Mətləül-etiqaq”ı Kərbəla müsibətinə həsr etmişdir. Burada imamların haqq işi uğrunda apardığı mübarizə təsvir olunsada, əsas məqsəd həqiqətin bədii dildə öz təcəssümünü tapmasıdır. əsərdə Füzuli fəlsəfəsinin bir pedaqoji qayəsi, yəni insanın bu dünyada haqqı, ədaləti, düzlüyü, doğruluğu müdafiə edərsə və bütün ömrünü bu meyar üzərində qurarsa o, əbədiyyətə qovuşar. “Hədiqətüssüeda” da təxminən həmin meyarı önə çəkən böyük şairə görə bu dünyada təmiz adı, müqəddəs əməlləri, insanlara, cəmiyyətə verdiyi faydası ilə bütün ömrü boyu fərqlənənlərin yeri gözəlliklər bağçası olan cənnətdir. Görünür .Füzli N.Tusinin “Təzkirə” (“Ağazü əncam”, “Məbəd və məad”) əsərindəki ideyanı, yəni həyatdakı başlanğıc yolun təmizliklə müqəddəslik, doğruluq və düzgünlüklə cilalanan meyarlar üzərində köklənməsi və tənzimlənməsi ilə nəticələnən ideyanı əsas götürmüşdür.

“Təzkirə”də insanların bu dünyadakı və o dünyadakı dərəcələrinin onların əməllərinə görə müəyyənləşdirilməsi ideyası böyük mütəfəkkirin konkret bir məqsədindən irəli gəlir. Bu da hər bir insanın doğulduğu gündən dünyasını dəyişdiyi günə qədərki müddətdə fəzilətlərə sahib olması kimi başa düşməlidir. Fəzilətlər isə əxlaqi sifətlərdən nəşət edir. N.Tusinin “Şərh “Əl-İşarat” əsərində də həmin ideyadan doğan elementləri görürük. Çünki 6 fəsildən ibarət olan bu əsərin hər bir fəslində Tusi öyüdlər və nəsihətlər verir. Hansı ki, bu öyüdlər və nəsihətlər insanları lap kiçik yaşlarından etibarən fəzilətlərə sahib olmağa səsləyir.N.Tusinin əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemi “Əxlaqi Nasiri” əsərindəndir. “Əxlaqi Nasiri”də N.Tusinin pedaqoji irsi tərbiyəvi ideyalarla

daha çox zəngin olduğuna görə biz “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin təhlilinə bir qədər geniş yer verməyi məqsədəuyğun hesab etdik. “Əxlaqi-Nasiri” əsərində Tusi “əxlaq tərbiyəsi”nin sistemini yaratmazdan əvvəl bu sistemin konkret əsaslara söykəndiyini göstərir. Elə başlanğıcda, yəni kitabın yazılmasının səbəblərini aydınlaşdırarkən bu əsasların nüvəsində hikmətin dayandığını söyləyir. Tusi öz məqsədini açıqlayaraq yazır ki, bu kitabın məqsədi hikmətə aid məsələlərdən biri olduğundan ilk təsnifatını vermək lazımdır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədi başa düşmək asanlaşsın.

Sonra Tusi hikmətə tərif verir, iki növünü göstərir və hər bir növ üçün də ayrı-ayrılıqda tərif müəyyənləşdirir. Tusi əxlaqın nüvəsi olan hikmətin mahiyyətini aydınlaşdırarkən onun elmi strukturunu da şərh etməyi unutmamışdır. Həmin strukturu əks etdirən sxemə diqqət etdikdə aydın görünür ki, əxlaqın nüvəsi sayılan hikmət elm və əməldən nəşvi-nüma tapmışdır və iki növü vardır: 1) nəzəri hikmət; 2) əməli hikmət. Nəzəri hikmətdən danışarkən Tusi qeyd edir ki, onu yaradan ən aparıcı elm sahələridir ki, onlardan biri də təbiət elmidir. Təbiət elminin isə növlərindən biri də “insanın nitq nəfsinin xüsusiyyətləri, onun bədən daxilində və insan nəfsinin mahiyyətini aydınlaşdırarkən nəfsin varlığını, cövhərliyini, sadəliyini, cisim və cismani olmasını, özünün özü ilə dərk edilməsini, hər şeyə vasitə olmasını və insandan asılı olmayan maddi aləmin reseptorlar vasitəsilə duyulmasını da təsnif edir.” Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, Tusi tərbiyə prosesində əxlaqın saflaşdırılması üçün şəxsiyyətin psixoloji cəhətdən öyrənilməsinin də elmi sistemini yaratmışdır.

Bizim qənaətimizə görə bu gün mövcud olan tərbiyə kateqoriyasının da, psixoloji inkişaf kateqoriyasının da əsası məhz “Əxlaqi-Nasiri” əsərində qoyulmuşdur.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Xacə Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əxlaq tərbiyəsinin bütöv bir sistemi mövcuddur. Tusiyə görə bu system əsasında tərbiyə olunanlar əsil fəzilət sahibi olurlar.

Tusinin əxlaq tərbiyəsi üçün formalaşdırdığı system “Əxlaqi-Nasiri” ilə məhdudlaşmır. “Adab ül-Mütəəllimin”, “Övsafül əşraf”, “Təzkirə” əsərlərində də inkişaf etdirilərək formalaşdırılır. Qeyd etdiyimiz kimi əgər “Əxlaqi Nasiri” də uşağın anadan olduğu gündən etibarən tərbiyəsi və sonrakı yaş dövrləri üçün səciyyəvi olan mərhələli tərbiyəsi onların əxlaqının saflaşdırılması böyük bir system təşkil edirsə “Adab ül-Mütəəllimin” əsərində yeniyetmə gənclərin əxlaqının saflaşdırılması, “Övsafül əşraf” da şərəfət və fəzilət sahiblərinin ədəb-ərkan normalarından, “Təzkirə”də isə bütün zümrələrdən olanlar üçün öyüdlər, nəsihətlər, əxlaq qaydaları və onların aşılması yollarından bəhs olunur. Qeyd olunan əsərlər içərisində “Əxlaqi Nasiri” əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması baxımından daha zəngin olduğu üçün biz bu əsərdə mövcud olan əxlaq tərbiyəsi sistemi və ondan istifadənin imkanlarından daha ətraflı bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Çünki bu əsərdəki fəzilətlər ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsinə formalaşdırmaq

baxımından daha geniş imkanlara malikdir. Ona görə də müsbət təzahür formaları sayılan əsərdəki fəzilətlərin V-VI, VII-VIII və IX-XI siniflər üçün hesab etdiyimiz nümunələrinin system halında şərh olunmasını məqsəduyğun hesab etmişik.

“Əxlaqi -Nasiri”dəki əxlaq normalarının orijinaldakı üslubunu, ifadə tərzlərini, sözlərin lüğəti və etimoloji mənə çalarlarını ümumtəhsil məktəblərinin hazırki tələblərinə və akademik pedaqogikanın nəzərdə tutduğu əxlaq tərbiyəsinin məzmununa uyğunlaşdırılmış variantını hazırlamışıq.

V-VI siniflər üçün məqbul hesab olunan I variant: “Hikmət” cinsinə daxil olan növlərin miqdarı yeddidir: birinci – zəka, ikinci – dərk sürəti, üçüncü – zəhn aydınlığı, dördüncü – öyrənmə asanlıığı (diqqət), beşinci – ağıl gözəlliyi, altıncı –hafizə, yeddinci – hazırcavablıq.

Zəka–ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisindən, ilk baxışda dərhal, ani surətdə (şimşək sürəti ilə) özünə lazım olanı seçə bilib asanlıqla düzgün nəticə çıxara bilsin.

Dərk sürəti – ona deyilir ki, nəfz yalnız öyrənilməsi şeylərə doğru yönəldilsin, mənimsəmədə “dayanmaq”, “duruxmaq” kimi “rəzilətlərə” ehtiyac qalmasın. Zəhn aydınlığı–ona deyilir ki, nəfsin istedadı iztirab, təşviş keçirmədən tərəddüdə yol vermədən istənilən məqsədə yönəldilmiş olsun.

Öyrənmə asanlıığı (diqqət)–ona deyilir ki, nəfs diqqətin nəzəri üzərində səyi artırsın, o, müxtəlif xatirələr, ümumiyyətlə, özünə aid olan məsələlərlə deyil, heç bir maneəyə baxmadan yalnız tələb edilən məsələyə yönəldilmiş olsun.

Ağıl gözəlliyi – ona deyilir ki, istər mübahisə, istər tədqiqat, istərsə kəşfdə həqiqət necədirsə, haman hədd və haman kəmiyyətdə qorunub saxlanılsın, nə daxili ehtimala, nə də xarici təsirə yol verilməsin.

Hafizə-ona deyilir ki, ağıl, təsəvvür, təfəkkür və ya təxəyyül vasitəsi ilə ümumiləşdirilib yığcamlaşdırılmış anlayışlar (surətlər) yaxşı mühafizə edilib, yaxşı yadda saxlanıla bilsin.

Hazırcavablıq – ona deyilir ki, dərk edilmiş və yadda saxlanılmış anlayışlar istənilən vaxt asanlıqla xatırlanıb deyilə bilsin.

- “Şücaət” cinsinə daxil olan növlərin sayı on birdir: birinci-nəfsin ağayanalığı. İkinci-qoçaqlıq, üçüncü-ailəcanlılıq, dördüncü-mətanət, beşinci-nəfsin sakitliyi (təmkin), yeddinci-şəhamət, səkkizinci-dözümlülük, doqquzuncu-təvazö, onuncu həmiyyət, on birinci-riqqət.

Nəfsin ağayanalığı-ona deyilir ki, nəfz var-yoxluğa, az-çoxluğa böyük əhəmiyyət verməyə, mülayim və qeyri-mülayim işləri yola verməyə bacara Qoçaqlıq–ona deyilir ki, nəfz öz möhkəmliyi üzərində hakim olsun, qorxu vaxtı səbir və təmkinini mühafizə etsin, nizam-intizamsız hərəkətlərə yol verməsin.

Alicənablıq–ona deyilir ki, nəfz bu dünyadakı şan-şöhrət, eyş və işrət kimi şeylərə aludə olmaya, onların varlığı ilə şadlanıb, yoxluğu ilə kədərlənməyə, hətta ölümdən də qorxmaya.

Mətanət–ona deyilir ki, nəfsin bədbəxtlik, qələt, kədər və ağır günlərə dözmək müqaviməti sarsılmaz qala, belə vəziyyət yarandıqda məğlubiyyətə uğramaya.

Helm–ona deyilir ki, nəfsdə həlmlük olsun, qəzəb onu tez yerindən oynada bilməsin, xoşuna gəlməyən bir hadisə baş verdikdə özündən çıxıb fitnə qoparmasın.

Nəfsin sakitliyi (təmkin)- ona deyilir ki, şəraitin hörmətini saxlamaq və ya qayda – qanunlarına tabe olmamaq üstündə edilən düşmənçilik və müharibələrdə nəfs boşboğazlıq və sadələvhlüyə yol verməsin.

Şəhadət–ona deyilir ki, yaxşı ad qazanmaq üçün nəfs böyük işlər görməyə həris olsun.

Dözümlülük–ona deyilir ki, nəfs xoşagələn işlər uğrunda öz gücünü işlədib, yorulmaqdan çəkinməsin (dözsün) Təvazö–ona deyilir ki, özünü daha aşağı mövqedə olanlara nisbətən üstün hesab etməyəsən.

Həmiyyət–ona deyilir ki, xalqı, ya da qorunması vacib olan başqa şeyləri mühafizə etməkdə laqeydlik göstərməyəsən.

Rıqqət-ona deyilir ki, başqasının başına gələn bədbəxtlik, dərd, onun işinə dəxalət etmədən, təəssüflənib mütəəssir olasan.

“İffət” cinsinə daxil olan növlərin sayı on ikidir: birinci-həya, ikinci-həlmlük, üçüncü-səmimiyyət, dördüncü-dinclik, beşinci-pəhriz, altıncı-səbir, yeddinci-qənaət, səkkizinci-vüqar, doqquzuncu-ehtiyat, onuncu-nizam, ona birinci-hürriyyət, on ikinci-səxavət.

Həya-ona deyilir ki, məzəmmət edilib danlanmaq, nalayiq hərəkətlər müqabilində utanmamaq üçün nəfs biabır işlərin qarşısını alsın.

Həlmlük-ona deyilir ki, nəfs könüllü olaraq qaydadan xaric işlərə razılıq versin. Bunu “mülayimlik” də adlandırırlar.

Səmimiyyət-ona deyilir ki, nəfs özünü təkmilləşdirərkən xoşagələn, bəyənilən rəğbət oyandıran sədaqətli xüsusiyyətlər kəsb etsin.

Dinclik-ona deyilir ki, allahın sirri, ruhların mahiyyəti haqqında müxtəlif rəylər çarpışıb, zidd fikirlər mübarizə edən vaxt nəfs dinc otura, şirin dil töküb, gah o tərəfə, gah bu tərəfə meyl etməyə (tərəddüdə) yol verməyə.

Pəhriz – ona deyilir ki, şəhvət cuşa gəldikdə, nəfs özünü saxlayıb şəhvəti cilovlaya bilər.

Səbir – ona deyilir ki, nəfs öz arzu və istəklərinə müqavimət göstərə bilər, ondan xoşa gəlməyən işlər baş verməyə.

Qənaət – ona deyilir ki, nəfs yemək, içmək, geyim və başqa şeyləri asan ələ gətirdikdə də, onların sərf edilməsində müəyyən hədd qoya.

Vüqar – ona deyilir ki, nəfs müəyyən məqsədə çatmaq istədikdə təmkinli ola, boyun əyməyə, əl-ayağa düşməyə, lakin bu şərtlə ki, fürsəti də əldən verməyə.

Ehtiyat – ona deyilir ki, nəfs yaxşı işlər gördükdə, layiqli əməllər tutduqda diqqətli ola, artıq-əskikliyə yol verməyə.

Nizam (səliqə) – ona deyilir ki, nəfs işləri lazım olduğu şəkildə tərtib edib intizama sala, ən əlverişli və münasib surətdə saxlamağı özünə adət edə.

Hürriyyət – ona deyilir ki, nəfs düz, namuslu yollarla mal toplayıb xeyirxah və faydalı yerlərə xərcləsin; əliəyrilik, qeyri-qanuni yollarla mal toplamağa imkan verməsin.

Səxavət – ona deyilir ki, mal-dövlətin sərf edilməsi necə lazımsa, necə layiqsə, elə də yerinə yetirilsin və sona qədər bu cürə də davam etdirilsin. Səxavət elə bir növdür ki, onun da özünə daxil olan bir çox növləri vardır. Onlardan bəziləri haqqında aşağıda izahat veriləcəkdir. Lakin səxavət cinsinə daxil olan fəzilətlər səkkizdir: birinci – kərəm, ikinci - əliaçıqlıq, üçüncü - əfv, dördüncü – mürüvət, beşinci – xeyirxahlıq, altıncı – yardım, yeddinci – pay, səkkizinci – üzüyumuşaqılıq.

Kərəm (kəramət) – ona deyilir ki, nəfz ümumun xeyrinə olan işlər üçün asanlıqla çoxlu mal-dövlət paylaya bilsin, məsləhət olsa miqdarını daha da artırsın.

Əliaçıqlıq – ona deyilir ki, nəfz özünün ehtiyacı olan çox şeyləri asanlıqla daha çox ehtiyac olan başqa bir adama versin.

Əfv – ona deyilir ki, nəfz pislik üstündə veriləcək cəzanı, yaxşılıq müqabilində alınacaq mükafatı, birinci verməyə qadir, ikinci almağa qüdrətli olduğu halda bağışlasın.

Mürüvvət – ona deyilir ki, nəfz həmişə gözəl ifadə, ürəkləndirici ibarələr işlətməklə lazım olduğu qədər və ya ondan da çox şey bağışlasın.

Xeyirxahlıq – ona deyilir ki, xoşagələnlərin yerinə yetirilməsindən, tərifəlayiq hərəkətlərin davam etdirilməsindən zövq alınsın, sevinc əmələ gəlsin.

Yardım – ona deyilir ki, dost, tanış və ehtiyacı olanlara mal, dövlət, azuqə və yaşayışa lazım olan başqa şeylərdə kömək edilsin.

Pay – ona deyilir ki, verilməsi məcburi olmayan şeylərdən bir hissəsini könüllü olaraq başqasına verəsən.

Üzüyumuşaqılıq – ona deyilir ki, istəmədiyiniz halda könüllü olaraq edilməsi vacib olmayan şeyləri edəsən.

“Ədalət” cinsinə daxil olan növlərin miqdarı on ikidir: birinci - sədaqət, ikinci – ülfət, üçüncü – vəfa, dördüncü – şəfəqqət, beşinci – rəhmdillik, altıncı – mükafat, yeddinci ortaqlığın hüsnü, səkkizinci hökmün hissi, doqquzuncu hörmət, onuncu təslim, on birinci təvəkkül.

Sədaqət – ona deyilir ki, bəslənilən məhəbbət dostun bütün arzuların yerinə yetirilməsinə səbəb olsun, mümkün ola biləcək hər şey onun yolunda qurban edilsin.

Ülfət – ona deyilir ki, öz məişətlərini təmin etmək üçün müəyyən bir dəstə həmfikir və həməqidə olub, bir-birinə kömək etsinlər.

Vəfa – ona deyilir ki, yardım və kömək lazım olan yerdə heç bir şey müzayiqə edilməsin.

Şəfəqqət – ona deyilir ki, birinə bir namünasib iş üz verdikdə narahat olasan və onu aradan qaldırmağa çalışasan.

Rəhmdillik – ona deyilir ki, dünyadakı xeyir işlərdə vətəndaşlarına, qohum-qardaşlarına, dost-aşnalarına əl tutasan.

Mükafat – ona deyilir ki, biri yaxşılıq etsə, ona müvafiq, ya da ondan artıq yaxşılıq edilsin, pislikdə isə əksinə, daha az pislik edilsin.

Ortaqlığın hüsnü – ona deyilir ki, alverdə, xərcdə bərabərliyə riayət edilsin, bu başqalarının da istəyinə uyğun gəlsin.

Hökmün hüsnü – ona deyilir ki, qəza əmri verilərkən başqalarının hüququ tapdalanmasın, minnət və üzrə yer qalmasın.

Hörmət – ona deyilir ki, öz tay-tuşunun və fəzilət sahiblərinin yerini biləsən və bununla əlaqədar olaraq onların bütün ehtiyaclarını gülər üz, xoş sözlə yerinə yetirəsən.

Təslim – ona deyilir ki, allah-taalaya və ya etiraz etmək mümkün olmayan adama aid olan işə, könlün olmadığı halda razılıq verəsən, xoşhallıq və məmnuniyyətlə yerinə yetirəsən.

Təvəkkül – ona deyilir ki, yerinə yetirilməsi insan qüdrəti və imkanı xaricində olan işlərdə, xalqın ağılı işləməyən və qəti bir fakir söyləmək mümkün olmayan hallarda tələsmə və yubanmaya, artıq və əksikliyə yol verməsin, vəziyyəti dəyişməyə meyl göstərilməsin.

İbadət – ona deyilir ki, öz böyük yaradanına, ona yaxın olanlara, məsələn, mələkələr, peyğəmbərlər, imamlar, övliyalara sitayiş edib onlara şükür deyəsən, onların dediklərinə tabe olub, halal və haram haqqında şəriət sahiblərinin əmrlərini yerinə yetirəsən, bir sözlə, möminliyin ən yüksək dərəcəsi olan “təqva”-nı özünə şüar qəbul edəsən. Fəzilət növlərinin əhatə etdiyi anlayışlar bunlardır. Bunların bəzilərinin tərkibinə daxil olanları isə hədsiz-hüduzsuz təsəvvür etmək olar, onların bəzilərinin özünə məxsus adı var, bəzilərinin yoxdur.(Bax. N. Tusi. Əxlaqi Nasiri, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, səh. 90-94)

VII-VIII siniflər üçün məqbul sayılan II variant. Buraya aşağıdakı fəzilətləri daxil etməyi məqbul saymışıq: Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa aşağıdakılar daxildir:

Ağıllılıq, fərasətlilik. Buraya daxildir: Zəka sahibi olmaq, hər sözə qulaq asıb onu düzgün dərk etməyə çalışmaq:

- öz fikrini aramla söyləmək;
- deyilən sözə diqqətlə qulaq asıb onu dəqiq qavramaq;
- ehtiyatlı olmaq (ağıl gözəlliyi). Atalar demişdir:“Əynini zinətləndirincə, ağılını zinətləndir”
- deyilənləri hafizədə saxlamaq, hazırcavab olmaq;
- şücaətlilik (buraya daxildir: ağıyana olmaq, nəfsi tox olmaq, mülayim olmaq və s.);
- qoçaqlıq (qoçaq adam hər şeydənəvvəl öz sağlamlığını qorumağı bacarmalı, öz fiziki imkanlarından kiminsə ziyan çəkməsinə yol verməməli, eyforiyaya uymamalı, hər şeydən qorxub geri çəkilməli).

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Nəsirəddin Tusi uşaqların tərbiyəsi, xüsusilə onların əxlaqının saflaşdırılması üçün pedaqoji-psixoloji məzmun kəsb edən elmi sistem yaradılmasını və bu sistemə əsaslanaraq onların əxlaq

tərbiyəsini formalaşdırılmasını zəruri saymışdır. Bu sistemin ilkin pilləsi uşağa münasib adın qoyulmasından başlayır.

Tusi uşağın tərbiyəsinə anadan olan kimi başlamağın vacib olduğunu məsləhət görərək yazır: “Uşaq olcaq, ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar”. Göründüyü kimi, Tusinin əxlaq tərbiyəsi məktəbəqədər yaş dövründən başlayır və kiçik məktəbli dövrünü, yeniyetməlik dövrünə qədərki dövrü, yeniyetməlik dövrünü, gənclik və sonrakı dövrləri özündə əks etdirir.

“Əxlaqi-Nasiri”dəki əxlaq normalarının yuxarı sinif şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsinin formalaşmasına təsiri məsələsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoysaq da, bütün yaş dövrləri üçün (yəni həm məktəbəqədər yaşlı uşaqların həm də məktəblilərin yaş dövrləri üçün) səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemini xronoloji ardıcılıqla verməyi məqsəduyğun hesab etmişik. Bunu isə bir neçə cəhətdən əsaslandırmaq istədik.

Birincisi, qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq Tusinin əxlaq tərbiyəsinin sistemində aid olan və uşaqların bütün yaş dövrləri üçün münasib sayılan istiqamətlərin verilməsi zəruridir.

İkincisi, yuxarı sinif şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsinin sistemini aydınlaşdırarkən məktəbəqədər və kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi sistemində nəzər yetirilməsi vacibdir.

Üçüncüsü isə, dərs vəsaitində verilən sistemi səbəblərlə yanaşı həm valideynlər, həm bağça tərbiyəçiləri, həm də ümumtəhsil məktəbinin müəllimləri həmin izləyə bilsinlər.

Tusi göstərir ki, “Nəfs qüvvələrinin düzgün tənzimlənməsi əxlaqı saflaşdırır. Əxlaqın saflaşdırılması isə insanı kamilləşdirir. Nəfsini buxovlaya bilməyənlər isə nadinclik girdabına yuvarlanırlar.

İnsan fəziləti o zaman daxili qüvvədən əyani fəaliyyətə çevrilə bilər ki, o, nəfsini belə aydın rəzalət və bu qədər aşkar kəşafətdən təmiz saxlaya bilsin, çünki təbib xəstəliyin səbəbini ortadan qaldırmayınca ümid bəsləmək olmaz; boyaqçı paltarını çirkədən təmizləməyincə, o, lazım olan rəngi tutmaz. Lakin insan öz nəfsini onu korlayan və zəiflədən şeylərdən saxlaya, zəruri olaraq nəfsin daxili qüvvəsi hərəkətə gəlir, məhz ona xas olan: elm öyrənmək, həqiqəti dərk etmək, maarifə yiyələnmək kimi fəaliyyətlərə başlayaraq, xoşbəxtlik və səadətə çatar”. (Yenə orada, s.58).

Göründüyü kimi, əxlaqın saflaşdırılması insanı kamilləşdirir və o, hər cür tərifi layiq olan fəzilətlərə yiyələnir.

Tusi insanın kamilləşdirilməsinin və fəzilətlərə yiyələnməsinin nəticəsini nitq nəfəsində görür. Doğrudan da, şagirdlərin əxlaqının saflaşdırılması başqa sözlə desək onların əxlaq normalarının düzgün tənzimlənməsi elmə maraqlarını artırır. Onlar elmi, yüksək səviyyəli təhsilə malik olan şəxsiyyətlər kimi formalaşmağa meyl edir. Əməllərində nümunəvi olmağa cəhd göstərirlər. belə şagirdlər həm dərs prosesindəki həm də sinifdən xaric tədbirlərdəki (Xüsusilə kütləvi tədbirlərdə) çıxışlarında bunu biruzə verirlər. Ona görə də

Tusi haqlı olaraq göstərir ki, nitq nəfsində iki-elmi və əməli qüvvə olduğu üçün insanın kamilliyi də iki cür olur: elmi və əməli.

Elmi kamillik qüvvəsi ona deyirlər ki, o, elm öyrənmək, maarifə yiyələnməyə yönəlsin; və bu sövq və həvəsin nəticəsində varlıqların dərəcələrini müəyyənləşdirə bilmək, həqiqətlərin mahiyyətinə nüfuz etmək mümkün olsun; daha sonra əsl məqsəd olan bütün varlıqlar orada sona çatan mütləq həqiqəti dərk etmək, bəlkə də ona qovuşmaq şərəfinə nail olsun... Əməli qüvvət kamilliyi ona deyirlər ki, insan öz imkan və fəaliyyətini nizama salıb elə uyğunlaşdırsın ki, onlar bir-birinə mane olmayıb, əksinə bir-birini tamamlasınlar; belə halda əxlaq münasib, xoşagələn şəkildə tərbiyələnin. (Yenə orada, səh.60)

Dərindən diqqət etsək görürük ki, burada Tusi yetişən nəslin əxlaqının tərbiyəsini elmi-pedaqoji əsaslarla sübuta yetirir. Başqa sözlə ifadə etsək, deməli ki, Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri”nin altıncı fəslində artıq, konkret olaraq əxlaq tərbiyəsinin mahiyyətini aydınlaşdırmağın əsasını qoyur. Sonrakı fəsillərdə isə böyük mütəfəkkir bu əsas üzərində əxlaq tərbiyəsinin möhtəşəm bir sistemini yaradır.

N.Tusi hər şeydən əvvəl bu sistemin əsaslarını izah edir. N.Tusiyə görə bu əsasların bünövrəsində uşaqlarda ən aparıcı elmlərlə bağlı olan maraq və meyllərin oyadılması durur. Bunun üçün ilk öncə bu əsaslara yiyələnməyin meyarlarını müəyyənləşdirir:

- əxlaqın düzgünlüyü dəqiq hesablamaları öyrənməkdən başlayır;
- düz xətt nədir, əyri xətt nədir; düz əyrini necə kəsir, uzunluğu – qısalığı ölçməyin şərtləri necədir, alçaqlığın – hündürlüyün tənəsübü necə olmalıdır, iti və küt bucaqlı necə əmələ gəlir, rəqəmlərin sırası, toplanması, bölünməsi; kəsir, qalıq necə yaranır, rəqəmlər kvadrata kuba necə yüksəlir, paralelləri, perpendikulyarları cisimləri, kütləni, mayeni necə ölçməli və s. bu kimi hesablama və əməliyyatları uşağın bilməsi onda düzgün əxlaqın bünövrəsini qoyur.

- Uşaq bilməlidir ki, təmizlik sağlamlığın əsasıdır.

Uşağa təlqin olunmalıdır ki, hər gün yuyunmaq, geyim əşyalarını təmizləmək, səliqəli olmaq, gün rejiminə əməl etmək, düzgün qidalanmaq, zərərli qidalardan imtina etmək, idmanla mütəmadi məşğul olmaq, çirkəbdən, üfunətdən, pis qoxudan uzaq dayanmaq, gözə təsir edən sərt şüalara baxmamaq, sərt şaxtadan, kəskin hərərətli istidən yayınmaq və s. insanın sağlamlığına təminat verir, onun səhhəti normal, ömrü uzun olur;

- Allahın varlığına, onun qanunlarına, adiliyinə, tövfiqinə (qüvvətinə) ədalətinə, rəhminə, kərəmətinə, paklığına, müqəddəsliyinə, rəğbətinə inanmaq günah işlətməmək və s. insanı bələlərdən hifz edir, günah iş tutmaqdan uzaqlaşdırır, alını açıq üzüağ edir;

Deyilənlərə əməl olunması uşağa ilkin əxlaqi sifətlər, davranış və rəftar gözəlliyi təlqin edir.

Bu əsasların müqabilində üzə çıxan əxlaqa nəhayət tərif verir (bax, sxem-3).

Məqsədə tərif verən Tusi məqsədə çatmağın da meyarlarını müəyyənləşdirir. Böyük mütəfəkkir insan məxsus olan ali məqsədin (yəni əxlaqın saflaşdırılması üçün qarşıya qoyulan məqsədin –) gövdə əsas meyar olduğunu göstərir:

Səbrini, təmkinini mühafizə etməyi bacarmalı, nizam-intizamı gözləməli, tənbelliyə, səhlənkarlığa yol verməməlidir.

- Alicənablıq – Alicənab adam şan-şöhrətə uymamalı, eyş-işrətə meyl etməməli; eyş-işrətə etməməli; xeyir-şərdən qalmamalı; yalana, iftiraya, böhtana uymamalı; yaltaqlıqları, ikiüzlüləri yaxına buraxmamalıdır.

- Mətanətlik və dəyanətlik – Mətanətli və dəyanətli adam hər hansı kədərə, bədbəxtliyə, faciyyəyə, ələmə ağır günlərə dözməli, bütün bunlara müqavimət göstərməyi bacarmalı, sarsılmamalı, məğlubiyyətlə barışmamalıdır.

- Həlmlilik – həlim adamı qəzəb boğmamalı, özündən çıxartmamalıdır. Xoşuna gəlməyən hər hansı bir hadisə onu yerindən oynatmamalı, fitnəyə uymamalıdır).

- Təmkinlilik – (təmkinli adam sakit, gözü tox olmalı, hər sözün və hərəkətin yerini bilməli, bütün qayda-qanunlara riayət etməli, islam dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalıdır, boşboğazlıq, sadələvlük etməməlidir.

- Dözümlülük – dözümlü adam elmdə, təhsildə, əməkdə, idmanda öz gücünü əsirgəməməli, müvəffəqiyyət qazanana qədər zəhmət sərf etməli, yorulub geri çəkilməməlidir.

- Təvəzökarlıq – təvəzökar adam özünü çəkməməli, heç kəsdən fərqlənməməli, özünü öyməməli, öz üstünlüyünü biruzə verməməlidir. Atalar demişkən kiçilməsən, böyüməzsən.

- Həmiyyət – həmiyyət sözü ki, lüğət fondumuzda mövcuddur. Həmiyyəti adam ona tapşırılan işə laqeyid olmamalıdır.

- Rıqqətə gəlmək. Bədbəxt hadisədən, hər hansı bir adamın başına gələn müsibətdən diqqətə gəlmək, həmin bədbəxt hadisə və müsibəti özününkü saymaq.

- Həyalılıq- ədəb-ərkan qanunlarını gözləmək, namus, qeyrət və əxlaq qaydalarına riayət etmək. bunun üçün, danlanmağa, məzəmmət olunmamağa, yol vermək olmaz.

- Səmimiyyətlik – səmimi olmaq üçün doğru danışmaq, obyektiv olmaq, xoşagələn, bəyənilən, rəğbət qazandıran işlər görmək zəruri sayılır.

- Dinc oturmaqlıq – tərəddüd etmədən bütün xoşa gəlməz hərəkətlərə yol verməmək, cırtqozluq etməmək, aidiyyəti olmayan işlərə baş qoşmamaq. Atalar demişkən “İstəyirsən dinc olasan dinc otur”.

- Səbirlilik – nəfsi toxluq göstərmək, hər hansı bir iş görəndə zaman tələsməməli, hər bir əməlin, işin, mübarizənin məqamını gözləməyi bacarmaq səbirlilikdir. Atalar demişkən “Səbr ilə halva bişər ey qora səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından”.

- Qənaətçilik – qənətcil adam yemək, içmək, geymək, hədiyyə vermək və s. sahəsində israfçılığa yol verməyəndə deyilir.

- Vüqarlılıq – müəyyən məqsədə çatmaq üçün təmkinli olan, heç kəsə baş əyməyən, əl-ayağa düşməyən və müvəffəqiyyət qazanmaq üçün fürsəti əldən verməyən adama vüqarlı adam, vüqarını sındırmayan adam sayılır.

- Ehtiyatlılıq – hər hansı layıqlı, önəmli iş gördükdə, diqqətli olan, ehtiyatsızlığa yol verməyənlər bu əxlaqi normanın sahibləri sayılır.

- Səliqəlilik – yeməyini-içməyini, əyin başını, yazı-pozunu, nizam-intizam qaydalarına uyğun sahmana salan onları adətə çevirməyi bacaranlar səliqəli hesab olunurlar.

- Halallıq – nəfsini düz saxlamağı bacaran, namuslu yolla mal-sərvət toplayıb, xeyirxah və faydalı işlərə xərcləməyə üstünlük verən, əyri yollarla, qeyri-qanuni üsullarla var-dövlət toplamağa hifrət edən adam halal adam hesab olunur.

- Səxavətlik – səxavətli adam o adama deyilir ki, o əliaçıq adam olsun, kəramət və mürüvvət sahibi olsun, xeyirxahlıq göstərməyi bacarsın, yardım etməyə, pay verməyə qısrğanmasın. Əliaçıqlıq ehtiyacı olanlara köməklik göstərmək, kəramət sahibi olmaq, ümumxalq işi üçün öz dövlətindən, varından keçməyi bacarmaq, xeyirxahlığı isə xoşagələnlər və tərifəlayiq işlərdən zövq almaq kimi başa düşülür.

- Ədalətlik – sədaqətli, iffətli (yəni öz həmfikirliyi, əqidə sahibləri ilə əlbir olub obyektivliyi qorumaq), vəfalı, rəhmdil, hörmətli olan, ticarətdə, alış-verişdə, qiymətləndirmə, həmçinin bu kimi işlər zamanı hamının ürəyindən olan və hamının istəyini ifadə edən hərəkətləri yerinə yetirən adam ədalətli adam hesab olunur. Məhəbbət bəsləməyi bacaran, dostunun, yoldaşının, doğmasının, sirdaşının bütün arzularının yerinə yetirilməsini, bəd gündə onlara həyat olan, mümkün olduqda hər şeyi onlara qurban verməyi bacaran adam sədaqətli və ədalətli adamdır.

Sevgi, məhəbbət, yardım, kömək lazım olduğu halda ondan heç bir şey müzaqiyyə etməyən vəfalı, xalqa, vətənə, dövlətə, dostu, tanışa, doğmaya qarşı namünasib iş baş verdikdə, narahat olan, onun aradan qaldırılmasına vicdanla çalışanlar sədaqətli; xeyir-şərdə ölkə vətəndaşlarına, qhum-qardaşına, dost-aşnasına əl tutmağı bacaranlar rəhmdil; böyüyün- kiçiyin yerini bilən, onların istək və arzularını, ehtiyaclarını gülərlər və xoş sifətlə yerinə yetirən, hamıya ehtiram göstərməyi bacaranlar hörmətli adam hesab olunurlar.

N.Tusinin fikrincə, əxlaqi normaların sayı hədsizdir. Bunlar isə onların bir qismidir.

Dediklərimizə yekun vuraraq deməliyik ki, “Əxlaqi-Nasiri”dəki əxlaq tərbiyəsinin yuxarıda ümumiləşdirdiyimiz sistemi bu gün yetişən nəslin tərbiyəsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün çox zəruridir.

N.Tusi ədəb ədəbiyyatına dair 12 fəsildən ibarət “Adabül-mütəəllimin” (“Tələbək mədəniyyəti”) risaləsini “Əxlaqi-Nasiri” əsərindən sonra yazmışdır. Müəllif bu əsərdə elm öyrənməyə başlayan tələbələrə təhsil almağın düzgün yollarını və metodlarını göstərmişdir. Alim tədrisin metod və üsullarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət vermiş və haqlı olaraq tələbələrin müxtəlif elmi biliklərə yiyələnməsində tədris metodunun mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. Bununla əlaqədar əsərin

müqəddəməsində belə deyilir: “Bir çox tələbələr çalışsa da, elmə yiyələnmək onlara müyəssər olmamışdır. Onlar cəhd göstərsələr də, bunun səmərəsini görməmişlər, çünki onlar təhsil yollarında səhv etmiş, onun şərtlərinə əməl etməmişlər. təhsil yolunda səhvə yol vermiş hər bir kəs azaraq, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmamışdır” (Bax. N.Tusi, Ədəbül Mütəəllimin, B., Nur, s. 7).

N.Tusi bu və ya digər məsələlərin şərhində tez-tez Allah kəlamlarına, Peyğəmbər (s) hədislərinə, atalar sözləri və məsəllərə, eləcə də hikmətli sözlərə müraciət etmişdir. Bütün bunlar müəllifin əsərini daha da zənginləşdirmiş və məntiqini daha da gücləndirmişdir. Elə əsərin birinci fəslində Məhəmməd Peyğəmbərin (s) məşhur hədisinə müraciət edərək, hər bir kəsi elm öyrənməyə və tərəqqiyə çağırırdı: “Hər bir müsəlman kişi və müsəlman qadın elm öyrənməyə borcludur” (Bax. N.Tusi, Ədəbül Mütəəllimin, B., Nur, s. 7).

Dahi mütəfəkkir əsərin səkkizinci fəslində (“Şəfqət və nəsihət haqqında”) elm sahibinin şəfqətli və nəsihət verən olmasını tövsiyə edir. “Başqasına həsəd aparmaq zərər verir, o nəinki xeyir gətirmir, hətta onu kamil təhsil almaq niyyətindən yayındırır... Xeyirxah adam öz yaxşı əməlləri ilə mükafatlandırılacaq, pis adama isə onun bəd əməlləri özünə kifayət edəcəkdir. Düşmənçilik etməkdən çəkin, çünki düşmənçilik səni rüsvay edəcək və vaxtını alacaqdır” (Bax. N.Tusi, Ədəbül Mütəəllimin, B., Nur, s. 7).

Nəsirəddin Tusi bu əsərində tələbələrin elmi biliklərə yiyələnməsinin düzgün metod və yollarını göstərməklə bərabər, onlara yüksək insani keyfiyyətlərin aşılmasına, xalqın tərəqqisinə və inkişafında elmin rolunu tam aydınlığı ilə şərh etməyə çalışmışdır. O, on ikinci fəsildə tələbələrə ruzi gətirən, ömrü uzadan və qısaldan amillər haqqında məlumat verərkən pis hərəkətləri etməməyə çağırır (Bax. N.Tusi, Ədəbül Mütəəllimin, B., Nur, s. 7).

Təlim prosesində və dərslərdə tədbirlərdə şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinin təşkili.

Təlim prosesində şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, təsviri sənət, musiqi, əmək dərslərində şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün həmin imkanlardan istifadə etmək mümkündür. Lakin göstərilən fənlər içərisində əxlaq tərbiyəsinin təşkili, təlqini, təbliği, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması baxımından daha geniş imkanlara malik olanı ədəbiyyat fənidir. Ədəbiyyat fəni üçün təməl, bünövrə rolunu oynayan “Ana dili”, “Oxu” dərsləri ibtidai sinifdə əgər əxlaq tərbiyəsi nümunələrinin öyrədilməsinə debüt rolunu oynayarsa sinifdən etibarən ədəbiyyat dərslərində bu işin təşkili daha daha geniş vüsət alar. Ədəbiyyat dərslərində tədris olunan istər folklor nümunələrində, istərsə də klassik ədəbiyyat materiallarında əxlaqın tərbiyəsi üçün istənilən qədər iqtibaslar, didaktik materiallar vardır. Həmin materiallar içərisində elmə, elm adamlarına hörmət, Anaya-vətənə məhəbbət, vətəni yad nəzərlərdən qorumaq, humanizm (insanpərvərlik),

həmrrəylik, dostluq-yoldaşlıq, halallıq, qardaşlıq, doğmalığı, qədirqanlıq, şükürlülük, düzlük, doğruçuluq, igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, hünərlilik, səbrlilik, dəyanətlilik, səxavətlilik, şərəfətlilik, ləyaqətlilik, imanlılıq, inamlılıq, şücaətlilik, münəvvərlilik, sədaqətlilik və digər əxlaqi normalar yetişən nəslin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına kömək etmək baxımından çox faydalıdır. Təlim prosesində, xüsusilə ədəbiyyatın tədrisində elə bir mövzu tapmaq mümkün deyil ki, orada əxlaq tərbiyyəsinin elementləri olmasın. Ədəbi-bədii materiallar içərisində əxlaq tərbiyyəsinin ən mühüm komponentlərindən olan Vətənpərvərlikdən bir qədər ətraflı danışmaq lazım gəlir. Vətənpərvərlik, Vətənsəvərlik, Vətəni yad nəzərlərdən qorumaqlıq, Vətən uğrunda şəhid olmaq kimi əxlaqi keyfiyyətləri tək cə Azəri türkləri yox bütün türk xalqları öz mənəviyyatında yaşadır və daşıyır. Bir bədii nümunəni nəzərdən keçirsək bunu aydın görərik:

Türk xatunu xına yaxdı övladının başına,
Çünki oğlu yetişmişdi tam 18 yaşına.
Əsgər olub duracaqdı Vətənin keşiyində,
Çün balalar rahat yatsın evində, eşiyində.
Cavan oğul əsgər getdi Vətəni qorumağa,
Vətəninin haqqı vardı bunu ondan ummağa.
Cavan əsgər hazır idi səngərdə vuruşmağa,
Çox keçmədi əmir aldı düşmənlə savaşımağa.
Sol cinahdan həmlə etdi türk əsgəri qəflətən,
Çünki candan əziz idi əsgər üçün bu Vətən.
Yaralandı türk əsgəri Vətəninin yolunda.
Artıq neçə güllə vardı qafasında, qolunda,
Yaralılar inləyirdi həm sağında, solunda
Şəhid oldu türk əsgəri Vətəninin yolunda.
Məktub gəldi anasına: - şəhid olub övladın,
İyid övlad böyütməsən, başın sağ olsun, qadın!
Türk qadını ağlamadı, saçlarını yolmadı,
Böyük qürur hissi ilə, iftixarla söylədi:
- Türk xatunu xına yaxar qurbanlıq qoyunlara,
Ululardan nəsihəttək verilmişdir onlara.
Mənim oğlum yetişəndə tam 18 yaşına,
Ona görə xına yaxdım övladımın başına.
Qurban dedim övladımı məmləkətin torpağına, daşına,
Axma dedim, dayan dedim gözlərimin yaşına.
Mərd oğullar Vətən üçün, torpaq üçün şəhid olsa!
Qeyrətsizlər, həm abdallar bu qeyrətə, şahid olsa!
Şəhidlərin ruhu dinər, hərə söyləyər,
Hayqıraraq, hayqıraraq belə deyər:
-Doğulduğum, gömüldüyüm Ana Torpaq!
Bil ki, səni sevməyənlər ölü təndir.
Torpaq! Ana Torpaq! Ana Torpaq!

Əgər uğrunda ölən varsa Vətəndir!!!

Ədəbiyyat dərslərində istifadə etmək üçün səciyyəvi olan bu şer nümunəsi şagirdlərin Vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün çox xarakterikdir. Erməni təcavüzünə məruz qaldığımız hazırki dövrdə işğal altında olan torpaqlarımızı düşmən tapdağı altından xilas etmək üçün ədəbiyyat dərslərində belə nümunələrdən istifadə olunmasına zəruri ehtiyac duyulur. Niyə? Ona görə ki, analarımız içərisində övladlarını hərbi xidmətdən yayındırmağa cəhd göstərənlərə hələ də rast gəlmək olur. Belə anlarda övladlarımızda Vətən, torpaq uğrunda şəhid vermək hissləri yaratmaq lazım gəlir. Orta ümumtəhsil məktəblərimizin ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasına təsir edən dəyərli nümunələri kifayət qədər hesab etmək olmaz. M.Füzulinin “...Vətənim” qəzəli, Abbas Səhhətin “Vətənimdir” şeri istisna olmaqla vətənpərvərlik üçün çılğın hisslər doğuran bədii nümunələrin dərsləklərdə, dərslər vəsaitlərində azlıq təşkil edir. Xüsusilə işğal olunan torpaqlarımızla, şəhid övladlarımızla bağlı mütləq mənada vətənsəvərliyi çılğınlıqla təcəssüm etdirən bədii nümunələr dərsləklərdə, dərslər vəsaitlərində aparıcı mövzu və nümunələr olmalıdır.

Tarixən Azərbaycan torpaqları parçalanıb, sərvətləri bölüşdürülüb, övladları fiziki və mənəvi təcavüzə məruz qalıb. Bu xüsusda Azərbaycanın görkəmli şairi Seyid Məmmədhusəyn Şəhriyarın “Heydər babaya salam” şerində belə deyilir:

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar!

Gənc şairələrdən biri Nadiyə Şəmşirli də bu səpgidə olan şerlərinin birində yazır ki.,

Var dövləti əlimizdən aldılar,
Şahmar ilan kimi bizi çaldılar.
Canlar gəldi ruhlar orda qaldılar,
Aman Allah Göyçə tari-mar oldu.

Erməni işğalçılarının təcavüzü nəticəsində əbədi torpaqlarımıza sahib olan erməni qaniçənlərinin zaman-zaman xalqımızın başına gətirdiyi münasibətləri özündə əks etdirən belə nümunələrdən ədəbiyyat dərslərində istifadə olunması mütəmadi xarakter daşmalıdır. Nüfuzuna, vəzifəsinə, şan-şöhrətinə məhəl qoymadan vətənpərvərliyi, məmləkətdəsevərliyi, yurdsevərliyi daha çılğın şəkildə qələmə alanların poetik nümunələrini, nəsr materiallarını tədris prosesinə gətirmək məqsədəuyğun sayılır. Nadiyə Şəmşirlinin aşağıdakı misraları belələrdən hesab oluna bilər:

Azərbaycan gözlərimin qarası,
Qarabağdır ürəyimin parası,
Sınəmdə qövr edir şəhid yarası,
Yandı ürəyimiz, yandı Xocalı,
Düşmənin əlləri qandı Xocalı!

Qarabağı, Xocalını yad eləmək, onları düşmənin caynağından alıb özümüə qaytarmaq istəyini, arzusunu ürəklərdə daim yaşatmaq üçün ədəbiyyat dərslərində belə nümunələrə daim müraciət etmək lazımdır. Vətənpərvərlik hissləri aşıl原因an belə nümunələr şirin canını ana vətənimizin azadlığı, istiqlaliliyyəti, sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü uğrunda qurban verməyə daim hazır olan vətən övladlarının yetişməsinə xidmət edən örnəklərdən hesab olunur.

Nadiyə Şəmşirinin ana-vətən haqqında söylədiyi dörd misralıq bədii nümunəni də belə örnəklərdən biri hesab etmək olar:

Bir gözüm anadır, bir gözüm Vətən,
Ana Vətənimin qurbanıyam mən.
Sənsiz günlərimi sildim ömrümdən,
Mən sənsiz günləri neynirəm Vətən?!

Təlim prosesində belə nümunələrdən istifadə etmək şagirdlərdə Vətən məhəbbətini artırır, onlarda Vətəni yağılardan azad etmək hissləri yüksəldir.

Dərsdənkənar tədbirlərdə də belə nümunələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Dərsdənkənar tədbirlərdə əxlaq tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün daha geniş imkanlar vardır. Bu baxımdan aşağıdakı dərsdənkənar tədbirlərdən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur:

- “Şifahi xalq ədəbiyyat nümunələrində vətənpərvərlik tərbiyəsinin yeri” mövzusunda şagird konfranslarının keçirilməsi;
- “Çörək bol olarsa basılmaz Vətən” mövzusunda gecələrin keçirilməsi;
- “Şah Xətai, şair Xətai” mövzusunda gecələrin təşkili;
- “Şeyx Məhəmməd Xiyabani gecəsi”;
- “Seyid Cəfər Pişvərinin Vətəndaşlıq qeyrəti” gecəsi;
- “Məhəmməd Biriya və bölünməz vətən sevgisi” mövzusunda gecə;
- “Şəhidlər ölmür” mövzusunda gecələr;
- “Mən həmişə fəxr etmişəm ki, mən Azərbaycanlıyam” mövzusunda gecə;
- “Yurdım mənim, Vətənim mənim” mövzusunda poeziya gecəsi;
- “Ölərəm əldən əgər getsə Vətən” mövzusunda şer müsabiqəsi;
- “Milli dilimiz və əxlaqımız” mövzusunda esse müsabiqəsi;
- “Elmə, elm adamlarına ehtiram əxlaqı keyfiyyətdir” mövzusunda kompozisiya və s.

Dərsdənkənar tədbirlərdə şagirdlərin əxlaq tərbiyəsinə formalaşdırılmasına kömək edən kütləvi tədbirlərdə klassik yazarların irsinə müraciət olunması da çox önəmlidir. Bu zaman əxlaq tərbiyəsilə bağlı şagirdlərin apardıqları

tədqiqatlar onların həm də elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsinə mühüm təsir göstərmiş olur. Əbülhəsən Bəhmənyarın, Nəsirəddin Tusinin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun irsində əxlaq tərbiyəsilə bağlı dəyərli örnəklər vardır. Belə örnəklər N.Tusinin irsində daha çoxdur.

Təlim prosesi ilə yanaşı dərşdənkənar tədbirlərdə N.Tusinin pedaqoji irsində əxlaqın saflaşdırılması üçün istənilən qədər materiallar vardır. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, bu orijinal materiallardan istifadənin imkan və yollarını düzgün müəyyənləşdirilməməsi üzündən ümumtəhsil məktəblərimizdə çalışan mütəxəssislər (müəllimlər, tərbiyəçilər, dərşdənkənar tədbirlərə rəhbərlik edənlər və s. maraq kurslarına və fakültativ məşğələlərə rəhbərlik edənlər) N.Tusinin pedaqoji irsindəki əxlaq normalarından istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunu nəzərə alaraq biz bu yarım fəsildə N.Tusinin pedaqoji irsindəki əxlaqi normalardan dərşdənkənar tədbirlərdə istifadə edilməsinin elmi-pedaqoji əsasları, xüsusilə imkan və yolları varədə bir qədər ətraflı şəkildə söhbət açmağı, müəyyən şərhlər, tövsiyələr və məsləhətlər verməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Yeri gəlmişkən bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirək. Bu məsələlərdən biri “dərşdənkənar tədbirlər” ifadəsinə münasibətdirsə biri əxlaq normaları ilə bağlı bəzi ifadələrin aydınlaşdırılmasıdır. Məlum olduğu kimi pedaqoji ədəbiyyatda “dərşdənkənar”, “sinifdənkənar”, “sinifdənxaric”, “dərşdənxaric”, “dərşdənkənar iş”, “sinifdənxaric iş”, “dərşdənxaric iş” ifadələrinə fərq qoyulmur. Fikrimizcə, belə yanaşma zamanı bəzi cəhətlərə diqqət etmək lazım gəlir. Tutaq ki, əksər fənn müəllimləri, yaxud sinif rəhbərləri sinif daxilində həm dərşdən əvvəl, həm də dərşdən sonra müəyyən tərbiyəvi işlər aparır. Bizcə, belə tədbirlərə sinifdənxaric iş demək olmaz. Prof. N.Kazımov haqlı olaraq yazır ki, “Pedaqoji ədəbiyyatda iki cəhətdən anlaşılmazlıq müşahidə olunur. Bəzi mənbələrdə həmin anlayışlara fərq qoymur, onları eyniləşdirirlər. Digər tərəfdən eyni hadisə bəzən sinifdənxaric, sinifdənkənar, bəzən dərşdənkənar kimi işlədilir. Bu cür qeyrimüəyyənliyin səbəbini həmin pedaqoji hadisələr arasında oxşarlıq və fərqi pedaqoji ədəbiyyatda lazımcıca işıqlandırılmadığı ilə izah etmək olar. Fikrimizcə, dərşdənkənar və məktəbdənkənar əhatə etdikləri hadisələrin mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir. Çünki bəzi dərşdənkənar tərbiyəvi tədbirlər sinifdə aparılır.

Əks təqdirdə məntiqsizlik olardı. Odur ki, həmin qəbildən olan tədbirlər sinifdənkənar deyil, dərşdənkənar tərbiyə işi adlandırmaq daha məntiqidir (Bax. N.Kazımov Məktəb pedaqogikası B., Çarşıoğlu, 2005). Məhz ona görə də biz “dərşdənkənar iş” ifadəsinə üstünlük vermişik.

İkincisi, əvvəlki yarım fəsildə işlətdiyimiz və bu yarım fəsildə işlədəcəyimiz “Əxlaqi normalar”, “Əxlaq normaları”, “Əxlaqi sifətlər” ifadələrinə də aydınlıq gətirməyi vacib hesab edirik. Çünki bu ifadələr pedaqoji ədəbiyyatda bəzən oxşar, bəzən də fəqli şəkildə izah olunur.

Məlum olduğu kimi, pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyənin tərkib hissələrinin (Bəzi ədəbiyyatlarda tərbiyənin sahələri, bəzilərdə isə tərbiyənin qolları kimi

ifadə olunur – H.M.) içərisində əxlaq tərbiyəsini şərh edənlər onun komponentlərini, normalarını izah etməyə daha çox üstünlük verirlər. Bu sahədə tədqiqat aparənlər əxlaqı hissələri, əxlaqı sifətləri, əxlaqı normaları üzə çıxarmadan, müəyyənləşdirmədən əxlaq tərbiyəsini formalaşdırılmasını mümkün saymırlar. Əslində Nəsirəddin Tusi əxlaqın saflaşdırılması deyən də elə əxlaqın tərbiyəsini nəzərdə tutur. Böyük mütəfəkkir öncə əxlaqı saflığın təmin olunmasını, sonra əxlaq normalarının düzgün müəyyənləşdirilməsini zəruri sayır. Deməli, əxlaqı hissələri tənziqləmədən əxlaqı sifətləri üzə çıxarmaq, daha sonra isə əxlaqı normaları müəyyənləşdirmək mümkün sayıla bilməz. Ona görə də dərskənəkar işlər zamanı əxlaqı sifətlərin üzə çıxarılması prosesini ilkin olaraq əxlaqın tərbiyəsi hesab etmək olar. “Əxlaqı norma” və “əxlaqı normaları” ifadələrinə gəlincə deməliyik ki, eyni mahiyyəti özündə əks etdirən bu ifadələrin hər ikisinin işlədilməsini məqbul saymışıq.

Əvvəlki yarımfəsillərdə qeyd etmişik ki, Tusi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə, islam dəyərlərinə, xalqımızın adət-ənənələrinə, habelə Şərqn və dünyanın ən tanınmış şəxsiyyətlərinə, dövlət xadimlərinə, klassiklərinə, mütəfəkkirlərinə, filosoflarına istinad edərək əxlaqın saflaşdırılmasının bütöv bir sistemini yaratmışdır. Hansı ki, bu sistemə onun dəyərlı əxlaqı fikirləri və bu fikirlər əsasında müəyyənləşdirilmiş əxlaqı normalar daxildir. Dərskənəkar işlər isə Tusinin pedaqoji irsindəki həmin əxlaqı fikirləri və normaları ilə şagirdləri tanış etmək baxımından daha geniş imkanlara malikdir.

Məlum olduđu kimi orta ümumtəhsil məktəblərində bir neçə istiqamət üzrə həyata keçirilən dərskənəkar işlər zamanı Tusinin pedaqoji irsindən faydalanmaq mümkündür. Bunlardan fənn dərnəklərini, bədii yaradıcılıq dərnəklərini, gecələri, görüşləri, disputları, şagird konfranslarını və digər kütləvi tədbirləri göstərmək olar. Fənn dərnəkləri içərisində riyaziyyat (cəbr, cəbr və analizin başlanğıcı, informatika) dərnəyi, triqonometriya dərnəyi, həndəsə dərnəyi, astronomiya dərnəyi, biologiya (təbətşünaslıq, ekologiya) dərnəyi, fizika dərnəyi, kimya dərnəyi, xarici dil dərnəyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərnəyi daha populyar dərnəklər hesab olunur. Bu dərnəklərdə Tusinin həm dəqiq, həm humanitar, həm də təbiət elmlərinə aid olan əsərləri barədə şagirdlərə daha ətraflı məlumatlar vermək olar.

Bədii yaradıcılıq dərnəklərinin geniş yayılmış növlərindən olan dram, bədii qiraət, nəzm, nəsr, xor, vokal, musiqi və s. kimi dərnəklərdə N.Tusinin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı hikmətlərilə şagirdləri tanış etmək daha məqsədəuyğun olar.

Kütləvi tədbirlərdən olan gecələrdə, axşamlarda, görüşlərdə, söhbət və mühazizələrdə, mərasimlərdə, bayramlarda, dəyirmi masalarda, sinif saatlarında, şagird konfranslarında, disputlarda və s. N.Tusinin əxlaqı fikirlərindən istifadə olunmasını çox mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir yarımfəsildə bütün sinifdən xaric işlər haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həlli barədə ətraflı danışmaq imkan xaricində olduđu üçün biz bu yarımfəsildə yalnız bir neçə fənn dərnəklərinin,

bədii yaradıcılıq dərnəklərinin və kütləvi tədbirlərin imkanları barədə danışmağı məqsədəuyğun hesab etmişik.

Yeri gəlmişkən təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərimizdə fənn dərnəklərinin fəaliyyəti məhdudlaşdırılmışdır. Yeni təhsil direktivlərinin tələblərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı fənlər üçün maraq kurslarının yaradılması nəzərdə tutulduğundan fənn və bədii yaradıcılıq dərnəklərinin fəaliyyəti çox məhdudlaşmış, bəzi məktəblərdə isə dayandırılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi bütün fənn dərnəklərində Tusi irsindən geniş şəkildə faydalanmaq mümkündür. Lakin biz onlardan ikisi barədə söhbət açmağı daha məqsədəuyğun hesab etmişik. Bunun isə bir neçə səbəbi var. Birincisi, ona görə ki, Tusinin tədqiqatçılarından biri olan pedaqoji elmlər namizədi Elşən Talıbov “Ümumtəhsil məktəblərində Nəsirəddin Tusi irsindən istifadə yolları” kitabının “Sinifdənkənar tədbirlər prosesində N.Tusi irsindən istifadə yolları” adlı paragrafda bu məsələyə toxunmuş, Tusinin riyaziyyat, triqonometriya, həndəsə, astronomiya, coğrafiya və dövlətçilik siyasəti ilə bağlı fikirlərdən dərşdənkənar tədbirlərdə istifadə olunmasının artıq şərh etmişdir.

İkincisi, Tusinin əxlaqın saflaşdırılması ilə bağlı fikir və tövsiyələri humnaitar fənlərlə bağlı olan maraq kurslarının və dərnəklərin imkanları daha çoxdur. Məhz ona görə də biz ədəbiyyat dərnəklərində əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərdən istifadənin elmi-pedaqoji əsaslarının şərhinə üstünlük vermişik.

Ədəbiyyat dərnəkləri. Ədəbiyyat dərnəklərindən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dərnəkləri biz bədii yaradıcılıq dərnəkləri sırasına daxil etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Ödənişli əsaslarla fəaliyyət göstərən maraq kurslarından fərqli olaraq ədəbiyyat dərnəkləri ictimai əsaslarla təşkil olunur. Ona görə də belə dərnəklərin yaradılmasına heç vaxt məhdudiyət qoymaq düzgün sayıla bilməz. Adətən bu dərnəklərdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (folklor, klassik və müasir şairlərin əsərləri, hekayələr, povestlər, romanlar, poemalar, dram əsərləri, kiçik pyeslər, publisistik materiallar) təhlil olunur, ədəbi janrlar, növlər üzərində təhlillər aparılır və yeri gəldikcə onların tərbiyəvi əhəmiyyəti açıqlanır.

Şəhər və kənd məktəblərində apardığımız müşahidələr deməyə əsas verir ki, ədəbiyyat müəllimləri fənn dərnəyi təşkil etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun isə ən başlıca səbəbi X-XI sinif şagirdlərinin Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi fənn blokları əsasında hazırlaşmağa (əksər hallarda repetitotrların köməyi ilə) üstünlük verdikləri üçün ədəbiyyat dərnəklərinə bir o qədər meyl göstərmirlər. Bu fənn dərnəkləri üçün müəllimlərə əmək haqqı ödənilmədiyi üçün onlar dərnəkləri təşkil etməyə də bir o qədər əhəmiyyət vermirlər.

Ədəbiyyat dərnəyində N.Tusinin pedaqoji irsinə daxil olan bir sıra əsərlərinin və bu əsərlərə istinad edərək bir sıra mövzuları müzakirə etmək məsləhətdir. Xüsusilə yuxarı sinif şagirdlərinin iştirak etdiyi bu dərnəkdə

“Əxlaqi Nasiri”də “əxlaqın saflaşdırılması”, “Ədəb-ül-mütəllimin” əsərində şagirdlərin ədəbi, “Əxlaq və islami nəfs”, “Mələk nəfsi və əxlaq”, “Səadətənin əsası əxlaqdan başlayır”, “Oturub-durmaq qaydaları”, “Elmə və elm adamlarına hörmətlə yanaşmaq əxlaqlılığın başlıca şərtidir” kimi mövzuların müzakirə edilməsi şagirdlərin əxlaq tərbiyəsini formalaşdırılması baxımından çox önəmlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Əxlaq nədir?
2. Əxlaq tərbiyəsi deyəndə nə başa düşülür?
3. Etnopedaqoji materiallarda əxlaq tərbiyəsi necə qoyulur?
4. N.Tusinin irsində əxlaq tərbiyəsi necə qoyulur?
5. Təlim prosesində uşaqlara əxlaq elementləri necə aşılır?
6. Bəs dərslərdə tədbirlərdə şagirdlərə əxlaq tərbiyəsi necə aşılır?

VI Fəsil:

6.1. Ağıl tərbiyəsi

Ağıl tərbiyəsi ifadəsi ilk dəfə olaraq milli pedaqogikada geniş şəkildə işlənmiş və onun elmi-pedaqoji mahiyyəti ətraflı şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Əksər ədəbiyyatlarda “ağıl tərbiyəsi” bir anlayış olaraq “əqli tərbiyə” şəklində

işlənmişdir. Başqa sözlə desək akademik pedaqogikada “ağıl” sözü “əql” kimi ifadə olunmuşdur. Baxmayaraq ki, rus ədəbiyyatının pedaqogika ilə bağlı bütün dərslik, dərs vəsaiti və pedaqoji ensiklopediya nümunələrində “ağıl”, rusca “um” adlanır. Ona görə də ruslar “ağıl tərbiyəsinə” “umstvonnoe vospitaneye” deyirlər. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda pedaqoji elmin aparıcı simaları belə “ağıl tərbiyəsi” ni “əqli tərbiyə” kimi ifadə etmişlər. Halbuki Azərbaycan dilinin orfoqrofiq lüğətlərinin son nəşrlərində “əql” sözü yoxdur, “ağıl” sözü var. “Əql” sözü dilimizə qəzəl dilindən gəlmişdir. Nizami, Füzuli qəzəllərində “əql” sözündən istifadə etmişlər. Bunu nəzərə alaraq orfoqrafiya lüğətlərində “əql” yox “əqli” sözü daxil edilmişdir.

Məhəmməd Hadinin “Ağlın, hünərin, mərifətin varsa buyur gəl” misrasında ağıl sözü artıq şer dilinin bariz nümunəsi kimi verilmişdir. Hətta klassik dövrdə Nəsirəddin Tusinin “”Əxlaqi Nasiri” əsərində fəzilət cinslərinə daxil olan növlərdən biri “Ağıl gözəlliyi” adlanır. Bütün bunlar onu göstərir ki, dilimizdə “ağıl” sözü olduğu halda onu “əql” kimi göstərməyin heç bir məntiqi əsası yoxdur.

Ağıl idrakın, insanın kamal dünyasının meyarı hesab olunur. Tarixən ağıl insanı, cəmiyyəti idarə edən meyar kimi qiymətləndirilib.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində insanlar ağıllıları “ağıllı”, “kəlləli”, “baş bilən”, “dərrakəli” olmaq etibarını digərlərindən fərqləndiriblər.

“Ağıl yaşda deyil başdadır”, “İnsanın varı onun ağılıdır”, “Ən böyük dövlət ağıldır”, “Dünya malından pay olar, ağıldan yox”, “Əynini zinətləndirincə ağılını zinətləndir”, “Baş işlədənin boşqabı boş olmaz” kimi aforizmlər insanın ağılını dəyərləndirən nümunələrdir. Elə aforizmlərdə var ki, orada dolayısı yolla ağılın insan üçün dəyərli olması həm biləvasitə, həm də biləvasitə nəzərə çatdırılır. “Balıq başdan iylənər” aforizmində başda oturanın, başçılıq edənlərin, öz yerində olmayanların ağılsızlığına işarə olunur. Belə bir bayatı var:

Əzizinəm gül əllər,
Gül barmaqlar, gül əllər.
Dəryaca ağıl olsa,
Yoxsul olsan güllələr.

Bu bayatıda hətta ağıllı adamlar məzəmmət olunur. Çünki insanda ağıl olmasını ata babalar əsas şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilərsə, ən başlıca şərt kimi ağıldan özü üçün, ailəsi və cəmiyyət üçün faydalı işlər görməyi nəzərdə tuturlar. Əgər ağıllı adam ağılının gücü ilə özünə, ailəsinə, cəmiyyətə xeyir verməyə cəhd göstərmirsə əlbəttə ona güləcəklər. Ağıllı adamlara el arasında “Dərrakə sahibləri” də deyiblər. Belə bir rəvayət var:

“Qədim zamanlarda çəpər qonşusu olan iki Azəri türkü məktəb yaşu çatmış oğlanlarına təhsil vermək istəyirlər. Lakin onların yaşadığı ərazidə mollaxana (yəni o dövrün orta təhsil ocağı) olmadığına görə övladlarını at arabası ilə başqa bir əyalətdəki mollaxanaya aparırlar. Uşaqlarını mollaxanaya qoyub evlərinə qayıdırlar. Məsafə uzaq olduğu üçün günlərlə yol

gedib gəlirlər. İl tamam olduqdan sonra onlar övladlarının yanına gedirlər. Əsas məqsəd onların vəziyyətilə, necə təhsil almaları ilə maraqlanmaq, təhsil haqqı və uşaqlar üçün xidmət pulunu ödəməkdir. Mənzil başına çatıb, nəzərdə tutulan işləri gördükdən sonra hər ikisi mollaın yanına gəlirlər. Valideynlərlə molla arasında belə bir söhbət gedir.

I Valideyin: - Molla sağ olsun mənim oğlum Əli necə oxuyur? Sizcə, necə öyrəncidir?

Molla – Sənin oğlun həm ağıllı, həm də dərrakəlidir.

II Valideyin – Molla sağ olsun bəs mənim oğlum necə öyrəncidir?

Molla – Sənin oğlun ağıllıdır, amma dərrakəsi yoxdur.

II Valideyin – Molla sağ olsun bu uşaqlar bir gündə anadan olub, bir qonşuluqda yaşayıb, bir həyətdə oynayıb, böyüyüblər. Necə olurki, Əlinin həm ağılı, həm dərrakəsi var. Amma mənim oğlum Vəlinin ağılı var, dərrakəsi yoxdur.

Zəngin təcrübəsi və biliyi olan Molla, avam valideyni başa salmaq üçün belə bir yol seçir. Əlini və Vəlini yanına çağırır. Əvvəlcə Əliyə yanında qoyduğu döşəkçənin (nalça, nımdar da deyirlər) üstündə otuzdurur. Əli oturduqdan sonra Əlidən soruşur:

- Əli, nə dəyişiklik hiss edirsən?

Əli deyir:

- Molla sağ olsun ya yer müəyyən qədər göyə sarı qalxıb, ya da göy müəyyən qədər yerə sarı enib. Molla Əlini yerindən qaldırır və döşəkçəni aldıqdan 1 vərəq kağızı götürür valideynlərə göstərərək deyir:

- Əli ağıllıdır hər gün oturduğu yerdə dəyişikliyin olmasını hiss edir. Dərrakəsi o qədər güclüdür ki, bu dəyişikliyin bir kağızın fərqi qədər olduğunu hiss edir.

Molla sonra Vəlini çağırır və sağ əlini yumruq şəklinə salıb ona tərəf uzadaraq soruşur:

- Ovucumun içində bir qara canlı var. Gözləri, qıçları da var. Həm eşidir, həm də yeyir?

Vəli deyir: Molla sağ olsun. “Camış”!

Molla gülür və deyir: Görürsünüzmü, Vəlinin ağılı var, bilir ki, camış qara olur, gözləri, qıçları olur, yeyir və eşidir. Lakin dərrakəsi çatsa idi bilərdi ki, camış adamın ovcuna yerləşməz”.

Rəvayətdən görüldüyü kimi hətta qədim zamanlarda insanlar ağılın səviyyəsini, ağıl gözəlliyini, dərk sürətini hazırcavablığı və adamları fəzilət və hikmət sahibi edən digər keyfiyyətlərin də sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Şirin balın məkanı,

Arının şanəsidir.

Hikmətli söz söyləmək,

Ağılın nişanəsidir.

Deyən xalqımızın pedaqoji fikrində hikmətli söz söyləməyin ağıllı adamlara məxsus olması ideyasının həm də elmi-tarixi kökləri vardır. XIII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi fəzilət və hikmət sahiblərində “zəka”, “dərk sürəti”, “öyrənmə asanlıığı”, “ağıl gözəlliyi”, “hafizə” və “hazırcavablıq” kimi əlamətlərin olmasını vacib hesab edir. Burada “zehin aydınlığı” istedadın məhsulu kim, “ağıl gözəlliyi” isə bir işi görən zaman onun nə ilə nəticələnəcəyini qabaqcadan görüb kəşf etmək kimi şərh olunur.

Professor Nurəddin Kazımov göstərir ki, “Hər işi görməzdən əvvəl onun nə ilə nəticələnəcəyini aydın təsəvvür etmək bacarığı adamın ağıllı olduğuna dəlalət edir (Bax N.M.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, B.Çaşıoğlu, 2005)”.

Doğrudan da bir işi görməzdən əvvəl onun necə nəticələnəcəyini əvvəldən düşünmək insana uğur gətirər. Bu uğurun qazanılmasında başlıca amil ağıllılıqdır. Hansı ki, ağıllılığa bir tərəfli də yanaşmaq olmaz. Şərh olunan bir rəvayətdə də biz bunu müşahidə etdik. Yəni bir işi görməzdən əvvəl onun necə, nə ilə nəticələnəcəyini aydın təsəvvür etmək bacarığı orta, yaxşı və əla səviyyədə ola bilər. Məhz belə bir məqamda görülmək üçün işin səviyyəsi də orta, yaxşı və əla ola bilər. Deməli, görülmək üçün işin nə ilə nəticələnəcəyi ağıllı dərəcələrindən asılıdır. Ağıllı dərəcələri isə adamın ilk növbədə özünə münasibətində son dərəcə nümunəvi olması, sözü, danışığına, davranışına, hər hansı bir hərəkətinə məhz özü tərəfindən obyektiv qiymət verməsində müşahidə olunur. Müşahidə zamanı öncə həmin adamın istər forma, istərsə məzmun etibarilə ən kiçik nöqsanlara, gözə dəyən qüsurlara malik olub olmaması meyar kimi nəzərdə saxlanılır. Heç bir nöqsanın, zərrəcə qüsurun gözə dəyməməsi adamın ağıllılıq dərəcəsi barədə təsəvvür yaradır. N.Kazımovun fikrincə “adamın özünə münasibətdə, özündə nöqsanların olub-olmadığını müəyyənləşdirə bilməsində, öz sözlərinə və hərəkətlərinə qiymət verməyi bacarmasında ağıllı dərəcəsinə görmək mümkündür”.

Bu günə qədər mövcud olan fəlsəfi cərəyanlar içərisində “Hürufizm”, “Sufizm” cərəyanları hərflərin, rəqəmlərin və ruhun müqəddəsliyini ilahiləşdirirdilərsə bunun üçün fəaliyyətdə ağıllı tərbiyəsinə üstünlük verirdilər. Hətta sufilər özlərinə xüsusi forma da seçmişlər. Bütün fəsillər də xüsusi formada, yəni yun parçadan olan ədada (“Süf” sözü “yun parça” mənasını verir) gəzən sufilər ağıllı tərbiyəsinə təmiz, səliqəli, formaca dəyişməz geyimdə, düz danışmaqda, ədaləti münasibətdə, ədəb-ərkanlı rəftarda, ədəbi eşqdə və digər mənəvi normaların məməcumusunda görürdülər. Klassik ədəbiyyatımızda da, fəlsəfədə də mövcud olan ağıllı və ağıllı tərbiyəsi müstəqillik qazandıığımız illərdən başlayaraq həyata vəsiqə almışdır.

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairi Əssar Təbrizi “Məhr və Müştəri” əsərində xeyli sayda ağıllı tərbiyəsi elementlərindən istifadə etmişdir.

“Məhr və Müştəri” əsərində övladların ağıllı, kamallı olmaqları barədə bütün əsər boyu müxtəlif təşbihlər, müqayisələr və dəyərli şərhlər verilir. Görünür ən mötəbər mənbələrimizdə ağıllı tərbiyəsinin həyata keçirilən tərbiyə işinin əsasını təşkil etməsi ideyası bu günə qədər nəzərdən qaçırılmışdır.

Görkəmli maarifçi, professor Nurəddin Kazımov haqlı olaraq tərbiyənin ən başlıca tərkib hissələrindən birini ağıl tərbiyəsi hesab etmişdir. N.M.Kazımov ağıl tərbiyəsi başlığı altında dərc etdiyi yazılarında ağıl tərbiyəsinin mahiyyətini açmış, onun üsullarını, yollarını və başqa xarakterik cəhətlərini göstərmişdir. Alimə görə ağıl tərbiyəsinə həyata keçirilməsi yollarından birini “işə başlamazdan əvvəl nəticələrini görə bilmək” təşkil edir. Mehrin Keyvan şahın yanına gəlməzdən əvvəl-qabaqcadan dərinləndirən düşüncə, şahmat və nərd oynamaqdan qabaq görəcəyi işin nəticələrini qabaqcadan düşünüb danışması və nəhayət şahla görüşün uğurla nəticələnməsinə, nərd, şahmat oyunlarının qələbə ilə bitməsinə səbəb olur.

Müştəri, Bədr və Mehryanın dostlarının yanına gəlmələri sonra, Bəhrəmın onları izləyərək təqib edib qolu bağlı tacirlərə verməsi, tacirlərin onları dənizə tullaması, dənizdən xilas olub Dərbəndə gəlmələri, Qeytaq Qıbçaq hüdudlarında, Elbrus dağının ətəklərində, şirə, pələngə, əfi ilanə, qayışpaçaya, yamyamlara qarşı mübarizə aparmaları prosesində yalnız ağılın gücü ilə sağ-salamat qalib yollarına davam edirlər. Bunlar da ağıl tərbiyəsinin bariz nümunəsidir. əsərdə Mehrin alimlərlə mübahisəsi səhnəsi təsvir olunur. Onun alimlərə elmin, islahatın, məişətin, təbiətin, cəmiyyətin və idrakın, mütləq ideyanın, hərəkətdə olan substansiyanın nadir sirlərindən istifadə edərək onlara ağıllı-məntiqli cavablar verərək onları mat qoyması da Əssar Təbrizinin ağıl tərbiyəsinə dair mülahizələr yürütməsini göstərir.

Ağılın psixoloji əsasları. Müasir psixologiya elmi ağılın təfəkkürün məhsulu olması ideyasını irəli sürür. Psixoloqların ümumi qənaətinə görə təfəkkürün məhsulu olan ağılın keyfiyyətləri isə təfəkkürün müxtəlif növlərinin inkişaf səviyyəsilə müəyyənləşir. Təfəkkürün əyani-əmali təfəkkür, əyani-obrazlı təfəkkür, mücərrəd təfəkkür, praktik təfəkkür, texniki təfəkkür, bədii təfəkkür, yaradıcı təfəkkür kimi, növlərinin inkişaf səviyyəsi və onların biri-birilə cəmlənməsi ağılın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən ən başlıca amildir. Hər bir insanın təfəkkür növünün üstünlüyü və bu üstünlüyü səciyyələndirən cəhətlər həmin insanın ağılının xarakteristikası kimi qiymətləndirilir. Bu səviyyənin aşağı olması ağılın dayazlığına, yüksək olması isə ağılın normal olmasına, başqa sözlə ağıllılığa dəlalət edir.

Psixoloqlar bu cəhətləri nəzərə alaraq adamın müəyyən fəaliyyət növü sahəsində lazımı təcrübənin olmasını vacib şərt kimi izah edirlər. Əgər hər hansı bir fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərti nəzərdə tutulursa bu şərtin fonunda qabiliyyətlər dayanır. Deməli, hər bir adamın özünəməxsus şəkildə cəmlənən təfəkkürü onun qabiliyyətlərlə şərtlənir. Yəni qabiliyyətlər ağılın keyfiyyətində təzahür edir. Belə olan təqdirdə adamların ağılının səviyyələri məhz bu meyar əsasında müəyyənləşir. Beləliklə, həmin səviyyələrə uyğun olaraq ağılın keyfiyyətləri də üzə çıxır.

Psixoloji ədəbiyyatda ağılın keyfiyyətləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- ağılın müstəqilliyi;
- ağılın tənqidliyi;
- ağılın dərinliyi;

- aqlın çevikliyi;
- aqlın sürətliliyi (fakir sürəti);
- aqlın məntiqliyi (fakir məntiqliyi).

Azərbaycan görkəmli psixoloq alimləri Əkbər Bayramov və Əbdül Əlizadə tərəfindən hazırlanan “Psixologiya” dərslərində aqlın keyfiyyətləri daha aydın şəkildə şərh olunur. Alimlərin fikrincə “aqlın müstəqilliyi insanın öz bilik və təcrübəsinə əsasən cisim və hadisələrin mühüm əlamət və xüsusiyyətlərini, əlaqə və münasibətlərini, qanunauyğunluqlarını başa düşməsində, yeni məsələlər irəli sürüb onları həll etməsində və biliklərini nisbətən mürəkkəb problemlərin həllinə tətbiq etmə bacarığında özünü göstərir”. Ağıl müstəqilliyinə malik olan adamlar müstəqil fakir söyləyən zaman, müstəqil ideyalar irəli sürərkən qabaqcadan planlaşdırdıqları işin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə əmin olarkən uğurlar qazanacaqlarına inanırlar. Onların ağıl müstəqilliyi məhz belə ağıllı mülahizələr yürütmələrində ifadə olunur.

Aqlın tənqidliyində danışan Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə qeyd edirlər ki, “aqlın tənqidliyi onun müstəqilliyi ilə bağlı olub, insanın a) dərk olunan fikirləri, fərziyyələri, eləcə də öz fakir və rəyləri ölçüb biçməsində; b) idrak obyektlərindəki səhv və uyğunsuzluqları axtarıb tapmasında; c) bunların səbəblərini araşdırmasında ifadə olunur”. Belə adamlar həyata səhv addımlar atmırlar. Ona görə ki, onlar atacaqları addımları dəfələrlə ölçüb-biçdikdən sonra atırlar. Bunun nəticəsi olaraq onlar çox nadir hallarda səhvə yol verirlər. Onlar səhvə yol verdikləri təqdirdə öz səhvlərinə obyektiv şəkildə tənqidi münasibət bəsləməyi bacarırlar.

Adı çəkilən dərslərdə aqlın dərinliyindən söhbət açılarkən qeyd olunur ki, “aqlın dərinliyi məsələlərin mahiyyətini dürüst dərk etməkdə, hər bir hadisəni törədən səbəbləri müəyyənləşdirməkdə, problemi hərtərəfli anlamaqda, hadisələrin nəticəsini qabaqcadan düzgün müəyyənləşdirməkdə ifadə olunur”. Belə adamlar el arasında “dərin ağıllı adamlar” kimi qiymətləndirilir, kamil insanlar kimi dəyərləndirirlər.

Aqlın çevikliyi də adı çəkilən dərslərdə görkəmli alimlər tərəfindən daha müfəssəl şəkildə aydınlaşdırılır. Orada göstərilir ki, “aqlın çevikliyi də mühüm keyfiyyətlərdəndir. İnsan həyat təcrübəsi boyu müxtəlif məsələlərlə, problemlərlə rastlaşır, onları müxtəlif üsullarla həll edir. Lakin həyatda baş verən hadisələr, qarşıya çıxan məsələlər müxtəlif və rəngarəndir. Bəzən onlar zahirən bir-birinə oxşasalar da, mahiyyət etibarilə fərqlənirlər. Ona görə də onlara eyni ölçü ilə yanaşmaq, məlum qaydaları tətbiq edib, tapdanmış yolla getmək lazımı nəticəni vermir. Bu halda insanlar məsələnin həll edilməsilə bağlı... yeni yol və vasitələr tapıb həllinə nail olurlar. Bu aqlın çevikliyi ilə əlaqədardır”. Belə adamlar daha hazırcavab olurlar. Verdikləri cavablar qarşısındakı sarsıdır, ətrafdakıları heyran qoyur. Çünki onun aqlının çevikliyi onu daha ağıllı addım atmağa bir növ təhrik edir. Belə adamlara el arasında “müdrük adamlar” deyilir.

Uşaqların ağılının tənziplənməsi, tərbiyəsi onların ağıl keyfiyyətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi başa düşülməlidir.

Ağılın keyfiyyətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil yanaşıldıqda tərbiyə olunanların ağıl səviyyəsi yüksək olur, onlar:

- ağıl müstəqilliyi inkişaf edir, onlar öz davranış və fəaliyyətlərində müstəqil fakir yürütmək, müstəqil düşünmək və atdıqları müstəqil addımların uğurlu olacağına əminliklə yanaşırlar;

- fərziyələrinin reallaşmasına tənqidi münasibət bəsləməyi öyrənir, görəcəkləri işi dəfələrlə ölçüb-biçdikdən sonra görməyə cəhd edirlər;

- dərin ağıllı, məsələlərin həllində zərgər dəqiqliyi göstərməyə olan maraq-meyllərini inkişaf etdirirlər;

- hər bir ziddiyyətli situasiyalardan ağılın çevikliyilə çıxmağa cəhd etmək qabiliyyətlərini formalaşdırırlar.

Ağıl tərbiyəsinin forma və yolları.

Ağıl tərbiyəsilə bağlı həyata keçirilən işlər bir neçə formada həyata keçirilə bilər və müxtəlif yollarla şagirdlərin ağıl tərbiyəsinə formalaşdırmaq olar. Disputlar, gecələr, görüşlər, şagird konfransları, maraq kursları formasında keçirilən tədbirlərdə ağıl tərbiyəsilə bağlı mövzuların seçilməsi çox faydalıdır.

Ağıl tərbiyəsinə həsr olunmuş disputlar. Belə disputların mövzusu “Ağıl ağıldan üstündür”, “Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur”, “Ağıllılar müzakirə olunmur”, “Hikmət ağılın məhsuludur”, “Ağıldan bəla gəlməz”, “Ağıl gözəlliyi”, “Nəsirəddin Tusi və ağıl gözəlliyi” mövzusunda keçirilə bilər.

Gecələr. Belə gecələri “Ağıl və sənət gecəsi”, “Tusi gecəsi”, “Bəhmənyar gecəsi”, “Ağıldan pay olmaz mövzusunda gecə” formasında keçirmək olar. Belə gecələrdə ağılın duhası, ağılın insan həyatında rolu ilə bağlı fəzilətləri, N.Tusin və Bəhmənyarın ağılın əxlaqi mənəvi və psixoloji tərəfləri ilə bağlı kəlamlarını müzakirə mövzuna çevirmək olar.

Görüşlər. Orta ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən ən populyar dərəcəyə uyğun tədbirlərdən hesab olunur. Çünki əmək adamları ilə, incəsənət xadimlərilə, məşhur idmançılarla, alimlərlə təşkil olunan görüşlər hər ildə bir neçə dəfə keçirilir. Bu görüşlərdən bir və ya bir neçəsini də ağıl tərbiyəsinə həsr etmək daha faydalı hesab olunur. Bu görüşlərin içərisində ağıl tərbiyəsilə əlaqədar tədqiqat apararı adamlarla görüşlər daha münasib sayılır. Çünki ümumtəhsil məktəblərində hər şeydən əvvəl ağıl tərbiyəsilə bağlı aparılan işlərin elmi-pedaqoji məzmunu onun elmi-nəzəri əsasları və praktik mahiyyəti haqqında pedaqoji kollektivin üzvlərinə və şagirdlərə məlumat vermək və onları maraqlandıran sualları cavablandırmaq lazım gəlir.

Keçirilən görüşlərin hər birində də ağıl tərbiyəsilə bağlı fikirlər söyləmək, müzakimələr yürütmək olar.

Görüşlərin içərisində ən münasibi ağıllı hesab olunan adamlarla keçirilən görüşlər daha böyük əhmiyyət kəsb edir. Belə görüşlər şagirdlər üçün mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində çalışaraq ad-san qazanan, ailəsinə, doğulduğu yerə, rayonuna və ölkəsinə başucalığı gətirən belə ağıllı adamlar xalq şöhrəti qazanmış adamlar hesab olunur. Belə adamlarla keçirilən görüşlər şagirdlərin ağıl tərbiyəsini tənzimləməyə kömək edirsə, digər tərəfdən belə örnəklər onları ağıllı adam olmağa istiqamətləndirir.

Şagird konfransları. Ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunan şagird konfranslarının əsas mövzularının ağıl tərbiyəsinə həsr edilməsi, aparıcı problemin ağıl tərbiyəsilə əlaqələndirilməsi çox faydalı ola bilər. Bu baxımdan “Ağıl-ağıldan üstündür”, “Ağıl ən böyük sərvətdir”, “Ağıllı adam kimə deyilir”, “Ağıldan pay olmaz”, “Ağlın, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl” mövzularında təşkil olunması nəzərdə tutulan şagird konfranslarının elmilik, ardıcılıq, ideyalıq, məqsədyönlülük prinsiplərinə uyğun aparılması daha məqsədəuyğun sayılır. Birinci ona görə ki, şagirdlər seçdikləri mövzuları müəllimlərin və ya tədqiqatçı alimlərin rəhbərliyi altında hazırlamaqla tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. İkincisi onlar ağıl tərbiyəsilə bağlı axtarışlar aparan zaman bir sıra mənbələrlə tanış olmaqla zəngin elmi dünyagörüşü əldə edirlər. Üçüncüsü ağıl tərbiyəsilə bağlı tədqiqat apararaq məktəb tribunasından elmi-tədqiqat materialını təqdim edən şagirdlər çoxsaylı şagird ordusunun bu problemə olan maraq dairəsinin genişlənməsinə rəcav vermiş olurlar.

Ağıl tərbiyəsinə dair bədii yaradıcılıq müsabiqəsi. Belə müsabiqələrin keçirilməsi əgər bir tərəfdən şagirdlərin ağıl tərbiyəsinin inkişafını təmin edirsə, digər tərəfdən istedadlı şagirdlərin üzə çıxarılmasına stimül yaranmış olur. Ağıl tərbiyəsilə bağlı bədii yaradıcılıq müsabiqəsi özü bir neçə formada həyata keçirilə bilər. Hansı ki, hər hansı formadan istifadə edilərək həyata keçirilən müsabiqələrdə şagirdlər öz ağıllı olmaq məharətlərini nümayiş etdirməyə cəhd göstərəcəklər.

“Ağlın meyarı bilikdir”, “Ağlın sönməz məşəli”, “Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur” (Heydər Əliyev) adlı intellektual oyunların keçirilməsi çox faydalıdır.

Ağıl, hikmət sahiblərinə həsr olunmuş mahnılardan ibarət müsabiqənin keçirilməsi, ağıl və hünər sahiblərinə həsr edilmiş festivalın təşkil edilib həyata keçirilməsi, “Hikmətli söz söyləmək, ağılın nişanəsidir” adlı poeziya müsabiqəsinin qalibinin müəyyən edilməsi kimi tədbirdə iştirak edən şagirdlər mövcud bədii yaradıcılıq nümunələrindən istifadə etməklə yanaşı, özləridə bu mövzuda şeir, mahnı və melodiya, səhnəciklər, dialoqlar, ssenarilər hazırlayacaqlar. Belə nümunələr isə şagirdlərin ağıl tərbiyəsinin inkişafı, formalaşması üçün çox önəmli hesab olunur.

Professor Nurəddin Kazımov ağıl tərbiyəsinin qarşısında qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək üçün istifadə olunan yollar haqqında danışarkən həmin yolların bir neçəsini nümunə gətirər: sənətinin kamil ustası olan tarixi adamların nümunəsindən istifadə; imkan daxilində bu cür şəxslərlə görüşlərin təşkili; işin icrasından əvvəl onun nə ilə nəticələncəyini

görməyə və görməməyə aid həyatdan götürülmüş faktlar haqqında söhbət; düşünülməmiş deyilən sözlərin sonuna aid müsahibə; səbrlə və səbrsiz görülən işlərin aqibəti barədə müsahibə; biliyin və bilik almağın əhəmiyyəti haqqında müzakirə; təfəkkür əməliyyatına uyğun gələn və uyğun gəlməyən mühakimələrin təhlili (Bax, N.Kazımov. Məktəb Pedaqogikası, Bakı, Çəşioğlu, 2002, Səh. 342). Belə müzakirə, və təhlillər yolu ilə doğrudan da şagirdlərin ağıl tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə desək ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində, istərsə də dərşdənkənar tədbirlərdə şagirdlərin ağıl tərbiyəsini həyata keçirməyin bir sıra yolları vardır. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- idtidai sinfin ilk mərhələsi olan savad təlimindən sonra ayrı-ayrı mətinlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərə ağıl tərbiyəsinin ilkin elementlərinin aşılması;

- “Oxu” dərşlərində müvafiq mövzuların tədrisində ağıla, ağıllılığa, səbrilə iş görməyə, təmkinlə davranmağa, işin icrasından əvvəl onun yaxşı nəticələncəyinə aid olan didaktik materialların öyrədilməsi yolu ilə ağıl tərbiyəsinin formalaşdırılması.

- V-IX siniflərin Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix, xarici dil və digər ictimai fənlərin tədrisi prosesində yeri gəldikcə ağıl tərbiyəsinə dair nümunələrdən istifadə olunması;

- folklor materiallarından istifadə olunan zaman xalq yaradıcılığı nümunələrindəki hikmətlərin ağıla və ağıl tərbiyəsinə aid olan cəhətlərini açmaq yolu ilə ağıl tərbiyəsinin təşkili;

- klassiklərimizin əsərlərində ağıla, fərasətə, səbrilə iş görməyə, ailə üçün faydalı iş görməyə, cəmiyyətə xeyir verməyə dair hikmətlərdən təlim prosesində, yeri gəldikcə istifadə etməklə şagirdlərin ağıl tərbiyəsinin formalaşdırılması;

- X-XI sinifdə humanitar fənlərin tədrisi prosesində ağıl tərbiyəsi üçün məqbul hesab edilən nümunələrin seçilib istifadə edilməsi yolu ilə şagirdlərin ağıl tərbiyəsinin formalaşdırılması;

- dərşdən kənar tədbirlərdə, məktəbin məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə əlaqəsi zamanı planlaşdırılan tədbirlərdə ağıl tərbiyəsi nümunələrinə müraciət etmək yolu ilə şagirdlərin ağıl tərbiyəsinin formalaşdırılması.

Sual və tapşırıqlar

1. Ağıl nədir?
2. Ağıl məsələsi etnopedaqoji nümunələrdə necə qoyulub?
3. Klassik ədəbiyyatda ağıl və ağıl tərbiyəsi məsələsi necə qoyulub?
4. Ağıl tərbiyəsinin mahiyyətini və məzmunun izah edin.
5. Təlim prosesində ağıl tərbiyəsi hansı yollarla həyata keçirilir?
6. Dərşdənkənar tədbirlərdə ağıl tərbiyəsi şagirdlərə necə aşılır?

7. Ağıl tərbiyəsini elmi pedaqogikaya gətirən alim barədə danışın.

VIII Fəsil: **7.1. Fiziki tərbiyə**

Fiziki tərbiyə anlayışı və onun tarixi səciyyəsi.

Fiziki tərbiyə tərbiyənin tərkib hissələrindən biri olub yetişən nəslin sağlam, çevik, cəld, dözümlü, qıvraq, möhkəm, güclü, sürətli, elastik, qüvvətli, qaməti şux, yaraşılıq, əzmkar, qələbə sevər, cəsur, yarışmağı sevən, qələbə sevər, məğlubedilməz kimi keyfiyyətləri özündə əks etdirən adamlar kimi böyüməsini, ən ümdəsi kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını tələq edir.

Azərbaycan xalqı tarixən fiziki cəhətdən möhkəm olmağa cəhd edən, ağılı ilə gücünü birləşdirib mübarizə aparən xalq olmuşdur.

Fiziki tərbiyə anlayışı bir anlayış olaraq pedaqoji ədəbiyyatda əsasən “bətən tərbiyəsi” və “fiziki tərbiyə” şəklində işlənmişdir. Keçmiş SSRİ dönəmində bu anlayış rus ədəbiyyatında “telesnoe vospitaniye” “fiziçeskoe vospitanie”, “fiziçeskoye kultura” şəklində işlənmişdir. Bu terminlərin təsiri altında da Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında “bədən tərbiyəsi”, “fiziki tərbiyə”, “fiziki mədəniyyət” anlayışları işlənmişdir. Fiziki tərbiyə ilə əlaqədar olan dərslər, məşğələlər isə bir qayda olaraq “İdman dərsi”, “idman məşğələləri”, “bədən tərbiyəsi dərsi”, “bədən tərbiyəsi məşğələləri”, “fiziki mədəniyyət məşğələləri” şəklində izah edilmişdir.

XX əsrin 30-40-ci illərindən etibarən Rusiyada çap olunan pedaqoji ədəbiyyatda orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki tərbiyəsini təmin edən məşğələlər “idman” (sport) və “bədən tərbiyəsi” (telesnoye vospitanie) kimi ifadə olunsa da, fiqurlu konki sürmə, bəddi gümnastika, turnikdə və halqalarda nümayiş etdirilən hərəkətlər fiziki mədəniyyət kimi (fiziçeskoe vospitanie) ifadə olunmuşdur. İstər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanda çap olunan akademik “Pedaqogika”larda isə yetişən nəslin fiziki sağlamlığını

təmin edən məşğələlər isə ənənəvi olaraq “fiziki tərbiyə” məşğələləri adlandırılmışdır.

Ümumiyyətlə desək fiziki tərbiyə Azərbaycan xalqı mövcud olduğu gündən cəmiyyət üzvlərinin sağlam olmalarını, cəldliyini, çevikliyi, mübarizəsini özündə səciyyələndirən ən başlıca amillərdən biri kimi özünü göstərmişdir. Əmək, mübarizə və yarış meydanlarında fiziki hərəkətlərlə seçilən insanlar cəmiyyətin aparıcı insanları kimi dəyərləndirilmişlər. Xüsusilə xalqımızın milli oyunlarında, o cümlədən çovqan, ox atmaq, qılınc döyüşü, cıdır yarışları, papaq götürdü, dizə döydü, şuppu-şuppu, çilədi, eşşək beli sındırdı, ənzəli, güləş, qaçdı-tutdu, mərə-mərə, topaldıqaç, qurşaqtutdu kimi yarışlarda qalib gələnlər xalqın fiziki cəhətdən təqdirolunan adamları kimi qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində fiziki cəhətdən sağlam olmaq, can sağlığının var-dövlətdən üstün olması, sağlam ruhun, sağlam bədəndə olması, sağlamlıq və gigiyena işlərinin aparılması ilə bağlı istənilən qədər müdrik fikirlər, dəyərli tövsiyələr vardır. Ağsaqqalların, ağbirçəklərin bayatı, ağı, lay-lay, zərbül-məsəl formalarında deyilmiş fikirlərdə uşaqların sağlam böyüməsi, qüvvətli olması, pəhləvana bənzəməsi, Vətəni qorumaq üçün igid olması kimi arzuları fiziki tərbiyənin xalqımız tərəfindən daim təqdir olunmasını göstərir. Nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə qəhrəman oğulların vəsf olunması da bu fikirləri təsdiqləyir. Ən qədim yazılı abidələrimizdə də insanların fiziki tərbiyəsi daha bariz şəkildə öz təcəssümünü tapır. “Avesta”da, Dədə Qorqud dastanlarında, habelə Əbülhəsən Mərzdan oğlu Bəhmənyar Əl-Azərbaycaninin, Səfiyyəddin Urməvinin, Nəsirəddin Tusinin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Saib Təbrizinin, Seyid Əzim Şirvaninin, Abasqulu Ağa Bakıxanovun əsərlərində adamların fiziki cəhətdən sağlam olmaları hər şeydən üstün tutulur. Orta əsərlərdə yaşamış görkəmli mütəfəkkirimiz Əssar Təbrizi özünün “Mehr və Müştəri” əsərində ailədə uşaqların fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün istənilən sayda iqtibaslar vardır. Hələ məktəbəqədər dövrdə uşaqlara idman vərdişlərinin aşılması ilə bağlı fikirlər vardır. Mehrlə Müştəriyə mədrəsədə təhsil aldığı illərdə tibbi biliklərin verilməsi, onların fiziki cəhətdən sağlam insanlar kimi yetişdirilməsini göstərən cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Valideynlər övladlarını cəld, çevik, mübariz, döyüşkən, məğlub edilməz, bir sözlə fiziki cəhətdən dözümlü gənclər kimi görmək istəyirlər. Bu məqsədlə onlara çovqan oyunu oynamağı, at çapıb qılınc çalmağı, ox atmağı, nizə saxlamağı öyrədirlər.

At oynatmaq, topu vurmaq aləmində o təkdi,
Sanki göydən ayı dartıb endirəcəkdi.
... Qarışqaya dönüb topu elə qapdı apardı,
Sanki onun sürətində ildırımın payı vardı.

Misralarında Mehrin idmanın çovqan növü ilə ciddi məşğul olduğunu, bu oyunu çox məharətlə oynamasını göstərir. “Sonra da Mehr nərə çəkib atı

çapdı meydana”, “Çaparaqda yerə düşüb yenə yəhərə qalxdı”, “Nizəsilə halqaları bir-bir qaldırdı yerdən”, “Nizəsini göyə atıb, qaçışda tutdu onu”, “Qaçan atın ayağından çıxartdı bir nalını”, “...Kaman alıb, ox atdı”, “Üzükdən üç ox keçirib böyük heyrət qopardı”, “Çapa-çapa oxlarını atdı ona yağış tək”, “Hürkək kimi atı Mehrin o tez tulladı yerə” kimi misralar isə Mehrin fiziki cəhətdən çox hazırlıqlı olduğunu göstərir.

Fiziki tərbiyənin mahiyyəti

Fiziki tərbiyə uşaqların və məktəblilərin bütün yaş dövrləri üçün səciyyəvi hesab olunur. Körpəlik yaş dövründən başlayaraq uşaqlara bir sıra fiziki vərdişlərin qazandırılması vacib hesab olunur. Məktəbəqədər yaş dövrləri üçün, xüsusilə bağça uşaqları üçün proqram hazırlayan mütəxəssislər haqlı olaraq məktəbəqədər dövrdə uşaqlara bir sıra fiziki tərbiyə təmrinlərinin öyrədilməsini zəruri sayırlar. Bağça dövründə uşaqlar arasında bir sıra idman yarışlarının təşkil edilməsi və bu yarışların ayrı-ayrı yaş dövrlərinə görə hazırlanıb həyata keçirilməsi ilə mütəxəssislər tərəfindən çox düzgün olaraq nəzəri-praktik cəhətdən əsaslandırılır. Məktəbəqədər yaş dövründə bünövrəsi yaxşı qoyulmuş fiziki tərbiyə sonrakı yaş dövrlərində uşaqların sağlam böyümələrini bir növ stimullaşdırır.

İbtidai siniflərdə istər təlim prosesində, istərsə də dərscənkənar, sinifdən xaric tədbirlərdə kiçik yaşlı məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin düzgün təşkili isə onların yuxarı siniflərdə idman təmrinlərinin daha müfəssəl yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

İbtidai siniflərdə həyata keçirilən idman məşğələlərinin mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməsi uşaqların fiziki tərbiyəsilə yanaşı, onların fiziki kamilliyə yüksəlməsini təmin edir, fiziki-fizioloji inkişafına şərait yaradır və fiziki mədəniyyəti üçün stimül olur. Yeri gəlmişkən bu terminlərə də aydınlıq gətirək.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas anlayışları aşağıdakılardır. Fiziki kamillik, fiziki tərbiyə, fiziki inkişaf, fiziki mədəniyyət.

Fiziki kamillik – insanın fiziki inkişafının tarixən şərtlənmiş səviyyəsi, təlim, əmək və müdafiə fəaliyyəti üçün (müxtəlif yaş dövrlərində) fiziki dərəcəsinin optimal dərəcəsidir.

Fiziki tərbiyə - çoxcəhətli pedaqoji prosesdir ki, bu da böyüməkdə olan nəslin fiziki kamilliyinə nail olmağa yönəldilmişdir.

Fiziki inkişaf – daxili və xarici mühitin, tərbiyənin təsiri altında insanın boyunun, bədəninin forma və toxumalarının, orqanizmin bioloji funksiyalarının dəyişməsi deməkdir.

Fiziki mədəniyyət – cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və praktikasını sahəsində nailiyyətlərin, fiziki tərbiyə vəzifələrini həyata keçirmək üçün maddi və mənəvi vasitələri yaratmaq sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərin məcmusudur. (Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: “Nurlan” 2007. səh. 381).

İbtidai sinif şagirdlərinin məktəbin yerləşdiyi rayonun və respublikanın kütləvi idman yarışlarına cəlb edilməsi onların fiziki tərbiyəsilə yanaşı ümumi intellekt səviyyələrini də yüksəldir. Bu onunla əsaslandırılır ki, kiçik yaşlı məktəblilər idman üzrə dərindən və sinifdən xaric tədbirlərə daha çox maraq göstərirlər. bunu nəzərə alaraq fiziki tərbiyə üzrə tədbirlərin məqsədyönlü planlı və mütəşəkkil həyata keçirilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

İbtidai məktəb şagirdləri arasında aparılan sorğular göstərir ki, onların əksəriyyəti fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərə çox böyük maraq göstərirlər. əlbəttə, belə bir mövqe təsadüfi deyil. Çünki fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərin müxtəlif növləri, formaları ilə əhatə olunan şagirdlərin fiziki inkişafı, sağlamlığı təmin olunur. Asudə vaxtları səmərəli təşkil edilir.

Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərdə şagirdlərin bir-biri ilə yaxınlığına, dostluğuna möhkəm zəmin yaranır. Müxtəlif məzmunlu oyunlarda, idman yarışlarında komandanın, bütövlükdə isə kollektivin mənafeyi naminə yorulmadan çalışmaq, mətinlik, dözümlük nümayiş etdirmək, fəaliyyət enerjisindən maksimum şəkildə istifadə etmək bacarığını parlaq şəkildə nəzərə çatdırmaq imkanı yaranır.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərin ən çox idman oyunları növünə xüsusi maraq göstərirlər. Əlbəttə, bu təbii sayılmalıdır. “Bənövşə”, “Bir quşum var”, “Dəsmalı ötür” və digər xalq idman oyunları müxtəlif nəsiləndən olan insanların uşaqlıq, yeniyetməlik dünyasını daha maraqlı etmişdir. Şübhəsiz, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işləri tək cə oyunlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Şagirdlərin arzu və maraqlarına, fiziki imkanlarına uyğun olaraq bədən tərbiyəsi və idmanın ayrı-ayrı növləri də yaddan çıxarılmamalıdır.

İş-fəaliyyət prosesində bir mühüm cəhət də diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, şagirdlərin bədən tərbiyəsi və idman üzrə arzuları, maraqları, imkanları qabaqcadan daha yaxından öyrənilməli, müvafiq bölmələr təşkil edilməli, məşğələ cədvəlləri tərtib olunmalıdır.

İxtisas və pedaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, qabaqcıl iş təcrübəsi nümunələri göstərir ki, fiziki tərbiyə üzrə kiçikyaşlı məktəbliləri əhatə edən sinifdən xaric işlərin aşağıdakı istiqamətlərdə təşkili daha məqsədemüvafiqdir:

1. Yüngül atletika üzrə;
2. Gimnastika üzrə;
3. İdman oyunları üzrə;
4. İdman bayramları üzrə.

(Bax. İbtidai məktəbdə sinifdən xaric işlərin təşkili kitabında V. Xəlilovun “Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərin təşkili” məqaləsi. Bakı. “Rövşən” nəşriyyatı, 2006, səh 143.)

Fiziki bacarıqların formalaşdırılması

Fiziki tərbiyə məşğələlərində tədris proqramının tələblərinə uyğun olaraq şagirdlərə bir sıra bacarıqların aşılması vacib hesab olunur. Hansı ki, bu

bacarıqlar bədən tərbiyəsi məşğələlərində nəzərdə tutulan təmrinlərin öyrədilməsində həlledici rola malikdir. Orta ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən bədən tərbiyəsi dərslərində sadə gimnastika tipli hazırlıq hərəkətlərini icra etməyi; topu çiləməyi, çiləyib atmağı; oyun qaydalarına əməl etməklə oynamağı; sıra təlimi üzrə keçilmiş hərəkətlərin icrasını; hərəkət keyfiyyətləri (cəldlik, çeviklik, davamlılıq, dözümlülük və s) üçün münasib hərəkətlər seçib icra etməyi; səhər gimnastikası üzrə bir sıra hərəkətləri bilməyi və icra etməyi; böyük və kiçik toplarla hərəkət etmək, topu yoldaşlarına ötürüb və onlardan qəbul etməyi; öyrədilmiş rəqs hərəkətlərini icra etməyi və onların adlarını və yaranma tarixini şərh etməyi; sərbəst yolla dırmanmağı; dırmanıb aşma hərəkətlərini yerinə yetirməyi; yerindən qaçaraq uzununa, hündürlüyə tullanmağı, onları fərqləndirməyi bilməyi; müxtəlif məsafələrə qaçmağı; bədən tərbiyəsi üzrə verilən ev tapşırıqlarını sərbəst yerinə yetirməyi; futbol, voleybol, həndbol, güləş, ağırlıq qaldırmaq, halqalarda yellənmək, turnikdə müvafiq hərəkətləri yerinə yetirmək, güləş, boks, qılinc oynatmaq kimi idman növləri üzrə ən zəruri hərəkətləri yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar.

Mütəhərrik oyunlar üzrə bacarıqların formalaşdırılması

Orta ümumtəhsil məktəblərində proqram materiallarının tələblərinə müvafiq olaraq ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlər bir sıra mütəhərrik oyunları oynamağı, əvvəlcədən hazırlanmış ssenariyə əsasən mütəhərrik oyun-kompozisiyalarda iştirak etməlidirlər. Proqram materiallarında nəzərdə tutulan belə oyunlardan “Komandalar”, “Kosmonavtlar”, “Topu qonşuna ötür”, “İdmançılar-atlılar”, “Hoppanan sərçələr”, “Tülkü və toyuqlar”, “Qurd dərədə”, “Bənövşə”, “Çağırış”, “Durma qaç”, “Götü qaç”, “İki ayaqlılar komandası”, “Ağ aylar”, “Boş”, “Kim tez yüyürər”, “Paraşütçülər”, “Toppuzqaçırma”, “Topu al qaç”, “Yoldaş komandır”, “Daban balığı və durna balığı”, “Ovçular və ördəklər”, “Dəsmalaldı qaç”, “Şaxta və günəş”, “Dırmanmaq”, “Motal-motal”, “Tez tərpeş”, “Üzəngi”, “Dairədə”, “Xəttin arxasını çək”, “Bayraqlar uğrunda”, “Yoldaşı xilas etmək üçün”, “Dalbadal hoppanma”, “Nömrələrin çağırılması”, “İp ayaq altında” kimi oyunları həyata keçirmək şagirdlərin fiziki bacarıqlarını üzə çıxarmaqla yanaşı onların dünyagörüşünü də formalaşdırır.

Bunlardan başqa əsil idman oyunlarının təşkili şagirdlərin xüsusi marağına səbəb olur. Dama, şahmat, voleybol, basketbol, həndbol, futbol, qılinc oynatma, sambo, boks, Yunan-Roma güləşi, sərbəst güləş, su polosu, cisim atma, velosiped yürüşü, kros, ox atma, bədii gimnastika üzrə təşkil olunan yarışlar şagirdlərin fiziki mədəniyyətinin yüksəlməsi və onların sağlam ruhda tərbiyəsi üçün çox önəmlidir. Bu yarışlardan hər birini keçirməzdən əvvəl bədən tərbiyəsi müəllimləri şagirdləri bu idman növü üzrə yarışlara hazırlamalıdırlar. Bunun üçün həm təlim prosesində, həm də dərslərdən əvvəl tədbirlərdə şagirdlərə müvafiq məlumatlar verilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- həmin idman növünün tarixi, inkişafı və təşəkkülü barədə şagirdlərə məlumatlar verilməsi;

- yarışa hazırlıq proqramının tərtib olunması;
- proqram üzrə məşqlərin həyata keçirilməsi;
- təlim-məşq toplanmasının keçirilməsi və s.

Nümunə üçün bir idman növü üzrə yarışa hazırlıq mərhələsi üçün proqram üzrə görüləcək işlərin məzmunu haqqında məlumat verək:

Azərbaycan milli güləşi üzrə yürüşə hazırlıq Milli güləşin tarixi, inkişafı təşəkkülü haqqında idmançılara məlumat vermək;

- məşğələlərdə iştirak etmək qaydaları barədə şagird-idmançılara məlumat vermək;

- güləş məşğələləri zamanı sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl edilməsilə tanışlıq;

- ilkin hazırlıq məşqləri (əl, qol, boyun, bədən hərəkətləri, körpü, qaçmaq, tullanmaq və s.)

- ayaq üstə əl hərəkətləri, keçid, qoldan, boyundan tutmaq qaydaları üzrə məşqlər;

- “parter” də məşqlər;

- “körpü” vəziyyətində qalmaq və “körpü” vəziyyətdən çıxmaq üzrə məşqlər;

- Fırlanma (sağa, sola, irəli, geri) məşqləri,

- Yıxılma (maneəsiz irəli, geri, arxası üstə, yanı üstə) məşqləri;

- Güləş fəndlərinin səhsiz yerinə yetirilməsi üzərində iş;

- Sınaq görüşlərinin keçirilməsi;

- Idmançılara son tapşırıqların verilməsi.

Fiziki tərbiyə sağlam rəqabətin rəhnidir Şagirdlərin fiziki tərbiyəsini inkişaf etdirən idman yarışları zamanı sağlam rəqabəti mənəvi norma kimi tələq etmək çox mühüm amildir. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, idmançılar biri-birlərinə rəqib olduqları kimi həm də dost, yoldaş, qardaşdırlar. Müvafiq məşğələlərdə şagirdləri başa salmaq vacibdir ki, idman yarışları zamanı rəqib olan idmançıların rəqabət meydanı məhz yarış meydanıdır. Lakin rəqiblərin yarışdan əvvəl görüşmələri, salamlaşmaları dost rəqiblərin sağlam rəqabətini özündə əks etdirir. Qalib idmançı ilə məğlub idmançının və ya idmançıların biri-birilərlə görüşüb öpüşmələri isə ən yüksək ədəb-ərkan nümunəsidir.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, məğlub idmançının qalib idmançıya qarşı kobud hərəkəti yolverilməzdir. Bu, həm mədəniyyətsizlik, həm də tərbiyəsizlikdir. Mütəxəssisləri “fiziki tərbiyə” deməsinin əsas məna çalarlarından biri də idman təmrinləri, görüşləri, yarışları, insanları əsasən tərbiyə etməsi mənasında başa düşülür. Ən ağır idman yarışlarından biri olan boksdə belə idmançılar həm görüşdən əvvəl, həm də görüşdən sonra salamlayıb öpüşür, xudafizləşib ayrılırlar. Idmançının xıltı (xılt əvəzçixma yaddaşı) ola bilməz. idmançıların xıltının olması onların fiziki mədəniyyətdən, fiziki tərbiyədən imtina etmələri kimi başa düşülür.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Nəsirəddin Tusi “xilt”ı, “xulf” adlandırır. Tusi hətta xultu ən pis və ən ədəbsiz bir şey adlandırır.

“Xulf” (“xəlf”; arxa, dal tərəf, tərs üz) isə pis və cəfəng (ağlasıqmaz) bir şeyin adıdır, ona görə silloqizm belə adlandırılmışdır. Bu izah ona bənzəyir ki, (belə) deyilsin: - o ona görə belə adlandırılmışdır ki, axtarılan ondan dalda gəlir, yəni özünün ziddi olan nəsnənin arxasından gəlir. Müstəqim silloqizm öz mənası ilə birinci axtarılanın isbatına yönəlir və ya fərzə bənzəyənlərin yürüdülməsi şərt qoyulur. Axtarılan isə orada ilk subyekt olmur. Xilafçıxma silloqizmi ilk öncə axtarılanın isbatına yönəlir, onun (axtarılanın) ziddinin yalana çıxarılmasına yönəlir və axtarılan zidd olanı əhatə edir. Onda fərziyyə şərt qoyulmur, müqəddəmlər (ilk şərtlər) elə olur ki, əgər (müqəddəm müddə kimi) irəli sürülsəydi, nəticə verərdi. Axtarılan onda birinci subyekt olur, ondan (subyektdən) onun ziddinə keçilir. Silloqizmin çevrilməsi xilafçıxma silloqizminə bənzəyir; çünki o da silloqizmin nəticəsinə qarşı olanın onun iki müqəddəməsindən biri ilə quraşdırılmasından yaranır ki, o biri müqəddəməyə qarşı olan (nəsnə) meydana çıxsın. Xilafçıxma silloqizmi ondan onunla fərqlənir ki, onun başqa bir silloqizmin arxasınca olması və ya başqa bir silloqizmin müqəddəməsinə qarşı olan nəsnənin nəticə olaraq ortaya çıxması şərt qoyulmur, əksinə, (höküm) onunla başlanı bilər və orada yanlışlığın əlamətini ortaya çıxarmaq kifayətdir. Onda ancaq kontradiktor ziddiyyətlə qarşı olan tərəfdən istifadə olunur. Çevrilmədə isə kontral zidd olan tərəfdən də istifadə olunur. Elmlərdə çevrilmə ancaq xilafçıxma silloqizmi (tərs silloqizm) müstəqimə (düzgün silloqizmə) qaytarıldıqda baş verir. Niyə müəyyən olmuş məsələlərdə (mətləblərdə) xilafçıxma silloqizminin axtarılanın təyin edilməsi üçün faydası yoxdur, çünki o, axtarılanın ziddinə əsaslanır ki, bu da onun müəyyən edilməsini tələb edir. (Bax. Nəsirəddin Tusi “Şərh “Əl-İşarat”” Bakı, Nurlan, 2004, səh. 336).

Deməli idman yarışı həm də mədəniyyətin, tərbiyənin bir növ bayramıdır. Bu bayramda isə dünyanın bütün mütərəqqi xalqları, insanları böyük sevinc hissilə iştirak edirlər.

Fiziki tərbiyənin məqsəd və vəzifələri

Fiziki tərbiyənin başlıca məqsədi fiziki cəhətdən sağlam, ictimai-siyasi cəhətdən yetgin, ölkənin ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumağa qadir olan, əməyə və Vətənin müdafiəsinə daim hazır olan yeni nəsil yetişdirməkdən ibarətdir. Bu ali məqsəddən irəli gələn bir sıra zəruri vəzifələrin həlli də vacib sayılır. Həlli vacib sayılan həmin vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin sağlamlığının təmin edilməsi, şagirdlərin fiziki əməyinin normal fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsi:

- şagirdlərə fiziki keyfiyyətlərin aşılması;
- şagirdlərə dözümlülük, cədlilik, çeviklik, güclülük, sürətlilik, qələbə əzmi, məğlubedilməzlik kimi bacarıqların aşılması;
- şagirdlərdə yaradıcı uzunömürlülüğün aşılması;

- müxtəlif xəstəliklərə qarşı immunitet hissələrinin aşılması;
- sağlamlığın qayğısına qalmaq, bədənin möhkəmliyini qorumaq keyfiyyətlərini şagirdlərə təlqin etmək;
- sanitariya-gigiyena qaydalarına daim əməl etməyi şagirdlərə təlqin etmək.

2. Fiziki tərbiyənin təhsilləndirici xarakteri üzrə işləri həyata keçirmək;

- şagirdləri əməyə, həyat hadisələrinə və quruculuq işlərinə hazırlamaq;
- şagirdləri Vətənin müdafiəsinə hazırlamaq;
- şagirdlərə mədəni-gigiyenik vərdişləri aşılamaq;
- idmanın müxtəlif növləri üzrə məşqələrdə iştirak etmək üçün şagirdlərdə müvafiq maraq və meyllərin yaradılması

3. Şagirdlərin müxtəlif növ mədəni-kütləvi tədbirlərdə və idman yarışlarında iştirakını təmin etmək:

- şagirdlərin məktəb yarışlarında iştirakını təmin etmək;
- şagirdlərin rayon miqyasında keçirilən yarışlarda iştirakını təmin etmək;
- şagirdlərin respublika miqyasında keçirilən yarışlarda iştirakını təmin etmək;
- şagirdlərin beynəlxalq yarışlarda iştirakını təmin etmək;
- müxtəlif növ mədəni-kütləvi tədbirlərdə şagirdlərin nümunəvi idman təmrinləri üzrə nümunəvi çıxışlarını təşkil etmək.

İdman və bədii zövq

İdmanla bağlı olan bütün məşğələlərin bədii zövq aşılması təbii haldır. Pedaqoji ədəbiyyatda bədii zövq problemi ənənəvi olaraq estetik tərbiyə bölməsində şərh olunsada fiziki tərbiyə tədbirlərində şagirdlərə bədii zövqün aşılması məsələsinə heç vaxt yer ayrılmamışdır. Unutmaq olmaz ki, bədən tərbiyəsi dərslərində şagirdlər müxtəlif təmrinlərin yerinə yetirilməsindən zövq alırlar. Xüsusilə təmrinləri düzgün və qüsursuz yerinə yetirənlər belə hərəkətlərindən intəhasız zövq alırlar. Bundan başqa elə idman növləri var ki, bu növlər üzrə qeyri-adi bacarıqlarını nümayiş etdirən idmançıların hərəkətlərində tamaşaçı şagirdlər xüsusi zövq alırlar. Akrobatların, bədii gimnastların, halqalarda qeyri-adi hərəkət edənlərin, turnikdə rəqs hərəkətləri nümayiş etdirənlərin, musiqinin müşayiəti ilə hərəkət edənlərin, fiqurlu konki sürənlərin estetik-bədii zövq aşılamaq təmrinləri təqdim etmələri dediklərimizi sübut edir.

Fiqurlu konki sürənlərin bədii zövq aşılamaq məharəti xüsusi qeyd olunmalıdır. İstər tək yarışlarda, istər qoşa yarışlarda hər hansı bir musiqi əsərinin müşayiəti ilə konkret süjet əsasında, dürüst bədən quruluşuna, şax qamətə, rəngarəng geyimə malik idmançıların estetik-bədii zövq aşılamaq hərəkətləri tamaşaçını valeh edir. Burada seçilən musiqi əsərlərinin çeşidləri də bədii-zövq mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Dünyanı heyran edən klassik bəstəkarlardan Baxın, Bethovenin, Motsartın, Şumanın, Şubertin, Qlinkanın, Qara Qarayevin əsrarəngiz melodiyları altında füsunkar fiziki hərəkətləri

idmanı, mədəniyyəti, incəsənəti özündə birləşdirərək tamaşaçılara bənzərsiz bədii-zövq bəxş edir. Belə ecazkar melodiyların sədaları altında su gimnastlarının, eyni boyda, eyni rəngdə, eyni formada, eyni saç düzümündə olan qızların insanların hissələrini, zövqünü rıqqətə gətirən əfsanəvi hərəkətləri estetik gözəlliyin təzahürüdür.

Fiziki tərbiyənin həyata keçirilməsi yolları

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda fiziki tərbiyənin yolları aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Fiziki tərbiyənin səhər gimnastikası vasitəsilə həyata keçirilməsi;
2. Fiziki tərbiyənin bədən tərbiyəsi məşğələləri ilə həyata keçirilməsi;
3. Fiziki tərbiyənin idman oyunları, idman yarışları və idmanla bağlı mədəni-kütləvi tədbirlər yolu ilə həyata keçirilməsi.

Səhər gimnastikası Sağlamlılığının keşiyində dayanmaq istəyən hər kəs səhər gimnastikası ilə məşğul olmalıdır. Ailədə, uşaq bağçasında, orta ümumtəhsil müəssisələrində təşkil olunan səhər gimnastikası həm fərdi şəkildə, həm də kütləvi şəkildə həyata keçirilir. Bir sıra ölkələrdə radio və televiziyalarda səhər gimnastikası proqramları təşkil olunur. Aparıcıların diqqəti və musiqiçilərin müşayiəti ilə (adətən fortepiano və royalin müşayiətilə) xüsusi proqram üzrə səhər gimnastikası həyata keçirilir. Bu zaman bütün zümrələrdən ibarət olan insanlar, o cümlədən məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar həmin proqram üzrə səhər gimnastikasında iştirak edirlər. Orta ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən səhər gimnastikası bədən tərbiyəsi müəlliminin rəhbərliyi ilə dərəcə 20-30 dəqiqə qalmış həyata keçirilir.

Xüsusi idman avadanlıqları, idman zalları və idman meydançaları olan məktəblərdə keçirilən səhər gimnastikaları idman avadanlıqları, idman alətləri və trenajorların köməyindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Səhər gimnastikasıdan sonra duş qəbul etməklə şagirdlərin yuyunmasını təmin edən bilməyən məktəblərdə səhər gimnastikası sadə və yüngül idman hərəkətləri ilə həyata keçirilməlidir. Bu zaman elə etmək lazımdır ki, şagirdlər tərləməsinlər. Əks təqdirdə səhər gimnastikasıdan sonra şagirdlərin tərləməsi onların səhhəti üçün zərərli ola bilər.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri Tədris planına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının bütün məktəblərində bədən tərbiyəsi bir fənn kimi tədris olunur.

Müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə ölkə rəhbərliyinin idmana göstərdiyi hərtərəfli qayğının nəticəsi olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində idman dərslərinin günün tələbləri səviyyəsində keçirilməsi təmin olunmuşdur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən Təhsil İslahatlarının direktivlərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi dünya standartlarına cavab verən yeni məktəb binaları inşa edir. Bununla yanaşı Böyük Öndərimiz Heydər Əliyevin adını daşıyan Fondun təşəbbüsü və Fondun Prezidenti, Millət Vəkili, YUNESKO-nun və USESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban

xanım Əliyevanın qayğısı sayəsində təkcə 2003-cü ildən bəri ölkəmizdə 1200-dən artıq məktəb binası inşa edilmiş və təmir olunmuşdur. Həmin məktəblərdə dünya standartlarına cavab verən idman zalları, idman meydançaları idman məşğələlərinin tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri tətbiq olunmuş cədvəl üzrə, idman geyimlərində ali təhsilli (bəzi məktəblərdə orta ixtisas təhsilli) müəllimlər tərəfindən 45 dəqiqə (bəzi hallarda iki 45 dəqiqə müddətində) müddətində həyata keçirilir.

Bədən tərbiyəsi dərslərində ibtidai siniflərdən başlayaraq uşaqlara “fiziki mədəniyyət”, “bədən tərbiyəsi”, “fiziki tərbiyə”, “idman”, “kros”, “yüngül atletika”, “yarış”, “çempionat”, “Olimpiada”, “Universiada” anlayışları öyrədilməklə yanaşı onlara kross, uzununa tullanma, hündürlüyə tullanma, gimnastika, turnikdə oyun, halqalarda işləmə, voleybol, basketbol, futbol, həndbol (əl topu), tennis və digər idman növləri üzrə təmrinlər öyrədilir.

Bədən tərbiyə məşğələləri dərslərdən başqa tədbirlər formasında da həyata keçirilir. Ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı idman növləri üzrə bölmələrin təşkili və bu bölmələrə şagirdlərin cəlb edilməsi də onların fiziki mədəniyyətini formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İdman oyunları, yarışları və kütləvi tədbirlər idman oyunları ümumtəhsil məktəblərinin həm aşağı, həm də yuxarı sinif şagirdləri üçün səciyyəvidir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə təşkil olunan “Topu qonşuna gətir”, “Hoppanan sərçələr”, “Bənövşə”, “Vur nağara, çıx qırağa”, “Qurd dərədə”, “Kim daha tez”, “Dərədöymə”, “Dəsmal aldı qaç”, “Dirə döymə” kimi oyunlar uşaqların fiziki tərbiyəsinin inkişafı üçün çox önəmlidir. Yeniyetmə-gənclər üçün milli güləş, atçapmaq, qılınç oynatmaq, tullanmaq (uzununa, hündürlüyə), qurşaq tutma, sapand atma və s. bu kimi oyunlar onların fiziki mədəniyyətinin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki tərbiyənin vasitələri

Fiziki tərbiyənin vasitələri deyəndə milli pedaqogika gün rejimi, turizm, təbii amillər, zərərli adətlərə qarşı mübarizə, psixoloji amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

Gün rejiminə əməl olunması yəni yuxu, qidalanma, fəaliyyət göstərmə, idmanla məşğul olma müvafiq rejim üzrə həyata keçirilirsə insan orqanizminin bütün əzaları, xüsusilə ali sinir sistemi normal işləmiş olur.

Turizmin təşkili dağları, dərələri, çəmənləri, çayları, dənizləri, kəndləri, şəhərləri gəzmək, təmiz hava udmaq şagirdləri həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən zənginləşdirir.

Təmiz suyun, havanın, günəşin təbii imkanlarından istifadə etmək şagirdlərin sağlam böyüməsinə imkan verən ən başlıca amillərdəndir.

Zərərli adətlərə qarşı mübarizə aparmaqla insan öz sağlamlığını bir növ mühafizə etmiş olur. Siqaret, alkoqollu içkilər, narkotik maddələr insan orqanizminin düşmənidir. Belə zərərli adətlərə, insan orqanizmini məhv edən məhsullara aludə olmaq sağlamlıq üçün təhlükə yaradır. Bütün bunların

şagirdlərə çatdırılması təlim-tərbiyə prosesində bu barədə onlara ətraflı məlumatın verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Psixoloji amillərin nəzərə alınması da fiziki tərbiyənin normal inkişafını təmin edən amillərdəndir. Xüsusilə idmanla məşğul olan şagirdlərin əsəb sisteminin normal fəaliyyəti üçün onların psixoloji hazırlığının təmin olunması vacibdir. Bunun üçün məktəb psixoloqlarının məqsədyönlü və planlı fəaliyyəti çox fayda verə bilər. Milli pedaqogikada irəli sürülən bu tövsiyələrin bütün, idman məşğələlərində iştirak edənlərə verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Sual və tapşırıqlar.

1. Fiziki tərbiyə həm bir anlayış, həm də bir problem olaraq ədəbiyyatda necə qoyulub?
2. Təlim prosesində uşaqlara fiziki tərbiyə elementləri necə aşılır?
3. Dərskənənar tədbirlərdə şagirdlərin fiziki tərbiyə ilə bağlı hansı elementlər aşılır?
4. Fiziki tərbiyənin milli və ümumbəşəri əhəmiyyəti haqqında danışın.

VIII Fəsil: 8.1. Əmək tərbiyəsi

Əmək tərbiyəsi anlayışı

Əmək tərbiyəsi anlayışını daha müfəssəl aydınlaşdırmaqdan ötrü ona iki mənada yanaşmaq lazım gəlir: Dar və geniş mənada. Dar mənada əmək tərbiyəsi deyəndə hər hansı adamın fərdi fəaliyyəti prosesində sərf etdiyi əməyin nəticəsi, geniş mənada əmək tərbiyəsi deyəndə bir zəhmət tələb edən işə vicdanla yanaşmaqla insanın özünə, ailəsinə və cəmiyyətə fayda verən fəaliyyət prosesi nəzərdə tutulur.

İnsan cəmiyyəti yarandığı vaxta qədər insanlar əməklə formalaşmışdır. Yəni insanın özünü əmək formalaşdırmışdır. Çünki, insanın bütün sosial ehtiyacını yalnız əməklə ödəmiş və bu prosesdə özü də formalaşmağa başlamışdır. Deməli, insanın özünü bir növ əmək yaratmışdır. “Əmək insanı yaratdığı kimi onun tərbiyəsi üçün də əsas olmuşdur. Buna görə də təbii olaraq, əmək bütün xalqların pedaqogikasında mərkəzi yer tutur. Azərbaycan xalq pedaqogikasının timsalında bunu açıq görmək olar. Azərbaycanın ərazisi münasib təbii şəraiti, əsrarəngiz coğrafi mühiti yaşayış üçün çox əlverişli olmuş və insanların müxtəlif növ əməklə məşğul olmasına geniş imkanlar yaranmışdır” (Bax. Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan Xalq pedaqogikası, Dərslik. Bakı. Ünsiyyət, 2000, səh.199) Ona görə də Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində xalqımız halal əməyə çox böyük qiymət vermişdir. “İşləməyən, dişləməz”, “İş adamın cövhəridir”, “Nə əkərsən onu da biçərsən”, “İnsanı əmək ucaldır”, “İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək”, “İstəyirsən bol-çörək, al əlinə bel-kürək” kimi atalar sözlərində insanın əməyə münasibətinin həqiqi qiyməti verilmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri ilə yanaşı klassik ədəbiyyatımızda əmək tərbiyəsi, halal əmək, işgüzarlıq, qurub yaratmaqla yanaşı istənilən qədər iqtibaslar vardır. Yeri gəldikcə bu iqtibaslardan istifadə etməklə əmək tərbiyəsinə əsas məzmununu aydınlaşdıraraq.

Əmək tərbiyəsinin məzmunu

Müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə yetişən nəslin nümayəndələrinə əmək vərdişlərinin aşılınması işində düzgün mövqe tutmaq, onlarda əməyə vicdanlı münasibət formalaşdırmaq, hər bir sahədə əmək sərf edərək işgüzarlıq nümayiş etdirmək müəllimlərin, tərbiyəçilərin ümumiyyətlə desək bütün maarifçilərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində şagirdlərin əməyə münasibətlərini düzgün formalaşdırmaq lazım gəlir. İstər təlim prosesində istərsə də sinifdən xaric və ədərsdən kənar tədbirlər prosesində şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılınmasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün əmək təlimi dərslərində yeni pedaqoji texnologiyaların gücündən istifadə etməklə kiçik yaşlı məktəblilərdə işgüzar

münasibətləri formalaşdırmaq, onlarda işgüzarlıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına nail olmaq üçün interaktiv metodlardan, yeni innovasiyalardan, kompütertexnologiyasının gücündən audio-vizual vasitələrin gücündən istifadə etməyə xüsusi ehtiyac duyulur. Təsadüfi deyil ki, Təhsil İslahatına dair dövlət direktivlərinin hər birində uşaqlarda hərtərəfli əmək vərdişlərinin yaradılması tövsiyyə olunur. Ona görə də uşaqlarda əmək vərdişlərinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması elmi-pedaqoji-metodik yanaşmalar baxımından düzgün sayılır.

Əmək tərbiyəsi əmək fəaliyyətinin əsas meyarıdır. İnsanların həyatı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlər yalnız və yalnız işgüzar əməyin nəticəsidir.

Əmək insanın sosial həyatında, xüsusilə onun hərtərəfli inkişafının formalaşmasında mühüm amil olmaqla yanaşı ətraf mühitə, hadisələrə fəal münasibətin yaradılması işində başlıca amillərdəndir. Əmək tərbiyəsi insani keyfiyyətlərin, mahiyyət və xarakterindən asılı olaraq, müəyyən məqsədə nail olmasında şəxsiyyətə imkan və şərait yaradır, qarşıya çıxan çətinlik və maneələri aradan qaldırmağa kömək edir. Əməksevərlik həmişə konkret məqsəd daşıyır və insanı müəyyən müsbət nəticəyə gətirir çıxarmağa sövq edir. Bu zaman işgüzar əmək beyinin fəaliyyətini, insanın fiziki və zehni əməyə marağını artırır.

Azərbaycan xalqında əməksevərlik, onun cəmiyyət və vətən qarşısında vəzifə borcunu, şəxsi tələbatını, maraq və arzularını, niyyət və hissini yerinə yetirmək məqsədi güdür. Əmək tərbiyəsi insanın daxili və xarici aləminin vəhdət şəklində inkişafını təmin edir. Bu prosesdə uşaqlarda zəngin həyat təcrübəsi toplanır. Onların psixoloji xüsusiyyətləri inkişaf edir və beləliklə məktəblilər müstəqillik keyfiyyətləri əldə edirlər.

Azərbaycanın görkəmli alimləri Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanov, Nurəddin Kazımov, Əliheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Əjdər Ağayev, Zahid Qaralov və başqaları əmək tərbiyəsilə bağlı xeyli sayda yazılar yazmışlar. İbrahim Mayılov, Əlağa Şükürov, Əhməd Əhmədov, Kamil Məcidov, Ziyəddin Orucov kimi alimlərin tədqiqatlarında əsasən əmək tərbiyəsi, peşə yönümü, peşə ariyentasiyası problemləri özünə yer almışdır. Adı çəkilən alimlərdən bir qismi (Ə. Şükürov, Z. Osmanov) hətta ibtidai sinif şagirdlərinin əmək tərbiyəsi haqqında tədqiqat aparmışlar. İşgüzarlıq da əmək tərbiyəsinin məzmununa daxildir. İşgüzarlıq hər şeydən əvvəl əxlaqi keyfiyyətlərdən biri kimi səciyyələndirilməlidir. Bir morfoloji vahid olaraq sözkökündə “iş” olan bu söz “güzar” sözü ilə birləşərək işə, işləməyə, əmək qələbəsi qazanmağa, əməkdə nailiyyətlər və yüksək səmərə əldə etməyə nail olmağı özündə səciyyələndirən bir söz əmələ gətirmişdir. ən yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən birini özündə daşıyan “işgüzarlıq” sözü müsbət keyfiyyətləri insanlara fayda verən əməylə fərqlənən adamlara xas olan keyfiyyət kimi xarakterizə olunmuşdur. İnsanı cəmiyyəti yarandığı gündə insanların işgüzarlığa böyük ehtiyacı olmuşdur. İşgüzar adama, işgüzar fəaliyyətə, hətta işgüzar heyvana (kələ, öküzə, ulağa, ata, dəvəyə və s) ehtiyac hiss edən insanlar əmək qələbələri

əldə edərkən yalnız bu keyfiyyətə üstünlük vermiş və qazandıqları qələbədə yalnız bu keyfiyyətin meyar olduğunu bəyan etmişlər. Deməli, işgüzarlıq həm də bir meyardır. Nəyin? Əməyin. Fəaliyyətin. Qədim insanlar öz nəğmələrində, deyimlərində, düzümlərində, sayacı sözlərində və digər növ yaratdıqları bədii yaradıcılıq nümunələrində işgüzarlığı meyar kimi nəzərə almışlar. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, yəni etnopedaqoji materiallarda insanlar əmək prosesində yalnız və yalnız işgüzar olmağı həm arzu etmiş, həm də buna maraq göstərmiş və həm də ciddi riayət etmişlər.

“İşləməyən dişləməz”, “İş adamın cövhəridir”, “Əl işdən soyumaz, ürək arzudan”, “Dəni tapdın, yer axtar”, “İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək” (bir variantı isə belədir: “İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel kürək”, “Bu günün işini sabaha qoyma”, “Əldən qalan əlli il qalr”) “Bu günün işini sabaha qoyma”, “Əldən qalan əlli il qalr” deyər atalar işgüzar adamların yaxşı məhsul, bol məhsul, bol çörək əldə etməsinə işarə ediblər.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, insanlar hətta heyvanlarda da işgüzarlığın olmasını arzulamışlar. Holovarlarda bunu daha aydın görmək olar:

Telli mərcan bizə gəl,
Dağdan enib düzə gəl.

Dırnağının iziylə,
Bu yerləri bəzə gəl.

İnsanların heyvanları nazlaması onlara adi iş normasından fərqlənən daha səmərəli işləməyi, yəni işgüzarlıq göstərməyi tövsiyə etməsi faktları da fikrimizi təsdiqləyir. Aparılan tədqiqatların bir qismində əməklə bağlı örnəklərin əmək tərbiyəsinin əsasında dayandığı qeyd olunur.

Əmək nəğmələrində, mövsümi nəğmələrdə, inanclarda insanların əməyə işgüzar münasibəti daha qabarıq şəkildə özünü biruzə vermişdir. əmək nəğmələrindəki, poetiklik üslubunun təsir dairəsini genişləndirmişdir.

Əmək nəğmələri Azərbaycan xalqının poetik yaradıcılığının ən qədim janrlarından biridir. Bunlar bilavasitə əmək prosesində yaranan mahnılardır. Xalqımızın müdriklik xəzinəsinin ən qədim inciləri olan bu nümunələrdə gənclərin əmək tərbiyəsi ilə bağlı çoxlu dəyərli fikirlər vardır. Tarixən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan xalqımızın güzəranı, təsərrüfat həyatı tamamilə təbiətdən, onun şıltaqlığından asılı olmuşdur. Belə ki, ilin quraqlıq keçməsi həm əkinçiliyə, həm də maldarlığa xeyli ziyan vururdu. Yaxud taxıl döyülən zaman əkinçi küləyin əsməsini arzu edirdi ki, samanı sovurub aparsın, zəmini biçib qurtarana kimi yağışlar başlarsa, məhsulun xeyli hissəsi itkiyə gedər və sair bu kimi məsələlərdə insan təbiətdən asılı idi.

Bundan başqa təsərrüfat işlərində insanın ən yaxşı köməkçisi heyvanlar idi: it, öküz, kəl, ulaq və s. Odur ki, xalq özünün yaratmış olduğu ilkin poeziya nümunələrində bu heyvanları vəsf etmişdir. Əmək nəğmələri ağır əmək prosesini yüngülləşdirmək, ritmləşdirmək və eyni zamanda kollektiv iş zamanı səfərbər etmək məqsədi ilə yaransa da, bunlar insanla bərabər, bəzən də ondan daha ağır iş görən heyvanlara qarşı böyük rəğbət hissi ilə bəstələnmişdir.

Əmək nəğmələrinin bir qolu olan sayaçı sözləri də ev heyvanlarına-mallara, ən çoxu isə qoyun və keçilərə həsr edilmişdir. Belə folklor nümunələrindəki xalqın ekoloji baxışının özündə bir işgüzarlıq elementlərinin görüntüləri diqqəti daha çox cəlb edir (Bax. Milli pedaqogika jurnalı, Bakı 2007, səh 17). Inanclar insan əxlaqının saflaşmasına aparıcı rola malikdir ki, insan inandığı amilə ürəkdən inanır, zəhmətkeş olur, işgüzar olur.

Klassik ədəbiyyatda da əməyə münasibət daim yüksək səviyyədə olmuşdur. Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Qətib Təbrizi, Əssar Təbrizi, Saib Təbrizi, Arif Ərdəbili, Seyid Əzim Şiravani, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Səməd Vurğun kimi böyük ədiblər əməyə, əmək qəhrəmanlarına, işgüzar adamlara həmişə hörmətlə yanaşaraq onları vəsf etmişlər. Və insanlar üçün, xalq üçün örnək olan əməkçi insan surətləri yaratmışlar.

Bu xüsusda Nizami Gəncəvini qeyd etmək zərurəti yaranır. Böyük şair Fərhad surəti vasitəsi ilə möhtəşəm xislətli əmək qəhrəmanı yaradaraq onun işgüzar əməyi ilə sönməz eşqini müqayisəli bir şəkildə, poetik bir dildə izhar etmişdir. Fərhad Şirinə olan eşqini Bisutunda böyük bir zəhmət hesabına əks etdirir.

Bisutunda şəkli qurtardı Fərhad,
Könlündə bir həsrət, dilində fəryad.
Dağların bağırını dəlib sökürdü,
Yekə sərt daşları qırıb sökürdü.
Fərhad qart daşları eylədikcə kül,
Sanki hər qayadan qopurdu bir bürc.
Axşam qəmli çöldən çəkilib günəş,
Dağların başında yananda atəş,
Qara ağın üstünə naxış salaraq,
O .şəklin yanında gəlib durardı.

(Bax. N.Gəncəvinin seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2004, səh 196)

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində əməyə, işgüzarlığa vicdanlı münasibəti poetik dillə çox yüksək bir şəkildə qələmə almışdır. Nizaminin fikrincə zəhmətlə, əməklə məşğul olan adamın əlləri başqasına uzanmaz.

Nə xəzinə yığanam, nə də tirmə geyənəm,
Öz halal zəhmətimin çörəyini yeyənəm.

Nizamiyə görə əmək insanların sağlamlığı və yaşayışıdır. Bütün əmək xarüqələrini insan alın təri ilə əldə edir.

Hərhalda sən çalış, həyat əməkdir.
Cənnət kahalını nəyə gərəkdir.
Xəzinə kəşf etmək istəsən əgər,

Hər bir çətinliyə tab et, sinə gər.

Nizaminin poetik məntiqinə görə əmək insana sevinc bəxş edir. Şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün onlara belə nümunələrin təqdim olunması faydalıdır. Çünki bunları dinləmədən şagirdlər əmək məşğələlərində vərdişlərə yiyələnmə bilməzlər.

Ən sadə qrafik savad elementləri və texniki rəsmxət elementləri (ölçmə, nişanlama, texnoloji xəritə, texniki şəkil, çertyoj xətləri və s.) ilboyu bütün mövzularda tətbiq olunur və möhkəmləndirir. Əgər şagirdlərdə ölçmə, nişanlama əməliyyatlarını düzgün yerinə yetirməyə vərdiş yaranıbsa, bu zaman onlar səliqə ilə işləməyi asanlıqla öyrənəcəklər. Təcrübədə sübut olunmuşdur ki, qrafik təsvirlər kiçik yaşlı məktəblilərin əqli inkişafına şərait yaradır, müəllimin əməyini yüngünləşdirir. Məsələn, elektrik dövrəsi elementlərini şəkllə nisbətən sxemdə daha aydın və asan dərk etmək olur.

Təcrübə və müsahibələr zamanı şagirdlərin əmək tərbiyəsinin əvəzsiz kömək edən əmək dərslərində sözdən istifadə metodikasına müəllimin yiyələnməsi vacibdir.

Düzgün təşkil olunan, məqsədyönlü həyata keçirilən əmək dərsləri məktəblinin şəxsi keyfiyyətlərinə müsbət təsir göstərir, onun gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirir. Əmək dərslərində işgüzarlıqla bağlı sözə də zəruri ehtiyac duyulur. Dərsdə N.Gəncəviyə müraciət etmək çox faydalıdır. Dahi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində əməyə və işgüzar insanlara yüksək qiymət verərək “Kərpickəsən kişinin dastanı” əsərindəki

Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.

deməklə əməyə vicdanlı münasibətin əsil mahiyyətini açmışdır. Bu misralardan əmək dərslərində istifadə etmək faydalıdır.

Deməli, ibtidai siniflərdə əmək tərbiyəsinin formalaşdırmaq üçün müəllimlər görkəmli klassiklərimizdən, şifahi xalq ədəbiyyatından, müasir şair və yazıçılarımızın yaradıcılığından nümunələr gətirməli, kiçik yaşlı məktəbliləri işgüzarlığa, əməyə, halal zəhmətə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməlidir. Bu baxımdan ibtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərini elə bir istiqamətə yönəltmək lazımdır ki, bu, şagirdlərin işgörmə qabiliyyətini artırınsın. Onlar qulluq etdikləri bitki, heyvan və quşlar haqqında geniş bilgiler əldə etsinlər.

Fəaliyyət prosesində şagirdlər özlərinə qarşı məsuluyyyətli olurlar, onlarda özünənəzarət keyfiyyətləri yaranır ki, bu da gələcəkdə onların ləyaqətli şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Həyata yenicə qədəm qoyan uşaqlarda işgüzarlığı və əməksevərliyi məktəbəqədər yaş dövründən başlamaq lazımdır. İşgüzarlıq keyfiyyətinin məqsədi şagirdlərə bacarıq və vərdişlər aşılamaq, onlarda fəallıq, məqsədyönlülük, təşəbbüskarlıq yaratmaqdır.

Kiçik yaşlı məktəblilər məqsədlərinə nail olduqda, öz işlərindən həzz alır, işin nəticəsini gördükdə sevinirlər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə fəaliyyətin bəsit vərdişlərini formalaşdırmaq çox zərərliyədir.

Nümunəvi təşkil edilmiş, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil qurulmuş əmək dərsləri şagirdlərin təbiətini, əmək adətlərinə münasibətlərini müsbət yönümdə dəyişdirir. Belə dərslər şagirdlərdə səy göstərmək onu əhatə edən fəaliyyət sahəsində işgüzar olmağa meyl göstərmək kimi keyfiyyətləri üzə çıxarır. İnsanın səyi onun iradəsindən xüsusilə onun nəfəsindən çox asılıdır. İşgüzar əməyə alışdırma zamanı uşaqlarda hökmən nəfs toxluğu yaratmaq lazımdır. Bu fikirləri Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” də fəzilətləri səciyyələndirərkən söyləmişdir. N.Tusiyə görə insan xüsusilə uşaq əmək vərdişlərilə əhatə olunmalıdır ki, onda fəzilətlər baş qaldırsın. Yəni “... insan öz səy iradəsini əsasən nəfsini və bədənini islahə sərf edir, şəhvani həvəslərə, cismani hisslərə, zərurət və məcburi olmasa, meyl göstərməz. Beləliklə insanların fəziləti bu cəhətdən artar. Fəzilət növləri çox, hərəsinin də özünə görə dərəcələri və səbəbləri müxtəlifdir:

Birincisi- təbiətlərin müxtəlifliyinə görə;

İkincisi – adətlərin müxtəlifliyinə görə;

Üçüncüsü – elm, dərrakə və mərifətin dərəcəsinə görə;

Dördüncüsü – səy və fəaliyyətin səciyyəsinə görə;

Beşincisi – həvəsin şiddəti və maneələri aradan qaldırmağın qüvvətinə görə” (Bax. N.Tusi “Əxlaqi Nasiri”, Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2005, səh 74)

Nəsirəddin Tusinin fikirlərinə diqqətlə varanda, məsələnin məntiqi köklərini diqqətlə araşdıranda məsələyə bir neçə cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir:

Birincisi, işgüzar adamlar təbiətlərinə görə müxtəlif olurlar: biri kənd təsərrüfatı sahəsində, digəri sənaye sahəsində, o birisi idman sahəsində, başqa birisi musiqi sahəsində, biri də elm sahəsində işgüzarlıq göstərdikləri üçün liderə çevrilirlər.

İkincisi, işgüzarlıq əmək prosesində formalaşır, tədricən adət şəklini alır, atalar demişkən iş adamın cövhərinə çevrilir.

Üçüncüsü, işgüzar adamlar həmişə öz səviyyəsinə görə biri-birlərindən fərqlənirlər: biri elmə marağına, biri təfəkkür səviyyəsinə, başqa birisi isə mərifət və ədəb-ərkan dərəcəsinə görə.

Dördüncüsü, həm işgüzarlığın həm də işgüzar adamların müqayisə edilməsinə oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasına ciddi ehtiyac duyulur. Çünki belə təqdirdə ən ali işgüzar keyfiyyətin üzə çıxmasına şərait yaranır, ən nəhayət işgüzarlığa göstərilən həvəsin şiddətindən asılı olaraq maneələr dəf edilir. Beləliklə bütün maneələri dəf edənlər işgüzarlığa alışırlar.

Qeyd olunanlardan belə qənaət hasil olur ki, ibtidai sinif şagirdlərini həyata hazırlamaq, onların gələcək inkişafını təmin etmək məqsədilə onlara hökmən işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılamaq lazımdır.

Bunun üçün məktəbin bütün imkanlarından istifadə etmək lazım gəlir. Hansı ki, həmin imkanları təxminən aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. İbtidai sinif şagirdlərinin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin psixoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi
2. Kiçik yaşlı məktəblilərin əmək vərdislərinin üzə çıxarılmasının psixoloji əsasları

əmək tərbiyəsinin məzmununa daxil olan işgüzarlığın üzə çıxarılmasının da bir sıra istiqamətləri vardır:

- şagirdlərin psixoloji cəhətdən müşahidə edilməsi;
- I sinif şagirdlərində işgüzarlığa meylin, marağın psixoloji mexanizminin düzgün müəyyənləşdirilməsi;
- II sinif şagirdlərində fərdi işgüzarlığın psixoloji cəhətdən diferensiallaşdırılması;
- İbtidai sinif şagirdlərində işgüzarlığa olan marağın motivlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi;
- Kiçik məktəblilərin işgüzarlığa qarşı duyğusunun, qavrayışının temperament tipinin, təxəyyülünün, təfəkkür tərzinin, qabiliyyətinin ümumi həcmi, səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək.

Kiçik məktəbliləri psixoloji cəhətdən müşahidə edərkən çalışmaq lazımdır onlarda müstəqillik və təşəbbüskarlığın hansı səviyyədə olması üzə çıxarılsın. Çünki, əmək təlimi dərsləri üçün bu keyfiyyətlər daha səciyyəvidir. Başqa sözlə desək ibtidai sinif şagirdlərinin təlim prosesində, xüsusilə əmək təlimi zamanı uşaqların əmək alətilə davranması, məhsuldar qüvvə ilə yanaşması, iş prosesinə başlaması, məhsuldar əməyə maraq göstərməsi zamanı onlarda ilkin olaraq müstəqillik və təşəbbüskarlıq qabiliyyətləri ilə bağlı bilik-bacarıq və vərdislərin ilkin elementləri aşılmalıdır. Psixoloji ədəbiyyatda göstərilir ki, **tələbat** – insan fəaliyyətinin bünövrəsi, **motiv** – fəaliyyətə təhriklər (yəni fəaliyyətə müəyyən tələbatların təmin olunması ilə bağlı təhriklərdir), fəaliyyət – insanın dərk edilmiş tənzim edilən daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığı, maraqlar – insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürüdür.

Belə təqdirdə işgüzarlıqla bağlı verilən ilkin biliklərin yəni tələbatların motivlər üzərində köklənməsi lazımdır. Biz bu münvalla işgüzarlıq vərdislərini üzə çıxara bilərik. Yəni fəaliyyətə təhrik etmə prosesini müvəffəqiyyətlə başa çatdıra bilərik. Məhz bu zaman uşaqların iş görməyə maraq göstərməsi artıq belə bir şəraitdə onların iş qabiliyyətini də müəyyənləşdirmək işi asanlaşır. Məlum olduğu kimi qabiliyyətlər həm irsi, həm də sonradan qazanılmış hallarda gözünü göstərir.

Psixoloqlar sübut etmişlər ki, qabiliyyətlər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərti olub bunun üçün zəruri sayılan bilik, bacarıq və vərdislərdəki fərqləri üzə çıxarır.

Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz müstəqillik və təşəbbüskarlığın üzə çıxarılması üçün ilkin iş qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması vacibdir. "...aparılan müşahidələr və müəllimlərin iş təcrübəsi göstərir ki, bir çox müəllimlər (xüsusilə ibtidai sinif müəllimləri. – F.B) bu məsələni tələb olunan səviyyədə

yerinə yetirə bilmirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, təlim illərində şagirdlərdə zehni qüvvələr kifayət qədər inkişaf etmir. Halbuki bu vaxt ərzində şagirdlərdə mühüm əqli keyfiyyətlər – müstəqillik, tənqidilik, sübutluluq, ardıcılıq, dərinlik, genişlik, çeviklik və s. İnkişaf edir. Bəs təlim necə olmalıdır ki, şagirdlərdə öz fikirlərini sübut etmək, onu yoxlamaq, başqalarının fikir və mülahizələrinə tənqidi nəzər salmaq tələbatı yaratsın? Təlim necə (xüsusilə əmək təlimi – F.B.) təşkil olunmalıdır ki, şagirdlərdə özünə, eləcə də başqalarına tələbkar olmaq, nəzarət etmək, əldə olunmuşlarla kifayətlənməmək, müvəffəqiyyətsizlik və nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək, müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri, mülahizələri qarşılaşdırmaq və s kimi qabiliyyətlər inkişaf etsin?” (Bax. Ə.S.Baramov. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyəti. Bakı, Maarif, 1967, səh 140)

Bu sualın birmənalı cavabı, “işgüzar şərait yaratmaq” kimi səciyyələndirilə bilər. Deməli işgüzarlığın psixoloji əsaslarına dair ibtidai sinif müəlliminin məlumatı olmalıdır.

Məsələnin pedaqoji əsaslarının da müəyyənləşdirilməsi qeyd etdiyimiz kimi çox vacibdir. Biz burada pedaqoji əsas deyəndə aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

- şagirdlərin işgüzarlığa sövq edilməsi prosesində müəllimlərə verilən tələblər;
- təlim-tərbiyə prosesində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasının prinsipləri;
- uşaqların işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması üsulları və s.

İbtidai sinif müəllimlərinə metodik köməklik göstərmək məqsədilə həmin tələb və prinsiplərdən bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək.

Şagirdlərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması işində müəllimlərə verilən tələblərin aşağıdakı şəkildə olması daha məqsədamüvafiqdir:

Birinci tələb: İbtidai sinif müəllimləri uşaqların işgüzarlığını əmək təlimi ilə, Ümumi təhsilin məqsədi, vəzifələri və məzmunu ilə əlaqələndirirlər;

İkinci tələb: İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması zamanı tərbiyəvi məqsəd ön plana çəkilməlidir;

Üçüncü tələb: İşgüzarlıq keyfiyyətləri üzə çıxarılan şagirdlərin yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

Dördüncü tələb: İşgüzarlıq keyfiyyətləri üzə çıxarılması fasiləsiz, ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmalıdır;

Beşinci tələb: İşgüzarlıqla bağlı həyata keçirilən pedaqoji prosesdə milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması vacibdir;

Altıncı tələb: İşgüzarlıq prosesində təşəbbüskarlıq və şagird özfəaliyyətinin spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır və s.

İşgüzar şagirdlər yetişdirmək üçün təcrübədə ən çox istinad edilən prinsiplər aşağıdakılardır:

1. İşgüzarlığın məqsədyönlülük prinsipi
2. İşgüzarlığın həyatla və əməksevərliklə əlaqələndirilməsi prinsipi

3. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasında yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması
4. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasında fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması
5. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasında cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması
6. İşgüzarlığın aşılmasında nikbinlik (yəni uşaqların yaxşı sifətlərinə istinad edib onu tələqin etməklə qüsurların islah olunması)
7. İşgüzarlığın aşılmasında uşağa hörmət və tələbkarlıq göstərilməsi
8. İşgüzarlığın aşılmasında uşaqlara hörmət və tələbkarlıqla yanaşılması
9. İşgüzarlığın aşılmasında sosial təsirlərlə pedaqoji təsirlərin vəhdətdə götürülməsi
10. Uşaqlara verilən tələblərdə vahidliyin gözlənilməsi
11. İşgüzarlığın aşılması prosesində sözlə məlin vəhdəti
12. Ardıcılığın, sistemliliyin gözlənilməsi
13. Ailə ilə məktəbin qoyduğu tələblərdə müxtəlifliyin olmaması
14. Pedaqoji kollektivlə şagird özfəaliyyətinin birləşdirilməsi

Göstərilən pedaqoji, psixoloji əsaslarla yanaşı kiçik yaşlı məktəblilərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasında səmərəli iş metodlarından istifadə olunması da çox vacibdir. Bir sıra ədəbiyyatda “metodlar”, “üsullar” kimi “iş metodu”, “iş üsulu kimi” verilir. Bizim fikrimizcə hər bir problemin mahiyyətinin aydınlaşdırılması zamanı bu ifadələrə, yəni pedaqoji anlayışlara sinonim kimi yanaşmaq lazımdır.

Səmərəli iş metodu şəraitə uyğun olaraq seçilməlidir. Başqa sözlə ifadə etsək deməliyik ki, ibtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması zamanı müəyyənləşdirilən iş metodlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı aşağıdakıların nəzərə alınması məsləhət görülür:

- iş metodlarının məktəbin yerləşdiyi sosial mühitə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməsi. kənd, şəhər, qəsəbə məktəblərinin hər birinin yerli şəraitinin nəzərə alınması faydalı olar;
- istifadə olunan əmək alətlərinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması. Hər bir əmək alətindən istifadə qaydalarının praktik şəkildə nümayiş etdirilməsi çox fayda verir;
- tətbiq edilən pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı yerli şəraitin nəzərə alınması və s.

İbtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi hazırkı şərait çox vacibdir. Belə bir təqdirdə şagirdlərin hərtərəfli inkişafı üçün əgər belə demək mümkündürsə bir növ müsbət şərait yaratmış olur. Ona görə də bu işin məzmunu barədə ibtidai sinif müəllimlərinə müəyyən nəzəri məlumatların, müvafiq informasiyaların, heç olmasa kiçik həcmli tövsiyələrin verilməsi yaxşı olardı. Çünki bu günə qədər elmi, pedaqoji və metodik ədəbiyyatda bu işin məzmunu haqqında məlumatların verilməsi barədə rast gəlmək çətindir.

Tədqiqatlar göstərir ki, verilən məlumatların böyük əksəriyyəti əmək tərbiyəsi, peşə təhsili, peşə ariyentasiyası, əməyə məhəbbət, əməyə vicdanlı münasibətlə bağlıdır. İşgüzarlıqla bağlı verilən məlumatlar təsadüfi xarakter daşdığı və həcm etibarını ilə çox yığcam olduğu üçün həmin materiallarda da haqqında danışılan məsələ ilə bağlı ətraflı məlumat tapmaq mümkün deyil.

Araşdırdığımız ədəbiyyatların heç birində ibtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması ilə bağlı bir cümlə də olsun tapmaq mümkün deyil. Sovetlər İttifaqı dövründə nəşr olunmuş bütün elmi, pedaqoji, metodik, hətta psixoloji ədəbiyyatın müstəsnasız olaraq heç birində işgüzarlıq haqqında, şagirdlərə aşılması vacib olan işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılıb formalaşdırılması işinin məzmunu ilə bağlı heç bir informasiya, məlumat, hətta tövsiyyə belə yoxdur. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirsək fikrimizin düzgünlüyünü sübuta yetirmiş oluruq.

Ölkəmizdə çap olunan ilk “Pedaqogika” adlı dərslikdə (Bax. M.Mehdizadə, M.Muradxanov, T.Əfəndiyev, İ.Vəlixanlı “Pedaqogika”, V.İ.Lenin adına API-nin nəşri, Bakı, 1958, II hissə) XVI fəsil “əməyə kommunist münasibəti tərbiyəsi” adlanır. Adından göründüyü kimi burada formal olaraq əməyə, ictimai mülkiyyətə kommunist münasibətləri şışirdilmiş şəkildə şərh olunur. Burada sov. İKP-nin məfkurə xəttini uca tutmağa xidmət edən yanaşmalar daha qabarıq verildiyi üçün işgüzarlıq tərbiyəsi probleminə yer ayrılmasına heç bir ehtiyac duyulmur. Dərslikdən bir nümunə gətirsək fikrimizi daha aydın çatdırmış olarıq: “Şagirdləri elə yetişdirmək lazımdır ki, onlar fəaliyyətsizliyin cansıxıcılığını dərk etsinlər, onlar əməyin hər növünün təkcə zehni deyil həm də fiziki əməyi sevsinlər...” (səh. 48) Göründüyü kimi əməyin zehni tərəfi sovet məfkurəsinin əsas ideya xətti olduğu üçün insan zehnləri zəhərlənməklə sovet quruluşu əməyə formal münasibət bəsləyirdi. Belə bir şəraitdə işgüzarlıqdan danışmağa isə heç bir lüzum yox idi. Həmin dövrlərdə yazılmış digər dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, monoqrafiya və kitablarda da məsələ məhz belə bir tərzdə qoyulurdu. Qeyd olunan dövrlərdə M.Simbiryev, V.Kairov, N.Petuxov, V. Esipov, T.İlina, Şukina, N.Boldrev, A.Alekseyev, K.Belski, S.Pinovski, M.Malenkov, O.Boqdanov, T.Belikov, Y.Babanski, V. Slastyonin, V.Podlasiy, P. Pidkassistiy, Y.Talıbov, Ə.Ağayev, N.Kazımov, Ə.Həşimov, F.Sadıqov, Ə.Paşayev, F.Rüstəmov, Z.Əliyeva və başqaları tərəfindən hazırlanan dərslik və dərs vəsaitlərində də haqqında danışılan məsələdən söhbət açılmır. Sadalanan müəlliflər içərisində işgüzarlıq tərbiyəsi haqqında danışan yeganə alim pedaqoji elmlər doktoru, professor Fərahim Sadıqovdur. Çoxşaxəli, çoxistiqamətli tədqiqatlar aparan Fərahim Sadıqov 1999-cu ildə çap etdirdiyi “Pedaqoji düşüncələr” adlı (Bax. F.Sadıqov “Pedaqoji düşüncələr”, Bakı, Ünsiyyət, 1999, səh 27) monoqrafiyasının üçüncü yarım fəslini “İşgüzarlıq tərbiyəsi” adlandırmışdır. Hələ bundan əvvəl prof. Ə.Ş.Həşimovla birgə çap etdirdikləri “Pedaqogika” adlı (Bax. Ə.Həşimov, F.Sadıqov “Pedaqogika, tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr”, Bakı, Təbib, 1995, səh 135) dərs vəsaitində belə bir yarımbaşlıq var: “İşgüzarlıq tərbiyəsi əmək tərbiyəsini n tərkib hissəsi kimi” yalnız bu materialda işgüzarlığın əsil

məzmunu öz əksini tapmışdır. Biz də F.B.Sadıqovun “İşgüzarlıq tərbiyəsi əmək tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi” adlı tədqiqat materiallarına istinad edərək işgüzarlıq tərbiyəsinin məzmunu haqqında bir neçə söz demək istərdik.

İşgüzarlıq tərbiyəsi ibtidai sinif şagirdləri üçün elə bir elmi-pedaqoji-metodik əsasda təşkil edilməlidir ki, bu əsasın bütün komponentləri yeni pedaqoji texnologiyalardan yoğrulmuş olsun.

Professor Fərahim Sadıqov yazır ki, dövrün siyasi-ictimai dəyişiklikləri təlim-tərbiyə və təhsilin yenidən qurulmasını tələb edir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, pedaqoji prosesi günün tələbləri səviyyəsində milli, sosial, ictimai, iqtisadi və məfkurəvi əsaslar baxımından tənzimləməyə ehtiyac duyulur.

Təlimin, tərbiyənin prinsipləri, metodları, üsulları, vasitələri, priyom və yolları “stereotip” rolunu almışdır. Bu gün onları xalqımızın milli-mənəvi normalarına uyğun yeni məzmununda işləmək, sistemə salmaq zərurəti qarşıda duran ən ümdə vəzifələrdən hesab olunur. Pedaqoji ixtisas verən orta ixtisas və ali tədris müəssisələri üçün hazırlanan tədris planları, proqramlar bu gün köhnə hesab olunmasına baxmayaraq (bunun başlıca səbəbi günbəgün artan direktiv sərəncam və qərarlar bolluğudur) pedaqoji ədəbiyyatlarda yenə də əvvəlki stereotip öz gücünü saxlamaqdadır. Halbuki əgər tərbiyənin tərkib hissəsi, prinsip və tələbləri, üsulları, pedaqoji qanun və qanunauyğunluqları həmin ədəbiyyatlardakı kimi tədris olunursa, şübhəsiz, yetişən nəsilə milli-mənlik şüurunun formalaşdırılmasından əsla söhbət açmağa dəyməz. Ona görə də pedaqogika kursunun bütün bölmələrində, xüsusilə “tərbiyəşünaslıq” bölməsində ictimai-siyasi inkişafın gedişi ilə uyğunlaşdırılmış yeni siyasi elmi sistem yaradılmalı, layihə şəklində olsa da istifadəyə verilməlidir. Bizim fikrimizcə, bu bölmədə tərbiyənin tərkib hissələri sırasında işgüzarlıq tərbiyəsi də öz yerini tutmalıdır. İşgüzarlıq əmək tərbiyəsinin bir komponenti kimi izah edilsə də, onun elmi mahiyyəti düzgün müəyyənəlməmişdir. Məktəb praktikasında isə işgüzarlıq tərbiyəsi anlaşılmaz bir tərzdə, paradoksal bir şəkildə özünü göstərir.

Tutaq ki, məktəbdə əmək tərbiyəsi, peşəyönümü düzgün qurulubsa, deməli işgüzar şagirdlərin həyata hazırlanması işi də qaneedicili hesab edilməlidir. Bizcə məsələni bu baxımdan izah etmək düzgün hesab edilə bilməz. Əgər belə olsa idi şagirdlərin texniki peşə məktəblərinə istiqamətləndirilməsi problem şəklini almazdı.

Niyə belə olur? Birinci ona görə ki, kiçik məktəb yaşından uşaqlara işgüzarlıq keyfiyyətlərini düzgün aşılaya bilmirik. İkincisi əməklə bağlı olan təlim işlərinə, dərslərdən təcridlərə formal fəaliyyət kimi yanaşırıq. Nəticə ibtidai sinif pilləsindən sonra “çətin uşaqlar” kontingenti yaratmağa başlayır. Burada professor Əbdül Əlizadənin fikrinə diqqət eləmək yerinə düşərdi. Əbdül müəllim yazır ki, “Ümumtəhsil məktəbləri TPM-lərə birinci növbədə “çətin uşaqları” sonra isə təlimdən geri qalan, sürünə-sürünə oxuyan, dərslərdən zor-bəla “3” alan şagirdlər göndərilir. Mühüm dövlət əhəmiyyətinə malik olan bir məsələnin həlli görün mahiyyətcə necə təhrif olunur. Birtərəfdən, hər yerdə “əlahəzrət fəhlə” sinfindən danışırıq. Digər

tərəfdən fəhlə sinfinin sıralarını “çətin ” və “savadsız” şagirdlər hesabına artırmağa çalışırıq. Bu təkcə antipedaqoji hərəkət deyil, birinci növbədə siyasi naşılıqdır.”

Deməli, ümumtəhsil məktəblərində uşaqların əməyə hazırlanması, peşəyə istiqamətləndirilməsi işi qeyri qənaətbəxş, elmi metodik və pedaqoji cəhətdən qüsurlu olduğu kimi, işgüzarlıq tərbiyəsinin təşkili də qeyri qənaətbəxşdir. Ona görə də işgüzarlıq tərbiyəsinin mahiyyətini bir qədər ətraflı aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edirik.

İbtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin məzmunu səciyyələndirən saysız-hesabsız cəhətlər vardır. Tutaq ki, kiçik yaşlı məktəbliləri yaşlıların əməyi ilə tanış etmək üçün onlara yaşlıların əməyini tərənnüm edən kiçik həcmli ədəbi-bədii parçalar, şerlər, hekayələr və nağıllar oxumaq, bu mövzuda əxlaqi söhbətlər etmək, onların sənədli kinofilmlərə, televiziya verilişlərinə tamaşa etməsinə xüsusi şərait yaratmaq lazımdır. Bunların içərisində kiçik həcmli ədəbi-bədii parçaların əhəmiyyəti bu baxımdan daha böyükdür. Çünki, bədii parçaların çox böyük tərbiyəedici əhəmiyyəti vardır. Burada əməyin insana verdiyi faydalı təsir xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı işgüzarlıq keyfiyyətləri (atalar sözləri, zərb-məsəllər, nağıl və dastanlarımızda) tərənnüm edilmişdir. Bu nümunələrdə işdən, zəhmətdən kənar qalanlar acı istehzaya, güclü tənqid atəşinə tutulmuşlar. İbtidai sinif şagirdlərinə yaşlıların tərənnüm edən sənədli filmlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Əvvəlcə müəllim film haqda qısa məlumat verir, sonra film nümayiş etdirilir. Baxışdan sonra müəllim filmin təhlilinə keçir. Filmdə təsvir olunan əmək sahələri haqda uşaqların fikrini öyrənir. Beləliklə, müəllim əməyin onların gələcək həyatında böyük rol oynadığını əyani göstərir.

Əmək təlimi prosesində müəllimin plakat və şəkillərdən, əyani vasitələrdən istifadə etməsi faydalıdır. O, “Elin sərəvəti” bədii parçasından istifadə edərsə uğur qazanar.

Əyani vəsaitlərdən düzgün istifadə mövzunun daha yaxşı qavranılmasına səbəb olur. əməklə əlaqədar verilən müxtəlif növ tapşırıqlar uşaqları həyata hazırlayır, onlarda işgüzarlığı və bələdçilik qabiliyyətini inkişaf etdirir, məsuliyyət hissini formalaşdırır. Başqa sahələrə nisbətən əmək növlərinə aid atalar sözləri, tapmacalar, mahnılar, xalq oyunlarının sayı çoxdur. Bu cür folklor nümunələrini təcəssüm etdirən etno-pedaqoji materiallardakı əmək adət-ənənələri uşaqları istər-istəməz əmək sahələrinə yaxınlaşdırır. Məsələn, “Zirəklik cömərdlik gətirər”, “Könlü balıq istəyən özünü suya vurur”, “Çalışqan ac qalmaz”, “İgidin əli işdə gərək”, “Çalışqan əli bıçaq kəsməz”, “İşləyən açar parıldar”, “Zəhmət olan yerdə qeybət olmaz”, “Əmək ilham mənbəyidir”. “Əmək həyatın zinətidir”, “Əmək fərəh və səadətdir” və s. Bu cür etnopedaqoji nümunələrdən həm əmək təlimi prosesində, həm də dərsləndənkənar tədbirlərdə istifadə etmək uşaqlara işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılamaq baxımından çox faydalıdır. Belə tədbirlərdə müəllimin izahı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim izah edir ki, faydalı iş prosesində insanın psixoloji durumu, əhvalı şən olur. Əmək insanın düşüncəsini, təfəkkürünü

inkişaf etdirir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz olan əmək, zəhmət, şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Müəllim şagirdləri başa salmalıdır ki, onların sərf etdikləri əmək həm özlərinə, həm də xalqa xeyir verə bilər. Belə izah etmə prosesində müəllim şagirdlərə materiala qənaət etmək, iş yerini səliqəli saxlamaq, sanitariya-gigiyenik qaydalara əməl etmək kimi mədəni vərdişlər aşılayan keyfiyyətləri də təlqin etməlidir. Müəllimin izahı və şərh prosesinde uşaqlara aydınlaşdırılmalıdır ki, əmək prosesində insanda nəcib keyfiyyətlər də formalaşır. İnsanın əxlaqında, həyatında, xarakterində əməyin rolu böyükdür. Aqillər demişlər ki, əmək bütün insan həyatının birinci şərtidir. Müəyyən mənada deməliyik: İnsanın özünü əmək yaratmışdır. İnsan təbiəti öz məqsədinə xidmət etməyə məcbur edir, onun üzərində hökmranlıq edir, təbiətə təsir göstərir. Müəllim göstərir ki, əmək insanla təbiət arasında baş verən bir vasitədir. Əmək prosesi həm də birgə fəaliyyətdir.

“Dədə Qorqud”da, müqəddəs “Qurani Kərim”də əməyə, zəhmətə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Peyğəmbərimiz buyurmuşdur ki, hər bir insan halal zəhmətlə dolanmalı, əməklə məşğul olmalıdır. Əməklə, zəhmətlə məşğul olub ruzi qazanan insan həm də qənaətcil olur. Əmək sağlamlıq və gümrəlik mənbəyidir. Sənət və peşə var dövlətdən, puldan qiymətlidir.

Əmək kiçik yaşlı məktəblilər üçün təbii, zəruri, həyati əhəmiyyətli, ümumpedaqoji və gigiyenik baxımdan əlverişli olduqda onlarda şən əhval-ruhiyyə yaranır və işləmək həvəsi artır.

Şagirdlərin əməksevərlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ekskursiyaların da böyük əhəmiyyəti vardır. Belə bir prosədə sanki əmək cəbhəsində böyüklərlə birgə uşaqlar da iştirak edir. Onlar hər şeyi öz gözləri ilə əyani şəkildə görürlər.

Əmək prosesində bəzən şagirdlər qarşıya məqsəd qoyur, əvvəldən işi planlaşdırır, öz fəaliyyətini məqsədemüvafiq qurur və müəyyən nəticə əldə edəndə qədər işləyirlər. Şagirdlər bəzən öz əməklərinin ictimai xarakter daşdığını dərk edirlər. Bu zaman onlar həvəslə məişət işlərinə, təsərrüfat işlərinə, məktəbdənkənar işlərə qoşulurlar. Müəllimin tapşırığı ilə onlar hazırladıqları əşyaları yoldaşlarına hədiyyə verdikdə öz işlərindən həzz alırlar. Onlarda maraq və meyl artdıqca, daha mürəkkəb əmək növlərinə həvəs göstərirlər. Evdə, ailədə valideynə kömək etmək (otağın yığılması, qabların yuyulması, güllərə qulluq, pəncərənin silinməsi zamanı və s.), həyətə sahədə işləmək (bağın bellənməsi, ağacların dibinin yumşaldılması, sulanması, sahənin zir-zibildən təmizlənməsi, məhsulun toplanması və s.) kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Bütün bunları elə etmək lazımdır ki, məktəblinin fəallıq, təşəbbüskarlıq, məqsədyönlülük və s. bu kimi əxlaqi sifətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərsin. Qeyd etdiyimiz kimi müəllim rəhbərliyi ilə şagirdlər müstəqil işə qoşulduqda onların yaş xüsusiyyəti və bilik səviyyəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Onlara gücləri çatan işləri tapşırmaq lazımdır. Əks təqdirdə işin öhdəsindən gələ bilməzər və beləliklə onlar işdən imtina edərlər.

Müəllimlər şagirdlərə yalnız çətinlik çəkəndə kömək etməlidirlər. Zəif və geridə qalan şagirdlərə fərdi yanaşılmalıdır.

Şagirdlərin əmək fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü və aydın olsa, onun yerinə yetirilməsi də bir o qədər maraqlı olur.

Əməkdə nəticə fəaliyyətin məcburi komponentidir.

Akademik Mehdi Mehdizadə uşaqları kiçik yaşlarından namuslu əməkdə, xeyirxah işlərdə çalışdırmağa, bununla onda müsbət adət və vərdişlər tərbiyə etməyi tələb edirdi. Görkəmli pedaqoqa görə əmək nəinki, insanın inkişafı üçün zəruri şərtidir, həm də onun layiq olduğu ləyaqətin dərəcəsini mühafizə etmək üçün lazımdır.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafı fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır. əmək fəaliyyəti prosesində böyüklər uşaqların fəaliyyətinə müəyyən tələblər verməli, onları qiymətləndirməli, qarşıya çıxan çətinlikləri həll etməkdə köməklik etməlidirlər.

Şagirdlər gündəlik əmək fəaliyyətində bir çox bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, müstəqil işləmək bacarığına sahib olurlar. əmək prosesində şagirdlər onları əhatə edən əşyaları öyrənir, bitkilərin böyüməsini, inkişafını, onlarda gedən dəyişikliyi müşahidə edir, heyvanlara qulluq edir, onların həyat təzi ilə tanış olurlar. Həmçinin işgüzarlıq üçün tələb olunan cəhətləri müqayisə edir, onları maraqlandıran suallara cavab tapmağa çalışırlar. Suallara düzgün cavab tapanda onlar sevinirlər. Bütün bunlar şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. əmək tərbiyəsinin məqsədi həm də yaşlıların əməyi ilə şagirdləri tanış etmək, onların əməyinə hörmət aşılamaq, şagirdlərdə sadə əmək bacarıqları yaratmaq, əməyin ictimai xarakter daşdığını öyrətməkdən ibarətdir.

Şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətləri yaratmaq üçün onlar əmək prosesinə cəlb edilir. Əmək prosesində qarşıya məqsəd qoyulur, ona nail olmaq üçün yol və vasitələr axtarılır, hərəkətin sistemi düşünülür, nəhayət nəticə əldə edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında əmək prosesinin rolu çox böyükdür. Çünki əmək prosesi çox realdır, şagird real əşyalarla iş görür. Bu prosesdə işin nəticəsi ilə hamı maraqlanır. Bu zaman uşaqlarda işgüzarlıq güclənir, fikir birliyi yaranır, böyüklərin təcrübəsindən istifadə olunur. Belə təcrübə nümunə xarakteri daşıyır. Bütün bunlar əməkdə son nəticənin müvəffəqiyyətlə başa çatmasına köməklik göstərir. Əməyin mənası sa son nəticədir. Əgər nəticə varsa, deməli işgüzarlığın aşılmasına inanmaq olar. Kiçik yaşlı məktəbliləri, həm də özünəxidmət işinə cəlb etmək lazımdır. (onların özlərinin yuyunması, qurulanması, geyinməsi, paltarlarına qulluq etməsi və s.)

Müəllimlər əməyin növü və xarakterindən asılı olaraq görülcək işin məzmunu, istifadə olunacaq alətlərin mahiyyəti, onlardan istifadə qaydaları, təhlükəsizlik texnikası qaydaları, sanitar-gigiyenik qaydalar haqda metodiki istiqamət verməlidirlər.

Şagirdlərin biliyinin müəllimlər tərəfindən düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi, onların rəğbətləndirilməsinə obyektiv yanaşılması

şagirdləri həvəsləndirir. Bu həvəsləndirmə isə onlarda daha orijinal işgüzarlıq keyfiyyətləri yaradır. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında müəllimlə şagird arasında ünsiyyətin yaranması da vacibdir. Çünki müəllim şagirdlə mehriban rəftar etməsə son nəticə əldə etmək mümkün deyil. Müəllimin düzgün rəftarı işgüzarlıq keyfiyyətlərinin yaranması işində bir növ stimül rolunu oynayır.

İbtidai sinif şagirdləri əmək təlimi dərslərində alətlərlə işləmək vərdişlərinə yiyələndikcə və materialdan praktik şəkildə istifadə etməyi öyrəndikcə, onlarla iş arasında qarşılıqlı münasibətlər yaranır. Məhz belə bir şəraitdə müəllim işin icrası zamanı tələb olunan qaydaların yerinə yetirilməsinə müntəzəm nəzarət etməlidir.

Əməyin nəticəsi əvvəlki bacarıq və vərdişlərin qazanılması, keçirilən tədbirlərin pedaqoji cəhətdən düzgün təşkili, şagirdin marağından, səyindən, iş qabiliyyətindən, səriştəsindən asılıdır. Praktiki işə üstünlük vermək faydalıdır.

Şagirdləri idarə, müəssisə, zavod, fabrik, tarla və dəniz kənarına ekskursiyaya aparmaqla, onların bu obyektlərdə işləyən adamların əməyi ilə tanışlığı onlarda vətənpərvərlik, əməksevərlik, qayğıkeşlik, yoldaşlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Məsələn, müəllim şagirdləri məktəbin həyətəni sahəsinin təmizlənməsi işinə cəlb edir. Bu zaman həm landşaft dəyişir, həm də şagirdlərin əməyə, bir-birinə münasibəti dəyişir.

Təcrübə göstərir ki, uşağın fəaliyyəti onun düşüncəsinin nəticəsidir. Yəni uşaq necə düşünür, necə təsəvvür edirsə, elə də fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar sübut edir ki, özünün fəaliyyətini tənzim etmək üçün mütləq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ehtiyacı ortaya qoyur. Qeyd olunduğu kimi ibtidai siniflərdə işgüzarlığı formalaşdırmaq şagird üçün kifayət qədər nəzəri biliyə malik olmalıdır. Nəzəri biliyi isə praktikaya (təcrübəyə) tətbiq etməyi bacarmalıdır. Əmək şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında, nitqinin inkişafında, onların ətraf mühiti düzgün dərk etməsi və ona münasibət bəsləməsində böyük rol oynayır. Ona görə də şagirdləri fəal əməyə daha çox cəlb etmək onlarda işgüzarlıq keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa bir növ təhrik edir. Bu zaman onlar fəhlənin tikinti obyektində işlədiyini, dərzinin fabrikdə əməyini öz gözləri ilə görürlər. Bu isə onların yaddaşında həmişəlik qalır. Onların yaşlılara münasibəti dəyişilir. Müəllim şagirdlərə başa salır ki, bənnanın tikdiyi binalarda yüzlərlə insanlar yaşayır. Deməli, işgüzarlığın adamın özünə və digər insanlara böyük faydası vardır.

İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması maraqlı kursları üçün də səciyyəvidir. Maraqlı kurslarında müəllimlərin uşaqlara işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılamaq imkanları daha genişdir. Belə kurslarda müəllimlər işgüzarlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün bir çox əmək qəhrəmanlarının adlarını şagirdlərə öyrətməli, onların əməyi, əldə etdikləri nəticələr barədə, insanların rahat yaşamaları üçün əzmlə işləmələri haqda söhbətlər aparmalıdırlar. Müəllim bu insanların öz əməkləri, işgüzarlığı ilə yüksəldiyini şagirdlərə anlatmalıdırlar. Məhz belə kurslarda yeri gəldikcə şagirdlərə izah olunmalıdır ki, əmək tək

maddi nemətlər yaratmağa xidmət etmir, həm də hər bir adamın sağlamlığına, gümrəhlığına, cəmiyyət qarşısında üzü ağ, alnı açıq, başıyuxarı olmasına səbəb olur. Əmək qəhrəmanlarının adları tarixdə, yəni tarixi salnamələrdə qızıl səhifəyə çevrilir. Vaxtilə əmək qəhrəmanları kimi məşhurlaşmış çoban Qara, Sürəyya, Şamama, Qızqayıt belələrindəndir. Vaxtilə onların şərəfinə yazılmış mahnılar bu gün də sevilə-sevilə oxunur.

Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, maraq kurslarında həm nəzəri məlumatların verilməsi, həm də praktik vərdişlərin aşılması üçün geniş imkanlar vardır. Ona görə də ibtidai sinif şagirdlərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması üçün belə kursların təşkilinə geniş meydan verilməlidir.

İşgüzarlıq tərbiyəsi ilə bağlı şagirdlərə bütün fənlərin tədrisi prosesində müəyyən vərdişlər aşılansa da bu proses əsasən sinifdənənar və məktəbdənənar tədbirlərdə həyata keçirilir. İşgüzarlıq tərbiyəsi şagirdin bütün fəaliyyəti zamanı ona planlı və mütəşəkkil təsirin nəticəsində yaranan, onu gördüyü işə vicdanla, məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edən, yaşadığı torpağını qorumağa, vətənə, xalqa, ətraf mühitə məhəbbət bəsləməyə təhrik edən, gərəkli işlər görməyə istiqamətləndirən, mənəvi normaların məcmusudur. Əmək tərbiyəsi eyni zamanda kollektiv təsirin nəticəsi kimi də qiymətləndirilməlidir. Cəmiyyətin yeniləşdiyi dövrdə belə təsir əmək tərbiyəsinin əsil meyarı hesab edilməlidir. Çünki yeniləşmə dövründə münasibətlərin fərdi təsirindən çox kütləvi və kompleksləşmiş təsirindən daha çox faydalanmaq olar. Professor Əjdər Ağayevin təbirincə desək “müasir şəraitdə tərbiyə işinin qoyuluşu, onun məzmununun yeniləşməsi, məqsəd və vəzifələrinin konkretləşməsi və aydınlaşması üçün insan predmetinə onun münasibətləri kontekstində yanaşılmalıdır”. (Bax. Pedaqoji düşüncələr, səh 29)

Belə olan hallarda yeni pedaqoji texnologiyaların gücündən istifadə etməklə ibtidai sinif şagirdlərinin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və bu keyfiyyətlərin formalaşdırılaraq ən yüksək əxlaqi keyfiyyətə çevirmək mümkündür. Bunun üçün həm təlim prosesində, həm də sinifdənənar tədbirlərdə kiçik yaşlı məktəbliləri işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması işinin ən yeni formaları, yolları, imkanları barədə düşünmək lazımdır. Məhz ona görə də növbəti fəslə biz bu məsələyə həsr etmişik.

İnkişaf etmiş ölkələrin məktəb təcrübəsi göstərir ki, uşaqlarda hər cür işgüzarlığın əsas bazası təlim prosesidir. Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlərin işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılamaq imkanı var. Lakin bu fənlər içərisində kiçikyaşlı məktəblilərlə işgüzarlıq keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq, inkişaf etdirmək, formalaşdırmaq işində daha böyük faydalı əmsala malik olanı əmək dərsləridir. Doğrudur, fənlərarası əlaqənin də imkanlarından istifadə etməklə uşaqlarda işgüzarlıq keyfiyyəti formalaşdırmaq olar. Lakin yenə əmək təlimini aparıcı fənn götürmək lazım gəlir. Yəni əmək dərslərinin “Oxu”, “Musiqi”, “Təsviri sənət” dərslərilə əlaqəli tədrisinin imkanlarından istifadə etməklə kiçikyaşlı məktəblilərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Əmək təlimi dərsləri orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində müxtəlif tərzlərdə tədris olunur. Doğru proqram materialları vahid əsaslar üzərində tərtib olunur. Yəni tədris proqramının müəllifi (və ya müəllifləri) onu bir variantda və vahid elmi-pedaqoji, metodik əsaslar üzərində tərtib edir. Lakin həmin proqramdan kənd məktəblərində də, qəsəbə və şəhər məktəblərində də istifadə olunur. Deyək ki, vahid proqramdan Lerikin dağ kəndində də, Masallının, Cəlilabadın, Biləsuvarın, Salyanın Aran məktəbləri də, Yevlaxın, Mingəçevirin qəsəbə məktəbləri də, Şamaxının, Qubanın, Gəncənin, Sumqayıtın və Bakının şəhər məktəbləri də istifadə edirlər. Lakin burada regional xüsusiyyətləri unutmamaq olmaz. Ona görə də proqram “İzahat vərəqəsi”ndə göstərilir ki, “Müəllimlər regional xüsusiyyətləri, yerli ənənələri, maddi texniki bazanı, məktəbin imkanlarını və s. nəzərə almaqla tədris materiallarının öyrənilməsi ardıcılığında, əmək obyektlərinin siyahısında, praktik işlərdə qanunauyğun dəyişikliklər apara bilərlər: məsələn tədris-təcrübə sahəsi olmayan məktəblərdə kənd təsərrüfatı əməyi otaq bitkilərinin becərilməsi ilə əvəz edilə bilər. Kənd məktəblərində isə kənd təsərrüfatı əməyi üzrə işlərin həcmi artırmaq mümkündür. Xalq sənətkarlığının bu və ya gifər sahəsi inkişaf etmiş bölgələrdə şagirdlərə həmin nümunələrdən biri (tikmələr, toxumalar və digər konstruktorluq, yaradıcılıq elementləri) üzrə sadə əşya və məmulatların hazırlanması priyomlarını öyrətmək məqsədəuyğun olar. Bu zaman əmək obyektlərinin, kiçik yaşlı məktəblilərin yaş və bilik səviyyələrinə müvafiqliyini gözləmək lazımdır”. (Bax. İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı əmək təlimi proqramı, müəllifi İ.Mayılov. Bakı, Pedaqogika, 2001. səh. 203-204) Deməli, ilkin olaraq əmək təlimi dərslərində işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasına işinə verilən tələbləri nəzərə almaq vacibdir. Hansı ki, bu tələblərin önündə proqram tələblərinin gözlənilməsi dayanır. Bu tələblərin gözlənilməsi üçün aşağıdakılara riayət olunması tövsiyə edilir. Yəni əmək dərslərində uşaqların işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması üçün aşağıdakıların gözlənilməsi, yəni nəzərə alınması tövsiyə olunur:

- regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınması;
- yerli ənənələrin nəzərə alınması;
- maddi-texniki bazanın imkanlarının nəzərə alınması;
- müəllimin hansı təmayülə meyilli olmasının nəzərə alınması;
- tədris-təcrübə sahəsi olmayan məktəblərdə görülməli işlərin regional xarakterə uyğun qurulması;
- xalq sənətkarlığı inkişaf etmiş bölgələrdə uşaqları həmən təmayül üzrə işgüzarlığa cəlb etmək və s.

İbtidai sinif şagirdlərinə işgüzarlığın hərtərəfli aşılmasına üçün əvvəlki yarımfəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi ən başlıca pedaqoji-psixoloji əsaslara istinad etmək lazımdır. Biz ən başlıca deyəndə aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

1. Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.
2. Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.
3. Cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.
4. Ümumi psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.

Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ən başlıca amil olduğunu nəzərə alaraq əmək təlimi prosesində kiçikyaşlı məktəblilərə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması zamanı yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını bir qədər ətraflı şərh etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məlum olduğu üzrə proqram materiallarında verilən mövzular uşaqların yaşına müvafiq olaraq sistemləşdirilməlidir. Yəni I sinif üçün verilən materiallar həcm və məzmun bir qədər sadə və primitiv, II sinif üçün verilən materiallar onlardan fərqli olaraq həcm etibarilə çox və məzmun etibarilə nisbətən mürəkkəbdir. III-IV sinif materialları haqqında da eyni sözləri söyləmək olar. Bəs I – IV siniflərdə əmək dərsləri zamanı şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılıb formalaşdırılmasına necə nail olmaq olar? Bunun üçün aşağıdakı tövsiyələrin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

I sinif üzrə: I sinifdə əmək təlimi həftədə $\frac{3}{4}$ saat olmaqla cəmi 64 saat dərs yükü nəzərdə tutulur. Proqramın I bölməsinə görə ilk hissə stabil hissə adlanır və bu hissə kağız və kartonla işə ayrılmış 13 saatlıq dərs yükü ilə başlayır. İlk dərstdən başlayaraq işgüzarlığı ictimai fəallığa cəlb etməklə, ictimai rəy yaratmaqla, rejim və tələbkarlıq yaratmaqla üzə çıxarmaq olar.

Yeni insanın münasibətlər çoxluğu onun fərdi təsirindən çox kollektiv təsire ehtiyacı olduğunu təsdiqləyir. Bu məsələnin bir tərəfi. Digər tərəfdən iqtisadi tərbiyənin, sahibkarlıq hissi tərbiyənin yaranışı işgüzarlıq tərbiyəsini də ölkədə gedən siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə uyğun bir tərzdə formalaşdırılması tələbini irəli sürür. İşgüzarlıq tərbiyəsi əmək tərbiyəsi fonunda kollektiv təsirin ən mühüm fəzilətlərindən biri olmasına gəldikdə, deməli ki, onun müvəffəqiyyətli həlli hər şeydən əvvəl kollektiv təsirindən asılıdır. Kollektiv təsir özlüyündə bir sıra xarakterik əlamətlərə malikdir. İşgüzarlıq məhz bu əlamətlərin vəhdətindən doğur. Həmin əlamətləri tədrisən, belə qruplaşdırmaq olar;

1. ictimai fəallığa cəlb etmək;
2. İctimai rəyə istinad etmək;
3. Normal rejimə alışdırmaq;
4. Tələbkarlıq və nüfuz xəttini qorumaq;
5. Cəza və rəğbətləndirmənin obyektivliyini təmin etmək.
6. Yeni perspektiv xətlər müəyyənləşdirmək. (Bax. Pedaqoji düşüncələr, səh 29.)

Bu əlamətləri təlim prosesində meyar kimi qəbul edən müəllim kiçikyaşlı məktəblilər də işgüzarlığın üzə çıxarılıb formalaşdırılmasına nail ola bilər. I sinifdə proqram materialının tələbinə görə I saatda əmək prosesində təhlükəsizlik texnikası, sanitariya gigiyena qaydaları haqqında məlumat verilir və onlara əməl etməyin vacibliyi tövsiyə olunur; əmək otağı sahmana salınır, tədris emalatxanası əmək alətlərilə təchiz edilir, tədris-təcrübə sahəsi və əmək alətlərilə tanışlıq prosesi həyata keçirilir. Dərsin bu mərhələsində etnopedaqoji materiallardan istifadə etmək yaxşı olar. Atalar sözləri, məsəllər, rəvayətlər və digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə olunması tövsiyə olunur. “Fitnə” və “Kərpickəsən kişinin dastanı ” rəvayət kimi nəql olunması

haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllinə köməklik göstərir. “İş adamın cövhəridir”, “İşləyən dişləyər”, “İşləməyən dişləməz”, “İşləməyən dəmir pas atar”, “Axşamın işini sabaha qoyma”, “Tez yatanla, tez duran faydalı iş görər”, “Qalan işə qar yağar”, “Əldən qalan əlli il qalar”, “İşgüzar korgüzarı neylər”, “İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar”.

Şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün məşğələdə belə nümunələrdən istifadə olunmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə nümunələrdəki işgüzarlıqla bağlı olan faydalı tövsiyələri, məsləhətləri, fəzilətləri, ideyaları şagirdlər yaddaşlarına köçürürlər. Bunların yaddaşlara daxil olması sonradan bir növ əxlaqi normaya çevrilir. Hansı ki, bu əxlaq normaları həmin şagirdə işgüzarlığın üzə çıxmasında stimula çevrilir. İkinci mövzu “Kağızla iş” adlanır. (6 saat) bu iş üçün ilk mərhələdə texniki məlumat və praktik iş görmək lazımdır.

İbtidai siniflərdə kağız və kartonla görülən işlərə dair məşğələlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işlərin təşkilinə yaradıcı münasibət bəslənməlidir. Şagirdlər bu sahədə materiallardan əşyaların hansı ardıcılıqla işləyəcəklərini arayıb axtarmalı, düşünməlidirlər.

Məşğələlərin istənilən səviyyədə keçməsi üçün kabinetin əyani vasitələrlə tam təchizini təmin etmək lazımdır. Şagirdlər qayçı ilə işləmək qaydalarını tam bildikdən sonra işə başlamalıdırlar. Şagirdlər kağız və kartonun növləri, xassələri haqda biliklər qazanır, bu sahədə vərdişlərə yiyələnirlər. Burada digər alətlərlə də davranmaq lazım gəlir. Kağız və kartonla iş zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur (kəsmə, hörmə, qatlama, yapışdırma, papye-maşye, tikmə və s.). müəllim kağız və kartonun məişətdə əhəmiyyətindən şagirdlərə məlumatlar verməlidir. Belə yanaşmalar “Qrafik savad elementləri”, “Ülgücün köməyi ilə məlumatın hazırlanması”, “Toxuculuq materialları”, “Parça ilə iş”, “Kombinə edilmiş iş”, “Bitgi orqanlarından opplikasiya”, “İnşaat konstrukturları”, “İnşaat qurğuları”, “Texniki konstruktorlar”, “Avtomobillərin maketləri”, “Məişət, kulinariya və özünüxidmət”, “Kənd təsərrüfatı işi”, “Otaq bitgilərinə qulluq edilməsi”, “Örtülü şəraitdə bitgilərin becərilməsi”, “Oduncaqla iş” və s mövzuların tədrisi üçün də səciyyəvidir.

II sinif üçün nəzərdə tutulmuş proqram materiallarının tədrisi zamanı da təklif olunan metodikadan istifadə etmək yaxşı olar. Mövzuların tədrisi prosesində mütəmadi olaraq etnopedaqoji materiallardan istifadə olunması işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması işində böyük səmərə verir. Bakı şəhərindəki 20 sayılı orta məktəbin sinif müəllimi ..... iş təcrübəsi bu baxımdan çox səciyyəvidir. O, hər bir mövzunun tədrisində atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, inanclar və digər folklor nümunələri söyləyir və onların əməksevərlik keyfiyyətləri aşılaman cəhətlərini açıqlayır. Müəllim zəhmətin rəmzi və nəticəsi olan ağac, at və digər canlı və cansızlara dair etnopedaqoji nümunələri söyləyir (“At muraddır”, “At zəhmət çəkər, xeyrini insan görər”, “Zirəkliyi atdan, var-dövləti muraddan”, “Kəl qoşub cüt sürməyən çörək qədrini bilməz”, “Yorulmuş ata qamçı vursan, şillaq atar”, “Yorulmuş eşşək mənzili yaxın istər”, “Yorulmuş öküz “oho”-nu allahdan istər”, “Ağaca qulluq

edən barını yeyər”, “Bir kişinin min oğlu, hamısı bir peşəli” və s.) Sonra tapmacaların açması ilə əməksevərliyi və işgüzarlığı əsas məqsəd kimi müzakirə obyektinə çevirir. Bu xüsusdə müəllimin iş təcrübəsindən bir nümunəyə diqqət edək:

- Uşaqlar tapmacalarda xalqın işgüzarlıqla bağlı hikmətli fikirləri, istək arzuları, nəsihətləri vardır. Gəlin bir neçə tapmacaya diqqət edək (yazı taxtasında yazır):

Bir kişinin min oğlu,
Hamısı bir peşəli. (Bal arısı)

Bir quşum var alaca,
Uçaq qonar ağaca.
Ağacda bir ev tikər,
Nə qapı qoyar, nə baca. (Barama qurdu)

- Birinci tapmacada bir kişi deyəndə arı nəzərdə tutulur min oğlu isə onun ailəsi nəzərdə tutulur. Yəqin onlar üçün düzəldilmiş qutuları görmüşsünüz. Həmin qutularda “arı ailələri yaşayır”. “Hamısı bir peşəli sözü onların hamısının zəhmətkeş olması, ailə naminə iş görməsi, zəhmət çəkib çiçəkləri axtarması, onun şirəsini çəkib bal istehsal etməsi nəzərdə tutulur”. İkinci tapmacada barama qurdu nəzərdə tutulur. Barama qurdu görmüşsünüz?

- Bəli!

- Onun forması necə olur?

- Yumru.

- Bəs, rəngi necə olur?

- Ağ.

- Doğrudur. Gəlin bir atalar məsəlini də nəzərdən keçirək:

Səbr ilə halva bişər ey qora səndən

Bəsləsən atlas olar tut yarpağından.

Tapmacada olduğu kimi atalar məsələsində dəmək və işgüzarlığa münasibət bildirilir. Birincidə arıların işgüzarlığından, ikincidə isə barama qurdu ilə insanın işgüzarlığının müqayisəsinə işarə olunur. “Səbr ilə halva bişər ey qora səndən” deyəndə buğdanın əkilməsi, becərilməsi, biçilməsi, qovrulması, üyüdülməsi və halva şəklində yeyilməsinin böyük zəhmət hesabına ərsəyə gəlməsi nəzərdə tutulur. İkinci misrada isə tut ağacının bəslənilməsi, onun yarpaqlarının ipək qurduna verilməsi nəzərdə tutulur. İpək qurdu tutun yarpağını yeyir və ifrazatından özünə yumru yuva düzəldir. Həmin yumrudan isə, yəni baramadan isə ipək istehsal olunur. Ona da el arasında atlas parça deyilir. Bütün bunlar isə yalnız çox fəal işgüzarlığın bəhrəsidir. Üçüncü, dördüncü siniflərdə şagirdlər daha zəngin biliklər əldə etməli, daha dəyərli əmək vərdişlərinə yiyələnməlidir:

Şagirdlər bilməlidirlər:

- həndəsi fiqurların müxtəlif növlərinin müəyyən edilməsi qaydalarını;

- görünüşün çertyojunun qurulması və ölçülərin qeyd edilməsi qaydalarını;

- penoplasın, prololonun xassələrini,... oduncağın, detalın..., kulinariya üzrə işlərin..., çiliklə çoxaldılan bitgilərin, meyvələrin, heyvanların..., fanerin..., detalın..., dəmirin..., kulinariya məlumatlarının, xassələrini, əlamətlərini, onlarla davranmaq qaydalarını, onlardan hazırlananların ərsə gətirilməsini:

Müasir məktəbdə bütün bunların həyata keçirilməsi üçün imkan daxilində yeni inovvasiyalardan, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə edilməsi məsləhətdir.

Yeri gəlmişkən sinif müəllimlərinə köməklik məqsədilə ibtidai siniflərdə istifadəsi zəruri sayılan yeni pedaqoji texnologiyalar haqqında yığcam məlumat versək daha münasib olar.

Məlum olduğu kimi yeni pedaqoji texnologiyalar barədə məlumatları yeni "Pedaqogika", "Didaktika", "Məktəb pedaqogikası", "Məktəb didaktikası" kimi dərslik və dərs vəsaitləri təqdim etməlidir.

Müstəqillik qazandığımız ikinci onilliyin əvvəllərindən başlayaraq professor Fərrux Rüstəmovun müəllifliyi ilə "Pedaqogika", "Ali məktəb pedaqogikası", "Pedaqogika tarixi", və şərq, qərb və ən yeni pedaqogikanın işıq üzü görməsi yaxşı hal kimi qiymətləndirilsə də pedaqoji inovvasiyalar və yeni pedaqoji texnologiyalar və onlardan istifadənin qaydaları, yolları, metodikası barədə məlumatlar yox dərəcəsinədir. Pedaqoji inovvasiyalar, texnologiyalar, monitorinq və s. haqqında verilən qısa, səthi, ötəri məlumatlardan isə faydalanmaq demək olar ki, mümkün deyil. Ə.Ağayev, Y.Talıbov, İ.İsayev, A.Şminov, Z.Əliyeva, L.Qasımova, R.Mahmudova, A.Abbasov, H.Əlizadə, N.Kazımov, Ə.Həşimov, F.Sadiqov, A.Həsənov kimi müəlliflər tərəfindən hazırlanan ənənəvi pedaqogikalarda haqqında danışılan məsələ işıqlandırılmamışdır. Ona görə də sinif müəllimləri pedaqoji monitorinq, pedaqoji inovvasiyalar, yeni pedaqoji texnologiyalar, onların spesifik cəhətləri, onlardan istifadənin elmi, pedaqoji-didaktik əsasları haqqında məlumatlar əldə etmək üçün internetə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Internetdən əldə olunan məlumatlar isə pedaqoji proses üçün tam hazır hesab edilə bilməz. Bu məlumatlar hökmən mütəxəssis tədqiqatçıların yaradıcılıq süzgəcidən keçməli, milli koloritə, regional xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırıldıqdan sonra istifadə olunmalıdır. Ona görə müəllimlər İnternet materiallarından lazımi qaydada istifadə edə bilmirlər.

Pedaqoji monitorinq nədir və sinif müəllimlərinin müəyyənləşdirdikləri üsullar haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həlli işində necə tətbiq olunmalıdır.

Bu suala lakonik cavab vermək üçün aşağıdakıları bilmək kifayətdir:

Pedaqoji monitorinq hər hansı bir təhsil işçisinin, tədqiqatçının, məktəb rəhbərinin və ya sinif rəhbərinin, hətta fənn və sinif müəllimlərinin müəyyən pedaqoji problemlə bağlı həyata keçirdikləri yoxlama sınaq işlərinin məcmusudur. İşçinin tənbellik, durğunluq, süstlük, səliqəsizlik, pıntilik kimi mənfi keyfiyyətlərini üzə çıxarmaqla yanaşı mütəxəssisin novatorluq, səriştəlilik kimi müsbət əlamətlərini asanlıqla aydınlaşdırmağa imkan verir.

İşin keyfiyyətini, görüləcək işin, verilən tapşırılaqın nəticəsinin yüksək və ya kiçikliyi həmişə insanın xarakterini ifadə edən göstəricilərdən, meyarlardan biridir. İnsanın xarakteri təkəcə onun ilə iş görməsində, bu işi görmək üçün bəhs göstərməsində deyil, həm də bu işi necə görməsində ifadə olunur.

Deməli, şagirdlərin xarakteri də onların yaş səviyyəsinə uyğun olan iş görməsi ilə deyil, həm də bu işi hansı səviyyədə görməsi ilə bağlıdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin xarakter əlamətləri onların ictimai fəallığa cəlb olunması ilə də tənzimlənir və formalaşır. Kiçik məktəb yaş dövründə istər təlim, istərsə də tərbiyə prosesində ictimai fəallığın formalaşmasında özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Kiçik məktəblilər hələ erkən yaşlarında hər şeyə qarşı çox həssas olurlar. Onlar bütün varlıqları ilə müəllimə inanır, etibar edirlər. Müəllimin hər bir hərəkətini, səsinin tonunu, davranış tərzini, hər bir şagirdə münasibətini böyük həssaslıqla izləyirlər. Müəllimin buraxdığı kiçik səhv və yaxud şagirdə qarşı kiçik etikasızlıq onlara dərin emosional təsir göstərir. Nəticədə şagirdin özünə inamı itir, onlarda ictimai işə, eləcə də təlimə laqeyd, hətta mənfi münasibətlər yaranır. Müəllim-şagird arasında anlaşılmazlığın, mənə səddinin aradan qaldırılması isə xeyli çətinlik törədir.

Bəzən işgüzar şagird yalnız onunla təmasda olan müəllim tərəfindən fəallaşdırılır. Sınıf rəhbəri, digər fənn müəllimləri, məktəbin ictimai təşkilatları, məktəb direktoru və onun müavinləri tərəfindən isə bu işə təşəbbüs göstərilir.

Əksinə, bəzi hallarda fənn müəllimləri şagirdləri yalnız dərslərlə məşğul olmağa təhrik edərkən ictimai işlərdən uşaqlaşdırmağa cəhd göstərilir. Bu zaman nəinki şagirdlərin ictimai fəallığı zəifləyir, hətta onun təlimdə marağı tədricən azalmağa başlayır. Bütün bunlar isə şagirdi intizamı pozan, dərse normal davam etməyən şagirdlərin mühitinə daxil olmaq imkanını yaradır.

Göründüyü kimi ibtidai sinif şagirdlərində əməksevərlik və işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılmaq məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil iş görmək lazım gəlir. Bunun üçün ən zərri elmi, pedaqoji işlər sistemətik olaraq həyata keçirilir;

- əmək təlimi dərslərinin imkanlarından istifadə etməyə üstünlük verilir;
- təlim prosesində uşaqların yaş, fərdi, cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruri sayılır;
- pedaqoji manitorinqin tətbiq olunması, yeni pedaqoji texnologiyalardan və inovvasiyalardan istifadə olunması vacib hesab olunur.
- kiçikyaşlı məktəblilərə əməksevərlik və işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasına şərait yaradan psixoloji yanaşmaların mexanizmi müəyyənləşir. İbtidai sinif şagirdlərinin əməksevərliyə və işgüzarlığa alışdırılması işinin pedaqoji-pedaqoji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həlli üçün çox zəruri sayılır.

Sual və tapşırıqlar.

1. Əmək nədir? Əmək deyəndə nə başa düşülür?
2. Əmək tərbiyəsi deyəndə nə başa düşülür?
3. Peşə arteriyası deyəndə nə başa düşülür?
4. Əməyin didaktik mahiyyətini aydınlaşdırın.
5. Dərsdənkənar tədbirlərdə əməyin tərbiyəvi mahiyyətini aydınlaşdırın.
6. Əməyin milli və ümumbəşəri əhəmiyyəti haqqında danışın.
7. İşgüzarlıq haqqında esse hazırlayın.

8.2. Dərsdənkənar tədbirlərdə məktəblilərə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılması yolları

Ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunan dərsdənkənar tədbirlərdə şagirdlərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və formalaşdırılması üçün bir sıra yollar axtarmaq lazım gəlir. Həmin yollarla bağlı bir sıra mülahizələr söyləməzdən qabaq “dərsdənkənar” anlayışına münasibət bildirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki son dövrlərdə çap olunan müxtəlif xarakterli əsərlərdə, xüsusilə ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi istiqaməti və 13.00.01 şifrəsinə uyğun hazırlanmış dissertasiyalarda “dərsdənkənar”, “sınıfənkənar”, “sınıfənxaric”, “məktəbdənkənar” kimi anlayışlarla bağlı həm mübahisəli, həm ziddiyyətli, həm oxşar, həm də fərqli fikirlər irəli sürülür. Şübhəsiz ki, dərsdənkənar tədbirlərlə bağlı tədqiqat aparənar bu məsələyə münasibət bildirməlidirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan pedaqoqları içərisində professor Nurəddin Kazımovun bu məsələyə yanaşmasını biz daha məqbul sayırıq. Çünki, məhz Nurəddin Kazımov dərsdənkənar və sinifənkənar və hətta məktəbdənkənar sözlərinin bir məfhum kimi sərhədlərini düzgün müəyyənləşdirmişdir.

“Pedaqoji ədəbiyyatda iki cəhətdən anlaşılmazlıq müşahidə olunur. Bəzi mənbələrdə həmin məfhumlara fərq qoyulmur: onlar eyniləşdirilir. Digər tərəfdən eyni hadisə bəzən sinifənxaric, sinifənkənar, bəzən dərsənxaric, dərsənkənar kimi işlədilir.

Eyni vəziyyət digər məfhumla əlaqədar da nəzərə çarpır: məktəbdənkənar, məktəbdənxaric və s.

Bu cür qeyrimüəyyənliyin səbəbini həmin pedaqoji hadisələr arasındakı oxşarlıq və fərqi pedaqoji ədəbiyyatda lazımınca işıqlandırılmadığı ilə izah etmək olar. Fikrimizcə, dərsdənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə məfhumları əhatə etdikləri hadisələrin mahiyyətini daha dəqiq ifadə edir. Çünki, bəzi dərsdənkənar təlim-tərbiyə tədbirləri sinifdə də aparılır. Məsələn, fənn müəllimlərinin və ya sinif rəhbərlərinin dərsdən əvvəl və ya dərsdən sonra **sinifdə** təşkil etdikləri söhbəti sinifənxaric təlim-tərbiyə işi adlandırmaq olarmı? Olmaz! Nə üçün? Çünki, məntiqsizlik olur: axı həmin tədbir sinifdə keçirilir! Odur ki, həmin qəbildən olan tədbirləri sinifənkənar deyil,

dərsdənkənar tərbiyə işi adlandırmaq daha məntiqlidir.” (Bax. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çəşioğlu, 2005, səh. 46).

N.Kazımov dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi məfhumlarında oxşar cəhətləri də üzə çıxarıb müqayisələr aparmışdır.

Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi məfhumlarında oxşarlıq. Hər ikisi dərsdən əvvəl və ya dərsdən sonra təşkil edilir. Hər ikisi şagirdlərdə qabiliyyətlərin, bacarıq və vərdişlərin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi də məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi də, şagirdin vətəndaş kimi böyüməsinə xidmət edir. Hər ikisi şagirdlərin mel və maraqlarını nəzərə alır. Hər ikisi şagirdlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə şərait yaradır; hər ikisi uşaqların sağlamlığını möhkəmləndirməyə imkan verir. Hər ikisi uşaqlarda həyat üçün faydalı olan əmək vərdişlərinin formalaşmasına köməklik göstərir. Hər ikisi elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, kənd təsərrüfatı, inşaat, sənaye və s. sahələr üçün lazım olan qabiliyyətlərin uşaqlarda erkən yaşlarda baş qaldırmasına şərait yaradır.

Xüsusilə göstərilməlidir ki, elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə şöhrət tapmış şəxslərin əksəriyyəti dərsdənkənar və ya məktəbdənkənar tədbirlərin daimi üzvləri olmuşlar və s. “(Bax, N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çəşioğlu, 2005, səh. 46) deyən Nurəddin Kazımov dərsdənkənar təlim- tərbiyə işi məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi arasında fərqi də müqayisəli şəkildə şərh edərək göstərir ki,” **Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi arasında fərq.** Dərsdənkənar təlim-tərbiyə işini məktəb, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işini isə məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsi təşkil edir; dərsdənkənar təlim-tərbiyə işinin aparıcıları məktəbin rəhbərləri, müəllimləri, sinif rəhbərləri və digər işçilərdir; məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işinin aparıcıları isə bu müəssisələrin rəhbərləri, tərbiyəçiləri, təlimatçıları və digər işçilərdir. Dərsdənkənar tərbiyə işi məktəbdə də, məktəbdənkənar yerlərdə də aparılır; məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsinin özündə də, ondan kənarlarda da, hətta ümumtəhsil məktəblərində də aparılır.

Həmin məfhumların oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq, milli pedaqogika onların ayrılıqda mahiyyətini belə açır: **Keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, dərsdən əvvəl və ya dərsdən sonra məktəbin təşkil etdiyi bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlərə dərsdənkənar təlim-tərbiyə işi deyilir.**

Keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisəsinin təşkil etdiyi bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlərə məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işi deyilir. (Bax, N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çəşioğlu, 2005, səh. 47-48).

N.Kazımovun belə yanaşmalarına haqq qazandırsaq da, “sinifdən xaric” anlayışını elmi pedaqogikadan kənar təsəvvür etmək, əlbəttə ki, çətindir.

İbtidai sinif şagirdlərinin əmək vərdişlərinin formalaşdırılması və eləcə də, onlarda ilkin işgüzarlıq vərdişlərinin aşılmasında sinifdən xaric və dərsləndən tədbirlərin rolu böyükdür. Bu zaman ilkin olaraq şagirdlərin ictimai fəallığa istiqamətləndirilməsi vacib hesab olunur. Şagirdlərin ictimai fəallığa cəlb edilməsi tərbiyə işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz ona görə də ictimai fəallığın vacibliyini əsas götürən müəllimlər, tərbiyəçilər işgüzar şagirdlər haqqında ictimai rəyin gücündən istifadə etdikdə, şagirdləri nəinki istedadı ilə, hətta yüksək davranış mədəniyyəti ilə ən nümunəvi cərgəyə çəkmiş olurlar.

Uşaqların işgüzarlığa cəlb edilməsində tərbiyəçinin perspektiv xətlər üzrə hərəkəti də çox faydalıdır. Perspektiv xətlər üzrə iş deyəndə biz yaxın, orta və uzaq perspektivi nəzərdə tuturuq.

Yaxın perspektiv şəxsin istəklərindən, kollektiv üzvlərinin fərdi meyllərini ödəməkdən ibarətdir. Bu zaman şagirdlərin şəxsi meylləri nəzərə alınarsa, kollektiv üzvlərinin həmin şagirdlər haqqında söylədikləri rəy xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız belə təqdirdə az vaxt içərisində çox perspektivli işi həyata keçirmiş olurlar. Orta perspektiv yerinə yetirilməsi bir qədər uzaq olan daha mürəkkəb və fərhli vəzifələrin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Buraya işgüzar uşaqların bir neçə il müddətində nəzərdə saxlanılması, ictimai təşkilatlarının onlar haqqındakı rəyləri mütəmadi izləməsi, onları kənar təsirlərdən qoruması daxildir” (Bax, F.B.Sadiqov, Pedaqoji düşüncələr, Bakı. Ünsiyyət nəşriyyatı, 1999 səh. 31).

Orta perspektivdə görülməli işlərə daxildir:

- sinifdən xaric tədbirləri planlaşdırılması;
- dərsləndən tədbirlərdə işgüzarlıq tərbiyəsi üçün etnopedaqoji nümunələrin seçilməsi;
- kiçik həcmli nümunələrdən gecələrdə, görüşlərdə, müsabiqələrdə, konsertlərdə, dialoqlarda, dəyirmi stollarda, əmək yarışlarında və s. istifadə etmək.

Orta perspektivdə görülməli işlər bir qədər mürəkkəb xarakter daşısa da uzaq perspektivdə görülməli işlər bir qədər spesifik xarakterə malik olur.

Uzaq perspektiv isə məktəb illəri dövründə əməksevər uşaqlarla həyata keçirilən spesifik işlərin sonralar da davam etdirilməsinə istiqamət verməkdən ibarətdir.

Məktəb mühitində, kollektiv təsirin vahidliyinin gözlənilməsi şəraitində əməksevərliyi ilə fərqlənən şagirdlərin həyatda düzgün mövqe tutmalarına, məktəbdə qazandıqları keyfiyyətlərini sonrakı fəaliyyətlərinə tətbiq edilməsinə istiqamət verilməsi uzaq perspektivli vəzifələrdən sayılır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətini nizama salmaq işində kollektiv təsirin vahidliyinin gözlənilməsi, xüsusilə yaxın, orta və uzaq perspektivlərin nəzərə alınması çox mühüm şərtlərdəndir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, işgüzarlıq tərbiyəsinin yüksək səviyyədə təşkili işində kollektiv təsirin vahidliyinin gözlənilməsi pedaqoji cəhətdən ən vacib qanunauyğunluq kimi

qiymətləndirilməlidir. Çünki belə təqdirdə şagirdləri ictimai fəallığa cəlb etmək, bu sahədə perspektivli işləri asanlıqla üzə çıxarmaq işi asanlaşdırır. Bütün bunlar yetişən nəslin zəruri vərdişlərlə silahlandırmağa, mənəvi saflığa, bütövlükdə yeni insan kimi yetişməyə istiqamətləndirən ən mühüm amillərdən hesab olunur. (Bax. N.Kazimov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, səh. 31).

İbtidai sinif şagirdlərinin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və formalaşdırılması işində mühüm əhəmiyyət kəsb edən əmək təlimi üzrə dərslənkənar tədbirlərin bir sıra növləri vardır.

Elmi pedaqoji ədəbiyyatda əmək təlimi üzrə sinifdən xaric işlərin bir sıra növləri təsnif edilir. Onlardan ən etibarlıları aşağıdakılardır:

1. Fərdi iş formasında olan dərslənkənar işlər.
2. Qrup şəklində olan dərslənkənar işlər.
3. Kütləvi-kollektiv halında olan dərslənkənar işlər.
4. Kənd təsərrüfatı əməyi.
5. Məişət əməyi.

H.Zərdabi yazırdı: “Düzgün təşkil olunan və şüurlu surətdə müəyyən məqsədə doğru yönəldilən əməklə əxlaqca pozulmuş adamları, hətta cinayətkarları da tərbiyə etmək olar”.

Şagirdlərin əmək fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü və aydın olarsa, onun yerinə yetirilməsi də bir o qədər maraqlı olar. Müəllim şagirdləri ardıcılıqla işləməyə sövq etsə, bu zaman az qüvvə və vaxt sərf etməklə daha çox səmərəli iş əldə etməyə nail olar.

Şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün onları əməyin bütün növləri üzrə faydalı işlərə cəlb etmək lazımdır. Faydalı işlərin içərisində məişət əməyi geniş yer tutur. Məişət əməyi kiçik yaşlı məktəblilərin həyatında daha geniş yer tutur. Bu əmək növü ailədə valideynlərə kömək-yatağın yığışdırılması, otağın səliqəyə salınması, stolun təmizlənməsi və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məişət əməyi əsasən ictimai xarakter daşdığı üçün işin səviyyəsi düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Biz işin səviyyəsi deyəndə iş metodunun düzgün seçilməsini nəzərdə tuturuq. İşin metodikası uşaqların yaşına uyğun müəyyənləşdirilməlidir. Müəllim şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, arzu və meylini nəzər almalı və onu əmək fəaliyyətinə qoşmalıdır. Müəllimin özünün də nümunə göstərməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlarda işgüzarlıq keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır ki, böyüklərin köməyinə çox da ehtiyac qalmasın. Şagird çətinliyə düşmüşsə, ona işi necə icra etməyi xatırlatmaq, lazım gələrsə, praktik göstərmək daha yaxşı yanaşma metodudur. Belə yanaşma zamanı həm də elə etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı məktəblilərdə zəhmət çəkmək meylə yaransın. Yaşlıların əməyini müşahidə etmək çox faydalıdır. Çünki yaşlıların əməyi onlar üçün bir növ nümunədir. Əmək fəaliyyətində gücü çatan dərəcədə iştirak etmək onların davranışını müəyyənləşdirir. Belə müşahidələrdən onlar işgüzarlıq keyfiyyətləri də əldə edirlər. Bunun nəticəsində onlar səliqə-səhman yaratmağa çalışır, səliqəsizlik görəndə onu dərhal aradan qaldırırlar. Bu işgüzarlıq keyfiyyətlərini

böyüklədən əxz edən uşaqlar hər şeyə alışır. Məsələn uşaqlar tədricən qayda-qanuna müstəqil riayət edir, məişət işlərində iştirak edirlər. Müəllim onları müntəzəm əməyə cəlb edir, işdə ardıcılığa, görülmüş işin tərbiyəvi əhəmiyyətini dərk etməyə xüsusi fikir verir. Dərsləndirən tədbirin növü kimi kənd təsərrüfatı əməyi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı əməyi məşğələlərinin də şagirdlərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin inkişafında böyük rolu var. Kənd təsərrüfatı əməyini dərsləndirən iş kimi təşkil edəndə bu işlər şagirdlərdə işgüzarlıq təsəvvürləri yaradır, və onlarda bu sahəyə aid praktik vərdişlər aşılayır. Məşğələlər zamanı şagirdlər otaq bitkilərinə qulluq edilmə qaydalarını, onları bir yerdən çıxarıb başqa yerdə əkməyi, kök və qələm vasitəsi ilə çoxaldılmasını öyrənirlər. Şagirdlər mədəni bitkiləri becərir, tərəvəz, çiçək, bəzək bitkilərini yetişdirir, bu sahədə bilik və vərdişlərə yiyələnirlər. Şagirdlərin sadə əməliyyatlardan ibarət müxtəlif əmək növlərinin yerinə yetirilməsində əmək bölgüsü elementlərindən istifadə edilir. Öz arzu və istəklərilə belə məşğələlərdə iştirak etməyə səy göstərən şagirdlər üçün sadə təcrübələr təşkil etməklə iş prosesində şagirdlərə şərait yaradılmalıdır ki, qarşıya çıxan məsələləri özləri həll edə bilsinlər. Burada əsas məsələlərdən biri şagirdlərdə kənd təsərrüfatı əməyinə yaradıcı münasibət formalaşdırmaq, onlarda politexnik bilik və bacarıqlar, müşahidəçilik, tədqiqatçılıq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Müəllim hər bir məşğələnin maksimum dərəcədə təchiz olunmasına nail olmalıdır. Məşğələ zamanı veriləcək nəzəri məlumatların həcmi müəyyənləşdirilməli, praktik məşğələlərlə əlaqələndirilməlidir. Yəni dərsləndirən işlə məktəbdənkənar işi uzlaşdırmaq çox faydalıdır. Bu zaman şagirdlərə sahədə davranış qaydalarını xatırlatmaq kifayət edər.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təcrübəsi az olduğundan, bitkilərin inkişafı haqda da məlumatları və təsəvvürləri azdır. Müşahidə edə bilmirlər. Bunun üçün müəllim onları bitkilərin yanına aparır. Şagirdlər bitkiləri nəzərdən keçirir, onları müqayisə edir, yeni orqanların meydana çıxmasını, yarpaqların, çiçəklərin sayının artdığını görürlər. Təlim prosesində olduğu kimi dərsləndirən texnik tədbirlərdə də təhlükəsizlik toxunmasına riayət etmək lazımdır. Bu baxımdan tədris təcrübə sahəsində işləyərkən təhlükəsizlik texnikası qaydaları və sanitariya-gigiyenik qaydalara ciddi əməl olunmalıdır. İşin nəticəsi təhlil edilərək bitkilərin inkişafı, məhsulun müddəti, məhsuldarlığın nəticəsi təhlil edilərək nəzərə alınmalı və şagird əməyi qiymətləndirilməlidir.

Tədris-təcrübə sahəsi ilə şagirdləri tanış etmək üçün onları sahəyə aparmaq lazımdır. Təlim prosesindən fərqli olaraq uşaqlar burada daha sərbəstdirlər. Yəni görəcəyi işləri özləri də planlaşdırırlar. Burada əsas məsələ şagirdləri sahəni təmizləmək işinə cəlb etmək və bu sahədə onlara əməli vərdişlər aşılamadır.

Pedaqoji elmlər namizədi Rüksarə İbadova Əmək təlimi üzrə sinifdən xaric işlərin növləri və təşkili yolları ilə bağlı apardığı tədqiqatlarda sinifdən xaric işləri üç növə bölür.

Şagirdlərin fərdi yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün onların fərdi işlərinin nəticələri üzrə məktəbdə sərgi təşkil etmək, “Nəyi bacarırsan?” adı altında müsabiqə, habelə əl işlərinə baxış keçirmək, həmin işləri qiymətləndirmək-dəyərləndirmək son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ona nail olmaq lazımdır ki, sinifdən xaric işlərdə şagirdlər qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirmək naminə daha səylə çalışsınlar.

Fərdi məşğələlərin səmərəli və məzmunlu keçirilməsi bir çox hallarda şagirdlərin sənət yolunu, həyat taleyini müəyyənləşdirmiş olur.

Sinifdən xaric-fərdi məşğələlər həm də zəif oxuyan şagirdlərə köməyin bir vasitəsidir. Ona görə də, fərdi məşğələlər prosesində müəllim müdaxiləsi lazım gəlir. Bu məsələlərin əsas məqsədi şagirdlərin təlim proqramı üzrə bilik və bacarıqlarda olan çatışmamazlığı aradan qaldırmaq, onlarda öz bacarıqlarına, inam tərbiyələndirməkdir (Bax, R.İbadova Əmək təlimi üzrə sinifdən xaric işlərin növləri və təşkili yolları. İbtidai məktəbdə sinifdən xaric işlərin təşkili. “Rövşən” nəşriyyatı, Bakı 2006, səh. 130). Fərdiləşdirmə zamanı müsbət nəticə alma ehtimalı böyükdür. Ekskursiyalardan danışarkən dirriklərə ekskursiyaların əhəmiyyətindən də söhbət açdıq. Burada işgüzarlığın digər əlaməti olan işgüzar gəzintidən danışacağıq.

Dirriyə ekskursiyada əsas məqsəd tərəvəz bitkiləri ilə onları tanış etmək, onlarda bu sahəyə dair bilikləri dərinləşdirmək, onları qulluq qaydaları ilə tanış etməkdir. Sahəni və tarlanı gözdən keçirdikdən sonra, ləklərə, cərgələrə diqqət yetirir, onları əmək qəhrəmanları ilə tanış edir. Müəllim torpağın payızda və yazda becürməsi üçün üzvi və mineral gübrələrin zəruri olduğunu şagirdlərə başa salır. Dirrikdəki bitkilərin otaq bitkilərilə müqayisəsi də çox faydalıdır. Bu müqayisənin didaktik əhəmiyyəti böyükdür.

Otaq bitkilərinə qulluq zamanı müəllim şagirdləri qulluq qaydaları ilə tanış edir, uşaqlar da öz növbəsində bitkilərin adları, xarici oxşarlığı, müxtəlifliyi ilə tanış olurlar. Onların yarpaqlarını təmizləyir, torpağını yumşaldır və sulayırlar.

Toxumların əkin üçün hazırlanması zamanı məqsəd şagirdləri bu qaydalarla tanış etməkdir. Müəllim giriş söhbətində şagirdlərə yetişdirəcəkləri bitkilər haqda məlumat verir. Şagirdlər toxumlarla tanış olur, onları müqayisə edirlər. müəllim bitkinin həyatı, şəraiti haqda söhbətlər aparır və bitkilərin lazımı şəraitdə düz böyümələrini onlara başa salır.

Müəllim şagirdləri birillik, çoxillik bitkilərin fərqi ilə tanış edir. Bu bitkilərin oxşar və fərqli cəhətlərini şagirdlər ayırd etməyə çalışırlar. O, həm də bəzək-dekorativ bitkilər haqqında məlumat verir və onlara başa salır ki, torpaq bitkilərin yem mənbəyidir.

Əməyin bütün növləri ilə şagirdlərin tanış olmasına baxmayaraq, müəllim onların işini diqqətlə izləməli, ehtiyacı olanlara köməklik göstərməli, istiqamət verməli, kənd təsərrüfatı alətləri ilə işləməyin düzgün qaydalarını vaxtında göstərməlidir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı əməyi məşğələlərinin düzgün təşkili zamanı müəllim şagirdləri bitkinin inkişafı ilə, bitkinin böyüməsi üçün lazım olan

şəraitlə tanış edir, şagirdlərin bitkilərini, əmək bacarığını və vərdişlərini təkmilləşdirir. Şagirdlər sistemativ olaraq müşahidə etməli, bitkinin böyüməsini, inkişafında gedən dəyişiklikləri bilməlidirlər.

Beləliklə, şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatı əməyi məşğələlərinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar praktik şəkildə şitillərin əkilməsini, kök atmağa qoyulmasını, bitkilərin işığa, istiliyə və rütubətə olan ehtiyacını, çiçəkli bitkilərin inkişaf xüsusiyyətlərini, tərəvəz bitkilərinin açıq sahədə səpilməsini öyrənirlər və s.

Kiçik yaşlı məktəblilərin aparıcı fəaliyyət növü təlim olsa da, burada özünəxidmət və əmək fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Şagirdlər özünəxidmət əməyinə hələ məktəbəqədər yaş dövründən başlayırlar. Bu əmək növü üzrə bilik, bacarıq, vərdiş və digər didaktik adətləri inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək üçün ibtidai siniflərdə daha əlverişli şərait yaranır. Belə ki, uşaqlar müəllimin rəhbərliyi altında yaşlıların əməyinə hörmət və qayğı ruhunda tərbiyə olunur, insanların həyatında əməyin rolunu dərk edir, bununla özləri də əməyə qoşulurlar. Ona görə də ailədə bu sahədə elə şərait yaratmaq lazımdır ki, uşaq özünəxidmət əməyi üzrə müəyyən vəzifələri yerinə yetirə bilsin. Özünəxidmət əməyi kiçik yaşlı məktəblilərdə olan marağı, meyli yüksəldir. Əgər pedaqoji təsir yaxşı olarsa, bu maraq və meyllər onlarda həvəs yaradır. Bu həvəs isə müəyyən əmək qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına səbəb olur, əmək qabiliyyətləri isə işgüzarlığın ən başlıca stimuldur.

Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, özünəxidmət əməyi işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Özünəxidmət əməyi psixoloji baxımdan yalnız o vaxt məhsuldar və səmərəli olur ki, burada hər bir uşağın vəzifəsi kimi icra üçün vaxt və keyfiyyətə nəzarət konkret müəyyənləşdirilsin. Bu vaxt uşaqda təşkilatçılıq xüsusiyyətləri, öz işinə məsuliyyət hissi, birgə işləmək tərbiyə olunur.

Şagirdlərin öz əlləri ilə hazırladıqları əşyalar onlara xüsusi zövq verir və sevinc bəxş edir.

Beləliklə, əmək fəaliyyəti zamanı həm işgüzarlıq keyfiyyətləri, həm iradi-emosional sahə, həm də idrak prosesinin lazımi səviyyədə inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin işgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasında əmək təliminin rolu müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. İşgüzarlıq əmək fəaliyyətinin meyarıdır.
2. İnsanın həyatı üçün lazım olan maddi nemətlər işgüzar əməyin nəticəsidir.
3. İşgüzarlıq insani keyfiyyətlərin formalaşmasında, müəyyən məqsədə nail olmasında şəxsiyyətə imkan və şərait yaradır.
4. İşgüzarlıq nəticəsində insani keyfiyyətlərin formalaşmasında, əmək təliminin əhəmiyyəti böyükdür.
5. İşgüzarlıq kiçik yaşlı məktəblilərdə zəhmətsevərlik, dözümlülük, cəsarət, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik kimi əxlaqi keyfiyyətləri aşılıyır.

6. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında əmək tərbiyəsinin rolu, əməyin iqtisadi, sosial, fizioloji, psixoloji mahiyyətini şagirdlərə anlatmaq tədqiqat işinin əsasını təşkil edir.

7. İşgüzarlıq keyfiyyətlərinin formalaşmasında təlim işlərinin və tərbiyəvi tədbirlərin əhəmiyyəti böyükdür.

8. Təlim prosesində verilən nəzəri biliklərin təcrübə ilə birləşdirilməsi zamanı uşaqlara aşılana işgüzarlıq elementləri onları gələcək həyata hazırlayır.

9. Təlim prosesində əmək vərdişlərinin qazanılması o zaman didaktik tələbləri ödəyir ki, bütün əmək alətləri, onların istifadə qaydaları, səmərə vermək imkanları şagirdin dünyagörüşünə köçürülsün. Bu barədə geniş dünyagörüşü qazanmaq imkanı əldə edən şagird işgüzarlıq elementləri barədə bilik, bacarıq, vərdişlər sisteminə yiyələnir.

10. Təlim prosesində yeni texnologiyalardan, innovasiyalardan, monitoring və qiymətləndirmə əməliyyatlarından istifadə edilməsi haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllinə kömək edir.

11. Əmək təlimi üzrə dərindən xaric tədbirlərin çoxçeşidli növlərindən istifadə etməklə şagirdlərə hər cür işgüzarlıq keyfiyyətləri aşılamaq olar.

12. Kompüter texnologiyası, xüsusilə internet vasitəsilə əmək təlimi üzrə bilik, bacarıq, vərdişlərə yiyələnmələri üçün şagirdlərin bu işə sövq olunmaları çox faydalıdır:

- uşaqlar əməyin intellektual səviyyəsilə tanış olur;
- uşaqlar əməyə sivilizasiyanın rəhni kimi baxmağa alışır;
- onlar həm sivilizasiyaların, həm qloballaşdırmanın əmək tələbləri olmadan reallaşmasına şübhə ilə yanaşır;
- yeni texnologiyaların, avadanlıqların, aksesuarların inkişafının yalnız və yalnız işgüzarlıqla olmasını təsdiqləyirlər.

13. Təlim-tərbiyə prosesində kiçik yaşlı məktəblilərə əmək psixologiyasının hər tərəfli öyrədilməsi, onların işgüzarlığa psixoloji cəhətdən düzgün hazırlanması haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllini təmin edir.

Peşəyönümü. Peşəyönümü elmi-pedaqoji ədəbiyyatda peşəyə istiqamətləndirmə, peşə oriyentasiyası şəklində də işlənmişdir. Peşəyönümü məsələsi inkişaf etmiş ölkələrdə peşə təhsilinin ən önəmli məsələlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Dünya təcrübəsində peşəyönümünə önəm verən dövlətlər bu məsələni bir neçə səbəbdən daim gündəmdə saxlayırlar. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, hər bir inkişaf etmiş ölkədə yeniyetmələrin, gənclərin peşələrə istiqamətləndirilməsi işsizliyin qarşısının alınmasına xidmət edir. İkinci səbəb, ölkə büdcəsinə yönəldilən vəsaitin əsas hissəsinin peşə təhsili sektorundan gəlməsidir. Hər iki səbəblə bağlı bəzi açıqlamalar verək. Elə ölkələr var ki, orada orta ümumtəhsil məktəblərini bitirənlərin ümumi sayı yüz minlərlədir. (Almaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və s.). Onların yalnız 20-25 faizi ali məktəblərə qəbul olunduğu halda 75-80 faizi ali təhsildən kənar qalmalı olurlar. Bu rəqəmi 10 illər üçün hesablayanda ali təhsildən kənar

qalanların sayını milyonlarla hesablamaq lazım gəlir. Deməli, bir onillik müddətində həmin ölkələrdə milyonlarla ali təhsildən kənar qalan gənclər ordusu yaranır. Bu zaman peşəyönümünün düzgün elmi-pedaqoji mexanizmi həmin gənclərin nəinki işsiz qalmaq, hətta peşə təhsili alıb işlə təmin olunmaq ehtiyaclarını ödəyir. Peşə təhsilinə cəlb olunmuş bu gənclər, ağır və yüngül sənaye sahəsinə, kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilir. Maşınqayırma, aviasiya, tikinti sənayesi, toxuculuq sənayesi, ağac emalı, mebel sənayesi və sair bu kimi sahələri özündə əks etdirən peşə təhsilinə cəlb olunan yeniyetmə gənclər az müddət ərzində göstərilən sahələr üzrə peşələrə yiyələnərək istehsalata göndərilir. Ölkədə istehsalın mütəmadi, dinamik inkişafı onun tərəqqisinə səbəb olur.

Almaniya maşınqayırma, Yaponiya texnika, Pribaltika respublikaları, Rumuniya mebel istehsalı sahəsində məhz peşə təhsilinin düzgün qurulması sayəsində güdrətli dövlətlərə çevrilmişdir. Respublikamızda Almaniyanın istehsalı olan avtomobillərə, Riqanın, Rumuniyanın istehsal etdiyi mebel dəstlərinə ona görə zəruri ehtiyac olmuşdur ki, bu məhsulların keyfiyyəti yüksək səviyyədədir. Həmin yüksək səviyyəni isə məişətə təqdim edən yüksək peşə təhsili alıb, yüksək sənətkar titulu ilə əmək müəssisələrində çalışan peşə məktəblərinin məzunlarıdır.

Ölkəmizin timsalında da belə faktlara müraciət etmək olar. Azərbaycanda hər il 100 min civarında gənc orta ümumtəhsil məktəblərini bitirir. Onların yalnız 25-28 faizi ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul olunur. Qalanları isə ali və orta-ixtisas təhsilindən kənar qalırlar. Həmin rəqəmi son onilliklərdə təhsildən kənar qalanlara şamil etsək deməliyik ki, təxminən 1 milyondan artıq gənc ali və orta ixtisas təhsilindən kənar qalmışdır. Belə bir ordunun peşə təhsilinə istiqamətləndirilməsi ölkəmizin sənayesinin kənd təsərrüfatının, ümumiyyətlə desək xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin yüksək səviyyədə inkişafının təmin olunmasına xidmət edən kadr potensialının hazırlanması kimi başa düşülməsidir.

Püşəyönümünün elmi, pedaqoji, metodik imkanlarının üzə çıxarılması, onun müasir mexanizminin yenidən formalaşdırılmasından ötrü bir sıra tələblərin gözlənilməsi vacibdir.

- Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrini özündə əks etdirən peşə təhsili üzrə yeni elmi-pedaqoji sistemin, yeni metodikanın yaradılması;
- Peşəyönümünün yeni nəzəri əsaslarının sistemə salınması;
- Peşə təhsili madd-texniki bazasının yeniləşdirilməsi;
- Peşə təhsili bazalarının beynəlxalq standartlara cavab verməsinin təmin olunması.

Peşəyönümü üzrə elmi-pedaqoji prinsiplərin də müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Prof. Z.Qaralov "Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkilinin elmi-pedaqoji prinsipləri" adlı məqaləsində həmin prinsipləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir.

- Peşəyönümü işinin dövlət səviyyəsində mühüm yer tutması;

- Ailə, məktəb və konkret islahat idarəsinin eyni dərəcədə məsuliyyət daşması;
- Məktəbdə peşəyönümü işinin ailənin genetik humanizmi, əməksevərliyi, halallıqsevərliyi, xeyirxahlığı, insansevərliyi əsasında qurulması;
- Məktəblilərlə peşəyönümü işinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi. Ailə emalatxanasının yaradılmasının zəruriliyi;
- Məktəbdə universal peşələr və əmək bacarıqlarının verilməsi;
- Ailə, insan istehsalı və yenidən istehsalının peşəyönümü işinin əsas tərkib hissəsi hesab edilməsi;
- Natamam orta məktəbi bitirənlərin gələcək həyat yollarını özləri və valideynlərinin həll etməsi;
- Məktəbdə peşəyönümü işinin əlaqələndiricisinin olması və bu işə ixtisaslı istiqamət verilməsi;
- Fənn müəlliminin iş metodikası müəyyənləşdirməsində müstəqilliyi;
- Peşəyönümü işinin məzmununun ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji, maddi-mənəvi, psixoloji və kadr problemləri əsasında müəyyənləşdirilməsi.
- Peşəyönümü işinin nəticəsinin məzunların gücləri, imkanları və arzuları əsasında ictimai istehsalata qoşulmalarından ibarət olunması;
- Əmək ehtiyatları, sosial məsələlərlə, səhiyyə və maarif problemləri ilə istehsalın təşkili və ideologiya ilə məşğul olan bütün nazirliklər, baş idarələr, müəssisə və təşkilatların peşəyönümü işinin təşkilinə, aparılmasına və nəticəsinə tam məsuliyyət daşması;
- Peşəyönümü işinin nəzəri problemlərinin elmi-tədqiqat müəssisələrinə həvalə edilməsi;
- Peşəyönümündə formalizmdən imtina edilməsi və işə yaradıcı münasibətin təmin olunması;
- Peşəyönümü işini yeni qaydada təşkil etmək üçün kadr korpusu hazırlığında köklü yeniləşmənin aparılması. Pedaqoji institutlarda peşəyönümü probleminin bütün tədbirlərdə öyrədilməsi. Müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin yenidən hazırlanması kurslarının proqramlarına xüsusi mövzular daxil edilməsi, seminarlar təşkil edilməsi;
- Valideynlərin peşəyönümü sahəsində hazırlığının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi;
- Ölkədə mülkiyyətin yeni, daha mükəmməl formasının yaradılması;
- Peşəyönümü işinin, həmçinin şüurun inkişafına xidmət etməsi. Gənclərə müstəqilliyin verilməsi;
- İctimai qüvvələrin yerləşdirilməsində dinamik sistem və gənc qüvvələr potensiallarında maksimum istifadə mexanizminin yaradılması;
- Cəmiyyətdə insanı mülkiyyətdən, mədəniyyətdən, mədəniyyət və maarifdən yadlaşdıran amillərin aradan qaldırılması, sahiblik hissənin gücləndirilməsi və s.

Sual və tapşırıqlar.

1. İşgüzarlıq deyəndə nə başa düşülür?
2. İşgüzarlığı tərbiyənin tərkib hissələri sırasına kim daxil edib?
3. İşgüzarlıq ədəbiyyatda necə qoyulub?
4. Təlim prosesində uşaqlara hansı işgüzarlıq elementləri aşılır?
5. Dərslərdən əlavə tədbirlərdə şagirdlərə işgüzarlıq elementləri necə aşılır?

IX FƏSİL

9.1. Estetik tərbiyə

«Estetik» sözü «Estetika» sözündəndir. Estetika isə gözəllik haqqında elmə deyilir. «Dünyanı gözəllik xilas edəcək» deyənlər heç də səhv etməmişlər. Doğrudan da gözəlliyi duymaq, qavramaq və düzgün qiymətləndirmək insana xüsusi zövq verir, insan hər hansı bir gözəllikdən xoş hal olur, mədəni istirahət edir. Gözəllikdən mütəəssir olan insanın bütün yorğunluğu çıxır, qəmi-qüssəsi dağılır, bütün pislilikləri unudur və yalnız yaxşılıqlar barədə düşünür. Ona görə də ailədə, bağçada, təlim-tərbiyə müəssisələrində, ictimai təşkilatlarda, sosial

mühitdə uşaqlara, yeniyetmələrə, gənjlərə, zəhmətkeş kütləyə gözəlliyi duymağı, qavramağı və qiymətləndirmə bacarığı öyrətmək üçün bir sıra nəzəri müddəalardan və təjribi amillərdən istifadə etkdə onlara estetik hissələri aşılamaq daha asan olur. Bu hissələrin aşılınması prosesi estetik tərbiyənin həyata keçirilməsi prosesidir. Gözəl söz, gözəl danışmaq, gözəl sima, gözəl geyim, gözəl xasiyyət, gözəl davranış, gözəl səs, gözəl baxış, gözəl yerləşmə, gözəl ünsiyyət, gözəl münasibət, gözəl qamət insanı daha gözəl göstərir. Bu gözəllikləri müşahidə edənlər isə zövq alaraq özləri də bir növ gözəlləşirlər. Deməli, gözəllik hissələrini insanlar ilkin olaraq öz davranış və fəaliyyətlərində əldə edirlər. İnsanların bir qismimüşahidə etdikləri və duyub qavradıqları estetik gözəllikləri təbiəti müşahidə etdikdən sonra qazanırlar. Güllərin, çiçəklərin bihüşedici ətri çəmənliklərin əsrarəngiz yaşıllıqları, ağacların duruşu, qaməti, çayların, bulaqların, şlalələrin, fəvvarələrin şırıltısı, saflığı, büllur ahəngini, təpələrin vüqarı, dağların əzəməti, göy qurşağının füsunkar rənglərə boyanması, ayın, günəşin çıxması (doğması), batması (qürub etməsi) zamanı onların əl çatmaz ünüyetməz gözəlliklərə qərqlənməsi, çisgin, dumanın gözəlləşməsi, qarın narın yağması, yağışın sakit çiləməsi, küləyin xəfif əsməsi, ulduzların sayrışması, quşların xoş nəğmə oxuması, qatara düzülüb süzməsi, zərif heyvanların duruşu, yerləşməsi, qaçışı, hovuzlarda, göllərdə, akvariumlarda rəngarəng balıqların oynaması, insanlara hədsiz zövq verir. Onlar bu zövqün sayəsində həm fiziki, həm də mənəvi jəhətdən zənginləşirlər.

Mahnıların həzinliyi, muğamların bir qədər kövrək, bir qədər nikbin, bir qədər qəmli-kədərli, bir qədər səmimi, bir qədər joşğun, bir qədər sevgiməhəbbətlə dolu hissələr aşılması insanları düşündürür, daşındırır, onların yaşamaq eşqini artırır. Rəqslərin həzinliyi, joşğunluğu, çevikliyi, oynayanların, dinləyənlərin, tamaşa edənlərin, ifa edənlərin hal-əhvalını yaxşılaşdırır. Ansamblların, orkestrlərin gur ifası dinləyənlərin duyğularına qol-qanad verir. Səhnə əsərlərinə tamaşa edənlər aktyorların geyimindən, hərəkətindən, danışığından, dekorların, mizanların təbiiliyindən, əsərin qayəsinə uyğun olan, səsin, nəğmənin, rəqsin, bədii təsvirlərin vəhdətindən yaranan gözəllikləri, səmimi qəbul edir və ruhən dinjəllirlər. Əsərin ideyasından nətiyyə çıxaranlar isə daxilən saflaşırırlar. Rəssamın fırçasından çıxan tablolar isə insanları rənglərin sehri dünyası ilə tanış edir. Minbir rəng çalarlarının ahəngindən yaranan təbiət və jəmiyyət hadisələri, döyüş səhnələri onlara janlı aləmdə olduğundan təbii və oricinal görünür. Jəmiyyətdə kütlələrin yaratdığı adətlər, ənənələr, mərasimlər, tədbirlər, bayramlar bütün xalqın estetik mədəniyyətinin bariz nümunəsini özündə əks etdirir.

Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, estetik tərbiyə insanların fərdi davranış və fəaliyyətində, həmçinin jəmiyyətdə, təbiətdə və injəsənətdə olan gözəlliklərin təmkinlə duyulması, şüurlu qavranılması və düzgün qiymətləndirilməsi bacarığının inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması və vərdislərə çevrilməsi prosesidir.

Respublikamızın görkəmli alimlərindən akademik Mehdi Mehdizadə, professor Əliheydər Həşimov, Vidadi Xəlilov estetik tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri, imkanları, vasitələri, həyata keçirilməsi yolları ilə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmişlər. **Biz** ona görə bu alimlərin estetik

tərbiyə barədəki tədqiqatlarına üstünlük verirəm ki, doğrudan da onlar ölkəmizdə estetik tərbiyə məktəbinin yaradıcılarıdır. Əgər onlardan birincisi akademik Mehdi Mehdizadə 1958-ci ildə ölkəmizdə çap olunan ilk «Pedaqogika» dərsliyində bu məktəbin bünövrəsini qoymuşsa, ikincisi, yəni professor Əliheydər Həşimov 1964-jü ildə çap olunan «Pedaqogika» dərsliyində və bir sıra əsərlərində bu məktəbi inkişaf etdirmiş, üçünjüsü, yəni professor Vidadi Xəlilov isə həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyalarında, həmçinin monoqrafiyalarında, kitab, kitabça və məqalələrində estetik tərbiyənin bütöv bir sistemini yaratmışdır.

Biz adı çəkilən alimlərin və estetik tərbiyə haqqında yazan digər tədqiqatçıların dediklərini təkrar etməmək şərtiylə estetik tərbiyə barədə bəzi mülahizələrimizi bildirmək istərdik.

Məktəbəqədər dövrdə estetik tərbiyə. Estetik tərbiyə ilkin olaraq ailədən başlayaraq həyata keçirilir. Ailədə valideynlər və yaxud valideynləri əvəz edən şəxslər məktəbəqədər yaş dövrlərindən başlayaraq uşaqların estetik tərbiyəsi ilə məşğul olurlar.

Məlum olduğu kimi, uşaq oturmağa başlayarkən əl hərəkətləriylə oynamağı ifadə edən hərəkətlər göstərir. Əllərilə qarşısına qoyulan qabı və ya hər hansı bir əşyanı döyəjləməyə başlayır. Bu onu göstərir ki, uşaqlarda ilkin olaraq ritmik ahənglər, melodiya, nəğməyə meyllilik özünü daha tez biruzə verir. Ona görə, fikrimizə, uşağa ilkin olaraq estetik hisslər musiqi alətləri vasitəsilə, başqa sözlə desək, musiqi alətlərini özündə təjəssüm etdirən oyuncaqlar vasitəsilə aşılanmalıdır. Yaxşı olar ki, ilk dəfə olaraq kiçik həcmli dəflərdən (zəngli qaval) istifadə olunsun. Təcrübə göstərir ki, uşaq bağçalarında 1-2 yaşlı uşaqlar üçün hazırlanmış həmin zəngli dəflərdən istifadə, onların inkişafında böyük rol oynayır. Rusiyanın, Avropa ölkələrinin, Ərəb ölkələrinin müşahidə etdiyimiz uşaq bağçalarında həmin zəngli dəflərin əsasən üç formasından istifadə olunur. Yaş dövrlərinə uyğun olaraq zəngli dəflərin də həcmi nisbətən böyüdülmür, yəni 1-2 yaşlı uşaqlar üçün hazırlanmış zəngli dəflərin diametri lap kiçik, 3-4 yaşlıların bir qədər böyük, 5-6 yaşlıların isə onlara nisbətən bir qədər böyükdür. Ailələrdə belə zəngli dəflərdən istifadə olunması uşaqlarda ritmik ahəngi tənzimləyir, inkişaf etdirir. Kiçik klavişlərin çöplə çalınması kimi kiçik musiqili oyuncaqlar uşaqlarda musiqi duyumunu üzə çıxarır, Onlarda musiqi ahənglərini seçmək, sıralamaq bəjarığını inkişaf etdirir. Ona görə də valideynlər uşaqlar üçün ilkin olaraq kiçik musiqi alətləri-oyuncaqları alsalar, onların estetik tərbiyəsinin düzgün qoyuluşuna nail ola bilərlər. Kiçik, orta və böyük məktəbəqədər yaş dövrlərinə uyğun olaraq uşaqlara rəngli karandaşların, boyaların alınması da onların estetik hisslərinin inkişafı üçün önəmlidir.

Çünki uşaqlarda bu yaş dövrlərinin hər biri üçün səjiyyəvi olan rəsmə bəjarığının ilkin şərtləri özünü biruzə verir. Ona görə rəsm albomları, rəngli karandaşlar oyuncaq kimi uşaqlara təqdim olunarsa, bu işin bünövrəsi düzgün qoyulmuş olar.

Bəzi uşaqlar rəqs etməyə, bəzisi mahnı oxumağa, bəzisi melodiya ifa etməyə, bəzisi şer deməyə, bəzisi dekorasiyalar hazırlamağa meyl edir. Ona

görə ailədə uşaqların estetik tərbiyəsinin yollarını, vasitələrini müəyyənləşdirməkdən ötrü mütəxəssislərdən məsləhətlərin alınması faydalı olardı.

Məlum olduğu kimi, estetik tərbiyə hərtərəfli inkişaf etmiş adamın mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Estetik tərbiyənin əsas mahiyyəti uşaqların estetik hisslərinin tərbiyə edilməsindən, təbiət və jəmiyyətdəki gözəllikləri düzgün başa düşməkdən, zövqün və bədii fəaliyyətin müxtəlif sahələrində onların yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafından ibarətdir.

Estetikanın əsas mahiyyəti estetik tərbiyə, estetik inkişaf, estetik şüur, estetik ideal və s. məfhumlarla sıx bağlıdır.

Tarix boyu ulu babalarımızın yaratdığı estetik baxışları mənimsəmək və yaradıcı formada inkişaf etdirib tətbiq etmək bu gün qarşımızda əsas vəzifə kimi durur.

Bizim jəmiyyətin mənəvi siması hər jəhətdən gözəl olmalıdır: Aqillərin birinin dediyi kimi: «Gənjlər həmişə gözəldir, əgər o düzgün tərbiyə olunursa, düzgün, yaşayarsa, düzgün işləyir, düzgün sevinirsə...» Buradakı dərin mənə kiçik yaşlı və gənç nəslin estetik tərbiyəsi ilə hərtərəfli bağlıdır. Əgər doğrudan da insan düzgün tərbiyə olunursa, nəticədə bu tərbiyə insanın gələcəyi üçün işıqlı bir yol açır.

Estetik tərbiyə vasitəsilə insan yalnız «Həyatı gözəllik qanunları üzrə öyrənir, həm də onun əqli, əxlaq, fiziki jəhətdən inkişafı və kamilləşməsi təmin olunur». Məlumdur ki, insan ətraf mühiti duyğular vasitəsilə qavrayır. Uşaq heç bir əqli əlamət olmadan dünyaya gəlir. İ.M.Seçenovun dediyi kimi, uşağın fikrinin kökü hiss etməsi üzərindədir, başqa sözlə desək, uşaq fikirləşməzdən qabaq, ətraf mühiti hiss orqanları (görmə, eşitmə, duyma və s.) vasitəsilə dərk edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar estetik tərbiyənin əsasını onların hissetmə, duyma üzlərinin inkişaf etdirmək təşkil edir. Uşaqlar uşaqlıqdan evin, mənzillərin həyətdə, bağçada, uşaq bağçasında, küçədə təbiətin füsunkar gözəlliyini, rəsm əsərlərini, memarlıq abidələrini görür, musiqi dinləyir. Bu anların bədii təsiri onların həssaslığını özə çıxarır.

Bağçada tərbiyəçi, ailədə valideynlər bu gözəlliklərin qavranılmasına köməklik etməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar müşahidə etdikləri gözəlliklər haqqında mühakimə yürütməyi və nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu söyləməyi bəjarmalıdırlar.

Estetik tərbiyənin əsası ailədə qoyulur. Uşaq təmizliyə riayət etməyi səliqə və zövq ilə geyinməyi, mədəni davranmağı ilk dəfə ailədə dərk edir. Musiqini, mahnını əvvəljə evdə dinləyir. Bir sözlə, onda estetik zövq və gözəlliyə doğru meylin ilk rüşeymləri ailədə yaranır. Kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsinə tərbiyəçi ailə ilə sıx əlaqəyə girmədən müvəffəqiyyətlə həll edə bilməz. Bunun üçün hər iki tərəf möhkəm və qırılmaz əlaqə şəraitində işləməlidir. Ailə ilə bağça eyni hədəfi güdməli, eyni məqsədə xidmət etməlidir.

Uşağın estetik dünyagörüşünün formalaşması prosesi bağçada, tərbiyəçinin rəhbərliyi altında yerinə yetirilir. Aydın ki, müxtəlif ailələrdən gəlmiş müxtəlif uşaqların tərbiyəsi də müxtəlif olajaqdır. Xasiyyəti, rəftarı gözəl olan uşağın, zövqü, arzusu, fikri də gözəl olar. Gözəllik və çirkinlik əlamətlərini

fərqləndirə bilməyən uşaq yaxşı əxlaqla pis əxlaqı da bir-birinən ayıra bilməz. Elə uşaq var ki, həddindən artıq ərköyündür. Özünü yoldaşlarından üstün tutur. Bir başqası hər şeyi bəhanə edərək küsür və ya tez-tez ağlayır. Estetik tərbiyənin müəyyən xəttin ətrafında fırlanmasına nail olmaq birinci növbədə ailə ilə sıx əlaqə saxlamaqdan asılıdır.

Kiçik yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi ilə ailədə ata-ana, bəli-qardaş, dayə, bağçada tərbiyəçilər və s. məşğul olurlar. Onlar həm gələcək üçün həyatın gözəlliklərini dərk edən, həyatı hərtərəfli qavrayan, möhkəm iradəli, dolğun bilikli, həm də danışıq tərzində nitqində gözəl olmalıdırlar.

Estetik tərbiyəni aşılaman tərbiyəçinin qarşısında duran məqsəd kiçik yaşlı uşaqlarda sağlam bədii zövqü inkişaf etdirməkdən, gözəlliyin mahiyyətini onlara aydınlaşdırmaqdan və bu gözəlliyə məhəbbət hissi yaratmaqdan ibarətdir.

Tərbiyəçi uşaqlara estetik tərbiyəni aşılaman zaman gözəlliyin hər bir təzahür formasını qavramağı və ümumi fikri düzgün başa düşməyi, sevməyi, qiymətləndirməyi, məişətə, əməyə, həyata gözəllik gətirməyi, həyatı gözəllik qanunlarıyla qurmağı öyrətməlidir. Bu məqsədlə əlaqədar olaraq gənç nəslin estetik tərbiyəsinin bir çox vəzifələri vardır. Kiçik yaşlı uşaqlarda gözəllik hissini aşılamaq üçün bu vəzifələri həyata keçirmək əsas şərtlərdən biridir:

a) Təbiətdə, insan fəaliyyətində, injəsənətdə olan gözəllikləri qavramaq və başa düşmək bəjarığını uşaqlarda estetik jəhətdən tərbiyə etmək;

b) Həmin estetik gözəlliklərin qavranılması ilə əlaqədar olaraq yaranan estetik bədii zövqü uşaqlarda təşəkkül etdirmək;

j) Uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyəti (nəğmə, rəsm, şeir söyləmək, nağıletmə, yapma, quraşdırma, aplikasiya və s.) formalandırmaq və ətrafındakı gözəlliklərə rəğbət hissi yaratmaq.

Yuxarıda qeyd olunmuş vəzifələr bir-biri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilməlidir.

Estetik tərbiyə öyrədir ki, gözəllik sağlamlıqla, bədən tərbiyəsi ilə, gimnastika ilə sıx bağlıdır.

Uşaq müxtəlif səslər eşitməklə rəngarəng təsir güjünə məruz qalmalıdır. Uşağa hər şeydən əvvəl diqqətlə baxıb dinləməyi öyrətmək lazımdır. Əşya və ya hidisələrin mövjud olan daha xarakterik əlamətlərini qavramaqla uşaqda emosional duyğular oyadılmalıdır. Uşağın estetik mühitlə əhatə edilməsi yüksək zövqlü şəxs kimi yetişdirilməsində mühüm rol oynayır.

Uşaq hər şeyə fikir verir. Onda hələ müqayisə etmək bəjarığı olmadıqda nəyi ilk dəfə görsə, elə bilir ki, bu belə də olmalıdır.

Uşağın estetik inkişafı, onun qavramasından, təsəvvüründən, yadda saxlamasından, maraq, meyl, hissindən çox-çox asılıdır.

Uşaqların estetik tərbiyəsinin vəzifələri onların hərtərəfli inkişaf tələblərindən irəli gəlir. Onları dörd istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Estetik davranmanın inkişaf etdirilməsi, emosiyanın, hissələrin, münasibətin və marağın formalaşdırılması;

2. Elementar estetik şüurun formalaşdırılması;

3. Estetik fəaliyyətin dərk edilməsi;

4. Estetik və bədii yaradıcılığa sövq edən qabiliyyətin inkişafı.

Estetik və bədii qabiliyyət müxtəlif analizatorların inkişafı ilə əlaqədardır. Burada uşağın təşəbbüskarlığını, nəticəni qabaqjadan duymaq, görmək, ona jan atmaq arzusunu hiss etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaqların və bağça əməkdaşlarının səliqəli geyimi də estetik tərbiyədə mühüm əhəmiyyəti kəsb edir. Onların geyimi, saçlarının zövqlə daranması, mədəni davranışı estetik tərbiyə baxımından çox qiymətlidir.

Təbiət özü estetik tərbiyənin beşiyidir. Təbiət gözəlliyini görüb duymaq, meşənin «janlı» səsini eşitmək, dağ yamajının əlvan güllərini, quşların könül oxşayan səsini dinləmək uşaqlarda dərin fərəh hissi yaradır. Tərbiyəçi bu gözəllikləri görmək, duymaq və qavramaq qabiliyyətini uşaqlarda formalaşdırmaqda böyük ustalığ göstərməlidir.

Uşaq bağçasında təbiət guşəsi yaradılmalıdır. Uşaqların bu guşədə çiçəklərə, quşlara, müxtəlif heyvanlara qulluq etməsi çox əhəmiyyətlidir.

İnjəsənət əsərlərindən istifadə edərkən bağçanın bəzədilməsi də uşaqların estetik zövqünə güclü müsbət təsir göstərir. Xüsusilə çini, gips, gil və plasmadan düzəldilən fiqurlar uşaqların diqqətini daha çox cəlb edir.

Musiqi uşaqların estetik tərbiyəsində güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Onlar musiqini çox sevir. Musiqi sədasi altında çıxış etmək, rəqs etmək, musiqi alətində çalmaq bəjarığını nümayiş etdirmək, ifadəli şeir demək uşaqların estetik tərbiyəsində mühüm vasitələrdəndir.

Uşaq bağçasındakı bayramlar uşaqlara güclü təsir göstərir. Bayramın müvəffəqiyyətlə keçirilməsində, onun quruluşu, məzmunu, hekayə söyləmə, tamaşaların (kukla və jizgi teatri, səhnələşdirmə, kölgə teatri və s.) düzgün növbələşməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasında Novruz bayramı, 28 May «Respublika günü», 8 Mart «Beynəlxalq qadınlar günü», 1 İyun «Uşaqların müdafiə günü», «Yeni il» və s. bir sıra dini bayramlar təntənəli şəkildə dövlət səviyyəsində kəsirilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların kukla teatrında ən çox sevdikləri «Yalançı qaban», «Piri baba», «Tıq-tıq xanım» və s. tamaşalarıdır.

Video filmlərin göstərilməsi uşaqların estetik tərbiyəsində mühüm vasitələrdən biridir. Bu jəhətdən böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlara, onların anjaq səviyyəsinə az-çox uyğun filmlər göstərmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaşlı uşaqlar «Yeddi oğul istərəm», «Şehirli xalat», «Bir qalanın sirri» və s. kimi filmlərə çox maraqla tamaşa edirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsində televiziya və video verilişləri mühüm yer tutur. Uşaqların fəal iştirakı ilə verilən konsertlər, tapmaja, şeir gejeləri, təbiətin qoynunda keçirilən gəzinti və ekskursiyalara aid verilişlər, aktyorlarla birgə uşaqların verdiyi səhnəjilər, jizgi filmləri və s. uşaqların kiçik yaşdan ifa etmə qabiliyyətinə yiyələnməsinə olduqca müsbət təsir göstərir.

Estetik tərbiyənin mühüm vasitələrindən biri də təbiətlə tanışlıqdır. Təbiət böyüklərdə olduğu kimi, məktəbəqədər yaşlı uşaqların da həyatında silinməz izlər buraxır. Uşaqları tez-tez təbiətin qoynuna, yaşıllığa, bağa, bağçaya, çay kənarına, dağ yamajına çıxarmaq estetik tərbiyə baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Uşaq bağçasında bədii oxumaq və nağıl etmək, uşaqların öz sözləri ilə nağıl danışmağına, onların şeir öyrənmələrinə və söyləmələrinə (uşaqların özlərinin hekayə, şeir, tapmaja tərtib etmələrinə) ciddi fikir verilməlidir. Uşaqlara şəkil çəkmək, yapma və quraşdırma işi öyrədilir və təsviri məşğələlər prosesində həmişə nümunə verilir. Tərbiyəçi ayrı-ayrı iş üsullarını göstərməklə uşaqları işə jəlb edə bilər.

Estetik və mənəvi tərbiyə baxımından uşaqlarda yaxşı əməllərə və öz aralarında düzgün münasibətlərə jəhd etməyin tərbiyə olunmasının da əhəmiyyəti böyükdür. Unutmaq olmaz ki, uşaqları estetik jəhətdən tərbiyə etməklə biz onların mənəvi tərbiyəsi üçün zəmin yaradırıq.

9.2. Estetik tərbiyənin zəruri şərtləri

Pedaqoci ədəbiyyatda estetik tərbiyənin şərtləri barədə az da olsa məlumatlar vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, akademik Mehdi Mehdizadə, professorlar Əliheydər Həşimov, Vidadi Xəlilov və başqaları estetik tərbiyənin təşkili və həyata keçirilməsi zamanı məlum prinsiplərə istinad edilməklə yanaşı bir sıra zəruri şərtlərə də əməl olunmasını vəjib sayırlar. Müəlliflərin fikrinjə, estetik tərbiyə işinin təşkili zamanı uşaqların, yeniyetmələrin və gənjlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin, qavrama qabiliyyətlərinin, istedad səviyyələrinin nəzərə alınmasını, ardijüllüqin, sistemliliyin, tədrijiliyin gözlənilməsini, injəsənətin ayrı-ayrı növlərindən yerli-yersiz istifadə olunmamasını, ailə, məktəb və ijtimaiyyətin əlbir fəaliyyətinin təmin olunmasını və sair ən vəjib şərtlərdən hesab edirlər. Fikrimizjə, estetik tərbiyənin təşkili zamanı istər ailədə, istər uşaq bağçalarında, istərsə də orta, orta-ixtisas və ali məktəblərdə sadalanan şərtlərə əməl olunması çox vəjibdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı estetik tərbiyənin təşkili zamanı təkjə hansı şərtlərə əməl olunmasını sadalamaqla kifayətlənmək olmaz. Həm də həmin şərtlərə nejə əməl olunmasının praktik mahiyyəti, məzmunu barədə də ətraflı məlumat vermək çox lazımdır.

Təjribə və müşahidələr göstərir ki, təlim-tərbiyə müəssisələrində estetik tərbiyənin təşkili ilə bilavasitə məşğul olan musiqi, nəqmə, rəqs, təsviri sənət və ədəbiyyat müəllimləri və sinifdənxarij, dərstdənkənar, məktəbdənkənar tədbirlərə rəhbərlik edən mütəxəssislər bu şərtlərə ya əməl etmir, ya özləri bildikləri kimi əməl etməyə çalışır, ya da öz işlərini proqram materialları çərçivəsində həyata keçirməklə bu şərtlərə əməl etdiklərini güman edirlər. Xüsusilə kənd rayonlarında uşaqların estetik tərbiyəsinin təşkilinə başdansovdu yanaşırlar. Rayonlarımızın məktəblərində bir sıra rayon mərkəzlərində yerləşən məktəblər istisna olmaqla, əksər kənd məktəblərində musiqi, təsviri sənət dərslərinin hesabına digər fənlər tədris olunur, sinif curnalları isə dərslərin yükünün yerinə yetirilməsi naminə formal doldurulur və imza edilir.

Musiqi dərslərində musiqi alətlərindən istifadə olunmur, uşaqlara musiqi proqramlarında nəzərdə tutulan mahnı və melodiylar əvəzinə bayağı mahnılar öyrədilir. Musiqi dərnəkləri, bədii yaradijılıq dərnəkləri təşkil olunmur və beləliklə, yetişən nəslin nümayəndələri bilərəkdən bədii zövqdən məh-

rum olurlar. Vaxtilə Uşinski yazırdı ki, əgər sinif oxuyursa məktəb oxuyur, əgər məktəb oxuyursa bütün xalq oxuyur. Təəssüf ki, bu sözləri bizə aid etmək olmaz.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm rol oynayan fənlər içərisində oxu (ana dili) və ədəbiyyatın xüsusi rolu vardır. Hər hansı bir ədəbi-bədii nümunənin avazla, təmkinlə, sərbəst, heja və əruz vəznlərinin tələblərinə uyğun şəkildə ifadə olunmasına uşaqları alışdırmaq ən mühüm şərtlərdən hesab olunur. Xüsusilə klassiklərimizin, o jümlədən, Nizami Gənjəvinin, Saib Təbrizinin, Məhəmməd Füzulinin, Əssar Təbrizinin, Seyid Əzimin, Abbasquluğa Bakıxanovun, Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Höseyin Cavidin müxtəlif ölçülü, müxtəlif vəzndən olan şerləri düzgün tələffüz olunmaqla, şerin ölçüsü, təqdisi, vəzni və forması baxımından bütün tələbləri gözlənilməklə uşaqlara öyrədilməlidir. Şeirlərin ifası zamanı əl, qol hərəkətlərinin, üz, göz mimikalarının, avazlanma gözəlliyinin, intonasiya bədiiliyinin müvafiq prinsiplərə, tələblərə uyğun yerinə yetirilməsi mühüm şərtlərdən hesab olunur.

Ədəbiyyat dərslərində, dərnəklərində proqram materiallarından əlavə müəllimin seçdiyi poetik nümunə öz gözəlliyi, nadir estetik dəyəri ilə şagirdləri özünə elə jəlb etməlidir ki, onlar Azərbaycan poeziyasının bədii-estetik qüdrətinə valeh olsunlar. Fikrimi daha müfəssəl şəkildə aydınlaşdırmaq üçün bir nümunəyə mürəjət edək.

Məlum olduğu kimi, Abbasquluğa Bakıxanovun yaradıcılığı X sinifdə tədris olunur. Lakin proqram materiallarında onun yaradıcılığı üçün ayrılmış saatlar, onun bütün yaradıcılığı və bu yaradıcılığa daxil olan jəlbəedici estetik nüansların, şairin poetik qüdrətindən doğan gözəlliklərin hamısı haqqında şagirdlərə məlumat vermək üçün kifayət etmir. Ona görə də çalışmaq lazım gəlir ki, şairin poetik nümunələrindən elələri seçilsin ki, bu nümunələr şagirdləri valeh etsin və onların estetik deyəgörüşünü zənginləşdirsin.

Əgər müəllim məlumatlarının birini aşağıdakı şəkildə verərsə fikrimizə, buna nail ola bilər:

- Uşaqlar, Abbasquluğa Bakıxanov ensiklopedik biliyə malik şair olmaqla yanaşı həm də nasir, tarixçi, filosof, dilçi, astronom, folklorşünas, joğrafiyaçı, riyaziyyatçı bir mütəfəkkir kimi dünya alimlərinin diqqətini özünə jəlb etmişdir. Əgər o, «Gülüstani-İrəm»də Azərbaycanın və Dağıstanın joğrafiyasını, dilini, adət-ənənələrini, etnik tərkibini, demoqrafiyasını, ərəblər, türklər, moğollar tərəfindən işğal olunmasını, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin ijtimai-iqtisadi, joğrafi xülasəsini, İran-Rusiya müharibəsi dövründə Gülüstan sülhü ilə Azərbaycanın bölüşdürülməsini verirsə, onun atmosferinin, biosferinin, joğrafi şəraitinin gözəlliyini özünəməxsus şəkildə şərh edirsə, «Kəşfül Qəraüb», yəni «Qəribə Kəşflər» əsərində Xristofor Kolumbun Amerika qitəsini kəşf etməsini, Şimali və jənubi Amerika ölkələrinin atmosferi, iqlimi, joğrafiyası, əhalisi haqqında məlumat verməklə yanaşı qitənin estetik gözəlliyini xüsusi zövqlə qələmə alır. Bakıxanov bütün əsərlərini xüsusi zövqlə özünəməxsus estetik-bədii məharətlə şərh edir. Onun bədii yaradıcılığına daxil olan qəzəllər, qəsidələr, müxəmməslər, poemalar,

təmsillər, mənzumələr və mürəbbelər bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun çox nadir mürəbbələrindən birinə diqqət edək:

Sanma şahim hər kəsi sən aşiqanə yar olur,
Hər kəsi sən dostmu sandın bəlkə ol əğyar olur.
Aşiqanə bəlkə ol aləmdə bir dildar olur,
Yar olur, əğyar olur, dildar olur, sərdar olur.

Dörd misradan ibarət olan mürəbbədə şair öz sevgilisinə böyük hörmət əlaməti olaraq «şahim» deyə mürəjət edir. Bakıxanov kimi digər klassiklərimiz də qadın gözəlliyini yüksək qiymətləndirir və bu gözəlliyin qarşısında baş əyirlər. Məsələn, Şah İsmayıl Xətai iki milyon yarım kvadrat kilometr ərazini özündə birləşdirən bir hökmdar, Böyük Türk dünyasının ən nəhəng Sultanı olduğu halda sevgilisinin gözəlliyi önündə əyilir, bu gözəlliyi özündən, hətta öz böyüklüyündən də uja tutur:

Qızıl gül bağı bustanım nə dersən,
Fəda olsun sənə janım nə dersən...
Xətai tüm jan ilə səni sevdi,
Sevən ölsünmü Sultanım nə dersən, -

deməklə sevgilisini Sultan hesab edir və onun gözəlliyinin önündə ölməyə hazır olduğunu söyləyir. Bakıxanov da bu mənada sevgilisinə «Şahim» deyir. Lakin Xətaidən fərqli olaraq o, sevgilisinə nəsihət verərək deyir ki, hər kəsi aşiqanə yar hesab eləmə. Bəlkə o sənə əğyardır. Ona görə yaxşı düşün, onu yaxşı öyrən, unutma ki, sənin sevdiyin insan yar da ola bilər, əğyara da çevrilə bilər, səninlə dildar da ola bilər, sənin sərdarın da ola bilər.

Gəlin indi şerin başqa bir estetik görkəmini nəzərdən keçirək:

Sanma şahim	hər kəsi sən	aşiqanə	yar olur
Hər kəsi sən	dostmu sandın	bəlkə ol	əğyar olur
Aşiqanə	bəlkə ol	aləmdə bir	dildar olur
Yar olur	əğyar olur	dildar olur	sərdar olur

Şerin gözəlliyi odur ki, hər bir misra həm sağdan sola, həm də yuxarıdan aşağı eyni formada oxunur.

Sanma şahim hər kəsi sən aşiqanə yar olur.

Санма
шащим
щяр кяси сян
ашиганя
йәр олур

Hər kəsi sən dostmu sandın bəlkə ol əğyar olur.

Щяр кяси сян
достму
сандын
бяля ол

Aşiqanə bəlkə ol aləmdə bir dildar olur.

Ашиганя
бяля ол
алямдя бир
дилдар олур

Yar olur, əğyar olur, dildar olur, sərdar olur.

Йар олур яьйар олур дилдар олур сярдар олур
--

Göründüyü kimi, yüksək poetik məntiqə malik olan şerin əvəzsiz bir estetik görkəmə malik olması poeziyanın həndəsə ilə üzvü surətdə əlaqəsini göz önünə gətirir. Sağdan sola oxunan misralar, yuxarıdan aşağıya oxunanda da hər bir misra bir kvadratda yerləşir.

Musiqi dərslərində də estetik tərbiyənin təşkili ilə bağlı bir sıra şərtlərə əməl olunması vəzifə sayılır.

Məlum olduğu kimi musiqi dərslərində müəllimdən dərsi mərhələlər üzrə aparması tələb olunur. Həmin mərhələlərdən biri də musiqi dinlənməsi mərhələsidir. Bu mərhələdə isə dinlənən hər hansı musiqi nümunələrinin mahiyyətinin şagirdlərə düzgün aydınlaşdırılması əsas şərtlərdən hesab olunur. Mövjud proqramlarda musiqi əsərlərinin dinlənməsi üçün nəzərdə tutulan nümunələr sırasında muğamlar üstünlük təşkil edir. Xüsusilə professor Oqtay Rəcəbovun müəllifliyi ilə hazırlanmış proqramlarda muğamların, demək olar ki, hamısı müvafiq siniflərdə səsləndirilməsi və dinlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərsin bu mərhələsində səslənən hər bir muğam parçası ilə bağlı verilən məlumatlar şagirdləri bir tərəfdən milli koloritə yaxınlaşdırırsa, ikinci tərəfdən onları öz milli mədəniyyət nümunələrinin tarixilə tanış edir. Üçüncü bir tərəfdən isə dinlənən muğamlar məktəblilərin estetik tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün çox mühüm amilə çevrilir. Ona görə də ayrı-ayrı siniflərdə səsləndirilən muğamlar, muğam parçaları barədə belə məlumatlardan istifadə olunması məsləhətdir. Biz bu barədə «Muğamlar estetik tərbiyənin mühüm vasitəsidir» yarım-fəslində ətraflı məlumat verəyik.

9.3. Estetik tərbiyənin kütləvililiyi

Elmi pedaqoci ədəbiyyatda məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində estetik tərbiyənin təşkili məsələləri də öz əksini tapır. Dərsliklərdə, dərslər vəsaitlərində, monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda, elmi məqalələrdə bu məsələnin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, həyata keçirilməsi yolları və sair haqqında çox dəyərli mülahizələr söylənilir, ideya və müddəalar irəli sürülür, dəyərli məsləhətlər verilir. Bu, yaxşıdır. Lakin bəzi müəlliflər məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində uşaqların, yeniyetmə və gənjlərin estetik tərbiyəsilə bağlı qəti hökmlər verirlər. Məsələn, müəllifin biri estetik tərbiyənin həyata keçirilməsinin formalarının beş olduğunu, başqa birisi isə on olmasını hökm şəklində irəli sürür. Belə çıxır ki, məktəbin məktəbdənkənar tərbiyə

müəssisələrilə əlaqəsi zamanı estetik tərbiyənin təşkili üçün konkret formalar vardır və bu formalardan savayı digər formaların müəyyənləşdirilməsinə heç bir ehtiyaj yoxdur. Unutmaq olmaz ki, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri termininin özündə bir nisbilik vardır. Çünki Əlli il bundan qabaq məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri deyəndə beş-on müəssisə nəzərdə tutulurdusa, bu gün həmin müəssisələrin sayı yüzlərlədir. İkinci bir tərəfdən məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində uşaqların, yeniyetmə və gənjlərin estetik tərbiyəsinin təşkili formaları zaman-zaman dəyişmiş, bəziləri sıradan çıxmış, yararsız sayılmış, bəziləri isə öz məzmununu günün aktual tələblərinə müvafiq olaraq dəyişmişdir. Ona görə də məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində estetik tərbiyənin təşkilindən danışıarkən qəti hökmlər vermək olmaz. Bəzi mütəəssislər uşaqların, məktəblilərin estetik tərbiyəsinin təşkilinə konkret sərhədlər qoyurlar. Belə çıxır ki, uşaqların, məktəblilərin estetik zövqlərinin formalaşdırılmasını təlim-tərbiyə müəssisələrindən kənarında təşkil etməyin əleyhinə çıxırlar. Bizim fikrimizjə, belə bir fikirlə razılaşmaq düzgün sayıla bilməz. Əksinə, uşaqların, məktəblilərin estetik tərbiyəsinin hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün onları təlim-tərbiyə müəssisələrindən kənara çıxarmağın çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki uşaqların, məktəblilərin təlim-tərbiyə müəssisələrində qazandığı estetik zövq daha geniş auditoriyada jilalanır və formalaşır. Ona görə də bu mənada estetik tərbiyənin kütləvililiyinin təmin olunması çox vacib amillərdəndir.

Elmi pedaqoci ədəbiyyatda estetik tərbiyənin kütləvililiyinin təmin olunması barədə ən çox Avropa, Qərb, xüsusilə rus alimləri yazsalar da, Azərbaycan pedaqoqlarının da bu məsələ barəsində söylədikləri fikirlərə rast gəlmək olur. Bizim fikrimizjə, estetik tərbiyənin kütləvililiyinin təmin olunmasını iki mənada başa düşmək olar. Dar və geniş mənada. Bir var uşaqlar, məktəblilər, yeniyetmə və gənjlər tərbiyəçinin, müəllimin və ya hər hansı bir adamın nəzarəti altında əvvəljdən planlaşdırılmış bir şəkildə kinoya, tamaşaya, gəzintiyə, ekskursiyaya, konsertə və sairə gedirlər və müəyyən estetik dönyagörüşə qazanırlar. Bir də var ki, onlar valideynlərilə, qohum-əqrəbaları ilə gəzintilərə, tamaşalara, şou-konsertlərə müstəqil şəkildə gedirlər. Bu zaman onlar həm zövq alır, həm özündən yaşlıların bu tədbirləri izləməsinin şahidi olur, həmin tədbirlər haqqında görkəmli şəxslərin, hətta dövlət adamlarının fikirlərini müşahidə edir. Bu zaman onların bəziləri bu tədbirlərdən daha çox mütəəssir olur, özü də bu tədbirlərin iştirakçısı olmağa jəhd göstərir. Ya kiməsə gül verir, ya kimdənsə avtoqraf alır, ya görkəmli bir injəsənət xadimilə əl-ələ verir, ondan təşəkkür qazanır və s. Bu isə estetik tərbiyənin kütləvililiyinin daha geniş mənada başa düşülməsi deməkdir.

Bu günkü məktəbli üçün ardijıl vasitələr artıq bir o qədər də maraq doğurmur. Onlar vizual vasitələrin, kompüter texnologiyasının, İnternet şəbəkəsinin güjündən istifadə etməyə daha çox meyl göstərirlər. Çünki onlar bu vasitələrin köməyilə daha çox zövq alır və daha geniş dünyagörüşü qazanırlar. Ona görə də onlar dünya şöhrətli estrada ulduzları, injəsənət xadimlərilə görüşməyə, onlara qulaq asmağa, tamaşa etməyə üstünlük verirlər.

Biz estetik tərbiyənin kütləvililiyinin təmin olunması deyəndə, əgər bir tərəfdən uşaqların, yeniyetmə və gənjlərin belə tədbirlərə jəlb edilməsini

nəzərdə tuturuqsa, digər tərəfdən belə tədbirlərin özünün respublika miqyasında kütləviləşdirilməsini nəzərdə tuturuq. Çünki şəhər mühitində belə kütləvililiyin paytaxtımızda təşkili nə qədər asandırsa, onların kənd rayonlarında təşkili bir o qədər də çətindir.

Estetik tərbiyənin kütləviliyindən danışarkən kütləvi tədbirlərin formaları haqqında da bir neçə söz deməyə ehtiyaj duyulur. Məlumdur ki, bu gün şou-konsertlər, şou-proqramlar, estrada ulduzlarının konsertlərinə daha geniş meydan verilir. Bu yaxşıdır. Lakin analarımızın laylaları əsasında yaranan muğamlarımızla bağlı şou-konsertlərin, kütləvi tədbirlərin təşkili və uşaqların, yeniyetmələrin və gənjlərin belə tədbirlərə jəlb edilməsilə heç kəs maraqlanmır. Nə üçün həyata göz açan hər bir özbək uşağı öz milli tənburunu əlinə götürüb öz milli melodiyasını çala bilir, yaxud dörd-beş gürjü uşağı bir yerə yığılan kimi öz milli nəğmələrini iki, üç, hətta dörd səslə oxuya bilir, yaxud hind məktəblisinin ilk nəğməsi “Aqa” olur, yaxud yapon uşağına oxu deyəndə “Qaqaku” oxuyur, indoneziyalı uşaq “Patet” oxuyur, qazax uşağı “Küy” oxuyur, qırğız uşağı “Kü” oxuyur, azərbaycanlı uşağına oxu deyəndə fikirləşməli olur. Bunun isə bir səbəbi var. Uşaqlarımıza muğam oxumağı, onu dinləməyi, ona tamaşa etməyi tələq edə bilmirik. Bəzən səbəb gətiririk ki, muğam uşaq üçün deyil, bəzən düşünürük ki, uşaq muğamı başa düşməz, bəzən isə uşağın muğam oxuması vaxtını gözləməyi bəhanə gətiririk. Artıq yavaş-yavaş unuduruq ki, muğamlarımızın kökündə, nüvəsində analarımızın laylası dayanar. Ən dəhşətlisi budur ki, evlərimizdə ana laylası, beşik nəğməsi səslənir.

Bir laylanın mətninə diqqət edək:

Lay-lay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl güllər içində,
Şirin yuxu tapasan.

Görün nə qədər böyük arzu-istəkdir. Ana öz balasının qızıl güllərin içərisində uyumasını arzu edir. Başqa bir laylada isə ana gör bir nəyi arzu edir:

Mən aşiqəm gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.

Bu laylada isə ana öz körpəsinə hər gün qurban getməyə hazır olduğunu birmənalı şəkildə arzu və bəyan edir. Özü də bu arzunu ana könül nəğməsilə, milli muğamımız üstündə oxuyur.

Təəssüflər olsun ki, bu gün analarımız öz körpələrini yatızdırmaq üçün ana laylasından, beşik nəğməsindən yox, yuxu dərmanından istifadə edirlər. Onlar unudurlar ki, onlar bu nəğməni onlara oxumaqla onları mənəvi jəhətdən saflaşdırır və fiziki jəhətdən sağlam edir. Çünki layla uşağın qanına işləyir, milli koloritin bünövrəsini qoyur. Həmin səda, bu xoş ahəng uşağın təxəyyülündə ömürlük yuva salır və onun yaddaşına əbədilik hopur. Yuxu dərmanı isə onun beynini zəhərləyir. Uşaq dərmanla yatmağa alışır ki, bu da gələjəkdə onun digər kimyəvi dərmanları mütəmadi qəbul etməsinə şərait yaradır.

Bu gün çox az ailələr tapılar ki, onların evində «Bayatılar», «Laylalar» kitabı olsun. Deməli analarımız balalarına layla oxumur, laylalar qəlblərdən silinir. «Laylalar» kitabından imtina etsək, deməli, milli-mənəvi dəyərlərimizdən billə-bilə uzaqlaşırıq.

Heç olmasa laylalarımızı digər milli mənəvi dəyərlərimizlə əvəz edək. Yəni layla oxumağı bilməyən analarımıza muğam ifaçılarının lent yazılarından istifadə etməyi məsləhət görək. Məgər Xan Şuşinskiyin «Şuşanın dağları», Fatma Mehraliyevanın «Kəsmə şikəstəsi», Aşıq Şakirin «Şirvan şikəstəsi», Sara Qədimovanın «Qarabağ şikəstəsi», Zeynəb Xanlarovanın «Ana» mahnısı, Aşıq Ədalətin «Yanıq Kərəmi», Habilin «Segahı», Ramiz Quliyevin «Mahur»u ana laylası qədər əziz, həzin, lirik, ürəyəyatımlı, qəlboxşayan, ruha qida verən, insanı məftun edən və ləzzətli deyilmi?!

Artıq bu məsələ ilə bağlı həyəcan təbili çalmağın vaxtı çatmışdır. Gənç analarımıza laylalar, bayatılar, oxşamalar, nazlamalar öyrətməyin yollarını axtarmalıyıq. Orta ümumtəhsil məktəplərimizdə proqram materiallarımızda nəzərdə tutulan muğamlarımızın dinlənməsi mərhələsini təşkil etməyin zəruriliyi barədə müvafiq orqanlar qarşısında məsələ qaldırmalıyıq. Muğam gejelərinin təşkili ilə əlaqədar dərinədən düşünməliyik. Muğam gejelərinə uşaqların, yeniyetmələrin, gənjlərin aparılmasını təşkil etməliyik. Heç olmasa muğam gejelərinin lent yazılarına məktəblilərin tamaşa etməsi üçün tədbirlər planı hazırlamalıyıq.

Əslində muğam gejelərinin təşkili də problem olaraq qalır. Buna baxmayaraq bir sıra muğam korifeylərimiz belə gejelərin təşkilinə şəxsi təşəbbüsləri ilə olsa da jəhd edirlər. Belə gejelərdən biri görkəmli kaman ustası Habil Əliyev tərəfindən çox nadir bir formada təşkil olunmasını təqdirəlayiq hadisə hesab edirik. Bu sətirlərin müəllifi həmin muğam axşamında iştirak etmiş və bu tədbiri isə estetik tərbiyənin kütləvililiyinin təmin olunmasının ən mühüm amili hesab edərək, onun haqqında bir tədqiqat materialı hazırlayıb gələcək nəsillərə çatdırılmasını zəruri saymışdır.

«Rast»ın interaktiv təqdimatının estetik dəyəri adlandırdığımız bu materialı ona görə tədris vəsaitinə daxil etməyi məqsədəuyğun hesab etdik ki, bu materialı oxuyan məktəblilər, yeniyetmələr, tələbələr, gənjlər və digər zümrələrdən olan adamlar xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən biri olan muğamlarımızın neçə qüdrətli bir estetik tərbiyə vasitəsi olduğunu qiymətləndirə bilsinlər. Bu materialdan həm orta ümumtəhsil, həm orta ixtisas, həm də ali məktəblərin musiqi məşğələlərində istifadə olunması yaxşı olardı.

9.4. Muğamlar estetik tərbiyənin mühüm vasitəsidir

«Muğam» sözünün etimoloji mənası haqqında müxtəlif ehtimallar vardır. Hansı ki, bu ehtimalların əksəriyyəti həqiqətə uyğun deyil. Bunun isə bir neçə səbəbi vardır ki, onlardan ən başlıyası XX əsrin 20-30-ju illərində Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rus imperiyasının diktəsilə Azərbaycan milli koloritinə qısqançlıqla yanaşılmış, milli folklorumuza, milli ədəbiyyatımıza, milli musiqimizə, xüsusilə milli muğam canrımıza pantürkist-panislamist dam-

ğası vuraraq, onları təhrif edilmiş şəkildə təqdim etməyə jəhd etmişlər. Buna da bu və ya digər mənada nail olmuşlar. 1921-ji ildən başlayaraq muğamlarımızı ehkam kimi təqdim edərək hətta dövlət səviyyəsində onun ifa edilməsini yasaq etmişlər Həmin il Maarif Komissarı Mustafa Quliyev muğamlarımızı və onun ən həzin çalğı aləti olan tarın məktəblilər, yeni-yetmələr və gənjlər tərəfindən ifasını yasaq etmişdir. Nəticədə muğamın türk əsilli olması yavaş-yavaş yaddaşlardan silinməyə başlamışdır. Əvəzində muğamlarımızın fars və ərəb mənşəli olması barədə təbliğat maşını işə düşmüşdür. Odur ki, 30-40-ji illərdə, həmçinin 50-60-ji illərdə dərij olunmuş əsərlərin böyük əksəriyyətində muğamları, muğam şöbələrinin, guşələrinin, müqədimələrin, diringilərin, rənglərin adlarının da fars və ərəb mənşəli olmaları barədə şərhlər ədəbiyyatda çoxalmağa başlamışdır. Təəssüflər olsun ki, bu gün də bəzi tədqiqatçılar, musiqişünaslar muğamlarımızın etimoloci mənalarını izah etməyə çalışanda həmin ənənəyə üstünlük verirlər. Unutmaq olmaz ki, nə ərəb, nə də fars dilində «muğam» sözü yoxdur. Muğam sözü türk mənşəli sözdür. Araşdırdığımız türk xalqlarının bütün ensiklopedik nəşrlərində «muğam» sözü «makam», «maqam», «makom» kimi işlənir və improvizasiyalı melodiya mənasında başa düşülür.

1992-ji ildə İstanbulda çap olunmuş «Türk Lehjeleri sözlüğü» adlı 3 jildlik lüğətdə muğam sözü Türkiyə türkjəsinjə makam, Azəri türkjəsinjə muğam, Başkurt türkjəsinjə makon, Kazax türkjəsinjə makam, Kirgız türkjəsində mukam, Özbək türkjəsinjə makom, Tatar türkjəsinjə mokam, Türkmən türkjəsinjə mukom və Uyğur türkjəsinjə mukam kimi göstərilmişdir. Maraqlıdır ki, yüz mindən artıq türk sözlərini özündə əks etdirən sözlükdə muğam sözü jüzi fonetik fərqlə yazılsa da hamısı eyni mənanı ifadə edir.

Uyğur dilində araşdırdığımız ədəbiyyatlarda isə Uyğur dili qrupuna daxil olan türk xalqlarının hamısının dilində, yəni həm Uyğur, həm Kaşğar, həm Xotan, həm də Dolan türklərinin dilində muğam «mukam» şəklində ifadə olunur. Orası da maraqlıdır ki, rus dilində «On iki uyğur muğamları» (Dvenadçitje Uyqurskiye muqamı) adlı əsərdə on iki uyğur muğamlarının Uyğur, Kaşğar, Xotan, Dolan və İli xalqlarına məxsus olması konkret faktlarla sübuta yetirilir.

Uyğur muğamlarının adları əsasən rəqəmlərlə ifadə edilir. Birinjisi mukam, ikinci ukam, üçüncü mukam, dördüncü mukam, beşinci mukam, altıncı mukam, yeddinci mukam, səkkizinji mukam, doqquzunju mukam, onunju mukam, on birinji mukam, on ikinci mukam.

Əsasən Çində yaşayan Uyğurlar muğamları ilə yanaşı rəqslərini də rəqəmlərlə sıralayaraq adlandırırlar.

Bu o deməkdir ki, qədim Türk xalqları muğamları da, rəqsləri də rəqəmlərlə sıralayaraq adlandırmışlar. Buradan çıxış edərək demək olar ki, Azərbaycan türkləri də Sasanilər dövrünə qədərki dövrə qədər öz muğam və rəqslərini rəqəmlərlə nömrələyərək adlandırmışlar.

20-30-ju illərə qədər Azərbaycan rəqslərinin adları da rəqəmlərlə adlandırılmışdır. Bir nömrə rəqsi, iki nömrə rəqsi və sair. Bu bir həqiqətdir ki, bu rəqslərin bir qismi dövrümüzdə qədər öz adı ilə gəlib çıxmışdır. Məsələn, «Altı nömrə», «On dördü», «Yüzbiri» və sair. Ermənilər həmin rəqslərin

bəzilərini bizdən öz adı ilə oğurlayaraq erməniyə adlandırmışlar. Bu gün erməni məjlislərində sevilən «Dasinjors» rəqsi elə bizim «On dördü» (erməniyə «dasinjors» «on dörd» deməkdir) rəqsidir. Bunlar isə deməyə əsas verir ki, rəqslərimiz kimi muğamlarımız da rəqəmlərlə adlandırılmışdır. Bunu qədim Türk tayfalarından olan, bu günə kimi öz mukamlarını rəqəmlərlə adlandıran Uyğurlar kimi Azəri Türkləri də öz muğamlarını əvvəlji rəqəmlərlə adlandırmış və zaman keçdikcə zənginləşən, həjmi və forması genişlənən muğamlarımızın da şöbə və guşələrinin yeni adları da meydana gəlmişdir. Burada bir neçə amili də nəzərə almaq lazımdır. Eramızın ikinci əsrindən başlayaraq Fars-Sasani istilasından maddi vəziyyəti, rifah halı pisləşən Azəri Türklərinin bir qismi Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə səpələnmişdir. Şübhəsiz həmin ölkələrdə məskunlaşan Azərilər özləri ilə apardıqları mədəniyyət nümunələrini də özlərinə həmdəm etmişlər. İkinci bir tərəfdən ölkəni tərk edənlərin içərisində muğam ifaçılarının olmasını da istisna etmək olmaz. Ona görə də muğamlarımızın onların şöbə və guşələrinin adlarının bir qismi yer adları ilə bağlıdır. Muğamlarımızın «Bayatı-Şiraz», «Bayatı-İsfahan», «Bayatı-Əjəm», «Bayatı-Türk», «Hijaz», «Nəva», «Nişapur», «Qatar», «Kərküki», «Bayatı-Kürd», «Bağdadi» adlanması azərbaycanlıların başqa ölkələrə miqrasiyası ilə əlaqədar olması ehtimalı fikrimizə, həqiqətə daha uyğundur. Uzun illər İraq iki hissədən ibarət olmuşdur. Birinci hissədə İraqi-Ərəb, yəni ərəblərin yaşadığı İraq, ikincisi isə İraqi-Əjəm, yəni türklərin yaşadığı İraq. Araşdırmalar göstərir ki, ərəblər bütün qeyri ərəblər kimi türklərə də «Əjəm» demişlər. Türk tayfalarının, yəni əjəmi-türklərinin İraqda yaşaması isə çox qədim tarixə malikdir. Tarixi faktlara mürəjət etsək Qaraqoyunlu hökmdarları Jahanşah Həqiqi və Qara Yusifdən də qabaqkı türkmənlər Azəri türklərindən qopan bir qoldur. Yazılı ədəbiyyatda həm «Türkmən», həm «Türkbən», həm də «Türkmən» ifadələri vardır. Türkmənlər həmin Türk-Oğuz mənşəli Azəri-Türk qolundan yarananlardır. Qədim Türk abidələrində «Türkbən» deyiləndə isə «Türkmən» başa düşülür. Çünki «Türk» sözündən sonra gələn söz isə mürəkkəb sözün ikinci tərəfində dayanan «bən» «mən» deməkdir. Deməli, İraqi-Əjəmdə yaşayan Bayatların, yəni Oğuz-Türklərindən yaranan Bayat tayfalarından nəşət edən Türkmənlərin yaratdıqları muğam «Bayatı Əjəm» adlanır.

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə yaşayan azərbaycanlılar dövrün ideologiyasının orfoqrafik və orfoepik normalarına təsiri nəticəsində muğamları «Düqah» - ikihissəli, «Segah» - üçhissəli, «Çaharigah»-dördhissəli adlandırmışlar. Ayrı-ayrı dövrlərdə düqah, segah, çaharigah, pənqigah həm də ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci hissə kimi başa düşülüb. Bu gün muğamlarımızdakı «Pənqigah» sözü də «beş hissəli» yox, «beşinci hissə» mənasında işlənir.

Muğamlarımızın adlarındakı «Dəşti», «Mahur», «Rəhab», «Şah Xətai», «Azərbaycan», «Osmanlı», «Vilayəti», «Rast», «Mənsuriyyə» və sairin bir qismi Sasani dövründən əvvəl, bir qismi isə həmin dövrdən sonrakı dövrlərdə mövcud olmuşdur. Məsələn, «Rast» muğamının «Maye», «Üşşaq», «Hüseyni», «Vilayəti», «Raki», «Bayatı-türk» şöbə və guşələri Sasani hakimiyyəti dövründən əvvəlki dövrlərdən mövcud olmuşdur.

«Şur» dəstgahındakı «Bərdaşt», «Maye», «Şahnaz», «Xojəstə (Xajə-ahəstə)», «Pəncigah», «Simai-Şəms», «Sarəng» şöbə və guşələrinin adlarının isə əksəriyyətinin sırf Azərbaycan sözü olduğunu nəzərə alsaq, deməli ki, Azərbaycan muğamlarının şöbə və guşələrinin, həmçinin muğam dəstgahlarının adları əsasən Azərbaycan-Türk mənşəli olmuşlar. Zaman keçdikcə ijtimai, iqtisadi, siyasi, mədəni hadisələrin təsiri nəticəsində onların adları müvafiq dəyişikliklərə uğramışdır.

Bu gün Çində, Hindistanda, Ərəbistanda, İranda, Pakistanda, İndoneziyada, Yaponiyada, Monqolustanda, Afrikanın bir neçə ölkəsində, Malaziyada, İraqda, Özbəkistanda, Qırğızistanda, Gırjüstanda, Ermənistanında, Əfqanıstanda, Türkiyədə muğam oxunur.

Türk muğamlarından danışanda, deməli ki, bütün Türk dünyası muğam oxuyur. Məlum olduğu kimi, dünyada 200 milyondan artıq türk vardır. Böyük türk xalqlarının muğamlarının isə özünəməxsus spesifik forma və məzmun çalarları vardır. Məsələn, Anadolu muğamları, Osmanlı muğamları, Moğol muğamları, Dəşti-Qıpçaq muğamları, Uyğur muğamları, Kaşğar muğamları, Xotan muğamları, Dolan muğamları, İli muğamları, Qaqauz muğamları, Rumeli muğamları, Qaşqay muğamları, Aynallı muğamları, Karaim muğamları, Qaraçay muğamları, Balkar muğamları, Tatar muğamları, Qaraqalpaq muğamları, Noqay muğamları, Salur muğamları hamısı bir-birindən fərqlənirlər. Bundan başqa türk etniklərinin də muğamları vardır. Bunların içərisində Kumık, Baraba, Qaraqalpaq, Şor, Avakan (Xaous), Soyan (Tuvalılar), Dalqan, Oron, Oroşen, Ulç, Udigey, Even, Evek, Jukçi, Nanay, Juvaş, Oyrot, Moqay, Başqırt, Kırımçaq, Tota muğamlarını da qeyd etmək olar.

Demək olar ki, bütün qitələrdə muğam mövjudur. Amerika, Avropa, Asiya, Avstraliya, qitələrinin hamısında muğam vardır. Bu gün Avropada İyirmi milyondan artıq türk (o jümlədən bir qismi Azəri türkü) vardır. Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Avstraliyada, İspaniyada, İtaliyada, İsveçrədə, Belçikada yaşayan milyonlarla azərilər və türklər muğam ifaçılığına böyük məhəbbətlə yanaşır və onu yaşadırlar.

Dünyanın ən böyük ölkələrindən olan Çində və Hindistanda yaşayan türk tayfaları da muğamı bənzərsiz bir sevgi hissilə ifa edir və yaşadırlar. Hələ XX əsrin 50-ji illərində Çində 30 milyon türkdilli uyğur xalqlarının yaşaması barədə informasiya və statistik rəqəmlər vardır. Yəqin ki, onların sayı bir neçə dəfə artmışdır. Deməli, Çində muğama olan məhəbbətin, marağın və meylin də təsir dairəsi genişlənməmişdir. Çindəki uyğurlar muğamı kiçik və iri həjmlı vokal partiyası kimi oxuyur və xalq çalğı alətlərində ifa edirlər.

Bir sıra tədqiqatçılar Uyğur muğamlarının iki növdən ibarət olmasını göstərir. Biz bu fikrə bir qədər dəqiqlik gətirmək istəyirik. Uyğur muğamlarının növü doğurdan da ikidir. Lakin Çində yaşayan uyğurların 12 muğamı sıra sayına uyğun birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü və sair kimi adlandırılırsa, Orta Asiyada, xüsusilə Qazaxıstan və Özbəkistanda yaşayan uyğurlar isə öz muğamlarını müvafiq olaraq «Rak», «Jabiyyat», «Müsavirak», «Jarigah», «Pənjigah», «Üzzal», «Üşşaq», «Əjəm», «Bayat», «Nəva», «Segah», «İraq» adlandırırırlar. Məşhur uyğur bəstəkarı K.X.Kucamyakovun tədqiq-

qatlarına görə Uyğur muğamlarının yaranması IV-V əsrlərə aiddir. Lakin K.X.Kucamyakovun bu fikrinə də münasibətimizi bildirmək istərdik. Fikrimizə, K.X.Kucamyakov keçmiş SSRİ məkanında yaşayan uyğurların muğamlarının IV-V əsrlərdə yaranmasını nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, Çində yaşayan uyğurlar hələ eramızdan əvvəl burada məskunlaşmış və burada da öz milli mədəniyyət nümunələrini, o jümlədən muğamlarını yaratmış və onları sıra sayları ilə adlandırmışlar. K.X.Kucamyakovun qeyd etdiyi kimi, Orta Asiyada yaşayan uyğurların öz muğamlarının bəzilərini «Pənjigah», «Jarigah», «Nəva», «Segah», «İraq» kimi adlandırması həmin muğamların, doğrudan da IV-V əsrlərdə yaranmasına bir işarədir.

Çünki həmin əsrlərdə formalaşan bir sıra türk xalqlarının muğamlarında da həmin adlara rast gəlmək mümkündür. Uyğur muğamlarının adlarındakı «Rak», «Jabiyyat», «Müşavirən», «Bayat» sözləri isə deməyə əsas verir ki, Uyğur muğamlarının tarixi bir qədər də qədim dövrlərə gedib çıxır. Əgər Uyğur muğamlarındakı «Bayat» muğamı, onun Azərbaycan muğamları ilə qohumluğuna (yəni Bayat tayfaları olan azərbaycanlıların yaratdıqları muğamlarla qohumluğu nəzərdə tutulur – F.S.) bir işarədirsə, Azərbaycan muğamlarındakı «Raki» uyğur sayağı mənasını bildirir və bizim muğamlarımızın da Uyğur muğamları ilə qohum olması faktını bir növ təsdiq edir. Əski türk dilində «Rak» sözü rəqəm mənasını bildirir. Həmin sözdən yaranan «Rakam» sözü bu gün də demək olar ki, bütün türk xalqlarının dillərində eyni mənanı bildirir. Araşdırdığımız bütün ərəb – fars sözlüklərində nə «rak», nə də «raki» sözünə rast gəlmədik. Deməli muğamlarımızdakı «Rak» və «Raki» sözlərinin heç birisi ərəb və fars sözləri deyil. Buradan çıxış edib deyə bilərik ki, uyğurların «Rak» muğamı türk sözü olan «rak» sözündən olub rəqəm, özü də birinci rəqəm mənasını bildirir. «Raki» muğam şöbəsi isə birinci Azərbaycan muğamı olan «Rast»ın birinci şöbəsi kimi oxunmuş, sonra «Əraq», «Pənjigah» «Raki» silsiləsi kimi ifa edilmişdir. Vaxtilə «Rast»ın tərkibində «Raki-Hindi» də oxunmuşdur.

Muğamlarımızın adlarındakı «Hindi» sözünün də aydınlaşdırılmasına ehtiyaj vardır. Təsnifatına görə türk dilləri Qərbi Hun və Şərqi Hun qruplarına bölünürlər. Qərbi Hun qrupuna Bulqar qrupu (xəzər və çuvaş dilləri), Qğuz qrupu (qədim oğuz və türkmən dilləri), Oğuz-bulqar yarımqrupu (qədim peçen və qaqauz dilləri), Quz səljuq yarım qrupu (qədim səljuq, osman, Azərbaycan və osmanlı dilləri) Qıpçaq qrupu (tatar, başqırd, qumuq, noğay, qaraqalpaq, qazax dilləri), Qarluq qrupu (türk, qaraxanlı türk, müasir türk, özbək, uyğur dilləri) dilləri daxildir.

Şərqi Hun qrupu dillərinə isə oğuz, qədim uyğur, tuvin, yaqut, xakas, şor, sarı uyğur, qırğız və petay dilləri daxildir (Bax. F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU-nin nəşri, 1959, səh. 11). Yuxarıda sadaladığımız «Rak» və «Rakam» sözlərinə «Orxan-Yenisey» (V əsr), «Gültəkin» (VIII əsr), «Kudatku-bilik» (XI əsr) «Divani-lügətit-türk» kitabələrində də rast gəlmək olar. Qırğızistanın Açın-taş kəndində tapılmış və üzərində türkjə yazılmış yazıları olan ağajda da bu söz vardır. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Çin-Türküstanında türk xalqlarının həyatından bəhs edən və yüz

səhifəyə yaxın olan kağızlardakı fraqmentlərdə də bu sözə daha çox rast gəlmək olur.

Bütün bunların isə bir əsası vardır. Bu əsas ondan ibarətdir ki, çox saylı türk dilləri hamısı bir birinə qohum dillərdir. Dünyanın ən görkəmli dilçiləri olan H.Y.Marr, S.Y.Malov, H.A.Baskakov kimi görkəmli tədqiqatçıların əsərlərinə istinadən deyə bilərik ki, türk dilləri əsasən Qərbi Hun, Şərqi Hun qruplarına bölünürlər. N.A.Baskakovun tədqiqatlarına istinad etsək, deməliyik ki, türk dillərinin hamısı Hun dilləri qrupuna daxil olduğu üçün muğam adlarının oxşarlığının məhz bu səbəbdən yaranmasına qəti şübhə etmək olmaz. Yeri gəlmişkən, Hun dillərinin formalaşmasına təsir edən ən başlıca amillərdən birinə də diqqət edək. Qədim Hun-Türklərinə şöhrət gətirən türk dünyasının böyük oğlu Atillanın (400-453) bu sahədəki xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. O, Almaniya, İtaliya, Rumıniya, Yuqoslaviya, Məjaristan, Avstraliya, Çexoslovakiya, Şərqi Rusiyanı işğal edəndən sonra həmin ölkələrdə böyük türkçülüğü, həmçinin türk dilini və türk mədəniyyətini təbliğ etmiş və sadaladığımız dövlətlərdə də türk muğamlarının əsası qoyulmuşdur.

Bir neçə kəlmə də «Mahur-Hindi» haqqında. «Mahur-Hindi» muğamının yaranması böyük «Hind-Türk» dövlətinin banisi, dövlət xadimi, sərkərdə, alim, şair, xəttat, memar və nəhayət musiqiçi-bəstəkar Zəhirəddin Baburun (1483-1530) adı ilə bağlıdır. Babur muğamı çox sevmiş və bütün Şərq ölkələrindən, o cümlədən Şah İsmayıl Xətəinin idarə etdiyi Səfəvilər dövlətindən də muğam ifaçılarını öz ölkəsinə-Hindistana dəvət etmişdilər. «Mahur» muğamının Hindistanda bir pərdə zildən ifası məhz onun sarayında, uzaq Hindistanda ifa edildiyi üçün «Mahur» muğamının ikinci bir forması olan «Mahur-Hindi», muğamı yaranmışdır. «Raki-Hindi»nin yaranması da həmin ehtimala daha uyğundur.

Daha bir muğamımız olan «Humayun» muğamının Moğollar imperiyasının adı ilə bilavasitə bağlı olması ehtimal olunur. Bu ehtimalın isə həqiqətə daha yaxın olmasını əsaslandırان tarixi faktlar da vardır.

Humayun Böyük Moğollar İmperiyasının hakimlərindən biridir. XVI əsrin II yarısında Moğollar imperiyasına başçılıq edən Humayun sonradan hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdır. Yalnız 1544-jü ildə Azərbaycan-Səfəvi dövlətinin başçısı Şah İsmayıl oğlu I Şah Təhmasibin köməkliyi ilə yenidən hakimiyyətə gəlmişdir. Bunun sayəsində isə Şah Təhmasib Qəndəharı ələ keçirmişdir (Bax. AJE, 1984, səh. 267). Zəhirəddin Baburun oğlu olan Humayun Qəndəharı Səfəvilərə güzəştə getdikdən sonra Kabilə və Dehlini tutmuş və 1556-jı ilə qədər hakim olmuşdur. 1556-jı ildə Dehliyə onun şərəfinə azərbaycanlı memar Məras Mirzə Qiyas tərəfində «Humayun məqbərəsi» salınmışdır (Bax, AJE, səh. 278).

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, «Humayun» muğamı Türk-Moğollarının ən böyük imperiyasının başçısı Humayunun adını daşıyır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, «Humayun»muğamı orta əsrlərdə yaranmışdır. Qədim türk sözü olan «Humayun» sözünün qədim türklər üçün çox müqəddəs söz olmasını nəzərə alsaq «Humayun» muğamının orta əsrlərdən daha əvvəlki tarixlərdə yaranması ilə bağlı başqa bir ehtimalı da söyləmək olar.

«Humayun» sözü «Huma» sözündən yaranmışdır. Qədim türk mənəblərində Huma quşu «Jənnət quşu», «Şahlıq quşu» mənasında işlədilib. Sonralar Şahlıq quşuna Humayun deyilib. Böyük Türk-Moğollarının başçısı Zəhirəddin Baburun öz övladına Humayun adının verməsi faktı da bizim ehtimalımızın doğru olduğuna dəlalət edir.

Ümumiyyətlə desək, türkdilli xalqların Türk-Oğuz, Türk-Moğol, hətta Dəşti-Qıpçaq qolu ilə bir başa bağlı olan muğam adlarının tarixi çox qədim dövrlərə «Bayatı-Türk», «Osmanlı», «Xojəstə», «Bayatı-Əjəm», «Raki», «Şüştər», «Mavərənnəhr», «Humayun», və sair bu qəbildən olan muğamlardandır.

9.5. «Rast» muğamının interaktiv təqdimatı haqqında esse

Məlum olduğu kimi, «interaktiv» sözü «son dərəcə aktiv» mənasını verir. Hazırda dünya təhsil sistemində interaktiv təlim üsulundan siniflərdə, auditoriyalarda daha geniş şəkildə istifadə olunur. Yəni məşğələdə bütün öyrənənlərin hamısını aktivləşdirmək yolu ilə yüksək nəticələr almağa üstünlük verilir. 2004-jü il mayın 17-də «Azərneftyağ» neft emalı zavodunun Mədəniyyət sarayında Habil Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə «Rast» dəstgahının 6 müğənninin iştirakı, məhz hamısının bütün şöbə, guşə, təsnif və mahnıların ifasında interaktiv iştirakı muğamın sensasiyaya səbəb olan təqdimatına rəvaj vermişdir.

Muğam gejesindən aldığımız təəssüratı aşağıdakı üslubda təqdim etməyi daha məqsədemüvafiq hesab etdik.

May ayının 17-sində «Azərneftyağ» neft emalı zavodunun mədəniyyət sarayında Azərbaycan Respublikasının Xalq Artisti, prezident təqaüdcüsü, bənzərsiz muğam ifaçısı, görkəmli kaman ustası Habil Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə «Rast dəstgahı» adlı muğam axşamına dəvət alanda içimdə, daxilimdə, mənəvi dünyamda intəhasız bir sevgi hissi baş qaldırdı. Bu sevgi hissini zəngin mənə çalarları vardı. Birinjisi o idi ki, muğamla nəfəs alan, Azərbaycan musiqisini ömrünün bənzərsiz yaraşığı hesab edən bir pedaqoq-alimin muğam axşamına seçilib-sayılaraq dəvət olunması, ikinjisi, dəvətnamədə Habil Əliyevin öz dəsti-xətti ilə «professor Fərahim Sadiqov» yazılması, üçüncüsü isə, muğamlarımızın, xüsusilə «Rast» dəstgahımızın tədrişən unudulduğu, onlara ogey münasibət bəsləndiyi, bəzi jilz ifaçılar tərəfindən muğamlarımızın eybəjer bir şəkildə oxunduğu, şit və bayağı mahnıları ilə xalqın bir növ zəhləsini tökən müğənnilərin teleulduza çevrildiyi, telekanalların reklamçılarının hər gün «filankəsi görmək istəyirsinizsə filan şadlıq evinə gəlin» deyərək bar-bar bağırdıqları və içərilərində bir dənə də olsun ürəyəyatımlı muğam ifaçısının təqdir edilmədiyi bir dövrdə muğamlarımızın anası sayılan «Rast»ın yeni bir üslubda təqdimat mərasiminə dəvət olunmağım mənim üçün hər şeydən əziz idi. Böyük fəxarət hissi və vətəndaşlıq duyğusu ilə qardaşım, Azərbaycan qarmon sənətində layiqli yeri, xidməti və xüsusi çəkisi olan Abutalıbla və Dövlət Təhlükəsizliyi Orqanının mayoru oğlum Rasimlə muğam axşamına yollandıq. Nəhayət səbrsizliklə gözlədiyim muğam axşamı

başlandı. Muğam axşamını Millət Vəkili, şair Zəlimxan Yaqub açdı, Habil Kamanı, «Rast»ın ifaçılarını salamladı. «Rast» “Dəramədi” səsləndi. Ağzına qədər dolu olan salon sanki “Dəraməd”in sona çatmasını gözləyirdilər. Adama elə gəlirdi ki, onlar «Rast»ın hansı üslubda, hansı formada təqdim olunmasını səbirsizliklə gözləyirdilər. Hamının diqqəti ansamblın qeyri-adi düzülüşünə yönəlmişdi. Doğurdan da bu düzülüş heç vaxt rast gəlmədiyimiz bir nizam idi. Bu qeyri-adi sıranın sol yarım dairəsində 6 müğənni bərqərar olmuşdu, sağ yarısında tarzən, balabançı, zərb aləti ustası (nağara), kamançaçı və ansamblın başqanı Habil Kaman əyləşmişdi.

“Dəraməd” sona yetən kimi ifaçılar qrupunun aparıcı müğənnisi Zahid Quliyev «Maye Rast»ın debütündə teşnə ürəklərə sərini su çiləyirdi. Adama elə gəlirdi ki, Zahid öz payına düşən şöbəni oxuyandan sonra Sahib İbrahimov, Almaz Orujova, Sevinj Sarıyeva, E.Hüseynov, Əsgər Əhmədov da öz növbələrində müvafiq şöbələrini, guşə və avazatları oxuyajaqlar. Amma belə olmadı. Sözü əsil mənasında möjüzəli «Rast»ın möjüzəli təqdimatı hamı kimi mənim də könlümə hakim kəsildi. Mən «Rast»ın möjüzəli hikmətlərini təxəyyülümə köçürə-köçürə ömrümün ən mənalı günlərindən birini yaşayırdım. İçimdə baş qaldıran bir sual mənə muğama qulaq asmağa sanki mane olurdu. Elə bil kimsə mənə pıçıldayaraq deyirdi: Görəsən həyatda bundan da mənalı istirahət olarmı?! Daxilimdən gələn sual da gözəl idi, onun cavabı da gözəl idi. Amma «Rast»a qulaq asmaq onlardan da gözəl idi. Özümü bir təhər ələ ala bildim. Elə bu zaman füsünkar «Uşşaq» başladı. Bax bu, gejenin möjüzələrindən biri idi. Ömrümdə görmədiyim və eşitmədiyim «Uşşaq»ın xorla ifası doğrudan da əsil möjüzə idi Klassik şerin əruz vəznində «Uşşaq»ın ritmik ahəngi 6 istedadlı müğənnimizin zərgər dəqiqliyi ilə Titanik bir tərzdə elə bir xoş ovqat bəxş edən ahənglə səslənirdi ki, elə bil jeyran öz göbəyini hamar daşa sürtür, artıq çoxdan yetişən müşgü-ənbər torpağa düşür və bihüşediji, ətirli bir qoxu ətrafı bürüyür. «Uşşaq»ın xorla ifası məni elə məftun eləmişdi ki, elə bil pərilər məni qanadlarına alıb hansısa bir arzumun, istəyimin pöhrəsinin həndəvərinə yaxınlaşdırıb. Özüm də inana bilmədim ki, «Hüseyni» və «Ayaq»ın ifası nə zaman başa çatdı. Bir də gördüm ki, artıq yenə xorla «Vilayəti» təsnifi oxunur. «Vilayəti»ni Bala Yaqub (Əsgər Əhmədovu hamı belə çağırır)oxudu, özü də çox təmkinlə. O, bəmdə şirin ləhjesini qəzəlin beytlərindəki fəlsəfi fikirlərin qovşağından yaranan bir çələngə çevirdiyi məqamda Sevinj Sarıyevanın ətirbədüyü səsi eşidildi Şəddi-Vilayətini (Vilayətinin zildən ifası) eşidənlər elə bil donub qalmışdılar. Bu məqamda penjəyinin, köynəyinin qolunu çirmələyib qolunun tüklərinin qalxmasına baxanları gördüm. Bəziləri isə heç kəsin hiss etmədiyi bir tərzdə əllərini jiblərinə salaraq dəsmal çıxarmaq və kövrəlmiş gözlərinin yaşını silmək istəyirdilər. Elə bu zaman mənim yadıma dahi şairimiz Səməd Vurğunun 1942-ji ildə Bakıda keçirilən muğam və xalq mahnılarının ifaçılıq sənətinin inkişaf etdirilməsi probleminə həsr olunmuş müşavirədəki söylədiyi aşağıdakı fikirləri düşdü: «Mən etiraf edirəm ki, bizim muğamlarda bədbinlik yoxdur. Nə üçün mən «Rast»a qulaq asanda ağlayıram? Mən heç bədbin olmamışam. Əgər adamlar bədbin olsaydılar, onda gərək hamısı ruhdan düşəydi, gedib qayalarda yaşayardı». ...»Rast» çalınanda onun elə əzəmətli yeri var ki, elə bil ki, qarşımdan karvan keçir,

həyatı, təbiəti hiss edirəm» (Bax.N.Kazımov. Ümumtəhsil məktəblərində muğamların tədrisinə dair. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, səh. 67). Böyük şairimiz demişkən, Sevinj Səriyeva doğurdan da «Rast»ın əzəmətli yerini böyük əzəmətlə oxuyurdu. Özü də elə oxuyurdu, elə bil tamaşaçıları əzəmətli bir heykələ çevirirdi. «Dilkeş»i Sahib İbrahimov başladı. Onun təmiz, məlahətli səsi, üzünün jizgilərindəki ədəb-ərkan ifadələrində adama daha tez çatırdı. «Dilkeş»i Almaz Orujova davam etdirdi. Nağıllarımızdakı, dastanlarımızdakı xatunları, Qətran Təbrizinin, Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin əsərlərindəki gözəlləri andıran Almazın oturuşu, milli koloritə uyğun geyimi, boyunbağısı, hətta qavalla davranışı «Dilkeş»dən həzz almağa sanki bir növ şərait yaradırdı. Elə bu zaman dinləyijiləri tilsimli bir dünyaya aparən kaman iniltisi eşidildi. Bu, Həbil Kaman idi. Bizə elə gəlirdi ki, həbil Kaman bəzəkli bir gəlini-göy qurşağının (qalaktikanın) 7 rəngini öz yeni dönəndə ehtiva edən münəvvər bir gəlini təqdim edir. Sürəkli alqışdan sonra:

Nadan bu gözəl musiqinin sirrini bilməz,

Aqıl olana daima sirdaşdı muğamat

beytilə qəzəl üstündə Sahiblə Almaz «Dilkeş»ə rəvnəq verdilər. Onlar qəzəli doğrudan da yaxşı seçmişdilər. Çünki zaldakı tamaşaçılara bu geş həqiqətən muğamat əsil sirdaş idi. «Dilkeş» sonna yetirdi, tamaşaçı istəsə də, istəməsə də muğam qatarı öz mənzilinə doğru gedirdi. Muğam qatarı mənzilinə yaxınlaşa-yaxınlaşa daha şaqraq, daha şux muğam nəğmələri tamaşaçıya nıkbın ruh tələqin edirdi. Muğam xorunun oxuduğu təsnif kimi:

Mən sənə aşiqəm, sən də ey gözəl,

İnsafa, mürvətə gələsən gərək...

Təsnifin qismən oynaqlıq təjəssüm edən lirik melodiyasına bələnən insana şux ovqat bəxş eləyən bu sözlərin sonunda tamaşaçılar Sahibin, Almazın solo ifası ilə yanaşı, onların duetinin şahidi oldular. Təsnifə muğam ifaçılarının xoru yekun vurdu. Bütün bunlar isə «Rast»a daha oricinal-estetik bir görkəm verirdi. «Kürdü»nü Zahid Quliyev başladı. Zahidin köüllərə nəşə verən abi-kövsər ləzzətli, büllur kimi saf səsinin tavana dəyib əks səda verməsi tarzən Elçin Həşimovu juşə gətirdi. Elçinin tarından qopan ritmik muğam melodiyası sanki dilə gəlib demək istəyirdi ki, «Kürdü» sözü kürd sözüdür. Sözü kökündəki «kür» sözü «zirək», «nadinj», «dəjəl», «şuluq», «məjrasına sığmayan» (Kür çayının etimoloji mənası da bu qəbildəndir) mənasını verir. Elçinin biləyindəki zirəklik mizrab tutan barmaqlarına jəld bir çeviklik ötürürdü, sanki Kür çayı məjrasından çıxmışdı. Elçinin tarından ujalən bu joşğunluğa Elnur (kamança) qüvvə verirdi. Onlara Elşən (nağara) qoşuldu Hər üçü juşə gəldi, ləzgi-hənginin (ləzgi ahəngi) ritmik fonunda elə bir etizaz yarandı ki, sözlə ifadəsi mümkün olmayan bu ahəngi yalnız təjribəli və səriştəli sənətkar Nizami Allahverdiyevin (balaban) səma kimi təmiz-dəm tonikası öz məjrasında saxladı və «şəddi-kürdü»nü özünə məxsus ustalıqla növbəti mərhələyə gətirdi. Bu mərhələdə isə oynaqlıq bir rəng «Zəmin-xarə» üçün bir növ zəmin yaratdı.

«Zəmin-xarə» Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin salnaməsinə qızıl səhifə kimi yazan Həbil Kaman müşayətə qoşularaq hamını məsti-xumar elədi. Almazla Sevinjin hərəyə bir zəminxarə boğazı, Zahidin şaqraq

zəminxarə naləsi şöbəni daha gözələşdirdi. Elə bu zaman Bala Habil (bundan sonra mən Elnuru belə adlandıracağam – F.S.) «Zəmin-xarə»ni Habilsayağı əvəzləndirdi. Tamaşaçılar onu və Habil Kamanı alqışlayırlar. Habil kaman da öz növbəsində Habil məktəbinin layiqli davamçısına və tamaşaçılara ədəb-ərkan qaydalarına uyğun təzim edərək əl çaldı. Zahid Quliyev şöbəyə yekun vuraraq «Rast»a ayaq etməklə öz sərkərdəlik məharətini biruzə verir. Muğam xoru oxuyur:

Yeri ha, yeri ha, küsmüşəm səndən,
Ayrılıq şərabin içmişəm səndən a bilbər.

Muğam xorunun oxuduğu təsnifin kadensiyasından sonra Bala Yaqub (Əsgər Əhmədov) «Şikəsteyi-fars»la dəstgahı davam etdirdi. Elə bu zaman qarşımızdakı sırada əyləşən, respublikamızın xalq artisti, istedadlı müğənni-bəstəçi, muğamlarımızın mahir ifaçısı Məmmədbağır Bağırzadə arxaya çönür və mənimlə yanaşı oturan Azərbaycan Televiziyasının musiqi baş redaksiyasının müdir müavini alim-şair dostum Vüqar Əhmədə pıçıldayaraq bildirir ki, bu oxunan şöbə «Şikəsteyi-fars» yox, «Xojəstə»dir. Bu, sağ tərəfimdə oturan Milli Olimpiya Komitəsinin sədr müavini, SSRİ, dünya və Avropa çempionu, Dünya kubokunun sahibi, Azərbaycan güləş məktəbinin korifeylərindən biri olan Xəzər İsayev üçün də maraqlı olur. Xəzər İsayev bu barədə mənim də fikrimi bilmək istəyir. Muğamın sehrindən çıxma bilmədiyimdən fikrimi gejdə sona yetdikdən sonra bildirəyimi bəyan edirəm. Onlar razılışırlar. Bir neçə saniyəlik söhbətə qoşulsam da qulağım Bala Yaqubun «Şikəsteyi-fars»ında idi. Şöbəni Almaz xanım davam etdirdi. O, onun üçün ayrılan hissəni Üzeyir Həbibəyov üslubunda səsləndirdi. Dahi Üzeyir bəyin «Leyli və Məjnun» operasında Leylinin Məjnuna mürəjəti söylənilən üslubda biz Rübabə xanım Muradovadan, Zeynəb xanım Xanlarovadan, Səkinə xanım İsmayılovadan dəfələrlə eşitmişik. Almaz xanımın bu üslubda oxuması Üzeyir bəy Həbibəyovu, Şərqi ilk operası olan «Leyli və Məjnun»u da, Rübabə xanımı da (məzarı nurla dolsun), Zeynəb xanımı da, Səkinə xanımı da göz önünə gətirdi. Javan olmasına baxmayaraq Almaz xanım doğrudan da «Şikəsteyi-fars»ı ustalıqla rəvənləndirdi. O, ön sırada muğam axşamını böyük məhəbbətlə dinləyən, respublikamızın xalq artistləri Tükəzban xanım İsmayılova, Türkiyə Jumhuriyyətinin sabiq prezidenti demişkən, təkcə Azəri türklərinin deyil, bütün türk dünyasının böyük müğənnisi Sara xanım Qədimovaya imtahan verirmiş kimi daha məsuliyyətlə oxuyurdu. Axı Sara xanım da, Tükəzban xanım da Azərbaycan muğam sənətinin, muğam mədəniyyətimizin nadir inşiləridirlər. Hər iki müğənnimizin başlarının hərəkəti ilə məmnunluğunu bildirmələrini nəinki Almaz xanımın, hətta o biri müğənilərimizin imtahandan əla qiymət alması kimi yozmaq olar. Bütün şöbə və guşələrin ifasında özünü yaxşı göstərən gənç müğənni E. Hüseynov bu dəfə də «Şikəsteyi-fars»ın ona məxsus olan hissəsini «Sərvi zülfün kimi heç kəs pərişanlığı bilməz» mətləli qəzəl üstündə oxuyarkən həm şöbənin lirik kontekstini qəzəlin əruz vəznindəki ölçü və bölgülərinə ustalıqla uyğunlaşdırma bildi, həm də şirin avazı ilə tamaşaçıları razı saldı. Burada Bala Yaqubun «Şikəsteyi-fars» üstündə Nəbatinin «Yoxdu-yox» qəzəlinə mürəjət edərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, mərhum xalq artistimiz

Yaqub Məmmədovun boğazlarını, gəzişmələrini elə dürüst şəkildə təqdir etdi ki, bütün tamaşaçılar öz alqışlarıyla görkəmli muğam ustadımızı xatırladılar, onun ruhən Habil Kamanın «Rast» gejesinə qonaq gəlməsini zənn etdilər. Ulu Yaqubun Şəddi-şəkər zəngülələrinə tamarzı qalan tamaşaçılar «Şikəsteyi-fars»ın sonluğunda Sevinj Sarıyevanın ejazkar səmindən qopan Segah nəfəsini eşitdilər. «Şikəsteyi-fars»ın Segah varyasiyasının müşayiətini Habil Kaman öz üzərinə götürür «Habil-Segah»nın rişələri hamını məftun edir. Bu rişələrdən süzülən Segahın əntiq sirrlərini Hacı Mailin «Nə olar, yar məni birjə dəfə yad eləsin» mətləli qəzəlinin poetik-fəlsəfi mənasını yavaş-yavaş açmağa başladı.

Yenə də Muğam xorunun ləzzətli deyişmələri eşidilir:

Xor: Evləri var, ay aman, xana-xana,

Mən kül oldum ay aman², yana-yana.

Solo (Zahid): Yaylığının uju buta

Xor: Məni saldın, ay aman², yaman oda.

İfaçılar «Rast»ın zirvəsinə yüksəldilər. Bu zirvədə muğam vokalçılarının və instrumentalçılarının yarışı finala yaxınlaşırdı. Xorun kodensiyasından sonra Zahid «Əraq» başlayır, Sahib davam etdirir. Tar-kaman yarışır. Tamaşaçılar bu yarışa alqışlayır. Alqışlar altında Sahib özünəməxsus bir nəfəslə tamaşaçıların diqqətini özünə jəlb etməyə jəhd göstərir. Lakin tar-kamanın «Zəngi-Şütor» (dəvə zəngi deməkdir) sayacağı duet-yarışı yenidən tamaşaçı alqışına səbəb olur. Zirvə yaxınlaşdıqca ifaçıların yarışı əsil rəqabət təsəvvürü yaradır. Qeyd etməliyik ki, bu rəqabət oxujunun düşündüyü digər rəqabətlərdən fərqli olaraq sağlam rəqabətdir. Bu sağlam rəqabətin isə ən ümdə məqsədi «kim daha çox alqış qazanacaq» prinsipinə xidmət edir. Beləliklə, «Rast»ın zirvəsi sağlam rəqabət meydanına çevrilir. Bu meydanın yeganə ölçü vahidi, meyarı isə tamaşaçı alqışı idi. Budur, rəqabət meydanının liderləri öz balansına daha çox alqış qazanandan pay, türklər demişkən puan daxil edirlər. Rastın zirvəsinə öz bayrağını sanjan Zahid «Araq»ı yekunlaşdırmağı xatırladan gözəlliyi, estetik rijəti ilə seçilən nəfəs edir, tar-kamanın javab gəzişmələri bitər-bitməz Sahib «Pənjgah»ı zirvənin sonunju pikinə yüksəldir və estafeti Almaza ötürür, ondan təhvil alır və tamaşaçılardan daha bir alqış alır. Alqışlar səngiyən kimi Sevinjin tutya kimi dəyərli, ipək kimi təmiz səsi gəlir. «Rak» (buna Raki-Xorasanı da deyilir), «Qərai» bir-birini əvəz edir. Nəhayət Zahid zirvədə Jabbarı, Seyyidi, Hacı Hüsünü, İslamı xatırladan nəfəsini şaha qaldırır və alqışların müşayiəti ilə «Rast»a ayaq verir:

Füzuli ründü şeydadır, həmişə xalqa rüsvadır,

Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Muğam xoru «Rast» muğamı tonikasının (mayəsinin) «sol» səsinə birgə yetişirlər. «Rast» sona yetir. Tamaşaçılar ayaq üstə «Rast»ı, onun ifaçılarını da müşayiətçi qrupu da, «Rast»ı yeni bir jazibədar üslubda, qeyri-adi formada, bir az mübaliğəli ifadə etsək, kosmik səviyyədə hazırlayıb təqdim edən respublikamızın xalq artisti, prezident təqaüdəçüsü Habil Əliyevi sürəkli alqışladılar. Muğam axşamını yekunlaşdıran Habil Əliyev dedi:

- Əziz sənətsevərlər, sənətduyarlar. Xalq yaxşı ifaçı görmək istədiyini kimi, biz ifaçılar da yaxşı tamaşaçılar görmək istəyirik. Bu gün bizim nə yaxşı tamaşaçımız var. Hamınıza öz təşəkkürünüzü bildiririk.

Gejənin sonunda tamaşaçıların bir qismi beş-beş, on-on bir yerə yığılıb öz istək və arzularını, arzu-diləklərini, gejədən aldıkları təəssüratlarını bir-birlərilə bölüşür, bir qismi isə ifaçılarla görüşüb onlara öz minnətdarlıqlarını bildirir, bir qismi isə Habil Əliyevə bu möhtəşəm gejəyə görə təşəkkür edirdilər. Mən Xəzər İsayevin xahişinə əməl edib «Şikəsteyi-fars» haqqında bildiklərimdən ona məlumat verirdim. Başımıza yığılan adamların sayının artdığını görüb özümü bir qədər yığışdırdım. Xəzər dedi:

- Fərahim müəllim, xahiş edirəm «Şikəsteyi-fars» və «Xojəstə» barədə fikirlərinizi bildirəsiniz.

Mən etiraz etmədim və dedim:

- Əzizim Xəzər, əvvəla onu deyim ki, «Rast»a muğamlarımızın anası deyiblər. Hələ XII əsrdə Nizami Gənjəvi «Xəmsə»də «Rast»ı birinci muğam hesab edir və Xosrovun şərəfinə təşkil edilmiş musiqi məjlisində müğənni Nikisa ilk muğam kimi «Rast» oxuyur. Nizami onu belə şərh edir:

Nikisa, neyə ki, demişdi Şirin,

Bir qəzəl oxudu, «Rast» üstə həmin.

Maraqlıdır ki, ikinci müğənni Barbəd isə «Rast»ın «Uşşaq» guşəsini Xosrovun adından oxuduğu bir qəzəllə ona javab verir. XIII əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkirimiz Urməvi də «Rast»ı birinci muğam adlandırır. Həmin bu birinci ana muğamımızın tərkibi çox zəngin olmuş, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu zənginliyin oxşar, fərqli jəhətləri də olmuşdur. Səfiyyəddin Urməvi (XIII əsr) «Rast»ın 33 şöbə və guşədən ibarət olduğunu göstərir. Bir az yaxın zamanlara mürəjət etsək deməliyik ki, XIX əsrdə Bakıda, Şirvanda, Qarabağda oxunan «Rast»ın şöbə və guşələrində müxtəliflik vardır. Professor Ramiz Zöhrabov «Muğam» kitabında (monoqrafiyasında) yazır ki, XIX əsrdə Bakı (Abşeron) musiqi məjlislərində «Rast» dəsgahı 15, Şuşa (Qarabağ) məjlislərində 18 şöbə və guşədən ibarət idisə Şamaxı (Şirvan) məjlislərində isə şöbə və guşələrin sayı 21-ə çatırdı. Nizami, S.Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Üzeyir Hacıbəyov, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Əhməd Bakıxanov, Ramiz Zöhrabov, Kamil Əhmədovla bağlı olan mənbələrə istinad etsək deməliyik ki, «Rast» dəstgahında həm «Şikəsteyi-fars», həm də «Xojəstə» vardır. «Şikəsteyi-fars» sözü muğamlarımızın sırasına eramızın II-VII əsrlərində daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi Sasanilər (İran hökmdarları Ənuşirəvan, Keylər, Abbas və s.) Azərbaycanı 500 il əsarətdə saxlamış və Azərbaycan dili də, elmi də, mədəniyyəti də, injəsənəti də eyni zamanda muğamları da, bir növ farslaşdırılmışdır. «Şikəsteyi-fars»da həmin dövrlərdə «Rast» dəstgahının tərkibinə daxil olmuşdur. «Fars şikəstəsi» mənası verən bu sözün muğam ailəsinə daxil olması təsadüf deyil. Çünki bu sözə qədər muğam ailəsində «Kəsmə-şikəstə», «Şirvan-şikəstəsi», «Qarabağ şikəstəsi» həm ad kimi, həm də şöbə və guşə kimi bu ailəyə mənsub idi. «Şikəsteyi-fars»a qədər «Rast» dəstgahında «Xojəstə»nin olması ehtimalı da istisna deyil. «Xojəstə» sözünün lüğəti mənası türk mənşəli söz olan «Xoja» sözündəndir. Türk etimologiyasında «Xoja» xoşbəxt adama, insanlara xoşbəxtlik diləyən və bəxş edən, müdrük adama və ya ağıllı

və zəngin dünyagörüşə məxsus olan Adama, müəllimə, alimə, ustada da deyirlər. Mahmud Kaşğarinin (XI əsr) «Divani-Lügət türk» kitabında bu söz var. Güman etmək olar ki, «Xojəstə»nin melodiyası insanlarda şad, xürrəm və xoşbəxtlik hiss və duyğuları aşladığı üçün «Xojəstə»də oxunan sözlər də belə hiss və duyğuları aşılamağa xidmət etməlidir. «Rast» sözünün lüğəti mənasındakı «düzlük», «doğruculuq», «səadət» və «xoşbəxtlik» kimi mənə çalarları da deməyə əsas verir ki, «Rast»ın bütün şöbə və guşələrinin mənə çalarları birinci mənə çalarları ilə həmahəng səslənməsi məntiqə uyğundur. Məsələn, deyək ki, «Uşşaq» sözü əgər aşıqlərin məşuqların, şəbu-hijran, vüsaldəmi mənasını verirsə, məhz ona görə də «Uşşaq»ın ritmik oynaq ahəngi ilə aşıq və məşuq vəsf olunmalıdır. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, «Şikəsteyi-fars»dan əvvəl «Xojəstə»nin mövjud olması, sonrakı dövrlərdə onların həm müstəqil, həm fərqli, həm də oxşar formada ifa olunmasını da məqbul saymaq mümkünsə şöbənin «Xojəstə» adlandırılmasını da məqsədəuyğun hesab etmək olar. Bu baxımdan biz Məmmədbağır Bağırzadənin fikrilə razılaşmaya bilmərik.

Qaldı ki, muğamların tarixi, onların adlarının yozumu ilə bağlı bəzi tədqiqatçılardan onların həm tarixilə, həm də adlarının yozumu ilə bağlı bütün faktların ərəb və fars folkloru, etnoqrafiyası, məntiqi, əsg astrologiyasına tərəf dartması ilə qəti razılaşmaq olmaz. Unutmamalıyıq ki, muğamlarımız təkcə zövq mənbəyi deyil, onlar həm də Azərbaycan xalqı ilə yanaşı bütün Şərqlə xalqlarının müxtəlif ijtimai-iqtisadi formasıyasa yolları dövrü üçün səjiyyəvi olan həyat hadisələri, biosferi, joğrafiyası, tarixi hadisələri barədə dinləyijidə zəngin təsəvvür yaradır. Götürək elə bu gün təqdim olunan «Rast»ın «Əraq» və vaxtilə «Rast»ın tərkibində oxunan «Mavərənnəhr», «Kəbulu» şöbələrini. Bildiyimiz kimi muğam ifaçılarımız da, muğam tədqiqatçılarımız da «Əraq»a həm də «İraq» deyirlər. Yadda saxlamalıyıq ki, muğamlarımızın adında ifadə olunan Əraq da, İraq da, Şiraz da (Bayatı Şiraz), İsfahan da (Bayatı-İsfahan), Nişapur da, Nəhavənd də, Qatar da, Əjəm də (Bayatı-Əjəm), Mavərənnəhr də, Dəşti də, Herat da (Heyratı) ölkə, məmləkət, vilayət, şəhər, vadi adlarıdır və vaxtilə azərbaycanlılar həmin ünvanlarda yaşamış, işləmiş, fəaliyyət göstərmiş, öz muğamlarından mənəvi qida kimi bəhrələnmişdir. Nizami Gənjəsi «Xosrov və Şirin»də «Rast»ın şöbələri içində «İraq»ın, «Sazi-Novruz» və «Kini-Səyavuş»un adlarını çəkir və onların hər birini müxtəlif tarixi hadisələrlə vəhdətdə görünür. Nizamidəki «Sazi-Novruz» bu gün bizə «Novruzı-rəvəndə» kimi gəlib çatmışdır. Novruz xalqımızın ən qədim yazın gəlişi münasibətilə bayram etdiyi yeni il təqviminə işarədirsə, rəvəndə isə rəvan axmaq, rəvan getmək mənasını bildirir. Novruza, yəni yeni ilə sağ-salamat getmək, qovuşmaq kimi başa düşülür. Nizami «Sazi-Novruz» deyəndə təxminən həmin mənə çalarını nəzərdə tutur. Çünki saz sözünün birinci mənası saz olmaq, saf olmaq (bəzi dialektlərdə «sap sağlam» kimi işlədilir) kimi yozulursa, ikinci mənası musiqi alətinin adı kimi başa düşülür. Əgər Əraq qədim azərbaycanlıların yaşadığı şəhərdirsə, İraq isə Şərqlə ən böyük məmləkətlərindən biridir. İraq tarixən iki hissədən ibarət olub. Onun böyük birinci hissəsində ərəblər yaşadığı üçün oraya İraqi-Ərəb, qalan hissəsində əjəm türklərin yaşadığı (Əjəmi Naxçıvani də həmin əjəm türklərindəndir) üçün

oraya İraqi-Əjəm deyilmişdir. XI əsrdə yaşamış Azərbaycanın ən görkəmli şairlərindən biri olan Xəqani «İraqın töhvələri» («Töhvətül-İraqeyin») adlı əsərində həmin əjəmi türklərinin həyatından, məişətindən, mədəniyyətindən də söhbət açır. Bu gün başı bəlalı İraqda yaşayan Əjəm türklərinin (Əjəmi türkləri) tayfalarından (etniklərindən) olan kərküklər, əvşarlar, türkmanlar da «Rast» oxuyurlar. Deməli «Şikəsteyi-fars» və «Xojəstə» kimi «Əraq» və «İraq»ın Azərbaycan muğam ailəsinin müstəqil üzvləri olmalarını da ehtimal etmək olar.

Nizami Gənjəvi «Rast»ın, Kini-Səyavuş şöbəsinin əmələ gəlməsini poetik dillə konkret tarixi hadisə ilə əlaqələndirir. Nizami əgər bir tərəfdən muğamın dinləyijidə məhəbbət və gözəllik hissləri ilə yanaşı qojaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq qələbə əzmi (bu gün bizə bu hisslər mənfur ermənilərə qalib gəlmək üçün çox vacibdir – F.S.), mübarizlik kimi hisslərin doğurmasını təlqin edirsə, ikinci bir tərəfdən böyük şair Firdovsinin «Şəhnamə» əsərindəki Səyavuşla bağlı bir tarixi hadisəni yada salır. O, İran padşahı Keykavusun oğludur. Turan padşahı Əfrasiyab Siyavuşun başını vurdurur, Keykavus isə oğlunun qisasını almaq üçün Rüstəm Zala «Kini-Səyavuş» deyə müharibə elan edir. Nəzərə alsaq ki, bu tarixi hadisə Nizami dövründən təxminən 3 min əvvəl baş vermişdir. Onda deməyə əsasımız var ki, muğamın içindəki informasiyaların tarixi minilliklərin çox dərin qatlarında da mövjudur.

Yaxud vaxtilə «Rast»ın tərkibində oxunan «Mavərənnəhr» şöbəsinə götürək. Mavərənnəhr Özbəkistanın qədim adıdır. Mavərənnəhr (qədim qaynaqlarda Mavürənnəhr yazılır) sözünün etimoloji mənası «iki dərə arasında yerləşən məkan» deməkdir. Doğrudan da Mavərənnəhri bir tərəfdən Amu-Dərəya, bir tərəfdən Sır-Dərəya əhatə etmişdir. Moğollar imperiyası dövründə Çingiz xan Mavərənnəhri işğal etdikdən sonra, oranı oğlu Jığataya bağışlamış və Jığatay nəslindən olan Əmir Teymur (Topal Teymur və ya Teymur Ləng) Azərbaycanı almış və oğlu Miranşah Azərbaycanın hökmdarı olmuşdur. Bu dövrlərdə Əmir Teymurun şərəfinə onun ölkəsinin adını daşıyan «Mavərənnəhr»i Azərbaycan müğənniləri «Rast»ın tərkibində çox geniş şəkildə oxumuşlar.

Yaxud «Rast»ın «Kabulu» şöbəsi də mühüm tarixi hadisələri təjəssüm etdirmək baxımından çox maraqlıdır. Kabul indiki Əfqanıstanın paytaxtıdır. Orta əsrlərdə Səfəvilər Kabulu, Əfqanıstanı (yəni Heratı) işğal etdikdən sonra Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl oraya öz oğlu Təhmasibi vali təyin etmişdir. Əfqanıstanın 30 əyalətindən birinin adı Kabul, birinin adı Zabul, birinin adı isə Heratdır. Hər üç əyalətin adı muğamlarımızda yaşayır. Araşdırmalar göstərir ki, Şah Təhmasib Heratın hakimi (valisi) olarkən əyalətlərə yürüşü zamanı ordu jəngavərlərini juşə gətirən küs, sinj, dünbək, nağara, təbil kimi zərb alətlərinin səsi ujalırdı. Bu zaman ritmik ahıngın fonunda qoşunun orta mövqeyində yerləşdirilmiş xanəndələr jəngavərləri qələbəyə ruhlandırmaq məqsədilə zildən növbə ilə muğam parçaları oxuyurlarmış. Güman olunur ki, həmin muğam parçaları əsasən «Rast»ın, «Pənjiqah»ın və «Rak»ın (Raki də deyilir) üstündə oxumuşlar. Hər yürüş zamanı xanəndələr həmin muğam parçalarını müxtəlif boğazlar, zəngülələrlə zənginləşdirmişlər. Kabul və Herat yürüşündən sonra qələbəni bayram edərkən əsgərlərin, yavərlərin, əfsərlərin

yürüş zamanı oxunan muğam parçaları daha çox xoşlarına gəlidiyi üçün onların dəfələrlə ifasını sifariş vermişlər. Beləliklə həmin parçaların biri «Kabuli» biri isə «Herati» adlandırılmışdır. «Herati» sonralar ritmik muğam kimi formalaşaraq «Heyrati» adı ilə müstədidləşmişdir. Göründüyü kimi muğamlarımız, dəstgahlarımız zövq mənbəyi olduğu kimi nəinki Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı ən zəngin və çox nadir informasiyalarla soydaşlarımızın dünya görüşünü formalaşdırır, hətta Şərq xalqlarının ijtimai-siyasi həyatında baş verən tarixi hadisələrin üzə çıxarılıb müqayisəli şəkildə əks edilməsində, öyrənilməsində mühüm rol oynayır...

Əgər bizi gejinin təşkilatçılarının qonaqların şərəfinə açdıqları ziyafət süfrəsinə dəvət etməsəydilər, allah bilir, «Rast» haqqındakı ayaqüstü söhbətimiz neçə saat davam edəjəkdi.

Ziyafətdə isə yemək, içmək, əylənmək arxa plana keçdi və Muğam axşamının müzakirəsi ziyafətin əsas qayəsinə çevrildi: Akademiklər Bəkir Nəbiyev, Vasim Məmmədəliyev, Həbil Kamanın tədqiqatçısı professor İlham Rəhimli, şair Nəriman Həsənzadə, respublikamızın xalq artistləri Sara Qədimova, Tükəzban İsmayılova, İlhamə Quliyeva, İslam Rzayev, Arif Babayev, Tələt Qasimov, respublikamızın baş psixiatri, professor Ağabəy Sultanov, şair-publisist Vüqar Əhməd gejinin təşəbbüskarı Həbil Əliyevə, təşkilatçısı «Azərneftyağ» neft emalı zavodunun direktoru Ramiz Mirzəyevə öz təşəkkürlərini bildirdilər, «Rast dəstgahı» Muğam axşamından aldıkları estetik zövqün dəyərindən, belə tədbirlərin əhəmiyyətindən ürəkdolusu söz açdılar. Bu möhtəşəm muğam gejinə yekun vurarkən gejinin təşəbbüskarı olan xalq artisti Həbil Əliyevə öz şəxsi mürəjətlərimi çatdırmaq istəyirəm.

Hörmətli Həbil müəllim, Siz Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində silinməz iz qoyan azman bir sənətkarsınız. Sizin Azərbaycan xalq musiqisi tarixindəki xidmətlərin həjmi, arenası, masştabı o qədər böyükdür ki, onların hamısını bir yazıya sığışdırmaq, şübhəsiz, çox çətindir. Siz, ilk dəfə olaraq kamançanı tarın köləliyindən xilas edərək kamanın müstəqil ifaçılıq məktəbini yaratmışsınız. Hansı ki bu məktəbin yetirmələri Azərbaycan kamanı vasitəsilə xalq musiqimizlə yanaşı bəstəkar nəğmələrini də dünya xalqlarına ərməğan etməklə Sizə və məmləkətimizə başujalığı gətirmişlər Bu məktəbin əməkdar artistlərimiz Şəfiqə xanım Eyvazova, Ədalət Vəzirov kimi nümayəndələri belələrindəndir.

Hər dəfə xalq artistimiz Yaqub Məmmədovun «Mənsuriyyə»sinə qulaq asanda inanmaq olmur ki, bu sərbəst ölçülü vokal partiyanı təkjə kaman müşayət edib. «Mənsuriyyə» ordu jəngavəri Mənsurun mərdlik, mübarizlik, qəhrəmanlıq havasıdırsa, Həbil Kamanın muğamşünaslıq tarixindəki qələbəsi və təntənəsidir.

Siz Azərbaycan muğamları sırasına «Həbil-Segahı», «Həbil-Düqahı» kimi injilər bəxş etmişsiniz Qənbər Hüseynli «Jüjələrini» məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazmışdır. Siz həmin mahnını yeniyetmələrin, gənjlərin, ahılların, qojaların, hətta dövlət rəhbərlərinin sevimli mahnısı səviyyəsinə yüksəltmişsiniz.

Siz neçə-neçə petrosyanların, qriqoryanların, melikuyamların, keropyanların çalgısının çürük bir vızıltı olduğunu sübut etməklə Sayatnovalara ujalılmış yalançı heykəlləri darmadağın etdiniz.

Bütün bunlar azmış kimi, Siz XXI əsrin birinji rübündə, yaşınızın səksəni haqlayan sinninizdə «Rast»a bir recissor kimi quruluş verərək onu muğamlarımızın şahı kimi təqdim etdiniz. Muğamsevərlər muğamlarımızın şahı sözünü çoxlarından eşitmişdilər İlk dəfə isə Sizin təqdimatınızda bunu əyani şəkildə gördülər. Əhsən Sizə, min əhsən!

Sual və tapşırıqlar.

1. Estetika və estetik tərbiyə anlayışlarının fərqi nədən ibarətdir?
2. Estetik tərbiyə məqsəd və vəzifələri hansılardır?
3. Təlim prosesində şagirdlərə hansı bədii zövq elementləri aşılır? Bəs, dərslərdə hansı tədbirlərdə?
4. Estetik tərbiyənin zəruri şərtləri hansılardır?
5. Estetik tərbiyənin kütləvilik deyəndə nə başa düşülür?
6. Muğamlar haqqında danışın.
7. Dinləyicidə güclü, emosional estetik hislər aşılacaq muğamların və onların ifaçılarının ölkəmizdə nüfuzu necədir?
8. Ölkəmizin birinci xanımı, YUNESKO və UNESKO-nun xoş məramlı səfiri, Millət vəkili Mehriban Əliyevanın muğam ifaçılığının inkişafına olan qayğısından danışın.

X Fəsil:

2.18. Ekoloji tərbiyə

Ekoloji tərbiyə yaxın zamanlarda tərbiyənin tərkib hissələrindən biri kimi elmi pedaqogikada özünə yer tapsa da, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində və klassiklərimizin əsərlərində ətraf mühitin mühafizəsilə bağlı kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək olar. “Elmi pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələri sırasında verilmiş ekoloji tərbiyənin əsas ideyaları, ən vacib istiqamətləri etnopedaqogikaya istinad edilərək sistemə salınmışdır. Deməli, elmi pedaqogikada mövcud olan pedaqogikanın əsas mənbəyi etnopedaqoji nümunələrdir” (Bax. Ə.Həşimov, F.B.Sadiqov. Azərbaycan xalq

pedaqogikası. Dərslik Bakı, Ünsiyyət, 2000, səh. 250). Müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə yetişən nəsli milli-mənəvi dəyərlərimizə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, onları ətraf mühitin saflaşdırılmasına düzgün istiqamətləndirmək qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu vəzifələr içərisində gənclərimizi əvəzsiz və bənzərsiz milli dəyərlərimizdən sayılan etnopedaqoji materiallarla yaxından tanış etmək, onları buradakı biliklərlə silahlandırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev cənabları göstərir ki, “Bizim gənclərimiz gərək hazırlaşsınlar ki, XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafını təmin edə bilsinlər. Bunun üçün biliklənmək, təhsil almaq, düzgün həyat təzi keçirmək, milli-mənəvi dəyərlərimizə daim söykənmək və ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə etmək lazımdır. Mən əminəm ki, bizim gənclərimiz Azərbaycanın gələcəyini bizdən də yaxşı təmin edəcəklər”.

Yeni, XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafını təmin etməyə qadir olan gənclərimizi ilk öncə yaşadıkları ekoloji mühiti sevib qorumağa hazırlamaq çox zəruridir. Bundan ötrü isə ata-babalarımızın müdrik kəlamlarına, ulu nəvələrimizin deyimlərinə, nəsihətlərinə, xalq hikmətlərinə, tarixi salnaməmizin qızıl səhifəsi sayılan oğuznamələrdəki, nağıllardakı, dastanlardakı, atalar sözlərindəki, zərb-məsəllərdəki, bayatılardakı tövsiyə və fikirlərə istinad etməyə böyük ehtiyac duyulur. Çünk gənclərimizin ekoloji tərbiyəsini düzgün təşkil edərək, bugününümüzün ekoloji bəlalarına qarşı mübarizə aparmaq üçün özünəqayıdış kontekstinə müraciət etməyə böyük ehtiyac vardır. Gün-gündən artan ekoloji fəlakətin qarşısını almaq məqsədilə gənclərimizi ətraf mühitin mühafizəsinə və saflaşdırılması uğrunda mübariz olmağa hazırlayarkən etnopedaqoji materiallarımıza müraciət etmək çox faydalı olar. Bu gün üçün qlobal təhlükə olan dəniz suyunun çirklənməsi, toksik maddələrin tətbiqi, müxtəlif bitki növlərinin, canlı orqanizmlərin nadir nümunələrinin məhv edilməsi, maddələrin biokimyəvi dövrənin texnogen pozulması, atmosferdə, litosferdə, hidrosferdə tarazlıqların pozulması kimi ekoloji bəlalar yetişən nəsli ahəngdar inkişafı üçün böyük əngəllərə çevrilir. Torpaqlarımızın 20 faizini işğal edən erməni faşistlərinin elan olunmadan

---

¹H.Əliyev. Gənclərimizin qarşısında xalqımıza, dövlətimizə, ölkəmizə sədaqətlə xidmət etmək, həyatda fəal olmaq, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq vəzifəsi durur. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 26 fevral 1998-ci il.

yaratdıqları müharibə şəraiti də ekoloji bəlalarımızı daha da çoxaltmışdır. Meşələrimiz qırılmış, yaşıllıklarımız xarabazara çevrilmiş, çaylarımızın suyu zəhərli kimyəvi maddələrlə, radioaktiv tullantılarla çirklənmiş, bir sözlə, xalqımız həm maddi, həm mənəvi, həm də ekoloji cəhətdən böyük məhrumiyyətlərə düşər olmuşdur. Bütün bu bəlalardan xilas olmaq üçün əzmlə işləmək, çalışmaq və mətanətlə mübarizə aparmaq lazım gəlir.

Bu sahədə respublikamızda həyata keçirilən planlı və mütəşəkkil işləri, o cümlədən, iqtisadi və ekoloji islahatları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Son zamanlar respublikamızda ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş tədbirlər dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının

ekoloji konsepsiyası” işlənib hazırlanmış, “Azərbaycanda təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən istifadə” qanunu (1992), Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə (1996), “Azərbaycan Respublikasının Heyvanat aləmi haqqında” qanunu, Azərbaycan Respublikasının dövlət təbiət və biosfer qoruqlarının ümumi əsasnaməsi. Dövlət Ekologiya Komitəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı (1998) hazırlanıb qəbul edilmiş, 1999-cu ildə Xəzər dənizi üzrə beynəlxalq ekoloji proqramı həyata keçirmək üçün Bakı şəhərində “Xəzər ekoloji mərkəzi” yaradılmışdır. 2001-ci ilin sentyabrında Respublika prezidentinin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi” yaradılmışdır.

Respublikamızın ekoloji problemlərinin həlli yollarında beynəlxalq təşkilatların da fəaliyyəti xeyli genişləndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1997-2000-ci illər ərzində Türkiyə, Norveç, Gürcüstan, Qazaxıstan, Moldova, RF-nın Dağıstan Muxtar Respublikası ilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hökumətlərarası birgə əməkdaşlıq sazişləri imzalamış, Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmuşdur. 1998-ci ildə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Planına əsasən 9 fəaliyyət istiqaməti müəyyən edilmişdir: ətraf mühit üzrə siyasət; qanunvericilik və sosial problemlər; Xəzər dənizinin ekoloji problemləri; sənaye, energetika, nəqliyyat və tullantılar; su ehtiyatları və atmosfer havası; Abşeron yarımadasının ekoloji problemləri; biomüxtəliflik, meşə və kənd təsərrüfatı; ekoloji sağlamlıq; mədəniyyət.

Respublikamızda ekoloji problemlərin həlli yollarında dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin müəyyən bir hissəsini də təhsil sahəsində görülən işlər təşkil edir. Çünki ətraf mühitin qorunub saxlanması sahəsində görülən işlərin səmərəliliyini artırmaq üçün xalqın maariflənməsi əsas şərtlərdən biridir. Bu yaxınlarda Milli Məclis “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu qəbul etmişdir. Bu qanun əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə münasibətləri tənzimləyir. Məlumdur ki, ekoloji böhran iqtisadi böhranla nəticələnir. Böhranı aradan qaldırmaq üçün respublika hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar və onların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələri həyata keçirmək üçün xalq təsərrüfatının bütün sahələrində ixtisaslı mütəxəssislərə kəskin ehtiyac yaranır. Odur ki, mütəxəssis kadrlar hazırlayan ali məktəblərin, o cümlədən pedaqoji kadrlar hazırlayan pedaqoji təmayüllü ali məktəblərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Bu gün Bakıda Ekoloji kollec (texnikum), Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində ekoloji fakültə gənc mütəxəssislərin-ekoloqların hazırlığını uğurla həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Ekoloji Tərbiyə və Təcrübəçilik Mərkəzi və onun Suraxanı və Əzizbəyov rayonlarında məntəqələri fəaliyyət göstərir. Həmin məntəqələr aid olduqları rayonun bütün məktəbləri ilə əlaqə saxlayır, məktəblərdə müxtəlif tədbirlər keçirir, şagirdləri

müxtəlif praktik işlərə cəlb etməklə onların ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılmasında müəyyən rol oynayırlar.

Respublikamızda həyata keçirilən Təhsil İslahatı da bu sahədə həyata keçirilən işlərə böyük təkan verir. Təhsil İslahatına dair direktiv və proqramı sənədlərdə yetişən nəsə ekoloji bilklərin verilməsi və etnopedaqoji materiallardan maksimum istifadə etməklə onların tərbiyələndirilməsi tövsiyə olunur.

Ekoloji problemlər və müasir həyat

Ən əvvəl ekolojiya termininin meydana gəlməsinə və mənasına nəzər salaq. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ekologiyanın 50-dən artıq sahə və bölməsi mövcud olsa da, alimlərin ekolojiya anlayışı haqqında ümumi fikri yoxdur. Dünya alimləri bu elmə 100-ə qədər tərif vermişdir. Fikrimizcə, ekologiyanın ümumi mənası ətraf mühitlə canlı orqanizmlər, o cümlədən insan və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı təsirdən ibarətdir.

Bizcə, müasir ekologiyanın düzgün tərfi Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında qeyd olunduğu kimidir. Yəni, ekolojiya yunan sözü olan oikos – məskən, vətən, loqos – elm sözlərindən götürülmüşdür və biologiyanın bir şöbəsi kimi orqanizm səviyyəsindən yuxarıdakı sistemlərin, yəni populyasiyaların, növlər, biosenoqlar, ekosistemlər, biogeosenoqlar və biosferin quruluşunu və fəaliyyətini tədqiq edir. “Çox vaxt ekolojiyanı orqanizmlər arasında, həmçinin orqanizm ilə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənən elm adlandırırırlar. Müasir ekolojiya eyni zamanda insanla biosfer arasındakı qarşılıqlı münasibət problemlərini də öyrənir. Ekolojiya əsasən ümumi ekolojiya və xüsusi ekolojiya bölmələrinə ayrılır. Ümumi ekolojiya orqanizm səviyyəsində yuxarıdakı müxtəlif sistemlərin quruluş və fəaliyyətini, xüsusi ekolojiya isə müxtəlif orqanizmlərin ətraf mühitlə münasibətini tədqiq edir”.

Bu termini ilk dəfə elmi ədəbiyyatda 1866-cı ildə alman biologu E.Hekkel özünün “Orqanizmlərin ümumi morfologiyası” əsərində işlətməmişdir.

Hal-hazırda “ekoloji problemlər” anlayışı 2 mənada işlənir: 1. Ətraf mühitin çirklənməsi problemi və onun qorunması; 2. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibəti problemi.

Yaşadığımız dövrdə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibəti kimi qədim problem yeni xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bəşəriyyətin biosferə təsiri elə təhlükəli vəziyyətə gətirib çıxarmışdır ki, indi yer kürəsində həyatın olub-olmayacağı gündəliyə qoyulmuşdur.

Bəşər cəmiyyətinin yarandığı ilk dövrlərdən insan öz varlığına görə təbiətə borclu olduğunu dərk etmiş, təbiətə daha yaxın olmuş, onu mühafizə etmiş, əsrlər boyu onun nemətlərindən bəhrələnməmişdir. Təbiət qüvvələri qarşısında aciz olan insan bu qüvvələrə sitayiş etmiş, torpağın yetirdiyi nemətlərə

hörmətlə yanaşmış, onu əhatə edən ətraf aləmin canlı varlıqlarından bir çoxunu totemləşdirmiş, onları müqəddəs hesab etmiş, bir sözlə, təbiətə qayğılı münasibət bəsləyərək özünün onun bir hissəciyi olduğunu dərk etmişdir. Lakin əsrlər keçdikcə cəmiyyət inkişaf edərək əhalinin sayı artdıqca, elm və texnika inkişaf etdikcə, insan şüuru özünün yüksək pilləsinə qalxdıqca özünü “dünyanın əşrəfi”, “təbiətin şahı”, hesab etməyə başlayan insan təbiətdən asılılığını unutmağa başlamışdır. Bu gün elmin gücündən istifadə edən insan təbiətə daha artıq təcavüz edir. Hal-hazırda təbiətin milyon illər ərzində yaratdığı sərvətləri insanın qısa bir müddət ərzində acgözlüklə istifadə etməsi gələcək nəsillərin yaşamasını, mövcudluğunu təhlükə altına qoymuşdur.

Bəşəriyyətin “yaşıl evi” sayılan Yer kürəsində torpaq, hava, cu çirklənmiş, min hektarlarla meşələr qırılmış, dəniz və okeanların suyu çirkləndiyindən onların flora və faunasına ciddi ziyan vurulmuşdur. Eyni zamanda çayların məcraları səyşdirildiyindən, üzərində bəndlər salındığından bəzi balıq fərdlərinin kökü kəsilmiş, qurudulan bataqlıqların, qırılan meşələrin canlı aləminə hədsiz ziyan dəymiş, aparılan nüvə sınaqları, buraxılan kosmik peyklər, istifadə edilən feon qazı azon qatını zəiflədərək yerdə radiasiyanın çoxalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da bir sıra sağalmaz xəstəliklərin törəməsi ilə nəticələnmişdir.

Antarktida üzərində atmosferdə ozon getdikcə azalaraq ozon dəliyi yaranmışdır və bu dəliyin sərhədi get-gedə böyüyərək Avstraliya, Cənubi Amerika, Afrikaya doğru uzanır. Ozon dəliyi ekvatorial sahədə yanarsa, onun bioloji nəticələri ağılasığmaz faciələr törədə bilər. Ozon dəliyinin böyüməsinə səbəb isə havada keçirilən atom sınaqları nəticəsində stratosferin azot oksidləri ilə çirklənməsi, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində getdikcə çoxalmaqda olan zavod, fabrik, elektrik stansiyalarının havada və yerdə artan nəqliyyatın texnologiya və qurğularında kimyəvi tərkiblərin artması, uzunömürlü tullantı komponentlərindən olan freounun havada çoxalmasıdır. Beləliklə, təbiət və texnologiyanın mübarizəsi gədir.

Bu mübarizədə insan kənardan baxmalı deyil, o, üzünü təbiətə tutmalıdır və vəziyyətdən çıxmaq üçün təbiətə zərər verməkdən əl çəkməli, tullantısız texnologiyaya keçməli, aktiv kimyəvi komponentləri başqaları ilə əvəz etməlidir. Yoxsa bu gün sivilizasiyanın ekoloji hadisələr nəticəsində məhv ola biləcəyi təhlükəsi nüvə müharibəsi təhlükəsindən sonra II yerdə durur. Müasir dövrün bir çox alimləri mövcud faktlara istinad edərək, belə bir fakir yürüdürlər ki, bəşəriyyət tarixində bir çox sivilizasiyalar olmuşdur və bu sivilizasiyalar elmin, tükənin, mədəniyyətin ən yüksək bir nöqtəyə çatdığı bir dövrdə məhv olmuşdur. Odur ki, təbiətlə münasibətdə müasir insanın fəaliyyəti qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olduğu üçün bu gün bu məsələlərin həlli beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac doğurur.

Təbiətin məhv edilməsi və dağıdılması kimi qeydi-normal hallar son həddə çataraq insanın tənəzzülü prosesinin başlanğıcı olmuşdur.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, respublikamızın təbiəti də ekoloji bəlalara məruz qalmışdır.

Əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin yeraltı və yürestə sərvətlərə malik olan respublikamızın təbiətinə amansızcasına qəsd edilmişdir. Böyük meşə zolaqları, o cümlədən məlum hadisələr zamanı Topxana meşəsi qırılmaqla, onların flora və faunasına ciddi ziyan vurulmuşdur. Respublikamızın əhalisinin yarısından çoxusunu içməli su ilə təmin edən Kür çayına qonşu respublikaların ərazisində fəaliyyət göstərən zavod və fabriklərin zəhərli tullantıları atılır. Ölkə ərazisində torpağın məhsuldarlığını artırmaq üçün əkin sahələrinə verilən kimyəvi gübrələr torpağın zəhərlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikamızın Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan (Əlibayramlı), Yevlax kimi böyük şəhərlərində ekoloji vəziyyət gündən-günə pisləşir. Sumqayıt şəhəri bu gün “ölü şəhər”, adlanır. Çünki paytaxtın cəmi 25-30 km-də salınan bu şəhər vaxtilə SSRİ adlanan böyük bir dövlətin kimya laboratoriyası olmaqla, onun 2 zavodunda divinil, 3 zavodunda xlor (civə üsulu ilə) istehsal edilir və onun suyunda Xəzər dənizinə axıdılan çirkəb suların illik həcmi Kürlə Arazın illik su balansından 1,5 dəfə çoxdur. Bu gün Xəzərə axıdılan kimyəvi maddələrin siyahısında 200 adda birləşmə qeyd olunub. Hər il Xəzərə ən azı 50-60 min ton neft mənşəli maddələr, 70-80 min ton (ayrı-ayrı) azot və fosfor birləşmələri, 65-70 min ton zülal qarşılıqlı üzvi maddə atılır. Bundan başqa Xəzərə həddən artıq ağır metal duzlarından, civə, mərgümüş, mis, molibden, qurğuşun, dəmir, qalay, 70 min ton adi duz, 85-90 min ton detergent (yuyucutoz), 40-45 min ton qatı turşular, aşıləyıcı qələvilər daxil olur. Dünya okeanı ilə əlaqəsi olmayan Xəzər üçün bu zərərli maddələr əsl bəlaya çevrilmişdir.

Kür, Volqa, Ural, Tərtər çaylarının zavod və fabriklərin tullantıları ilə zəhərlənmiş suları Xəzərə axır. Xəzərin zəngin flora və faunasını 1809 növ canlılar və 728 növ bitkilər təşkil edir. Lakin dəniz suyunun çirklənməsi nəticəsində hal-hazırda qırmızı balıq fərdlərinin-beluşanın, qızıl balığın, nərə balığının və digər xırda balıqların sayı milyonlarla azalıb. İndi Xəzərdə şamai, ilanbalığı, şirbit, ağgöz balıq demək olar ki, yoxa çıxıb. Acınacaqlı burasıdır ki, bu proses davam edir və hələ insanlar Xəzərin harayına səs verməyiblər. Halbuki, bütün Xəzəryanı dövlətlər Xəzər dənizinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün daha səmərəli yollar axtarmalı, əməli tədbirlər həyata keçirməlidir.

Ekologiya ilə bağlı dəyətə keçirilən dövlət tədbirləri.

Hər il ölkəmizdə ekoloji mühitin saflaşdırılması ilə bağlı dövlət səviyyəsində müxtəlif xarakterli tədbirlər həyata keçirilir və görölən işlər barədə Ekologiya və Təbbi Sərvətlər Nazirliyinin Kollegiyasına hesabat verilir. Oxucuları bu tədbirlərlə tanış etmək məqsədilə nazirliyin kollegiyasına təqdim edilmiş həmin son hesabatlardan biri əsasında hazırladığımız materialı kitaba daxil etmişik.

Müstəqillik əldə etdiyimiz hazırki şəraitdə Azərbaycanda ekologiya ilə bağlı dövlət səviyyəsində əhəmiyyətli işlər görülməkdədir. “Azərbaycan

Respublikası Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət” Komitəsi yaradılmışdır. Bu Komitə Sonradan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə çevrilmişdir. Bu nazirliyin səyi və birbaşa rəhbərliyi altında respublikada təbii sərvətlərin hazırki ehtiyatların müəyyən edilməsi, Qırmızı Kitabın yenidən nəşr edilməsi və bu kimi işlər başlanmış, xarici ölkələrdə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr bağlanmışdır. Uzun illərdən bəri müxtəlif səbəblərdən (iqtisadi, sosial, siyasi) yığılıb qalmış ekoloji problemlərin həlli istiqamətində Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (ETSN) tərəfindən ardıcıl qaydada müəyyən işlər aparılır. Belə ki, respublikamız beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində bir sıra Dövlət Proqramları təsdiq edilmiş, mühüm qanunvericilik və normativ aktlar qəbul olunmuşdur. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə müvafiq ekoloji problemlərin həlli istiqamətində praktiki işlər görülmüşdür.

ETSN öz fəaliyyətini ətraf mühitin çirklənmədən mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, biomüxtəlifliyin qorunması, meşələrin bərpa olunması və artırılması, geoloji xidmət, hidrometeorologiya, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, yeni normative-hüquqi sənədlərin hazırlanması üzrə qurmuşdur.

Mövcud problemlərin dövlət səviyyəsində, müvafiq dövlət qurumları ilə birgə, ardıcılıqla həll edilməsi məqsədilə ETSN tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1152 sayılı Sərəncamı ilə 2003-cü ilin 18 fevral tarixində təsdiq edilmiş “Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” və “Meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair” Milli proqramlar hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, Milli Hidrometeorologiya Xidmətinin müasir tələblərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək məqsədilə 2003-2010-cu illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında Hidrometeorologiyanın inkişaf proqramı” hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2004-cü il 28 yanvar tarixində 62 №-li Sərəncamla təsdiq olunmuşdur.

Proqramda Xüsusişədirilmiş hidrometeoroloji xidmət sahələrində - dəniz aviameteoroloji proqnozlar və məlumatlar sisteminin inkişafı üçün xüsusi tədbirlər nəzərdə tutulur. Proqramda müasir texnika, cihaz və avadanlıqla bərabər həmin texnikanı idarə edəcək yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması da nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü ilin 22 may tarixli 222 №-li Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında yay-qış otaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair” Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı digər sahələrdə də müəyyən olunmuş prioritetlər üzrə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Belə ki,

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Bakı buxtasının təmizlənməsinə dair” Sərəncam layihəsi hazırlanmış;
- Abşeron yarımadasının texnogen pozulmuş torpaqlarının rekultivasiyası;

- Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmışdır;

- Yerlərdə enerji qıtlığının yaranması ilə əlaqədar meşələrə artan təzyiqin azaldılması məqsədilə, kənd rayonlarında yanacaq kimi alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması barədə təkliflər verilmiş, Günəş enerjisindən istifadə etməklə bioqaz alınması və məişətdə istifadə edilməsi məqsədilə nazirliyin vəsaiti hesabına 5 qurğu alınmış və kənd rayonlarında quraşdırılmışdır;

- Tullantı sularının təmizlənməsi məqsədilə su təmizləyici qurğuların alınması üçün tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir;

- İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən operativ mərkəz yaradılmışdır;

- “Kür çayı hövzəsində qəza hallarının qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi”, “Kür-Araz hövzəsində iransərhəd sularının çirkənlənməsinin qarşısının alınması”, “Qlobal ekoloji problemlərin həlli məqsədilə imkanların artırılması üçün milli təlabatların qiymətləndirilməsi” layihələrin çərçivəsində müəyyən işlər aparılır.

Ümumiyyətlə, ETSN-nin əhatə etdiyi çoxsahəli istiqamətlər üzrə digər əməli tədbirlər görülmüşdür ki, bunlar da əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Bioloji müxtəlifliyin qorunması və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafı sahəsində

Respublikamızın təbii örtüyünün olduğu kimi, toxunulmaz vəziyyətdə saxlanması, biomüxtəlifliyin qorunması üçün xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin genişləndirilməsi sahəsində müəyyən tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli parkı, Ağ-göl və Şirvan Milli parkları, Hirkan milli parkı, Altıağac Milli Parkı yaradılmışdır. Bundan əlavə Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamları ilə Pirqulu, Türyançay, İsmayılı, İlisu və Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruqlarının əraziləri təqribən 2-3 dəfə genişləndirilmiş, Qax Dövlət təbiət yasaqlığı yaradılmışdır. Göy-göl Dövlət Təbiət Qoruğunun Eldar şamı filialının bazasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 16 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 1686 ha sahədə Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır. Respublika Prezidentinin 622 sayılı 8 fevral 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə Abşeron Dövlət Yasaqlığının bazasında Abşeron Milli Parkı yaradılmışdır.

Hal-hazırda respublikada xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ümumi sahəsi qısa müddət ərzində 478000 ha-dan 594939,1 ha-a çatdırılmışdır ki, bu da respublika ərazisinin 7,4%-ni təşkil edir.

Təbiət abidələrinin, eyni zamanda Palçıq vulkanlarının pasportlaşdırılması istiqamətində də artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin əsas fəaliyyət növlərindən olan “Təbiət Salmaməsi” işlənib tamamlanmışdır;

2. Meşələrin bərpaası, artırılması və mühafizəsi sahəsində

Respublikada meşələrin bərpa olunmasına və artırılmasına dair Milli Proqramın tələblərinə uyğun olaraq, meşəbərpa və meşəsalma tədbirləri görülmüşdür.

Cəngi (60 ha), Qaradağ (60 ha) və Giləzi (120 ha) meşəsalma müəssisələri tərəfindən arid ərazilərdə, şosse və magistral yolların ətrafında yeni meşə zolaqları salınmış və mövcud yaşıllıqlara xidmət göstərilmişdir.

Meşə əkinlərini, doldurma-təmir işlərini təmin etmək üçün lazımi miqdarda və müxtəlif çeşiddə 10 mln. ədəd əkin materialları yetişdirilmişdir;

3. Balıq ehtiyatlarının artırılması, mühafizəsi və istifadəsinin tənzimlənməsi sahəsində:

Balıqartırma müəssisələri tərəfindən 19,9 mln. ədəd nərəcinsli, 48,7 min ədəd qızıl balıq, 429,1 mln. ədəd çəkikimi və 7,3 mln. ədəd yosunla qidalanan balıq körpələri artırılıb Xəzər dənizi və daxili su hövzələrinə buraxılmışdır.

Xəzər dənizinin su bioresurslarının, o cümlədən nərəcinsli balıqların ehtiyatını öyrənilməsi məqsədilə beynəlxalq dəniz ekspedisiyaları keçirilmiş və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda balıq ehtiyatlarının müasir vəziyyəti tam öyrənilmişdir. Dənizdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması həcminə görə Azərbaycan Xəzərətrafı ölkələr içərisində ön sıralara çıxmışdır;

4. Ətraf mühitin monitorinqi sahəsində

Ətraf mühitin monitorinqi Nazirliyin Milli Monitorinq Departamenti (MMD) tərəfindən müvafiq sahələr üzrə aparılır.

MMD tərəfindən ətraf mühitin fon çirklənməsi, atmosferin çirklənmə prosesinin vəziyyəti və atmosfer yağıntılarının çirklənməsi üzrə müşahidələr, təbii faktorların və çirklənmə mənbələrinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi, eləcə də bu proseslərin proqnozlaşdırılması həyata keçirilir.

MMD tərəfindən Respublikanın çay, göl, sututarları, torpaqları, iri sənaye şəhərlərinin atmosfer havası, atmosfer yağıntılarının çirklənməsi və radiasiya fon müşahidələri aparılır.

Atmosfer havasının çirklənməsi üzrə müşahidələr Respublikanın 8 iri şəhəri olan Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Naxçıvan, Şirvan (Əli-Bayramlı), Şəki, və Lənkəran üzrə 7 monitorinq məntəqəsində aparılmışdır.

Respublikanın bitki örtüyü və meşələrində-təbii və antropogen təsirlər nəticəsində baş verən dəyişikliklərin, patoloji amillərin, sənaye və məişət tullantıları ilə çirkləndirilmiş, heyvanların otarılması nəticəsində məhv edilmiş bitki örtüyü və meşə əraziləri, təbiət abidələri kimi dövlət tərəfindən qorunan ağac növləri, meşə sahələri, dərman bitkiləri və s. üzrə müşahidələr aparılır, məlumatlar toplanır, mövcud vəziyyəti öyrənmək və qiymətləndirmək sahəsində müəyyən işlər görülür.

Ruspublikanın bütün regionlarında köçəri quşların və iri məməlilərin payız sayğısı keçirilir.

Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının bütün regionlarında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin işləməsindən ayrılan və həmin müəssisələrin ərazilərində yığılıb qalmış hər növ təhlükəli tullantıların Poliqona daşınmasını, basdırılmasını və idarə edilməsini təmin edəcək təxirəsalınmaz investisiya layihələri qəbul edilmişdir. Bura “Nefçala rayonunda Balıqartırma zavodunun tikintisi layihəsi”, “İnstitusional islahatların aparılması çərçivəsində Yeni funksiya və alətlərin treyninqi üzrə texniki dəstək layihəsi”, “Kənd rayonlarında Ətraf Mühitin Qorunması” layihəsi aiddir.

Respublikada təbiətin keşiyində dayanan ən böyük təşkilat Azərbaycan Təbiəti Mühafizə cəmiyyətdir. Nazirliyin fəaliyyətində mühüm sahələrdən biri də qoruqların və yasaqların işinə rəhbərlikdir. Respublikamızın ərazisində Bəsitçay, Qızılağac, Qobustan, Zaqatala, Göygöl, Pirqulu, Türyançay, Hirkan və Şirvan qoruqları vardır. Burada müxtəlif təbii zonaların xarakterik landşaftları, kökü kəsilməkdə olan, yaxud nadir hallarda rast gəlinən bitki və heyvan növləri, yox olmaq təhlükəsinə məruz qalan təbii komplekslər və onların komponentləri mühafizə olunur. Mütəxəssislərin məlumatına görə, son 350 ildə planetimizdə 600 heyvan və 100-ə yaxın quş növünün nəsli kəsilmişdir. Özü də bunun üçdə bir hissəsi XX əsrin son 50 ilinə təsadüf edir. Odur ki, təbiətin təkrarolunmaz varlığı olan hər bir canlının mühafizəsi hazırki dövrdə çox vacib və ümumbəşəri vəzifədir.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülür.

ETSN yarandığı dövrdən az sonra, əhalini ekoloji problemlərlə məlumatlandırmaq məqsədilə internet səhifəsi açılmışdır. Bu səhifədən tələb-gənclər, mütəxəssislər, ekoloji problemlərlə maraqlanan adi vətəndaşlar geniş istifadə edirlər.

- Nazirliyin “Aəzərbaycan təbiəti” jurnalının nəşri davam etdirilir.
- Nazirlik xətti ilə keçirilən və ictimaiyyət üçün maraq doğura bilən bütün tədbirlər kütləvi-informasiya vasitələrində geniş işıqlandırılır.
- “Ətraf mühiti mühafizə günü”, “Yer günü”, “su günü”, “metroloqlar günü” və s. əlamətdar təqvim üzrə ətraf mühitlə bağlı bayram günlərində, əhalini maarifləndirmək və ekoloji bilikləri artırmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər planı əsasında, ictimaiyyətin nümayəndələrini cəlb etməklə tədbirlər keçirilir.
- Ətraf mühitin vəziyyəti barədə geniş ictimaiyyəti və müvafiq dövlət qurumlarını məlumatlandırmaq məqsədilə müxtəlif istiqamətlər üzrə Respublikanın ekoloji durumunu əks etdirən gündəlik, həftəlik və ya aylıq bülentlər dərc olunur.
- Meşələrimizin qorunması məqsədilə təbliğat işləri genişləndirilir, alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması üçün tədbirlər görülür.
- Məktəbli-tələbələr arasında ekoloji biliklərin və tərbiyənin artırılması məqsədilə, son illər yaradılmış milli parklara ekskursiyaların təşkil olunub keçirilməsi üçün tədbirlər görülür.
- ETSN nəzdində fəaliyyət göstərən Geologiya muzeyi əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində böyük imkanlara malikdir.

• Azərbaycan, eləcə də xarici vətəndaşlar arasında ekoloji problemlərlə əlaqədar məlumatlılığı artırmaq məqsədilə ETSN tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin vəziyyətinə dair Populyar Məruzə”nin elektron versiyası Azərbaycan və ingilis dillərində hazırlanıb tamamlanmışdır.

Geniş ictimaiyyət, o cümlədən xarici nümayəndələr arasında Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuş torpaqlarımızın təbii sərvətlərinə vurulmuş ziyan barədə mümkün qədər ətraflı məlumatın yayılması məqsədilə ETSN-nin mütəxəssisləri “İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müyyənləşdirən operativ mərkəzin 2-ci hesabatı” hazırlanıb tamamlmışlar. Hesabat kitab halında Azərbaycan və ingilis dillərində çap olunmuşdur. 1-ci hesabat da 2002-ci ildə çap olunmuş və ictimaiyyətə çatdırılmışdı.

ETSN-nin nəzdindən yaradılmış Dövlət İnformasiya-Arxiv Fondunun əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində böyük rolu vardır.

Fəaliyyət istiqamətlərindən görüldüyü kimi, mərkəzin əsas məqsədi əhalinin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Mərkəzin nəzdində kitabxana fəaliyyət göstərir. Kitabxananın əsas məqsədi ictimaiyyətin ekoloji savadlarının artırılması, ekoloji maarifləndirilməsi, ətraf mühitə dair informasiya ilə məlumatlandırılmasıdır. Bu məqsədlə kitabxanada ekologiya və ətraf mühit sahəsinə aid çoxlu miqdarda müxtəlif ədəbiyyatlar, dərsliklər, elmi əsərlər, ətraf mühitin vəziyyətinə dair hesabatlar, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi materialları və digər vəsaitlər toplanıb. Ümumi ədəbiyyatların sayı 500 ədədi ötmüşdür və yeni kitabların axtarışı və mərkəz üçün əldə edilməsi prosesi hal-hazırda da davam etdirilir.

Kitabxana həm də dövri mətbuatla da təmin olunur. Belə ki, mərkəz 8 adda yerli gündəlik və həftəlik qəzetlərə, 2 adda Rusiyada aylıq çap olunan jurnala abunədir. Həmçinin respublikamızda yerli QNT-lər tərəfindən nəşr olunan bir çox dövri ədəbiyyat və ETSN-də çap olunan “Azərbaycan təbiəti” ekoloji jurnalının nüsxələri mərkəzə daxil olur.

Mərkəzin kitabxanasında həmçinin təbiət haqqında videokasetlərin toplusu da vardır. Bu kasetlərə həm mərkəzin avadanlığında, həm də 2 gün müddətində götürərək öz avadanlıqlarında baxılması mümkündür.

Mərkəzin kitabxanası həm də rüsur mərkəsi kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, mərkəzin kitabxanasında yerləşdirilmiş iki ədəd kompyüterin və internet xəttinin vasitəsilə ictimaiyyət axtardığı informasiyanı dünya resurs mərkəzindən əldə edə bilər.

Əhali arasında maarifləndirmə işini gücləndirmək üçün geniş imkan və vasitələr mövcuddur. İlk növbədə təbliğat vasitələrinin gücündən maksimum istifadə olunmalıdır. Bunun üçün telekanallarda “Ekologiya və cəmiyyət” rubrikası altında xüsusi verilişlərin təşkil olunması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Ətraf mühitlə bağlı təqvim üzrə bayram günləri qeyd olunarkən onun kütləviliyinin təmin edilməsi əhalinin maarifləndirilməsi və təbliğat baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi üçün xüsusi tədbirlər planının hazırlanması, aksiyaların

keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi ekologiya idarələrinin nəzdində yaradılmış təbliğat bölmələrinin mütəxəssislərinin təhsil müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinə, məruzələrinin daha aktual və populyar mövzuda qurulması üzrə istiqamətləndirilməsinə diqqət yönəldilmişdir. Yeni yaradılmış Milli parklar məktəbli-gənclərin, tələbələrin maarifləndirilməsi sahəsində geniş perspektiv imkanlara malik olduğundan, bu məqsədə nail olunması üçün infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilir. Maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi üçün şəhərin əhali sıx olan yerlərində reklam lövhələrindən quraşdırılması, telekanallarda reklam roliklərin nümayişinin təşkili də qarşıda duran görüləcək işlərdəndir.

Göründüyü kimi, əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi üzrə fəaliyyət sahəsi çox böyükdür və geniş ictimaiyyətin ən aktiv hissəsi olan QHT-lərin isə bu sahədə fəaliyyət göstərmələri maarifləndirmə işinə müsbət təsir göstərə bilər.

Ekoloji tərbiyə anlayışının mahiyyəti

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının II fəslinin 78-ci maddəsində deyilir ki, ətraf mühitin müdafiəsi hər bir şəxsin borcudur. Buradan da aydın olur ki, təbiəti qorumaq Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının müqəddəs borcu və vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələri yerinə yetirmək üçün ölkə vətəndaşlarının ekoloji mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi pedaqoq alimlər, müəllim və tərbiyəçilər qarşısında mühüm vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması fasiləsiz olaraq ailədən, uşaq bağçalarından başlayaraq, orta məktəblərdə, və nəhayət, ali məktəblərdə aparılmalıdır.

Ali məktəblərdə ekoloji bəlalarla, ekoloji şüurla, ekoloji təfəkkürlə, ekoloji fəaliyyətlə, təbiətə qayğılı münasibət bəsləməklə bağlı biliklərin verilməsi ekoloji tərbiyənin əsas mahiyyətini və məzmununu təşkil edir. Ona görə də biz ekoloji tərbiyəyə belə bir tərif vermişik;

- təbiətə qayğılı münasibətin bəslənilməsi, ətraf mühitin saflaşdırılması, mühafizə edilməsi, onun ictimai, siyasi və iqtisadi dəyəri ilə bağlı gənc nəsə müvafiq bacarıqların, mədəni-əxlaqi vərdişlərin aşılmasından ötrü onlara planlı, məqsədyönlü, mütəşəkkil təsir göstərilməsi ekoloji tərbiyədir.

Ekoloji tərbiyənin isə ən başlıca komponentləri vardır. Bu komponentlərə uyğun ayrı-ayrılıqda, sistemli iş həyata keçirildiyi halda, ekoloji tərbiyənin hərtərəfli formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Bizim qənaətimizə görə, tərbiyənin komponentlərindən birincisi ekoloji şüur, ikincisi ekoloji bilik, üçüncüsü ekoloji təhsil, dördüncüsü ekoloji təfəkkür, beşincisi ekoloji dünyagörüş, altıncısı ekoloji fəaliyyət, yeddincisi isə davranışdır. İndi isə onları ayrı-ayrılıqda izah edək.

EKOLOJİ ŞÜUR – mürəkkəb psixoloji proses olmaq etibarilə insanın təbiətlə qırılmaz əlaqəsinin insan beynində inikasıdır. Ekoloji çüür ictimai çüurun bir forması olmaqla onun digər formaları ilə bərabər statusa malikdir. Ali inkişaf səviyyəsinə çatmış insan beyninin fəaliyyəti nəticəsində təbiətlə insan arasındakı əlaqə daim tənzimlənir, yəni insan cəmiyyətdə yaranmış ekoloji şəraiti, təbiətlə özünün üzvi əlaqəsini, ətraf mühitə münasibətdə fəaliyyət və adətlərinin inkişaf etdirilməsinin onlara yenidən baxılmasının zəruriliyini dərk edir. Ekoloji şüur ətraf aləmin keçmiş, indisi, gələcəyi ilə cəmiyyət arasındakı əlaqələrin elmi-praktik inikası müasir ekologiyanın əsaslarının dərk edilməsi, hər bir vətəndaşın ekoloji problemlərin həllində fəal iştirakının zərurətidir.

EKOLOJİ BİLİK – bizi əhatə edən canlı təbiətin strukturu haqqında olan biliklərdir. Geniş mənada ekoloji biliklər bizi ihatə edən canlı və cansız təbiətin mahiyyəti və dinamikası haqqındakı elmi məlumatın inteqrasiya olunmuş formasıdır ki, burada Yer in canlı qatının işi və onun biosferinin tamlığı da əhatə olunur.

EKOLOJİ TƏHSİL – insanların təbiətdən istifadə sahəsindəki biliklərinin elmi əsaslarının zəruri əqidə və praktik vərdişlərinin və həmçinin təbiətin mühafizəsi sahəsində müəyyən istiqamət və fəal həyat mövqelərini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ekoloji təhsil ekoloji fənlərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. O, şəxsiyyətin xarakterini, dünyagörüşü, siyasi-hüquqi, əxlaqi-estetik və başqa aspektlərini özündə birləşdirir.

Odur ki, ekoloji şüurun formalaşdırılmasının zəruri şərtlərindən biri də ekoloji tərbiyə ilə ekoloji təhsilin verilməsidir. Ekoloji tərbiyənin əsasını təşkil edən komponentlərdən biri də ekoloji tərbiyədir.

EKOLOJİ TƏFƏKKÜR – xarici aləmin cisim və hadisələri arasında qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin vasitəli və ümumiləşmiş inikasından ibarət olan psixi prosesdir. Ekoloji tərbiyə elmin, mədəniyyətin, tərbiyənin elə bir səviyyəsidir ki, bu zaman, birincisi, insan intellektual bacarıqlara malik olur (əsasən isbat priyomlarına), ikincisi, o, təbiətdə baş verən hadisələrə münasibət bildirir və onları qiymətləndirməyi bacarır, təbiətin mühafizəsi ilə bağlı fəaliyyət göstərir və qarşısına qoyduğu məqsədi, onun səbəblərini əsaslandırır. Bundan başqa ekoloji tərbiyəyə malik olan şəxs əxlaqi yönüm, təbiətin mühafizə olunması zərurəti, əqidəsi və bütün bəşəriyyətin bu zərurəti dərk etməsinə inam olur.

Bundan başqa, ekoloji tərbiyəyə çalmaq olan insan ixtiyarında olan elmi biliklərə əsasən fəaliyyət göstərməyə daxilən hazır olur, öz gösrüşlərini, münasibətlərini real işlərə, real fəaliyyətə tətbiq etməyə hazır olur.

Yeni ekoloji tərbiyə yaratmaq o qədər də asan proses deyildir. Çünki “təbiətin ram edilməsi” kimi egoist şüurlarla “təbiət üzərində qələbə çalmaq”, ötən bir neçə nəslin tərbiyəsini formalaşdırmışdır. İndi ekoloji əxlaqın “fələstini” dərk edən bir neçə nəsillə tərbiyə etmək zərurəti meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji dünyagörüşü olmadan ekoloji tərbiyəni həyata keçirmək olmaz.

EKOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ – ekoloji şüurun mühüm funksiyalarından biridir. Dünyagörüşü insanın onu əhatə edən real gerçəkliyə, yəni təbiət və cəmiyyətə olan münasibəti ifadə edən ümumiləşmiş elmi., fəlsəfi, mənəvi, siyasi, iqtisadi və s. baxışlarının təsəvvür və idealların məcmusudur. İnsan üçün əlverişli təbii mühit və əlverişli təbii sərvətlər təmiz hava və su lazım olduğu kimi, ekoloji mənəvi tərbiyə, müasir elmi-nəzəri və praktik təlabata cavab verə biləcək ekoloji dünyagörüşü də lazımdır. Dünyagörüşün ekologiyalaşması isə şüura daha çox yeni elmi biliklərin daxil edilməsi yolu ilə mümkündür. Ekoloji fəaliyyət olmadan ekoloji vərdişləri aşılamaq mümkün olmaz.

EKOLOJİ FƏALİYYƏT – insan varlığının təbii şəraitini mühafizə və bərpasına yönəlmiş xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu fəaliyyət böyük miqyaslı ola bilər. Məsələn, qəsəbə, rayon, ölkə miqyasında həyata keçirilən tədbirlərə yönəlmə bilər, həmçinin kiçik miqyaslı-yaşayış yeri, məhəllə, kollektivdə, iş yerində, təhsil müəssisələrində həyata keçirilə bilər. Ekoloji fəaliyyət ekoloji davranışla şərtlənir.

EKOLOJİ DAVRANIŞ – təbiətlə müəyyən ünsiyyət zamanı atılan konkret adımlardan, fəaliyyət formasından ibarətdir. Bütün bunlar isə ümumilikdə ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edir. Cəmiyyətlə təbiətin harmonik inkişafının kompleks ekoloji proqramlarının yaradılmasına xidmət edən sosial-iqtisadi-siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ekoloji siyasət konkret ekoloji problemlərin elmi-texniki həllinin tapılması üçün irəli sürülən ekoloji iqtisadiyyat və şəxsiyyətin ekoloji şüurunun və davranışının formalaşmasını nəzərdə tutan ekoloji etika bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bütövlükdə ekoloji tərbiyənin mədəniyyətini təşkil edir.

Müasir şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyət normativ ekoloji biliklər – hüquqi ekologiya, mənəvi ekoloji əqidə və ekoloji davranış adlı 3 böyük prinsipə əsaslanır.

10.2. Ətraf mühitin qorunmasında ailənin, bağcanın və məktəbin rolu.

Təbiətin mühafizəsi qlobal, ümumbəşəri problemdir. Həmin problemin həll edilməsi jəmiyyətin, insanın və ətraf mühitin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakteri ilə əlaqədardır.

Ölkəmizdə sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar lazımi ekoloji qaydalara əməl edilmədiyindən sənaye tullantıları, havanı, torpağı, bağları, çəmənlikləri, çiçəkləri, çayları, vadilər, su hövzələrini, gölləri, hətta dənizləri çirkləndirir, müxtəlif vəsilədən olan janlı aləmə ciddi ziyan vurur, insanların həyat şəraitini pisləşdirir, xüsusilə onların səhhətinə ləkə vurur, sağlamlığını pozur. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirləri genişləndirilir.

Mütəxəssislərin fikrinə, dünyada iki ən böyük ekoloci bəla mövjudur. Biri təbəitdə arıların azalması, ikincisi isə meşələrin qırılmasıdır. Statistik məlumata görə arıların azalması nətişində yüzdən artıq çiçəklər vəsiləsi məhv olmuş, Böyük Britaniyanın ərazisi qədər qırılmış meşə sahəsində isə minlərlə biosfer komponentləri təbiətdən silinmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdəki ekoloci bəlalərin sayı o qədər artmışdır ki, onların sayı ağılagəlməz sensasiyaya səbəb olmuşdur. Akademik Həsən Əliyev «Həyəjan təbili» kitabında göstərir ki, nadir ağajları, çiçəkləri, quşları, heyvanları qıranlar ölkəmizi ekoloci bəlaya düçar edirlər.

Bu gün şəhər və kəndlərimizdə ağajlarımızı kəsərək yerində firmalar, şirkətlər, özəl struktur yaradan işbazlar, kapital toplamaq məqsədilə nadir quşlarımızı, balıqlarımızı ovlayan brokonyerlər, gülüzərə bənzəyən çəmənza-rımızı, bağlarımızı məhv edərək yerində marketinqlər, barlar, restoranlar, şadlıq evləri, seqlər yaradan kommersantlar bu bəlaləri gözümüzün qabağında bizə «bəxş» edirlər.

Elmi termin kimi ilk dəfə alman bioloqu Ernest Hekkel tərəfindən işlədilən, elmi əsası ingilis alimi Ç.Darvin tərəfindən qoyulan ekologiya yunan sözü olub mənası eko (olikos)-ev, yurd, məskən, loqos-təlim, elm (məskən haqqında təlim) deməkdir.

Ç.Darvinə görə təbiətdə bütün janlıların yaşayış uğrundakı mübarizəsi ekoloci təlimin əsasını təşkil edir. Hazırda isə ekoloci mühit anlayışına həm təbii mühit, həm də sosial mühit, iqtisadiyyat, texnika, texnologiya daxildir. Bildiyimiz kimi, insanın həyat və fəaliyyətini ətraf mühit-təbiət-jəmiyyət sistemindən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Bu vəhdət pozulduqda isə ekoloci böhran baş verir. Buna görə uşaqların ekoloci tərbiyəsini günün tələbləri səviy-yəsinə qaldırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Həqiqətən insanların hərtərəfli düşünləmiş tədbirləri nətişində təbiətə çox zərərələr vurulmuş, müəyyən ərazilərdə onun gözəlliyi, zənginliyi itirilmiş, bir çox sahələr səhralərə çevrilmişdir. İnsan təbiət qanunlarını öyrə-nərək ona şüurlu təsir göstərdikdə isə təbiəti daha da gözəlləşdirir, onun nə-mətlərini artırır, təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə edir.

Ətraf mühiti dərinləndirən dərk etmək üçün onun haqqında insanda elmi təsəvvürlə yanaşı, elmi bilik də olmalıdır. Belə olmadıqda təbiətin qorun-masında insanın düzgün mövqeyini, rolunu müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki bir çox təbii proseslərin mərkəzində bilavasitə insan durur. İnsan təbiətə əl gəzdirdikdən sonra təbiət özü mürəkkəb prosesləri qarışdırır, birləşdirir. Meydana çıxmış yeni prosesi insan yenidən dərk edir və sonra onun mənbəyini axtarmağa başlayır.

Elm və texnikanın inkişafı insanların biosferə mənfə təsirini artırmışdır. Təbii ehtiyatların tükənməsi eroziya, havanın, suyun, torpağın çirklənməsi, bəzi bitki və heyvan növlərinin insan fəaliyyəti nətişində yoxa çıxması, bilavasitə məhv edilməsi insanın təbiətə qeyri-münasib mənfə təsirinin nətişidir. Artıq bu gün bir sıra sahələrdə insanın təbiətə qayğısız münasibəti böhranlı vəziyyətə çatmışdır. Ətraf mühitə fasiləsiz olaraq müxtəlif tullantılar daxil olur, sənaye tullantıları atmosferi, suyu, torpağı çirkləndirir, tullantı qazlar isə atmosfer havasını zəhərləyir, saysız-hesabsız maşın və mexanizmlər səs-kuyu

çoxaldır, müxtəlif yanajaqlardan intensiv surətdə istifadə nəticəsində suyun, havanın temperaturu yüksəlir. Bu faktlar onu göstərir ki, jəmiyyətin ətraf mühitə laqeyd münasibəti müasir dövrün ən zəruri probleminə çevrilmişdir.

Ona görə də biz ümumtəhsil məktəblərimizdə ekoloci bəlalər haqqında şagirdlərə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə məlumatlar verməliyik. Əgər gənç nəsil Sumqayıtdakı zavodların kimyəvi tullantılarının törətdiyi ekoloci bəlalərin törətdiyi fəjələrdən xəbərdar olsalar, onda gələjəkdə bu bəlalərin yaranmasına imkan verməzlər.

Təbiət indiyə qədər mövjud olanların, indi yaşayanların, gələjəkdə yaşayacaq insanların mülkiyyətidir. Təbiətin mühafizəsi sahəsində şagirdlərin mənəvi məsuliyyəti bütövlükdə həyatın qorunmasına aid olan mənəvi məsuliyyətdir.

Ona görə gənç nəslin, xüsusilə məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək məktəblərimiz qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Təbiətə insani münasibətləri, əxlaqi jəhətləri uşaqlarda formalaşdırmaq üçün bu müsbət əxlaqi jəhətləri vərdiş halına keçirmək, qayğılı münasibət hissi tərbiyə etmək vacibdir.

Bu günümüzdə yaşayan və işləyən hər bir adama təbiətin qorunması, onun sərvətlərindən qənaətçiliklə istifadə və sair anlayışların verilməsinə elə kiçik yaşlardan başlanılmalıdır. Çünki orta məktəbi bitirmiş şagirdin təbiəti sevmək, onun sərvətlərindən qənaətlə istifadə edən mütəxəssis olması üçün ekoloci biliklərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Buna görə də hər bir müəllim-tərbiyəçi uşağa anjaş qanun və anlayışları öyrətməklə kifayətlənməməli, onların diqqətini ekoloci məsələlərə də jəlb etməlidirlər. İşin bu jür aparılması təbiətlə tərbiyənin üzvü surətdə əlaqələndirilməsi üçün geniş zəmin hazırlayır.

Müasir dövrümüzdə torpaqlarımızın düşmən işğalı altında olması, özəlləşdirilmiş torpaqlardan düzgün istifadə edilməməsi, ijtimai-iqtisadi işlərin miqyasının genişlənməsi şəraitində təbii sərvətlərin qorunması və onlardan düzgün istifadə edilməməsi ölkəmizdə ciddi ekoloci təhlükə törətməkdədir.

Respublikamızda son illər torpağın, suların, meşələrin mühafizəsinə, habelə digər sərvətlərin qorunmasına və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə diqqət xeyli azalmışdır.

Hər bir insan dövlət qanunlarına əməl etməklə yanaşı, təbiət qanunlarına da düzgün riayət etməyə məjburdur. Çünki təbiəti sevmək, onu qorumaq, Vətəni sevmək, onu müdafiə etmək deməkdir.

Təbiətin respublikamıza bəxş etdiyi zəngin faydalı qazıntılar, yerüstü və yeraltı ehtiyatlar, su, torpaq, bioloci və meşə sərvətləri, zəngin bitki örtüyü xalqımızın milli sərvətləridir.

Bu təbii sərvətlərdən düzgün istifadə edilməsi ekoloci mühitə ziyan verən tullantıların miqdarını azaldır. Məktəblidə təbiətə və onun sərvətlərinə məhəbbət, qayğı bilavasitə kiçik yaşlarından təşəkkül tapmağa başlayır. Buna görə də məktəblərdə ətraf mühitə, təbii sərvətlərə, təbiətin gözəlliyinə məhəbbət ruhunda tərbiyə işi aparmaq, bitki və heyvanat aləminin əhəmiyyətini şagird-

lərə izah etmək, təbiətə qayğı hissini bəjarıqla aşılamaq diqqət mərkəzində olmalıdır.

İnsan-təbiət probleminin vahid yolu haçalanmış, vəzifə ikiləşmişdir. İki əsas fəaliyyət xətti meydana çıxmışdır. Əgər əvvəllər təbiəti daha yaxşı öyrənmək, onun sirləri aləminə dərinədən nüfuz etmək yeganə bəşəri məqsəd idisə, indi bununla yanaşı təbiətin qorunması onun məqsəd "hüquqlarının" müdafiə edilməsi zamanın ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Təbiətə və onun sərvətlərinə insanın təsirinin xarakteri onun hazırlığından, tərbiyəsindən, əqidəsindən, inamından, bir sözlə əsil vətəndaş olmasından asılıdır. Elə bu səbəbdən də məktəblərimizin təlim-tərbiyə vəzifələri sırasında təbiəti mühafizə tərbiyəsi özünəməxsus yerlərdən birini tutmalı, şagirdlərə ekoloci məzmunlu biliklər verilməli, onlara ekoloci tərbiyənin aşılmasına diqqət artırılmalıdır.

Tərbiyəçi əgər ekoloci tərbiyə işini müasir tələblər əsasında qurarsa, onda uşaqlar ekologiya və təbiətin mühafizəsi kimi mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edərlər.

Ekoloci tərbiyə hər şeydən əvvəl elmlərin əsasları öyrədilərkən aşılır. Tərbiyə prosesində şagirdlərdə Vətənin təbiətinə sonsuz məhəbbət hissi tərbiyələndirmək üçün böyük imkanlar vardır.

Təbiətlə rəftarının əsasını xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, həssaslıq, ədalətlik kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər təşkil edir. Ona görə də bu keyfiyyətlərin tərbiyəsinə mühüm diqqət yetirilməlidir.

Bağçada tərbiyəçi yeri düşdükcə məşğələdə təbiətin insana göstərdiyi mənəvi-estetik təsiri də izah etməlidir. Meşələrin, yaşıllıqların, çayların, dağların və sairin gözəlliyi, rəngarəngliyi uşaqlarda təbiətə qarşı qayğı hissi yaradır.

Təbiətə təşkil olunmuş ekskursiyalar zamanı uşaqlar topladığı bitki toxumlarından kolleksiya düzəldir və onlardan məşğələ prosesində əyani vasitə kimi istifadə edilir. Toplanmış toxumların müəyyən hissəsi bağçayanı sahədə əkilərək həmin yerdə müşahidə təşkil edilir və s.

Kütləvi tədbirlər zamanı ekoloci tərbiyənin vəzifəsi şagirdlərdə təbiəti daha dərinədən öyrənmək, sevmək, qorumaq, onun təbii sərvətlərindən daha qənaətciliklə, daha səmərəli istifadə etmək təbiətin korlanmasına qarşı dözülməzlik kimi keyfiyyətlər yaratmaqdadır.

Uşaqların ekoloci tərbiyəsində bağçanın ailə ilə birgə işi təşkil olunmalıdır. Ekoloci tərbiyə çox mühüm əxlaqi-mənəvi keyfiyyət olmaq etibarilə məktəbdə, ailədə, bağçada tərbiyə işinin özəyini təşkil edir.

Bağçanın, ailənin qarşılıqlı fəaliyyətində, yekdillik olmasa, uşaqların nəinki elmi dünyagörüşündə, hətta əxlaq, ideya-siyasi, əmək tərbiyəsi və peşəyönümü, estetik, fiziki, ekoloci və sair tərbiyəsində heç bir nailiyyət əldə etmək olmaz.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşması, əməyə hazırlanması, zehni, əqli, fiziki, estetik, ekoloci, hüquqi və iqtisadi tərbiyəsi məktəblə yanaşı ailələrin də diqqət mərkəzində durarsa bu yolda xeyli nailiyyət qazanmaq olar. Belə ki, ailə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün məktəblə, bağça ilə sıx əlaqə saxlamalı, ondan vaxtında lazımı məsləhətlər almalıdır. Məktəbdə və bağçada uşağın təlim-tərbiyəsi mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Həm də ailə-

lərdə olduğundan çox, daha planlı şəkildə aparılır. Uşaq ağılının və xarakterinin formalaşdığı bir dövrdə məktəb ona günümüzün tələblərinə uyğun şəkildə təhsil verir, uşağın dünyagörüşünü formalaşdırır.

Qarşısına qoyulmuş vəzifələri lazımi səviyyədə yerinə yetirməkdən ötrü məktəb və bağçanın bütün tərbiyə işini günümüzün problemlərini, inkişaf qanunlarını şagirdlərə, uşaqlara başa salmağa, onları xalqımızın adət və ənənələri ruhunda formalaşdırmağı, uşaqlarda vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirməyə xüsusi fikir verir. Qlobal problem olan ekoloji problem isə uşaqların ən kiçik yaşlarında öyrənməli olduğu problemlərdən biridir. Uşaqların ekologiya ilə tanışlığını təşkil etmək və onları ekologiyaya zidd normalara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmağı öyrətmək də yenə məktəb, bağça və ailənin üzərinə düşür. Bu məqsədlə məktəb həm tədris fənlərinin imkanlarından, həm də dərsləndənən tədbirlər sistemindən bol-bol istifadə edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, gənç nəslin ekoloji tərbiyəsində səmərəli nəticələr əldə etməkdən ötrü bağça, məktəb, ailə birgə işləməlidir. Belə əlaqə həm fərdi, həm də kollektiv formada ola bilər.

Məsələn: evdə, bağçada, məktəbdə otaq bitkiləri olarsa və onların əhəmiyyəti haqqında müəllimlər, tərbiyəçilər və ya valideynlər tərəfindən uşaqlara izah edilərsə, onlara birlikdə qulluq olunarsa, bu uşaqlara təbiəti sevməkdə və qorumaqda çox kömək edəcəkdir.

Otaqların həftədə bir və ya iki dəfə uşaqlar tərəfindən təmizlənməsi və zibillərin anjaq zibil qutularına atılmasının onlara ekoloji baxımdan daha düzgün olduğunu başa salmaq çox faydalıdır.

Evlərdə heyvan bəsləməyə (əgər şərait varsa) ijasə vermək və çox kiçik yaşlarda heyvan sevgisini uşaqlara aşılamaq, onların da bizimlə bərabər dünyada yaşamaq haqları olduğunu öyrətmək lazımdır.

Təbiətin gözəl guşələrinə birgə səyahət etmək, uşaqları maraqlandıran suallara düzgün cavab vermək və erroziyaya uğramış torpaqlar, qurumuş çaylar, çirklənmiş sular, natəmiz küçələr və sair barədə onlara məlumat vermək, gözəl təbiətin hansı yollarla bu hala düşdüyünü onlara ətraflı şəkildə izah etmək vacibdir.

Yalnız bu yolla ətraf mühitin saflaşdırılması uğrunda əsil vətəndaş tərbiyə etmək mümkündür.

Ekoloji tərbiyə ilə bağlı məktəbdə həyata keçirilən işlər həm təlim prosesində, həm də dərsləndənən tədbirlərdə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirilməlidir.

Təlim prosesində ətraf mühitin qorunması, ona şüurlu münasibətin bəslənməsi ayrı-ayrı fənlərin tədrisində mümkün hesab edilir. Bu fənlər içərisində ibtidai siniflərdə “Ana dili”, “Oxu”, “Təbiətşünaslığın əsasları”, “Musiqi”, “Təsviri sənət”, yuxarı siniflərdə isə “Ədəbiyyat”, “Biologiya”, “Coğrafiya”, “Kimya”, “Fizika”, “Astronomiya” fənlərinin imkanları daha böyükdür.

Ədəbiyyat dərslərində həm folklor materiallarından, həm klassik yazarların əsərlərindəki, həm digər nəzm, nəsr, dram əsərlərində ekoloji tərbiyə ilə bağlı xalq hikmətləri, bədii təsvirlər, ideyalar, müddəalar,

məsləhətlər və tövsiyələr şagirdləri ətraf mühitin saflaşmasına qayğı göstərməyə səsləyir və onların ekoloji dünyagörüşünü formalaşdırır.

Təlim prosesində atmosfer (azot qazı, oksigen, saf hava təbəqəsi və s.) biosfer (meşələr, ağaclar, çiçəklər, yaşıllıqlar, quşlar, heyvanlar, həşəratlar və s.) hidrosfer (bulaqlar, şəlalələr, çaylar, göllər, arxlar, su kanalları, su hövzələri, dənizlər, okeanlar və s) və litosfer (yeraltı sərvətlər) haqqında söhbətlər zamanı ətraf mühitə normal münasibətin formalaşdırılması, yaşıllıqlara, ağaclara, çiçəklərə, quşlara və təbiətin digər gözəlliklərinə məhəbbət bəslənməsi təbiət gözəlliklərinə ziyanverən amillərə qarşı mübarizə aparmaq kimi keyfiyyətlərin üzə çıxarılması şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini inkişaf etdirir.

Dərsdənkənar tədbirlərdə o cümlədən gecələrdə, görüşlərdə, dəyirmi masalarda, maraq kurslarında, şagird konfranslarında ekoloji tərbiyə ilə bağlı aparılan söhbətlər, irəli sürülən elmi ideyalar, dəyərli məsləhətlər, söylənilən mülahizələr, verilən tövsiyələr şagirdlərin ekoloji dünyagörüşlərini formalaşdırır.

Sual və tapşırıqlar.

1. Ekoloji tərbiyənin bir anlayış olaraq etimoloji mənasını və mahiyyətini aydınlaşdırma bilərsinizmi?
2. Ekologiya və ekoloji tərbiyə ilə bağlı direktiv sənədlər hansılardır?
3. Ətraf mühitin qorunmasına münasibətiniz necədir?
4. Təlim prosesində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi necə formalaşdırılır? Bəs, dərsdənkənar tədbirlərdə?
5. Ekoloji bələlərdən danışın.
6. Ekoloji bələlər və biganəlikdən danışın.
7. Ekoloji bələlərdən xilas olmaq barədə təkliflər hazırlayın.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

XI Fəsil

11.1. İQTİSADİ TƏRBIYƏ

İqtisadi tərbiyə sözünün birinci “iqtisadi” tərəfi “iqtisad” sözündən yaranmışdır. Mənşəyinə görə ərəb sözü olan “iqtisad” sözü üç mənə çalarına malikdir. Birinci mənəsi “qənaət”, ikinci mənəsi təsərrüfatı idarəetmə, üçüncü mənəsi isə cəmiyyətin təsərrüfatçı quruluşu (Bax Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Yazıcı”, 1983, səh. 233) Göstərilən mənə çalarlarının hamısı dilimizdə işlənməkdədir. Bu sözün rus dilində qarşılığı “ekonomika” adlanır. XX əsrin birinci yarısına qədər bu söz dilimizdə ümumişlək söz kimi işlənmək hüququ qazanmağa yaxın olsa da, sonda yalnız tərcümə variantı kimi seçilmişdir. O vaxtlar “ekonomiya”, “ekonom etmək”, “ekonomçu”, “ekonomçuluq” kimi düzəltmə sözlər işlənsə də, “ekonomika” sözü qeyd etdiyimiz formalardan biri kimi dilimizin söz leksikonuna düşə bilməmiş və orfoqrafiya lüğətində yer ala bilməmişdir. Yalnız bu söz kökündən düzələn bir neçə söz düzəltmə söz kimi son orfoqrafiya lüğətində özünə yer almışlar. Onlardan biri “ekonomist”, biri “ekonomizm”, biri “ekonometriya”, biri isə “ekonometrika”dır.

“Ekonomist” sözü dilimizə iqtisadçı kimi tərcümə olunsa da dövlət və qeyri dövlət müəssisəsində “ekonomist” ştatı şəklində qalmaqdadır. Həmin ştatda çalışanlar səmərələşdirici iqtisadçı kimi çalışmaqla yanaşı qənaət əldə etmək üçün səmərələşdirici təkliflər vermək funksiyası daşıyırlar. Bundan başqa “İqtisadiyyat” termini də vardır. İqtisadiyyat isə aşağıdakı mənələrdə işlənir.

1. İstehsal münasibətlərinin məcmusu, cəmiyyətin iqtisadi bazisi, istehsal münasibətlərinin məcmusu cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu, real bazisi təşkil edir, hüquqi və siyasi üstqurum bu bazis üzərində yüksəlir və müəyyən ictimai şüur formaları bu bazisə uyğun olur. İqtisadiyyat bütün digər ictimai münasibətlərin əsasını təşkil edir və cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır.

2. Müəyyən ölkənin x.t. yaxud onun bir hissəsi iqtisadiyyat ölkənin x.t. kimi tək-cə mövcud istehsal üsulunun xarakterik xüsusiyyətlərini deyil, habelə ayrıca götürülmüş ölkənin fərqləndirici xüsusiyyətlərini də əks etdirir. İqtisadiyyat maddi istehsal sahələrini, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəql, ticarət və s. qeyri-istehsal sahəsini əhatə edir.

3. Elm sahəsi. İctimai-iqtisadi formasiyalar çərçivəsində cəmiyyətin iqtisadi quruluşunun obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənir, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrindəki prosesləri, hadisələri nəzəri təhlil edir, həyat nemətlərinin istehsalı və bölgüsü sahəsində təcrübi tövsiyələr işləyib hazırlayır. (Bax. ASE, ASE-ni Baş Redaksiyası, IV cild, Bakı, 1980, səh 379)

Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, zümrəsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin hər bir üzvü iqtisadiyyatı, iqtisadi münasibətləri, istehsal münasibətlərini bilmədən bu proseslərdə iştirak etmədən yaşaya bilməz. Məktəbli də gələcəkdə cəmiyyətin fəal bir üzvü olacağı təqdirdə bütün bunları bilməli və bu proseslərdə iştirak etməlidir. Məhz ona görə də bu günkü məktəbliyə və tələbəyə iqtisadi biliklərin verilməsi onların iqtisadi tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün çox zəruridir. Bu hələ məsələnin birinci tərəfidir. Məsələnin ikinci tərəfi ondan ibarətdir ki, müstəqillik qazandığımız indiki şəraitdə cəmiyyətin hər bir üzvünün iqtisadi tərbiyə məsələlərinin həllində iştirak etmələri vacibdir. Çünki Sovet İttifaqı dövründə bütün iqtisadi münasibətləri Nazirlər Soveti, Dövlət Plan Komitəsi, nazirliklər, idarələr, palatalar və s. bu kimi dövlət qurumları həll edirdi. Müstəqillik dövrünün yeni iqtisadi münasibətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün istehsalı da, ixracı da, idxalı da bazaar münasibətləri tənzimləyir. Bu gün xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində, istehsal və ya qeyri istehsal sektorunda, fermer təsərrüfatında çalışanlar birmənalı olaraq iqtisadi münasibətləri qura bilirsə, bu münasibətlərin bütün tələblərinə uyğun olaraq öz fəaliyyətini qura bilirsə iqtisadi tərəqqiyə nail ola bilirlər. Bu mənada yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması, inkişafı, formalaşması, təkmilləşməsi və təşəkkülü prosesində iştirak etməkdə və bu prosesdən baş çıxarmaq işində məktəblilərə kömək etmək baxımından iqtisadi tərbiyənin nəzəri əsaslarının işlənilməsinə zəruri ehtiyac vardır.

İqtisadi tərbiyənin məzmunu.

İqtisadi tərbiyə XX əsrin 90-cı illərinə qədər mənəvi-əxlaqi tərbiyənin tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. Müstəqillik qazandığımız dövrdə, iqtisadi tərbiyə işinə zəruri tələbat yarandığı şəraitdə, onun məzmunu da açıqlanmalıdır. İqtisadi tərbiyə uşaqlara daha kiçik yaşlarından aşılanmalıdır. İqtisadi tərbiyə uşağa gündəlik həyatında maddi-mənəvi tələbatlarının formalaşması və ödənilməsində, yaxşı övlad kimi yetişməsində, vətənpərvər ruhda böyüməsində, cəmiyyət üçün yaxşı iqtisadçı-mütəxəssis kimi yetişməsində əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi tərbiyənin məktəb yaşlarından aşılanması ona görə zəruri hesab edilir ki, artıq 18 yaşına çatmış hər bir gənc sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ əldə edir.

İqtisadi tərbiyə uşağa ibtidai sinif yaşlarından başlayaraq aşılanmalıdır. Məsələn ana övladını məktəbə apararkən və ya yola salarkən ona çay, bulka və s. azuqə almaq üçün pul verir. O pulun təyinatı üzrə xərclənməsini uşağa tapşırır. Uşaq isə bəzən həmin vəsaiti təyinatı üzrə xərcləmir. Ya başqa bir şey alır, ya da pulu xərcləmədən evə gətirir. Bu prosesə nəzarət etmək məqsədi ilə valideyn daim övladından vəsaitin xərclənməsi ilə bağlı hesabat almalıdır.

Əgər uşaq pulu öz istəyinə uyğun olaraq başqa istiqamətdə xərcləmişsə valideyn onun bu hərəkətinə biganə qalmamalıdır. Çünki bu onun özbaşınalığa yol verməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər uşaq vəsaitə qənaət edib onu evə gətirirsə, valideyn bu hala da biganə qalmamalıdır. Əvvəl o, qənaətin səbəbini soruşmalıdır. Uşaq bunu bir neçə səbəbdən izah edə bilər. Məsələn, ya həmin pula dəftər, qələm, məktəb ləvazimatları alacağını, ya da geyim, kompüter və s. bu kimi nisbətən bahalı əşyalar alacağını bildirir.

Valideyn məsələyə üç tərəfdən yanaşmalıdır.

1. Uşaq qənaəti niyə edib. Çünki zəruri məsrəflərə qənaət olunma uşağın sağlamlığına xələl gətirə bilər, onun vaxtında qidalanmaması səhhətinə zərər gətirər.

2. Əgər qənaət məqbul hesab edilərsə, qənaət olmuş vəsaitin məktəb ləvazimatlarına xərclənməsi sevindirici hal hesab oluna bilər. Bu uşağın elmə, təhsilə olan marağını göstərir.

3. Qənaət olmuş vəsaitin kompüter, velosiped və nisbətən bahalı digər əşyalar üçün nəzərdə tutulması sevindirici hal kimi qarşılanmalıdır. Lakin valideyn onu bu məqsəddən çəkindirməlidir. Çünki ibtidai sinif şagirdinin bu cür maliyyələşməsi üçün vəsait yığılması ailə üçün elə də lazımi maliyyə dəstəyi sayılmaz. Bundansa məqsəd uşağın beynində cari məqsədlə əvəz olunsada daha yaxşı olar.

Deməli, valideyn uşağın məqsədlərini araşdırıb, onun reallığa nə dərəcədə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirməli və ona bu sahədə düzgün istiqamət verməlidir. Valideyn uşaqda pul toplayıb özü üçün nəsə gərəkli bir şey almaq haqqında düşündüyünün şahidi olursa, bu işdə ona təşkilati və istiqamətverici köməklik göstərməlidir. Hər birimiz uşaq ikən evimizdə valideynləri bizim üçün müxtəlif fiqurlarda düzəldilmiş pulqabılar aldığının şahidi olmuşuq. Bu cür pulqabılar uşağın beynində indidən kiçik maliyyə planlarının tərtib olunub, reallaşdırılması üçün büdcə rolunu oynayır. Büdcənin toplanması üçün mənbə müxtəlif ola bilər. Məsələn, uşağa gündəlik verilmiş xərcliklərə qənaət olunması, ad günlərində təbrik məqsədi ilə verilmiş vəsaitlər, valideynin özünün maliyyə yardımları (məsələn, yadımdadır nənəm hər gün mənim pul qabıma 20 qəpik atırdı) və sair. Bayağ qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlar həmin vəsaitlərdən müxtəlif istiqamətlərdə- (cari və strateji məqsədlər üçün) istifadə etmək niyyətində olurlar. Biz əgər strateji məqsədləri ibtidai sinif şagirdləri üçün qəbul etmişiksə, onlar böyüdükcə həmin məqsədlərə özləri daha çox can atırlar.

Orta məktəb şagirdləri böyüdükcə, onların şüuru və təfəkkürü inkişaf edir, dünyagörüşləri artmağa başlayır. Boş vaxtlarını mənalı keçirmək, bu

anları birgə yaşamaq, əyləşdiyi stolun (milli mentalitetimizə uyğun olaraq) hesabını ödəmək istəyi yeniyetmələrimizdə ehtiyat fondunun olmasını tələb edir. Onun böyüdükcə maddi və mənəvi tələbatlarının dəyərini də artmasını düşünən yeniyetmə artıq xərclərini maliyyə imkanlarına uyğun olaraq planlaşdırmağa məcbur olur. Çünki o ailəsinin maliyyə büdcəsinin çəkisini, istehlak tələbatının həcmi başa düşə bilir. Bu zaman uşaq öz xərclərini planlaşdırdıqda ailə büdcəsinin imkanlarını nəzərə almalıdır. Bəzən yeniyetmələr çılğınlıq edərək istədiklərinə nail olmaq üçün valideynləri imkanlarından artıq maliyyələşmələrə sövq edirlər. Bu da ailə büdcəsinə olduqca böyük zərər vurur. Hətta ailə büdcəsinə borclanmağa təhrik edirlər. Bu hal iqtisadi tərbiyədə qəbul edilməzdir. İqtisadi tərbiyə təkcə uşağın maddi mənəvi tələbatı, ailənin maliyyə büdcəsi ilə əlaqədar məsələ deyildir. İqtisadi tərbiyə həmçinin makro iqtisadi mühitə, ölkənin iqtisadi dəyərlərinə təsir edən tərbiyəvi komponentdir. Məsələn, orta məktəblərdə vergi fənninin tədris olunması məktəb yaşlarından uşaqlarda vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, vergilər haqqında onlarda təsəvvürlərin yaradılması, vergidən yayınmamaq və vaxtında ödəməkdə vətənə məhəbbət hissini aşılamaq məqsədi daşıyır.

İqtisadi tərbiyənin vəzifələri

İqtisadi tərbiyənin bir sıra vəzifələri vardır. Onlardan bəzilərinə diqqət edək:

- Hər şeydən əvvəl şagirdlərdə iqtisadi şüurun formalaşdırılmasına nail olmaq;
- Şagirdlərin iqtisadi tərbiyə ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi;
- Təlim prosesində yeri gəldikcə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasəti barədə şagirdlərə ən zəruri məlumatların verilməsi;
- Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə qənaətcilliyin nəzəri və praktik məsələləri barədə məlumatların verilməsi;
- Şagirdlərə sahibkarlıq hissələrinin aşılması sahəsində işlərin həyata keçirilməsi;
- Biznes fəaliyyətinin bəzi istiqamətləri barədə şagirdlərə ən zəruri məlumatların verilməsi;
- Şagirdlərdə biznes mədəniyyəti formalaşdırmaq;
- Biznes planları ilə şagirdlərin tanış edilməsi.

Şagirdlərə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqların aşılması yolları

Şagirdlərə sahibkarlıq hissi aşılması təlim-tərbiyə işinin məzmununu aktuallaşdıran məsələlərdəndir. Belə bir aktual məsələni reallaşdırmaq üçün şagirdlərin sahibkarlıq işinə cəlb olunması, onların nəzəri və praktik cəhətdən bu işə bilavasitə hazırlanması daha məqsəduyğun hesab olunur. Bunun üçün sahibkarlıqla məşğul olan hər hansı bir müəssisənin biznes planı ilə şagirdlərin

tanış edilməsi faydalı olardı. Nümunə təriqilə iqtisad elmləri namizədi Rahim Sadıqovun hazırladığı biznes planının bir layihəsini təqdim edirik. Təqdim etdiyimiz biznes planı təlim-tərbiyə müəssisələrində iqtisadi tərbiyə ilə bağlı həyata keçirilən fərdi və kütləvi tədbirlərin təşkilinə köməklik göstərmək baxımından çox önəmlidir. Sumqayıt polimer zavodunun təmsalında təqdim edilən bu biznes planı şagirdlərdə biznes haqqında geniş təsəvvür yarada bilər.

“Sumqayıt-polimer” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin biznes-planı 6 bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmədə “Sumqayıt-polimer” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin sələfi olan Azərtikinti Materialları Dövlət Konserninin “Sumqayıt-polimer” Tikinti Materialları Kombinatı haqqında məlumat verilmişdir.

İkinci bölmə “Sumqayıt-polimer” ATSC-nin inkişafı konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına həsr edilmişdir. Bu bölmədə mövcud sexlərdə gedəcək rekonstruksiya işləri, onların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vəsait qoyuluşunun həcmi, istehsalı mənimsəniləcək məhsullar haqqında məlumat verilmişdir.

Üçüncü bölmədə istehsalı nəzərdə tutulan məhsullar və xidmətlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Dördüncü bölmə istehsal və satış planına həsr edilmişdir.

Beşinci bölmədə biznes planın həyata keçirilməsinə tələb olunan investisiyanın müəyyən edilməsindən bəhs edilir.

Altıncı bölmədə layihənin səmərəliliyi müəyyən edilmişdir.

“Sumqayıt-polimer” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti ləğv olunmuş Azərsənaye Tikinti Materialları Dövlət Konserninin Polimer Tikinti Materialları Kombinatının əksər sexləri son 3 ildə öz fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, mövcud istehsalların təhlili göstərdi ki, hələlik bu sexlərdə istehsal olunmuş məhsulların yenidən istehsalı iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir. Odur ki, sexlərdə rekonstruksiya və bazar tələbatına uyğun gələn məhsulların istehsallarının mənimsənilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Bu problemin həlli üçün tələb olunan investisiyanın ümumi məbləğini müəyyən etmək, istifadə istiqamətlərini dəqiqləşdirmək, səmərəliliyini təyin etmək məqsədilə “Biznes-plan” hazırlanmışdır.

Qeyd olunan mənbələrə sərf olunan əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi 1395 milyon manatdır. Səhmdar Cəmiyyətinin illik balans mənfəəti 601 milyon manat, xalis mənfəəti isə 349 milyon manat olmuşdur.

İnvestisiyanın səmərəlilik əmsalı 0,26, ödənilmə müddəti isə 3 il 9 ay olmuşdur.

Müəssisənin tam adı: “Sumqayıt-polimer” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti (ATSC).

Rəhbər: Rafiq Cəlal oğlu İsmayılov, ali təhsilli inşaatçı, Azərbaycan Politexnik İnstitutunu bitirib.

Cəmiyyətin hüquqi ünvanı: Sumqayıt şəhəri, Kimyaçılar küçəsi 12.

Müəssisənin təşkilati tərkibi: Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti.

Müəssisənin əmlakı: Təsisçilərin cəmiyyətə verdikləri əmlak, təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunmuş məhsul (iş, xidmət), qazanılmış gəlirlər; digər əmlak.

Müəssisənin fəaliyyət sahəsi: Tikinti materiallarının istehsalı və satışı.

Təsisçi: Dövlət Əmlak Komitəsi, ünvan: 370025 Bakı şəhəri, Yusif Səfərov küçəsi 20.

Şirkətin qeydiyyat yeri və tarixi, hansı fəaliyyətlə məşğul olması haqqında lisenziyası: Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 07.12.98-ci il tarixdə D-2959 sayılı qeydiyyatdan keçmişdir. Tikinti materiallarının istehsalı və satışı ilə məşğul olmaq bvarədə lisenziya almışdır. 16 sentyabr 1999-cu il tarixdə "Sumqayıt-polimer" ATSC-I Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən dövlət reestrinə daxil edilmiş, D-2959 sayılı şəhadətnamə verilib.

Cəmiyyətin nizamnamə kapitalı: 7417524 mantdır. 1 səhmin nominal dəyəri 2 manatdır. Adi səhmlərin sayı 741752 ədəddir.

"Sumqayıt-polimer" Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti ləğv olunmuş "Azərsənaye Tikinti Materialları" Dövlət Konserninin Polimer Tikinti Materialları Kombinatının bazasında təsis edilmişdir. Bu kombinat 1965-ci ildən tikilməyə başlamış, 1967-ci il dekabr ayında ilk məhsulunu – KH-¾ yapışqanını istehsal etmiş, sonra isə onlarla adda məhsul istehsalını mənimsəmişdir.

Müəssisədə istehsal olunmuş əsas məhsullar: polivinolxlorid kompozisiyasından hazırlanan linoleum, dekorativ linoleum, divar kağızı, penopolistiroplitələr, KN-3 markalı yapışqan, polietilen.

Linoleum sexi- 1965-70-ci illərdə tikilib istismara verilmişdir. İllik layihə gücü: 3250 min kv. m. bir neçə dəfə təkmilləşdirilmə aparıldıqdan sonra istehsal gücü 4500 min kv.m. olmuşdur. Sexdə üç texnoloji xətt vardır. Bunlar:

- vals kalendar texnoloji xətti;
- linoleumu astarlayan ikinci texnoloji xətti;
- linoleumu astarlayan üçüncü texnoloji xəttidir.

Hər üç texnoloji xətt enerji növləri ilə təmin edilə bilər.

Sexin texnoloji avadanlıqlarının fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu avadanlıqlarda yalnız polivinolxlorid əsasında məmulat hazırlamaq mümkündür.

Texnoloji prosesdə xammal kimi polivinilxlorid qətranının suspenziyası, polivinolxlorid qətranının emulyasiyası, dioktilftalat, dibutilftalat, xlorparafin, titan iki-oksidi, mikrolit piqmentlər, mineral piqmentlər, üzvi birləşmə piqmentləri, naxışlı polivinilxlorid pilyonka, kalsium sabitləşdirici, silisium sürməsi, istiliyi keçirməyən astar, 7-ci növ asbestdən istifadə edilir. Bunlardan başqa, linoleum istehsalı üçün bir sıra köməkçi yağlayıcılar, izolyasiya şiti, xüsusi tikiş maşını, sap, şpoqat qablayıcı materiallar, nəqliyyat vasitələri və s. lazımdır.

Bu xammal və materiallar keçmiş SSRİ-nin müxtəlif coğrafi ərazisində yerləşən onlarla şəhərdən alınır, bir sıra materiallar isə xarici ölkələrdən

gətirilirdi. Məsələn, piqmentlər Finlandiya, İtaliya, Belçika, İsveç kimi ölkələrdən gətirilirdi.

Sex 1996-cı ildən bəri məhsul istehsal etmədiyindən avadanlıqlar boş dayanmışlar. Odur ki, sexdə məhsul istehsalına başlanması üçün, sexin texnoloji xətlərinin təmirə ehtiyacı vardır. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sex öz təyinatına görə istismar edilərsə, istehsal edilən linoleumun maya dəyəri bazar qiymətlərindən həddindən artıq yüksək olacaqdır ki, bunula da hələlik, linoleum istehsalına yenidən başlamağın məqsədəuyğun olmadığı qərarına gəlinmişdir.

Dekolin sexi - dekorativ linoleum istehsal etmək üçündür. Dekorativ linoleum texnoloji xətti 1986-cı ildə istifadəyə verilmişdir. Sexdə yalnız polivinilxlorid kompozisiyası əsasında dekorativ linoleum istehsal edilir.

Sexin buxar və enerji təchizatı istismara yararlıdır.

Dekolin istehsal etmək üçün lazım olan xammal və materiallar: polivinilxlorid (PVX) qətranı emulsiyası, dioktilftolat, təbaşir, titan oksidi, polivinolxlorid plyonka, xlorparafin, poliamiddən hazırlanmış astarlardır. Bunlardan başqa müxtəlif sürtkü yağları, nəqliyyat vasitələri, qablaşdırma məmulatlarından da istifadə olunur.

Sexin işini təmin etmək üçün $\frac{3}{4}$ nəfər mühəndis-texniki işçi hər növbə üçün 25 nəfər operator tələb olunur.

Dekolin sexi artıq bir neçə ildir ki, işləmir. Onu yenidən işə salmaq üçün texnoloji xəttin təmirə ehtiyacı vardır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dekolin istehsalı da iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildir. Çünki bu linoleumun maya dəyəri bazar qiymətlərindən dəfələrlə artıqdır. Bunun əsas səbəbi istehsal üçün lazım olan xammal mənbələrinin Sumqayıtdan çox-çox uzaq məsafədə yerləşməsidir.

Polipilen (divar kağızı) **sex** – 1985-ci ildə Hollandiyanın “Stok-Brabant” firmasından alınıb quraşdırılıb. Sexdə divar kağızı və eni $\frac{3}{4}$ metr olan xüsusi – cütastarlı linoleum istehsal etmək mümkündür. Sexin texnoloji avadanlıqlarında yalnız polivinolxlorid tərtibli kompozisiya emal edilə bilər.

Bu avadanlıqlardan həm hamar, həm də qabardılmış səthli divar kağızı, penoplen, linoleum istehsal etmək mümkündür. Xammal kimi istifadə edilən kağızın və astar materialının eni 2 metr olan halda məhsuldarlıq arta bilər.

Polipilen istehsal etmək üçün lazım olan xammal və materiallar: titan oksidi, mikrolit piqmentlər, sink oksidi, təbaşir, butilbenzolftalat, parafer, sabitləşdirici, sintapol DS-10, epoksid yağı, səthi aktiv maddə OP-7, uayt spirtidir.

Bunlarla yanaşı, xüsusi tərkibli yağlar, əlavə su buxarı, qızdırıcı və soyuducu reagentlər, qablaşdırma materialları da lazımdır. Sexin işçi heyətinin tərkibi 3 nəfər mühəndis-texniki işçidən, 3 nəfər texniki işçidən və 15 nəfər xüsusi hazırlıqlı operatordan ibarətdir.

Sexdə avtomatlaşdırma səviyyəsi yüksəkdir. Lakin bu sexdə də istehsal dayandırılıbdır. Avadanlıqların yerində olmasına baxmayaraq, ciddi təmirə ehtiyacları vardır. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, divar

kağızı və cütörtüklü linoleum istehsalları da iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmadı. Odur ki, bunun da istehsalı dayandırılmalı və mövcud avadanlıqlar əsasında yerli xammaldan istifadə etməklə yeni məhsul istehsalını mənimsənilməlidir.

Penopolistirol sexi - 1972-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

-Layihə gücü bir ildə 5 günlük iş həftəsilə 10 min kubmetrdir. Sonralar layihə gücü bir ildə 20 min kubmetrə çatdırılıb.

- İstehsal texnologiyasının xüsusiyyəti: əvvəllər avtoklab texnologiyası ilə işləyib, sonra təkmilləşdirilərək “Stasionar istilik zərbəsi” texnologiyası ilə işləyib.

- İstehsal olunan məhsul: qalınlığı $\frac{3}{4}$ sm-dən 55 sm-ə, eni 0,5 – 1 metr olan penopolistirol plitələr. Plitələri 1 metrdən 4 metrə qədər kəsmək mümkündür.

- İstifadə olunan xammal: şişirdilə bilən polistirol. Bir kubmetr penopolistirol istehsal etmək üçün markasından və xammalın keyfiyyətindən asılı olaraq 20-30 kq xammal tələb olunur.

- İstifadə olunan enerji növləri: $\frac{3}{4}$ atm təzyiqli su buxarı və $\frac{3}{4}$ atm təzyiqli sıxılmış hava, istilik enerjisi, elektrik enerjisi və su.

- Polistirol xammalı Ukraynada – Qorlovka şəhərində və Başqırdıstanda – Ufa şəhərində istehsal olunur.

Yapışqan sexi - 1967-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

- İstehsal etdiyi məhsul: KN-3 markalı yapışqan.

- İstehsal artıq öz ömrünü başa vurmuşdur. Lakin bir neçə avadanlıqdan başqa istehsallarda istifadə etmək olar. Bunlar – 2 ədəd SM-400 markalı qarışdırıcı və bir neçə köməkçi metal-konstruksiya avadanlıqlarıdır.

- Sexin ilkin və qalıq dəyəri, sahəsi haqqında məlumat cədvəl 1.1- də verilmişdir.

Haşiyə materialları sexi- 1968-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

- Sexdə istehsal edilən məhsullar: polietilen, polistirol, polipropilen və digər plastik kütlələrdən müxtəlif əşyalar hazırlamaq mümkündür.

- Sexin avadanlığı: iki ədəd termoplast avtomat. Bu avadanlıqların püskürmə kütləsi 0, 5 kq-dır.

- Mühəndis kommunikasiya qurğularının vəziyyəti: normaldır.

- Məhsuldarlığı: illik 500 ton.

- Ümumi sahəsi: 1800 kv.m.

- İlkin dəyəri: 360 milyon manat.

- 01.04.1999 tarixə qalıq dəyəri: 65 milyon manat.

Müəssisənin köməkçi və xidmətedici sexləri barədə məlumat

Köməkçi və xidmətedici sexlər: mexaniki təmir sexi, elektrik enerjisi sexi, nəqliyyat sexi.

Mexaniki təmir sexinin avadanlıqları: torna dəzgahı, frezer dəzgahı, metalkəsən dəzgah, deşici dəzgah, yivaçan və s.

Mexaniki təmir sexi avadanlıqlarının vəziyyəti: avadanlıqlar 1967-1968-ci illərin istehsalı olduğundan öz ömürlərini başa vurmuşlar. Avadanlıqlar yerlərindədir. Bir qismi təmir edildikdən sonra istismara yaraya bilər.

- Mexaniki təmir sexinin sahəsi: 930 kv. M.
- Sexin ilkin dəyəri: 55,8 milyon manat.
- Sexin qalıq dəyəri: 01.04.1998-ci il tarixə 9,3 milyon manatdır.
- Sexin binalarının vəziyyəti: sexin binası “Kislovodsk” tipli moduldan tikilmiş, bütövlükdə salamatdır. Binanın təmirə ehtiyacı var. sex üçün yeni bina tikilib, lakin tikinti yarımçıq qalıb.

Elektrik enerjisi sexi –

- enerji təminatının təsviri: müəssisə elektrik enerjisini Sumqayıt elektrik şəbəkəsi ilə bağladığı müqaviləyə əsasən qonşu zavodun ərazisində yerləşən 35 kilovatlq yarımstansiyalardan ibarətdir. Müəssisənin bütövlükdə elektrik enerjisinin təminatı öz ərazisində quraşdırılmış 9 ədəd transformatorla həyata keçirilir. Yarımstansiya ilə kombinatın qida transformatorları arasındakı məsafə 300 metrdir. Bunlar arasında əlaqəni yeraltı 4 kabel xətti təmin edir. Kabellər 1984-cü ildə quraşdırılmış, hal-hazırda bir kabel gərginlik altındadır.
- Elektrik enerjisi sexinin binalarının sahəsi: 365 kv. M.
- Sexin ilkin dəyəri: 421 milyon manat.
- Sexin qalıq dəyəri: 01.04.1998-ci il balansına görə 91,6 milyon manat sexin əsas avadanlığından; hava vuran 3 kompressor, suqızdırıcı qurğusu, sex və şöbələrlə əlaqə saxlamaq üçün ATS.
- Elektrik enerjisi sexinin tələb olunan mühəndis-texniki işçilərinin tərkibi və sayı: 30-35 nəfər elektrik, 5 nəfər mühəndis-texniki işçi.

Nəqliyyat sexi

- nəqliyyat sexinin nəqliyyat vasitələri və onların vəziyyəti: hər birinin uzunluğu 85 metr olan iki dəmir yolu xətti; 1 ədəd teplovoz, 9 ədəd yük maşını (6-sının təmirə ehtiyacı vardır); 5 ədəd yükqaldırıcı-yükləyici (4-nün təmirə ehtiyacı var); 3 ədəd minik maşını (hər üçünün təmirə ehtiyacı var); 3 ədəd avtobus (3/4-sinin təmirə ehtiyacı var).
- sexin əsas vəsaitlərinin ilkin dəyəri: 421 milyon manatdır.
- sexin əsas vəsaitlərinin qalıq dəyəri 01.04.99-cu il balansına görə 145,7 milyon manatdır.
- Müəssisənin inzibati binası və onun vəziyyəti: müəssisənin 3 mərtəbəli inzibati binası vardır ki, bunun da aşağı iki mərtəbəsi istifadə üçün yararlıdır, 3-cü mərtəbəsinin, damının ciddi təmirə ehtiyacı vardır.
- Inzibati binanın sahəsi: təqribən 1500 kv. Metrdir.

Kombinatın texnoloji xüsusiyyəti polivinilxlorid xammalına əsaslanan texnologiyadır.

Müəssisənin inkişaf istiqaməti

Biznes planın birinci bölməsindən məlum oldu ki, “Sumqayıt-polimer” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin sələfinin istehsal etdiyi məhsullar tamamilə

iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli deyildir. Bu məhsullar istehsal olunarsa, onların maya dəyəri mövcud bazar qiymətlərindən yüksək olacaq və bu səbəbdən müəssisə rentabelli işləməyəcəkdir.

İkinci bir tərəfdən, mövcud istehsal texnologiyalarının, maşın və avadanlıqlarının bir qismi öz ömrünü başa vurmuş, bir qismi uzun müddət işləmədiyindən istismara yaramır, əlavə təmirə və sazlaşmaya ehtiyacı vardır. Odur ki, yeni yaradılan cəmiyyət həm istehsal etdiyi məhsulları dəyişdirməli, həm də müəssisədə yenidənqurma və dəyişdirmə (rekonstruksiya) işləri aparılmalıdır. Beləliklə, səhmdar cəmiyyətinin inkişafı konsepsiyalarına (müddəalarına) aşağıdakılar daxildir:

- müəssisədə rekonstruksiya işlərinin aparılması;
- yeni adda və çeşiddə məhsul istehsalının mənimsənilməsidir.

Səhmdar cəmiyyətinin əsas məqsədi:

- yeni məhsulların istehsallarının mənimsənilməsi;
- istehsalların mənimsənilmə müddətinin aşağı salınması;
- yeni məhsulların istehsal həcmi tempinin artırılması;
- yeni məhsulların reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- göstərilən əsasdan müəssisənin mənfəətinin çoxaldılması və rentabelliyin yüksəldilməsi.

Məqsədə nail olmaq yolları

- yeni məhsul istehsalını mənimsəmək üçün müəssisədə həyata keçirilən rekonstruksiya işlərinin sürətləndirilməsi;
- müəssisədə istehsal həcmi artırmaqla bərabər, bazara daha yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli, əhalinin zövqünü oxşayan məhsul çıxarmaq;
- yeni məhsul istehsalının mənimsənilməsi, onun istehsalı və satışının təşkili;
- yeni məhsulların layihələşdirilməsi və bu işləmələri “nou-hau” kimi intellektual bazarında satmaq;
- istehsal olunan məhsulların satış bazarının genişləndirilməsi;
- istehsal olunan məhsulların dizaynını daima təkmilləşdirmək, məhsulları istehlakçılar arasında tanıtdırmaq;
- xarici ölkələrdə, o cümlədən keçmiş SSRİ məkanında yaradılan dövlətlərdə özünün nümayəndəliklərini yaratmaq.

Səhmdar Cəmiyyətinin gələcək inkişafını təmin etmək üçün rekonstruksiya və təmir üzrə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- bütün sexlərin damında təmir işləri aparılmalıdır;
- polipilen sexində yuyucu məhsul istehsalının mənimsənilməsi üçün rekonstruksiya işlərinin aparılması, sexin yeni avadanlıqlarla təchiz edilməsi;
- yapışqan sexində bitum əsasında dam örtüyü istehsalı və üzvi birləşmələr əsasında yapışqan istehsalının mənimsənilməsi;
- ömrünü başa vurmuş bu sexdə yeni istehsalın həyata keçirilməsi üçün rekonstruksiya işlərinin aparılması və sexin yeni avadanlıqlarla təchiz edilməsi;
- Haşiyə materialları sexində polietilen plyonka istehsalının yaradılması;

- Sexin yeni avadanlıqlarla təchiz edilməsi;

- Bu sexin daxilində əlif istehsalının həyata keçirilməsi üçün müvafiq avadanlıqların və texniki vasitələrin alınib quraşdırılması və yeni texnologiyanın istismara verilməsi;

- təmir-tikinti sexi üçün nəzərdə tutulan – tikinti başa çatmayan binada rekonstruksiya işlərinin aparılması ağac və burada ağac emalı və taxta-şalban məmulatları istehsal etmək üçün lazım olan avadanlıqlarının alınib quraşdırılması;

- penopolistirool plitələr və bloklardan müxtəlif növ konstruktiv materiallar istehsalının təşkil edilməsi. Bunlardan, əsasən, kiçik və orta sahəli mənzillər, kommunal-məişət binaları, ticarət köşkləri və müxtəlif binaların tikintisi üçün konstruktiv materialların istehsalı nəzərdə tutulur;

- sexlər üzrə həyata keçiriləcək tədbirlər və ona lazım olan investisiyanın məbləği cədvəl verilmişdir.

Biznes planın məqsədə nail olma bölməsilə tanışlığın əhəmiyyəti daha böyükdür. Birincisi, ona görə ki, şagirdlər iqtisadi planlaşdırmanın nəzəri və praktik mahiyyətilə tanış olduqdan sonra onun səmərəsi ilə də tanış olurlar. Bütün bunlar isə şagirdlərin iqtisadi biliklərini artırır. İkincisi, biznes planın məqsədə nail olma yolları ilə tanış olan şagirdlərdə sahibkarlıq hissi yüksəlir. Beləliklə iqtisadi tərbiyənin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaranır.

“İnfrastruktura” məfhumu ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində silahlı qüvvələrin fəaliyyətinin iqtisadi təhlili zamanı işlədilmişdir. Əsrimizin ilk illərində “infrastruktura” – maddi istehsalın normal fəaliyyətini təmin edən sahələrin məcmusu kimi izah edilirdi. Buna baxmayaraq, infrastruktura hər hansı tam iqtisadi sistemin və işgüzar münasibətlərin vacib tərkib hissəsidir. Bütünlükdə “infrastruktura” sözü, özlü, bünövrə, iqtisadi sistemin daxili quruluşu kimi izah edilir.

Biznes məfhumu baxımından infrastruktura – işgüzar münasibətləri hərəkətə gətirən, onların bütün fəaliyyətini cəmləşdirən və əlaqələndirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur.

Müasir bazaar iqtisadiyyatı şəraitində biznesin infrastrukturunun elementləri aşağıdakılardır:

- Kredit sistemi və kommertiya bankları;
- Əmtəə, xammal, fond və valyuta birjalarında həyata keçirilən vasitəçilik işi;
- İnformativ texnologiya və işgüzar ünsiyyət vasitələri;
- Vergi sistemi və vergi müfəttişliyi;
- Kommertiya sığorta sistemi, sığorta kompaniyaları;
- Xüsusi reklam və kütləvi informasiya agentlikləri;
- Ticarət palatası;
- İctimai birliklər;
- Gömrük sistemi;
- Muzdlə işləyən fəhlələrin həmkarlar ittifaqı;
- Kommertiya-sərgi kompleksləri;

- Ali və orta ixtisas iqtisadi təhsil sistemi;
- Məsləhətverici və auditor kompaniyaları;
- İşgüzar aktivliyi stimullaşdırmaq üçün yaradılan ictimai və dövlət fondları;
- Xüsusi azad sahibkarlıq zonaları.

Beləliklə, müasir biznesin infrastrukturunun elementləri insanlar, təşkilatlar, birliklər və nəhayət dövlətlər arasında işgüzar münasibətlər formasıdır.

Biznesin infrastrukturunu işgüzar münasibətlərin uzunmüddətli təkamülü nəticəsində formalaşmışdır.

Hazırda o, aşağıdakı bir sıra mühüm funksiyaları icra edir:

- İşgüzar münasibətləri təşkil edir.
- İşgüzar iştirakçıların öz mənafələrini həyata keçirməyi sadələşdirir.
- İqtisadiyyatın müxtəlif subyektlərini ixtisaslaşdırır, differensial yanaşma əsasında görülən işlərin səmərəliliyini və operativliyini yüksəldir.
- İqtisadi və hüquqi nəzarət formalarını asanlaşdırır.

İqtisadi tərbiyənin yolları

İqtisadi tərbiyənin ümumtəhsil məktəblərində əsasən iki yolla həyata keçirilməsi mümkün sayılır. Birincisi, fənlərin tədrisi yolu ilə. İkincisi dərslərdən kənar tədbirlər yolu ilə. Ümumtəhsil məktəblərində bütün fənlərin tədrisində şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar vardır. Yəni istər humanitar, istər dəqiq, istərsə də təbiət elmləri ilə bağlı olan fənlərin tədrisində şagirdlərə hər cür iqtisadi biliklər vermək mümkündür. Bunun üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərə iqtisadi biliklərin verilməsinə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil yanaşmaq lazım gəlir. İbtidai siniflərdə “Oxu”, “Ətraf aləmlə tanışlıq”, “Riyaziyyat ” və “Əmək” dərslərində şagirdlərə hər cür iqtisadi biliklər vermək mümkündür. Yuxarı siniflərdə isə tarix, coğrafiya, iqtisadi coğrafiya, fizika, riyaziyyat və informatika ilə bağlı müvafiq biliklərin verilməsi zamanı şagirdlərdə hərtərəfli iqtisadi tərbiyə elementləri aşılamaq olar. Dərslərdən kənar tədbirlərdə iqtisadiyyatla, əməklə, işgüzarlıqla, halallıqla, sahibkarlıqla, bazaar iqtisadiyyatı ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsini formalaşdırılmasına nail olmaq olar.

Sual və tapşırıqlar.

1. İqtisadi tərbiyə anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırın?
2. Ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi tərbiyə hansı yollarla həyata keçirilir?
3. Təlim prosesində şagirdlərə iqtisadi tərbiyə elementləri aşılamaq olarmı? Bəs dərslərdən kənar tədbirlərdə?
4. Sahibkarlıq deyəndə nə başa düşülür? Bəs, biznes fəaliyyəti?
5. Biznes plan haqqında nə deyə bilərsiniz?
6. İqtisadi tərbiyə barədə praktik nümunələr söyləyin.

XII Fəsil
12.1. HÜQUQ TƏRBIYƏSİ

Hüquq anlayışının və hüquq tərbiyəsinin mahiyyəti

Hüquq tərbiyəsi bir anlayış olaraq elmi-pedaqoji ədəbiyyatda XX əsrin 70-ci illərində daxil olmuşdur. O vaxta qədər elmi-pedaqoji ədəbiyyatda hüquq tərbiyəsi mənəvi tərbiyənin əsas komponentlərindən biri kimi təqdim olunmuş və mənəvi norma kimi izah olunmuşdur. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq rus dilində çap olunan ənənəvi “Pedaqogika” adlı dərslik və dərs vəsaitlərində hüquq tərbiyəsi müstəqil olaraq tərbiyənin tərkib hissələrindən biri kimi təqdim olunmuşdur. Məhz ondan sonra Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında hüquq tərbiyəsi termini işlənməyə başlamışdır.

“Hüquq” sözünün etimoloji mənası ədəbiyyatda ərəb sözü kimi təqdim olunmuşdur. Araşdırılan elmi, ədəbi, bədii ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyətində “hüquq” sözü “haqq” sözü kimi mənalandırılmış və ərəb mənşəli söz kimi təqdim edilmişdir. Lakin araşdırılan ədəbiyyatların bəzilərində “Haqq” sözünün türk mənşəli söz olmasını sübut edən faktlara da rast gəlmək mümkündür.

XI əsrin elmi mənbələrindən biri olan və görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən qələmə alınan “Divanü Lüğat-it-Türk” adlı əsərin türk alimi Besim Atalay tərəfindən tərcümə olunan variantında “Haqq” sözü “Hakk” şəklində işlənmişdir. (Bax. “Divanü Lüğat-it-Türk” tərcüməsi 4 cildə, Ankara, 1998) Mahmud Kaşğari “Hakk” sözünü “Allah” mənasında vermişdir. Kitabda verilən “Hakkuk” sözü isə “Allahın ədaləti” şəklində işlənmişdir. Haqqı, ədaləti özündə ehtiva edən bu söz “Türk ləhcələri sözlüyü” adlı kitabda da izah edilmişdir. “Hak” şəklində işlədilən bu sözün Türkiyə türkcəsilə yanaşı Azərbaycan, Başkurd, Kazak, Kirgiz, Özbək, Tatar, Türkmən, Uyğur və Rus dillərindəki qarşılıqlı mənaları da verilmişdir. Türkiyə türkcəsində “Hak” (Tanrı), azəricə “Haqq”, başkurtca “Allah Tağala”, kazax dilində “Alla”, kirgizca “Ala” (Alda), özbəkçə “Huda”, “Allah”, “Hak”, tatarca “Allah Tağala”, türkməncə “Hak”, “Huday”, “Tanrı”, uyğurca “Alla”, “Allahi taala” mənalarını verən bu sözlərin amonimi kimi “Hak” sözünün ikinci mənə çaları verilir. Türkiyə türkcəsində “Hak” (Sahir olunan hak, hukuk), azəricə “Hüquq”, başkurtca “Hak, hokuk, nıgız”, kazaxca “Haki, aki, hukuk”, kirgizca “ukuk aki”, özbəkçə “Hukuk, hak”, tatarca “Hak, hukuk, nıgız”, türkməncə “Hak, hukuk”, uyğurca “Hok, adalat, toğrilik” kimi təqdim olunan bu sözün türk mənşəli olmasına heç bir şübhə qalmır. Nəzərə almalıyıq ki, Mahmud Kaşğari adı çəkilən lüğəti ərəblərə türkcə öyrətmək üçün tərtib etmiş və bu lüğətə 10 min sözü daxil etmişdir. Ərəb ölkələrində geniş yayılmış bu lüğətdən bəhrələnən ərəblərin yüz illər boyu 10 min türk sözünün bir qismini özününküləşdirərək istifadə etmələri də bir həqiqətdir. Belə olan təqdirdə təkcə “hukuk” sözü ilə yanaşı digər türk sözlərinin də ərəbləşməsi ehtimal olunur. Adı çəkilən lüğətdə türk sözü kimi təqdim olunan “hukuk” sözü (Bax. “Karşılaşdırılmalı Türk lehceleri sözlüyü” Kultur Bakanlığı, 1991, Ankara, səh. 300-301) dilimizdə “hüquq” şəklində işlədilən bu sözün əsas mənası haqqın, ədalətin müdafiəsi kimi başa düşülür.

Ensiklopedik nəşrlərdə hüquq-dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, yaxud sanksiyalaşdırılmış ümumi-məcburi davranış qaydalarının (normalarının) məcmusu kimi şərh olunur. (Bax. ASE. ASE-nin Bas Redaksiyası, 1987, səh. 273)

Dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən hüquq normaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında konkret maddələrlə təsbit olunmuşdur. Hüquq normaları məhz konstitusiyada təsbit olunan maddələrlə tənzim olunur. əsas Qanuna görə Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir kəs sərbəst yaşamaq, işləmək, təhsil almaq, mənzil-əmlaka sahib olmaq, istirahət etmək, dövlətin Ali Orqanına seçmək, öz şərəf və ləyaqətini qorumaq və s. kimi hüquqlara malikdir. Bütün bunlar bu və ya digər maddələrlə konstitusiyamızda öz əksini tapmışdır. Deməli, hüquq normaları dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və tənzimlənir. Hər bir vətəndaş isə bu hüquq normalarını bilməli, onlara hörmətlə yanaşmalı, onlara əməl etməyi birmənalı olaraq dərk etməlidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərindən başlayaraq şagirdlər hüquq normalarını dövlət direktivləri kimi öyrənməli və bu normaların pozulmasına qarşı mübarizə etmək ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar.

Hüquq tərbiyəsinin mahiyyəti deyəndə aşağıdakılar başa düşülür:

- hüquq barədə biliklərə yiyələnmək;
- qanunun tələblərini öyrənmək, onu başa düşmək və bu tələbləri gözləmək;
- birgəyaşayış qaydalarına hörmətlə yanaşmaq;
- gənc nəslin öz hüquqlarını bilməsi, onları düzgün qiymətləndirməsi.

Hüquq tərbiyəsi məktəblilərin hüquq haqqında bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması, cəmiyyətə yabançı olan zərərli ünsürlərə qarşı nifrət hissi yaradılmasından ötrü onlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təsir göstərilməsi prosesidir.

Hüquq tərbiyəsilə bağlı həyata keçirilən işlərin əsas istiqamətləri

Hüquq tərbiyəsinin həyata keçirilməsinin istiqamətləri çoxdur. Bunlardan orta ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilməsi zəruri sayılanları aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunan müvafiq müddəalarla şagirdlərin tanış edilməsi.
2. Milli Məclis tərəfindən qəbul olunan və şagirdlər üçün məqbul hesab edilən bir sıra qanunlarla şagirdlərin tanış edilməsi.
3. Azərbaycan vətəndaşlarının, habelə şagirdlərin özlərinin bir sıra vəzifələri, hüquq və azadlıqları barədə onlara məlumatların verilməsi.
4. Dövlət-hüquq sahəsində müəyyən məlumatların verilməsi.
5. Cinayət hüququ sahəsində müvafiq informasiyaların verilməsi.
6. Mülki hüquq sahəsində yığcam məlumatların verilməsi.
7. Ailə və mənzil hüququ ilə bağlı şagirdlərin maarifləndirilməsi.

8. Əmək və vergi hüququ sahəsində şagirdlərin bir sıra bilikləri əldə etmələrinə nail olmaq.

9. Təhsil hüququ sahəsində şagirdlərə müvafiq biliklərin verilməsi.

10. Məktəbin nizamnaməsi (əsasnaməsi) və təhsil sahəsində ən zəruri direktiv sənədlərlə şagirdlərin tanış edilməsi.

11. Asayişin keşiyində dayanan hüquq işçilərinin vəzifələri və bu vəzifələrin dövlət əhəmiyyətli iş olduğunu şagirdlərə anlatmaq.

12. Gələcəkdə ev almaq, əmlak sahibi olmaq və bu kimi alqı-satqı işlərinin hüquqi əsasları barədə şagirdlərə məlumat vermək.

13. Hüquq pozuntularının mahiyyətini şagirdlərə anlatmaq

14. Natariusun təsdiq etdiyi sənədlərin hüquqi əsasları barədə şagirdləri maarifləndirmək.

15. Birgəyaşayış normaları və bu normaların pozulması hallarının yolverilməz olduğu barədə şagirdləri maarifləndirmək və s.

Hüquq tərbiyəsinin vəzifələri

Hüquq tərbiyəsinin qarşısında duran bir sıra zəruri vəzifələr vardır. Onların bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Hüquq tərbiyəsinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri adamlara, xüsusilə məktəblilərə hüquqi biliklərin verilməsi və bu sahədə onlara bir sıra bacarıq və vərdislərin aşılmasıdır. Bunun üçün həmin adamların, məktəblilərin hiss və duyğularına təsir etmək lazımdır. Professor Nurəddin Kazımov göstərir ki, hüquq tərbiyəsinin ilk mərhələsində hüquqa aid, hüquq normalarına aid uşaqlarda hissiyyat yaradılmalıdır. Uşaqlar duymalıdırlar ki, cinayətdə, o cümlədən adamlar arasında davranış, əxlaq normaları ilə yanaşı hüquq normalarına uyğun tənzimlənir. Hər bir uşaq hiss etməlidir ki, cəmiyyətdə hüquq normaları mövcuddur. (Bax. N.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Bakı, Çarşıoğlu, 2005, səh 427)

Hüquq tərbiyəsinin qarşısında duran ikinci vəzifə birinci vəzifənin məntiqi davamı olaraq hüquq psixologiyası sahəsində görülən işlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsidir. Hüquq psixologiyası hüquq sisteminin reallaşması ilə bağlı olan psixoloji məsələləri aydınlaşdırır. O cinayət prosesi iştirakçılarının davranışının psixi xüsusiyyətlərini (şahid ifadələrinin psixologiyası, təqsirkarın davranışının xüsusiyyətləri, dindirməyə verilən psixoloji tələblər və i.a) öyrənən məhkəmə psixologiyasına, caninin davranışının və şəxsiyyətinin formalaşmasının psixoloji problemləri, cinayət motivləri və i.a. ilə məşğul olan kriminal psixologiya, islah-əmək koloniyasında məhkumun psixologiyasını, inandırma və məcburetmə metodları ilə tərbiyənin psixoloji problemlərini öyrənən plenitensiyalar və ya əmək-islah psixologiyasına bölünür. (Bax. Ümumi psixologiya. Bakı, Maarif, 1983, səh 54) Psixologiyanın göstərilən bütün sahələrində çalışanlar tərbiyə profilaktikası ilə məşğul olanlarla birgə işlədikləri halda məktəbliləri, cinayət işlərindən, cinayət hadisələrindən,

cinayət qruplarının əhatəsindən, cinayət törətməkdən və ya digər bu kimi hallardan uzaqlaşdırmaq mümkündür.

Üçüncü vəzifə adamların, o cümlədən məktəblilərin hüquq normalarına riayət etməyə olan inam hissələrinin artırılmasıdır. Hər bir Azərbaycan vətəndaşında belə hissələrin yaradılmasına zəruri ehtiyac duyulur. Bəzən yaşlılar ətrafdakılara məhəl qoymadan istədikləri hərəkətlərə yol verir, istədiyi tərzdə söhbət edir, istədiyi adamın şərəf-ləyaqətinin alçaldılmasına səbəb ola biləcək iftiralar yağdırır, söyüş söyür və s. Bunu müşahidə edən məktəblilər, belə hərəkətləri görəndə uşaqlar onları adi hal kimi qəbul etməyə başlayırlar. Bu çox təhlükəlidir. Çünki belə qeyri-adi davranış normaları məktəbliləri əxlaqsızlığa, cinayət hadisələri törətməyə sövq edə bilər. Əgər ziyalılar, ağsaqqallar, ağbirçəklər həmin adamlara yanaşsın, onun hərəkətlərində cinayət tərkibi olduğunu başa salsalar, bu mənşəni seyr edən məktəblilər ictimai yerdə artıq-əskik danışmağın, hərəkət etməyin lüzumsuz olduğunu dərk edərlər. Əgər həmin adamlar məzəmmət olunaraq, başa salınsalar ki, belə hərəkətlərin hər biri tutaq ki, söyüş söymək Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə görə insanı məhkumluq həyatına sövq edir, məhbəsə sürükləyir. Onda bunu görəndə məktəblilərin hüquq normalarına, qanunçuluğa olan inam hissi artır. Addım başı qanunçuluğun göstərilməsi, qorunması məktəblilərdəki hüquq normalarına olan hörmət hissini daha da yüksəldir.

Professor Nurəddin Kazımovun təbirincə desək, hüquq normalarına əməl etməyin zəruriliyini dərk edən hər bir şəxs nəticə olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini, ictimai quruluşunu, onun siyasi və iqtisadi sistemini, mülkiyyəti, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını hər cür cinayətkar qəsdlərdən qorumuş olar.

Məktəblilərdə hüquq normalarına, qanunçuluğa inam hissəsinin artırılması təbii ki, onların hüquq normalarını gözləməyə bir növ alışdırmaqdır.

Hüquq tərbiyəsinin növbəti vəzifələrindən biri də məhz bunla bağlıdır: Adamları, xüsusilə məktəbliləri hüquq normalarına əməl etməyə alışdırmaq. Tərbiyənin davranış bə fəaliyyətə xidmət edən üsullarından biri də alışdırmaqdır. Əgər tərbiyəçi, tərbiyə edən hər hansı bir müsbət addım atmağa, fəaliyyətində nümunə göstərməyə sövq etməyə cəhd göstərsə, bu zaman o, hökmən tərbiyə olunanı müsbət əməlin nəticəsinin onun xeyrinə olması barədə onda inam yaratmalıdır. Əgər tərbiyəçi buna nail olursa, o, tərbiyə olunanı müsbət əməl sahibi olmağa, onun davranış və fəaliyyətində daim nümunə göstərməyə alışdıracaqdır. Məktəbliləri, xüsusilə yeniyetmə-gəncləri hüquq normalarını gözləməyə alışdırmaq vacibdir. Bunun üçün yeniyetmə-gəncləri daim müşahidə etmək, nəzarət altında saxlamaq lazımdır ki, o, hüquq normalarını pozmağa heç bir zaman cəhd göstərməsin. Əgər belə olarsa, onlar hüquq qaydalarını daim gözləməyi öz həyat normalarına çevirəcəklər.

Hüquq tərbiyəsinin vəzifələrindən biri də hüquq normalarının pozulmasına qarşı barışmaz olmaq və asayişin keşiyində duranlara kömək etməkdən ibarətdir. Hüquq tərbiyəsi sahəsində o zaman uğur qazanmaq olar ki, qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə hərtərəfli yanaşılmış olsun. Yəni

məktəbliləri hüquq normaları ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq, onlarda qanunçuluğa inam yaratmaq, hüquq normalarının yerinə yetirilməsinə alışdırmaq sahəsində görülən məqsədyönlü, mütəşəkkil işlər onları hüquq normalarının pozulmasına qarşı barışmaz olmağa hazırlayır. Hətta məktəblilər asayişin keşiyində duranların, “gənc dostlar”ına çevrilirlər. Yeniyetmə-gənclərin hüquq-mühafizə işçilərinin köməkçilərinə çevrilmələri isə məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir fəaliyyəti nəticəsində baş verə bilər. Belə bir əlbir fəaliyyətin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq yaradılması isə məktəblilərin hüquq tərbiyəsinin hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olar. Bu inkişaf mərhələsini keçmiş məktəbli isə ictimai-siyasi cəhətdən yetgin, hüquq normalarının pozulmasına qarşı həmişə barışmaz mövqe tutur.

Hüquq tərbiyəsinin həyata keçirilməsi yolları

Hüquq tərbiyəsi ümumtəhsil məktəblərində əsasən iki yolla həyata keçirilir. Birincisi, təlim prosesində şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin formalaşdırılması yolu ilə, ikincisi isə dərsdənkənar tədbirlər yolu ilə şagirdlərin hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına nail olmaq mümkün hesab edilir.

Müstəqillik qazandığımız illərə qədərki dövrdə ümumtəhsil məktəblərimizdə SSRİ məkanının təhsil qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq olaraq “Sovet dövləti və hüququnun əsasları” adlı fənn tədris olunmuşdu. Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə isə ümumtəhsil məktəblərimizdə “Azərbaycan Konstitusiyasının əsasları” adlı fənn tədris olunur. Bu fənnin tədrisi prosesində şagirdlərə əmək hüququ, təhsil hüququ, iqtisadi hüquq, biznes hüququ, istirahət hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, Ali Məclisə seçmək-seçilmək hüququ, ekologiya hüququ, şərəf və ləyaqətin qorunması hüququ və digər hüquq sahələri barədə ətraflı məlumat verməklə yanaşı, vətəndaşlıq hüququ barədə daha müfəssəl məlumat vermək tövsiyyə olunur. Vətəndaşlıq hüququ barədə informasiyalar verilən zaman həm ayrı-ayrı zümrələrdən olan insanların hüquqlarının qorunması, həm də vətənimizdə istər bilvasitə, istərsə də bilavasitə bağlı olan insanların hüquqlarının hərtərəfli təmin olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ali Qanununda təsbit edilən maddələrin yüksək demokratik əsaslara söykənməsi şagirdlərdə yüksək qürur hissi formalaşdırmağa xidmət etməlidir. Sözün əsil mənasında ölkəmizdəki demokratikləşmə və humanistləşmə proseslərinin ən real görüntülərini özündə əks etdirən vətəndaşlıq haqqındakı maddələr hər bir şagirddə fəxarət hissi doğurmaqdan ötrü əsil nümunə ola bilər. Bunun üçün həmin maddələrin hər biri üzərində müqayisəli şərhlərin aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 sentyabr 1998-ci il, № 527-10) birinci maddəsində göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və

hüquqi bağlılığı, qarşılıqlı hüquqi vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.” Konstitusiyaya görə həmin vətəndaş heç bir vəchlə vətəndaşlıqdan məhrum edilə bilməz. Ona görə ki, dövlət onların hüququnu daim müdafiə edir.

Vətəndaşlıq haqqında II maddədə deyildiyi kimi “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası”nın 53-cü maddəsinin I hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin II hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və xarici dövlətə verilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin III hissəsinə görə Azərbaycan Respublikası onun ərazisindən kənarında müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir.

Vətəndaşlıq hüququnun təminatı üçün Azərbaycan dövləti orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin simasında Azərbaycan Respublikası vətəndaşları qarşısında məsuliyyət daşıyır. (Bax. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyyatı. “Qanun” nəşriyyatı, 2001, səh. 862.)

Digər fənlərin tədrisində hüquq tərbiyəsinin qoyuluşu

“Azərbaycan Konstitusiyasının əsasları” fənnindən savayı digər fənlərin tədrisində də şagirdlərin hüquq tərbiyələrini yüksəltmə üçün bir sıra imkanlar vardır. Bu imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etməklə dərstdə hüquq tərbiyəsinin qoyuluşuna nail olmaq lazımdır.

Təlim prosesində aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərə hüquq tərbiyəsinin təşkilinə şərait yaradan mövzuların öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. İbtidai siniflərdə elə mövzular var ki, şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin inkişafı üçün daha münasibdir. Yəni belə mövzuların tədrisində şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Elə mövzular var ki, orada hüquq tərbiyəsinin yalnız elementləri vardır. Hər iki halda müəllim şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin inkişafına xüsusi cəhd göstərməlidir. İbtidai siniflərdə tədris olunan mövzular içərisində “Təhsil hüququ”, “Azərbaycanın Milli Ordusu”, “Azərbaycan torpağı”, “Hərbi xidmətə çağırış”, “Vətən nəğməsi”, “Vətənin keşiyində”, “Sərhədçilərin kiçik dostu”, “Uşaqların müdafiə günü” kimi mövzular kiçik yaşlı məktəblilərin hüquq tərbiyəsinin inkişaf etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzular içərisində Vətənin keşiyində, hərbi xidmətlə bağlı olan mövzuların tədrisi hüquq tərbiyəsi baxımından çox aktualdır. Vətənimizin torpaqlarının 20 % erməni faşistləri tərəfindən işğal olunduğu son onilliklərdə bəziləri hərbi xidmətdən yayınaraq fərariyyət edir. Fərariyyət haqqında cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən həmin adamlar mühakimə olunaraq məhkəmənin qərarı ilə həbsxanaya salınır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sırasına həqiqi hərbi xidmətə çağırılanlar içərisində hərbi xidmətdən boyun qaçıranlar

məhkəmənin hokum ilə 5 ildən 8 ilədək azadlıqdan məhrum edirlər. Şagirdlər Vətəni sevməyənlərin, onu qorumaq istəməyənlərin qanun qarşısında cavab verməsini, ağır cəzaya məhkum olunmasını öyrənməklə yanaşı Vətənin müdafiəsinə biganə qalan belələrinə nifrət hissi ilə yad edirlər.

Yuxarı siniflərdə Cəfər Cabbarlının “Almaz” əsərində Almazın məhkəmədəki qələbəsi, Mehdi Hüseynin “Alov” pyesində müstəntiqin dövlət malına biganə olanlara qarşı cinayət işi aparması, Süleyman Rəhimovun “Mehman” povestində prokurorun dövlət malını mənimsəyənlərə qarşı amansız olması kimi faktların ədəbiyyat dərslərində müasir faktlar və hadisələrlə müqayisəli şəkildə şagirdlərə çatdırılması, onların hüquq tərbiyəsinin formalaşdırılması baxımından çox önəmlidir.

Dərsdankənar tədbirlərdə şagirdlərin hüquq tərbiyəsi

Təlim prosesində olduğu kimi dərsdankənar tədbirlərdə də şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin təşkili və inkişafı üçün rəngarəng tədbirlərdən istifadə etmək mümkündür. Maraqlı kurslarında, fənn dərnlərində, bədii yaradıcılıq dərnlərində şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin təşkili və inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Bundan başqa kütləvi tədbirlərdə, o cümlədən gecələrdə, görüşlərdə, disputlarda, əsər müzakirəsində, bu problemlə bağlı televiziya və teatr tamaşalarına baxdıqdan sonra həmin əsərlərin müzakirəsinin təşkili zamanı da şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin inkişafını təmin etmək mümkündür. Hüquq işçilərlə görüşlər bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu görüşlərin mütəmadi olaraq həm polis, həm prokurorluq, həm milli təhlükəsizlik, həm mühafizə xidməti, həm sərhəd qoşunları xidməti, həm də ədliyyə işçilərlə keçirilməsi çox faydalıdır.

Belə görüşlərdə şagirdləri hüquq mühafizəsinin ayrı-ayrı sahələrinin funksiyaları, insanların, vətəndaşların və məmləkətimizin hüquqlarını qoruyan mütəxəssislərin nəzəri və praktik söhbətləri şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin inkişafı üçün çox önəmlidir.

Hüquq tərbiyəsilə bağlı olan bədii əsər, televiziya və kinofilmlərin müzakirəsi də bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsər müzakirəsi zamanı M. F. Axundovun “Murafie Vəkilləri”, Ə. Haqverdiyevin “Bomba”, İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərlərində çar rusiyasının hüquq mühafizəçilərinin səriştəsizliyi, ədalətsizliyi, özbaşınalığı, 1937-ci ildə Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Vəli Xulufu, Əhməd Cavad kimi mütəfəkkirlərin məhkəməsinə təsvir edən əsərlərdə milis, prokurorluq, dövlət təhlükəsizliyi komitəsi və ədliyyə işçilərinin bəd əməlləri millətimize ümumxalq faciəsi “bəxş etməsi” kimi məsələlərlə tanış olmaları məktəblilərin ədalət və ədalətsizlik, cinayət və cəza, haqq işi və haqsızlıq haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirir.

Məlum olduğu kimi, XI sinif şagirdlərinin bir qismi ali məktəblərə qəbul olub oranı tibb, bir qismi pedaqoji, bir qismi kənd təsərrüfatı, bir qismi sənaye iqtisadiyyatı, bir qismi neft iqtisadiyyatı, bir qismi ticarətin təşkili üzrə mütəxəssis kimi bitirəcəklər. Onların əksəriyyəti isə bazaar iqtisadiyyatı prinsipi üzrə fermer təsərrüfatları, sənaye-ticarət obyektləri, tikintini,

nəqliyyat, rabitə sahələrində çalışacaqlar. Hər il ölkəmizdə 30 mindən artıq mütəxəssis belə müəssisələrdə çalışmağa vəsiqə alır. Onların da çoxu sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmağa üstünlük verir. Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr dövlətə vergi verirlər. Dövlət tərəfindən nəzərdə tutulan güzəştlər istisna olmaqla bütün vətəndaşlar vergi ödəyicisi hesab olunur. Bu mənada XI sinif şagirdlərinin vergi hüququ ilə yaxından tanış edilməsi çox faydalıdır. Qeyd etdiyimiz dərscənkənar tədbirlərin hər birini müvafiq təmayül çərçivəsində vergi hüququ məsələlərinə həsr etmək olar. Yaxud vergi hüququ məsələlərinə dair əsərlərdən birinin müzakirəsini təşkil etməklə şagirdləri bu problemlə yaxından tanış etmək olar. Nümunə təriqiylə “Vergi hüququ” dərsliyini götürmək olar. Respublikamızın iqtisadçı və hüquqşünas alimləri və tədqiqatçıları Dünyamalı Vəliyev, Yeganə Balakışiyeva, İslam Rəfibəyli, Elnur İmanov və Elçin Qarabalov tərəfindən hazırlanan bu əsərin müzakirəsini keçirməklə yeni həyata atılan gənclərə günün ən aktual məsələsi olan vergi hüququ barədə ən zəruri informasiyalar, dövlət büdcəsinin ən mühüm mənbələrindən biri sayılan vergi ödəyicilərinin məzmunu barədə məlumatlar verilir. Nəzərə alsaq ki, hər il orta ümumtəhsil məktəbini 100 min civarında gənc qurtarır və onların təxminən 70 minə qədəri istehsalatda çalışmağa meyl göstəriirlər. Bu rəqəmin üstünə 30 mindən artıq ali təhsilli gəncin istehsalata yollanmasını da gəlmiş olsaq qeyd etməliyik ki, hər il 100 mindən artıq gəncin istehsalata yollanmaq ehtimalı var. Onların da demək olar ki, hamısı orta məktəbdən pərvazlanır. Onda belə qənaətə gəlmək olar ki, orta ümumtəhsil məktəblərində hüquq sahələrinin vətəndaşlıq hüququ, mənzil hüququ, ailə hüququ, əmək hüququ və sairə yanaşı yetişən nəslin nümayəndələrinə, onların hamısı üçün zəruri sayılan vergi hüququ barədə məlumatların verilməsinə ehtiyac var. Bu məlumatları isə onlar müzakirəsini tövsiyyə etdiyimiz “Vergi hüququ” kitabının (dərsliyinin) müzakirəsi prosesindən əldə edə bilərlər. Kitabın müzakirəsi zamanı məktəblilər vergi hüququnun aşağıdakı məsələləri barədə ən yığcam məlumatları əxz edə bilərlər:

- Vergi hüququ anlayışı, predmeti və metodu. Bu zaman şagirdlər üçün aydın olur ki, vergilərin qoyulması dövlət və bələdiyyələrin pul (maliyyə) fondlarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsindən ibarət olan maliyyə fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının, təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyətinin təmin olunması üçün tələb olunan maliyyə ehtiyatlarının vəziyyəti birbaşa vergitutmadan asılıdır.... Vergi hüququnun predmeti hüquqi və fiziki şəxslərə qanunların tələblərinə uyğun olaraq vergilərin qoyulması, dəyişdirilməsi, onlardan tutulması və büdcə sistemində, habelə zəruri hallarda büdcədən kənar fondlara yönəldilməsi prosesində dövlət (bələdiyyə) orqanları, vergi büdcələri və vergi agentləri arasında yaranan ictimai münasibətlər (Bax. D.Vəliyev, Y.Balakışiyeva, İ.Rəfibəyli, E.İmanov, E. Qarabalov. Vergi hüququ. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2003, səh. 18-19)

XII Fəsil:
MƏKTƏBŞÜNASLIĞIN ƏSASLARI
12.1. Məktəbin idarə olunması

Elmi pedaqoji ədəbiyyatda “İdarəetmə sistemi” deyilən anlayış mövcuddur. “İdarəetmə sistemi”, “İdarəetmə sistemləri” şəklində ifadə olunsada mahiyyət etibarilə ikisi də eyni mənanı bildirirlər. “Sistem” ifadəsi cəmlilik mənasında işlədildiyi üçün bu sözə cəm şəkilçisinin artırılması məntiqə uyğun deyildir. “İdarəetmə sistemi”nin isə böyük bir şəbəkəsi vardır. Burada “Təhsil sistemi” daha geniş iş sistemini özündə əks etdirir. “Təhsil sisteminin idarə olunması anlayış olaraq “İdarəetmə sistemi” anlayışını da özündə ehtiva edir. Buraya məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin, orta ümumtəhsil, orta ixtisas məktəblərinin (litsey-məktəb, gimnaziya, kollec, texnikum və s.) və ali təhsil müəssisələrinin (institut, universitet, akademiya və s.) idarə olunması daxildir. Orta ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasından bəhs edən sahəyə, yəni pedaqoji elmin sahələrindən birinə “Məktəbşünaslıq” deyilir.

Məktəbşünaslıq keçmiş sovetlər məkanında məktəbin idarə olunmasından bəhs edən metodik iş kimi məhdud bir çərçivədə öyrənilirdi. Hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarının tələblərinə uyğun olaraq məktəbin idarə olunması dünyəvi təhsilin, Avropa Təhsil sisteminin aparıcı ideyalarına istinad edilərək həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq hesab olunur.

Amerikada, Avropa dövlətlərində, eləcə də Asiyada ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasında çoxşəxidlilik idarəetmə formaları mövcuddur. Bu ölkələrdə mövcud olan orta ümumtəhsil məktəblərinin növləri kimi fəaliyyət göstərən litseylər, litsey-məktəblər, təmayül məktəbləri, gimnaziyalar, kilsə məktəbləri, axşam məktəbləri, qiyabi məktəblər, distant məktəblər, bazargünü məktəbləri, evdə məktəblər, surdo-məktəblər, tiflo-məktəblər, aliqofren-məktəblər və s. müxtəlif idarəetmə formaları tətbiq edilməklə işləyir. Amerika və Avropa məktəblərinin bir çoxunda məktəb “Kurrikulum”lar əsasında idarə olunur.

Artıq Azərbaycan Respublikasında da, Avropa məkanına inteqrasiya olunmağa başladığı hazırki şəraitdə orta ümumtəhsil məktəblərinin yeni formaları yaranmağa başlayır. Hansı ki, həmin məktəblərin hər biri yeni idarəetmə metodları tətbiq etməklə öz işlərini Avropa və dünya standartlarına uyğun olaraq qurmağa üstünlük verirlər. Ona görə də müasir məktəbsünaslığın strukturunda aparılan dəyişikliyin dinamik vüsət alması və beləliklə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ən mühüm zərurətə çevrilmişdir.

Hazırki şəraitdə məktəbsünaslığı metodik işin sahəsi kimi məhdudlaşdırmaq da düzgün sayıla bilməz. Çünki müasir məktəblərdə artıq elmi-nəzəri komponentlərin, yeni pedaqoji texnologiyaların, kafedraların, təhsil monitorinqlərinin, yeni innovasiyaların yaranması, təşkili və tətbiqi idarəetmə sahəsində də yeni formaların üzə çıxmasına imkan yaradır.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və USESCO-nun xoşməramlı səfiri, Millət Vəkili Mehriban xanım Əliyevanın şəxsi təşəbbüsü ilə yeniləşən ölkəmizdə yeni tipli məktəblərin yaradılması ilə bağlı irəli sürülən yeni layihələr məktəbin idarə olunması ilə bağlı məktəb rəhbərləri qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün məktəbsünaslığın da beynəlxalq standartlara cavab verməsi vacib hesab olunur.

12.2. MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Məktəbin idarə olunması dedikdə məktəb rəhbərinin əsas məqsədinə uyğun olaraq təlim, tərbiyə, tədris işlərinin düzgün planlaşdırılması, planlaşdırılmış işin məqsədyönlü təşkili, təşkil olunmuş işə mükəmməl nəzarəti, təhsil direktivlərinin tələblərinə uyğun olaraq yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı araşdırmalar aparması, düzgün nəticələr çıxarılmasına yönəldilmiş fəaliyyəti başa düşülür.

İdarəetmənin obyektı pedaqoji, psixoloji, fizioloji, bioloji, texniki və sosial əsaslara söykənən iş sistemidir. İdarəetmənin sosial əsaslara söykənməsi günün ən aktual tələblərindən olduğu üçün ona xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Buna isə məktəbin ailə və ictimaiyyətlə formal əlaqəsi kimi yanaşmaq idarəetmədə uğursuzluqların yaranmasına səbəb ola bilər. Ona görə də məktəb rəhbəri ailənin, sosial mühitin diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji prosesin ziddiyyətləri içərisində özünü ən qabarıq göstərən uyğunsuzluqların sosial mənşəi mövcuddur. Məhz bu səbəbdən məktəb rəhbərliyini “adaptasiya”, “dezadaptasiya”, “readaptasiya”, “reabilitasiya” kimi problemlərin həlli ilə üzləşməli olur. Ölkəmizdə “sosial pedaqogika”, “sosial pedaqogikanın texnologiyası”, “sosial pedaqogikanın metodikası” və sair bu kimi problemlərlə bağlı tədqiqatların demək olar ki, aparılmaması səbəbindən məktəb rəhbərləri heç bir nəzəri materiala istinad edə bilmirlər.

İdarəetmənin predmeti təlim-tərbiyə müəssisələrinin məqsədyönlü, planlı idarə olunmasının nəzəri və praktik əsaslarıdır.

İdarəetmənin vəzifələri aşağıdakılardır:

- tədris-tərbiyə işlərinin düzgün planlaşdırılması, normal təşkili, onların gedişinə düzgün nəzarət edilməsi və nəticələrin yoxlanıb qiymətləndirilməsi;
- bu işlərin düzgün qurulması üçün pedaqoji sahədə nəzəri və praktik cəhətdən hazırlığı olan kadr potensialının müəyyənləşdirilməsi;
- fənlərin tədrisi imkanlarının yüksəldilməsi;
- fənn kabinetlərinin, idman zalının, studiyaların, kütləvi tədbirlər üçün otaqların və sair bu kimi otaqların təşkili və tərtibi;
- sinifdən xaric tədbirlərin məktəbin məktəbdənkənar müəssisələrlə əlaqəsinin düzgün planlaşdırılması və təşkili;
- müvafiq dövlət müəssisələrilə və ictimai qurumlarla işin düzgün təşkili;
- sosial-pedaqoji işin metodikası və texnologiyası üzrə işi planlaşdırmaq və həyata keçirmək;
- məktəbin təsərrüfat və iaşə işlərinin düzgün qurulmasına nəzarət;
- metodbirləşmələrin işin tədris-tərbiyə işinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməsini təmin etmək;
- tədqiqat işinin fənlərin tədrisinə, tərbibə işinin düzgün təşkilinə xidmət etməsini təmin etmək. Bunun üçün kafedraları düzgün formalaşdırmaq;
- informatika texnologiyaları və kommunikasiya işlərinin sistemə salınması;
- yeni pedaqoji texnologiyalarla işin təlim-tərbiyə prosesi üçün yararlı olmasını təmin etmək və görülən işin beynəlxalq standartlara uyğun olmasına çalışmaq və s.

12.3. MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASININ ÜSULLARI

Məktəbin idarə olunmasının üsullarını şərti olaraq beş qrupa ayırmaq olar. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Normativ sənədlərlə iş üsulları: Buraya məktəbin nizamnaməsi, baza tədris planları, təhsilin dövlət standartları, tədris planları, tədris proqramları və dərsliklərlə işlərin həyata keçirilməsi üsulları nəzərdə tutulur.

2. Təşkilati-inzibati idarəetmə üsulları: Buraya əmrlərin, sərəncamların, göstərişlərin, məsləhətlərin, tövsiyələrin verilməsi üsulu; təşkilati-tənzimləyici üsulları; göstərişverici və stimullaşdırıcı üsullar daxildir.

3. Pedaqoji təşkilatçılıq üsulu: Bu üsulün köməyi ilə gecələrin, görüşlərin, disputların, konfransların, sinif saatlarının, maraq kurslarının, fakültativ məşğələlərin, fənn dərnlərinin, bədii yaradıcılıq dərnlərinin, konsertlərin, müsabiqələrin, pedaqoji şuraların, şagird təşkilatı qurumlarının və s. təşkili təmin olunur.

4. Məktəbin məktəbdənkənar tərbibə müəssisələrilə əlaqəli iş aparmaq üsulları: Bu üsulların köməyi ilə şagirdlərin elmi, texniki, bədii, estetik, əxlaqi,

fiziki, fizioloji, psixoloji, ekoloji, hüquqi, iqtisadi tərbiyəsinin düzgün təşkilinə köməklik göstərən məktəbdənkənar müəssisələrlə həyata keçirilir.

5. Sosial pedaqogika ilə bağlı həyata keçirilən iş üsulları: Buraya məktəbin ailələrlə, çətin uşaqlarla, neqativ işlərə meyilli şagirdlərlə, cinayətkar şagirdlərlə, əmək-islah işlərinə cəlb olunanlarla həyata keçirilən iş üsulları daxildir. Bu üsulları tətbiq etməklə;

- intizamı mütəmadi pozanlar, tərbiyə işinə xələl gətirənlər müşahidə edilir;

- çətin uşaq kimi özlərini göstərənlərlə fərdi söhbətlər, müsahibələr təşkil edilir;

- polis azyaşlılarla iş üzrə əməkdaşları ilə əlaqələr qurulur, müvafiq sənədləşmə, anketləşdirmə işləri görülür, eksperimental xarakterli işlər həyata keçirilir.

12.4. MƏKTƏB DİREKTORUNUN VƏZİFƏLƏRİ VƏ MƏSULİYYƏTİ

Məktəb direktorunun bir sıra zəruri vəzifələri vardır. O, eyni zamanda bir sıra vəzifələrin həllində ciddi məsuliyyət daşıyır. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar. Məktəb direktoru:

- təlim, tərbiyə, təhsil və idarəetmə sahəsində mövcud olan dövlət direktivlərinin tələblərinə müvafiq olaraq icra hakimiyyəti orqanları qarşısında məsuliyyət daşıyır. O, daşdığı məsuliyyətin fəvqündə təlim-tərbiyə işlərini planlaşdırır. Planlaşdırılan işlərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə nəzarət edir, tədris müəssisəsində mövcud olan fəaliyyət növlərinin keyfiyyətinə cavabdehlik daşıyır;

- Pedaqoji şuranı yaradır, tərkibini təsdiq edir, ona rəhbərlik edir;

- Məktəbin ictimai təşkilatlarla həmrəyliyini təmin edir, sosial-pedaqoji uyğunsuzluqların aradan qaldırılması sahəsində profilaktik tədbirlər görür;

- Təhsil müəssisəsinin şərəfini və maraqlarını Dövlət orqanlarının maraqları səviyyəsində qoruyur və təmsil edir;

- Təlim, tərbiyə, təhsil sahəsindəki yeniliklərin reallaşdırılmasını təmin edir;

- Dərsdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını təmin edir;

- Direktor müavinlərinin vəzifələrini müəyyənləşdirir və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməklə yanaşı, onlara metodiki köməklik göstərir;

- Sınıf rəhbərlərini müəyyənləşdirir, onların hesabatını dinləyir;

- Pedaqoji kollektivin gördüyü məqsədyönlü və planlı işləri pedaqoji şurada müzakirə edir;
- Pedaqoji kollektivin bütün üzvlərini işə götürür və işdən azad edir. İşdən azad etmə zamanı həmkarlar təşkilatının rəyini nəzərə alır;
- Məktəb üçün nəzərdə tutulmuş büdcə xərclərinin istifadə olunmasına nəzarət edir;
- Pedaqoji monitorinq keçirir. Bu zaman diaqnostika, proqnozlaşdırma və korreksiya mərhələlərinin nəticələrinin hər birini ayrı-ayrılıqda müzakirə edir;
- Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə qayğı göstərir;
- Məktəbdə pedaqoji eksperimentin aparılmasına şərait yaradır;
- Kollektivin rəyilə, vahid rəhbərliyin rəyinin əlaqələndirilməsini təmin edir;
- Təhsil müəssisəsində təhsilin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və təhsil sahəsində dövlət siyasətinin digər prinsiplərinə istinad edilməsini təmin edir.
- Təhsil sisteminin idarə olunması işinə rəhbərlik edən dövlət orqanlarının, yuxarı təşkilatların qarşısında məsuliyyət daşıyır.
- Müəllimlərin attestasiyasını təşkil edir.
- Müəllimlərin təkmilləşməsi, ixtisasının artırılması və özünütəhsil işlərinə rəhbərlik edir və bu işlərin normal səviyyədə həyata keçirilməsinə mütəmadi nəzarət edir.

12.5. MƏKTƏB DİREKTORLARININ MÜAVİNLƏRİNİN VƏZİFƏLƏRİ VƏ MƏSULİYYƏTİ

Mövcud əsasnamələrə, nizamnamələrə və digər təhsil direktivlərinə görə orta ümumtəhsil məktəbinin direktorunun tədris işləri (təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini), tərbiyə işləri (sınıfədxaric və məktəbdənkənar işləri üzrə direktor müavini), təsərrüfat işləri (təsərrüfat işləri üzrə direktor müavini), elmi işlər üzrə (elmi işlər üzrə direktor müavini) müavinləri olur. Bu vəzifə sahiblərinin də hər birinin özünəməxsus vəzifələri və məsuliyyəti vardır. Onları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

- Dövlət standartlarının tələblərinə, tərbiyə işlərilə bağlı proqramlara, elmi-tədqiqat işlərilə bağlı sərəncamlara, təsərrüfat və kommersiya işlərilə bağlı normativlərə əməl olunması;
- Tədris işləri üzrə direktor müavini tədris işlərinin planlaşdırılması, ona rəhbərlik etməsi, dərslərinin bölgüsü, dərslərin cədvəlinin tərtibi, şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsilə bağlı metodik işləri, müəllimlərə təhsillə bağlı yeniliklərin çatdırılması, yeni pedaqoji texnologiyaların düzgün tətbiqi, açıq dərslərin təşkili, eksperimental işlərə şəraitin yaradılması və s. vəzifələri həyata keçirir.
- Dərslənkənar və məktəbdənkənar işlərə rəhbərlik edən direktor müavini, məktəb tədbirlərini, şagirdlərin dərslənkənar tədbirlərə cəlb olunmasını,

məktəbdə mənəvi, əxlaqi, ideya-siyasi, fiziki, estetik, ekoloji, hüquqi, iqtisadi və əmək tərbiyəsilə bağlı dərşdənənar, məktəbdənənar işləri planlaşdırır, təşkil edir; sinif rəhbərlərinə bu sahədə metodik köməklik göstərir; məktəbin ailə və ictimaiyyətlə əlaqəsini təmin edir; sosial-pedaqoji, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak edir; uşaq təşkilatlarını, orqanlarını, qurumlarını, birliklərini yaradır; tərbiyə işlərinə mütəxəssisləri, görkəmli adamları, örnək şəxsiyyətləri dəvət edir və s.

- Məktəbin elmi işlərinə rəhbərlik edən direktor müavini alimləri, ali məktəb müəllimlərini, tədqiqatçıları məktəbə dəvət edir, onlarla görüşlər keçirir; elmi tədqiqat laboratoriyaları, kafedralar yaradır, elmi-tədqiqatların aparılmasını təşkil edir; məktəbin müəllimlərinin və digər tədqiqatçıların eksperimental iş aparmasına şərait yaradır, bu işdə həm bilvasitə, həm də bilavasitə iştirak edir;

- Məktəbin təsərrüfat işlərinə rəhbərlik edən direktor müavini məktəbin əmlakını inventarlaşdırma əməliyyatı ilə qeydiyyatə alır; yeni inventarların, texniki vasitələrin alınmasını, təmir-tikinti işlərini təşkil edir və onlara nəzarəti təmin edir. Məktəb direktorunun sahəyə baxan müavini sponsorlar, hami təşkilatları məktəbə cəlb edib büdcədənənar maliyyə gəlirlərinin əldə olunmasını da təşkil edə bilər.

12.6. MƏKTƏBİ İDARƏETMƏNİN PLANLAŞDIRILMASI

Məktəbin normal idarə olunması, onun düzgün planlaşdırılmasından asılıdır. Məktəbi idarəetmənin planlaşdırılması məktəb haqqında direktiv sənədlərin tələblərindən irəli gəlsə də, məktəbin planlaşdırılması işini məktəb direktoru özü tərtib edir və yuxarı təşkilatlar tərəfindən təsdiq olunur. Məktəbi idarəetmənin planlaşdırılması bir tədris ili üçün nəzərdə tutulur. Bəzən bu plana “illik plan”da deyilir. Bu illik plan bölmələrdən ibarət olur. Hər bölmədə görülməçək işin məzmununu, icra tarixi, icranın nəticələri haqqında qeydlər və əlavə qeydlər üçün qrafalar ayırır. İllik iş planının bölmələrinin adlandırılması adətən aşağıdakı kimi olur:

I bölmə: Dövlət direktiv sənədlərinin və icra strukturlarının tələb və görüşlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin həllinə yönəldilən işlər;

II bölmə: Didaktik işlərin təşkili, təlimin məzmununun yaxşılaşdırılması ilə bağlı həyata keçiriləçək işlər;

III bölmə: Tərbiyə işlərinin təşkili, ideya siyasi, əxlaq, əmək, fiziki, estetik, ekoloji, hüquqi, iqtisadi tərbiyəyə dair tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı görülməçək işlər;

IV bölmə: Müavinlərin, sinif rəhbərlərinin məktəb çuralarının və digər ictimai təşkilatlarının müvafiq təyinatlar üzrə işlərini stimullaşdırmaq və onlara metodik köməkliklər göstərmək sahəsində görüləcək işlər;

V bölmə: Məktəbdə metodik işlərin təşkili ilə bağlı həyata keçiriləcək işlər;

VI bölmə: Cari məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan işlər.

Göründüyü kimi, hər bir bölmə görüləcək müvafiq işlərin əsas istiqamətlərini özündə əks etdirir. Bu istiqamətlərin əsasında “Aylıq plan” tutulur, bu plan əsasında isə “Həftəlik plan” tərtib olunur.

Məktəb direktorunun illik iş planı məktəbin pedaqoji şurasında müzakirə edilib bəyənildikdən sonra yuxarı təşkilatların təsdiqinə təqdim olunur. Plan yuxarı təşkilatlar tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra hüquqi sənəd statusu qazanır.

Direktorun müavinlərinin hər biri konkret istiqamətləri özündə əks etdirən müvafiq bölmələrdən ibarət olan illik plan tərtib etməlidirlər. Həmin planları pedaqoji şura müzakirə edib bəyəndikdən sonra məktəb direktoru təsdiq edir. Müavinlər təsdiq olunmuş illik plan əsasında özləri üçün aylıq və həftəlik iş planı hazırlayırlar.

Sınıf rəhbərlərinin, məktəb ictimai təşkilatlarının, habelə məktəb şuralarının rəhbərlərinin də iş planları tərtib etmələri zəruri hesab olunur. Onların da iş planları pedaqoji şurada müzakirə edilib bəyənildikdən sonra məktəb direktoru tərəfindən təsdiq olunur.

Məktəbin idarə olunması işində göstərilən planlarla yanaşı dövlət və ictimai təşkilatların müvafiq göstəriş, sərəncam, tövsiyələrinin də nəzərə alınması məqsədmüvafiq hesab olunur.

12.7. MƏKTƏB ŞURALARI

Müasir məktəblərdə bir sıra şuralar fəaliyyət göstərir. Onlardan ən başlıcaları pedaqoji şura, təhsil şurası, metodbirləşmə şurası, valideyn şurası və s. göstərmək olar. Bu şuralar içərisində pedaqoji şura elmi, pedaqoji, metodik və hüquqi aktları müzakirə etmək; göstəriş, tövsiyə, məsləhət vermək; tələblərlə çıxış etmək və müvafiq qərarlar çıxarmaq səlahiyyətinə malikdir.

Pedaqoji şura ayda bir dəfə olmaq şərtilə təsdiq olunmuş plan əsasında fəaliyyət göstərir. Pedaqoji şuranın müavinlərdən, sinif rəhbərlərindən, məktəbin digər qurumlarına rəhbərlik edən şəxslərdən, valideynlərdən (bir və ya iki nümayəndə olmaqla), ictimaiyyətin nümayəndələrindən ibarət tərkibi müəyyənləşdirir. Nizamnaməyə və ya əsasnaməyə uyğun olaraq şuranın sədri məktəbin direktoru olmalıdır. Şuranın sədri tərkibi müəyyənləşdirdikdən sonra həmin tərkib şurada təsdiq olunur. Şuranın üzvləri demokratik

prinsiplərə uyğun olaraq sərbəst çıxış etmək, fikir söyləmək, tövsiyələr vermək açıq və gizli formada səsvermə hüquqlarına malikdir. Pedaqoji şura məktəb rəhbərlərinin illik iş planlarında nəzərdə tutulan təlim, tərbiyə və tədrislə əlaqədardır. Vəzifələrin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə həllinə rəvac verən məsələlərin həlli ilə bağlı müzakirələr aparır və müvafiq qərarlar qəbul edir. Şura həmçinin məktəb rəhbərlərinin hesabatlarını mütəmadi olaraq dinləyir, innovasiyaların, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqilə bağlı mütəmadi olaraq tövsiyələr verir, pedaqoji kollektivin üzvlərinin rəğbətləndirilməsi və ya cəzalandırılması ilə bağlı qərarlar qəbul edir. Şuranın sədri isə yuxarı distansiyalarda hesabat verir.

Metodiki Şura nəzəri-praktik cəhətdən hazırlıqlı olan, öz sahəsini yaxşı bilməklə yanaşı özünütəhsil istiqaməti üzrə çalışqanlıqı ilə seçilən, pedaqoji kollektivdə nüfuz qazanmış şəxslərdən seçilir. Məktəbin tədris işləri üzrə direktor müavini bu tələblərə cavab verdiyi üçün bir sıra hallarda onu metodik şuranın sədri seçirlər. Metodik Şura əsasən aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur.

- Təhsil sahəsində Dövlət siyasətinin dinamik inkişafını mütəmadi izləyərək, yeni nailiyyətlər, təhsilin dövlət direktivlərinin tələblərinə uyğun olan dəyişikliklər, yeniliklər, yeni qanunvericilik aktları, yeni təhsil sənədləri, elmi pedaqogikadakı yeniliklər və bütün bunlarla davranmağın, işləməyin üsulları, qaydaları Şura üzvlərini tanış edir və bu sahədə onlara metodiki köməkliklər göstərir;

- Məktəbdə metodiki işin səviyyəsini gücləndirmək üçün müəllimlərin peşə hazırlığını yüksəltməyə kömək edən tədbirlər həyata keçirir;

- Müəllim-şagird münasibətlərinin tənzimlənməsinə metodiki köməklik göstərir;

- Fənn metodbirləşmələrini yaradır, onların işinə rəhbərlik və nəzarət edir;

- Açıq dərsləri təşkil edir, nəticələri barədə pedaqoji Şuraya hesabat verir;

- Binar dərsləri təşkil edir və bu dərslərin səmərəsini yüksəltmək üçün dəvət olunan mütəxəssislərin təmayülünü müəyyənləşdirir;

- Metodist müəllimlərin hazırlanmasını məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə həyata keçirir;

- Elmi-pedaqoji-metodik işlərə, problemlərə dair konfranslar, seminarlar, konsiliumlar, praktikumlar, sinif saatları, pedaqoji mühazirələr təşkil edir;

- Novator müəllimlər üçün yaradıcılıq gecələri təşkil edir;

- “Qabaqcıl təcrübə tribunası”, “metodistin tribunası”, “ən fəal metodist müəllimi”, “novator müəllim axtarışı uğrunda” və s. bu kimi devizlər altında müsabiqələr təşkil edir;

- Elmi-tədqiqat institutları, metodiki mərkəzlər, universitetlər, müəllimlər institutu və bu kimi müəssisələrlə mütəmadi əlaqələr yaradır, qabaqcıl metodistlərin söhbətlərini təşkil edir;

- Respublikanın və Respublikadankənar tədris müəssisələri və məktəblərdə təcrübə mübadilələrinin aparılmasını təşkil edir və s.

Fənn metodbirləşmələri eyni fəndən dərs deyən müəllimlərin həmin fənnin tədrisi metodikasını təkmilləşdirmək məqsədilə yaradılmış birliyi. Məsələn, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənn birləşməsi, riyaziyyat müəllimlərinin fənn birləşməsi, biologiya müəllimlərinin fənn birləşməsi, ibtidai sinif müəllimlərinin fənn birləşməsi və s. Siniflərin sayından asılı olaraq fənn metodbirləşmələrində təmsil olunan müəllimlərin sayı da müxtəlif olur. İbtidai sinif müəllimlərindən təşkil olunmuş fənn metodbirləşmələrində daha çox müəllim təmsil olunur. Ona görə də qabaqcıl məktəblərdə belə fənn metodbirləşmələrini bir neçə formada təşkil edirlər. Elə məktəblər olur ki, orada I-IV siniflərin hər birindən 10 və daha artıq sinif fəaliyyət göstərir. Yəni məktəbdə sinif müəllimlərinin sayı 40-dan artıq olur. Bu zaman həmin məktəblərdə I siniflərdə dərs deyənlərin fənn metodbirləşmələri, II sinifdə, yaxud III sinifdə və ya IV sinifdə dərs deyənlərin ayrı-ayrılıqda fənn metodbirləşmələri təşkil olunur. İbtidai siniflərdə tədris olunan fənlərin ümumi problemlərini müzakirə etmək üçün ibtidai sinif müəllimlərinin hamısının təmsil olunduğu geniş tərkibli fənn metodbirləşməsi də təşkil olunur.

Vahid metodbirləşmə bütün fənn metodbirləşmələrinin də fəaliyyətinə şamil edilir. Yəni onlar ildə bir dəfə və ya ildə iki dəfə (tədris ilinin əvvəlində və tədris ilinin sonunda) olmaqla vahid metodbirləşmədə ən zəruri metodik işlərin müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncaq keçirirlər. Fənn metodbirləşmələrinin iş planına əsasən aşağıdakılar daxil edilir:

- fənn proqramlarının müzakirəsi və müəllimlərə paylanması;
- dərslərdəki yeniliklərlə müəllimlərin tanış edilməsi;
- yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadənin müzakirəsi, innovasiya yenilikləri ilə onları tanış etmək;
- təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair məsələlərin müzakirəsi;
- təlimin tərbiyəedici xarakterilə bağlı söhbətin təşkili;
- fənnin tədrisində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin formalaşdırılmasına dair məsələlərin müzakirəsi;
- təcrübə mübadiləsinə dair məsələlərin müzakirəsi;
- qabaqcıl təcrübənin təbliğinə dair müzakirələrin aparılması;
- fənn kabinetlərinin günün aktual tələblərinə uyğunlaşdırılmasına dair müzakirələrin aparılması;
- yoxlama yazı işlərinin təşkili və qiymətləndirilməsi;
- açıq və binar dərslərin təşkili və müzakirəsi və s.

12.8. MƏKTƏBDAXİLİ NƏZARƏT

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramının təsdiqi haqqında” adlı fərmanına uyğun olaraq ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları məktəbsünaslığın nəzəri əsaslarının yenidən işlənməsini, o cümlədən məktəbin idarə olunmasının yeni modelinin hazırlanmasını, məktəbdaxili

nəzarətin beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək bir məzmununda qurulması kimi işlər qarşıda təxirəsalınmaz vəzifələr kimi qoyulur.

Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində məktəbdaxili nəzarətin xüsusi yeri var. Çünki məktəbdaxili nəzarətin düzgün qurulması Azərbaycan təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasının dinamikasını artıran, təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu yaxşılaşdıran başlıca amillərdəndir. Ona görə də məktəbdaxili nəzarəti Təhsil islahatına dair dövlət direktivlərinin tələblərinə müvafiq olaraq aparılması zəruri hesab olunur.

Məktəbdaxili nəzarətin təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması, təlim fənlərinin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tərbiyə işinin davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərinin şagirdlərdə hərtərəfli formalaşdırılması kimi ən başlıca istiqamətlər üzrə qurulması kimi başa düşülür.

Təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılmasına əsas nəzarəti Təhsil Nazirliyi həyata keçirir. Nazirliyin müəyyənləşdirdiyi “Təhsil Sistemində Monitoring və Qiymətləndirmə” qaydalarına uyğun olaraq statistik təhlillər aparmaqla pedaqoji proses və onun iştirakçılarının bütün fəaliyyət məzmununun qiymətləndirilməsinin yeni metodlarını (üsullarını), prinsip və yollarını, bir sözlə bu işə yeni elmi yanaşma kontekstini müəyyənləşdirmişdir. Ona görə də məktəbdaxili nəzarət mexanizmini elə qurmaq lazımdır ki, təhsil monitoringinin aparılması işinə nəinki mane olmasın, hətta onun düzgün tənzimlənməsini təmin etmiş olsun. Əslində müasir məktəbdə məktəbdaxili nəzarətin həyata keçirilməsində məktəb rəhbərliyi tərəfindən aparılan monitoring və qiymətləndirmə işi ən yeni pedaqoji texnologiyalardan hesab olunur. Ona görə də hər bir məktəb rəhbəri pedaqoji kvalimetriyanın gücündən istifadə etməklə daxili monitoring apara bilər. Başqa sözlə desək, direktor kvalimetriyadan məktəbdaxili nəzarətin əsas meyarı kimi istifadə edə bilər. **Kvalimetriya** “kvali” və “metro” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Kvali” latın sözü olub “keyfiyyət” mənasını, “metro” isə yunan sözü olub “ölçürəm” mənalarını bildirir. Bu sözün pedaqoji yozumu təhsil müəssisəsinin idarə olunması sisteminin məzmununu, pedaqoji prosesin keyfiyyətini öyrənən, qiymətləndirən, bir sözlə ekspertizadan keçən bir üsul kimi anlaşılır.

Professor Abdulla Mehrabov yazır ki, təhsil müəssisəsinin monitoringi – onun fəaliyyətinin təmin edilməsi, vəziyyətinin izlənməsi, vaxtı-vaxtında nizamlanması və inkişafın proqnozlaşdırılması məqsədilə məlumatların toplanılması, təhlili və saxlanması sistemidir.

Deməli, məktəbdaxili nəzarəti həyata keçirmək üçün mütəmadi olaraq monitoringlərin aparılması daha faydalıdır. Bunun üçün məktəb rəhbərlərinin aşağıdakılara əməl etmələri məqsədamüvafiq hesab olunur:

1. Təhsil müəssisəsinin yerləşdiyi inzibati ərazinin, təhsil standartlarına uyğunlaşdırılmasına və sosial-mədəni şəraitin yaxşılaşdırılmasına nəzarət olunması;

2. Təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılmasına nəzarət;

- fənlərin tədrisinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nəzarət;

- müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına nəzarət;
- tədris proqramlarının və dərsliklərdəki dəyişikliklərin izlənilməsi;
- metodiki işlərin düzgün qurulmasına nəzarət
- 3. Şagirdlərin psixoloji inkişafının nəzarətdə saxlanılması;
- 4. Şagirdlərin peşəyönümü ilə əlaqədar aparılan işlərə nəzarət;
- 5. Açıq və binar dərslərin təşkilinə nəzarət;
- 6. Müəllim-şagird münasibətlərinin tənzimlənməsinə nəzarət;
- 7. Tərbiyə işlərinin düzgün qurulmasına nəzarət;
- ideya-siyasi, əxlaq, vətənsəvərlik, fiziki, ağıl, əmək, halallıq, estetik, iqtisadi, ekoloji, şüurlu intizam tərbiyəsi ilə bağlı gürülən işlərə nəzarət;
- özünütərbiyə və yenidən tərbiyə sahəsində görülən tədbirlərə nəzarət;
- sosial-pedaqoji mahiyyət kəsb edən işlərə nəzarət;
- 8. Yeni pedaqoji texnologiyaların təlim-tərbiyə prosesinə tətbiqinin səmərəli olmasına nəzarət;
- 9. Məktəbin innovasiya fəaliyyətinə nəzarət;
- 10. Məktəbdə metodiki işin keyfiyyətinə nəzarət.

12.9. MÜƏLLİMLƏRİN ATTESTASIYASI, İXTİSASLARININ ARTIRILMASI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Təhsil sahəsində mövcud direktiv sənədlərin tələblərinə müvafiq olaraq müəllimlər hər 5 ildən bir attestasiyadan keçirilir və onlar ixtisasartırma, təkmilləşdirmə kurslarına cəlb olunurlar. İxtisasartırma və təkmilləşdirmə kursları adətən müvafiq institutlarda həyata keçirilir.

Bakı şəhərinin və Respublikamızın rayon və kənd məktəblərinin müəllimləri Pedaqoji Şuranın qərarına və öz şəxsi tələblərinə uyğun olaraq təhsil direktivlərində nəzərdə tutulan müddətdə onların ixtisaslarının artırılması, təkmilləşdirilməsi və yenidən hazırlanması ilə bağlı kurslara cəlb olunurlar. Həmin kurslarda onlar ən təcrübəli alimlərin, metodistlərin mühazirələrini dinləyir, müxtəlif xarakterli praktik məşğələlər keçir, imtahan və məqbul sessiyalarında müvəffəq qiymətlər aldıqdan sonra yenidən öz işlərini davam etdirirlər. Müəllimlərin attestasiyasının keçirilməsi üçün isə yuxarı təşkilatlarla razılaşmalar əsasında yaradılmış attestasiya komissiyası müəyyən mərhələlər üzrə işlər həyata keçirirlər.

Birinci mərhələdə komissiya tərəfindən müvafiq metodik göstərişlər, təlimatlar, Qanunvericilik aktları, attestasiya parametrləri və s. bu kimi sənədlərlə müəllimlər məlumatlandırılırlar.

Sonrakı mərhələdə, əsasən attestasiyaya qədər və ya attestasiya ərəfəsində attestasiyadan keçiriləcək müəllimlərə bir sıra metodik köməkliklər göstərilir. Belə ki, onların elmi, pedaqoji, metodik, psixoloji hazırlıqlarını artırmağa istiqamət verən məlumatlar, informasiyalar, ideyalar, müddəalar və tövsiyyələr əsasında onlar bir növ maariflənmə mərhələsi keçirlər. Bu mərhələni

keçdikdən sonra onlardan aşağıdakı hazırlıq səviyyəsinə və peşəkarlıq keyfiyyətlərinə malik olmaları tələb olunur. Attestasiya komissiyası da onları bu tələbləri meyar götürməklə onların fəaliyyətini qiymətləndirir:

1. Bir müəllim kimi bütün mənəvi keyfiyyətlərə malik olması;
2. Tədris etdiyi fənni bilməsi, pedaqogika və psixologiya sahəsində biliklərə necə yiyələnməsi;
3. Metodik yanaşmaları bilməsi, fənnin tədrisində tətbiq etməyi bacarması;
4. Bir müəllim olaraq professional erudisiya səviyyəsinə malik olması;
5. Təlim prosesində bilikləri çatdırmaq bacarığına malik olması;
6. Tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaları tətbiq etmək bacarığı;
7. Pedaqoji prosesdə demokratikləşdirməyə və humanistləşdirməyə düzgün münasibət bəsləməsi;
8. Təlimin bütün təşkilati formaları üzrə işlərdə səriştəlilik;
9. Tərbiyə texnologiyaları üzrə nümunəvi işinin olması;
10. Şagird-müəllim münasibətini düzgün qura bilməsi;
11. Şagird və müəllim kollektivində nüfuz qazanması;
12. Pedaqoji prosesdə şagirdlərin aktivliyini təmin edə bilməsi, fəal təlim üsullarını bilməsi;
13. Gündəlik mütaliə səviyyəsinin yüksək olması;
14. Pedaqoji prosesdə bilik, bacarıq və vərdişlərin sisteməlik verilməsi bacarığına yiyələnməsi;
15. Təbiətdə, cəmiyyətdə, sosial mühitdə baş verənləri düzgün, obyektiv şərh etməyi bacarmaq;
16. Öz işinə məsuliyyətlə yanaşmağı bacarmaq;
17. Məktəbin ailə və ictimaiyyətlə əlbir fəaliyyətinə köməklik etməyi bacarmaq;

3.10. PEDAQOJİ İNNOVASİYALAR

“İnnovasiya” sözü latın sözü olub “yeniləşmə”, “yenilikgətirmə”, “əsaslı dəyişiklik etmək”, “hər hansı bir yeniliyin üzə çıxarılması” kimi mənə çalarlarını daşıyır.

“İnnovasiya” bir termin olaraq 60-cı illərdən pedaqoji terminologiya statusu almışdır. Hələ 60-cı illərin ortalarında Avropada, ABŞ-da tətbiq olunan bütün yenilikləri innovasiyalar adlandırırdılar. Hazırda Qərbin, ABŞ-ın, inkişaf etmiş Asiya ölkələrinin, xüsusilə Rusiyanın ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən innovasiyaların çeşidi çox zəngindir.

İnnovasiyanı yenilikgətirmə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki, gətirilən yeniliklərin təcrübədə tətbiqi də zəruri sayılır. Ona görə innovasiyanı xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə, yəni hər hansı bir sosial təşkilata, cəmiyyət qurumlarından birinə, hətta kiçik bir qrupa məqsədyönlü və planlı şəkildə gətirilən yeniliklər, aparılan dəyişikliklər və onların stabil elementləri kimi izah etmək lazım gəlir.

Elmi pedaqoji ədəbiyyatda innovasiya həm üsullar sistemi, həm də proses kimi təqdim olunur. Unutmaq olmaz ki, innovasiyaları yerinə görə həm proses, həm də üsullar kimi işlətmək olar. Elmi ədəbiyyatda innovasiyalar sisteminin, mərhələləri, sxemləri, bir sözlə elmi mexanizmi müxtəlif tərzlərdə işlədilir, şərh olunur. Təqdim olunan mexanizmdə mütəxəssislər adətən dinamik mərhələlər sistemi yaratmağa daha çox üstünlük verirlər. Araşdırılan elmi ədəbiyyatda innovasiya prosesinin mərhələlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı şəkildə sistemləşdirməyi məqsədə müvafiq hesab etdik:

- yeni ideyaların, müddələrin, konsepsiyaların doğulması, meydana gəlməsi mərhələsi. Bu mərhələ bəzi hallarda şərti olaraq “açılış mərhələsi” də adlandırılır;

- doğulan, meydana gələn kəşfin, tapıntının, konseptual ideyanın nəzəri cəhətdən sistemə salınması mərhələsi;

- kəşf olunmuş yeniliklərin təcrübədə tətbiqi imkanlarının, səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi mərhələsi;

- innovasiyaların təcrübədə tətbiqi zamanı üzə çıxan, özünü göstərən, ziddiyyətlərin, uyğunsuzluqların və çatışmazlıqların aradan qaldırılması mərhələsi;

- davamlı effektin alınması mərhələsi;

- kəşf olunmuş yeniliklərin tətbiqi və təsviri mərhələsi: yəni yeniliyin yayılması mərhələsi;

- kəşf olunan yeniliyin konkret fəaliyyət sahəsinə tətbiq olunması və davamlı effektin yüksəldilməsi mərhələsi;

- tətbiq olunan innovasiyaların yenilərlə əvəz olunması. Yeni innovasiyaların gücü ilə meydana gələn məhsulun davamlı effektivliyinin yeni kateqoriyalara bölünməsi mərhələsi. Buna yüksək kateqoriyanın müəyyənləşdirilməsi mərhələsi də deyilir;

- Axtarışların davam etdirilməsi və s.

Pedaqoji elmin ayrı-ayrı sahələrində tətbiq olunan innovasiyalar yuxarıdakı mərhələlər üzrə sistemləşdirilir.

Pedaqoji innovasiyalar ənənəvi olaraq iki növə ayrılır:

1. **Nəzəri innovasiyalar.** Buraya təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunması nəzərdə tutulan qanunauyğunluqların, prinsiplərin, tələblərin, üsulların, yolların, priyomların, elmi fərziyyələrin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi daxildir. Hansı ki, bu nəzəri əsaslar aparılan elmi tədqiqatlar, araşdırmalar, eksperimental işlər nəticəsində nəzəriyyə şəklində sistemləşdirilir.

2. **Praktik (təcrübi) innovasiyalar.** Buraya didaktikanın ayrı-ayrı sahələrində, tərbiyə prosesində və məktəbin idarə olunmasında tətbiq olunan yeni innovasiya, kommunikasiya texnologiyalarından audial, vizual, audio-vizual vasitələrdən, kompüter texnologiyalarından, yeni metodikalardan, yeni qaydalardan, proqram və layihələrdən praktik əsaslar üzrə istifadə olunması daxildir.

Elmi pedaqoji ədəbiyyatda innovasiya yeniliklərinin “mütləq yenilik”, “nisbi yenilik”, “qondarma yenilik”, “yalançı yenilik” növləri də təhlil olunur və innovasiyalardan formal şəkildə istifadə olunmasının yolverilməz olduğu qeyd olunur.

Bütün bunları nəzərə alaraq innovasiyaların “yenilikgətirmə” kimi təqdim olunduğu hazırkı şəraitdə onları aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. **Fərdi yenilikgətirmə.** Hər bir novator müəllimin, yenilikçi maarifçinin, tədqiqatçının, mütəxəssisin layihəsi əsasında müəyyənləşdirilərək nəticələri təcrübədə yüksək səmərə verən innovasiyalar;

2. **Milli yenilikgətirmə.** Qabaqcıl ölkələrdən götürülərək layihələrin bir ölkə daxilində milliləşdirilərək tətbiq olunan innovasiyalar;

3. **Ümumbəşəri yenilikgətirmə.** Hər bir tədqiqatçının, alimin, novator müəllimin və digər mütəxəssislərin layihələri əsasında müəyyənləşdirilən və həm bir ölkə daxilində, həm də beynəlxalq mühitdə istifadə olunması qəbul edilən innovasiyalar.

Bunlarla yanaşı innovasiyaların “yeniliklərin həcminə görə”, “əmələgəlmə mənbəyinə görə”, “tətbiq olunma yerlərinə və spesifikasiyaya görə” kimi təsnif olunan innovasiyalar və eləcə də texniki innovasiyalar, metodik innovasiyalar, təşkilati innovasiyalar, idarəetmə innovasiyaları, iqtisadi innovasiyalar, hüquq innovasiyaları, sosial innovasiyalar, psixoloji innovasiyalar kimi növləri də vardır.

Sual və tapşırıqlar.

1. Məktəbşünaslıq, məktəbin idarə olunması, idarəetmə deyəndə nə başa düşülür?
2. Məktəb direktorunun vəzifələri hansılardır? Bəs, müavinlərinin?
3. Məktəb şuraları barədə danışın.
4. Müəllimlərin təkmilləşdirilməsi, ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması nə deməkdir?
5. Müəllimlərin attestasiyası haqqında danış.
6. Yeni innovasiyalar barədə danış.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. (çıxışlar, məktublar, müraciətlər, fərmanlar) baki, Azərbaycan nəşriyyatı, 1997-2007
2. Abbasov. A. N. Əlizadə N.Ə. Pedaqogika. Bakı, Renesans, 2000, 202 s.
3. Abbasov A.N. Təlim prosesində və dərscənkənar tədbirlər zamanı şagirdlərdə ailə həyatının mənəvi və psixoloji əsaslarının formalaşdırılmasının imkanları. Bakı, 1991, 64 s.
4. Adiloğlu M.S. Ümumi təhsilin səmərələşdirmə texnologiyaları tükənməzdir. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2005, № 3
5. Ağayev Ə. A. Azərbaycan maarifpərvərləri şəxsiyyətin formalaşması haqqında. Bakı, Maarif.
6. Ağayev Ə.A. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan SSRİ-n pedaqoci fikir antologiyası. Moskva: Pedaqogika, 1989
7. Ağayev Ə.A. və b. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003
8. Ağayev Ə.A. Vətəndaş olmağa borclusan. Bakı: Maarif, 1987, 124 s.
9. Ağayev Ə.A. Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemi. B. Avropa, 2005, 288 s.
10. Ağayev M.N. Nəzərov A. Qabaqcıl təcrübənin ünvanı. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2004
11. ASE. 10 cilddə, 1,4,6,7,9,11-ci cildlər, Bakı: ASE-nin mətbəəsi, 1978-1986
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, Bakı: ASA-nın nəşri, 1960
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2002, 100s.
14. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı: Öyrətmən, 1993, 40 s.
15. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. B., Elm, 1994, 272 s.

16. Buludxan Xəlilov. Türkologiyaya giriş (dərslük). B. Nurlan, 2006, 284 s.
17. Bünyatova F. Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: Ozan, 2000
18. Cəfərli H. Didaktik oyunlar. Bakı: Maarif, 1982, 104 s.
19. Danilov M.A. Orta məktəb didaktikası. Moskva, 1975
20. Dədə Qorqud dünyası. «Öndər» nəşriyyatı, 2004
21. Dilbazi M Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004
22. Əhmədov B.A. və b. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983
23. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiya. B., Nurlan, 2006, 196 s.
24. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı: Qamma servis, 2003, 176 s.
25. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 1995, 104 s.
26. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopedaqoji əsasları. Bakı: Araz, 2000, 196 s.
27. Əlizadə Ə.Ə. Abbasov A.N. Ailə. Bakı: Maarif, 1989, 312 s.
28. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
29. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif
30. Gəncəvi N. Lirikə, İsgəndərnamə, Xosrov və Şirin, Sirlər xəzinəsi, Leyli və Məcnun, Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004
31. Həsənov A. Ağayev Ə. Pedaqogika, B. Nasir, 2007, 496 s.
32. Həsənova Gülşən. Təhsilin humanistləşdirilməsi pedaqoji kadr hazırlığının mühüm prinsipi kimi. B. BBU-nun nəşri, 2007, 196 s.
33. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Patronat, 1994
34. Həşimov Ə.Ş. Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikasının antologiyası. Bakı: 1996
35. Həşimov Ə.Ş. Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslük). Bakı: Ünsiyyət, 2000, 272 s.

36. Həşimov Ə.Ş. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Bakı: Təbib, 1994
37. Xəlilov V.J. Muğamların öyrədilməsi təcrübəsindən. Bakı, 1982
38. İlk allahım, son allahım mübarizə. Bakı: Gənclik, 1999
39. Kaşğarı M. Divani-Kitabi-Lügət-İt Türk. İstanbul, 2000, 4 cilddə
40. Kazımov N.M. Aqlın sönməz məşəli. Bakı: Maarif, 1999
41. 33. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Nicat, 1999
42. 34. Kazımov N.M. Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996
43. 35. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çasıoğlu, 2000
44. 36. Kazımov N.M. Milli pedaqogika yollarında. Bakı: Adiloğlu, 2001
45. Kazımov N.M. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi
46. 37. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. Bakı: Çasıoğlu, 2003
47. 38. Kərimov Y.Ş. Oxu (2-ji sinif üçün dərslik)
48. 39. Kərimov Y.Ş. Oxu (3-jü sinif üçün dərslik)
49. 40. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 266 s.
50. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoci əsərləri. 1939
51. Qaralov Z.İ. Tərbiyə, I jild, Bakı: Pedaqogika, 2003, 268 s.
52. Qaralov Z.İ. Tərbiyə, II jild, Bakı: Pedaqogika, 2003, 304 s.
53. Qaralov Z.İ. Tərbiyə, III jild, Bakı: Pedaqogika, 2003, 304 s.
54. Kazımov N.M. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi. Bakı, Əlfərul, 2007, 116s.
55. Lordkipanidze D.O. Didaktika. Moskva, 1985
56. Marağalı Ə. Jami-Jəm. Bakı: Lider, 2004
57. Mehdizadə M.M. və b. Pedaqogika 2 jilddə, Bakı, 1958
58. Mehrabov A.O. Təlim prosesində konstruktiv öyrənmə və sosial münasibətlərin formalaşma xüsusiyyətləri /Azərbaycan məktəbi, 2005, №3, səh. 24-33
59. Məmmədzadə R.M. Androqogika. Bakı: Müəllim, 2005
60. Mikayılov Ş.A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1981, 228 s.
61. Muradxanov. M.Ə., Həşimov Ə.Ş. və b. Bakı: Pedaqogika, 1964

62. Mustafayeva R.Ş. Mustafayeva S.Ə. Pedaqogika. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2004
63. 54.Paşayev Ə.X.,Rüstəmov F.A. Pedaqogika.Bakı: Çəşioğlu, 2002,512 s.
64. Pedaqogika (Reanın redaktəsilə). Moskva, POR, 2004
65. Pedaqogika (Simbriyev, Kairov, Petuxov, Esipovun müəllifliyi). Moskva, 1948-1968
66. Pedaqogika (İlina, Şukina, Boldrev, Curavlyov, Alekseyun, Savin, Belski, Pinovski, Malenkov, Alekseyev, Boqdanovun müəllifliyi). Moskva, 1968-1978
67. Pedaqogika (Qonçarov, Livin, Belikov, Konçaşkin, Qonobolin, Babanski, Sarokin, Malkovskaya, Qrişinin müəllifliyi). Moskva, 1978-1988
68. Pedaqogika (Y.B.Babanskinin müəllifliyi və redaktəsilə). Moskva, Prosveşenie, 1983
69. Pedaqogika (P.İ.Pidkassistiyin redaktorluğu ilə).MoskvaPOP-un nəşri 2002
70. 58.Pedaqogika (Podlasıyın redaktorluğu ilə).Moskva POR- un nəşri 2002
71. 59. Rüstəmov F.A. Qərb pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2000
72. Rüstəmov F.A. Qərb pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2000
73. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2000
74. Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikasının atası Əliheydər Həşimov. Bakı, 1997
75. Sadıqov F.B. Bədii yaradıcılıq dərnəkləri. Bakı: Təbib, 1996
76. Sadıqov F.B., Əliyeva L.Q. Didaktik oyunlar. Bakı: Ünsiyyət, 2000
77. Sadıqov F.B. Mehrabov A.O. Bakalavr və magistratura pilləsində pedaqoci təjribə. Bakı: Ünsiyyət, 2000
78. Sadıqov F.B., Məmmədova Q., Abdulla P. Muğamların tədrisi və şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı: Ünsiyyət, 1999
79. Sadıqov F.B. Müqayisəli pedaqogika. Bakı: Ünsiyyət, 2001

80. Sadıqov F.B. Pedaqoci düşüncələr. Bakı: Ünsiyyət, 1999
81. Sadıqov F.B. Sadıqov R.F., Məjidov M.K. Bakalavr (toplu). Bakı: Ünsiyyət, 2000
82. Sadıqov F.B., Sadıqov R.F., Məjidov M.K. Magistr hazırlığı (metodik göstəriş). Bakı: Ünsiyyət, 2000
83. Sadıqov F.B. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoci əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1995
84. Sadıqov F, Əliyeva G, Abbasov M Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları, Bakı, 2007, səh 184.
85. Sadıqov F.B. Pedaqogika, Bakı, BBU-nun nəşri, 2006, səh 556.
86. Sadıqov F.B. Əliyeva Z, Mollayeva A. “İki əsrin məşəli”, Bakı, 2007,
87. Sadıqov F.B. Əliyeva Z. Mollayeva A. “İki əsrin sönməz pedaqoji məşəli”, Bakı, 2007,
88. Seyidov F.Ə. Dədə Qorquddan Şəhriyara qədər: Güney Azərbayjanda pedaqoci fikir. Bakı, Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, 2003
89. Şirinov A. Təhsilin mahiyyəti və başlıca istiqamətləri haqqında // Azərbaycan məktəbi, 2005, №3
90. Sokolova M.A. Kuzmina E.N., Radionova M.L. Sravnitelğnao pedaqoqika. Moskva, Prosvehenie, 1978.
91. Talıbov Y.R. Sadıqov F.B. Quliyev S.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoci fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000
92. Talıbov Y.R. Sadıqov F.B. Quliyev S.M. Gənjlərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı: Ünsiyyət, 1998, 122 s.
93. Təbrizi Ə. Mehr və Müştəri. Bakı: Yazıçı, 1982
94. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004
95. Tusi N. Əxlaqi Nasiri. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
96. Türk sözlükləri lüğəti. 3 cildə, İstanbul, 1999
97. 81. Ümumtəhsil məktəblərinin II sinif proqramları Bakı: Çayıoğlu, 2000

98. 82. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. V jild, PEA-nın nəşri, 1988
99. 83. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı: Öndər, 2004
100. 84. Zöhrabov R. Muğam. Bakı: Gənclik, 1986

